Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonComercial 3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) **license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format
Adapt — remix, transform, and build upon the material

Յ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ

ՊՈԼԻՍ ԵՒ ԻՐ ԴԵՐԸ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՏՈՐ
(1800 — 1900)

ՊԷՅՐՈՒԹ
1970

Նուէր Համազգայինի
Մելանքթոն եւ Հայկ Արսլանեան
Ճեմարանէն

ՄԵՐ ԵՂԵՌՆԻ ՅԻՍՆԱՄԵԱԿԻՆ

Յ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ

ՊՈԼԻՍ ԵՒ ԻՐ ԴԵՐԸ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՏՈՐ
(1800 — 1900)

ՊԷՅՐՈՒԹ
1969

ՀՀ ԱԳՐԱՐԱՅԻՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ԳՐԱԴԱՐԱՆ

Ա.

ԱՇԽԱՐՀ ՄԸ ԿԸ ՓՈՓՈՐԿԻ ՄԵՐ ԻՍԿ ԿՈՂՔԻՆ

1.

ՍԵՐՈՒՆԴ ՄԸ ՈՏՔԻ

Ու ահա կը հասնինք ճիշդ մեծ դարուն՝ որ 19րդ դարու առաջին քառորդէն կը սկսի մեր դարուն առաջին տասնամեակներուն հասնելու համար։

Շրջան մըն է հայ ժողովուրդի կեանքին մէջ որ մռայլ ու չփոթ դարերը կը յանձնէ այլեւս պատմութեան ու նոր օրերուն ճամբայ կը բանայ։ Սխալ պիտի ըլլար անշուշտ վերածնութեան դար կոչել զայն՝ ինչպէս սովորութիւն ունինք կոչել։ Մեր կարծիքով փոխանցման դար մըն է ան ուր հայ ժողովուրդը կը փորձէ դպաղը դնել իր դարաւոր սարկութիւնն ու նուաստութիւնը, եւ կը ճգնի վարժուիլ աչխարհին հպարտ նայելու։

Ու ժողովուրդի մը համար որ հիւծեր էր տարիներու լուծին տակ, եւ որ դեռ կը չարունակէր տուայտիլ քանի մը լուծի ներքեւ, դիւրին պիտի չըլլար անշուշտ ազատ արեւուն ելլել եւ իրեն ճամբայ բանալ։

Դարը որ մեզ նախորդեց նժարը ղրուած չէ սակայն լրիւ։ Երբ կը փակուէր այդ դարը հայ ժողովուրդը դեռ կը հեծէր իր հոգեբուն մէջ։ Դառնացած հոգին չուրջը սեւ կը տեսնէ ամէն բան, եւ կ'անիծէ ճամբան ուրկէ անցած է։ Անէծքով փակեցինք մենք ալ այդ դարը, ու յետոյ, քանի եռեւ նայեցանք, մեր վրէպները միայն տեսանք ու մեր կսկիծները։

Հիմա արդէն քաջութեամբ եռեւ նայելու չրջան է։ Շատ ենք հեռացած անկէ որպէսզի չկարենանք պաղարիւն դատել մեր խակ

երկիր: Պէտք է այլեւս նժարը դնենք զայն անաչառ դատաւորի մը պէս,— աղէտները դնելով զանոնք ստեղծող պայմաններուն մէջ, բայց եւ հպարտ այն մեծ ոգեւորեան համար՝ զոր մեզ կանխող քանի մը սերունդ յանձն առաւ փոթորիկներուն մէջէն ճամբայ գըտնելու սիրոյն:

Որովհետեւ՝ հակառակ ցնորքներուն որոնցմով պաշարեց մեզ այդ դարը, ինչպէս եւ խաբխափումներուն ու սայթաքումներուն զորս այդ ցնորքները իրենց հետը բերին, ահաւոր ճիգերու չրջան մըն էր եղեր ան հայ ժողովուրդին համար: Ցոյսերով եւ յուսախաբութիւններով, մաքառումներով ու պարտութիւններով, ժպիտով ու արտասուքով լեցուն՝ բայց եւ զարթօնքի դար մը եղեր էր ան մեզ համար:

Որեւէ ժողովուրդ պիտի կարենար հպարտ ըլլալ նման ճիգի մը համար:

*
* *

Բացառիկ օրեր էին, ու բացառիկ պիտի ըլլար ճիգը որուն պիտի լծուէին մարդիկ, քանի մը սերունդ, մէկը միւսին եաեւէն:

Ու բացառիկ մարդոց ալ կարիք ունէին այդ սերունդները՝ փնտռելու համար հայ ժողովուրդի կորսուած հոգին դարերուն թողած աւերակներուն մէջ, եւ նոր հորիզոն բանալու համար անոր:

Բայց բացառիկ այդ մարդիկը հաւաքական ճիգի կարիք ունեցան, որովհետեւ ահաւոր էին խութերը որոնք դիզուած էին իրենց քայլերուն առջեւ, ու ճանապարհը լեցուն էր բաւիղներով:

Նախընթաց դարերու մէջ ոլասխներ գտնելու համար անհատներու կառչեցանք առաւելապէս: Հայ կեանքի չրջադիծին մէջ հաւաքական աչխատանք հազուադէպօրէն զգալի էր ամբողջ քանի մը դար: Այնպէս որ սերունդներ մեր ղէմը չելան երբ Պոլսոյ կրեմնի հայ կեանքին զանազան երեւոյթները կը չօշափէինք: Շատ չատ տարբեր խաւեր էին որ իրենց գոյութիւնը կը զգացնէին տարբեր երեւոյթներու մէջ:

Հիմա արդէն անհատներու դերը այնքան չեչտուած չէ: Ճիշդ է՝ կարկառուն դէմքեր նոր դարն ալ ունի, եւ բացառիկ ազդեցութեամբ անհատականութիւններ միչտ կան որոնք ընթացք կու տան հայ կեանքէն ներս այս կամ այն աչխատանքին: Բայց առհասարակ հաւաքական է աչխատանքը բազմաթիւ մարդերու վրայ: Պայքարները որոնք այս դարուն ալ կը բռնկին հայ կեանքի մէջ եթէ ոչ նչանաբաններու դոնէ տեսակէտներու չուրջ են: Կեանքը նոր երեւոյթներ ստեղծած է որոնք ընթացք կ'առնեն հաւաքական ճիգերով, եւ այդ ճիգերուն մէջ ճակատներ երեւան կու գան:

Սերունդներու պայքարն է արդէն նոր գաղափարներու համար։

Ահա թէ ինչու դէմքերը նուաղ պիտի գրաւեն մեր դարուն կարեւոր անցքերը շօշափած ատեն, որքան ալ շրջանը տուած ըլլայ ուշագրաւ անձեր որոնք բացառիկ ազդեցութիւն ունեցած են օրուան դէպքերուն վրայ, եւ որոշ դեր կատարած հայ կեանքը յուզող բազմաթիւ երեւոյթներու մէջ։ Անոնք սերունդներու հասարակաց ոգնութեան կապեցին իրենց ճիգերը, եւ կանգ առին այդ սերունդներուն հետ։

Եւ եթէ այնուամենայնիւ ատեն ատեն կանգ պիտի առնենք դէմքերու վրայ ալ, իրենց շրջանն ու շրջապատը լուսաբանելու համար պիտի ըլլայ ՚նա։

*
* *

Դարը զոր մեր նիւթը կ՚ընդգրկէ հետեւաբար դադրած է արդէն անհատներու պատկանելէ։ Զանգուածային խմորումներու, հաւաքական պայքարներու, հասարակաց ճիգի դարն է։ Դա՛րն է սերունդներու, ուր անհատներու աշխատանքը միակ հունէ մը կը բխի ու կը թրծուի միեւնոյն բովին մէջ, ուր մարդոց ճիգերը կը խառնուին իրարու, իրարու մէջ կը ձուլուին, կը շփոթուին իրարու հետ։ Եւ հետեւաբար անոնք որ կը փորձուին յետադարձ ակնարկ մը նուիրել անոր, կը շուարին անհատներու դերը ճշդելու ատեն. եթէ երբեմն դիւրին է ամէն մէկուն կատարած աշխատանքը շօշափել եւ զայն նժարը դնել՝ դատելու համար նոր օրերու լոյսին տակ, յաճախ ալ մարդ կ՚անճրկի ամէն մէկուն քրտինքի բաժինը որոնած ատեն համախումբ ոգնութեան մէջ, մանաւանդ երբ փաստերը կը գլանան իրենց լոյսը սփռել անցած-գացած դէպքերու վրայ։ Եւ այն ատեն ստիպուած է մարդ թափառիլ մշուշի մէջ, դէպքերը խառնել իրարու, մէկուն աշխատանքը վերագրել միւսին, մէկուն դերը ուրիշի մը ընծայել, եւ սայթաքիլ վճիռ տալու միջոցին։ Աւելին. որքա՜ն մարդիկ կան որ գործած են ստուերի մէջ, նոյնիսկ ամէնէն ճակատագրական պահերու. քանինե՜ր որոնք քօղի տակ պահած են իրենք զիրենք՝ ձգելով որ ուրիշը իրենց տեղը փայլի եւ անցնի պատմութեան։ Ինչպէս կեանքի՝ նոյնպէս պատմութեան մէջ ալ բախտաւորները կան, որոնք հասակ կը ցցեն դէպքերու արձանագրութեան մէջ՝ դոյզն դեր մը միայն կատարած ըլլալով անոնց ընթացքին, մինչ պատմագիրը ոչ իսկ պիտի յիշէ շատ մը ուրիշներ, որոնք թերեւս ճշմարիտ դերակատարներն են եղած։ Աղէտ է հայոց պատմութեան համար որ իր ամէնէն փառաւոր մէկ դարը հարեւանցի միայն լուսաբանուած ըլլայ, մեզ

ձգած չըլլայ փաստերու լրիւ պաշար, եւ մղէ չատ մը բարի մարդիկ որպէսզի արխիւներու մէջ մոռցուած քանի մը թուղթի կտորի ապաւինին կամ թափառին հին թերթերու հաւաքածոներուն մէջ՝ լոյսի քանի մը ծուէն որսալու համար խաւարի ծոցէն: Որքան աղեխարչ է պատկերը դար մը առաջուան դէպքերուն համար, երբոր կը տեսնենք որ մեր իսկ օրերու պատահարներն ալ այնքան հարեւանցի կը յանձնուին թուղթին, յաճախ ալ, կամայ թէ ակամայ, այնքան չփոթ եւ նոյնիսկ խեղաթիւրուած:

Ցանցանքը պրպտողներունը չէ անշուշտ եթէ մեր մօտաւոր անցեալը այնքան ժլատ է եղած իր կերպարանքը մեզ յանձնելու համար ճշդրիտ: Նամակի բրդուճներէ իսկական փաստերը քաղել անհնար բան է, մանաւանդ երբ մարդոց կը պակսի կարելիութիւնը ստուգելու անոնց ամէն մէկ տողը: Իսկ ուղղակի մօլորութիւն է կռթնիլ հին թերթերու ամէն մէկ լուրին: Առհասարակ լոյս տեսած գրաքննութեան պայմաններու տակ, կամ որոշ մտավախութեան ներքեւ՝ անոնք յաճախ մեզմէ կը ծածկեն ճշմարտութիւնը, կամ զայն կը ներկայացնեն այնպիսի ձեւով մը որ դուշակներն անդամ պիտի անճրկէին հետեւութիւններ հանած ատեն անոնցմէ: Եւ աւելցուցէք այս բոլորին վրայ նաեւ այն փաստը որ անցեալ դարու հայկական չարժումները մարմին առած են գաղտնի խմորումներու մէջ, դաւադրական ձեւերով եւ հաղար զգուշութեամբ, եւ այն ատեն պարզ կը դառնայ որ անոնցմէ չատերը ոչ միայն արձագանգ չեն գտած մամուլին մէջ, այլեւ խուսափած են որեւէ տեղ արձանագրութիւն ձգելէ:

Այս պայմաններուն տակ զարմանալի թող չթուի եթէ պատմութեան համար լրիւ լուսաբանուած չեն հայ դատին եւ հայ ազատագրութեան չարժման առաջին խմորումները եւ կարեւոր մէկ մասը անոնց յետագայ փուլերէն: Այդպիսին են, օրինակ, գործունէութիւնը զոր ունեցաւ արեւմտահայ մտաւորականութեան որոշ մէկ խումբը, զանազան ընկերութեանց դիմակին ներքեւ, անցեալ դարու վաթսունական թուականներուն, ինչպէս եւ այն չփումները զորս Նալբանդեան եւ իր Պոլսոյ համախոհները կատարեցին այդ թուականներուն սկիզբը եւ գործակցութիւնը որ հետեւեցաւ այդ չփումներուն՝ հանրային կեանքի զանազան մարզերուն վրայ:

Նալբանդեանի կեանքով եւ գործունէութեամբ զբաղողները, օրինակ, չատ ճիշդ գնահատելով հանդերձ անոր ունեցած բացառիկ դերը Պոլիս կատարած կարճ հանդիպումներուն ընթացքին՝ միշտ չէ որ ճշդրիտ են իրենց տուած մանրամասնութեանց մէջ, մանաւանդ ինչ կը վերաբերի անոր կապերուն հայ մասոններուն հետ, ինչպէս նաեւ արխիւային նիւթերէ իրենց հանած որոշ եզրակացութեանց մէջ:

Դժուար է այսօր դէպքերը տեսնել այնպէս ինչպէս որ ընթացան անոնք մեզմէ քանի մը սերունդ առաջ: Անհրաժեշտ է մեծ ճարտարութիւն մեզի հասած նիւթերը մաղէ անցընելու համար, եւ մեծ քաջութիւն՝ դերի չդառնալու համար քարացած նախապաշարումներու, մանաւանդ դատելու առեն մարդիկը որոնք կը կոթողանան այդ դէպքերուն մէջ, պատմութեան առջեւ հանդիսանալով սերունդներու ահավիրան:

2·

ՋԱՆԳՈՒԱԾԸ ԱՍՊԱՐԷԶ Կ'ԻՋՆԷ

Դարուն վերելքի ճիղը չվերապրենք սակայն վերնախաւի մը: Անհատները, ինչպէս ըսինք, որքան ալ դեր կատարեցին դարուն այդ ճիղին մէջ՝ անոնց չի պատկանիր բովանդակ փառքը: Նախ որ դարուն առաջին կիսուն՝ ցանցառ եղան բացառիկ դէմքերը Պոլսոյ հայ կեանքին մէջ, դէմքեր որ ընդունակ ըլլային չարժման մը ահավիրանները դառնալու եւ զայն խորհրդանշելու: Հայ կեանքը դեռ ի վիճակի չէր ստեղծելու իր ահավիրանները դէպքերու այդ յորձանքին մէջ որ այդ չրջանին կ'ալեկոծէր Պոլիսը, Օսմանեան կայսրութիւնը խառնող փոթորիկներու ճակատագրական այդ պահուն:

Ժէ· դարը իր երեմիա Չելեպին ունեցեր էր՝ ամբողջ չրջանի մը ահավիրան դարձնելու համար զայն: Անոր յաջորդող դարուն՝ Պոլսոյ աթոռին վրայ բազմեր էին Կոլոտի եւ Նալեանի պէս դէմքեր, եւ հայ միտքը կառչեր էր Պաղտասար դպիրի եւ Գէորգ Պալատեցիի նման մարդոց քղանցքին: Ժթ· դարը, սակայն, երկար առեն ուղեգոյցի սպասեց Պոլսոյ մէջ անոր առաջին խարխափումներուն ընթացքին, մինչ անդին, սահմանին միւս կողմը, աւելի բախտաւոր էին մարդիկ: Աբովեան մը յայտնուեր էր հոն:

Պոլիս ճամբայ ելաւ առանց մենաւորի: Դարուն առաջին դայեակները չկրցան չեշտ դնել իրենց չրջանին վրայ: Եթէ Փէչիմալճեան պատուելին գործօն մաս առաւ իր օրերու ճիգերուն մէջ եւ նպաստեց սերունդի մը մտաւոր վերելքին՝ չկրցաւ սակայն այդ սերունդը իսկական իր կոչումին տանիլ: Տերոյենց եւս այդ օրերէն կը թուագրէ իր բացառիկ հմայքը ամբողջ չրջանի մը վրայ, բայց ան ի վիճակի չեղաւ եւ պիտի չըլլար ըմբռնել դարը, ու պիտի չուարեցընէր իր օրերու սերունդը իր անդրանիկ դեղեւումներուն մէջ:

Պոլիս ճամբայ կ'ելլէր դրեթէ միս մինակը: Ջանգուածն էր որ ճամբայ կ'որոնէր իրեն: Նախորդ դարը հասունցուցեր էր զայն արդէն, ու առիթներ պէտք էին միայն որպէսզի կարենար իր ուղին գտնել: Դարը՝ ճամբայ ելած մեծ յուզումներով ու ամէն մէկ քայ-

լին պայքարի հանդրուաններ ստեղծելով իրեն՝ տուաւ այդ առիթները։

Այն երեք չարժառիթները որոնց սիրոյն 19րդ դարը իր վերածնունդը սկսաւ, ժողովրդական խաւերու տրամադրութենէն կը բխէին առաւելապէս։ Այսպէս, եթէ աշխարհաբարը պեղեց իր յաղթանակի ճամբան՝ զանգուածներէն կու գար պրաբարի լուծը թօթուելու տենչը։ Եթէ աշխարհաբարով այնքան դիրքեր տպուեցան դարուն առաջին կիսուն՝ զանգուածներուն կարդալու ծարաւն էր որ մղիչ ուժը եղաւ ատոր։ Եթէ վերջապէս, հայ աղգային կեանքի մէջ առաջին փորձերն եղան սանձելու աղային եւ կղերին երբեմնի մենաշնորհութիւնը՝ չարժումը բխեցաւ միչտ ժողովրդական խաւերէն։

Ու դարձեալ երբ դարուն առաջին կիսուն՝ հայկական դասը մարմին առաւ եւ հայ աղատագրական պայքարը ստացաւ իր նոր թափը, ժողովրդական խաւերէն կու գար պոռթկումներուն աղբիւրը։ Ճիշդ է՝ Պոլսոյ մտաւորականութիւնն էր որ հայկական դատին կերպարանք հպցուց, եւ արտասահմանի ողեւորութիւնն էր որ յեղափոխութիւն սարքելու մղեց երիտասարդներու խումբ մը, բայց ճիչը միչտ կու գար ընդերքէն, դաւառին խորէն։ Դարաւոր տառապանքը անոր մէջ հասունցուցեր էր պոռթկումի տենդը, եւ հետեւաբար ան էր որ հրահրեր էր դուրսի ճիգերը, եւ յետոյ ալ որդեգրեր զանոնք։

3.

ԴԱՐԸ ԻՐ ՄԵԾ ՃԻԳԻՆ ՄԷՋ

Առաջին դլուխները որ կը հետեւին՝ դեռ մեղմ չեն պատմեր բացատրիկ այն ողեւորութիւնը որով Պոլիս պիտի բռնկէր յանկարծ դարուն կէսերուն։ Դեռ մեծ էին իր հոդերը՝ որպէսզի ճիգերու կարեւոր լծուիլ մէկէն։ Շուարած ու անփորձ այն դրութեան մէջ զոր Պոլիս կ'ապրէր դարուն առաջին կիսուն՝ ան դեռ ի վիճակի չէր դեր մը կատարելու, ու չարունակելու մնալ բազկերակը բովանդակ հայ կեանքին, ինչպէս եղեր էր քանի մը դար չարունակ։ Պոլիս պահ մը սախպուած էր սեղմուիլ իր պատեանին մէջ՝ անձնատուր իր սեփական հոդերուն։

Աչխարհ մը փոխուեր էր արդէն իր շուրջը, ու ինք քաջութիւն չունէր քայլ նետելու անոր հետ։ Լոյսի դար մը սկսեր էր հեռուն, մինչ ինք կը խարխափէր մութին մէջ։

Գիտութիւնը նոր թափ էր առեր քայլ մը անդին, մինչ ինք դիրք չունէր ձեռքը, որովհետեւ դեռ լեզու մը չունէր։ Միչտ հին պատ-

աւեյլիներն էին ու տիրացուները՝ որոնք կը դժկամակէին հայ դասը հանել ժամուն բակէն դուրս:

Ու ամբողջ այս կէս դարուն՝ դեռ ամիրաներն էին որ կը տնօրինէին ամէն բան յանուն իրեն: Աւելի եւս գիրքի տիրացած, աւելի եւս փարթամ ու հետեւաբար աւելի յոխորտ՝ անոնք կը շարունակէին միակ տէրերը մնալ ազգին, իրենց կոնակը միշտ տուած Թուրք երեւելիի մը, ինչպէս դար մը առաջ:

Կէս դարու այս շրջանը այլապէս ամօթալի դրուագներ ալ կը պարզէ հայ ազգային կեանքի մէջ: Դաւանական վէճերու պժգալի ժառանգութիւնը՝ զոր անցեալ դարերը կտակեր էին իրեն, ոչ միայն կը շարունակէր խռովել հայ կեանքը ու կազմալուծել զայն, այլեւ նոր հոգեր բերել իր հետ, ու նոր փոթորիկներու տեղի տալ:

Եւ այնուամենայնիւ փոխանցման այս կէս դարու շրջանը պէտք է ապրէր Պոլիս՝ քանի մը հարիւրամեակ տեւող իր խարխափումներէն ու չփոթութիւններէն, ու անցեալ դարու իր երկունքէն յետոյ: Կռածես անհրաժեշտ էին այս բոլորը, որպէսզի զանգուածները իրենք բանալու համար նոր ճամբան:

*
* *

Ծիղի այս դարուն ամէնէն ուշագրաւ էջը արդարեւ յեղաշրջումն է զոր Պոլիս փորձեց հայ ազգային կեանքի մէջ, նոյն իսկ դարուն առաջին կիսուն: Այդ յեղաշրջումը պիտի չըլլար եթէ լայն խաւերը արթննալ չսկսէին եւ իրենց դժգոհութեամբ չվարակէին սերունդ մը:

Առանց պայքարի չէր որ հին մտայնութիւնը իր գիրքերը գիջեցաւ նոր սերունդին, եւ մանաւանդ դիւրին չեղաւ պայքարը զոր այդ սերունդը մղեց տիրանալու համար անոնց: Ազգային Սահմանադրութիւնը, ինչպէս պիտի տեսնենք, առաջին հանդրուանն էր դէպի նոր դիրքերը, բայց որքա՜ն յուզումնալի փուլերէ անցաւ մինչեւ որ յաղթանակ կազմեց, եւ կամրջագլուխ դարձաւ նոր գրոհներու համար: Զրենք թէ ի զուր անցան Սահմանադրութեան համար մղուած կռիւները, եւ անոնց ապահոված այդ յաղթանակը յուսախաբ ըրաւ յետոյ շատերը: Ինչ ալ մտածենք այսօր, այդ օրերէն դար մը յետոյ, դատաւորի պատմուճան հագած, յետագայ դէպքերէն դատելով այն օրերու մարդոց ճիգերը, Ազգային Սահմանադրութիւնը այնուամենայնիւ բարի Թուական մըն էր, եւ արդար էին մաքառումները որոնք մղուեցան յանուն անոր:

ԺԹ. դարն է որ Պոլսոյ եւս փառքը կը կազմէ այսպէս: Եթէ ան պիտի ամչնար երբոր մարդիկ օր մը իր առաջին դարերուն գիրքը Թղթատէին, ան հպարտ կը զգայ ինքզինքը իր այս դարովը: Քիչ

չեղան անչուչա իր դեղեւումները նաեւ այս դարուն՝ ճամբայ որոնած առեն անսասուղութեան եւ ցնորքներու քաոսին մէջէն: Հակառակ այդ դեղեւումներուն, եւ ըսենք նաեւ՝ հակառակ իր վրէպներուն ու սայթաքումներուն, Պոլիս պատուով կատարեց իր դերը:

4.

ՃԱՄԲԱՅ ԵԼԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ

Դարը մեզ դաեր էր հոգւով պարպուած:

Հայ ժողովուրդը կը քալէր դարերուն մէջէն կորսնցուցած իր հոգին: Սարկուէեան չատ մը հարեւրամեակներ մեր անցեալէն անջատեր էին մեզ, ու մեզմէ խլեր ինչ որ ունէինք թանկ ու նուիրական մեր պատմուէեան մէջ: Փակ էր մեզ համար մեր պատմուէեան վիէխարի դիրքը իր փառաւոր ու սգաւոր էջերով, եւ մենք ա՛լ չէինք յիշեր մեր նախնիքը իրենց դարաւոր վազքին մէջ լոյսին եաեւէն: Հին աղուոր աւանդուէիւնները դերեզման էին մաեր մեր նախնիքներուն հետ, ու անոնց կտակը կորսուեր էր մոռացուէեան բաւիղներուն մէջ:

Ու հիմա որ աչխարհ մը կը փոխուէր մեր չուրջը հիմէն, մենք ուժ չունէինք քայլ նետելու անոր հետ: Կ'ամչնայինք մարդոցմէն:

Կ'ամչնայինք մեր ցնցոտիներէն: Կ'ամչնայինք եւ մեր անունէն՝ քանի կը լսէինք փառքը ուրիչ ժողովուրդներու: Ի՞նչ ունէինք որ մենք· քարի ու հողի կտորուանք մեր ամէն մէկ քայլին, մղլոտած դրքեր վանքերուն խուցը, դեղացիի քանի մը խոպոտ երգ ու պառաւի մէկ երկու հէքեաթ: Աստնցմո՞վ եղէինք աչխարհին դէմը: Մուրացկանի տեղ պիտի դնէին մեզ ու պիտի վռնտէին: Ու վռնտեցին:

Եւ սակայն չարունակեցինք ծեծել օտարին դուռը: Մեր վէրքերը ցոյց տուինք անոր, ու պատմեցինք թէ մեզ կը կեղեքեն, մեզ կը հալածեն, մեզ կը կոտորեն մեր բռնապետները: Պահ մը լսեցին մեր ողբն ու կոծը, յետոյ մեր երեսին փակեցին իրենց դուռները: Մեզ արհամարհեցին:

Աչխարհ մեզ ստիպեց մեր հոգին դանել: Մեզ ստիպեց դարերը արթնցնել իրենց քունէն, ու օգնուէեան կանչել մեր նախնիքները: Մեզ ստիպեց երթալ խառնել մոխիրը մեր աւերակներուն՝ մեր պատմուէիւնը հանելու համար իր դերեզմանէն:

*
* *

Դարը չփոթուէեան մէջ էր դաեր հայ ժողովուրդը:

Որպէսզի կարենար դարուն հետ չնչել՝ պէտք էր խառնուէր ա-

նոր յուզումներուն: Պէտք էր իր սիրտն ալ արուիէր զարուն հետ: Պէտք էր հաղորդուիլ նոր կեանքի խռովքին եւ մտածման հետ: Բայց լեզու չունէր նոր օրերուն հետ քալելու համար: Իր պապերուն բարբառը չէր խօսեր այլեւս իրեն՝ պատուելիներու բոլոր ճիգերուն հակառակ: Մեռած էր այլեւս ան, ու յարութիւն ա՛լ կարելի չէր տալ անոր: Իսկ իր առօրեայ բարբառը չատ էր զեհիլ՝ որպէսզի կարենար թուղթին յանձնել կեանքը փոթորկող նոր պատգամները: Ու մարդոց առաջին ճիգն եղաւ զեհիլ այդ լեզուն գտել, աղնուացընել եւ հարստացնել: Տասնեակ տարիներ տքնեցան մարդիկ, սահմանին երկու կողմը, որպէսզի աղբատիկ այդ ռամկօրէնը տակաւ ուռճանայ ու կարենայ թարգմանել դարը իր բովանդակ յուզումներով:

*
* *

Դարը լուծի տակ պտաւ հայ ժողովուրդը:

Որպէսզի կարենար վաղուան դիմանալ՝ պէտք էր լուծերը փըշրել, ինչպէս կը փշրէին ուրիշ դերի ազգեր իր աչքերուն տակ: Հայ հողերէն մաս մը, ճիշդ է, պարսիկներէն կ'անցնէր ռուսին, ու կը սկսէր աւելի ազատ շնչել՝ մեծ ժողովուրդի մը բախտին կապելով իր ճակատագիրը: Բայց հայ ժողովուրդի հոծ զանգուածը կը շարունակէր հեծել դերութեան մէջ, կեղեքուելով ու ջարդուելով ամէն օր: Ու ահա հայրենասիրութեան բոցը տակաւ կը վարակէր բոլորը, Զէյթունը կը ծառանար քաջի պէս, հայկական դատը մարմին կ'առնէր:

*
* *

Դարը խաւարի մէջ պտաւ հայ ժողովուրդը:

Որպէսզի կարենար դարուն հետ քալել՝ պէտք էր որ խաւարը ճեղքէր: Ու որքան թա՜նձր էր այդ խաւարը դեռ: Հայոց պատմութիւնը կը քնանար վանքերու նկուղներուն մէջ, ու հայ դարերը, դերեզման մտած, մեղմ կը ծածկէին իրենց դաղանիքը:

Եւ սակայն ճանապարհ բացաւ ան իրեն:

... Իր հոգին պտած, ու բացած իր վաղուան ճամբան՝ հիմա այլեւս կրնար քալել հայ ժողովուրդը:

5·

ՆՈՐ ԱՇԽԱՐՀ ՄԸ ԻՐ ՆՈՐ ՅՈՒԶՈՒՄՆԵՐՈՎ

Ու հիմա արդէն փորձենք դարը ճանչնալ:

Մեծ փոթորիկներու մէջ աչքերն էր բացեր մեզ նախորդող այդ դարը, դրեթէ ամենուրեք: Աչխարհ մը կ'անհետանար ու կը ստեղծ-

ուէր նոր մը։ Նոր վիւաւը կը լայնցնէին մարդոց գործունէութեան դաշտը, եւ անտեսական նոր պայմաններ կեանքը կը խլրտէին ժողովուրդներու ծոցին մէջ։

Երբոր դարը կը սկսէր՝ հին աշխարհը փուլ կու գար նաեւ այլապէս։ Լուծեր կը սկսէին փշրուիլ ու դասեր կը ծառանային դասերու դէմ։ Փոթորիկի բռնուած էր կարծես աշխարհը, ժողովուրդները խաղալիկ դարձուցած ալիքներուն, մեծ մակընթացութեանց ու մեծ տեղատուութեանց քմայքին յանձնած զանոնք։ Ժողովուրդներու մաքառումը սկսած էր յանուն արեւուն տակ ազատ անկիւնի մը, ու դասերու յաւումը յանուն պատառ մը հացի։

Չէին կրնար Արեւելք եւս չխուժել յուզումները որոնք այդ պահուն կը փոթորկէին Եւրոպան։ Ու Թուրքիա որ Արեւելքի նախադուռն էր, չէր կրնար կոյր մնալ ու խուլ՝ աշխարհը յուզող նոր երեւոյթներուն առջեւ։

6·

ՊՈԼԻՍ ԱՐԵՒՄՈՒՏՔԻ ՍԵՄԻՆ

Արդարեւ Արեւելքն ու Արեւմուտքը կը հանդիպին իրարու վրայ փորի ափերուն վրայ։ Երկրաբանները իրենք թող ճշդեն թէ բնութիւնը ինչպէս զատեց իրարմէ սոյն երկու աշխարհները ու վայրը զետեղեց երկուքին միջեւ։ Պատմութիւնը այդպէս զատեր զանոնք, իրարմէ այդպէս բաժնուած, հանդիպակաց երկու ափերու վրայ, որոնք դարերէ ի վեր պիրար կը չարունակէին դիտել։

Ի զուր չէր երգեր հայ բանաստեղծը·

Ալեաց մէջէն կանգնած վեր,
Զոյգ հրաշալի աշխարհներ,
Ապշած դիտէք միշտ զիրար,
Իբրեւ երկու սիրահար։

Անոնք իրապէս ալ ապշած դիտեցին միշտ զիրար այսպէս, ու վայրը երբեք չկրցաւ կամրջել զանոնք։ Անոնք այնքան մօտ էին մէկ մէկու, բայց մնացին միշտ իրարու անհաղորդ։ Վայրի երկու եզերքներուն վրայ՝ միշտ չնչեցին երկու տարբեր աշխարհները իրենց ուրոյն զոյներով, ու զոյգ այդ ափերը մնացին խորհրդանշանը երկու տարբեր աշխարհներու։ Մէկը, Եւրոպան՝ լուրջ, խոժոռ ու նենգ, ու անոր ճիշդ դիմացը՝ մեղկ ու միամիտ Ասիան, որ կը չարունակէր երազել ու յօրանջել միշտ։

Վայրի մէկ ափին վրայ Եւրոպան եկած էր զետեղուիլ արդարեւ, ու կառուցած էր ապարանքներ ալ ուր իր զեսպանները կու

գայլին անցընել իրենց ամառը։ Հանդիպակաց եզերքին վրայ Ասիան դեռ կը յամենար իր վայրի գեղեցկութեան մէջ, որուն գովքը այնքան զմայլանքով կը հիւսէ, օրինակ, Լամարթին, հիանալով լեռներուն, կիրճերուն ու ձորակներուն վրայ որ սփռուած են Վոսփորի ասիական ափին, ժայռերուն ստորոտը տարածուած մարգերուն, փրփրադէզ փայլուն ջուրերով հեղեղատներուն, ժայռերու կողերէն կախուած եւ մինչեւ ծովափ հասնող ծառերուն, հազար ձեւով ու գոյնով պճնուած տեսարաններուն վրայ, զորս «նկարչին վրձինն անգամ անկարող է երեւակայել»։

Որքան գեղեցիկ էին այդ բոլորը բանաստեղծի մը համար, որ գոյներէն կը խարուի յաճախ զմայլելու եւ յափշտակուելու համար։ Ասիան որ կու գար Վոսփորին հպիլ՝ դարաւոր մրափի մէջ էր սակայն, ու մարդոց հոգիներուն մէջ փռուած կը մնային հեզգութիւնն ու մեղկութիւնը, աշխարհի մը մօտիկ, ուր կ'եռեւեփէր ամէն ինչ։ Հողերու տակ ընկճուած ու ճակատագրին յաւէտ հյու այդ Ասիան մինչեւ Վոսփոր կը հասնէր, ու անոր ճիշդ դիմացէն ուրիշ աշխարհ մը կը սկսէր՝ ուր մարդիկ վաղուց է կը կռուէին ճակատագրին դէմ։

Լամարթինէն սերունդ մը յետոյ Ֆրանսացի ուրիշ մեծ գրագէտ մըն էր գացեր Արեւելքը փնտռել Վոսփորի նոյն այդ ափերուն վրայ։ Փիէռ Լօթին էր։ Ան հմայուած էր մուէզզիններէն որոնք օրը հինգ անգամ կը գեղգեղէին մինարէներու կատարէն ու գունագեղ փաթթոցներէն որոնք օրը նոյնպէս հինգ հեղ իրենց նամազը կ'ընէին մզկիթներուն մէջ։ Վոսփորի ջուրերուն վրայ մակոյկներով ման եկող աղուոր ֆէրաճէներուն եւ փողոցներու մէջ թափանցիկ չարչըներու տակ ժպտող թրքուհիներուն կախարդանքին տակ, ան Պոլիսը եւ Թուրքը սիրեց։ Հետապնդեց ալ այդ Թուրք հուրիներուն, կամ թրքուհիի գլխիչ տարազին տակ ծպտուած եւրոպացի չարաճճի կանանց քայլերը ու անոնց հետեւեցաւ մինչեւ Էյուպի գերեզմաններուն նոճիներուն տակ, զանոնք յետոյ երգելու համար իր վէպերուն մէջ։

Աւելի նոր օրերու՝ երբ Սուլթաններու երբեմնի մայրաքաղաքը կը փորձէր, գոնէ արտաքուստ, Եւրոպայի նմանիլ, գլխէն կը նետէր ֆէսը, մզկիթներու բակին մէջ հօճաները ա՛լ չէին ման գար երամ երամ արտառոց իրենց ճիւպպէներով ու փաթթոցներով, եւ նարկիլէները չէին կլկլար սրճարաններու առջեւ, Պոլիսը ա՛լ հրապոյր չունէր օտարին համար։ Այդ օրը չտեսաւ Փիէռ Լօթին։ Բայց, անոր փոխարէն, իր մէկ աշակերտը, Քլօտ Ֆարէր, որ նոյնպէս խենդեցեր էր երբեմն իր տեսած Թուրքերուն վրայ, երբ Պոլիս եկաւ այդ օրերուն, հմայաթափ եղաւ յանուն իրեն ու յանուն Փիէռ Լօթիին, ատելով որ ա՛լ իր նախկին դիւթանքը չունի հին աղուոր Սթամպուլը։ Ի՞նչ կ'արժէր ան, օտարին համար, առանց իր նար-

կիլէներուն, եւ ի՞նչ հմայք ունէր Թրքուհին՝ երբ ա՛լ երեսը իր - գական եաշմաքը չունէր:

Վոսփորի այդ ափերուն վրայ, զորս բանաստեղծները գեղածիծաղ որակած են միշտ, երկու աշխարհ կեցած էին այսպէս դէմ դիմաց: Բայց Վոսփորը ի զուր կը կարծէր թէ բաժնած էր զանոնք իրարմէ: Ասիան ցամաք էր վաղուց դիմացի ափը, ու նոր աշխարհ մը ստեղծած էր հոն ու այլազան տարրերու տեսակ մը մօզայիք որ Եւրոպան կը կապկէր Ասիան պահելով միշտ իր ներքը:

Սեմին առջեւ սակայն նոր դարուն՝ բան մը փոխուած էր աշխարհի վրայ, ու իր արձագանգը կը բերէր մինչեւ Վոսփորի այդ ափերուն: Դեռ չատ տարտամ էր այդ արձագանգը որպէսզի մարդկեկ արթննային իրենց թմբիրէն, բայց ան այնուամենայնիւ արդէն կու գար:

Հին Ազգաց պատմութիւնը մեզ կ'ըսէ թէ Արեւելքէն եկած է միշտ լոյսը: Դարը երբ իր աչքերը բացաւ՝ արեւը վաղուց խաւարած էր Արեւելքի մէջ, ու Ասիան ինքն էր որ լոյս կը մուրար Եւրոպային:

Ու Պոլիս, որ ինքն ալ Վոսփորի ջուրերուն առջեւ չուարած սպասեր էր երկար՝ ինքզինք Եւրոպայի մօտը կարծելով բայց չհամարձակելով Ասիային բաժնուիլ, կը փորձէր հիմա իրեն բերել Եւրոպան,— առաջին հանդրուանը դառնալ լոյսի ալիքին որ Արեւմուտքէն պիտի գար:

*
* *

Արեւմուտքը Պոլսէն անցաւ հայ ժողովուրդին մօտեցած առեն: Լոյսը դոր Արեւելք կը բերէր՝ հայն ալ կախարդեց առաջին օրէն: Ամբողջ դար մը ծարաւ սպասեր էր ան՝ որպէսզի իր հոգիին լուսամուտը բանայ, ու հիմա արդէն կու գար զարթօնքի պահը: Որպէսզի սակայն այդ պահը հասնի, պէտք եղաւ որ աշխարհ մը փոխուի նաեւ իր չուրջը:

Օրմանեան սապէս կը ներկայացնէ ազդակները որոնք հնարաւոր դարձուցին զարթօնքի այդ պահը.

«Ուսման փափաքը սկսած էր ընդհանուր տենդ դառնալ բոլոր հայութեան, եւ մանաւանդ Կ. Պոլսոյ հայութեան մէջ, եւ առ այս կը նպաստէին անշուշտ եւրոպական չփումներուն չատնալը, կաթոլիկ համայնքին հետ սկսած մրցումը, գործառնութեանց եւ յարաբերութեանց ցուցուցած պէտքը, եւ կառավարական չրջանակին մէջ ալ տարածուած չարժումը, զի զազրիերէնի եւ երկրաչափութեան, բժշկութեան եւ նաւուղղութեան պետական վարժարաններ սկսեր էին բացուիլ: Ազգային չրջանակին մէջ անբաւական երեւցան դրս-

նուած վարժարանները, որոնք լաւ նախակրթարաններ էին, եւ բարձրագոյն ուսումնարանի պէտքը զգալի դարձաւ: ...Այս պէտքին մէկ գրգիռն ալ Կ. Պոլսոյ մէջ օտարազգի եւ օտարադաւան, կաթոլիկ եւ բողոքական վարժարաններու շատնալն էր, ուր սկսած էին դիմել հայ պատանիները, եւ հետզհետէ անոնց կրօնական տեսութեանց ալ կը հրապուրուէին»(1):

Թէ ինչու Պոլիս հայ ժողովուրդին համար ազգային եւ մշակութային կեդրոն դարձաւ՝ լսենք եւ Արփիարեանը.

«Հայերը իրենց խելքովը, ճարտարութեամբը, աշխատասիրութեամբը եւ դիւրաթեք ողնայարովը յաջողեցան երկրին վարչութեան մէջ մեծկակ տեղ մը գրաւել: Ու օր մը իրենց սեփականութիւնը եղաւ փողերանոցը, վառօդարանը, արքունական եւ պետական ճարտարապետութիւնը: Լեցուեցան Դուռը, դատարանները, վարչական ամէն պաշտօնատուները, դեսպանատուները: Եկան տիրապետող ցեղին բարձակից եղան կայսրութեան խորհրդին մէջ, իբր վարիչ նախարարներ: Իրենց յանձնուեցաւ նոյնիսկ սուլթանական գանձարանին մատակարարութիւնը: Միեւնոյն ատենը Հայերը Կ. Պոլիս ամենահզօր դիրք մը գրաւեցին անկախ ասպարէզներու մէջ, որպիսիք են՝ բժշկութիւն, փաստաբանութիւն, ճարտարապետութիւն, սեղանաւորութիւն, եւայլն:

«Հայերը Կ. Պոլիս զօրանալով եւ Թուրք նախարարներուն, ինչպէս եւ պալատին հետ ալ, սերտ յարաբերութիւններ հաստատելով, հզօրապէս կ'ազդէին թէ նահանգային գործերուն եւ թէ ազգին ընդհանուր վիճակին վրայ: Կ. Պոլսոյ այս զօրութիւնը բնականաբար մայրաքաղաքին մէջ մեծ տեղ մը պիտի տար Հայոց գործունէութեան: Պոլիսը, իբր վարչական կեդրոն մահմետականներուն համար որքան կարեւորութիւն որ ունէր, այնքան ալ,— եւ շատ մը պատճառներով թերեւս աւելին ալ,— ունէր Հայոց համար. ուստի եւ հայերն ալ գործնականին մէջ զայն իրենց մայրաքաղաք նկատեցին»(2):

Աւելցնենք որ հայ ժողովուրդը ինքն ալ վաղուց կը սպասէր բարերար այդ վայրկեաններուն:

Նախ որ Պոլսոյ հայ ընտանիքներուն մէջ դոյզն չէր եւրոպական լեզուներու ծանօթ եղողներուն թիւը, եւ այս՝ ոչ միայն կէս մը օտարացած հայ ընտանիքներուն մէջ որոնք լեւանթեններն էին: Այնպէս որ Եւրոպան դժուարութիւն չքաշեց Հայուն մօտեցած ատեն:

Դար մը առաջ ալ Արեւմուտքի համալսարաններէն ոմանք ծանօթ էին Հայուն, եւ, օրինակ, Իտալիայէն վկայուած բժիշկներ ու-

---

(1)«Ազգապատում», Գ., էջ 3718–3719:

(2) «Գեղունի», 1902 Յունիս, էջ 37:

նեցեր էինք։ Բայց ԺԹ․ դարու առաջին կիսուն է որ ուսանողներու հոծ թիւ մը վազեց Ֆրանսայի եւ Իտալիոյ համալսարանական քաղաքները։ Անոնք, իրենց վերադարձին, շունչ մը բերեր էին անշուշտ մէկտեղ, ու միեւնոյն ատեն նպաստեր էին Պոլսոյ աչքերը ուղղելու դէպի մշակոյթը որ այդ երկիրներուն մէջ կը ծաղկէր։

Այս պայմաններուն տակ տարօրինակ պիտի չթուի եթէ Պոլիսը առաւելապէս Ֆրանսայի եւ Իտալայի հեղինակներ հայերէնի վերածեց։ Եթէ հաշուի չառնենք աննշան այն թարգմանութիւնները որոնք անգլերէնէ եղան գլխաւորաբար միսիոնարներու ջանքերով, բոլոր միւս թարգմանութիւնները Ֆրանսական եւ Իտալական լեզուներէն եղան բովանդակ այս շրջանին եւ աւելի ալ յետոյ։

Թատերական գրականութիւնը բացառութիւն պիտի չկազմէր։ Հայ դերասանական խումբերու խաղացանկին մէջ առաւելապէս ֆրանսերէնէ թարգմանուած թատերախաղերն էին որ պատուոյ տեղը գրաւեցին միշտ։

Ֆրանսական մշակոյթը տեսակ մը դայեակ եղաւ այսպէս Պոլսոյ, գրեթէ իր բոլոր մարզերուն մէջ։

Եղիա Տէմիրճիպաշեան թերեւս իրաւունք ունէր յետագային գրելու ֆրանսերէնէ-հայերէն իր բառարանին յառաջաբանին մէջ․

«Մեր պատմաբանը Միշլէն է, մեր գիտունը Գլօտ Պէռնար, մեր իմաստասէրը Լիդռէն կամ Դէնը, մեր գրադատը Լըմէդռ կամ Պռինդիէռ, մեր մանկավարժը անմահ Ռուսօն, մեր պատգամն՝ յաւէտ Ֆէռնէյի նահապետը, մեր երգիչը Պէռանժէն, մեր նկարիչը Տըլագռուան, մեր վհուկը Ռընան, մեր վէպը «Մատամ Պօվառի»ն, մեր գուսանը Լամալիպռան, եւ ...մեր մեռելն է հէ՛ք Բօլ Վէռլէն»։

Եղիան՝ իր յատուկ ոճով՝ թարգմանը կ՚ըլլար ճշմարտութեան մը, ընդգծելու համար որ հայ ժողովուրդը առաւելապէս Ֆրանսայէն ծծեց իր լոյսը։

Միայն թէ այնքան ալ դիւրաւ չեղաւ ատ։

Շատ ուշ պիտի գիտնար, աւա՜ղ, հայ ժողովուրդը, թէ լոյսը չի գար «լոյս, լոյս» պոռալով։ Թէ անհրաժեշտ էր հոգւով ալ պատրաստ ըլլալ ատոր։

Ու ճիշդ այդ պահուն երբ աշխարհ բռնուած էր նոր երկունքով մը, եւ հայ ժողովուրդը կարիք ունէր ետ չմնալու աշխարհի առած քայլերէն, հայ կեանքը կրկին սկսած էր փոթորկիլ ներսէն։

7.

ՏԱԳՆԱՊԸ ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ԾՈՑԻՆ ՄԷՋ

Դարուն առաջին տասնամեակը փոթորիկներու մէջ կ՚անցընէր դարձեալ ինքը՝ Հայ Եկեղեցին։ Դաւիթ-Դանիէլեան վէճերն էին

առանք, որ ալեկոծեցին Հայ Եկեղեցին, եւ իրենց յուզումներուն թատր դարձուցին նաեւ Պոլիսը։

Տաղնապը իրականին մէջ նախորդ դարը ժառանգ ձգեր էր իր յաջորդին, Ղուկաս Կարնեցի Կաթողիկոսին մահէն անմիջապէս յետոյ որ տեղի ունեցեր էր 1799 Դեկտեմբեր 28ին։ Էջմիածնի Միաբանութիւնը նախապէս երկու ընտրելի առաջարկած էր կաթողիկոսական աթոռին համար. այդ ընտրելիները Պոլսոյ Պատրիարք Դանիէլ Սուքմառեցին եւ Ռուսաստանի Նուիրակ Եփրեմ Զորաղեղցին էին։ Ցետոյ աւելցաւ երրորդ թեկնածու մըն ալ յանձին Յովսէփ Արղութեանի, ծանօթ հայ եւ ռուս յարաբերութեանց մէջ իր խաղացած դերով, սիրուած ռուս արքունիքին մէջ, եւ հատանաբար անոր նախընտրած թեկնածուն կաթողիկոսական աթոռին համար, որ թէեւ դեռ պարսիկ հողին վրայ էր, բայց միշտ կը մնար ինչպէս թուրքիոյ, նոյնպէս ռուսերուն չհապրպռութեան առարկան։

Տաղնապը Պոլսէն սկսաւ, որովհետեւ Պոլսոյ կամքէն կախուած էր ուժէ հոգեւորականի դահակալութիւնը կաթողիկոսական աթոռին վրայ։ Արդարեւ Պոլսոյ մեծամեծները, Դանիէլ Պատրիարքի նախագահութեան տակ հաւաքուած 1800 Ապրիլ 12ին, կաթողիկոսական թեկնածու հռչակեցին Նիկոմիդիոյ եւ Արմաշու առաջնորդ Բարթողիմէոս եպիսկոպոս Կապուտիկեանը, թեկնածու՝ որ թէեւ միաձայնութեամբ հռչակուած՝ գործին չէր զար էջմիածինէն իրեւ մահսիրաբար եկած Դաւիթ եւ Գալուստ եպիսկոպոսներուն՝ որոնց ցանկացած ընտրելին Պոլսոյ Դանիէլ Պատրիարքն էր, որուն աթոռին աչք ունէին երկուքն ալ։ Էնթրիկները սկսան հետեւաբար, եւ անոնք իրենց արդիւնքը տուին չուտով՝ որովհետեւ Բարթողիմէոս ինքն իսկ մերժեր էր կաթողիկոս ընտրուիլ։ Եւ ահա, առաջին ընտրութենէն 16 օր յետոյ, այն է Ապրիլ 28ին, Ազգային նոր ժողով գումարուեցաւ մայր եկեղեցւոյ մէջ, առաջինէն աւելի բազմամարդ, եւ Դաւիթ եպիսկոպոսի իսկ պնդումով, Դանիէլ Պատրիարքը հռչակեց իրրեւ ընտրելի, Դաւիթ եպիսկոպոսին յանձնելով Պոլսոյ Պատրիարքութիւնը, երկու աթոռները վատահելով այսպէս երկու հոգեւորականներու՝ որոնք չատ սիրալիր էին այդ պահուն, եւ որոնք յետոյ ոսոխ դարձած պիտի ալեկոծէին Հայ Եկեղեցին։

Տարբեր խնդիր որ իրերը տարբեր բնոյթ ստացան Պոլսոյ մէջ։ Երկու աթոռներուն համար ալ յայտնուած էին նոր թեկնածուներ. Յովսէփ Արղութեան՝ կաթողիկոսութեան թեկնածու՝ Պոլսոյ մէջ ճարած էր համակիրներու ուժեղ հոսանք մը, իսկ Գալուստ՝ էջմիածնի երկրորդ Նուիրակը՝ կ'ուզէր պատրիարքական աթոռը խլել Դաւիթի ձեռքէն։ Էնթրիկները փոխուեցան դրդռութիւններու, եւ դրդռութիւնները ցոյցերու, նոյնիսկ զայթակղալից տեսարաններու մայր եկեղեցւոյ եւ շուկաներու մէջ, այնպէս որ կառավարութիւնը

կը ստիպուէր միջամտել, ցոյցերը զսպել ենիչէրիներու ուժով, եւ ռուս դեսպան Թամարովի իսկ թելադրութեամբ բեկանել Ապրիլ 28ի ընտրութիւնները, եւ աքսոր ղրկել Դանիէլն ու Գալուստը, առաջինը Թինէտոս եւ երկրորդը Լէմնոս, ուր պիտի մնային ութը ամիս:

Այնպէս որ Մայիս 18ին պատրիարքական նոր ընտրութիւն տեղի կ'ունենար, եւ պատրիարք կ'ընտրուէր Յովհաննէս Չամաշրճեան, որ կ'երեւի դեր ալ կատարած էր անցուդարձերուն մէջ, իսկ երկու շաբաթ յետոյ, Մայիս 31ին, կրկին Ազգային Ժողով կը գումարուէր մայր եկեղեցւոյ մէջ, կաթողիկոս հռչակելու համար Յովսէփ Արղութեանը, ընտրութիւն որուն մէջ դեր ունեցած էին ռուս դեսպանին ազդու միջամտութիւնը, եւ Օսմանեան կառավարութեան ալ կատարած ճնշումը Պատրիարքին եւ ժողովականներուն վրայ:

Տարբեր խնդիր որ Արղութեան չպիտի տեսնէր իր երազներու իրականացումը: Մեծ ցնծութեամբ ընդունած իր ընտրութեան աւետիսը, եւ մեծ շուքով ճամբայ ելած Փեթերսպուրկէն, բազմաթիւ վայրեր այցելելէ յետոյ հասած Թիֆլիս եւ ընդունուած իշխանավայել պատիւներով՝ անկէ Էջմիածին մեկնելու եւ կաթողիկոս օծուելու համար, Թիֆլիսի մէջ ալ պիտի կնքէր իր մահկանացուն:

Բուն տագնապը ճիշդ այդ պահէն կը սկսէր:

Յովսէփ Արղութեան 1801 Մարտ 9ին Թիֆլիսի մէջ աչքերը փակած՝ առանց դեռ կաթողիկոս օծուած ըլլալու, պատճառ պիտի դառնար յաջորդութեան վէճի մը՝ որուն դերակատարները Դաւիթ Էնէգէթցի եւ Դանիէլ Սուրմառեցի եպիսկոպոսներն էին եւ որ ամբողջ եօթը տարիներ պիտի ալեկոծէր Հայ Եկեղեցին, եւ անոր հետ նաեւ Հայ կեանքը: Մայր Աթոռի միաբանութիւնը որ առհասարակ Դանիէլի համակիր էր՝ զայն կաթողիկոս կ'ընտրէր Յովսէփի մահէն հազիւ շաբաթ մը յետոյ, այն է Մարտ 16ին, երբ ան Եւդոկիա կը գտնուէր ուր ղրկուած էր իբրեւ առաջնորդ աքսորէն դառնալէ յետոյ, չփութեցնելով այսպէս Դաւիթը որ աթոռը գրաւելու կը պատրաստուէր, ինքն ալ, եւ որ կռնակը տուած համբաւաւոր էնթրիկանի մը, Գրիգոր Աքքիրմանցիի եւ Երեւանի Մահմուտ Խանին, պիտի յաջողէր խլել կաթողիկոսական աթոռը: Ու իրաւ ալ 1801 Ապրիլ 28ին Դաւիթ ինքն է որ կաթողիկոս կ'օծուի, Էջմիածնի միաբանութիւնը բռնադատուած ըլլալով զայն ընտրել «գանիւ եւ խոշտանգանօք», իսկ օծումը կատարուած ըլլալով «զօրացեալ բուռն զօրութեամբն Խանին Երեւանայ եւ ահացուցեալ զմիաբանս այլազգի զինուորօք»(1):

Դաւիթի կաթողիկոսութեան վեց տարիները (1801 Ապրիլ 28–1807 Ապրիլ) ահաւոր տարիներ եղան ինչպէս Մայր Աթոռին, նոյն-

(1) «Դիւան Հայոց Պատմութեան», Ե., էջ 117 եւ Ա., էջ 93:

պէս բովանդակ Հայ Եկեղեցւոյ համար: Ան կառավարեց բրտութեամբ եւ սպառնալիքներու ուժով, առանց բարոյական որեւէ յենարանի միաբանութեան մէջ, որ թէեւ օծած էր զայն բռնապետութեան տակ՝ բայց երբեք չտաքցաւ անոր: Անշուշտ Դաւիթ կուսակիցներ ալ կրցած էր շահիլ միաբանութեան մէջ, բայց անոնց թիւը սատար չեղաւ:

Անդին Դանիէլ, որ կաթողիկոս ընտրուած էր Եւդոկիա գըտնուած միջոցին, ճամբայ ելած էր Էջմիածին գալու համար զինք գլխաւորելու եկող նուիրակներու առաջնորդութեամբ, եւ Սեբաստիայէն ու Ակնէն անցնելով Շամլերէն գիւղը հասած էր Մայիս 7ին, երբ Դաւիթի օծման լուրը կը ստացուէր: Այնուամենայնիւ ան կը շարունակէ ճամբան, եւ Մայիս 14ին կը հասնի Պայազիտ, առանց յաջողելու աւելի առաջ անցնիլ ու կը սպասէ դէպքերուն, որոնք կը սկսին ի նպաստ իրեն դառնալ պահ մը, մանաւանդ Սուլթանին ու Ցարին պաշտպանութիւնն ապահովելէ յետոյ ի նպաստ իր կաթողիկոսութեան: Եւ ահա նոյն այդ Պայազիտի մէջ, 1802 Մայիս 25ին, կաթողիկոս կ'օծուի Դանիէլ, 16 եպիսկոպոսներու մասնակցութեամբ, առանց յիշելու 39 վարդապետները, 102 անապատաւորներն ու աբեղաները որոնք ներկայ էին, երեք հազարէ աւելի իշխաններու եւ ժողովուրդի հետ: Այս կերպով նոր կաթողիկոսութիւն մը կը հաստատուէր երկրին մէջ, ինչ որ ոչինչով դարմանեց ստեղծուած դժբախտ վիճակը, այլ, ընդհակառակը, տեղի տուաւ նոր դայթակղութեանց:

Մինչ այս մինչ այն Դաւիթ՝ Պոլսոյ իր կողմնակիցներուն ջանքերուն շնորհիւ եւ մանաւանդ կաշառքներու գինով՝ կը յաջողէր ձեռք ձգել սուլթանական փէրման մը, որ կը հրամայէր Պայազիտէն Էջմիածին աքսորել Դանիէլը եւ Պոլսոյ պաշտօնանկ Պատրիարք Գրիգոր Խամսեցին: Դաւիթ յաջողեր էր Երեւանի Մահմուտ Խանը եւս համոզել՝ որպէսզի Էջմիածին բերուի Դանիէլ իր հետեւորդներուն հետ մէկտեղ, եւ այս կերպով զայն վերջնականապէս իր ճանկը ձգած, անկէ կը կորզէր, զանազան ճնշումներու տակ, հրաժարական մը, որ, ինչպէս գիտել կու տայ Օրմանեան(1), մեղայագիր մըն էր աւելի, ուր ան կ'ըսէր թէ «կատարեալ զղջմամբ ասեմ մեղայ Աստուծոյ եւ Սրբոյ Էջմիածնի, եւ գերապահ Վեհափառ Սրբազան Կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց եւ խնդրեմ ինձ զներումն»:

Ձեռնածալ նստած չէին Դանիէլի կուսակիցները, եւ իրենց ամբողջ ճիգերը կեդրոնացուցած էին ապահովելու համար ռուսական պաշտպանութիւն մը ի նպաստ իրենց պաշտպանեալին: Այդ նպա-

(1) «Ազգապատում», Բ., էջ 3327:

տակով Փեթերսպուրկի մէջ կ'աշխատէին Եփրեմ եպիսկոպոսն ու Լազարեան իշխանները ռուս արքունիքին մօտ, եւ Թիֆլիսի մէջ ալ, ռուս մեծ կուսակալ Ցիցիանովի մօտ, Ներսէս Աշտարակեցին եւ Գրիգոր Յամսեցին՝ որոնք Դանիէլի հետ Պայազիտէն Երեւան բերուած՝ յաջողեր էին Թիֆլիս անցնիլ: Ռուս կառավարութիւնը միջամտեց արդարեւ, բայց Մահմուտ, Երեւանի Խանը, անդրդուելի մնաց եւ յամառեցաւ Դաւիթը պաշտպանել պատճառաբանելով թէ անոր փոփոխութիւնը հակառակ է պարսից չահերուն եւ սուլթաններն հրովարտակներուն, եւ արտօնելով Դաւիթը իր ուզածին պէս վարուիլ իր կալանաւորին հետ: Ու այնուհետեւ ճշմարիտ դողդոջայ մը սկսաւ Դանիէլի համար: Դաւիթ արդելափակ կը պահէր զայն էջմիածնի մէջ, միշտ նախատինքներու եւ նզովքներու նշանակ, եւ նոյն իսկ խուզել տուաւ անոր մօրուքը:

Եւ ահա դէպքերը տարբեր հանգամանք կը ստանային: Ռուսիա 1804ի սկիզբը արշաւանքի կը ձեռնարկէր Պարսից դէմ, եւ Ցիցիանով, նոյն տարուան Մայիս 28ին իր բանակով ճամբայ կ'ելլէր Թիֆլիսէն քալելու համար Երեւանի վրայ ուր ամրացած էր Մահմուտ: Ան Երեւանի բերդը փոխադրած էր նաեւ Դաւիթն ալ՝ էջմիածնի միաբաններուն եւ հարստութեանց հետ, Դանիէլն ալ միասին: Ռուսերը սակայն Սեպտեմբերին եւս կը քաշուէին, եւ Ցիցիանով նոյն ամսուան 6ին կը պարպէ էջմիածինը, զոր գրաւած էր եւ ուր կը վերադառնայ Դաւիթ իր միաբաններուն եւ կալանաւորին հետ:

Տառապանքի նոր շրջան մը կը սկսի Դանիէլի համար, որովհետեւ Դաւիթ յաջողեր էր Դանիէլի դէմ լարել պարսից Ֆէթհալի չահն ալ, որ էջմիածին այցելեր էր այդ օրերուն, զայն ամբաստանելով իբրեւ ռուսերուն համախոհն ու դրդիչը: Այնպէս որ չահը զայն աքսորել կու տար Սեպտեմբեր 12ին դէպի Թաւրիզ, եւ անկէ ալ դէպի Մարաղա, ուր պիտի մնար մինչեւ 1807 Մայիս, այսինքն աւելի քան երկու-քուկէս տարի՝ տեղւոյն Ահմէտ Խանին հսկողութեան տակ, մինչեւ խաւարէր Դաւիթի աստղը: Եւ արդարեւ ան խաւարեցաւ ի վերջոյ, երբ դիրքէ կ'իյնար իր պաշտպան Մահմուտ Խանը՝ որուն տեղ Ֆէթհալի չահը Մարաղայի Ահմէտ խանն էր բերեր: Ահմէտ որուն համակրութիւնը չահած էր Դանիէլ Մարաղայի իր աքսորի պահուն, եւ որուն ապարանքին մէջ կը բնակէր նոյն իսկ, իր պաշտպանութեան տակ առաւ զայն, պաշտպանութիւն զոր չարունակեց իր պաշտօնը յանձնելէ յետոյ եւս Երեւանի նոր կուսակալ Հիւսէյն Սարտարին: Սոյն երկուքին միջնորդութեամբն էր որ արքունական հրովարտակ ստացուեցաւ 1807 Ապրիլին, որ կը հրամայէր Դանիէլը էջմիածին նստեցնել իբր կաթողիկոս: Այս կերպով վերջ կը դնէր Դաւիթի կաթողիկոսութեան չարաչուք

չրջանը: Աթոռ բարձրացած պարսիկներու պաշտպանութեան տակ՝ կը տապալէր անոնց ալ ձեռքով:

Դանիէլ, կաթողիկոսական աթոռի վրայ բազմելէ յետոյ, ցոյց չտուաւ ղէպի իր երբեմնի ոսոխը այն միեւնոյն մոլեգնութիւնը զոր ան ցոյց տուած էր իրեն հանդէպ: Միաբանութեան մէջ պահեց Դաւիթը՝ առանց խստութիւններու նշաւակ ընելու զայն:

Բայց նշանակալից է այն պարագան, որ երբ Դաւիթ, Դանիէլ կաթողիկոսի հիւանդութեան օրերուն եւ հատնաբար առանց անոր ալ պիտութեան, խաչատանգումներու կ'ենթարկուի միաբանութեան կողմէ՝ բժշկարանի մը առթիւ ստեղծուած միջադէպի մը վրայ եւ էջմիածինէն երեւան կ'աքսորուի, չարաչուք մտածումը կ'ունենայ փութալ երթալ Ռոր Վիրապի դաշտը ուր հասած էր պարսից բանակը Ապպաս Միրզայի հրամանին տակ՝ երեւանը պաշտպանելու համար ռուս զօրքերուն դէմ, ու կ'ամբաստանէ Դանիէլն ու Աչտարակեցին, իբրեւ թէ անոնք են «գրգռիչն ռուսաց եւ ածողն ի վերայ պարսից»՝ պատճառ դառնալով այսպէս որպէսզի Դանիէլ իբրեւ կասկածելի երեւանի բերդը փոխադրուի հիւանդ վիճակի մէջ, իսկ Ներսէս տարուի պարսից բանակը, թէեւ Աչտարակեցի յաջողեցաւ արգարանալ եւ Մայր Աթոռ վերադառնալ, մինչ դժբախտ կաթողիկոսը երկու չարաթ յետոյ, այն է 1808 Հոկտեմբեր 9ին իր աչքերը կը փակէր երեւանի բանակին մէջ(1):

8.

ՊՈԼԻՍ ՏԱԳՆԱՊԻ ՊԱՀՈՒՆ

Ինչպէս տեսանք՝ Պոլիս անմասն չմնաց այս վէճերուն մէջ: Դաւիթի է նպաստ հոսանք մը ստեղծուած էր արդարեւ այնտեղ, որ յաջողեր էր ստանալ Դաւիթի կաթողիկոսութիւնն հաստատող սուլթանական հրովարտակը 1801 Յունիս 14ին, իսկ ամիս մը յետոյ, Յուլիս 20ին, օրուան պատրիարքը, Յովհաննէս Զամաչբերճեան, որ Դաւիթին կուսակից էր ինքն ալ, աւազանիներու ժողով մը կը գումարէր Պոլսոյ մէջ, եւ Դաւիթի կաթողիկոսութիւնը վաւերացնել կու տար իբրեւ կատարուած իրողութիւն: Պոլսոյ տարամադրութիւնները ի նպաստ Դանիէլին փոխելու աշխատանքներ ալ պակաս չեղան անշուշտ Պոլսոյ մէջ, ուր Ներսէս Աչտարակեցի անձամբ եկեր էր, իսկ Եփրեմ, ապագայ կաթողիկոսը, անոր ուժ կու տար Փեթերսպուրկէն՝ ուր կը գտնուէր, եւ ուրկէ դէր ալ կը ղըր-

(1) Մսեր Մսերեանց, «Պատմութիւն Կաթողիկոսաց Էջմիածնի», 1876, էջ 75:

կէր Պոլիս «Զարթիր Պոլիսդ», «Աւա՛ղ կարղամ ի վերայ անձինդ, ով Պոլիսդ լռեալ» դրելով Յովհաննէս Պատրիարքին եւ Օսմանեան մայրաքաղաքի «իշխանաց, ամիրայից, էանաֆից, արհեստաւորաց եւ ժողովրդականաց» եւ մեղադրելով զանոնք որ ուժ չեն տար Դանիէլին որ երբեմն իրենց ընտրելին էր(1):

Յովհաննէս Պատրիարք ետ չկեցաւ սակայն Դաւիթը պաշտպանելէ, ինչ որ պատճառ եղաւ որ Դանիէլի կուսակիցները որ զօրացած էին Պոլսոյ մէջ, զայն սթռուէն ձգեն 1801 Հոկտ. 19ին կայսերական հրովարտակով եւ աքսոր քշել տան մինչեւ Եւդոկիա, եւ անոր տեղ պատրիարք ընտրեն Հոկտ. 31ին Գրիգոր Խամսեցին: Այս վերջինը պատրիարքութիւն պիտի ընէր տարիէ մը աւելի, իր տեղը տալով, 1802 Դեկտեմբեր 3ին, դարձեալ Զամաչրճեանի, չնորհիւ այս անգամ ալ Դաւիթի կողմնակիցներուն որոնք հող չահած էին Պոլսոյ մէջ Խամսեցիի պատրիարքութեան չրջանին, պատրիարքին «տարապայման խստութիւններուն եւ աննպատակ հակառակութեանց» երեսէն(2), թէեւ դեր խաղացին նաեւ «Դաւիթի կողմէ ղրկուած նչանաւոր դումարները Օսմանեան աւազանին չահելու եւ համոզելու համար»(3):

Զամաչրճեան, իր երկրորդ պատրիարքութեան եւս, Դաւիթի չերմ պաշտպան մնաց, եւ ամէն ճիգ թափեց անոր կողմը հակեցնելու համար հանրային կարծիքը, եւ առաջին հերթին մեծ ժողով մը գումարեց մայր եկեղեցւոյ մէջ 1808 Դեկտեմբերին, խմբագրելու համար հանրագրութիւն մը ուր Դաւիթ «հոգեւոր տէր մեր աղգապետիր սրբազան աստուածարեալ կաթողիկոս» կը հռչակուի, եւ զոր ստորագրած են պատրիարքէն զատ 10 եպիսկոպոսներ, 14 վարդապետներ, 142 քահանաներ, 25 միրացուներ, դպրապետներ եւ վարժապետներ, 36 ամիրաներ, 48 եկեղեցիներու իշխաններ, եւ արհեստաւոր դասակարգերու 300է աւելի ներկայացուցիչներ:

*
* *

Դաւիթ – Դանիէլեան վէճերը, որոնք 1801էն սկսեր էին, այսինքն Յովսէփ Արղութեանի մահէն յետոյ եւ ամբողջ եօթը տարի տեւեցին, վերջ գտնելու համար 1808ին՝ Դանիէլի մահուան հետ, Հայ եկեղեցւոյ պատմութեան ամէնէն ամօթալի էջերէն մէկը կը կազմեն, եւ մինչեւնոյն ատեն տխուր չրջան մը կը հանդիսանան Պոլսոյ պատմութեան մէջ ալ, որովհետեւ հայ կեանքը չլատուած պա-

(1) Ալեքսիս Պէրպէրեան, «Պատմութիւն Հայոց», էջ 30–31:
(2) Օրմանեան, «Ազգապատում», էջ 3321:
(3) Անդ, էջ 3322:

հեգին Օսմանեան մայրաքաղաքին մէջ այնպիսի պահու մը երբ ան խաղապատիճեան պէտք ունէր որեւէ առենէ աւելի:

Հայ Եկեղեցւոյ պատմութիւն չենք չարադրեր մենք այստեղ, եւ հետեւաբար նուազ կը շահագրգռեն մեզ երկու բարձրաստիճան այդ եկեղեցականները իրենք հոգեւորականի արժանիքներով:

Օրմանեան որ ստիպուած էր աւելի լայնօրէն իր շահագրգռութեանց մէջ, Դանիէլ կաթողիկոսը դաղաղը դնելու առթիւ կ'ըսէ թէ «Բոլոր իւր վրայ գրողները, համակիրներ և հակակիրներ, համամիտ կերպով կը հաւաստեն նորա բարեսէր և բարեմիտ բնաւորութիւնը: Եթէ իր անունով եւ իրեն համար եղած ձախող գործեր ու պարապանքներ ալ պատմեն, համաձայն են զինքն արդարացնելու եւ հաւատալու թէ առանց իւր կամայ գործուեցան, եւ իրեն համար մեղապրանք կամ պատասխանատուութիւն չեն բերեր: Այդ համամիտ վկայութիւնը մեծագոյն գովեստն է Դանիէլին համար, անհատապէս նկատուած առեն, եւ չատ նշանակելի կէտ մըն է այնպիսի մէկու մը համար, որուն անձն ու անունը ճշմարիտ կռուանենաւոր դարձած էր ընդհանուր հայութեան մէջ»(1): Ու ակնարկելով Դանիէլի կաթողիկոսութեան շրջանին Օրմանեան կ'ըսէ թէ Աղէքսանդր Երիցեանի հետ ան «Ամէն հնարաւոր միջոցներով հոգ տարաւ քանդուած սիմոի չուքը վերականգնելու եւ պէտք է բարեյիշատակ հայրապետներու շարքին մէջ արձանագրել իւր անունը»(2):

Իսկ մենք որ հետու ենք կաթողիկոսները միայն «անհատապէս» պատելու մտահոգութենէն եւ ստիպուած ենք անկողմնակալ ըլլալ մարդոց հանդէպ որոնց «անձն ու անունը ճշմարիտ կռուանենաւոր կը պատնայ ընդհանուր հայութեան մէջ», կ'ըսենք թէ պատմութիւնը անշուշտ աւելի աններող պիտի ըլլայ դէպի Դաւիթը:

Դաւիթի ընտրութիւնը Հայ Եկեղեցւոյ կարգերուն համաձայն տեղի ունեցած չէր: «Օրինաւորութեան եւ կանոնականութեան, ոչ իսկ արտաքնայարդար ձեւը պահուած էր Դաւիթի կաթողիկոսանալուն գործողութեան մէջ, եւ յայտնի բռնութեան եւ յափշտակութեան հետեւանք եղած էր անոր օծումն ու գահակալութիւնը» կ'ըսէ Օրմանեան, եւ սակայն չի վարանիր օրինաւոր կաթողիկոսներու շարքը նեղմտածել զայն, հիմնուելով այն փաստին վրայ՝ որ Պոլսոյ աթոռը այսպէս կամ այնպէս կաթողիկոս ճանչցած էր զայն, պարսից եւ Օսմանեան արքունիքները հաւանած էին անոր կաթողիկոսութեան, եւ Դաւիթի պարագան նկատելով մէկը այն «բացառիկ պատահարներէն երբ որեւէ գործողութիւն մը որ ապօրինի կերպով

---

(1) «Ազգապատում», Բ., էջ 3367:

(2) Անդ, էջ 3369:

կը սկսի, հանդամանքներուն փոփոխութեամբը եւ ատեն անցնելով, կը հաստատուի, կ՚ընդունուի եւ կերպով մը կ՚օրինաւորանայ»(1):

9.

ԿԱԹՈԼԻԿ ՎԵՐՋԻՆ ԳՐՈՀԷՆ ԱՌԱՋ

ԺԹ. դարը արդէն նոր էջ մը կը բանայ կաթոլիկութեան թափանցման պատմութեան մէջ:

Արդէն կաթոլիկ դարձած հայութիւն մը կայ Պոլսոյ մէջ զարուն սկիզբն իսկ, թէեւ պաշտօնական կազմակերպութիւն դեռ չունի: Միւս կողմէ հայ կաթոլիկ հոգեւորականներ ալ եկած բոյն դրած են Պոլիս: Ոմանք եկած են Հռոմէն ու թէեւ կաթոլիկներ են արդէն: Դաստիարակուած Փրոփականտայի քոլէճին մէջ, անոնք «քոլէճցի» կոչուած են յետագային: Ուրիշներ Մխիթարեանց ծոցէն կու գային, եւ նուազ մոլեռանդ քան Հռոմէն եկող իրենց դաւանակիցները՝ առաւելապէս կը պարապէին դաստիարակչական գործունէութեամբ: Առանք ճանչցուեցան իբրեւ «արբայականներ», այսինքն իբր Մխիթար Աբբահօր միաբանութենէն:

Մարդոցական փորձերը միշտ կան, բայց քաղաքական կացութիւնը ձեռնտու չէ արշաւանքի անցնելու: Ընդհակառակը սկսած է ընդհանուր մտայնութիւն մը հաստատել վերջ տալու համար պառակտումներուն:

Ամբողջ երեք տասնամեակ փորձեր կ՚ըլլան Պոլսոյ մէջ մերձեցում առաջ բերելու համար Հայոց Պատրիարքարանին եւ կաթոլիկ դարձած հայերու միջեւ: Դարը նոր չունչով մը արթնցած էր: Զարթօնքի չրջան մը կը բանար ան չատ մը ժողովուրդներու համար: Անոնցմէ մէկն էր հայ ժողովուրդը՝ որ վերածնութեան մը կը պատրաստուէր: Հոգիներու խմորման այդ պահուն, աղէտ պիտի ըլլար եթէ հայ ժողովուրդը պառակտուած ըլլար նեբսէն դաւանական վէճերով: Այդ հիմնական մտահոգութենէն կու գային եղբայրանալու փորձերը որոնք ծայր տուին դարուն սկիզբէն եւ որոնցմէ վարակուեցան զեկավար տարրերը երկու կողմէն ալ՝ փոխադարձ պիջումներու գինով միանալու համար վերսահին հայ ժողովուրդի հովանիին տակ:

Միամտութիւն էր անշուշտ երկուստեք պիջումներով միութիւն ստեղծելու այս փորձը Պոլսոյ մէջ: Եթէ նոյն իսկ հակացողութեան մը գային կողմերը՝ մտանակի եւ վաղանցուկ բնոյթ մը պիտի կրէր անոնց իրականացած միութիւնը: Ո՛չ Հռոմը պիտի հաւանէր

(1) «Ազգապատում», Բ., էջ 3291–3292:

դիջումներուն որոնց յանձնառու եղած էին հայ կաթոլիկ հոգեւորականները Պոլսոյ մէջ, եւ ո՛չ ալ Պատրիարքարանի յանձնառութիւնները ընդունելի պիտի ըլլային բովանդակ Հայ Եկեղեցւոյ համար։

Եւ սակայն պահ մը երկուստեք այնքան բուռն էր համերաշխութեան փափաքը՝ որ իրականութենէ չատ հեռացեր էին երկու կողմերն ալ։

Ուշագրաւ է որ տարբեր կեցուածք ունէին Պոլսոյ հայ կաթոլիկ հոգեւորականները միութեան այս փորձերուն մէջ։ Մինչ Մխիթարեանք ամէն ճիգ կը թափէին որպէսզի իրականանայ միութիւնը մայրենի Եկեղեցւոյ հետ փոխադարձ դիջումներով, քօղէճեանց խումբը՝ որ Հռոմի անմիջական չունչով դաստիարակուած հոգեւորականներէ կը բաղկանար՝ ամէն միջոց կը փորձէր բանակցութիւնները ձախողեցնելու համար, հրահանգուած Պոլսոյ Լատին չրջանակներէն։

10·

ՀԱՅ ԴԱՏԻ ՃԱՄԲՈՒՆ ՎՐԱՑ

Հայ ժողովուրդի ազատագրութեան երազները յոյսի երկար պահ մըն էին ապրեր 18րդ դարու վերջին տասնամեակներուն։

Կատարինէի մահը, 1796ին, խանգարեր էր ռուսական արշաւանքը եւ անգամ մը եւս օդն էին ցնդեր հայ երազները, յոյսի վառնգուկ պահեր միայն տալով մեզի դեռ քանի մը տասնամեակ։

Պօղոս Ա. (1796–1801), Կատարինէի որդին եւ յաջորդը, տեսնելով որ ռուսաց հանդէպ համակրութեան ալիքը հետզհետէ կը լայննայ հայ ժողովուրդին մէջ, եւ որ հայերը բուռն ակնկալով կը ձգտին ազատագրուելու պարսկական լուծէն, 1797ին զօրք ղրկեր էր Ղարաբաղի վրայ, եւ զայն դրաւեր առանց բախելու որեւէ բնդդիմութեան։

Ապպաս Միրզա, պարսից գահաժառանգը, քալեր էր այն առեն Ղարաբաղի վրայ, որպէսզի կեցնէ ռուս արշաւանքը։

Ալեքսանդր Ա. որ գահ բարձրացեր էր դարուն հետ՝ 1801ին՝ յաջորդելով Պօղոս Ա.ի, զօրք ղրկեց պարսից վրայ եւ պարտութեան մատնեց Ապպաս Միրզան՝ հաշտութիւն խնդրելու ստիպելով զայն։

Պուքրէշի դաշնագիրը, 1812 Մայիս 29ին կնքուած ռուսերուն եւ Թուրքերուն միջեւ վերջ կու տար 1806–1812 տարիներու պատերազմին՝ չանքերովը հայու մը, որ Մանուկ պէյ Մխրդոյեանն էր։

Կիւլխանեի դաշինքը որ կնքուեցաւ 1813 Հոկտեմբեր 11ին՝ բան մը չպահեց սակայն հայ ժողովուրդի անմիջական յոյսերէն։ Ան

Ցարին կը թողուր բովանդակ Անդրկովկասը եւ Շահը կը հրաժարէր Ղարաբաղէն, Գանձակէն, Շիրվանէն, Տէրպէնտէն, Պաքուէն, եւ այն նահանգներէն զորս Վրաստանի վերջին թագաւորը նուիրեր էր Ցարին:

Հայ ժողովուրդը աւելի քան տասնամեակ մը դեռ պիտի սպասէր՝ որպէսզի կրկին բախէին պարսիկ ու ռուս զէնքերը, եւ յոյսի նոր դուռներ բացուէին իրեն:

Բ.

«ՆԻԶԱՄԸ ՃԷՏԻՏ»Ի ՇՐՋԱՆԸ

ՀԱՅՈՒՆ ՀԵՏ ԹՈՒՐՔՆ ԱԼ ՀՈԳԵՐՈՎ ԿԸ ԴԻՄԱԽՈՐՔ ԴԱՐԸ

Պոլսոյ դերը որոնած առեն կեանքի նոր յուզումներուն մէջ, պէտք է ճանչնալ առաջին հերթին զէպքերը որոնք կը հասունցնային Թուրք պետութեան մէջ: Սխալ պիտի ըլլար հայ կեանքը մեկուսացընել իր չրջապատէն, եւ իր ներսը հոլովուող անցքերը զննել իբրեւ ուրոյն երեւոյթ:

Երկրի մը մէջ մանաւանդ, որպիսին Թուրքիան էր եւ ուր բոլոր բարկացուցիչ տարրերը կը շնչէին «Աստուծոյ Ստուեր»ին հովանիին տակ եւ անոր կամքով, հայը եւս կ'ապրէր շնորհիւ անոր բարեացակամութեան եւ առիթուած էր չհեռանալ անոր չուքէն:

Դարը, որ սոյն հասորին նիւթը կը կազմէ, բացառիկ ուրիչ հանդամանք մը եւս կը ներկայացնէր: Հայուն հետ Թուրքը եւս հոգերով կը թեւակոխէր զայն: Դժնդակ պահ մը կ'անցընէր Թուրք պետութիւնը դարը դիմաւորած առեն, ու տպաւորը որ այդ պահը կը տեղծէր՝ պիտի չարունակէր ամբողջ դարու ընթացքին, աւելի կամ նուազ մտահոգիչ փուլերէ անցնելով, երբեմն սպառնալով նոյն իսկ պետութեան գոյութեանը:

Ու չրջանի մը՝ ուր ազգերը նոր դիմագծութիւն կը ստանային ամենուրեք, եւ ազգային չարժումներ մարմին կ'առնէին Թուրքիոյ ժողովուրդներուն ծոցին մէջ եւս, հայուն կողքին՝ ազգի վերածուելու փորձեր կ'ընէր Թուրքն ալ, եւ ծնունդ կու տար ինք եւս ազ-

գային ձգտումներու, ու սերունդի մը որ հողը կը ստանձնէր անոնց:

Արդ, նոր դարուն մեր սերունդները ինչպէս եւ Թուրքերունը, խոչընդոտներ ունէին իրենց դէմը բոլորն ալ: Տարբեր էին անոնց հիմնական հողերը, բայց հասարակաց դժուարութիւններ կային որ կը ցցուէին բոլորին առջեւ, ինչպէս Հայուն նոյնպէս եւ Թուրքին:

ԹՈՒՐՔԻԱ ՀՐԱԲՈՒԽԻ ՎՐԱՅ

Դարուն սկիզբը, այսինքն Սելիմ Գ.ի սուլթանութեան օրերուն, իր ամէնէն ճակատագրական մէկ պահը կ'ապրէր Թուրքիան նախ ներսէն: Առաջին հերթին, տագնապալի կացութիւն մը կը տիրէր մայրաքաղաքին մէջ: Բարենորոգումները զորս կը փորձէր իրականացնել սուլթանը՝ համախոհներու փոքր խումբի մը կողքին հակառակորդներու բանակ մը ստեղծած էր, ինչպէս իր չուրջը՝ նոյնպէս ամբողջ երկրին մէջ:

Յուզեալ դրութեան մէջ էին նաեւ կայսրութեան նահանգները շնորհիւ ապստամբական փորձերու որոնք տեղի կ'ունենային զանազան շրջաններու մէջ «իբր արդիւնք, ինչպէս կ'ըսէ Ֆրանսացի պատմագիր մը, կառավարական տկարութեան եւ անկախութեան այն գաղափարներուն զորս Ֆրանսական յեղափոխութիւնը նետած էր բոլոր ժողովուրդներուն մէջ եւ այն յոյսերուն զորս ներշնչած էին Նափոլէոնի բանակներուն անլուր քաջագործութիւնները»(1):

Այսպէս, Պէյրութի Ճեզար փաշան կը կոտորէր Լիբանանի քրիստոնեաները, Պոնափարթի դէմ Աքիան կը պաշտպանէր 1799ին, յետոյ անկախութիւն կը հռչակէր նոյն քաղաքին մէջ, եւ հոն կ'անգոսնէր Սուլթանին բոլոր բարկութիւնները մինչեւ իր մահը 1804ին:

Կեդրոնական Արաբիոյ մէջ Վահապիներու ցեղը կ'ըմբոստանար Օսմանեան գահուն դէմ՝ ամբաստանելով Թուրքերը իբրեւ անհաւատարիմ մարգարէին պատուիրաններուն, եւ կը գրաւէր Մեքքէն ու Մետինէն, 1803էն 1804:

Աւելին, եւրոպական ցամաքամասի վրայ, աւելի խաղաղ չէր Թուրքիան:

Փազվանթ օղլու իսլամ Պոսնացին, որ Վիտինի տիրելով յաջորդաբար գրաւած էր նաեւ Նիկոպոլիսը, Փլեվնան, Սոֆիան, Նիշը, Ռուսճուքը (1797–1798), կը հասնէր մինչեւ Ադրիանուպոլիս, եւ

(1) Էտուար Տրիօ, «Արեւելեան խնդիրը եւ հայկական հարցը», թարգմ. Եր. Սրմաքէշխանլեան, Կ. Պոլիս, 1913, էջ 138:

հան դիջումի կը պարտադրէր Բարձր Դուռը՝ անկէ կորզելով բո-վանդակ Պուլկարիոյ իշխանութիւնը զոր իր ձեռքը կը պահէր մին-չեւ իր մահը 1807ին։

Սեւ Լեռ, իր կարգին, փեթաթ Ա.ի իշխանութեան միջոցին, Օս-մանցիներու դէմ յաղթութիւն յաղթութեան վրայ կը տանէր, Սուլ-թանին հանդիսաւորապէս յայտարարել կու տար թէ «Սեւ Լեռնցիք երբեք Դրան հպատակները եղած չէին», սակայն դաշնակցութիւն մը կը կնքէր Ռուսիոյ հետ, եւ օրթոտոքսութեան համար միջնաբերդ մը կը հանդիսանար։

Եանիացի Ալի փաշան պայքարի անցած էր նոյնպէս թուրք պե-տութեան դէմ, իր կալուածը կ'ընդարձակէր ի վնաս դրացի փաշա-ներուն, եւ կը փորձէր վերատեղծել երբեմնի Եպիրոսը։

Ցունական չրջաններըը ալեկոծած էին նմանապէս։ Ցոյն հայրե-նասէր մը, Ռիկաս, յոյները ազատութեան կը հրաւիրէր բոցավառ երգերով եւ կը փորձէր դաշնակ խմբել դաղանի գործօն ընկերակ-ցութեան մը մէջ՝ սուրը պատերազմի պատրաստուելու համար, եւ թէեւ ինք, ատարիացիներու կողմէ թուրքերուն յանձնուելով Պել-կրատի մօտ Դանուբի մէջ կը խեղդուէր 1798ին, բայց հոգիները բռնկած էին արդէն Ցունաստանի մէջ։

Սերպերը աւելի բախտաւոր կ'ըլլային։ Էնիչէրիներու անլուր նախճիրներու երեսէն՝ ըմբոստութիւններ ծայր կու տային երկրին մէջ, իսկ 1804ին, Սքուփչինա մը կամ ընդհանուր ժողով մը «սեր-պերու պետ» կը հռչակէր կորովի խոզարած մը, ձօրճի Քարաեօր-կէվիչը որ թէեւ կ'ըսէր ի սկզբան թէ Սուլթանին դէմ չէ որ կը կըռ-ուի այլ էնիչէրիներուն, բայց յաջողութիւնը կը քաջալերէր զինքը ինքնօրինութիւն ուզելու իր երկրին համար, փայլուն յաղթութիւն-ներ կը տանէր թուրք փաշաներուն դէմ, Պելկրատը կը գրաւէր 1806ին, եւ թէեւ ներքին վէճերու երեսէն իր պայքարը պահ մը կը թուլնար, բայց ռուս եւ թուրք պատերազմին չնորհիւ, որ այդ տա-րին պայթեր էր, սերպերը կը մօտենային իրենց ազգային երազնե-րու իրականացման։

ՍՊԱՌՆԱԿԱՆ ԵՒՐՈՊԱՆ

Ցորմէհետէ Օսմանցի թուրքերը երեւցեր էին Պատմութեան հո-րիզոնին վրայ, մանաւանդ այն օրէն ի վեր երբ անոնք հասեր էին Եւրոպական ափը՝ իրական վտանգ մը հանդիսանալով Արեւմուտքի համար, իրենց դէմ դաշն բովանդակ քաղաքակիրթ աշխարհը։ Մահմետանդութիւնը աւելի եւս համակից Եւրոպան՝ երբ Ալ-Օսմանը

կանգ չառաւ իր դուռներուն առջեւ, եւ սկսաւ իր նուաճումները շարունակել եւրոպական հողի վրայ ալ, ու չգոհանալով Պալքաններով՝ Թիսան եւս անցնիլ եւ մօտենալ Վիեննայի դարպասներուն:

Սկսեալ Սուլթան Օսմանէն (1306–1326) մինչեւ Սուլթան Ահմէտ Գ. (1703–1730), ուրեմն ամբողջ չորս դար, յաղթանակէ յաղթանակ սուրացեր էր արդարեւ Թուրքը: Այդ չորս դարերու ընթացքին՝ վաչկատուններու այն փոքրիկ խումբը՝ որ էրթօղրուլի Անատոլու մտցուցած Թուրքերն էին, ահաւոր կայսրութիւն մը ստեղծեց՝ զայն տարածելով երեք երկրամասերու վրայ, եւ իր ծոցին մէջ լուծելով կամ ընկլուզելով բազմաթիւ ցեղեր եւ ժողովուրդներ:

Թուրքը, այս կերպով, սարսափի մատներ էր բովանդակ Եւրոպան եւ աշխարհի պատմութեան համար նշանակելի թուականներ եղեր էին Անատոլուի բազմաթիւ քաղաքներուն գրաւումը Օսմանի օրով, Պրուսայի գրաւումը 1326ին Օրխանի կողմէ, Էտիրնէի նուաճումը Մուրատ Ա.ի ձեռքով 1360ին, Եըլտըրըմ Պայազիտի յաղթանակը 1389ին Քօսովայի ճակատամարտին մէջ, Կէլիպօլուի գրաւումը 1416ին Մէհմէտ Ա.ի եւ Եանինայի գրաւումը 1431ին Մուրատ Բ.ի կողմէ, Ֆաթիհ Մէհմէտ Բ.ի կատարած նուաճումները 1453ին Կ. Պոլսոյ եւ 1474ին Խրիմի գրաւմամբ, Աքքերմանի գրաւումը 1464ին եւ Պելկրատի գրաւումը 1492ին Պայազիտ Բ.ի կողմէ, Եաւուզ Սելիմ Ա.ի (1512–1520) նուաճումները Պաղեստինի, Սուրիոյ, Եգիպտոսի եւ Միջագետքի մէջ, Սիւլէյման Ա.ի (1520–1566) արշաւանքները Հունգարիոյ, Թունուզի, Միջագետքի վրայ, Սելիմ Բ.ի (1566–1574) արշաւանքները դէպի Արաբիա, Կիպրոս, Կովկաս եւ Ափրիկեան եզերքները, Մուրատ Դ.ի յաղթական վազքը պարսից եւեւէն, գրաւումներու երկար շարք՝ որ պիտի շարունակուէր յաջորդ քանի մը սուլթաններու օրով ալ:

Բոլոր այս նուաճումները դարերով ահաբեկեր էին Եւրոպան, եւ ան միշտ փորձեր էր ընկճել Թուրք գրոհին թափը, ոչ միայն կասեցնելու համար զայն, այլեւ վտարելու համար Թուրքը իր երկրամասէն: Թրքական վտանգը կեցնելու համար ան մերթ փորձեր էր Թուրքերը սիրաշահիլ՝ բարեկամութիւններ կամ համաձայնութիւններ կնքելով անոնց հետ, երբեմն զէնքով դիմադրեր էր անոնց՝ յաղթանակներ եւ յոյսի պահեր բազմիցս արձանագրելով, բայց յաճախ ալ ծրագրեր էր համախումբ գրոհ մը Թուրքին դէմ՝ խորտակելու համար կայսրութիւնը զոր ան հիմներ էր:

Ռումէն պատմաբան մը, Թէոտոր Ծուվարա, ճիշդ հարիւր ծրագիրներ կը հաշուէ՝ զորս յղացած է Եւրոպան, սկիզբէն մինչեւ մեր օրերը, ընկճելու համար Թուրքիան, եւ անդամատելու համար

պան(1)։ Այդ ծրագիրներէն ոմանք պարզ մտածումներ են միայն Թուրքը չախչախելու տեսակ մը նոր խաչակրութիւն կազմակերպելով անոր դէմ, ուրիշներ արդէն իրական փորձեր նոյն այդ նպատակով, եւ աւելի նոր օրերու՝ Թուրքերուն դէմ տարուած իսկական յաղթանակներ։

Բայց Թրքական վտանգը հաչուելյարզարի ենթարկելու վճռական փորձերը սկսան այն պահէն երբ Թուրքիա անկման չրջանը կը մտնէր ինքը, կորանցնելով դինուորական ահեղ այն ուժը որուն յաղթական ալիքին առջեւ երբեմն չէր դիմացեր որեւէ խոչընդոտ։

ԱԼ–ՕՍՄԱՆԸ ԵՐԲՈՐ ՀԻՒԾԻԼ ԿԸ ՍԿՍԻ

Հիմա որ կը թեւակոխենք չրջան մը, երբ Օսմանեան պահուն վրայ նստող սուլթանները կը զգային այլեւս միահեծան տէրն ըլլալ կայսրութեան՝ իրենք եւս պարզ դերակատարներ հանդիսանալով Արեւելեան Հարցին չրջապատյին մէջ,— եթէ դուրս ձգենք Համիտ Բ.ը, որ, նոյն այդ Հարցին ճանկերէն չկարենալով հանդերձ ձերբազատուիլ, երկիրը 32 տարի իր կամքին եւ սարսափին տակ պահելու բոլոր պայմանները ապահովել յաջողելով,— չահեկանութենէ դուրկ չէ ակնարկ մը նետել ճակատագրական այն պահուն վրայ, երբ Ալ–Օսմանը պիտի կորանցնէր իր երբեմնի հմայքը։

Ոչ միայն չահեկան՝ այլ նաեւ անհրաժեշտ էին այս քանի մը նօթերը, որպէսզի ցրուի չատ ծամծմուած այն առասպելը թէ կայսրութիւնը որ Օսմանի անունով կոչուեցաւ աւելի քան վեց դար, սուլթաններու բացարձակ տիրապետութեան տակ ապրած է, եւ ամէն ինչ, բարին ու չարը, պէտք է բացառապէս վերագրել անոնց։ Այս թիւրիմացութիւնը կը չարունակէ մեր մօտ ալ տիրել, եւ սուլթաններու անձին կը վերագրենք յաճախ ինչ որ արդիւնքն է ոեժիմի մը դոր բազմաթիւ ազդակներ միասին ստեղծեր էին, մէջն ըլլալով անչուչտ դրական կամ բացասական դերը այս կամ այն սուլթանին։

Չկարծենք որ բոլոր սուլթանները տէրն էին իրենց պահուն։ Ահեղ դէմքերու կողքին՝ որպիսին էին առաջին սուլթաններէն չատերը, ինչպէս Ալ–Օսմանի պահուն վրայ նստեցան չատ թուլամորթներ ալ, ինչպէս եւ պարզ խամաճիկներ։

«Թուրքերը, կը գրէ Տոիօ, երկար ատեն չկեցան այն բարձրու-

(1) T. G. Djnvara, cent projets de partage de la Turquie (1281-1913), Paris, 1914.

թեան վրայ ուր հասցուցած էին գլխենք Մէհմէտ Բ., Սելիմ եւ Սիւլէյման աշխարհակալ սուլթանները: Թուլամորթ սուլթաններ եկան յետոյ, որոնք վանդեցին իրենց ազգին ճակատագիրը, եւ որոնք, հարէմի սարկուհիներու զաւակներ, սարուկներէ սպասարկուած, պալատան խորը փակուած՝ հեռու իրենց հպատակներուն աչքէն, որով եւ հեռու կայսրութեան մասին ամէն ծանօթութենէ, անանուն դէղխութեանց անձնատուր, կիներուն եւ ներքինիներուն թողուցին պերակչիս ազդեցութիւն մը երկրին գործերուն եւ ամենաճարտար մեծ վէզիրներու ճակատագրին վրայ»(1):

Պարզ ակնարկ մը չուրջ 40 սուլթաններու ցանկին վրայ, որոնք իշխեցին Օսմանէն մինչեւ Մէճիտ Բ., որքա՜ն խորհրդածութիւններու կրնայ մղել մեզ:

Թուրքիոյ գահուն վրայ բազմող 36 սուլթաններէն՝ 14ը գահէն վար առնուած են,— Պայազիտ Բ., Մուրթաֆա Ա., Օսման Բ., Իպրահիմ, Մէհմէտ Դ., Մուսթաֆա Բ., Ահմէտ Գ., Սելիմ Գ., Մուսթաֆա Դ., Ազիզ, Մուրատ Ե., Համիտ Բ., Մէհմէտ Ե. եւ Մէճիտ Բ.,— առանց յիշելու Պայազիտ Ա.ը որ անձնասպան եղած է եւ Մուրատ Բ.ը որ ինք հրաժարած է գահէն:

Թուրքիոյ 36 սուլթաններուն մէջէն 3ը հոգեկան հիւանդներ էին,— Իպրահիմ ջղային հիւանդութիւն ունէր, Մուսթաֆա Ա. խենդ էր ի ծնէ, Մուրատ Ե. յետոյ յիմարացաւ:

Թուրքիոյ սուլթաններէն 6ը (Մուրատ Բ., Սելիմ Ա., Մուրատ Գ., Օսման Բ., Մուրատ Դ. եւ Մահմուտ Բ.) իրենց եղբայրները սպաննած են: Սելիմ Ա. սպաննած է նաեւ հայրը, Գանունի Սիւլէյման զաւակը սպաննած է, իսկ Մէհմէտ Դ. թէ՛ հայրը եւ թէ՛ զաւակը:

Սուլթան Սելիմ Գ., որուն օրով անցեալ դարը կը սկսի, արդէն հիւծած կը դանէր Ալ–Օսմանի տունը, դէպքերուն պարզ խաղալիկ դարձած՝ ինչպէս պիտի դառնար եւ ինքը իր տիրապետութեան 18 տարիներուն (1789–1807):

«ՀԻԱՆԴ ՄԱՐԴԸ» ԿԸ ՓՈՐՁԷ ՍԱԿԱՅՆ ԱՊԱՔԻՆԻԼ

Ժ.Ը. դարու վերջին քառորդը բացեր էր արդէն անդամատութեանց չրջանը, եւ թուրքերը սկսեր էին տակաւ հրաժարիլ հողերէ դորս նուաճելու համար կռիւ էին մղեր դարերով:

---

(1) Տոխօ, աձդ, էջ 51:

1774ին, Քիւչիւք Քայնարճիի դաշնագրով, ռուսերուն զիջեր էին Ղրիմը, տարի մը յետոյ, 1775ին, Պուքովինան՝ աւստրիացիներուն, 1797ին կը հրաժարէին Յոնիական Կղզիներէն, եւ դարուն վերջին տարին, 1799ին, կը բաժնուէին Վրաստանէն:

Եւ ինչ որ աւելի սոսկալի էր Թուրքիոյ համար՝ անոր գլխուն կը ճօճէր նոր անդամատութեանց սպառնալիքը:

Շարժառիթներն ու մասամբ նաեւ պատրուակները որոնք Եւրոպան կը մղէին վերջնական անդամատութեան մը ենթարկելու հիւանդ մարմինը Թուրքին՝ առաւելապէս կը բխէին այն ապականեալ վիճակէն որուն հասցուցեր էին զայն վերջին երկու դարերը:

Ու այդ վտանգը կանխելու համար, ուրիշ միջոց չունէին սուլթանները բայց եթէ համոզել Եւրոպան թէ պիտի ջանան երկիրը փրկել այդ ապականութենէն: Դարուն ամբողջ առաջին կէսը հանդիսատես եղաւ այն երաշխիքներուն զորս Թուրքերը տուին Եւրոպայի:

Եթէ զանց ընենք Սուլթան Մուսթաֆա Դ.ի տիրապետութեան շրջանը, որ 14 ամիս միայն տեւեց (1807 Մայիս 29–1808 Յուլիս 28), այս շրջանին երեք սուլթաններ յաջորդեցին Օսմանեան գահուն վրայ,— Սելիմ Գ. (1789 Ապրիլ 8–1807 Մայիս 29), Մահմուտ Բ. (1808 Յուլիս 28–1839 Յուլիս 3) եւ Ապտիւլ Մէջիտ Ա. (1839 Յուլիս 3–1861 Մայիս 27): Արդ, Թուրք պատմիչները սոյն երեք սուլթաններն ալ կը դասեն բարեկարգիչ դէմքերու շարքը:

Բարենորոգումները՝ զորս սոյն երեք սուլթանները փորձեցին՝ տարբեր էին անշուշտ իրենց բնոյթով, բայց միեւնոյն նպատակին կը ձգտէին բոլորն ալ՝ համոզել Եւրոպան:

«Թերեւս պատշաճ չէ կասկածիլ, կ'ըսէ Ֆրանսացի պատմիչը, Սելիմ Գ.ի, Մահմուտ Բ.ի եւ Ապտիւլ Մէջիդի եւ իրենց նախարարներուն բարենորոգչական անկեղծութեանը վրայ: Սակայն պատշաճ է նշանակել թէ իրենց ամէնէն պերճախօս խոստումները ժամանակակից եղան ամէնէն մեծ վտանգներուն զորս կայսրութիւնը անցուց այդ դարուն»(1):

Բայց արդար պիտի չըլլար նոյնպէս կայսրութեան անցուցած մեծ վտանգներուն վերագրել եթէ չիրականացան պերճախօս այդ խոստումները: Չիրականացան՝ որովհետեւ անոնք բոլորովին անկեղծ չէին: Փոքրաթիւ միամիտներու կողքին՝ երկրին տուար զանգուածը դէմ էր խոստացուած բարենորոգումներուն: Որովհետեւ, ինչպէս պիտի տեսնենք, ուրիշ նպատակի մը եւս կը ձգտէին բոլորն ալ: Խաբել Եւրոպան:

---

(1) Տոիօ, անդ, էջ 610:

Բարենորոգումներու փորձեր վաղուց սկսած էին Թուրք պետութեան մէջ։ Նման փորձերու կարիքը զգաց Օսմ. պետութիւնը հրբ իր անկման շրջանը մտաւ Քանունի Սուլթան Սիւլէյմանի վերջին տարիներէն սկսեալ։ Արդարեւ ԺԶ. դարը նման փորձեր կ'արձանագրէ։ Բայց այդ բոլոր փորձերը Թուրքիոյ նախկին զօրութիւնը եւ հեղինակութիւնը վերադարձնելու նպատակով էին առաւելապէս, եւ ոչ թէ Թուրքիան քաղաքակրթութեան չափը առաջնորդելու, եւ հետեւաբար կանգ առին պիրենք նախաձեռնողներուն կեանքին հետ մէկտեղ, եւ ասոնց մահուընէն յետոյ՝ Օսմանեան պետութիւնը չարունակեց իր անկեալ վիճակը(1)։

ԺԸ. դարը արդէն աւելի լուրջ փորձերու շրջանն է։ Այդ դարուն առաջին կիսուն էր որ Թուրք պատմութիւնը ունեցաւ վերելքի պահ մը, զոր Լալէ–Տեվրի (կակաչի շրջան) անունով կ'արձանագրէ ան։ Այդ շրջանին էր արդարեւ որ մտաւոր կեանքը ծաղկման քանի մը տարի ապրեցաւ, տպագրութիւնը մուտք գործեց Թուրքիոյ մէջ, եւրոպայի հետեւելու փորձեր եղան, թարգմանութեանց ձեռնարկուեցաւ, եւ սակայն Փաթրոնա Խալիլի ըմբոստութիւնը 1730ին, կանգուց պահ մը ծաղկման այս թափը։ Մահմուտ Ա.ի (1730–1745), Մուսթաֆա Գ.ի (1757–1773) եւ Համիտ Ա.ի (1774–1789) օրով ռեւմտանալու փորձերը չարունակուեցան, եւ այս՝ չնորհիւ այն օտարներուն որոնք եկան իրենք զիրենք ի սպաս դնել Օսմ. պետութեան բարեկարգման ճիգերուն։ Այս օտարականներէն առաջինը եղաւ Տը Պոննըվալ, որ նոյն իսկ իսլամութիւնն ընդունեց եւ Հուսպարաճը Ահմէտ փաշա անունը առաւ եւ որ Թուրք բանակը բարեկարգելու լուրջ ջանքեր թափեց Մահմուտ Ա.ի օրով։ Պարոն տը Թօթ, ծագումով հունգար, չարունակեց բաւական յետոյ, այն է Մուսթաֆա Գ.ի առեն, Պոննըվալի սկսած գործը աւելի թափով, եւ Թնդանօթաձիգներ մարզեց եւրոպական դրութեամբ։ Նոյն այս սուլթանին օրով էր որ դարկ տրուեցաւ արեւմտեան գիտելիքներու տարածման երկրին մէջ։ Սուլթան Համիտ Առաջին եւրոպային օգտուելու համար քայլեր առաւ ինք եւս, եւ իր բանակը մասնաւորապէս Ֆրանսայի մարզիչներով լեցուց տակաւ, բայց, արդէն ծեր, ի վիճակի չեղաւ չարունակելու Մուսթաֆա Գ.ի սկսած գործը։

Սուլթան Սելիմ Գ., երբ գահ բարձրացաւ 1789ին, անհաց էր իր հօր՝ Մուսթաֆա Գ.ի աւանդութիւններով։ Ոչ միայն մշտական չփման մէջ էր Պոլսոյ Ֆրանսական դեսպանին հետ, այլ ինք իսկ

---

(1) Էնվէր Զիյա Քարալ, «Օսմանլը Թարիհի», հատոր Ե., երկրորդ տպագրութիւն, Անգարա, 1961, էջ 57։

մարդ ուղարկեց Ֆրանսա որպէսզի տեղւոյն վրայ ծանօթանան արեւմտեան յառաջդիմութեանց:

Բարենորոգումները՝ որոնց փորձեց ձեռնարկել՝ ծանօթ են արդէն Նիզամը Ճէտիտ (նոր կարգ) անուան տակ, եւ առաւելապէս ճանչցուած են իբրեւ եւրոպական դրութեամբ բանակ մը ստեղծելու փորձեր, սակայն թուրք պատմիչները, ներկայիս, կ՚ուզեն զայն ըմբռնել ընդարձակ իմաստի մը մէջ,— այն է Սուլթան Սելիմի ընդհանուր ճիգը թուրքիան բարեկարգելու, էնիչէրիներու դասը բնաջնջելով, հողեւորականութեան ազդեցութիւնը կոտրելով, զարկ տալով դիւանութեան, արուեստներու, երկրագործութեան, առեւտուրի եւ առհասարակ քաղաքակրթութեան՝ առաջնորդուած եւրոպացիներէն(1):

Իրականին մէջ այն ողբալի վիճակը զոր Օսմանեան բանակը պարզեց Սուլթան Համիտ Ա.ի օրով ռուսերուն եւ աւստրիացիներուն դէմ իր մղած կռիւներուն մէջ եւ պարտութիւնը զոր ան կրեց այն աստեն, զլխաւոր չարժառիթներէն մէկն եղաւ որպէսզի Սելիմ Գ. զահ բարձրացածին պէս իր առաջին մտածումն ընէ իր բանակը բարեկարգել: Եւ այդ կարելի չէր քանի զահն ու կառավարութիւնը խաղալիկ էին զարճած էնիչէրիներու կամայականութիւններուն եւ անձարձակութիւններուն, եւ քանի կարգապահ բանակ մը չկար որ անոնց տեղը բռնէր:

Երբոր Սուլթան Օրխան կը ստեղծէր էնիչէրիներու օճախը՝ մտքէն չէր կրնար անցընել հարկաւ թէ ինչ ճակատագրական դեր պիտի կատարէր ան Օսմանեան կայսրութեան մէջ:

Էնիչէրիներն էին որ յաղթանակէ յաղթանակ առաջնորդեր էին թուրք կայսրութիւնը եւ ապահովեր անոր տիրապետութիւնը ընդարձակ հողերու եւ բազմազան ժողովուրդներու վրայ:

Այդ միեւնոյն էնիչէրիներն էին որոնք անդունդ պիտի քչէին մեծազօր կայսրութիւնը՝ զահը միշտ տաղնապի մէջ եւ երկիրը միշտ խռով պահելով, կազմալուծելով թուրք բանակը եւ խորտակելով անոր համբաւը ոսոխին առջեւ:

Որեւէ բարենորոգում հնարաւոր չէր երկրին մէջ՝ քանի էնիչէրիներու օճախը կը տիրէր երկրին եւ կարգապահ բանակ մը չկար որ զօրավիգ դառնար սուլթանին ու անոր պետութեան: Իսկ այդ բանը կեավուտին օժանդակութեամբը միայն կրնար յաջողիլ:

Սուլթան Սելիմ, որ իր պահաժառանգութեան օրերէն կ՚որոճար դարման գտնել երկրին սպառնացող վտանգին, ուզեց, զահ բարձրացածին պէս, իրականութիւն դարձնել իր մտածումները: Գիտէր որ դժնդակ աշխատանքի մըն էր որ կը լծուէր· դիւրին չէր մոլե-

(1) Էնվէր Զիյա Քարալ, անդ, էջ 63:

ռանդ ժողովուրդի մը, որպիսին Թուրքերն էին, աւանդութիւնները արհամարհելով աջակցութեանը դիմել կեավուռ Եւրոպային: Գիտէր որ իր հեղինակութեանը, թերեւս իր կեանքին հետ կը խաղար: Իր առաջին զոհը եղաւ կուսակիցներ ապահովել լիբեն, եւ առաջին հերթին ուղեց իմանալ պետական մարդոց կարծիքը: Հրովարտակ մը ուղղեց անոնց 1792ին՝ հրաւիրելով ամէն մէկը իր գրաւոր խորհրդածութիւնները պարզել այն բարեկարգութեանց մասին զորս կ'ուզէր ներմուծել երկրին մէջ: Պատասխանելով իր հրաւէրին՝ 22 կարեւոր դէմքեր իրենց գրաւոր տեղեկագիրները (լայիհա) ներկայացուցին: Այս 22 դէմքերէն 20ը Թուրքեր էին, որոնց մէջ կային տարազամ Բօճա Եուսուֆ վեզան եւ ուրիշ ականաւոր անձեր: Միւս երկուքը քրիստոնեայ էին,— Պէրթրան անուն Ֆրանսացի ապայ մը որ Թուրք բանակին մէջ կը ծառայէր եւ միւսը չուէտական դեսպանութեան մէջ ծառայող համբաւաւոր Տ'Օհսոնը(1): Թուրք պատմաւորը՝ որ դայլ տեղեկութիւնը կ'արձանագրէ՝ կը մոռնայ յիշելու թէ Տ'Օհսոն ծագումով հայ էր, չուէտական դեսպանի պաշտօնը կը վարէր եւ հեղինակն է Թուրքիոյ պատմութեան նուիրուած նշանաւոր Ֆրանսերէն երկասիրութեան մը(2):

Բոլոր միւս փորձերուն նման Սելիմի ծրագիրները եւս պիտի ձախողէին սակայն: Եւ եթէ հիւանդ մարդը զերեզմանը չիջաւ Սելիմի օրով, պատճառներէն մէկն ալ այն էր որ դաշտակիրները երբեք չմիաբանեցան: Արեւմուտքի պետութեանց տարակարծութիւնները, բայց մանաւանդ ամէն մէկուն ուրոյն յատկնութիւնները եւ հետեւաբար մրցակցութիւնը, որոնք Թուրքիան պիտի փրկէին Արեւելքի հարցին բոլոր հանգրուաններուն, բուռն էին այս չրջանին ալ:

ԱԻԻՇ ՆԵՐԱՐԿԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ ՀԻՒԱՆԴ ՄԱՐԴՈՒՆ

Եւ այնուամենայնիւ անհրաժեշտ էր ամէն ներարկել հիւանդ մարդուն: Ու այդ բանին համար Սելիմ Գ. կարիք ունէր Եւրոպային:

Այս պարագային Եւրոպան՝ Ֆրանսան էր յաչս Սելիմի: Տարօրինակ զուգադիպութեամբ մը գահ բարձրացած ճիշդ այն տարին՝ երբ Փարիզ կը խորտակէր Պաստիլը, տեսակ մը անձկութեամբ կը

(1) Էնվէր Զիյա Քարալ, «Օսմանլը Թարիհի», ե. հատոր, Բ. տպագրութիւն, Անգարա, 1961, էջ 64:

(2) M. D'ohsson, Tableau général de l'Empire ottoman, Paris, 1826.

հետեւէր դէպքերուն որոնք կը զարգանային Ֆրանսայի մէջ 1789ի յեղափոխութենէն յետոյ:

«Սելիմ Գ., որ կ'իշխէր 1789էն ի վեր,— կը գրէ Տոխօ,— երիտասարդ եւ ազատամիտ վեհապետ մըն էր. իր պետութեան բարքերը բարենորոգելու տրամադիր, յեղափոխութիւնը հասկնալու եւ սիրելու կարող կը կարծուէր: Կանուխէն քլուպ մը հաստատուեցաւ ի Կ. Պոլիս, եւ Փարիզի մէջ խանդավառութեամբ իմացուեցաւ թէ «հայրենասէր» խլամները, իրենց փաթթոցին վրայ եռագոյն զինանշանը դրած, Վոսփորի ափերուն վրայ Սա Իռան կ'երգէին ազատութեան ծառի մը շուրջը պարելով(1):

Յեղափոխական Ֆրանսան, այսպէս, Թուրքիոյ մէջ վերստին ձեռք առաւ բարենորոգման փորձերը որ եղած էին առենօք Վիլնէօվ մարքիզին եւ Պառոն տը Թօթի ձեռամբ: Զախող առաքելութենէ մը յետոյ զոր ունեցած էր Տը Վերնինաք–Սէն–Մօր, Ֆրանսայի արտակարգ գործակատարը 1795ին, Սուլթանին մօտ իբր ներկայացուցիչ ղրկեց Օպեռ–Տիւբիւյէ զօրավարը, որ աւելի ողջամիտ, հաստատակամ եւ խոհեմ, յաջողութիւն գտաւ Սելիմ Գ.ի մօտ:

«Սուլթանը ճարտարագէտներ, մարզիչ սպաներ, հրետանիի գործաւորներ, թնդանօթաձիգներ եւ թնդանօթներ ուղեց անկէ, եւ անոր յանձնեց Թուրքերը մարզել զինուորական նոր մեթոտներու համեմատ: Զօրավարին ձեռքին տակ կազմուեցաւ 800 Թուրք թընդանօթաձիգներով գունդ մը, Ֆրանսական ձեւով մարզուած Թուրք հեծելագունդ մը եւ Ֆրանսական հրացաններով զինուած հետեւակազօրաց բանակ մը, որոնք Սանբըր–է–Մէօզի բանակին նռնաձիգներուն պէս ռազմական շարժումներ կ'ընէին: Այդ բանակը Նիզամը ճէտիտ կոչուեցաւ»:

ՆԻԶԱՄԸ ՃԷՏԻՏԸ ՉԷՐ ԿՐՆԱՐ ԱՊՐԻԼ

Որպէսզի Սուլթան Սելիմի ծրագրած ռեֆորմները իրականանային՝ անհրաժեշտ էր նախ որ անոնք իրենց համակիր ուժեղ հոսանք մը ստեղծած ըլլային երկրին մէջ, եւ յետոյ պետութիւնը թեւակոխէր խաղաղութեան շրջան մը:

Արդ, Սուլթան Սելիմ զուրկ էր այս երկու անհրաժեշտ տարրերէն: Իր օրով Թուրքիան իր ամէնէն ալեկոծ շրջանը կ'ապրէր, եւ

(1) Տոխօ, անդ, էջ 110:

զայն բաժնելու ցանկութիւնները աշխուժացած էին որեւէ ատենէ աւելի:

Իր ռեֆորմներուն ջատագով փոքրիկ խմբակ մը միայն ունէր շուրջը Սելիմ, իսկ երկրին մէջ զանգուածային շարժման մը բնոյթը առնալէ շատ հեռու էր Արեւմուտքի յառաջդիմութիւնը Թուրքիոյ եւս պատուաստելու ցանկութիւնը, թէեւ Թուրք նոր պատմագիրները չեն վարանիր կազմակերպուած երկու հակընդդէմ հոսանք ենթադրելու երկրին մէջ:

Համբաւաւոր Հալէթ էֆէնտին, զոր իբր դեսպան Փարիզ էր ղրկած Սելիմ, կը գրէր իր մէկ նամակին մէջ. «Կը մաղթեմ օր առաջ ազատիլ կեավուրներու այս երկրէն. մինչեւ Փարիզ եկանք եւ դեռ չտեսանք ամէնուն գոված Ֆրէնկիստանը. չգիտեմ ո՞ր Եւրոպային մէջ են այն տարօրինակ բաները եւ խելացի Ֆրէնկները»:

* * *

Նիզամը Ճէտիտը առաջին իսկ պահէն թշնամիներ ունեցաւ: Անոր առաջին թշնամին բնականաբար Օճախն էր:

Բայց ընդդիմութիւնը եէնիչէրիներէն չէր գար միայն: Զանգուածները եւս խորթ աչքով կը տեսնէին զայն:

Եւ այդ՝ նոյնպէս հասկնալի էր:

Նիզամը Ճէտիտը բացառիկ ծախքերու դուռ կը բանար եւ բացառիկ ալ միջոցներու դիմել անհրաժեշտ կը դառնար հոգալու համար զանոնք: Առաջին հերթին նոր եկամուտներ ստեղծելու կարիք կար հետեւաբար, եւ անոնք նոր տուրքերով միայն կրնային գոյանալ: Ասկէ ծագեցաւ նոր տուրքեր ստեղծելու վտանգաւոր գաղափարը, որ մարմին պիտի առնէր ուրոյն կազմակերպութեամբ մը, կազմակերպութիւն որ պատմութեան անցած Իրատը Ճէտիտ (Նոր եկամուտ) անուան տակ, մինչ պիտի ձգտէր հասոյթ աւելցնել՝ ժողովրդական զանգուածներուն դժգոհութեանն ու սրտմտութեանը տեղի տալով:

Իր ձեռագիր երկին մէջ, զոր Մսեր Մսերեան նուիրած է Մանուկ պէյ Միրզոյեանի կեանքին եւ գործունէութեան՝ անոր գործակիցներէն քաղելով առաւելապէս իր տեղեկութիւնները Սուլթան Սելիմի շրջանին վրայ, կը գրէ.

«Բայց քանզի հարկ ի վերայ կայր առ ժամանակ մի եւս պահել ցէնիչէրիսն, եւ նորընտիր զօրուն տալ ամէն թոշակս, ստիպեցաւ Սուլթան Սելիմ զնոր հարկս սահմանել վասն գինւոյ, ծխախոտոյ,

---

(1) Մսերեան, «Կենսագրութիւն Մանուկ պէյ Միրզոյեանի», էջ 96:

ազի եւ ձկանց ծովու, որով եւ հարստացուցեալ զզանձարանն՝ կարող եղեւ զոր կամէրն տանիլ ի գլուխ: Ասեն թէ յայս դործ ղրդեաց զՍուլթան Սելիմ դեսպանն Գաղղիացւոց միջնորդութեամբ Մուսթաֆա էֆէնտիոյ մականուն Զէլէպի»:

Օսմանեան կայսրութեան մէջ տաղնապ մը առեղծելու կոչուած էր նաեւ Սուլթան Սելիմի եւ իր չուրջիններուն կատարած փորձը փողերանոցին խառնուրդ դրամ կոխել տալու՝ այսինքն պղինձ խառնելու արծաթ դրամներուն:

Ահմէտ Ձէվտէթ, անուանի թուրք պատմագիրը, կը դրէ թէ Սուլթան Սելիմի չուրջի մարդիկը տարուած էին հարստութիւն դիզելու մոլուցքով եւ թէ այդ տենդը վարակած էր նոյնպէս իրենց պարագաները, այնպէս որ այն տպաւորութիւնը տարածուած թէ Նիզամը Ձէտիաը կարծես թէ առեղծուած է ժողովուրդէն դրամ քաշելու եւ օրուան աղէկիկ մարդոց ապահովելու համար դեղին կեանք մը: Երբ պետութեան աւազանին՝ փոխանակ իր անձին օրինակով, այսինքն իր տքնութեամբ եւ զոհողութեամբ նպաստելու Նիզամը Ձէտիաի իրականացման, ճոխութեան եւ չուայտութեան մէջ կ'ընկղմի, Ահմէտ Ձէվտէթ բնական կը գտնէ որ էնիչէրիներն ալ թշնամի դառնան Նիզամը Ձէտիային իրենց թոշակներն ու հասոյթները ձեռքէ չհանելու համար: Նիզամը Ձէտիաի բարեկամներն անդամ կ'ընդվզէին, կ'ըսէ Ահմէտ Ձէվտէթ, ցոփութեամբ տարուած աւազանին դէմ(1):

Թուրք պատմագիրը Րէշադ Քայնար՝ կը ձայնակցի Ահմէտ Ձէվտէթին, հաստատելու համար ինչ եւս որ Սուլթան Սելիմի փորձած գինուորական բարեկարգութիւնները իրենց արժէքը կորնչուցին յաչս ժողովուրդին՝ պարզ այն պատճառով որ Սուլթան Սելիմ ինքզինք չըջապատած էր անուղղամիտ մարդոցմով որոնք չուայլութեան եւ չուայտութեան տուած էին իրենք զիրենք:

Ահմէտ Ձէվտէթ կը խօսի նոյնպէս անտեսական այն ճգնաժամին մասին, զոր երկրին մէջ առեղծեցին Նիզամը Ձէտիաի մարդիկը: Մէկ կողմէ խառնուրդ դրամներու և նոր առեղծուած տուրքերուն պատճառով ուտեստեղէնի եւ առարկաներու գինը բարձրացաւ, եւ միւս կողմէ չուայլութեանց ամման երեսէն ամէն մարդու ծախքը աւելցաւ եւ ամէն մարդ սկսաւ դժուարութիւն քաշել կարենալ ապրելու համար: Եւ երբ, կ'աւելցնէ Ձէվտէթ, այդ մասին նախարարներու ուշադրութիւնը հրաւիրողներ կ'ըլլային, անոնք կարեւորութիւն երբեք չէին տար, ու կ'ըսէին թէ ժողովուրդը թող իր

---

(1) Րէշադ Քայնար, «Մուսթաֆա Րէշիդ փաշա եւ Թանզիմաթ», անգարա, 1954, էջ 20:

ապրուստով զբաղի եւ կառավարական գործերու մէջ քիթը չխոթէ, որովհետեւ Պոլիսը մեծատուններու քաղաք է, ու անոնց մէջ աղքատները չեն վայլեր(1):

Մինչ ըստ Ահմէտ Ձէվտէթի, պետական վարիչներէն ամէն մէկը՝ կապուած եւ կոթնած էր արքունիքէն ազդեցիկ մէկուն, որ բոլորը, միացած, պաշարած էին արքունիքը, եւ առանց անոնց դիտութեան՝ սուլթանին որեւէ լուր չէր հասներ, եւ առանց անոնց հաւանութեան՝ յառաջ չէր գար որեւէ գործ: Մեծ-եպարքոսներն անդամ այս երկու դաս մարդոց ցանցին մէջ անզօրութեան մատնուած, իրենց պաշտօնը ձեռքէ հանելու վախէն՝ իրենց անուանական միտդոսով կը բաւականայէին, առելով հանդերձ պետութեան այս ախտերը: Այս պայմաններուն մէջ Սելիմ լուր չունէր երկրին իրական կացութենէն, բայց այն տեղեկութիւններէն զոր իրեն կը հաղորդէր իր սոյն աւագանին: Թէեւ պարտականերու բերմամբ տուրքեր ղրկած են ժողովուրդին վրայ, կ'ըսէին անոնք սուլթանին, բայց երբ Նիզամը ձէվիսը իրականանայ՝ պիտի զօրանայ պետութիւնը եւ ժողովուրդը իր բարօրութիւնը պիտի գտնէ: Միւս կողմէ չատ փափուկ էր սուլթանին առողջական վիճակը, եւ Վալիտէ-Սուլթանը հրահանգած էր պետութեան զեկավարներուն չտաղտակացընել Նորին Վեհափառութիւնը, եւ իրենք իրենց մէջ լուծել բոլոր կարեւոր հարցերը: Իսկ միւս կողմէ պետութեան գործերը կ'ամապարէին վատանալ, եւ կ'աւելնար ժողովուրդին սրամտութիւնը երկրին վարիչներուն դէմ(2):

Ահմէտ Ձէվտէթ Սուլթան Սելիմի ծրագրած բարենորոգութեանց ձախողման մէջ անձնապէս մեղաւոր կը գտնէ Սուլթանը իր իսկ գործած սխալներուն համար: Ահմէտ Ձէվտէթ հետեւեալ չորս գլխաւոր մեղքերը կը բարդէ սուլթանի վրին.

ա) Սելիմ զուրկ էր հաստատակամութենէ, յեղյեղուկ էր նկարագրով, եւ կը հպատակէր չուրջիններուն թելադրութեանց.

բ) Չէր ուզեր ոչ ոք վշտացնել եւ կը վարանէր պաշտօնանկ ընել յանցաւորները, որով որեւէ մէկը վախ չունէր պատիժէ եւ պատուհասէ.

գ) Իր աւագանին, անվախ զարճած այսպէս, անձնատուր եղած էր սանձարձակութեանց, եւ հանրային կարծիքը պետութեան դէմ լարելու պատճառ կը հանդիսանար.

դ) Որեւէ միջոց ձեռք չառաւ եէնիչէրիներուն դէմ դիտնալով

---

(1) «Թարիխը ձէվտէթ», Ը, էջ 143:
(2) «Թարիխը ձէվտէթ», անդ:

հանդերձ անոնց թշնամութիւնը Նիզամը Ճէտիտին, եւ այսով աւելի յանդուգն ու անզուսպ դարձուց զանոնք(1):

Նիզամը Ճէտիտի վարկը կոտրեց նաեւ անոր կուսակիցներուն կրած ձախողանքը արտաքին քաղաքականութեան մէջ: Ժողովրդական զանգուածներուն տրամադրութեան վրայ գէշ ազդեցութիւն ունեցան զինակցութիւնը զոր Սելիմի կառավարութիւնը կնքեց դարերէ ի վեր իբրեւ Թուրքիոյ թշնամի յայտնուած դրացիի մը հետ որ Ռուսիան էր, ինչպէս նաեւ Սելիմի օրով կայսրութեան մէջ ծայր տուող խառնակութիւնները, որպիսին էին Անատոլուի եւ Ռումէլիի այաններուն յաճախակի խլրտումները,— Փազպան օղլուի շարժումը Վիտինի, Թէրսէնէքլի օղլուինը Ռուսճուքի, Տաղտէվիրին օղլուինը Խոտինէի մէջ, Վէհապիներու գրգռութիւնները Արաբական թերակղզիի եւ Ճէզզար Ահմէտ փաշայինը Աքքայի մէջ, յոյներու ըմբոստութիւնը կղզիներու եւ սերպերունը Պալքաններու մէջ:

ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԳՐՈՀԻՆ ԱՌՋԵՒ

Նիզամը Ճետիտը այլապէս ալ դժբախտ վայրկեանի մը զուգադիպեցաւ:

Սուլթան Սելիմի բազմաթիւ հոգերով ծանրաբեռնուած այդ պահուն՝ անգամ մը եւս իրարու բախեցան ռուս եւ թուրք զէնքերը, երկիրը նետելով նոր տագնապի մը մէջ, ուր Սելիմ պիտի չքանար, Նիզամը Ճէտիտն ալ հետը:

Ռուսեւթուրք պատերազմը որ պայթեցաւ 1806ին եւ որ այնքան սուղի նստաւ Թուրքիոյ, Նափոլէոնի գրգռութեանց արդիւնքն էր: «Դադրեցա՞ր իշխելէ, կը գրէր ան 1802ին Սուլթան Սելիմի: Արթնցիր, Սելիմ, բարեկամներդ կանչէ նախարարութեան, վռնտէ դաւաճանները, քու ճշմարիտ բարեկամներուդ յանձնուէ... ապա թէ ոչ պիտի կորսնցնես երկիրդ, կրօնքդ եւ գերդաստանդ»: Քիչ յետոյ, Սէպաստիանի, Նափոլէոնի դեսպանը Կ. Պոլիս կ'երթար բազմաթիւ սպաներով, կը մղէր Սուլթանը պարագաներէն օգտուիլ ռուսերէն վրէժ լուծելու համար, անոր կ'առաջարկէր Տալմաչիոյ ֆրանսական բանակին աջակցութիւնը՝ որ Դանուբէն պիտի իջնէր առաջին նշանին: Ցոյց կու տար անոր կասկածելի արարքները Վալաքիոյ եւ Մոլտովայի իշխաններուն, Իփսելանթիի եւ Մորուզիի, երկուքն ալ անձնուէր Ռուսիոյ. առաջին յաջողութիւն մը ձեռք կը բերէր, ետ կը կանչուէին իշխանները: Ռուսական դեսպան Իթա-

(1) «Թարիհը Ճէվտէթ», հատոր Ը., էջ 150:

յինուրի իշխանը բացառութիւններ կը պահանջէր եւ չէր ստանար, անցորդները կ'առնէր այն ատեն եւ կը մեկնէր սուլթաններու մայ–րաքաղաքէն(1)։

Այսպէս սկսաւ ռուսեւթուրք պատերազմը 1806ին։

1806 Օգոստոս 11ին զօրավար Սէպասթիանի յաջողեր էր Վալաքիոյ եւ Մոլտովայի իշխանները պաշտօնանկ ընել տալ Սուլթանին, իսկ Նոյեմբեր 4ին Ցարը արդէն հրաման կ'ընէր իր բանակներուն սահմանը անցնիլ։ Նոյեմբեր 10ին խազախները Նիսթրուն կ'անցնէին Սօրօքայէն, ու շաբաթ մը յետոյ Մոլտովայի գրաւումը կը սկսէր։ Վալաքիոյ գրաւումը պիտի սկսէր քիչ մը աւելի ուշ, Դեկտեմբեր 13ին միայն։ Տասը օր յետոյ կը հետեւէր Աղեքսանդր ցարին համբաւաւոր մանիֆէսթը ուղղուած Մոլտովայի եւ Վալաքիոյ ժողովուրդներուն։

Թուրքերը ստիպուեցան շարժման անցնիլ իրենք ալ։ Պայրաքթար Մուսթաֆա փաշա՝ որ դանուբեան թուրք բանակին հրամանատարն էր այդ միջոցին, Դանուբը կ'անցնէր, եւ Դեկտեմբեր 12ին Պուքրէշ կը մտնէր, կարճ ատեն մը միայն գայն պահելով իր ձեռքը։ Դեկտեմբեր 25ին զօրավար Միլօրատովիչի զօրքերը մօտեցեր էին արդէն Պուքրէշի դուռներուն, ու թուրքերը կը ստիպուէին քաշուիլ։

1806 Դեկտեմբեր 30ին էր միայն որ Սուլթանը պատերազմ կը հռչակէր Ռուսիոյ դէմ։

Սելիմ Գ. ծուղակն ինկած էր։ Անսացած Նափօլէօնի գրգռութիւններուն՝ մտած էր պատերազմի մը մէջ, որ աղէտաբեր պիտի ըլլար թէ' երկրին եւ թէ' իրեն համար։

ՀԱՅԵՐԸ ՍԵԼԻՄԻ ՕՐՈՎ

Հայերը առաջին շունչ մը սկսեր էին քաշել Սելիմի օրով։ Սուլթանը՝ որ իր փրկութիւնը Արեւմուտքէն կը սպասէր՝ չէր կրնար բարեացակամ չվարուիլ իր քրիստոնեայ հպատակներուն հետ։ Այնպէս որ Հայերը եւս օգտուեր էին այդ նպաստաւոր վայրկեանէն՝ նուիրուելու համար վերելքի իրենց ճիգերուն։

Ոչ–Թուրքերը եւս հեռու չէին պահուիր, օրինակ, հրապարակային հանդիսութիւններէ։ Կը յիշուի նման հանդիսութիւն մը 1802 Հոկտեմբեր 7ին Տօլմապաղչէի հովիտին մէջ ուր երկու անգլիացիներ օդապարիկ մը պիտի բարձրացնէին եւ ուր ներկայ էր նաեւ Են–

(1) Տոխօ, անդ, էջ

քը, Սելիմ, իր աւագանիով միասին։ Այս դիւթական տեսարանը դիտելու համար աւելի քան երեսուն հազար մարդիկ հաւաքուած էին, կին եւ այր, որոնց մէջ «զմայլելի պատկեր մը կը ներկայացընէին այնքան այլազան տարազները Թուրքերու, յոյներու, Հայերու, Հրեաներու, արաբներու...»(1)։

Սուլթան Սելիմի օրով է որ, ինչպէս պիտի տեսնենք իր տեղին, Հայերը իրաւունք ստացան դպրոցներ ունենալու եկեղեցիներու բակին մէջ։ Սուլթան Սելիմի օրով էր դարձեալ, որ Հայերը իրաւունք ունեցան նորոգելու Գուրուչէշմէի (1798), Ղալաթիոյ (1799), Էյուպի Ս. Եղիա (1800), Սամաթիոյ Ս. Գէորգ (1804) եկեղեցիները Պոլսոյ մէջ, ինչպէս նաեւ Էտիրնէի եւ Պրուսայի եկեղեցիները 1802ին։ Հայերուն արտօնութիւն տրուեցաւ նոյնպէս հիւանդանոց մը կառուցանել Նառլը Գափուի մէջ (1803)։

Սելիմ Գ., այն դէմքերուն մէջ որոնց կռթնած կ'ուզէր երկիրը բարեկարգել, Հայեր ալ ունեցաւ։ Ասոնցմէ մէկը, եւ հաւանաբար ամէնէն գլխաւորը, Առաքել Տատ ամիրան էր (1752–1812), որուն տքնութեան շատ բան կը պարտի պետութեան վառօդարանը։ Սելիմ 1793ին էր որ ձեռնարկեր էր վառօդարան մը հիմնել, եւ պաշտօն յանձներ էր Ֆրանչիսքօ անուն Ֆրանսացի ճարտարապէտի մը որպէսզի ճախարակ մը շինէ աւելի դիւրութեամբ պատրաստելու համար վառօդը։ Ֆրանսացին ձախողած ըլլալով՝ Առաքել Տատն է որ պաշտօն կը ստանայ աւելի կատարեալ մը շինելու արտաքին գործերու նախարար Րաշիտ էֆէնտիի թելադրութեամբ որուն ժամագործն էր Տատ։ Առաքել Տատի յաջողութիւնը այդ առթիւ, եւ ուրիշ զանազան մեքենաներու շինութեան առեն, զայն սիրելի կը դարձընեն Սելիմի, որ քանիցս կ'այցելէ անոր գործատեղին, վառօդապետութեան պաշտօնը եւ նուէրներ կու տայ անոր, ինչպէս նաեւ կը շնորհէ ապահարկութեան ֆերման մը, որուն քիչեր միայն արժանացած են Հայերէն։

Սուլթան Սելիմի մտերմութիւնը շահած Հայերուն մէջ կը յիշուի նաեւ Գրիգոր Պալեան, ճարտարապետ Պալեաններու գերդաստանէն, եւ ինք եւս համբաւաւոր ճարտարապետ, որ «Սուլթան Սելիմ Գ.ի խորհրդատու եւ բարենորոգման ծրագիրներու պատրաստութեան մէջ լայն բաժին մը ունեցած էր»(1)։

Սուլթան Սելիմի օրով եւս պէտք է յարգ վայելած ըլլան արքունիքին մօտ նաեւ Տիւզեանները, նմանապէս համբաւաւոր դեր-

(1) Jouannin-Gaver, Turquie, Paris **1840**, p. **367**:

(1) Վահան Զարդարեան, «Յիշատակարան», Ա., Կ. Պոլիս, 1910, էջ 161։

դաւաճան, որ արքունի ոսկերչապետներ տուած է սերունդէ սերունդ եւ նաեւ վարիչներ կայսերական փողերանոցի:

Կը պատմուի Յովհաննէս Զէլէպի Տիւզեանի (1749–1812) համար, թէ իր հօր, Հօճա Միքայէլի պէս՝ որ իրրեւ մեծ արուեստագէտ սիրելին եղած էր նախորդ սուլթաններուն, սիրուած էր Սուլթան Սելիմէն որուն հետ միասին մեծցած էր պզտիկուց եւ մանկական խաղեր խաղացած: «Սուլթանը Յովհաննէս Զէլէպիի վրայ սուր խելքի չրջահայեաց գործունէութեան, հաւատարիմ ճշմարտութեան երկար յատկութիւններ միանգամայն գտած էր, որով սիրելի եղած էր անոր եւ հայրապետի խնամքով մը կը հոգար վինքը եւ անոր մեծ որդին Գրիգորը որ հազիւ երիտասարդութեան հասած՝ թեւ ու թիկունք էր իր հօրը: Սուլթանը իր մեծ հաճութիւնը կը յայտնէր մանաւանդ երբ Յովհաննէսի եղբայրը որ քալ քնարահար էր եւ Յովհաննէսի որդիքը Սերգիս եւ Միքայէլ՝ որոնք ճարտար փանդռնահարներ էին եւ իրենց արագ չարժումներով արքան կը զուարճացնէին: Յովհաննէսի ճարտարութիւնը այնքան անուանի էր որ նոյն իսկ Սուլթան Սելիմ որ քալ արուեստագէտ էր չատ անգամ իր զարմանքը յայտնած է Յովհաննէսի ձեւագիտութիւնը տեսնելով»(1):

Սուլթան Սելիմի օրով է որ առաջին անգամ գործունէութեան տապարէզ կու գայ համբաւաւոր այն դէմքը՝ որ համեմատաբար իր կարճ կեանքին մէջ այնքան չոնդալից գործունէութիւն մը պիտի ունենար գարուն առաջին զոյգ տասնամեակներուն դէպքերուն մէջ: Մանուկ պէյ Միրզայեանն էր: Դանուբեան չրջանի մէջ սկսած իր գործունէութիւնը, միջամուխ եղած էր այն անցուդարձերուն մէջ որոնք Թուրքիան ալեկոծեցին այդ տարիներուն, ոչ միայն Դանուբի եզերքին վրայ, այլ նաեւ մայրաքաղաքին մէջ: Ան իր վերելքը սկսաւ Սելիմի օրով: Մանուկ պէյ ինքն իսկ կը պատմէ ինքնակենսագրական իր նօթերուն մէջ.

«Իսկ ի լինիլ հաշտութեան բուսաց եւ դեսպանացուց ընդ տաճկաց ի 1787 թուականին, դէպ եղեալ ինձ գտանել ի գործս արքունականս. յաւուրն յայնոսիկ տուաւ ինձ ի չնորհս յերրորդ Սուլթան Սելիմէ Լահրնճըլըզ անուանեալ պալատական օֆիցիալութիւն»:

(1787 թուականը զոր Մանուկ պէյ կու տայ չփոթութեան մը հետեւանքը կը թուի ըլլալ: Այդ տարին դեռ գահուն վրայ չէր Սելիմ: Հաւանաբար կ'ակնարկուի 1791 Օգոստոս 4ի Շիլթովի դաշնագրին Թուրքիոյ եւ Աւստրիոյ միջեւ; այն պատերազմէն յետոյ զոր ռուսերն ու աւստրիացիք մէկտեղ մղեր էին Թուրքիոյ դէմ,

---

(1) Վահան Զարդարեան, «Յիշատակարան», Ա., 1910, էջ 135–136:

դաշնագիր որուն պիտի յաջորդէր քանի մը ամիս յետոյ, 1792 Յունուար 9ին, Եաչինը ընդմէջ Ռուսիոյ եւ Թուրքիոյ)։

Մանուկ պէյ դեր պիտի ունենար ինքն ալ յետագային Սուլթան Սելիմի հետ կապուած դէպքերուն մէջ։

Այսպէս՝ երբ Սուլթան Սելիմ Գ. 1806 Դեկտեմբեր 30ին պատերազմ կը հռչակէր ռուսերուն դէմ՝ իր միակ յոյսը Պայրաքթար Մուսթաֆա փաշան էր, Ռուսճուքի համբաւաւոր փաշան, որ Սիլիսթրէի կուսակալ եւ դանուբեան թուրք բանակներուն հրամանատար կը կարգուէր եւ կը կոչուէր վարելու պատերազմական գործողութիւնները ռուս բանակներուն դէմ։ Պայրաքթար, իր կարգին թանկագին գործակից մը ունէր յանձին Մանուկ պէյի, որուն վրատահած էր իր բանակներուն պարենաւորումը եւ Դանուբի չորեքի թուրք բերդաքաղաքներուն նորոգութիւնը։

Աւելի ուշ, Սուլթան Սելիմի գահընկէցութենէն յետոյ՝ երբ Պայրաքթար Մուսթաֆա փաշա Պոլսոյ վրայ կը քալէր Սելիմը իր գահուն վրայ բերելու համար կրկին, միշտ Մանուկ պէյն էր որ զօրավիգ ունեցաւ իրեն, եւ ուղղակի անոր խորհուրդովն էր որ սարքեց իր արշաւանքը, ինչպէս պատմած ենք, մանրամասն, Մանուկ պէյի նուիրած մեր մենագրութեան մէջ։

Մանուկ պէյի պիտի հանդիպինք միւս երկու սուլթաններուն օրով ալ որոնք Սելիմի յաջորդեցին։

Հայերը, իրենց կարգին, չէին թերացած գահուն հանդէպ իրենց հաճոյակատար վերաբերումին մէջ։

Ժամանակակից պատմիչը յիշելով անգլիական նաւատորմին մուտքը Պոլիս 1807 Փետրուար 8ին եւ զալ խարխեզը Հէյպէլի կըղզիին առջեւ տասնմէկ մարտանաւերով, կը պատմէ սարսափը որուն մատնուեցաւ Սուլթան Սելիմ որ «հրաման եհան վաղվաղակի նորոգել զծովահայեաց կողմանս պարսպաց քաղաքին, եւ ամրացուցանել զնոսա թնդանօթօք եւ ամրադործիւք, եւ կանդնել պատնէշս առաջի դրանց քաղաքին»։ Ցետոյ կը գրէ.

«Եւ հրաման արար իւրաքանչիւր ազգաց դնալ ժողովիլ ի պաշտօն եւ ի գործ բերդաշինութեան, վասն որոյ եւ հարկ եղեւ Յովհաննու Պատրիարքի հանդերձ հասարակ ժողովրդեամբ դնալ ի պատառն արքայի, եւ ինքն առաջակայ լինելով ժողովրդեան՝ սկսաւ հող կրել ի թիկունս իւր, եւ կիր եւ որ ինչ պիտոյք էին ի գործ շինութեան։

«Տեսեալ զայս Սուլթան Սելիմ արքայ, եւ հարցեալ՝ թէ ո՞վ ոք իցէ նա, եւ իմացեալ՝ հրամայէ զղեցուցանել նմա զսամոյր մուշ-

---

(1) Լենինկրատի կեդրոնական պետական պատմական Արխիւ, ֆոնտ Լազարեաններու, թիւ 880, օփ. 5, գործ 7, թղթ. 76–83։

տակ արքայապարգեւ, եւ նստուցանել զնա յաթոռ, զի ինքն մի՛ աշխատ եղիցի, այլ ժողովուրդ իւր փոխանակ իւր»(1):

ՍՈՒԼԹԱՆ ՍԵԼԻՄ «ԽԱՖԷՍ» ԿԸ ՄՏՆԷ

Նափոլէոնի դրդումով էր որ Սելիմ Գ. պատերազմ հռչակած էր Ռուսիոյ դէմ 1806 Դեկտ. 30ին: Երկու օր յետոյ, 1807 Յունուար 1ին, Նափոլէոն Վարշաւայէն նամակ մը կը գրէր Սելիմի՝ շնորհաւորելով զայն իր առած քայլին համար եւ ըսելով որ ատենը հասած է Թուրքիոյ վերադարձնելու իր անցեալ փառքը: Իսկ Յունուար 6ին իր արտաքին նախարարը Թալէյրան միշտ Վարշաւայէն կը հրահանգէր Պուքրէշի Ֆրանսական հիւպատոս Լըտուի բարեկամական յարաբերութիւններ մշակել Պայրաքթար Մուսթաֆա փաշայի հետ:

Դէպքերը սակայն աղետալի ընոյթ պիտի ստանային շուտով Օսմանեան մայրաքաղաքին մէջ:

Ճիշդ այն օրերուն՝ երբ Դանուբի վրայ կը կռուէին ռուս եւ թուրք բանակները, զգայացունց դէպքերու ականատես կ'ըլլար արդարեւ Պոլիս: Մայիս 15/27ին կ'ապստամբէին եէնիչէրիները, որոնք չէին ուզած Նիզամը Ճէտիտի համազգեստը հագնիլ, կ'ըմբոստանային Քապաքճի օղլուի գլխաւորութեամբ, ցոյցեր կը սարքէին սուլթանական պալատին իսկ առջեւ եւ գահընկէց կ'ընէին Սելիմը:

Եէնիչէրիներու սոյն ապստամբութիւնը շատ է յայտնի որպէսզի կարիք ըլլար այստեղ եւս մանրամասն պատմել զայն: Հատուած մը քաղենք միայն ժամանակակից հայ քրոնիկագրէ մը, Գէորգ Օղուլլուխեանէ, որ ականատես եղած էր սարսափելի օրերուն, զորս ապրեցաւ Պոլիս 1807 Մայիսին:

Օղուլլուխեան պատմելով ապստամբներուն համախմբումը էթ-Մէյտան՝ իրենց թիւը ճամբու ընթացքին հարիւրապատիկ աճած, կ'ըսէ թէ իրենց մօտ կանչեցին իւլէմաները, իրենց ցաւերն ու պահանջները պարզելու համար անոնց, ու կը շարունակէ.

«Յետոյ որ ղնացին իւլէմայք էթ-Մէյտանը, ապստամբները սկսան խօսելու ու կ'ըսեն. ո՞ւր է ձեր գիրքը. բացէք նայինք թէ ո՞ւր տեղ գրած է սա ձեր ըրած անիրաւութիւնը՝ որ Աստուծոյ վախը ելեր է մէջերնուդ... ապստամբաց պետը ամէնուն բերնէն կ'ըսէ չէյխիւլիսլամին. մենք արդարութիւն կ'ուզենք չէ թէ անզգամութիւն. եթէ մենք շարութիւն կամենայինք նէ ուրիշ կերպ կրնայինք ընել որ ամմէնքդ ալ կը ղարմանայիք. բայց արդար դատաստան

---

(1) Աւետիս Պէրպէրեան, «Պատմութիւն Հայոց», էջ 56:

կ'ուզենք. Թէ իրաւունք չունինք նէ տո՛ւր մեր իլամը (վճիռ). Թէ որ ունինք՝ տո՛ւր մեր ֆէթվան: Շէյխիւլիսլամը վախուն առջեւը կը նայէր ու մօրուքը չոյելով լուռ կը կենար իրաւունք տալով զուրցածնուն. աս ալ ըսին. «էֆէնտի սա բանը չուտով լմընցուր զէրէ երկնցածին պէս վերջը դէշ կ'ըլլայ. մենք ահա պարտքէ ելանք»: Շէյխիւլիսլամը կը հարցնէ Թէ միւրաֆանիդ ինչ է պրուցեցէք որ լսենք: Ապստամբները կ'ըսեն. «Աստուած ամենակարողն որո՞ւ համար ստեղծեց տառըն (կարեկը)». էֆէնտին կ'ըսէ՝ Թռչուններուն համար. «Գարին որո՞ւ համար». կ'ըսէ՝ հայվաններուն. «Ցորենը որո՞ւ համար». կ'ըսէ՝ մարդու համար: Ապստամբաց մեծաւորը կը հանէ ծոցէն հասարակ փուռն հացը՝ ըսելով. «Ողորմելի ազքատը աս հացը ուտէ՝ որ ոչ տառը է, եւ ոչ գարի, այլ միայն սեւ մոխիր ու չամուռի պէս հաց. Թող աս ասանկ ըլլայ». կը հանէ մէկալ ծոցը բէճալի (մեծամեծներուն) կերած հացը որ Թիւլպէնտէն (չղարչ) չատ ճերմակ էր. կ'ըսէ էֆէնտիին. «Բէճալ քիպար այսպէս հաց ուտէ, ու Հիմմէտ Մուհամմէտը մոխիրի պէս հաց. զէրէ այս բանին դուք ալ աչք կը խըրէք, ու կտոր մը Թղթի վրայ երկու սրայ խօսքերնին տեսածնուդ պէս իլամը կու տայիք. պատճառը՝ վասնզի էֆէնտիները էին»:

«Ա՛ս բաներուն վրայ խեղճ Թագաւորը Թուղթ զրկեց Դուռը՝ որպէսզի փաչան նայի Թշնամեաց սիրտը ո՛ր բէճալը կ'ուզէ նէ զըլուխնին կտրէ ու իրենց տայ, պէտքի Թշնամիացը հետ կարող ըլլայ հաշտուիլ»(1):

Ուշագրաւ է որ 1807 Մայիսի այս արիւնալից դէպքերուն առեն՝ որեւէ ռայայի քիթ արիւնած չէ:

«Բարեբար եւ մարդասէրն Աստուած, կը զրէ Օզուլլուխեան, կը սիրէ եղեր այս քաղքիս ազքատը որ իւր անհուն ողորմութեամբը այսպէս դաղանամաի մարդիկը երեք չորս օրուան մէջ աս բաները ըրին լմընցուցին այս կերպով. յիրաւի մեծ բան մի էր եղաւ, որ չէ Թէ աս քաղքին մարդիկը զարմացուց միայն, այլ եւ եւրոպացիք ալ որ Ստամպօլ կային. ու կ'ըսէին Թէ ասանկ բան չէր եղած՝ որ հիչ մէկուն քիթը չարունի, եւ ոչ ատակ մը ղէն ըլլայ մէկի մը»(2):

Թէ ապստամբութիւնը որեւէ կերպով ռայաներուն դէմ ուղղուած չէր, կը վկայէ նոյն ինքն Գէորգ Օզուլլուխեան, ականատեսը դէպքերուն: Նկարագրելով չարժումը որ սկսաւ Մայիս 15/27ին Վոսփորի ամրոցներուն (թապիա) կը զրէ.

«Թապիայի ապստամբները ընդամէնը հազար ութը հարիւր հո-

---

(1) Գէորգ Օզուլլուխեան, «Պատմութիւն Ճուլուսիի», վիեննայի Մխիթարեան Մատենադարան, ձեռագիր թիւ 470, էջ 12:

(2) Օզուլլուխեան, անդ, էջ 16:

դի էին· դրօշակնին ձեռքնին, բակաւորը առաջնին, վերէն ի վար ճանապարհ ելան, ու գեղէ գեղ քարոզ կարդացին· «Միւսլիմանն օ-լան՝ սպայրաք ալթընա կէլսին, վէ ռայալար քօ՛ռքմայըն· սիզէ զա-րարըմըզ եօք· սաքըն թիւքիանլարընըզը քափամայըն, հա»)1): Մինչեւ Օրթագեղը եկան, ու երբ տեսանք որ մէկին չէյրէք մնացած մտան ներս մութ առեն, գեղը բոլոր սասանեցաւ· ասկէ զատ կը լսէինք որ կը կանչէին· «Եօլտաշլար, օղուլլար, սիլահընըզը կէօ-զէտին· օմայա քի քազայ իլէ պիր սաքաթլըք օլսուն· վէ սաքըն ռայալարտան փարասըզ չէյ ալմայընըզ· պիրա փառալարըզ հա՛»(2):

Օղուլլուխեան նկարագրելով Մայիս 17ի դէպքերը՝ երբ ապըս-տամբած ենիչէրիները գահէն վար առնելով Սելիմը տեղը Մուս-թաֆան նստեցուցին·

«Աս մարդոց մէկ բանը պատմեմ· որովհետեւ քաղքին մէջ վախ չի կար, շատ մարդ աս հանդէսը տեսնալու գնաց· հայուն մէկը Նա-յինիքէն մէկ այլազգ մը կ'ըսէ աս հայուն· ի՞նչ բան ունիս հոս· բամծին պէս զարնելու վրայ էր, ապստամբաց ալ մէկուն աչքին ե-րեւնայ· դարձաւ տաճկին կ'ըսէ· ի՞նչ կը զարնես· վարըսա դու ալ Նիզամը Ճէտիտ ես ըսելով սպաննելու ելաւ· թէ որ չի փախչէր այ-լազգը կը մեռցնէր ան մարդը զաւթ· վերջը պոռալով կ'ըսէր թէ մեր աշխատանքը րայայի համար է՝ որ խեղճերը հանգստանան· ինչու որ րայա ըսել՝ ենիչէրիոց կը վերաբերի»(3):

*
* *

Սուլթան Սելիմ Գ., 18 տարի կառավարելէ յետոյ երկիրը, «խաֆէս» կը մտնէր 1807 Մայիս 27ին, այսինքն կ'արգելափակուէր պալատին մէկ սենեակին մէջ, սպասելու համար եղերական դէպ-քերու որոնք պիտի չուշանային:

Նիզամը Ճէտիտը ոչ եւս, ու անոր հետ ոչ եւս էին պատրանք-ները եւս զորս պահ մը ունեցեր էր Եւրոպան, կարծելով որ Հիւանդ Մարդը ոտքի կը կանգնի Թալիսմանի մը ուժով:

---

(1) «Միւսլիմանն եղողը թող գայ զէնքի տակ· եւ ռայանե՛ր մի վախնաք· ձեզի վնաս մը չունինք· չըլլայ որ խանութնիդ փակէք»:

(2) «Ընկերներ, զաւակներ, զէնքերնուդ զգուշ եղէք, չըլլայ որ արկածով վտանգ առաջ գայ· եւ չըլլայ որ ռայաներէն առանց դրա-մի բան առնէք· որովհետեւ կտոր կտոր կ'ընենք ձեզ»:

(3) Օղուլլուխեան, անդ, էջ 146:

Գ.

ՍՈՒԼԹԱՆ ՄԱՀՄՈՒՏ «ԱՐԴԱՐ»Ի ՕՐՈՎ

1.

ՍՈՒԼԹԱՆ ՄՈՒՍԹԱՖԱՅԻ ՄԵԿ ՏԱՐԻՆ

Մուսթաֆա Դ., զոր եկնիչէրիները գահ նստեցուցին Սուլթան Սելիմի տեղ, տգէտ, պարզամիտ եւ կացութեան անտեղեակ անձ մըն էր։ Իր քանի մը նամակներուն նմանահանութիւնը՝ որ լոյս տեսաւ վերջին տարիներուն՝ ցոյց կու տայ արդէն թէ զուրկ էր հիմնական կրթութենէ մը։ Պետութիւնը կառավարողները եկնիչէրիներն էին, յանձին այն քանի մը զեկավարներուն որոնք գահընկէց ըրեր էին Սելիմը եւ որոնք իսկոյն դիրքերու անցան։ Սուլթանէն կորզեցին ֆէրման մը որով յանցանքէ զերծ կը կացուցանէր բոլոր անոնք որոնք ապստամբութեան եւ անոր կցուած ծայրայեղութիւններուն մասնակցեր էին։ Սուլթանը, մեա կողմէ, իբր եպարքոս իշխանութեան գլուխ բերաւ Զէլէպի Մուսթաֆա փաշան որ ծագումով եկնիչէրի էր։

Զանգուածները կը մնային անտարբեր, եթէ չըսենք ուրախ՝ Նիզամը ձէտիսի նախատեսած տուրքերէն աղատած ըլլալնուն համար։

Սելիմի տապալումը ուրախացուցեր էր գաւառի ըմբոստ այանները ալ, որոնց պահ մը երկիւղ ազդեր էր Նիզամը ձէտիսը։

Արտաքին հոգերը կը մնային միշտ նոյնը։ Նափոլէօն որ թուրքերը մղեր էր կռուի դուրս դալ Ռուսիոյ դէմ, հիմա ինքը կը մօտենար ռուսերուն։ 1807 Յունիս 9/21 գինադադար կը կնքուէր ռուսերուն եւ ֆրանսացիներուն միջեւ, եւ երկու օր յետոյ Ալեքսանդր Ցարը հանդիպում կ'ունենար Նափոլէօնի հետ, որպէսզի ամիս մը յառաջ, 1807 Յուլիս 7ին, անոնք կնքէին Թիլսիթի դաշնագիրը, որով Նափոլէօն Թուրքիան ուղղակի կը վաճառէր ցարին։ Թուրքերը չէին կրնար չընդունիլ այս դէպքէն։

Ի հեճուկս Ֆրանսայի Ռուսիոյ հետ հաշտութիւն կնքելու փորձերը որոնց ձեռնարկեց Դանուբի օսմանեան բանակին հրամանատարութիւնը՝ ուղղակի հետեւանքն էին Ֆրանսայէն Թուրքիոյ կրած յուսախաբութեան։ Մեր ձեռքին տակ ունինք անտիպ նիւթերու դէպ մը այն փորձերուն մասին զոր *Պայրաքթար Մուսթաֆա փաշա*, ռուսերուն դէմ գործող թուրք բանակին հրամանատարը, կատարեց

իր հայ խորհրդականին՝ Մանուկ պէյ Միրզայեանի թելադրութեամբն ու աջակցութեամբը։

1807 Օգոստոս 24ին Սելօզայի մէջ գինադադար կը կնքուէր ռուսերուն եւ թուրքերուն միջեւ։ Հաշտութեան փորձերը կ'աշխուժանային այս կերպով, մանաւանդ իշխան Փրոզորովսքիի անուանակմէն յետոյ իրրեւ հրամանատար ռուս բանակներուն։ Պայրաքթար Մուսթաֆա վաչա չմման մէջ կը մանէ ռուս հրամանատարին հետ, ըլլայ առանձին դիրերով որոնք կը խմբագրուին Մանուկ պէյի թելադրութեամբ, ըլլայ մանաւանդ բանակցայի միջոցով, որ Մանուկ պէյի մարդոցմէն մէկը, Պօղոս Սեբաստեանն էր եւ որ Եաչ կը ղրկուէր 1808 Ապրիլին։ Նոյն տարուան Յունիսին ռուս պատուիրակ մը կը ժամանէ Ռուսճուք, եւ 34 օր հիւր կը մնայ Մանուկ պէյի մօտ, բանակցելու համար հաշտութեան մասին, առանց Ֆրանսայի միջնորդութեան։

Մինչ ճակատին վրայ այս աշխատանքները կը տարուէին, անդին Պոլսոյ մէջ Սուլթան Մուսթաֆա երկիրը կը կառավարէր էնիչէրիներու հրամանին տակ։ Երկրին իսկական տէրը Քապաքճի օղլուն եւ մուֆթին էին։

Պիտի տեսնենք սակայն թէ երկար պիտի չտեւէր իրերու այս վիճակը։

*
* *

Մուսթաֆա Դ.ի տիրապետութեան այս մէկ տարուան ընթացքին է որ հայ մը արժանացաւ, Թուրքիոյ պատմութեան մէջ առաջին եւ վերջին անգամ ըլլալով, մինչեւ այն առեն յոյներուն միայն վերապահուած տիտղոսի մը,— «Դրան Թարգման»ութեան (Տիվան թէրճիւմանի),— տիտղոս, զոր կը կրէին ընդհանրապէս Մոլտովայի եւ Վալաքիոյ իշխանները, այդ պաշտօնին անցնելէ առաջ։ Բացառիկ այդ դէմքը Մանուկ պէյ Միրզայեանն էր որ այդ տիտղոսին կ'արժանանար առանց եւրոպական լեզու մը դիտնալու՝ մինչ յոյներու պարագային լեզուագիտութիւնն էր իրենց հիմնական արժանիքը։ Մանուկ պէյի արժանիքը թուրք պետութեան իր մատուցած ծառայութիւններն էին, մանաւանդ իր ցոյց տուած եռանդը բանակը պարենաւորելու համար։ Ան «Դրան Թարգման» կ'անուանուէր Մուսթաֆա Դ.ի 1807 Հոկտ. 24ի ֆէրմանով, իսկ Հոկտեմբերի սկիզբը իրեն կը շնորհուէր ապահարկութեան ֆէրման մը՝ որ առհասարակ կը տրուէր «Դրան Թարգման»ներուն։

Սուլթան Մուսթաֆա իր բարեկամութեամբ պատուեց նաեւ այն քանի մը հայերը որոնք կը գտնուէին կարեւոր աշխատանքներու մէջ, որպիսիք փողերանոցի վարիչ Տիւզեաններն էին։ Օղուլլուխեան կը յիշատակէ 1808 Յունիս 8ին.

«Արքան պարպխանան զնաց ժուռ գալու համար ու Տիւզ օղլու Յովհաննէս Չէլէպիին օտան ալ մտաւ. ասոր համար փառաւոր ա-թոռ մը դրեր էին որ նստի, ու չէյրէկէն աւելի ալ նստեցաւ. մա-պէյնճի աղաները օտային մէջ թագաւորին ոտքը պագցնել տուին մինակ վարպետին, ու տալու ընծաներն ալ ցոյց տուին թագաւո-րին՝ որ չատ հաճոյ եղաւ եւ ուրախացաւ. յետոյ վարի քերխանէ-նները պատելու ժամանակը՝ ճամբուն վրայ վարպետին երեք տղոյն ալ ոտքը պագնել տուին, ու ո՛ր կողմը ժուռ եկաւ նէ թագաւորը, աոանք հարցուցածին պատասխան կու տային. չէ՛ թէ չիակէ չիտակ իրեն (զէրէ տաճկաց սովորութիւն չէ թագաւորի դէմ ու դէմ խո-սակցութիւն ընել), այլ քովի աղաներուն կը հասկըցնէին. անոնք ալ թագաւորին կ'ըսէին ու եաեւէն առջեւէն կ'երթային վարպետով չէ-լէպի զաւակներն ալ. իսկ ուրիշ բանաւորները եւ վարպետանքը միակերպ կը բոնէին իրենց գործքը՝ որ թագաւորն ալ կը նայէր ամէն մէկուն բանածին. լըմննալէն վերջը երբոր դարձաւ թագա-ւորը ու ձի կը հեծնար, զվարպետը ու զՄարգիս չէլէպին նորէն ա-ռաջ կանչեցին ու թագաւորին ոտքը պագնել տուին, որ տեսնող տաճկները հոգան այս բանին. վասնզի մենծ սէր էր որ ցուցուց թագաւորը ասոնց, եւ զապխաներէն զատ ոչ այլ տաճիկ եւ ոչ բայա կրնային դիմաւորել եւ ոտք պագնել. ինչեւիցէ ձիուն վրայ երթա-լու աոենը՝ ապսպրեց թագաւորը՝ թէ Տիւզ օղլուին տուածը ներս բերէք տէյի, որ անոնք ալ տարին. իսկ վարպետին տուած ընծան ալ դեղեցիկ չի գտնըվելու բան մըն էր որ յարմար եկաւ, ու թագա-ւորին աչացը լաւ երեւցաւ. ասոր վրայ վարպետին երեք հազար դուռչ պարգեւ տուին ըսելով. «Տիւզ օղլու, սանա կէօրէ չօք չէյ լաղըմ ըտր վէրմէք». վարպետն ալ աղաներուն փէշը պագաւ, ու մաղթանք ըրաւ թագաւորին կենդանութեան համար»(1):

Դժնդակ պահեր եւս անցուցին հայերը նոյն այս սուլթանին օրով:

Օղուլլուխեան, օրինակ, կ'արձանագրէ 1808 Մայիս 31ին.

«Մէյտի Ալի Խաբուտան փաշան ալ որ կիւրճիէ դարձած էր եւ քրխտոնէից հակառակ օրինացը, ասոր զօրքը կիրակի օրը առաք-վանց կոխեցին յանկարծակի Հայոց եկեղեցին որ ի Խասըմ փաշա, այն միջոցը որ պատարագ կը մատուցուէր. ուստի զքահանան պա-տարագիչ զդեստովը, եւ զժողովուրդը միատեղ քշեցին տարին տի-վանխանան, բանտը դրին. յետոյ Մէյտի Ալի փաշան ինչպէս տեսաւ զայնչափ բազմութիւնը, բարկացաւ իր մարդոցը եւ զանոնք ապա-տեց, որպէս թէ ինքը եղածէն խապար չունիի պէս. վերջապէս հա-

(1) Գէորգ Օղուլլուխեան, «Պատմութիւն Ձուլիսին», Վիեննայի Մխիթարեան Մատենադարան, ձեռագիր թիւ 470, էջ 17–18:

յոց մէկ քանի իշխաններ մէկ եղան եւ տասնըհինգ քէսէ ստակ տուին Խարուտան փաշային որ ժամը ապատեցաւ»(1)։

Այլուր կը կարդանք Գասըմ փաշայի հայ եկեղեցւոյ սոյն դէպքին մասին.

«Դարձեալ եւ յայլում աւուր Կիւրակէի զօրականք ծովակալին մտեալ յանկարծ յեկեղեցին Հայոց որ ի Գասըմ փաշա՝ կալան երէցն ի ժամ պատարագի, եւ զգեստուքն հանդերձ առեալ տարան գնա եւ պժոզովուրդն ի բանտ. սակայն ծովակալն Սէյիտ Ալի փաշա արձակեաց ապա զայսն»(2)։

Ենիչէրիներու սանձարձակութիւնը չէր կրնար խաղաղ քնացընել Հայերը՝ ինչպէս իրենց տիրապետութեան բովանդակ շրջանին, նոյնպէս Սուլթան Մուսթաֆայի այս կարճ գահակալութեան առեն։

Երկրին միւս տարրերուն նման՝ անոնք եւս կը սպասէին անձկութեամբ փրկութեան ժամուն...

2.

ՊԱՅՐԱՔԹԱՐ ՄՈՒՍԹԱՖԱ ՓԱՇԱՆ

Փրկութեան այդ ժամը Ռուսճուք պիտի ղրկէր Պոլիս, Պայրաքթար Մուսթաֆա փաշային հետ, մարդու մը, որ յայտնուած թուրք պատմութեան մէջ անոր ամէնէն ճակատագրական օրերուն՝ բացառիկ դեր պիտի կատարէր այդ օրերու մեծ դէպքերուն մէջ, եղերական պայմաններու տակ փակելու համար իր կեանքը, բայց միշտ մնալով սերունդներուն համար որոնք պիտի գային օր մը։

Ուրիշ աշխատութեան մը մէջ(3) զոր նուիրած ենք իր եւ Մանուկ պէյի կապերուն, ինչպէս նաեւ այն մենագրութեան ընթացքին ուր պիտի ներկայացնենք Մանուկ պէյի իր իսկ կեանքն ու գործը, ընդարձակօրէն խօսած ենք Պայրաքթար կամ Ալէմտար Մուսթաֆա փաշայի մասին ալ։ Բայց հատորի մը մէջ որ կը յաւակնի Պոլսոյ հայ կեանքը տալ այնպէս ինչպէս ան ընթացեր էր անցեալ դարու ընթացքին, կարելի չէր լուռ անցնիլ մարդու մը վրայէն որ բացառիկ դեր կատարեց երեք սուլթաններու օրով, ճիշդ այն սուլթաններուն որոնց գահակալութեան շրջանին տեղի կ'ունենային վերելքի փորձերը Պոլսոյ հայ գաղութին մէջ։

---

(1) Օղուլլուխեան, անդ, էջ 26։

(2) Այվազովսքի, «Օսմանեան պատմութիւն», Բ., էջ 457։

(3) H. Dj. Sirouni, Baïrakdar Moustafa Pacha et Manouk Bey «Prince de Moldavie», Bucarest, 1943։

Պայրաքթար Մուսթաֆա Ռուսճուք ծնած ԺԸ. դարու կէսերէն յետոյ, բայց իր կենսագիրները համաձայն չեն ոչ իր ծննդեան թուականին եւ ոչ ալ իր ծագման մասին: Աւտհասարակ ընդունուած է որ պատկին էր Հաճի Հասան ազա անուն էֆենիէրիի մը, եւ ինքն իսկ մաս կազմեց կանոնկէն էֆենիէրիներու մէկ օրքային, որուն դրօշակիրն եղաւ, ուրկէ իր «Պայրաքթար» կամ «Ալէմտար» տիտղոսը: Ան աչքառու դարձաւ իբրեւ զօրագլխի Ռուսճուքի համբաւաւոր այան Թէրսէնէքլի Իսմայիլ ազային, ճիշդ այն անձնաւորութեան՝ որուն բարեկամն ու խորհրդականը հանդիսացած էր Մանուկ Միրզայեան՝ Պայրաքթարի մտերիմը դառնալէ առաջ: Պայրաքթար Ռազկրատի այանութիւնը վարեց նախ, եւ Թէրսէնէքլիի սպանութենէն յետոյ էր որ անոր տեղը անցաւ 1805ին իբրեւ Ռուսճուքի այան:

Այս պաշտօնին վրայ էր երբ ռուսեւթուրք պատերազմը պայթեցաւ 1806ին: «Քափուճի պաշի»ի եւ «Միւրահօր»ի տիտղոսներէն յետոյ զորս ստացեր էր նախապէս՝ Սուլթան Սելիմ վէզիրութեան աստիճանին բարձրացուց զինքը եւ անոր յանձնեց Դանուբի վրայ դարձող թուրք բանակներուն հրամանատարութիւնը՝ Սելիսթրէի վալիի եւ սերասքէրի տիտղոսներուն տակ: Հարուստ,— չնորհիւ արջառի առեւտուրին եւ երկրագործութեան՝ որոնցմով զբաղած էր Ռազկրատի այանութեան օրերուն,— հռչակաւոր իր խիզախութեամբ եւ քաջութեամբ՝ որմէ կը դողային Ռումէլիի մեծ ու փոքր այանները փազվանթ օղլուն ալ մէկտեղ, կը վայելէր նաեւ բացառիկ հեղինակութիւն մը իր զօրքին վրայ, մանաւանդ անձնուէր զինուորներու այն մեծ ջոկատին՝ որուն ինքը ուղղակի կը հրամայէր, եւ որուն վրայ տածած իր վստահութիւնը աւելի յանդուգն կը դարձընէր զայն:

Հասակ նետած էֆենիէրիներու կազմակերպութեան մէջ՝ բայց ի վերջոյ խրտչած անոնց սանձարձակութիւններէն, սկսած էր հաստակրութիւն սնուցանել դէպի Սելիմը, եւ կուսակից դարձած անոր ծրագրած բարեկարգութիւններուն: Սելիմի տապալումը սրտմտեցուցեր էին զինքը, եւ չէր հաշտուած Մուսթաֆա Ժ.ի դահակալութեան հետ: Բայց պատերազմը զոր սոխպուած էր վարել ռուսերուն դէմ՝ զղուշ կը պահէր զինքը զիրք բռնելու Պոլսոյ հանդէպ, սպասելով պատեհ ժամուն:

Պայրաքթար Մուսթաֆա առանձին չէր էֆենիէրիներու ստեղծած նոր ռէժիմին դէմ իր բացասական արամադրութիւններուն մէջ: Ռուսճուքի մէջ իր շուրջը ունէր համախոհներու ամբողջ խումբ մը՝ որոնք նոյնպէս պատեհ ժամուն կը սպասէին այդ ռէժիմը խորտակելու եւ Սելիմը կրկին բերելու համար իր դահուն վրայ:

Այդ խումբին մէջ բացի իր անմիջական զօրագլխից եւ Ռուս-

ճուբի նոր այան Քէօսէ Քէհիա Ահմէտ ապային եւ Մանուկ պէյին որ հոգին կը թուէր բլլալ խուժրին եւ անոր սառաքաղը նիւթապէս, համախմբուած էին Սելիմի աւազանին մէկ քանին արանք խոյս առած էին նոր ալմիմին ձեռքէն։ Այս խուժբը՝ որ բացառիկ դեր պիտի կատարէր պետութեան նոր դիմագիծումներուն մէջ՝ պատմութեան ծանօթ է «Ռուսճուք Հարանք» (Ռուսճուքի բարեկամներ) անունով։

Արդարեւ այս խուժբին թելադրութեամբն էր որ Պայրաքթար Մուսթաֆա փաչա Պոյոյ վրայ քալից իր խուժբով, մտաւ մայրաքաղաք, բայց պատառ հասնելուն՝ դիակը միայն գտաւ Սելիմին, զոր գահուն վրայ բերելու էր ակնկալ, եւ զոր ապաննել տուեր էր Մուսթան Մուսթաֆա։

Պայրաքթարի ուրիշ բան չէր մնար ընել բայց եթէ գահէն վար առնել Մուսթաֆան, եւ անոր տեղը բերել Մուսթան Մահմուտ Բ.ը՝ միակը որ կը մնար Օսմանի գերդաստանէն։

1808 Յուլիս 28ին էր առ։

3.

ՄԱՀՄՈՒՏ ԳԱՀՈՒՆ ՎՐԱՅ

Մահմուտ Բ. խոովեալ Թուրքիա մը ժառանգութիւն առաջեր էր։

Թէեւ ականիչէրիները առանձած կը թուէին բլլալ՝ բայց երկիւղ կը պանուէր նոցմէն եւ արտաքին բարեկամութիւն հոգերու առջեւ։

Հազիւ 23 տարեկան էր Մահմուտ գահ բարձրացած առեն, եւ բացառիկ զօրավիգի մը կարիք ունէր այդ բոլոր հոգերը առանձնելու համար։ Այդ օրուան պարմաններուն մէջ՝ նման զօրավիգ մը Պայրաքթար Մուսթաֆա փաչան միայն կրնար բլլալ։ Մահմուտ Բ. զայն մեծ եպարքոս կարգեց, իսկ Պայրաքթար իր չորքն հատարեց պաշտօնատարներու այն խուժբը՝ որ երբեմն Սելիմի ապակցեր էր եւ որ թէեւ թիկունք էր եղեր իրեն ականիչէրները գազելու իր ճիգերուն մէջ։

Սուլթան Մահմուտի պահակութեան առաջին ամիսները յատկանշական գործոն այն փոթէրով զոր Պայրաքթար Մուսթաֆա փաչա կատարեց բարեկարգութիւն ներմուծելու համար երկրին մէջ։ Առաջին հերթին պատուհասեց պահրնիկը սուլթանին այն արբանեակները՝ որոնք գարհուրելի այդ ախմէն առնդեր էին եւ վերջին պահուն նահատակեր էին Սելիմը։ Եպարքոսութիւնը բռնանձնած օրն իսկ՝ պատուին դրան առջեւ ցուցապատեցան երեսուներեք պրտիներ որոնք պահիճին յանձնուեր էին։ Յետոյ ասպարէ-

զէն հեռացուց բոլոր անոնք որոնց մասին կասկածներ ունէր եւ ո–րոնցմէ մեծ մասը աքսոր ղրկեց զանազան վայրեր։

Ապա մտածեց բանակը բարեկարգելու մասին։ Առանց դիմելու այն հիմնական փոփոխութեանց որոնց ձգտեր էր Սուլթան Սելիմ իր Նիզամը ձեռքով եւ որոնք գրգռեր էին եէնիչէրիները եւ զանոնք մղեր ծայրայեղութիւններու, ուզեց բարեկարգել բանակը անոր տարրերը եէնիչէրիներէն առնելով, եւ սակայն կարգապահութիւն մտցնելով անոնց չարքերէն ներս ու օժտելով զանոնք արդիական սպառազինութեամբ։ Բանակը պիտի կոչնէր մարզուած նոր տար–րերու վրայ որոնք սէյմէնները էին։

Իր նախաձեռնութեամբ էր որ սարքուեցաւ այն մեծ Տիւանը՝ որուն մասնակցելու հրաւիրուեցան պետութեան բոլոր մեծ պաշտօ–նատարները, եւ Ռումէլիի եւ Անատոլուի բոլոր այանները, որոնք մխիթարուն համամտութիւն յայտնեցին իր որդեգրած ծրագիրնե–րուն եւ երդուընցան թէւ թիկունք կանգնիլ անոնց։

Այդ ծրագիրները հեռու էին անշուշտ հաճոյ թուելէ եէնիչէրի–ներուն։ Բայց Պայրաքթար վստահած իր ուժերուն եւ իր վայելած հեղինակութեան՝ աճապարեց կիրարկել զանոնք, արհամարհելով քրթմնջիւնները որոնք կը հասուննային տակաւ եէնիչէրիներու շար–քերուն մէջ, եւ դժգոհներու բանակ մը ստեղծելով իր շուրջը, ու առաջին հերթին թշնամի դարձնելով իրեն իւլէմաներու դասը՝ որ իրեն դէմ ատելութիւն կը սերմանէր երկրին մէջ։

Իր այս անխոհեմ քաղաքականութեան կը միանար ուրիշ դըժ–խեմ պարագայ մըն ալ. իր համախոհներէն չատերը, ամէն մէկը իր չահերուն անձնատուր, չմնացին իր կողքին, իր միակ յենարանը իր քանի մը ջերմ կուսակիցներն էին որոնք կը չարունակէին հաւատա–րիմ մնալ իրեն, եւ այն չուրջ 16 հազար զինուորները զորս Ռուս–ճուքէն հետը բերեր էր եւ դեռեզեր էր մօտակայ զօրանոցներու մէջ։

Ու ինչ որ աւելի մթին կ'ընէր ապագան՝ կեանքն էր զոր մայ–րաքաղաքին մէջ վարել սկսեր էր այս խիզախ եւ հպարտ զօրականը։ Յուխութեան առած էր ինքզինք։

4.

ՄԱՆՈՒԿ ՊԷՅ ԵՒ ՄԱՀՄՈՒՏ

Դոյզն չեղաւ Մանուկ պէյի աջակցութիւնը Պայրաքթար Մուս–թաֆա փաշային՝ անոր եպարքոսութեան օրերուն։

Նախ իր խորհուրդներով։ Մանուկ պէյ թելադրեր էր անոր սկիզբէն՝ չմնալ մայրաքաղաքին մէջ եէնիչէրիներու խորտակումէն յետոյ եւ դառնալ Ռուսճուք, ուրկէ աւելի դիւրաւ պիտի կրնար

հոսել դէպքերուն վրայ որոնք կոչուած էին զարգանալու երկրին մէջ: Մանուկ պէյ իր սոյն խորհուրդները չարունակեց տալ յետագային ալ՝ նոյն իսկ զայն ճանճրացնելու եւ ջղայնացնելու գինով, միշտ զգացնելով վտանգը որ մայրաքաղաքին մէջ կը սպառնար անոր:

Մանուկ պէյ կը շարունակէր միշտ Ռուսճուք մնալ՝ ուր դեռ անհրաժեշտ էր իր ներկայութիւնը:

Առաջին հերթին բանակին պարենաւորումը եւ աւրուած բերդերուն նորոգութիւնը կային որոնք իրեն էին վստահուած եւ զորս պէտք էր գլուխ հանել գինադադարի այդ պահուն, որ դեռ հեռու էր մօտալուտ հաշտութեան մը յոյսերը տալէ: Մանուկ պէյի հաւատարիմ արխիւին մէջ՝ որ Պուքրէշ քաղաքի պատմութեան թանգարանը կը պահուի, եւ զոր առիթ ունեցած ենք մօտէն ուսումնասիրելու, փաստաթուղթերու սաստար թիւ մը կայ՝ Մանուկ պէյի այդ օրերու գործունէութեան մասին:

Դժուարագոյն հողը զոր Պայրաքթար վստահեր էր Մանուկ պէյի՝ ռուսերուն հետ հասկացողութեան գետին մը գտնելու պարտականութիւնն էր սակայն, որ նոյնպէս զայն Ռուսճուք կը պահէր, որովհետեւ հոն տեղի կ'ունենային շփումները ռուս ներկայացուցիչներուն եւ Մանուկ պէյի միջեւ, որ լիազօրուած էր Պայրաքթարէն գանոնք շարունակելու յանուն իրեն: Մանուկ պէյի Պուքրէշի արխիւը՝ որուն ակնարկեցինք՝ մեզ կը պարզէ բանակցութիւնները զորս կը վարէր Մանուկ պէյ ռուսերուն հետ, ըլլայ Պայրաքթարի Ռուսճուք գտնուած օրերուն, ըլլայ անոր Պոլիս մեկնելէն յետոյ:

Պայրաքթար այն ատեն միայն Մանուկ պէյը կանչեց Պոլիս, երբ կարիք զգացուեցաւ մայրաքաղաքին մէջ իսկ շարունակել շփումը ռուսերուն հետ որոնց կողմէ ռուս հարխերապետ մը, Ֆրասնօքութիւքի, Պոլիս պիտի գար հասկացողութեան մը գետինը փնտռելու համար Բարձր. Դրան հետ:

Մանուկ պէյի դեռ Ռուսճուք գտնուած օրերուն՝ բացառիկ անակնկալ մը վերապահած էր Պայրաքթար անոր: Միջամտելով Սուլթան Մահմուտի մօտ, զայն Մոլտովայի իշխան անուանել էր տուած, այս մասին եպարքոսական յատուկ գրով մը, որ 1808 Սեպտեմբեր 28 թուականը կը կրէ, տեղեկացնելով Ռուսճուք Մանուկ պէյին, աւելցնելով որ համապատասխան ֆէրմանը պատրաստուելու վրայ է եւ պիտի յանձնուի իրեն՝ երբոր Պոլիս գայ:

Աւելորդ է ըսել որ Մանուկ պէյի համբաւը վաղուց արձագանգած էր Պոլիս, եւ անձկութեամբ կը սպասուէր անոր մայրաքաղաք ժամանման:

Պոլսէն 1808 Հոկտ. 1312 թուականով Բուքրէշի ռուս հիւպատոս Լուքա Քիրիքոյի ղրկուած գրութեան մը մէջ հաղորդուելով

Մանուկ բէյի ժամանումը Պոլիս Հոկտ. 16ին, կ'ըսուի թէ մայրաքաղաքի հայերը դայն դիմաւորեցին 100 հոգինոց թափօրով մը եւ թէ բովանդակ այս թափօրը ուղղուեցաւ Բարձր. Դուռ, ուր Մանուկ պաշտօնապէս սահանձնեց տրակօմանի պարտականութիւնը(1):

Մանուկ պէյի Պոլիս ժամանելէն շատ քիչ յետոյ էր որ զայն իր ներկայութեան ընդունեց Մահմուտ: Այս ընդունելութիւնը շատ սիրալիր եղած է, ինչպէս կը նկարագրէ Մսեր Մսերեան Մանուկ պէյի կեանքին եւ գործունէութեան նուիրուած իր ձեռագիր երկին մէջ, պատմածներէն քաղելով յայտնի պապիկի որ Մանուկի ամէնէն մօտիկ գործակիցներէն մէկն էր եւ Պոլիս ժամանած էր անոր հետ մէկտեղ:

Տեղն է ըսելու որ Մանուկ պէյ, հակառակ իրեն չնորհուած մեծարանքին Սուլթանին կողմէ՝ մերժած էր ընդունիլ Մոլտավայի իշխանութեան պաշտօնը, նախընտրելով Մուսթաֆա Պայրաքթարի կողքին աշխատիլ:

Նոյեմբեր 14ին Պոլիս կը հասնէր ռուս պատուիրակ Քրասնոքութինսքին եւ կը ներկայանար Բարձրագոյն Դուռ Մանուկ պէյի ընկերակցութեամբ: Պայրաքթար խորհուրդ կու տար ռուս հարիւրապետին՝ Մանուկ պէյի հետ անցընել գիշերը, յաջորդ օրն իսկ սկսելու համար բանակցութիւնները:

Ու այդ գիշերն էր որ ահաւոր դէպքեր տեղի կ'ունենային Պոլսոյ մէջ: Օգտուելով Լէյլէթ-իւլ-Քատիթի տօնական օրէն՝ երբ Պայրաքթարի զօրքերը հեռու պիտի ըլլային Բ. Դրան չրջանակէն եւ քաղաքին մէջ տարածուած՝ էնիչէրիները ապստամբեցան, խուժեցին մեծ-եպարքոսութեան չէնքին վրայ ու պաշարեցին դայն: Դիւցազնական դիմադրութենէ մը յետոյ, Պայրաքթար Մուսթաֆա պայթեցուց վառօդի տակառը, ու վերջ տուաւ իր կեանքին, ոչ իսկ չորս ամիս վարելէ յետոյ երկիրը:

(Ուշագրաւ է որ 1807-1808 տարիներու զարհուրելի անցքերուն մասին գրութիւններ թողած են ժամանակակից քանի մը հայեր,— ինչպէս Գալուստ Աբասեան եւ Գէորգ Օդուլլուխեան,— որոնք՝ իրենց ականատես վկաներ պատահածներուն՝ թանկագին տուողմ կը հայթայթեն թուրք պատմութեան համար ալ, եւ կը նպաստեն թուրք պատմիչներուն՝ պանծացնելու համար բացառիկ այն անձնուրացութիւնը որ փայլեր էր թուրք պատմութեան մէջ, անոր ամէնէն ճակատագրական մէկ չրջանին):

Պայրաքթարի եղերական վախճանը Մանուկ պէյը եւս փախցուց Պոլսէն՝ տարաբախտ մեծ եպարքոսին միւս համախոհներուն հետ

---

(1) Մոսկուայի Ռուսիոյ Արտաքին Քաղաքականութեան Արխիւ, տոսար 1922, էջ 317:

մէկտեղ։ Ու այդ պահէն նոր չրջան մը կը սկսի անոր կեանքին մէջ։ Յուսախաբ Թուրքերէն, իսպառ կը լքէ զանոնք, Պայրաքթարի դրածակիցներէն ոմանց պէս՝ ապաւինելով ռուսերուն, որոնց հետ կապեր առեղծեր էր արդէն պատերազմի սկիզբն իսկ։ Վերջնապէս կը թողու Ռուսճուքը եւ կը հաստատուի Պուքրէշ, որ կը դառնայ ռուս պրաման տակ եւ ուր աջակից մը պիտի դառնար ռուսերուն՝ սաաարելով ոչ միայն ռուս բանակի յաջողութիւններուն, այլ եւ բացառիկ դեր կատարելով հաշտութեան բանակցութեանց մէջ։ Պուքրէշի դաշնագիրը՝ որ 1812 Մայիս 28ին կնքուեցաւ ռուսերուն եւ Թուրքերուն միջեւ՝ մեծ բան պարտական էր իրեն։ Ինքն էր որ ապագայուց անոր կնքումը՝ հնարաւորութիւն տալով ռուսերուն որպէսզի իրենց բանակը արամադրելի ունենան Նափոլէոնի դրոհին պահուն հազիւ ամիս մը յետոյ, այլեւ ռուսերուն ապահովեց նպաստաւոր պայմաններ չնորհիւ Թուրք առաջին պատուիրակ Կալիպ պէյի հետ ունեցած իր մտերիմ կապերուն։

Մանուկ պէյի յետագայ կեանքը այլեւս կապ չունի մեր նիւթին հետ եւ զայն՝ներկայացուցած ենք այլուր։ Այստեղ ըսենք միայն այսքանը, որ ռուս բանակներուն քաշուելէն քանի մը ամիս յետոյ ինքն ալ փախաւ Պուքրէշէն չիյնալու համար Թուրքերուն ծուղակը ինչպէս պիտի իյնար համբաւաւոր Ռամիղ փաշան որ ռուսերուն ապաւինած էր իրեն պէս, թէեւ Թուրքերը չարունակեցին զայն Թախարդը ձգելու իրենց փորձերը անոր ոսմէն հողէն խոյս տալէն յետոյ եւս։

Այն ընդարձակ նամակին մէջ զոր Մանուկ պէյ 1813 Օգոստոս 6ին Սիլիուէն ուղղած է Փեթերսպուրկ՝ իշխան Յովհաննէս Լազարեանի, պատմելով Պուքրէշէն իր փախուստի պարագաները, կ՝ակնարկէ նաեւ այն ոխին զոր Նափոլէօն Պոնափարթ կը սնուցանէր իրեն դէմ՝ ձախողեցուցած ըլլալուն համար անոր ծրագիրները։ Կ՝ըսէ թէ Պուքրէշի դաշնագրէն յետոյ ալ «կարէյի նըսթել Պուքրէշ ապայհով ի տաճկաց. զի տաճիքըն ունէյին բազում սէրս ի վերայ իմ, եթէ մինիսթուրք եթէ Թանուսի անթի կողմըն բընակեալք տանուտէրք եւ ազնուականք Թուրքաց այլեւս ունին, եթէ չէր Թըզնամացեալ այս աշխարհաւեր չարապախթըն Նափոլիյոն ի վերայ իմ. զի արաջուց ունէր ոխըս ի սըրտի ուրում վասն փըլանաց որ չինեալ էր Թուրքաց ընթէյմ ռուստաց Թիլսիթի պատերազմի ժամանակներէն. ծառայթ դակիալ էյի ձերամբ Մըսթայֆայ փաշային, որ ոչ կարուցեալ հասանիլ փափաքին իւրոյ։ Եւ այս յետոյ հաշտութեան որ եղեւ բուստաց ընթ Թուրքաց ոչ կարծէր լինելըն զի պատրաստութիւն ունէր ի ձերն իւրոյ թէ ոչ լինի հաշտութիւն տաճիկըն եւս պատերազմեսցին ընդ բուստաց որպէս կարգադրեալ եւ պատրաստեալ էր Ըսթանպոլ ի ձեռն օզնականի եւ բարեկամի

իւրոյ Քարաճայ պարոնի եւ մինխթէր Հալէթ էֆէնտիյի որ տեսեալ զըրկըմիլըն նորայ փափաքէ ջանիւք իմոյ եւ մերնող Մօրուզ Տիմիթրաքիյին այլ արավէլ փափաքեցաւ ի վերայ թշնամութեան իւրոյ եւ միջնորդութեամբ իւրոյ օգնականք եւ բարեկամք մինխթուր Հալէթին եւ Քարաճայ պարոնին բազում ինդրիկայս արարին Ըսթանպոլ վասն կորստեան իմոյ եւ Մօրուզ Տիմիթրաքիյին, որպէս եւ խեղճըն զըլխատմամբ կորուսին»:

Մանուկ պէյ կը պատմէ յետոյ պարագաները որոնք վիժեցուցին իր դէմ լարուած էնթրիկները եւ հնարաւոր ըրին որ ինք խոյս տայ Պուքրէշէն:

Իշխան Լազարեանի ուղղուած նոյն այդ նամակին մէջ Մանուկ պէյ կ'անդրադառնայ իր կատարած դերին Պուքրէշի 1812 Մայիս 28ի դաշնագրի կնքման առեն, եւ այդ առթիւ յիշելով որ պատերազմը աւելի շուտ կը վերջանար եթէ ռուս հրամանատարները սխալները չըլլային, կը գրէ.

«... Զի այս գործըն Բ տարի յառաջ կու լըմըննար, որպէս էր կամք կայսերն. վասն մերոյ անպախտութեան առաջինք քօմանտիրից սխալմանց, եւ յետոյ էլ այս աշխարաւեր եւ չարայպախթ Նափոլիյոնին պատերազմըն որ եղավ.ամէնեւին զըրկվեցանք մերոյ փափաքէ եւ յոյսոյ. զի այս չարայպախթ Նափոլիյիոնըն այնպէս մեծ յոյս եւ սիրտ տվեալ էր Թուրքաց բազում խոստմամբ որ գիտէ տէր եթէ ծառայք միջնորթ չի լինէյի ընթ յայսմ հաշտութեան եւ ոչ Փուրութ գէտըն մինչեւ ի Դանուփ գետըն սահման չէր լինէր. զի Թուրքերըն միայն ըղՊէնտէր եւ Հօթուն մինչեւ Գոնտուք կոչեցեալ գետըն կամէյին սահման լինիլ. այլ թէ զի կամեցին բուսք (ուղղէ՝ Թուրքք) նորէն պատերազմըն բանալ ընդ խըրատոյ չարայպախթ Նափոլիյոնին եւ բարեկամք նորայ որ ունեյին Ըստանպոլ. այլ Թուրքաց մեծ թէսպանըն Կալիպ էֆէնտին որ բարեկամըս էր ի վաղուց յետէ. ծառայիթ միջնորթութեամբ եւ բազում ջանիւքս հագիւ խոսք արի զաղտուք որ չինեցէ սահմանըն Փուրութըն մինչեւ որ մտանէ ի Թանուփ գետըն, որպէս եւ եղեւ. եւ էկի Բրինձ Գուտուզովին ասացի նայ եւըս գրեց կայսերըն որոյ Բրինձ Գուտուզովին ըստացեալ պատասխանն ի կայսերէ. նայ եւըս հրամայեալ էր թէ նայ իմոյ միջնորթութեամբ խոսեցի պատասխանըն եւայլն»(1):

Կ'երեւայ թէ Սուլթան Մահմուտ կը շարունակէր որոշ համակրութիւն պահել դէպի Մանուկ պէյը՝ իր հողերէն անոր խոյս տալէն յետոյ ալ: Եւ եթէ իր պաշտօնատարներէն ոմանք զայն Թուրքիա վերադարձնելու իրենց փորձերուն մէջ անկէ վրէժ լուծելու

(1) Լենինկրատի Պատմական Կեդրոնական Արխիւ, ֆոնտ Լազարեանները, գործ Ե/7, թուղթ 212–215:

նպատակը եւս կը հետապնդէին, Սուլթանը, ինչպէս Մանուկ պէյ ինքը եւս կը կարծէ, առեւտրեմամբ նուազ լեցուած էր:

1810 Նոյեմբեր 24ին իր Պուքրէշ գրի առած եւ իշխան Յովհաննէս Լազարեանի ուղղած իր ինքնակենսագրական նօթերուն մէջ Մահմուտ պէյ կը գրէ թէ «Այնուամենայնիւ ի Սուլթան Մահմուտ իսկ՝ անմոռաց յիշելով զարդիւնս իմ, մանաւանդ զվերդովմունս Տէրութեան իւրոյ՝ եւ զփախուստ իմ՝ եւ զկորուստ ընչից՝ եւ առաջուածոց իմոյ վասն իւր պատճառեալ դիտելով, զկնի հաշտութեան անտրէն յետս դարձի իմոյ ակն ունի, եւ մինչեւ ցարդ միօրինակ՝ եւ անտարբեր համարումն՝ եւ խնամս ունի ի վերայ իմ»(1):

Մանուկ պէյ միակ հայ անձնաւորութիւնը չէր սակայն որ կապեր ունեցաւ «Արդար» յորջորջուած այս սուլթանին հետ:

9.

ՀԱՅԵՐՆ ՈՒ ԳԱՀԸ

Մահմուտ Բ.ի առաջին օրերը սարսափի օրեր էին՝ ինչպէս բովանդակ քրիստոնէութեան նոյնպէս հայերուն համար: Եէնիչէրները թէեւ յաջողեր էին Պայրաքթարը ղղեանել, բայց նոր Սուլթանը աչքի փուշ կը մնար իրենց, որովհետեւ զայն Պայրաքթարի մարդը կը նկատէին: Եւ եթէ զայն եւս չքացնելու փորձ չըրին՝ պատճառն այն էր որ Օսմանի ներդաստանէն վերջին մարդն էր ան, եւ կայսրութիւնը պիտի վերջ գտնէր եթէ ան եւս անհետանար: Այսուհանդերձ ամէն բան ըրին իրենց սարսափին տակ պահելու համար զայն, եւ ընել տալու համար անոր ինչ որ իրենք կ'ուզէին:

Գէորգ Օղուզլուեան, ժամանակակից քրոնիկագիրը, սա տողերը ունի.

«Իսկ եէնիչէրիք միշտ չարիք կը մտածէին թէ ինչ ընենք որ Թագաւորին աչքը վախցընենք. անոր համար բոլոր քաղքին մէջ առձիկ եւ բայա ամմէնքը դիշեր ցորեկ մենծ ահուդողու մէջ էին. չատն ալ ան էր որ՝ չըլլայ թէ կրակը տան քաղաքը տէյի, դիշերը մինչեւ առաւօտ ամմէն տան դռներուն առաջը կանթեղ կը վառէին, եւ ամմէն մարդ ալ կը սպասէր թէ չըլլայ որ չարութիւն մը ընեն: ...Դիշեր ցորեկ վախու մէջ էին բոլոր քաղքցիք, բայց քրիստոնեայք եւս առաւել. ինչու որ՝ մէկ երկու անգամ եւան թէ բոլոր բայէն պիտի ջարդեն Թագաւորին աչքը վախցընելու համար բայց աս բանիս չէյխիւլիսլամը դէմ կեցաւ ու ֆէթվան չի տուաւ ըսելով թէ՝ բայէն Թագաւորինը չէ Պէյթիմալը միւսլիմին է. զուք որ բայէն

(1) Նոյն փոնտը, թուղթ 76–83:

ջարդէք ու քաղաքը այրէք նէ ամէնեւին թագաւորին հոգը չէ, բայց դուք ձեզի վնաս կու տաք, ու բոլոր Օսմանլըին, եւ այսպէս շատ խօսքերով դարձուց Օճախլըին միտքը, ու ըսել տուաւ թէ բայէն Եէնիչէրիինն է»(1):

*
* *

Բարեացակամութիւնը զոր Հայերը գտած ըլլալ կը կարծէին ԺԹ. դարուն հետ Օսմանեան գահուն վրայ նստող սուլթաններուն մօտ՝ կը թուի Հայոց մէջ եւս նպաստաւոր մթնոլորտ մը ստեղծած ըլլալ դէպի գահը:

Այդ մթնոլորտը զգալի էր արդէն Սուլթան Սելիմի օրով, բայց աւելի եւս չեշտուեցաւ Սուլթան Մէհմէտ Բ.ի շրջանին, որ աւելի շատ առիթ ունեցեր էր շփում ունենալու հայ դէմքերու հետ:

Սուլթան Մահմուտի բարեացակամ վերաբերումը Հայոց հանդէպ՝ Երուսաղէմի վէճերուն առթիւ, օրինակ, կը թուի դեր խաղացած ըլլալ հայոց տրամադրութիւններուն մէջ: Ստուգիւ Սուլթան Մահմուտի 1228 *Մուհարրէմ* 1 (1813 *Յունուար* 4) *թուակիր հրովարտակն էր որ վերջ կու տար Հայոց եւ յունաց միջեւ տիրող դարաւոր վէճի մը, որուն մէջ յոյները պահ մը յաղթական սեպեր էին իրենք զիրենք կաշառքներու եւ մեքենայութեանց շնորհիւ ձեռք բերուած հրովարտակներու հիման վրայ եւ զոր Սուլթան Մահմուտ կը վճռէր ի նպաստ Հայոց:*

«Յաւուրս յայսոսիկ դէպ եղեւ բարեխնամ արքային երթալ ի զբօսանս յՕրթագիւղ ի Եըլտըզլը Քէօշք կոչեցեալ տեղին եւ պատահմամբ ընդ առաջ ելին նմա մանկունք դպրոցին Օրթագիւղի երկու հարիւր տասն թուով, որոց իսկ եւ իսկ չարակարգեալք տաս առ տաս, բազկատարած հայցմամբ սկսան աղօթել առ Աստուած վասն կենաց արքային՝ քաղցր նուագերգութեամբ տաղից եւ ոտանաւորաց:

«Տեսեալ զայս արքայն, եւ իմացեալ, թէ յազգէ Հայոց են տղայքն, անդէն ի ձեռն նախարարի ուրումն մեծի Սպի պէյ կոչեցելոյ պարգեւս բաշխեաց ամէնեցուն, իւրաքանչիւրումն մէն մի ոսկի, որոյ ընկալեալ խոնարհութեամբ եւ երկրպագեալ արքայի՝ գնացին յիւրաքանչիւր տեղիս:

«Անդ էի ընդ նոսին եւ ես սոյն պատմութեանս գրիչ, որ յայնմ ժամանակի կարգեալ էի ի խալֆայութեան մանկանց դպրոցին, եւ ընկալեալ յայնմ աւուր զութն ոսկիս ի ձեռանէ նորին իսկ նախա-

(1) Գէորգ Օղուլլուխեան, «Պատմութիւն Ճուլուսին», Մատենադարան Վիեննայի Մխիթարեանց, ձեռագիր թիւ 470, էջ 46:

Օթուր սէն թահթընտայ տայըմ սիւր սէֆայ,
Ֆիաֆիրտէն ալ Էօլէնի բատիշահըմ:

Հէր բէօթիւ օլանլար չրմտը արատան,
Ութանտըրմազ շիմտի պիզի եարատան,
Պու տէմտէ մրնաֆրբ ֆալտը արատան,
Իստէտիյին շիմտի ալ բատիշահըմ:

Ասէրին հէսաբսըզ հէր տինի պիւթիւն,
Ֆիւֆարի էրարլար ճինսինի պիւթիւն,
Շիմտիէի ասէրէ պիր հօշնայ տուրուն,
Նէ կիւզել ասկէր իմիշ պիլ բատիշահըմ:

Աւելցնենք որ Սուլթան Մահմուտի ուղղուած գովքերու հան-
պիպած ենք նաեւ այլուր:

*
* *

Շահեկան է որ մինչդեռ հին սուլթանները իրենք զիրենք հեռու
կը պահէին իրենց հպատակներէն՝ նոր օրերու մէջ Օսմանեան դա-
հակալները չխրտչեցան անոնցմէ: Դար մը առաջ ալ, օրինակ, ա-
կանատուր դէմքեր ունեցած էր Հայը՝ որոնք պետութեան մէջ ազդե-
ցիկ եղած էին: Բայց անոնք իրենց ուժը քաղեր էին առաւելապէս
այս կամ այն թուրք բարձր պաշտօնատարէն, ու անոր վրայ էր
կռթնած իրենց հեղինակութիւնը ըլլայ պետական գործերու ըլլայ
հայ ազգային կեանքի մէջ: Ու անոր չնորհիւ էր դարձեալ որ կրնա-
յին արքունիք հասցնել իրենց հեղինակութիւնը:

Սուլթանները, որոնք գահը բազմեցան ԺԹ. դարու առաջին կի-
սուն, ուղղակի ունեցան իրենց հայ «բարեկամ»ները:

Տարբեր դլուխի մը տակ պատմած ենք ծառայութիւնները զոր
հայ երեք վերդաստաններ սերունդէ սերունդ մատուցած են թուրք
պետութեան,— Պալեանները մայրաքաղաքը պճնելով չքեղ շէնքե-
րով, Տիւզեանները իբրեւ ոսկերչապետ եւ վարիչ փողերանոցի եւ
Տատեանները վառօդարանի մէջ: Այս առթիւ ակնարկած ենք նաեւ
իրենց կապերուն՝ օրուան վեհապետներուն հետ:

Մահմուտ Բ.ը եւս, իր նախորդներուն պէս, կապեր ունեցաւ
երեք այդ վերդաստաններուն հետ՝ որոնք երեք մեծ հոդեր ստանձ-
նած էին իր պետութեան մէջ:

Առաջինը Պալեաններէն որ չփոում ունեցաւ Սուլթան Մահմուտի
հետ՝ Գրիգորն էր, արքունի ճարտարապետ ինչպէս իր հայրը Մա-

---

(1) Ռումանահայ Թեմական Արխիւ, հատոր Գրիգոր Ա-
ճուշի, էջ 241–242:

կար, ինչպէս ասոր ալ հայրը Մինաս, եւ այս վերջինին հայրը Պալի եղեր էին կարգով: Գրիգոր «գիտուն արուեստագէտ մը եւ միանգամայն մտերիմն էր Սուլթան Մահմուտ Բ.ի, եւ այնչափ սիրուած էր անոր վստահութեան եւ այն աստիճան մեծ դիրք բռնած էր պալատան մէջ որ եւրոպական պետութիւններու դեսպանները՝ միջազգային խնդիրներու կարգադրման համար միշտ իր միջնորդութեան դիմած են: Սթամպօլի իր գրասենեակը դեսպանական գումարմանց վայր մը դարձած էր: Եէնիչէրիներու խիստ ժամանակին եւ երկու սուլթաններու յաջորդաբար գահընկէց եղած եւ սպաննըւած ատեն կրցաւ իր դիրքը անխախտ պահել, մի միայն իր խելացութեամբը»(1): Աւելցնենք որ, ինչպէս պիտի անդրադառնանք իր տեղին, Գրիգոր Պալեան բացառիկ այն հայերէն եղաւ որ արժանացան ապահարկութեան ֆէրմաններու, նախ՝ Սուլթան Մուսթաֆայի կողմէ 1808ին, եւ տարի մը յետոյ ալ՝ 1809 Ապրիլին՝ Սուլթան Մահմուտի կողմէ:

Սուլթան Մահմուտի օրով էր որ իր ասպարէզը սկսաւ Գրիգորի որդին՝ Կարապետ Ամիրա Պալեան (1800–1866), իբրեւ արքունի ճարտարապետ, ինք եւս արժանանալով սուլթանին բացառիկ վստահութեանը:

Պալեաններու կողքին՝ արքունիքի հետ մտերիմ յարաբերութեանց մէջ շարունակեցին ըլլալ Տատեանները եւս, իբրեւ վարիչները պետութեան համար կարեւոր հիմնարկութեան մը, որպիսին վառօդարանն էր: Սուլթան Մահմուտ Բ.ի օրով վառօդարանը իբրեւ վարիչ պիտի ունենար Սիմոն Տատեանը, Տատ Առաքել Ամիրայի որդին, որ 1812ին յաջորդեր էր հօրը, եւ անոր մահէն ալ յետոյ, 1832 Մարտին, իր եղբայրը Յովհաննէս պէյ Տատեան, առընթեր Սիմոն Ամիրայի զաւկին՝ Պօղոս պէյի (1800–1864):

Տիւզեանները երրորդ հայ գերդաստանն էին որոնք զաւկէ զաւակ ծառայեցին Թուրք սուլթաններուն եւ Թուրք պետութեան: Սուլթան Մահմուտի ատեն Տիւզեանները աղէտալի օրեր պիտի տեսնէին սակայն, դժբախտ պարագաներու տակ՝ որոնց պիտի անդրադառնանք իր տեղին: Ոմանք իրենցմէ պիտի կախուէին, իսկ ուրիշներ պիտի զրկուէին աքսոր: 1823ին էր միայն որ ներման պիտի արժանանային այս վերջինները, որոնցմէ Յակոբ Չէլէպին 1834ին փողերանոցի տեսուչ պիտի կարգուէր Սուլթան Մահմուտի կողմէ, Պէզճեան Յարութիւն Ամիրայի տեղ որ մեռեր էր այդ տարին:

Սակայն Սուլթան Մահմուտի իսկական մտերմութիւնը պիտի վայելէր ուրիշ հայ մը, այն օրերու եւ բոլոր ժամանակներու մեր ամէնէն կարկառուն դէմքերէն մէկը, Յարութիւն Պէզճեան:

---

(1) Վահան Զարդարեան, «Յիշատակարան», Ա., 1910, էջ 161:

Սուլթանը պատուանշաններով ալ պատուեց իր հայ «բարեկամները»։ Այսպէս, ինչպէս պիտի տեսնենք, այն աջակցութեան համար զոր ցոյց տուեր էր Պոլսոյ սովին առթիւ 1829ին, «գովեաց արքայ զխելս եւ զուշիմութիւն Պէզճեան Յարութիւն ամիրային առաջի ամենայն մեծամեծաց իւրոց եւ ետ նմա նշան ականակապ կախել ի կուրծս իւր, եւ զգենուլ կերպարանս զգեստուց ըստ տաճկաց։

«Յաւուրս յայսոսիկ եւ արքունի ճարտարապետ Գրիգոր ամիրայն աւարտեաց զշինութիւն մեծի պալատի արքային ի գիւղն Սթատող, եւ ետ նմա արքայ նշան ականակապ եւ փոխեաց եւս զկերպարանս զգեստուց նորա։

«Շնորհեաց եւ արքունի վառօդապետ Սիմէոն ամիրային նշան ականակապ, եւ զգենուլ զկերպարանս զօրէն այլազգեաց։

«Եւ երեքին այսոքիկ զօրհանապազ երթեւեկէին ի պալատն եւ յանդիման լինէին արքային, եւ խօսէին ընդ նմա սիրելաբար»(1)։

10·

«ԽԱԶԷԶ ԱՄԻՐԱՆ»

Ամիրայական գերդաստաններէն եկող կարկառուն դէմքերուն կարգին՝ որոնք պատմութեան անցան Օսմանեան պետութեան իրենց մատուցած ծառայութիւններով, Պոլսոյ անցեալը պրպտող մը յանկարծ իր դէմը կը գտնէ իր օրերուն վրայ շուք ձգող այն մեծ անձնաւորութիւնը որ Յարութիւն Պէզճեանն եղաւ, համբաւաւոր Խազէզ Ամիրան։

Յարութիւն Պէզճեան Պոլսոյ Եէնիգաբու թաղը ծնած էր 1771 Ապրիլ 10ին Կարսեցի ծնողքէ։ Իր հայրը՝ Պօղոս՝ կտաւի առուտուր կ'ընէր, ուրկէ կու գայ «Պէզճեան» մականունը համբաւաւոր ամիրային, որ «Գազազ» կամ «Խազէզ» եւս պիտի կոչուէր՝ կեանքի իր ասպարէզը մետաքսի գործով սկսած ըլլալուն համար։

Արդարեւ Յարութիւն փոքր տարիքէն շուկայ մտաւ՝ որովհետեւ ուսման փափաք չէր ունեցեր, եւ փայլեցաւ գործի ասպարէզին մէջ։ Նախ մետաքսավաճառի մը քով աշկերտութիւն, եւ յետոյ իր վարպետին հետ ընկերութիւն ըրաւ, յետոյ ալ իր առանձին խանութը բանալու համար։

1802էն սակայն իր աստղը շողալ կը սկսի։ Երբ Տիւզեան Յովհաննէս Չէլէպին այդ տարին արքունի գանձէն վարձեց մետաքսի մաքսը եւ հարկադրուեցաւ շուկային մէջ եւս գրասենեակ մը բանալ,

---

(1) Աւետիս Պէրպէրեան, «Պատմութիւն Հայոց», էջ 203։

անոր հօրը յանձնեց Պէգճեանի, զոր ամէն կողմէ յանձնարարեր էին իրեն։

Ենիչէրիներու ապստամբութիւնը 1807 Մայիս 28ին, անուղղակի առիթ պիտի դառնար իր յանկարծական վերելքին։

Ենիչէրիներու այդ օրուան ըմբոստութիւնը, որ, ինչպէս տեսանք, որեւէ թշնամական բնոյթ չունէր ռայաներու դէմ, այսուհանդերձ դժնդակ քանի մը պահեր եւս անցընել տուաւ ոչ-իսլամներուն։ Ենիչէրիներու ամբոխը, որ քանի մը տասնեակ սրէ էր անցուցեր Սուլթան Սելիմի աւագանիէն, չորս կեավուրներու գլուխը եւս ուզեց։ Այդ չորս կեավուրներուն մէջ Յովհաննէս Չէլէպի Տիւզեանն ալ կար, փողերանոցի վերատեսուչը եւ պաշտպանը Պէգճեանի։

Օղուլլուխեան կը պատմէ, օրինակ, թէ երբ չէյխիւլիսլամը գացեր էր Էթ-Մէյտանի մէջ համախմբուած ենիչէրիներուն մօտ՝ անոնց պահանջները իմանալու, յանկարծ ապստամբներէն մէկը մահուան պատիժ պահանջած էր չորս ռայաներու համար։

«Չորս ռայա կայ որ տէրութեանը ձեռօք ուզածնին կ'ընեն կոր, ըսած է ենիչէրին, անոնք ալ ի կարգի մտնան որ սպաննըվին»։ Օղուլլուխեան կ'աւելցնէ թէ «Բարեբարն Աստուած իր անհուն ողորմութիւնը ցուցուց որ իրենց մէջէն մեծին մէկը դարձաւ ըսաւ այդ բազմութեան. ով ընկերք նայեցէք, ուզած ուզածնիդ իրաւամբ կ'ուզէք. բայց ոչ իրաւամբ արուննին կը մտնաք եւ արունտէր կ'ըլլաք. վասնզի յանցանքը անոնցը չէ եւ չեն կարող իրենց գլխուն բան ընել, որովհետեւ բէճալի ծառայութեանը մէջն են, եւ պարտական են իրենց գործքը գլուխ հանել. աս բանիս վրայ կրկին անգամ ձան ելաւ նէ՝ դարձաւ ըսաւ նոյնը. վազ անցէք չըլլար աս բանր, գէրէ անզգամութիւն է ըսելով լռեցուց։ Ուզած ռայէներնին ալ ասոնք էին. Շապճի Մուսին, Չէլէպի Թօտօրաքին, Նիզամ ուստասի էթմէքճի Յարութիւնը եւ Տիւզ օղլու Օհաննէս Չէլէպին։

«Աս պատող մարդուն համար որ ըսինք՝ եաքը մեր առջեւը երդում ըրաւ թէ Տիւզ օղլու ըսածնին ոչ տեսեր եմ ոչ անունը լսեր եմ, բայց ես աս մարդը պատեցի ըսաւ. ուստի ինչպէս մարդ ըլլալը տեսնելու համար դարպխանան եկաւ տեսնըվեցաւ Տիւզ օղլուին հետ. ու մենք ալ դանի աչքով տեսանք ու ըսածը լսեցինք»(1)։

Հաւանաբար Օղուլլուխեանի ձեռագրէն օգտուելով Հ. Գաբրիէլ Այվազովսքի ինք եւս նօթագրած է իր Օսմ. պատմութեան մէջ.

«Ասեն ապստամբքն. «Առ դու զենդեռն զթուղթ ի ձեռին քում, եւ գրեա զանուանս արանցն զորս մեք ասասցուք քեզ»։ Այն ինչ առնոյր զենդեռն զքարտէսն ի ձեռին, ձայնեաց մի ոմն յամբոխէ անտի

(1) Գէորգ Օղուլլուխեան, ձեռագիր թիւ 470, Վիեննայի Մխիթարեանց Մատենադարանի, էջ 10։

եւ ասէ. «Են սորուկք չորք որ ընդ ձեռն աւագանոյն գործեն զոր կամին. գրեցէք զի սպանցին եւ նոքա»: Ասէ այլ ոմն յապստամբաց անտի.— «Քաւ ի ձէնջ եղբարք, մի չաղախիցէք զձեռս ձեր յարիւն անպարտ. զի ոչինչ է մեզ մարդկանն որք ի պարտուց պաշտաման իւրեանց սպասահարկու գտանին աւագանոյն, եւ հարկ ի վերայ կայ նոցա հաւատարիմս լինել». եւ լռեցին. եւ էին արքն այնոքիկ Ծագճի Մուսի, Չէլէպի Թօտօրաքի, Նիզամ ուստաը էքմէքճի Յարութիւն, եւ քաջատոհմիկն Յովհաննէս չէլէպի Տիւզեան»(1):

Հայկական ուրիշ աղբիւրներ Պէզճեան Յարութիւն Ամիրայի միջնորդութեան կը վերագրեն սակայն չորս մահապարտներուն, եւ անոնց կարգին Յովհաննէս չէլէպի Տիւզեանի փրկութիւնը ենիչէրիներու ձեռքէն: Անոնց պատմածին համաձայն Պէզճեան իր քեռայրին՝ Յովհաննէս Նուրեանի միջոցով, որ ծանօթ էր ապստամբներու պետերէն մէկուն՝ Հաճի Մուսթաֆայի, կրցեր էր սիրաշահիլ այս վերջինը շատ պարգեւներով եւ մեծ ալ խոստումներով: Հաճի Մուսթաֆա եկեր էր էթ-Մէյտանի, ուր «իր գլխաւոր ընկերակիցները համոզելով՝ չորս ազնուական անձանց մահուան դատակնիքը կը պատռեն, բազմութեան մէջ մունետիկ կանչել տալով թէ այն չորս անձինքը՝ զորս սպաննելու պատրաստուած էինք, աղէկ տեղեկացինք՝ որ մահուան արժանի բան մը գործած չեն, ուստի ի շնորհս ենիչէրի Օճաղին թող կու տամք որ ապրին»(2):

Ահա այս դէպքն էր որ անհունապէս երախտապարտ պիտի դարձնէր Պէզճեանը Յովհաննէս Չէլէպի Տիւզեանի, եւ պիտի ստիպէր այս վերջինը իր զաւակներուն եղբայր սեպել իր երախտաւոր բարերարը, զայն աւելի եւս արժանացնել իր վստահութեան, եւ նպաստել անոր արագ վերելքին, վերելք որ Պէզճեանը տակաւ պիտի դարձնէր Սուլթան Մահմուտի վստահելին, սիրելին եւ ի վերջոյ նաեւ մտերիմը:

Պէզճեան ենիչէրիներու դէպքին առեն պատուով անցեր էր իր կրակի մկրտութենէն: Առիթներ իրարու յաջորդեցին որպէսզի ան հետզհետէ մեծցնէ իր ազդեցութիւնը եւ յաջողի բարւոք լուծում տալ նաեւ հայ ժողովուրդին սպառնացող կնճռոտութեանց, ինչպէս եւ աղէտներու:

Առաջին պարագան Երուսաղէմի հայ իրաւունքներուն դէմ յունաց կողմէ յարուցուած յաւակնութիւններն էին, որոնք, Սուլթան Մահմուտի կողմէ 1809ին եպարքոս կարգուած Քէօռ մականուանեալ Եուսուֆ փաշայի ձեռքով, յաջողեր էին մինչեւ Սուլթանին

---

(1) Այվազովսքի, Բ., էջ 446:

(2) Ստեփան Փափազեան, «Կենսագրութիւն Յարութիւն Պէզճեան ազգային անզուգական բարերարի», Կ. Պոլիս, 1864, էջ 8–9:

տանիլ։ Սուլթանը, սակայն, ընթացք չէր տուեր անոնց, ուզելով աւելի եւս լուսաբանուիլ։ Պէզճեանի արթնամտութիւնը ձախողեցուց յունական մեքենայութիւնները։ Պէզճեան ինքը դեռ չէր չահած իր հեղինակութիւնը պետական շրջանակներու մօտ, բայց օգտագործեց ինչ որ Յովհաննէս Չէլէպին ունէր։ Իրաւ ալ, այս վերջինին միջամտութեան կը պարտի ազգը հրովարտակը զոր Սուլթան Մահմուտ շնորհեց հայերուն՝ վերահաստատելով անոնց բազմադարեան իրաւունքները Ս. Տեղեաց իրենց բաժիններուն վրայ։

Պէզճեանի աստղը պիտի փայլէր սակայն երբ Յովհաննէս Չէլէպին գնահատելով անոր ծառայութիւնները մետաքսի մաքսին գործին մէջ՝ անոր պատասխանատու դիրք յանձնեց փողերանոցէն ներս, դիրք որ հետզհետէ պիտի ամրապնդուէր, մանաւանդ երբ 1812 Ապրիլ 9ին Յովհաննէս Չէլէպին իր աչքերը կը փակէր՝ իր տղոցը ձգելով փողերանոցի ղեկավարութիւնը։

Պէզճեանի պետական բուն ծառայութիւնը կը սկսի փողերանոցէն։ Ան փողերանոց առնուած էր Յովհաննէս Տիւզեանի միջնորդութեամբ, եւ կարճ ատենէն ուշագրաւ դարձած իր խղճամիտ գործունէութեամբ։ Բայց Պէզճեանի վերելքը կը սկսի 1819 Սեպտեմբերէն, երբ վերատեսուչ կարգուեցաւ փողերանոցին, Տիւզեանց պատահած աղէտէն յետոյ՝ զոր պատմած ենք իր տեղին։

Տիւզեանց աղէտը Պէզճեան կը թուի նախազգացած ըլլալ։ Անոնց ձեռքին տակ աշխատած ատեն՝ կը զգար դէպքերուն յոռի ընթացքը, մանաւանդ Տիւզեան Յովհաննէս Չէլէպիի մահուընէն յետոյ, երբ անոր յաջորդեցին իր Գրիգոր եւ Սարգիս զաւակները, որոնց օրով չարաշահութիւններ սկսան ըլլալ փողերանոցին մէջ։

«Յետ ամանց ինչ, կը գրէ ժամանակակից պատմիչը, իբրեւ ետես, զի ազգականք նոցին՝ Մկրտիչ չէլէպի, եւ Յովհաննէս Սլէքսանեան, եւ Աղնաւուրեան Յովսէփ, եւայլն, սկսան վատնել զգանձս արքայի ի փառս իւրեանց՝ եւ ի շինութիւն ապարանից՝ եւ ծովեզերեայ յարկաց մեծամեծաց, զգացեալ զապագայ չարին որ ունէր հասանել ի վերայ նոցա յարքունուստ, զգուշացոյց միանգամ եւ երկիցս զԳրիգոր Չէլէպի, զի մի՛ թոյլ տացէ սոցա առնել ըստ կամաց իւրեանց շռայլութիւնս ի գանձուց արքայի։

«Եւ իբրեւ ետես, զի ոչ ազդեցին բանք իւր ի լսելիս նորա, լաւ համարեցաւ ելանել ի միջի նոցա, եւ մնալ առանձինն, զի մի՛ ապա եւ ինքն զպատիժ պատուհասի կրեսցէ ընդ նոսին»։

Պէզճեան կանխելու համար որեւէ փորձանք՝ հարկ դատեց հրաժարիլ պաշտօնէն եւ քաշուեցաւ Սկիւտար, իր տունը։ Եւ իրաւ ալ, տարի մը չանցած, փողերանոցի գործառնութիւնները ահաւոր դայթակղութեան մը տեղի տուին, եւ պատահեցաւ Տիւզեանց ծանօթ աղէտը՝ եղերական դէպքերու առիթ դառնալով, եւ պատուհասելով

նոյն իսկ անոնց գործակալներն ու սպասաւորները, մինչ «Պէզճեան Յարութիւն ազատ գտաւ յայժմ աղետալի դիպուածոյ՝ իւրով իսկ կանխագուշակ խոհեմութեամբ», եւ փոխարէն, «կոչեցաւ ի տեղի նոյին նստել հրամանաւ արքայի գլուխ եւ ճարտարապետ մեծի փողերանոցի արքային՝ իբրեւ յամենայնի հաւատարիմ աւանդապահ ամենայն գանձուց տէրութեանն»:

«Եւ յայնմ օրէ, կ'աւելցնէ պատմիչը, սկսաւ Պէզճեան Յարութիւն ի կարգի դնել զպէսպէս բաժանմունքս գործակալութեան փողերանոցին, եւ զամենեցուն նոցա զգործս եւ զհաշիւս ինքն իսկ տեսանել աչօք իւրովք, եւ ոչ հաւատալ այլոց, զանհաւատարիմս հանել արտաքսել, եւ ամենեցուն նոցա ըստ արժանւոյն տալ զպրուստ հացի եւ զգեստու»(1):

Եւ այդ օրէն է նաեւ որ կը սկսի Պէզճեանի փառքի բուն շրջանը:

1820 տարին բացառիկ այն պահն է Պէզճեանի կեանքին մէջ երբ Սուլթան Մահմուտ չէ խնայած նաեւ անոր՝ դաւանական վէճերու առթիւ իր հրամայած խիստ միջոցներուն պահուն: Միւս ամիրաներու կարգին որոնք պատուհասուած են Թուրք իշխանութեանց կողմէ՝ Պէզճեան Յարութիւն Ամիրան ալ կար. աքսոր ղրկուեցաւ ան եւս:

«Պէզճեան Յարութիւն աղա խնդրեցաւ ի վերատեսչէն փողերանոցին, կը գրէ ժամանակակից պատմիչը, տալ զհաշիւ իւր զամենայն, եւ տուեալ զամենայն յաւելուածովք պարզերես համարձակութեամբ, ոչինչ պակասութիւն ցուցանելով յանձն իւր ի պաշտամանէն, հրամայեաց նմա վերատեսուչն երթալ մնալ ի տան իւրում:

«Եւ յետ վեց աւուր ի Հոկտեմբերի 10, առաքեցաւ եւ նա յաքսորս յԻլիմիս, որ ջերմեռանդ գոլով յաստուածպաշտութեան իւրում՝ էառ ընդ իւր զաղա Պօղոս Վարդապետ զքարոզիչն Խարտալի, եւ գնաց. եւ գիր յանցանաց նորա էր այս, թէ «Յարութիւն Պէզճեան ամենայն հաւատարմութեամբ եկաց ի պաշտօն արքունի փողերանոցին, եւ անպակաս զհաշիւ իւր ետ. բայց յազգային գործս լինելով ձեռնամուխ, ի խրատ զգուշութեան այս օրինակ պատժապարտութեան արժանի գտեցաւ»:

«Իսկ ի տեղի Յարութիւն աղային Պէզճեան նստաւ Պօղոս Պիլէզիկճեան Հոռոմէական ազգային զամ մի եւեթ, զի իբրեւ վերադարձաւ Պէզճեան յաքսորանացն, կալաւ նախ զպաշտօն սեղանաւորութեան ճէպի հիւմայուն կոչեցեալ, եւ ապա զտեսչութիւն փողերանոցին եւ օր ըստ օրէ յաճախ լինէր արքային եւ յոյժ սիրելի նմա»(2):

---

(1) Աւետիս Պէրպէրեան, «Պատմութիւն Հայոց», էջ 253–254:

(2) Աւետիս Պէրպէրեան, «Պատմութիւն Հայոց», էջ 170:

*
* *

Ենիչէրիներու աղէտին յաղթահարման մէջ անուղղակի դեր ունեցաւ նաեւ Յարութիւն Պէզճեան։ Հիւսէյն փաշան՝ որ Օճախին բնաջնջումը ղեկավարեց՝ Պէզճեանի բարեկամն էր եւ անոր միջոցով էր որ ներկայացուած էր Սուլթանին։

«Քանի ինչ ամօք յառաջ, կը պատմէ Պէրպէրեան, Սուլթան Մահմուտ գաղտնի խորհրդով Յարութիւն աղայի Պէզճեան՝ որ հաւատարիմ սիրելին էր արքայի եւ մտերիմ խորհրդակից նմին՝ յինքն յանկուցեալ զմին ի գլխաւոր ուստայից ենիչէրի զօրաց, որ կոչէր Տօղուղունճու Հիւսէյն ուստա, եւ մեծամեծ պարգեւս եւ արտօնութիւնս եւ հարստութիւնս խոստացեալ նմա, հնարս խնդրէ ի նմանէ կործանելոյ զայս չարագործ Օճաղ ապստամբ ենիչէրի զօրաց, եւ նա խոստանայ նմա երդմամբ զայս գործ ի գլուխ տանիլ խորագիտութեամբ իւրով»(1)։

«Ռուսաց դէմ պատերազմը սաստկանալով, պատերազմին ծախուց դիմանալու համար Մեծ Եպարքոս Ռէշիտ Մէհէմմէտ փաշան՝ որ բանակին ընդհանուր սպարապետն էր, խորհեցաւ որ պղինձի դրամ պատրաստուի, եւ պատերազմէն ետքը վերստին հաւաքուի։ Այս խորհրդոյն հաւանեցաւ սուլթանն ալ, բայց Պէզճեան դրամի պակասութեան առջեւն առնելու համար պղինձի եւ արծաթի խառնուրդով դրամ պատրաստելու հոգն արդէն տարած եւ դենպետին օրինագիրն ալ (փէքվայի շէրիֆ) ստացած ըլլալով, Սուլթանը աւելի Պէզճեանի կարգադրութիւնը հաւնեցաւ, եւ իր առջի հրամանը փոխեց։ Այս նոր տեսակ դրամները շուտով պատրաստուեցան եւ ցրուեցան»(2)։

Ստեփան Փափազեան կը պատմէ յետոյ թէ Մեծ Եպարքոսը սաստիկ զայրացաւ Պէզճեանի դէմ, եւ պատերազմէն յետոյ Պոլիս դառնալուն նոյն իսկ ուզեց պատուհասել զայն։ Պէզճեանի ճարպիկութիւնն էր որ յաջողեցաւ եպարքոսին զայրոյթը մեղմել անոր հետ առաջին տեսակցութեան առթիւ իսկ, եւ ազատիլ վտանգէ մը որ պահ մը լուրջ կարծուած էր։

Պոլսոյ մեծ սովին ատեն, որ պատահեցաւ 1829ին՝ ռուսեւթուրք պատերազմի օրերուն, երբ մեկուսացած էր մայրաքաղաքը, եւ երբ «քանամեայ փտեալ կորեակ եղեւ նիւթ հացի, եւ այն մոխրախառն՝ հողանման՝ եւ սեաւ, զոր աղքատք՝ որ լոկ ուտէին, զմահ տարաժամ համբուրէին, եւ այն եւս դառն էր եւ թանկագին եւ դժուարագիւտ», պետութեան վարիչները «չգտին այլ ինչ ճար վասն սո-

---

(1) Պէրպէրեան, «Պատմութիւն Հայոց», էջ 180։

(2) Ստեփան Փափազեան, անդ, էջ 70։

վուս, բայց միայն այս, զի ամենայն օտարականք՝ որք ի տասն ամաց հետէ եկեալ էին ի Կոստանդնուպոլիս, պնասցին ի քաղաքս եւ ի հայրենիս իւրեանց, ուստի եկեալքն են, եւ Կոստանդնուպոլսեցիք՝ որք ունին բաւական զրամ ի ձեռին, եւ եալք մեկնեսցին որդւովք եւ ընտանեօք իւրեանց ի Նիկոմիդիա, ի Պրուսա, ի Թրակիա, եւ յայլ մօտաւոր տեղիս»: Այնպէս որ ընթացք տալով պետութեան վարիչներուն այս որոշման՝ «առ ի պակասեցուցանել զբնակիչս Կոստանդնուպոլսոյ այսու եղանակաւ, զի բաւեսցէ մնացելոցն ցորեան եւ այլ պիտոյք, որ ինչ գտանին ի չեմարանս արքունիս եղեւ հրաման յարքայէ, եւ եղն հրովարտակ ի Պատրիարքարանս Հայոց եւ Յունաց, եւ առ Հրէիցս, զի մեկնեսցին ի Կոստանդնուպոլսոյ Կոստանդնուպոլսեցիք եւ օտարականք ի հայրենիս իւրեանց»(1):

Դժնդակ այս պահուն օղնութեան հասաւ սակայն Պէզճեանի հնարամտութիւնը: Ան հաւատաց Սուլթանին թէ «այսչափ բազմութիւն քրիստոնէից գալով ի քաղաքի յայսմիկ, ոչ իշխեն թշնամիք թշնամութիւն առնել քաղաքիս, եւ ոչ եւս զօրքն ի վերայ յարձակիլ, զի մի՛ վնաս ինչ հասուսցեն քրիստոնէից աղխաց, որք բնակեալք են ի քաղաքի յայսմիկ», եւ թելադրեց անոր որպէսզի հրաման տայ որու որ կը փափաքի, երթալ «ի մօտակայ քաղաքս եւ գիւղս, եւ գնեալ պարսեան եւ գալիւր, բերցէ ի Կոստանդնուպոլիս, եւ վաճառեսցէ այնչափ գնով՝ որպէս ինքն կամեցի, եւ մի տացի զմաքս կամ զայլ ինչ առըս արքայի»:

Սուլթանին հաճոյ թուեցաւ այս խորհուրդը, եւ առաւ Պէզճեանի թելադրած հրովարտակը: Այնպէս որ «բազումք ի բնակչաց քաղաքիս, ի Տաճկաց՝ ի Հայոց՝ եւ ի Յունաց, նաւեցին ի Ծովեզերս Պոնտոսի մինչեւ ի Սամսոն եւ ի Տրապիզոն, եւ ոմանք ի Պրուսա, եւ ի գիւղօրէս Նիկոմիդիայ, եւ այլք ի Թրակիա, եւ յԱնտրիանուպօլիս, եւ ի մէջ քան աւուրց սկսաւ վաճառիլ ալիւր եւ ցորեան ի փողոցս քաղաքին, եւ եղեւ առատութիւն հացի եւ ամենայն պիտոյից, եւ բարձաւ սով եւ թանկութիւն ի քաղաքէս:

«Եւ գովեաց արքայ զխելս եւ զուշիմութիւն Պէզճեան Յարութիւն ամէնքեան առաջի ամենայն մեծամեծաց իւրոց եւ եառ նմա նշան ականակալ կախել ի կուրծս իւր, եւ զգենուլ զկերպարանս զգեստուց ըստ Տաճկաց»(2):

Զեռագիր վաւերաթուղթ մը, զոր Վահան Զարդարեան կը կարծէ Գրիգոր Պատուելի Փէշտիմալճեանինը կամ Փիլիքա Պօղոս Պատուելինը եղած ըլլալ, հետեւեալ կերպով կը պատմէ Պոլսէն տեղահանութեան այդ ծրագիրը.

---

(1) Աւետիս Պէրպէրեան, «Պատմութիւն Հայոց», էջ 201–202:
(2) Անդ, էջ 202–203:

«Իբրեւ ի զարման իրացն յատուկ Պույրուլթու առաջէր որպէս առ Յոյնս եւ առ Հրեայս, նոյնպէս առ ազգ մեր ի Մարտի 20· եւ այս իմացուած էր Պույրուլթուին՝ զի յերից մասաց անտի երկու մասն օտարական պէէհիարէ (ամուրի) մինչեւ հինգ օր, ելցին ի մայրաքաղաքէս եւ դիմեսցեն յերկիր իւրեանց· նոյնպէս եւ օտարականք ամուսնացեալք ի քաղաքիս ի տասն ամաց հետէ, երթիցեն ի բնիկ երկիր իւրեանց· այլ որք անբաւական իցեն՝ ելեալ աստի ընտրեսցեն այլ ինչ տեղի, որպէսզի նուազեալ բնակչացն բաւականասցի պարեն մայրաքաղաքիս: Այն ինչ այս հրաման ի գործ դնէր, եւ իբր Երեքհազար պէէհիար յազգէս մերմէ ելին ի ճանապարհ, եւ ահա խնդրեցին զպույրուբլուն ի Դրանէն, իբրեւ թէ սխալ ինչ եղեալ է ի նմա· քանզի ասեն միտք Տէրութեան էր զնալ նաեւ Պոլսեցի բնիկ պէէհիարից եւ ամենայն օտարական ամուսնացելոց, թէեւ վաղագոյն քան զտասն ամ իցեն, եւ բաւական եւս գոյր՝ զի մեծ մասն Պոլսեցի ամուսնացելոց եւս տարագիր լինեցին:

«Յայս իսկ ժողով գումարեցաւ ի Պատրիարքարանս, խորհիլ եւ ի գործ դնել զհրամանն արքունի· եւ անդ էր տեսանել զաղէտս տարակուսանաց եւ զվարանս ժողովականաց ի լսելն զայս ահարկու հրաման· եւ ի լինել բազում բանից ի մէջ ժողովոյն՝ Քրիստափոր Յարութիւն Ամիրայն Պէզճեան անզուգական խնամակալ տառապեալ ազգիս ըստ գորովալիր սրտին խօսեցաւ բանս արժանի ազգասիրութեան եւ բարեպաշտութեան, թէ անհնար է աղքատաց ելանել արտաքս, եւ չեն իսկ իրաւունք, զի ուր ձեռնհասք վայելեն յանդորրու՝ տարագիր լիցին աղքատք, որք եւ չունին ի ձեռին եւ ոչ զծախս աւուր միոյ ճանապարհի· վասնորոյ ես ահա ըստ հրամանի մեծազօր Տէրութեանն նախ զիմ ընտանիս ուղարկեմ: Այսմ խորհրդոյ հետեւողք գտան եւ այլք ի գերամեծար Ամիրայից, զի թերեւս դիւրութիւն ինչ լիցի աղքատաց· եւ հրաման եղեւ քահանայից իւրաքանչիւր կողմանց, զի ի գրի առցեն զժողովուրդս ըստ տանց եւ ըստ անձանց: Մինչդեռ ամենայն ոք ծփէր վարանմամբ խորհըրդովք, թէ յինչ ելս վճարեսցին իրքն, ըստ որում չեղաւ յայտնի միտք պույրուբլուին՝ որում սպասեալ մնացաք ժամէ ի ժամ, զի սրբագրեալ առաքեսցեն: Նա ինքն Քրիստոսափոր Յարութիւն Ամիրայն՝ թէեւ անհնարին զբաղմամբ, խորհէր գտանել զելս իրացն յօգուտ հասարակութեան, որ եւ ըստ բարեյօժար կամաց սրտին յաջողեցաւ յայսօրինակ»(1):

Հաստատաթուղթը կը պատմէ յետոյ թէ Պէզճեան իսկոյն կը մեկնի Բամիզ Չէֆթլիկին՝ ուր կը գտնուէր Սուլթանը, եւ նախ համոզելէ յետոյ Սիլիհտար աղան եւ սըռ քէաթիպին, կը ներկայանայ

(1) Վահան Զարդարեան, «Յիշատակարան», Ժ·, «Նշանաւոր Ազգայինք», Բ·, էջ ···

վեհապետին՝ առաջարկելու համար փրկարար ելքը,— այն է Թոյլ տալ փախաքողներուն «երթեալ բերցեն յարտաքին գաւառաց զցորեան, զալիւր եւ զայլ ինչ ուտելիս, եւ վաճառեսցեն ըստ հաճոյս անձանց՝ ոչինչ արգել գոլով նոցա ի կողմանէ Տէրութեան»։ Սուլթանը կը բարեհաճի իր նախկին հրամանը փոխել, եւ աւետաբեր լուրը կը հաղորդուի հայոց։ Պէզճեանի թելադրութեան վրայ, այն ատեն, ժողովականները որոնք Պատրիարքարան հաւաքուեր էին մեծ աւետիսը լսելու համար, մեծ հանգանակութեան մը կը ձեռնարկեն ի նպաստ հայ աղքատներուն, եւ այն ցուցակը՝ որ կազմուեր էր տարագրութեան մեկնողներուն համար՝ կը ծառայէ նպաստներու բաշխումին։

«Ռուսաց հետ հաշտութեան պայմաններէն մէկն էր պատերազմին ծախուց վճարումը։ Այս վճարումը երեք մասի բաժնուած էր — առջի մասը ռուսաց կայսրը նուիրեց սուլթանին, երբ Խալիլ փաշան ծանրագին ընծաներով արտաքոյ կարգի դեսպանութեամբ Բեդրեսպուրկ գնաց եւ կայսեր ներկայացաւ։ Երկրորդ մասին վճարման եղանակն եկաւ, եւ ռուսաց դեսպանը պահանջեց զայն Բ. Դռնէն։

«Արքունի գանձը անբաւական էր վճարելու այս պարտքը. վասն որոյ նախարարները ամէնքն ալ վարանման մէջ էին, եւ ոչ ոք իրենցմէ կը համարձակէր սուլթանին ներկայանալու։ Պէզճեան, նախարարներէն յորդորուած, ներկայացաւ սուլթանին, եւ հրաման առաւ քիչ օրէն վճարելու այդ պարտքը։ Գնաց Պէզճեան եւ իր մտերիմ եւրոպացի վաճառականները կանչեց, եւ համոզեց զանոնք, որ իրենք երեք աւուր մէջ նոյն պարտուց գումարը վճարել յանձն առնեն, եւ յետոյ նոյն գումարին տոկոսիքը եւ թէ ամբողջ գումարը մաս առ մաս կը վճարուի արքունի գանձէն։ Յօժարակամ ընդունուեցաւ Պէզճեանի առաջարկութիւնը, եւ հետեւեալ օրը պարտքը վճարուեցաւ ռուսաց դեսպանին»(1)։

Կենսագիրը կ'աւելցնէ թէ այս յաջողութեան վրայ էր որ սուլթանը Պէզճեանի կուրծքէն անձամբ կախեց Թասվիրը Հիւմայուն մեծ պատուանշանը, որ բացառիկ պարագաներու մէջ էր որ կը շնորհուէր։

«Սիրելի եղեւ յոյժ յաչս արքային, եւ ընկալաւ ի նմանէ զպէսպէս նշանս ականակապս եւ մեծագինս, յորոց միջի գերագոյն հանդիսացաւ Սիւրէթի Հիւմայուն կոչեցեալ նշանը, զոր ընկալաւ յետ պատերազմին ռուսաց, մինչդեռ եգիտ հնարս վճարելոյ զմետասան միլիոն վենետկեան ոսկւոյն զպարտսն արքային՝ ի շահուց պղնձախառն արծաթի դրամին։

«Եւ յայնմ օրէ հրամայեաց նմա արքայ գտանիլ ի ժողովս ար-

(1) Ստեփան Փափազեան, անդ, էջ 72։

քունի խորհրդականաց տէրութեան, եւ նախարարական պատուով հեծանել ի ձի եւ ի նաւ:

«Հրամայեաց նմա եւ հանապազօր գալ առ ինքն ի զբօսել զարքայ, եւ տեսանել զկերակուրս իւր:

«Եւ ի միում աւուր ի մէջ ռամազանի ամսոյն առեալ շրջեցաւ արքայ ընդ նմա ի շուկայս Կոստանդնուպոլսի ի տես այլոց:

«Եւ այսպէս գերագոյն հանդիսացաւ քան զամենայն մեծամեծս տէրութեանն, եւ սկսան ամենեքին երկիւղիւ խօսիլ ընդ նմա, եւ մեծ յարգութիւն եւ պատիւ ցուցանել նմա իբրեւ արքայի»(1):

Սուլթան Մահմուտի հետ Պէզճեանի ունեցած կապերուն շնորհիւ էր որ հայերը ստացան 1830ին սուլթանին մէկ հրովարտակը սեփականութեանը մասին Երուսաղէմի Ս. Փրկիչ վանքին:

Պէզճեանի ազդեցութիւնը Սուլթան Մահմուտի վրայ երեւան եկաւ 1832ին եւս, ուրիշ հալածանքի մը առթիւ զոր Թահիր Էֆէնտի, Ուլեմական գործերու վարիչը, սարքեր էր ոչ-իսլամներուն դէմ:

Պէզճեան Սուլթան Մահմուտի թանկագին խորհրդական մը եղաւ նաեւ այն տագնապալի օրերուն, երբ եգիպտական բանակը Թուրք հողերը կ'արշաւէր 1832ին եւ Փոքր Ասիա մտած էր: Այն ատեն նոր բանակ մը կազմուեր էր Րէշիտ Մէհմէտ փաշայի սպարապետութեամբ, որ Իպրահիմի դէմ ճակատեր էր Գոնիայի մօտ, բայց պարտուեր եւ գերի բռնուեր էր: Պէզճեան, որուն խորհուրդին դիմեր էր Սուլթան Մահմուտ, թելադրեց Ռուսիոյ օգնութեան դիմել, որ Ադրիանուպոլսոյ դաշնագրէն յետոյ բարեկամ դարձած էր Թուրքիոյ: Խոսրէվ Մէհմէտ փաշա Պէզճեանի առաջարկին միացաւ, գիրեր գրուեցան եւ սուրհանդակներ մեկնեցան, մինչ Իպրահիմ, Գոնիայի ճակատամարտէն յետոյ, առաջ կ'ընթանար տակաւ, եւ հետըզհետէ կը գրաւէր Գոնիան, Սիսը, Ատանան, Էնկիւրին, Մանիսան, Այտընը, Պալըքէսիրը, Քէօթահիան, Պիլէճիկը եւ կը մօտենար Պրուսայի(2):

Արդարեւ տասը հազար ռուս զինուորներ օգնութեան հասան Թուրքիոյ եւ 18 նաւերէ բաղկացեալ տորմիղ մը Օրլօֆ զօրավարին հրամանատարութեամբ Վոսփորի վրայ երեւցաւ 1833 Փետրուար 7ին: Իպրահիմ ստիպուեցաւ կանգ առնել Քէօթահիա, մինչ ֆրանսական եւ անգլիական դեսպանները, ռուսականին միացած, համոզեցին սուլթանը Մէհմէտ Ալի փաշայի նպաստաւոր հաշտութեան մը: Եգիպտոս բացարձակապէս ազատ իշխանապետութիւն կը դառնար պարզ հարկատուութեան պաշտօնով:

---

(1) Աւետիս Պէրպէրեան, «Պատմութիւն Հայոց», էջ 255:

(2) Աւետիս Պէրպէրեան, «Պատմութիւն Հայոց», էջ 247:

*
* *

Պէզճեան աչքերը կը փակէր 1834 Յունուար 3ին, խոր սուգով համակելով մայրաքաղաքը։ Խորապէս ազդուած էր սուլթանն ալ։ Անոր հիւանդութեան օրերուն, անգամ մը այցի եկած էր սուլթանը անոր, պատիւ՝ զոր Օսմանեան սուլթանները հազիւ թէ ըրած ըլլան սովորական մահկանացուի մը, թող թէ կեավուրի մը որպիսին էր Պէզճեան։

«Սուլթանը լսելով Պէզճեանի դարձը (Պրուսայէն), եւ ուզելով գիտնալ անոր ողջութիւնը, գիշեր մը ժամը 4ին առենները այցելութեան եկաւ Պէզճեանին տունը, իր հետ ունենալով երկու սենեկապետները։ ...Հրաման ըրաւ որ Պէզճեանին չիմացնեն իր գալը, որպէսզի իր դիմացն ելլելու համար նեղութիւն չկրէ, եւ սանդուխներէն վեր կ՚ելնէր»։ Պէզճեան սակայն, լուր առած սպասաւորներէն, անկողնէն ելաւ եւ ընդ առաջ եկաւ սուլթանին։ Սուլթանը ստիպեց զայն որ անկողին մտնէ իսկոյն, ու ինքը անոր դիմացը նստաւ աթոռի մը վրայ, «անոր ճանապարհորդութեանց եւ հիւանդութեան վրայ հարցափորձեր ընելով, սփոփեց Պէզճեանը քաղցր եւ յուսադրական խօսքերով, սուրճ եւ օշարակ խմեց, եւ վերադարձաւ իր պալատը»(1)։

Իսկ Պէրպէրեան կը գրէ․

«Եւ ծանուցեալ արքայի զմահ սորին՝ ցաւեցաւ յոյժ, եւ աւաղ կարդաց նմա, եւ հրամայեաց, զի մեծահանդէս եղիցի թաղումն նորա, եւ բերեալ զմարմինն առընթեր պալատին արքայի ի Նաւահանգիստն, դիցին անտի ի նաւ, զի վերջին տեսութիւնն կատարեսցէ արքայ։

«Ուստի եւ Յակոբ Չէլէպի Տիւզեան եկեալ, ազդ արար իշխանաւորաց ազգիս, եւ կատարեալ զկարգ թաղման, եդին ի դագաղն, յորոյ առաջի գնացին Ստեփաննոս Պատրիարք, եւ Կարապետ եւ Աստուածատուր եպիսկոպոսք, եւ ի վերջոյ քանիք ոմանք յիշխանաւորաց ազգիս, եւ տարեալ ի նաւահանգիստն անդ, եդին ի նաւ։ Զոր տեսեալ արքայի ի պատուհանաց պալատին, ողբաց զմահ նորա»(2)։

*
* *

Խաղէգ Ամիրայի մտերմութիւնը Մահմուտ Բ.ի հետ իր ստեղծած միջադէպերովը պատմուած է սերունդէ սերունդ։

Անկախ այդ միջադէպերէն, եւ երբեմն հէքեաթներէն ալ զորս

(1) Ստեփան Փափազեան, անդ, էջ 109։

(2) Աւետիս Պէրպէրեան, «Պատմութիւն Հայոց», էջ 257։

սերունդները կցած են անոնց, Ցարութիւն Ամիրա Պէզճեան, իր կեանքով ու գործով, վկան է քրտինքին զոր հայը նուիրած է Թուրքերուն՝ ապերախտութիւն գտնելու համար փոխարէն:

11·

ՀԱԼԷԹ ԷՖԷՆՏԻԻ ՇՐՋԱՆԸ

«Հալէթ էֆէնտիի շրջանը»,— որակում զոր պատմութիւնը կու տայ այն տարիներուն երբ իր օրերու դէպքերուն վրայ իր աղտալի կնիքը դրաւ չարաշուք այս դէմքը,— ամէնէն սեւ գլուխներէն մէկն է Մահմուտ «Արդար»ի տիրապետութեան:

Ահմէտ Ճէվտէթ կ՚ըսէ թէ երբ Մահմուտ խաֆէսէն ելաւ Օսմանեան գահը նստելու համար, ուզեց կիրարկել զինուորական այն բարեկարգութիւնները զորս իրեն ներշնչած էր Սելիմ երբ միասին խաֆէսն էին Մուսթաֆա Դ.ի մէկ տարուան սուլթանութեան ատեն: Ան դժբախտութիւնն ունեցաւ սակայն իր մտածումները Հալէթ էֆէնտիին պարզելու՝ անկէ աջակցութիւն գտնելու յոյսով: Հալէթ, ընդհակառակը, ամէն բան բրաւ ջուրը ձգելու համար զանոնք: Սուլթանին կողմէ որեւէ նախաձեռնութիւն ամլութեան կը մատնէր: Գաւառի միւթէկալիպէները կը կողոպտէր անընդհատ, եւ ձեռք ձգած գումարներէն կը բաշխէր ազդեցիկ ենիչէրիներուն, եւ այդպէսով կը զօրացնէր իր իսկ դիրքը: Ան կը վիժեցնէր սուլթանին վրայ ազդելու ամէն փորձ զինուորական բարենորոգումներու կուսակիցներուն կողմէ՝ որպիսին էր կայսերական սիլահտար Ալէ պէյ, եւ փոխարէն թեւ թիկունք ունէր պաշչուհատար Սէյիտ Էօմէր Աղային եւ պէրպէր-պաշի Ալի Աղայի պէս մարդիկ՝ որոնք հին դրութեան ջատագով էին(1):

Հալէթ էֆէնտիի չարաշուք գործունէութեան տարբեր փուլերը մեզ կը ներկայացնէ միեւնոյն Թուրք պատմագիրը(2): Ան սուլթանին շրջապատէն կը հեռացնէր ամէն մարդ որ կրնար զայն տրամադրել ընդդէմ ենիչէրիներուն, իր նպատակներուն հասնելու համար խտիր չէր դներ միջոցներու միջեւ՝ պատրաստ ըլլալով նոյն իսկ իր զաւակը զոհել, զինուորական բարենորոգումներու գաղափարէն սուլթանին միտքը հեռացնելու համար՝ միշտ միջադէպեր կը ստեղծէր գաւառներու մէջ, միւթէկալիպներու դպրումը պատրուակ ընե-

---

(1) Ահմէտ Ճէվտէթ, «Թարիհի Օսմանի», հատոր Ժ., էջ 113:

(2) Ահմէտ Ճէվտէթ, «Թարիհը Օսմանի», հատոր Ը., էջ 11:

լով անմեղ մարդոց արիւնը եւս թափուելուն պատճառ կը դառնար։

Թուրք պատմագիրը ոչ-նուազ աղետաբեր կը գտնէ Հալէթ էֆէնտիի գործունէութիւնը այն շարաշահումներուն մէջ որոնց գործիք ծառայեցուց իր ունեցած ազդեցութիւնը արքունիքին մօտ։ Որեւէ գիրք չէր բացուեր որեւէ մէկուն առջեւ եթէ նախապէս հասկացողութեան եկած չըլլար Հալէթ էֆէնտիի հետ։ Եւ որովհետեւ նկարագրի տէր մարդոց թիւը շատ դոյզն էր պետական պաշտօնատարներու մէջ, ամէն պաշտօնեայ Հալէթի շուքէն կը վախնար, եւ ստիպուած էր միշտ քծնիլ անոր, ու զայն շողոքորթել։

Հալէթ էֆէնտի պժգալի դեր մը ունեցաւ նաեւ, կ'ըսէ ականաւոր Թուրք պատմագիրը, այն տագնապին մէջ զոր ստեղծեր էին գաւառի միւթէկալլիպները Մահմուտ Բ.ի սուլթանութեան տարիներուն։ Հալէթի մեքենայութիւններն էին դարձեալ եթէ պիտի կնճռոտէր Թէփէտէլէնլի Ալի փաշայի ստեղծած շարժումը ահագին ծախսերու դուռ բանալով եւ իր ետեւէն ստեղծելով նաեւ յունական հարցը։ Եւ ինքն էր պատճառ, ինչպէս կ'ըսէ Ահմէտ Ճէվտէթ, որ Մորայի մէջ յառաջ եկած տագնապին կարեւորութիւն չտրուեցաւ, եւ Թէփէտէլէնլիի ընաջնջումով ոչ միայն վերջ չգտաւ ան, այլ աւելի եւս բորբոքեցաւ։

Հալէթ էֆէնտիի շահատակութիւնները կանգ չառին այդտեղ։ Անոր փափաքները մեծ դեր կը կատարէին նաեւ երկրին ղեկավարութեան փոփոխութեանց առթիւ։ Իր մէկ թելադրութիւնը կը բաւէր յաճախ որպէսզի մեծ-եպարքոս մը կամ շէյխիւլիսլամ մը պաշտօնէն իյնար, ու անոնց տեղ իր մէկ պաշտպանեալը կու գար։ Հալէթ շատ զոհեր կը հաշուէ սուլթանին աչքէն ինկած պաշտօնատարներուն մէջ, եւ Մահմուտ Բ. պիտի շարունակէր թերեւս իր վստահութիւնը անոր վրայէն չբաժնել՝ եթէ ծպտուած ման եկած մէկ օրը անոր դէմ բողոքներ չլսէր եւ կասկածիլ չսկսէր անոր հաւատարմութեանը վրայ։

Իր բովանդակ կեանքին մէջ՝ Հալէթ էֆէնտի չար ոգին էր պետութեան, եւ երկիրը լայն շունչ մը պիտի առնէր երբ մեծ-եպարքոս Ապտուլլահ փաշա կը յաջողէր «քանի մը օր հանգիստ ընելու համար» Հալէթը Պրուսա ղրկել, ուրկէ պիտի ուղարկուէր, իր իսկ փափաքովը, դէպի Գոնիա, առանց իրեն յայտնի ընելու թէ ետեւէն գաղտնի Գոնիա կը ղրկուի Մէհմէտ Արիֆ աղան՝ գլխատման ֆէրմանը ծոցը։

Պէտք եղաւ որ Հալէթ էֆէնտի ասպարէզէն չքանայ որպէսզի Մահմուտ Բ. վերջապէս համարձակի եէնիչէրիները պատմութեան յանձնել իրենց Օճախին եւ իրենց չարագործութեանց հետ, եւ վերըստին կենդանանայ երկրին մէջ զինուորական բարեկարգութիւն-

ներ մտցնելու գաղափարը՝ որուն դէմ այնքան մաքառած էր Հալէթ էֆէնտի իր կեանքի բովանդակ տեւողութեան(1):

* * *

Հալէթ էֆէնտի պատուհաս մը եղաւ հայութեան համար եւս: Սկսեալ այն խակ պահէն երբ Սուլթան Մահմուտ Բ. իր կոյր վստահութեամբը պատուեց այս նենգամիտ մարդը մինչեւ այն վայրկեանը երբ դահիճը Գոնիա եկաւ իր գլուխը առնելու եւ Պոլիս տանելու համար, ան դողացուց նաեւ հայերը՝ տեւական մղձաւանջ մը դառնալով բոլորին համար:

Ոխերիմ հակառակորդ Պայրաքթար Մուսթաֆա փաշային՝ ան իր հալածանքները սկսաւ նախ անոնց դէմ որ Պայրաքթարին բարեկամներն էին եղեր: Ան առաջին անգամ իր ճամբուն վրայ գտաւ Պայրաքթարի ամէնէն մտերիմներէն մէկը, Մանուկ պէյը:

Արդարեւ Հալէթ մէկն էր Մանուկ պէյ Միրզոյեանի թուրք թշնամիներէն: Մանուկ, որ գործօն մասնակցութիւն ունեցած էր Պայրաքթարի օրով պատահած դէպքերուն մէջ, անոր եղերական վախճանէն յետոյ փախած էր Պոլիսէն դէպի Ռուսճուք, եւ հոնկէ ալ Պուքրէշ 1808 Դեկտեմբերին: Այնտեղ մնաց ռուսական գրաւման ամբողջ շրջանին, օգնելով ռուս բանակներուն թուրքերուն դէմ մղած անոնց պատերազմին մէջ, եւ ուշագրաւ դեր կատարելով 1812 Մայիս 28ի ռուսեւթուրք դաշնագրին կնքման մէջ: Ռուս բանակին քաշուելէն քիչ յետոյ ինքն ալ կը ստիպուէր Վալաքիան թողուլ՝ լուր առած ըլլալով որ Պոլսոյ իր թշնամիները Վալաքիոյ իշխան Եօան Գարաճայի մեղսակցութեամբ, դաւ մը կը պատրաստեն իրեն դէմ, ինչպէս պատրաստած էին ընդդէմ Պայրաքթարի ուրիշ մէկ գործակիցին՝ Ռամիզ փաշայի, զայն խողխողելով Պուքրէշի մօտ: Մանուկ պէյ անցաւ Սիպիու եւ անկէ ալ Պրաշով, ու ա՛լ ետ չդարձաւ՝ հակառակ թուրք իշխանութեանց զայն սիրաշահելու բոլոր փորձերուն:

* * *

Հալէթ չարաշուք դեր մը կատարեց մասնաւորապէս Տիւզեանց ողբերգութեան մէջ: Ոմանք իրաւացի, ոմանք պարզ պատրուակ՝ Տիւզեանց պատահած դժբախտութիւնը շարժառիթներ անշուշտ ունէր: Բայց ան աղէտի թերեւս պիտի չյանգէր՝ եթէ Հալէթի ընչաքաղցութիւնը դէպքը չգրգռէր, եւ անդարմանելի չդարձնէր զայն:

---

(1) Րէշատ Քայնար, «Մուսթաֆա Րէշիտ եւ Թանզիմաթ», Անգարա, 1954, էջ 28:

Հալէթ էֆէնտիի փորձած հարուածը կանխամտածուած էր վաղուց։ Ան կը սկսէր այն պահէն երբ կ'ուզէր փողերանոցը ուղղակի իր ազդեցութեան տակ առնել, եւ անոր վերատեսչութեան կոչել կուտար իր խակ մէկ մարդը, Մայրուլլահ էֆէնտին, անոր միջոցով դպեռնելու համար Տիւզեաններէն որոնց մեծ դումարներ կը պարտէր Փարիզի դեսպան եղած օրերէն։

«Այս միջոցին (1819) խիստ երեւելի էր Հալէթ էֆէնտի հռչակաւոր ոխերիմ թշնամին քրիստոնէից, որ Սուլթանին ալ չատ սիրելին ըլլալով՝ իր ամէն կամքը կատարելու դիւրութիւն ունէր, կը պրէ Ստեփան Փափազեան։ Ասիկա փողերանոցի վերատեսուչ Ապտրրահմանն պէյը տէրութեան ներքին գործոց տեսչութեան պաշտօնին բարձրացուց, (որ այն ատեն Քեհիա պէյ կամ վէզիր Քեհիասը կ'ըսուէր), եւ անոր տեղ փողերանոցի վերատեսուչ դրաւ իր սիրելին Մայրուլլահ էֆէնտին, որ յառաջ Շէհր Էմինի էր։ Տիւզեան Զէլէպիներուն Մայրուլլահ էֆէնտին ոչ միայն առաջին օրէն մարդասիրական ցոյց մը չտուաւ, այլ անոնց դէմ սարսափելի հակառակութեամբ մը վարուեցաւ. վասնզի վերատեսուչ ըլլալուն պէս՝ Սուլթանէն հրամանագիր առացաւ փողերանոցին հաշիւը տեսնելու. ուստի հրամայեց Գրիգոր եւ Սարգիս չէլէպիները փողերանոցին մէջ բանտարկելու, այլեւ անոնց բոլոր արկղերը, հաշուեմատեաններն եւ սենեակները կնքելու, 1819 Օգոստոս 29 Ուրբաթ օրը»(1)։

Նոր օրերու հայ բանտարկը մը որ Տիւզեանց դէպքը ուսումնասիրած է, կը պրէ իր կարգին.

«Նոյն ատեն առաջնակարգ դերք մը կը սկսէր դրաւել Հալէթ էֆէնտի որ առաջուց ծանօթ էր Գրիգոր Զէլէպիի ուրկից չատ բարիք տեսած էր երբ տակաւին Հալէթ աղքատ վիճակի մէջ էր։

«Երբ Տիւզեանք տեսան Շապճի հրեային եւ Հալէթի իրենց նկատմամբ բարեացակամ չըլլալնին, աչքէ ձգեցին Հալէթը, որուն վրայ այս վերջինը սկսաւ թշնամանալ եւ առիթ կը փնտռէր որ ամբաստանէ Տիւզեանները։ Հալէթ որսալով նաեւ հռչակաւոր Սիլիհտար Ալի ազան, անոր միջոցաւ Սուլթանին ամբաստանեցին թէ Տիւզեանք արքունի գանձը կողոպտելով Եւրոպա պիտի դաղթեն եւ թէ անոնք մեկնելնուն համ՝ ա՛լ անկարելի է դերենք բանտարկել, եւայլն։

«Սուլթան Մահմուտ թէեւ նախ չհաւատաց, բայց դինքը այնքան ճանճրացուցին, այնքան աչխատութիւն թափեցին աչքէ ձգելու

---

(1) Ստեփան Փափազեան, «Կենսագրութիւն Յարութիւն Պէզճեան ազգային անգուգական բարերարի», Կ. Պոլիս, 1864, էջ 22։

համար հէք Տիւզեաններըը, որ վերջապէս տեղի տուաւ եւ հաւատաց»(1):

Ուրիշ հեղինակի մը մօտ կը կարդանք.

«Հալէթ Բարձրագոյն Դրան դեսպան էր Փարիզի մէջ երբ Ցալոր Զէլէպի հոն գացած էր ուսմունք եւ մանրանկարչութիւն սորվելու: Հալէթ Տիւզեան Զէլէպիներէն մեծամեծ դումարներ փոխառած էր: Ցետոյ սակայն Պոլիս դառնալէ վերջ բնաւ հոգ չէր տաներ պարտքը վճարելու եւ արտաքին մաերմութեամբ եւ խաբէութեամբ անոնց կորուստը դարանելով կ'ուզէր պարտքերէն ազատիլ: Հալէթ այս հնարքներուն մէջ երբ Տիւզեանց ձեռքին ներքեւ գըտնուղ անձ մը, որուն անունը լաւ կ'ըլլար թէ խսպառ մոռցուէր թէ՛ յիշատակաց եւ թէ՛ պատմութեան մէջ, մախալով Տիւզեանց եւ մանաւորապէս Մկրտիչ Զէլէպիին իրենց հօրեղբօրորդւոյն դէմ, դնաց առ Հալէթ էֆէնտին եւ իմացուց իրեն թէ Տիւզեանք փողերանոցին յանձնուած դրամագլխէն առակ առած են եւ Հալէթ ալ լուր տուաւ Սուլթան Մահմուտի որ Տիւզեանք փողերանոցին գանձը վատնած են: Փութով հրամայուեցաւ որ հաշիւ տեսնուի եւ որով-հետեւ փողերանոցին գլխաւորը Ապտիլ Րահման էֆէնտին էր, որ Տիւզեանց մեծ բարեկամ էր, անոր համար Հալէթ նախ զայն փոխել տուաւ եւ Տիւզեանց թշնամի գլխաւոր մը դրաւ»(2):

Տիւզեանց բնակարանին մէջ կաթոլիկ մատուռի մը յայտնութիւնը ճակատագրական եղաւ իրենց:

«Հալէթի համար լաւ առիթ մըն էր ասիկա, եւ թէեւ Տիւզեանց աճուրդի հանուած կահ-կարասին գրամագլխէն աւելի էր, բայց ամէն միջոց ի գործ դրաւ անոնց մահուան վճիռը առնելու համար. թէեւ Սուլթանը իրատէ ընելէն ժամ մը վերջ զղջաց եւ մարդ հասցուց հրամանը ետ առնելու համար, բայց ի զուր. նախկին հրամանը արդէն գործադրուած էր»(3):

«Երբ Տիւզեանք աքսորուեցան Ապտուլլահ ամբաստանեց Հալէթը եւ անոր նենգութիւնները երեւան հանեց: Այդ պատճառաւ Սուլթան Մահմուտ Հալէթը պաշտօնէն հանեց եւ աքսորեց եւ անոր տեղը վէզիր անուանեց Ապտուլլահը: Հաղիւ Հալէթ ճամբայ ելած էր դանուեցաւ իր տանը մէջ իր զղջոցը ուր կային թղթեր եւ գողտնիներ, նաեւ երկու ծրար յակինթ զոր թագաւորը տուած էր Հալէթի՝ յանձնելու համար Սարգիս Զէլէպիին որպէսզի իրեն երախա-

---

(1) Վահան Զարդարեան, «Ցիշատակարան», Բ., էջ 315:

(2) Հ. Միւնաս Նուրիխան, «Պատմութիւն ժամանակակից», Ա., Վենետիկ, 1881, էջ 303–304:

(3) «Ցիշատակարան», Բ., էջ 319:

կալ մը չինէ եւ զոր Հալէթ քովը պահելով շատ անգամ Սարգիս Զէլէպին իբր դանդաղկոտ ամբաստանած էր :

«Այս յայտնութեան վրայ Սուլթանը զայրացած հրաման կ՚ընէ Հալէթը սպաննելու, եւ հազիւ Գոնիա հասած հոն կը գլխատեն զինքը եւ գլուխը կը բերեն Պոլիս ու Սուլթանին հրամանով Ղալաթիոյ աղբանոցը կը նետեն : Նոյն վիճակը ունեցաւ նաեւ Խոխել՝ հրեայ սեղանաւորը որ Հալէթի չարութեանց գործակից էր եւ երկուքին ալ ստացուածքը յարքունիս գրաւուեցան»(1) :

Պէզճեան Ամիրան էր միայն որ կրցեր էր լեզու գտնել Հալէթի հետ :

«Եւ որովհետեւ երեւելի էր յայնժամ Հալէթ էֆէնտի աւագ նախարարն արքայի, եւ հատավաճառ նորին Խէսկէլ հրեայն, երկոքին եւս արիւնարբու գազանք անողորմք, սա (Պէզճեան) իւրով իսկ ընտանեկան քաղցր կենակցութեամբն եւ պչօնամիտ ուշիմութեամբն շահեցաւ զկամս նոցա, եւ եղեւ նոցա սիրելի մինչեւ պչարաչար սատակումն նոցին գլխատմամբ»(2) :

Կոմիտաս Զարքճեան կոչուող կաթոլիկ վարդապետ մը որ, Ի. Զարք անուան տակ ծածկուած, Թուրք պետութեան ծառայութեան մէջ գտնուած հայերու մասին հատոր մը լոյս ընծայեց Պոլսոյ Թուրքերէն գրաւման 500րդ տարեդարձին առթիւ, ձայնակցելով զինք նախորդող հայ կաթոլիկ ուրիշ վարդապետներու, Յարութիւն Պէզճեանը եւս մեղսակից կը նկատէ Հալէթին եւ Տապճիին՝ Տիւզեաններու գլխուն պայթած աղէտին մէջ, Պէզճեանը լրատու նկատելով Տիւզեաններու ունեցած բացին, եւ միւս երկուքը դաւը սարքողներ, երեքն ալ անձնապէս շահագրգռուած Տիւզեաններու կործանման մէջ(3) :

***

Հալէթ էֆէնտի հեռու չմնաց նաեւ հայոց դաւանական վէճերէն : Ան տէր տիրական էր Օսմանեան կայսրութեան մէջ երբ միաբանութեան փորձեր տեղի կ՚ունենային հայերու եւ հայ կաթոլիկներու միջեւ՝ փոխադարձ զիջումներով կամուրջ ձգելու համար ընդմէջ Հայ Եկեղեցւոյ հաւատարիմ հօտանքին եւ կաթոլիկութեան յա-

---

(1) Վահան Զարդարեան, «Յիշատակարան», Կ. Պոլիս, 1911, էջ 322 :

(2) Աւետիս Պէրպէրեան, «Պատմութիւն Հայոց», էջ 254 :

(3) Y. Çark, Türk Devleti Hizmetente Ermeniler, Istanbul, 1953, s.

րողներուն: Արդ, օրուան Պօղոս Պատրիարքը այդ զիջումներուն հարկադրողը Հալէթ էֆէնտիի միջամտութիւնն եղաւ: Խօսքը տանք ժամանակակից պատմիչին.

«Էր ի սմին ժամանակի (1820) ի Կոստանդնուպոլիս ի մէջ ատա-զորերոյն արքունի՝ նախարար ոմն Հալէթ էֆէնտի կոչեցեալ, այր նենգամիտ եւ խռովայոյզ եւ չարագրգիռ, բայց ըստ դաւանութեան եւ չար դիպուածոց ժամանակին՝ այնքան սիրելի էր յաչս արքային, մինչեւ կոչել երկրորդ արքայի, եւ ամենայն ինչ գիտութեամբ եւ խորհրդով եւ հրամանաւ նորին պարտ էին հասանել ի լսելիս արքային, եւ ի գործ դնել ըստ կամաց նորին: Եւ սա էր սկզբնահիմն եւ նախնական պատճառ կործանման երեւելի տանն Տիւզեանց, եւ ամենայն չարեաց՝ որք եղեն ի ժամանակին յայնմիկ:

«Արդ սա վեց ամօք յառաջ գնացեալ դեսպանութեան պատուով ի Գաղղիա ի Փարիզ, նստի անդ զամն երկուս եւ ոչ գիտելով զգաղղիերէն լեզուն, ստիպի գտանել ինքեան զթարգման զամն եւ զուսուցիչ, զի ի նմանէ ստասցի փոքր ի շատէ զհմտութիւն գաղղիական լեզուին: Անդ գտանի ի ժամանակին յայնմիկ Հ. Մեսրովպ վարդապետն Ազաչըրաղեան, որ այժմ գլխաւորն էր Աբբայեան Հարց եկե-լոյց առ մեզ, եւ խնդրանօք նորին գնայ առ նա, եւ լինի նա թարգման եւ ուսուցիչ, ցորչափ նստի նա ի Փարիզ:

«Եւ յայնմանէ ծանօթութիւն ունելով առ նա, այժմ մինչ իշխանապետք մեր յուսահատեալք՝ ոչ կարէին գտանել զելս հնարից հաճեցուցանելոյ զՊօղոս Պատրիարքն վասն խնդրոյն այնոցիկ, զմտաւ ածեալ Հ. Մեսրովպ զծանօթութիւն իւր առ Հալէթ էֆէնտի, գնաց առ նա ի գիշերի միում, եւ գտեալ ընդունելութիւն եւ պատիւ ի նմանէ, խօսակցի ընդ նմա բազմօք վասն գործոյն միաբանութեան, եւ վասն խնդրոյն այնոցիկ, որք խոչընդոտն լինին ի գլուխ հանելոյ զիրս միաբանութեանն, խնդրէ ի նմանէ հրամանաւ արքայի բռնադատել զպատրիարքն կամայ ակամայ յընդունելութիւն խնդրոյն այնոցիկ:

«Ընկալեալ Հալէթ էֆէնտի զխնդիր նորուն, եւ ի յաջորդ աւուրն խօսակցեալ ընդ արքային եւ հաճեցուցեալ զարքայ, արքունի հրովարտակ անդառնալի հրամանաւ գայ առ պատրիարքն բառնալ զնզովսն Լեւոնի եւ Ժողովոյն Քաղկեդոնի, եւս եւ զանուանս Յովհաննու Որոտնեցւոյ, եւ Գրիգորի եւ Մովսէսի Տաթեւացւոց, եւ ի գործ դնել զվերջին օծման խորհուրդն ի պէտս ծանր հիւանդաց, զի այսոքիկ (ասէ ի հրովարտակին) չեն հաւատոց ձերոց հակառակք, այլ ընդունելիք եւ պաշտելիք:

«Եւ այս հրովարտակ եկն յաւուր մեծի Զորեքշաբթի սուրբ Զատկին, զոր ընթերցեալ պատրիարքին, իսկոյն ազդ արար եւ կոչեաց զիշխանաւորս զամենեսին ի պատրիարքարան, եւ համահաճու-

թեամբ ժողովոյն գրեաց առ ամենայն եկեղեցիս յատուկ գրով դհրսման սաստիկ՝ չյիշատակել ի պատարագի զանուանս Յովհաննու Որոտնեցւոյ եւ Գրիգորի եւ Մովսիսի Տաթեւացեաց, եւ այս բարձումն անուանց նոցին սկիզբն եղեւ ի ցերեկեան պատարագէ Աւագ Հինգշաբթի աւուրն Զատկին ի Մարտի 20 յամի Տեառն 1820, եւ յայնմհետէ մնաց այն անխափան յամենայն եկեղեցիս Կոստանդնուպոլսոյ, եւ ի յաջորդ ամին բարձաւ եւ յօրացուցէն, որ տպագրի ի Կոստանդնուպոլիս»(1):

Զարաչուք այն դոյզը որ ամենազօր Հալէթ էֆէնտին եւ իր արբանեակը՝ Իսխէլ հրեան էին, յունաց դէմ 1821ին կատարուած հալածանքները առիթ պտան հայեր եւս պատուհասելու համար: Պատմիչը կ'արձանագրէ արդարեւ 1821 Ապրիլ 29ին.

«Զարագեան Գասպար ամիրայ կախեցաւ ի դրանէ վալիտէ խանին չարախօսութեամբ անաստուած Իսխէլ հրէին»(2):

*
* *

Հալէթի արժանացած պատուհասը պէտք է հայերը ցնծութեամբ լեցուցած ըլլայ ամենուրեք: Պալքաններու մէջ իր ունեցած քաղաքական գործունէութեամբ ծանօթ Պօղոս Սեբաստեան, օրինակ, պոհունակութեամբ կ'արձանագրէ պատճէնը եաֆթայի որ զետեղուեցաւ Հալէթի դլխուն վրայ՝ դլխատման պատիժէն յետոյ:

Իսկ Պոլսոյ հայ քրոնիկագիրը կը գոհանայ արձանագրելով Հալէթի եւ իր արբանեակի վախճանին մասին.

«1822 Նոյեմբեր 1· Անաստուած Հալէթ էֆէնտին աքսորեալ յիկոնիոն, եւ անդ չարաչար դլուխն հատեալ բերաւ ի Կոստանդնուպոլիս»(3):

«1823 Ապրիլ 26· Զանօրէն Իսխէլ հրեան աքսորեցին ի Թէքէ, եւ անդ հատեալ զորղնալից դլուխն, բերին ի Կոստանդնուպոլիս»(4):

12·

ՄԱՀՄՈՒՏ ԵՒ ԻՐ ԾՐԱԳԻՐՆԵՐԸ

Սուլթան Մահմուտը եւս թուրքերը կը դասեն չարքը այն սուլթաններուն որոնք փորձած են բարեկարգել Օսմանեան կայսրու-

(1) Ալեխս Պէրպէրեան, «Պատմութիւն Հայոց», էջ 127–129:
(2) Ալեխս Պէրպէրեան, «Պատմութիւն Հայոց», էջ 465:
(3) Ալեխս Պէրպէրեան, անդ, էջ 467:
(4) Անդ, էջ 468:

թիւնը իր փլուզման օրերուն, ուրիչ խօսքով ցոյց տալ Եւրոպային թէ վճռած է ապաքինիլ իր կողմէ «Հիւանդ» հռչակուած մարդը:

Նոր բան մը չէին սակայն Մահմուտի փորձերը:

Ժ.Ը. դարու սուլթաններէն արդէն բայեր էին ճամբան, թէեւ բոլորն ալ մնացեր էին ճանապարհի կիսուն:

Հիւանդ մարդը չէր կրցեր ապաքինիլ:

Սուլթան Սելիմ Գ., դահ բարձրանալուն, ան ալ փորձեր էր, բայց անոր փորձը եւս վիժեր էր:

Եղերական պայմանները՝ որոնց մէջ չքացեր էին Սելիմ եւ իր ծրագիրը՝ քաջութիւն չէին տուեր Մահմուտին չարունակելու կէս ձգուած գործը:

Եէնիչէրիները դեռ չատ ուժով էին, որպէսզի Մահմուտ զանոնք արհամարհէր:

Երկար սպասել պէտք եղաւ իրեն՝ գործի անցնելու համար:

Մահմուտ չատ զգոյշ պէտք էր ըլլար այս պայմաններուն մէջ եւ իրաւանցում չսահեցնէր: Թուրք հեղինակները, ինչպէս Քարալ, հետեւեալ կերպով կը ներկայացնեն բարենորոգման մը մասին անոր մտածումները(1):

ա) Արեւմտեան դաղափարները չատ կուսակից չունէին երկրին մէջ՝ որպէսզի զանոնք նչանաբան հռչակէր իրեն: Իւլէմաներու դասը, պետական մարդիկը, զինուորական օճախները բացէ ի բաց հակառակ էին եւրոպական նորութեանց, իսկ ժողովրդական զանգուածները, որոնք իրենց չահերը չիչռելու համար տգէտ էին, երբեմն կը մնային անտարբեր, երբեմն կուսակից էին նորութեան թշնամիներուն: Այդ պատճառով, իր բարենորոգումները փորձելու համար մեծ դժուարութեանց բախեցաւ Մահմուտ, եւ արդելքները բառնալու համար ի վերջոյ ուժ գործածեց:

բ) Այն օրերուն երբ Մահմուտ կը մտածէր բարենորոգումներ փորձել՝ Արեւմուտքի մէջ զանգուածները բարենորոգում կը պահանջէին իրենց վեհապետներէն եւ տեղ տեղ սահմանադրական կարգեր կը հաստատուէին: Մահմուտ ընդհակառակը փորձեց վերականգնել պետութեան խախտած հեղինակութիւնը, եւ երկրին հին կարգերուն չղպաւ:

գ) Փորձ չըրաւ արդիական օրէնքներով բարեկարգել զանգուածներուն աչխատանքի պայմանները հողագործութեան, ճարտարարուեստի եւ վաճառականութեան առնչութեամբ, այլ բաւականացաւ նոր ուղղութիւն տալ բանակին պատրաստութեան եւ որոչ փոխոխութիւններ մտցնել երկրին անտեսութեան մէջ:

---

(1) Էնվէր Զիյա Քարալ, «Օսմանլը Թարիխի», Ե. հատոր, Բ. տպագրութիւն, Անգարա, 1961, էջ 147–148:

դ) Զկրցաւ արեւմտեան սկզբունքներով բարենորոգումներու ձեռնարկել՝ այդ մասին համախոհներ չունենալով շուրջը: Մեծ մասամբ պահպանողականներ էին անոնք որոնց պիտի յանձնէր անոնց կիրարկութիւնը: Իր եպարքոսը՝ Մուսթէվ փաշա՝ պաշտօնը ձեռքէ չձգելու համար բարենորոգմանց կուսակից կը հանդիսանար, մինչ իրականին մէջ թշնամի էր արեւմտեան մտածումներուն:

ե) Դժուարութիւն քաշեց իսլամական մտայնութիւնը արեւմտեան մտածումին հետ հաշտեցնելու, եւ հետեւաբար խորքէն աւելի ձեւին մղում տուաւ:

Ճղճիմ քայլեր էին միայն փորձերը զորս ըրաւ Մահմուտ Բ. իր կայսրութիւնը բարեկարգելու համար: Պահու մը երբ աշխարհ, քայլ մը անդին, նոր կեանք կը սկսէր բոլոր մարզերուն վրայ՝ չատ յետամնաց էր Թուրքիան որպէսզի մասնակցէր մարդկութեան այս վերելքին: Ինչ ճիլ ալ փորձէր՝ պիտի մնար միշտ ետեւ: Մահմուտի ձեռնարկները չէին որ պիտի կարենային Թուրքիան փրկել:

Եւ սակայն այդ ձեռնարկներն անգամ մարսելու դեռ ընդունակ չէր երկիրը: Կայսրութեան մէջ մոլեռանդ տարր մը կար որ կը խրաչէր ամէն նորամուծութենէ: «Մահմուտ Բ.ի չրջանին տեղի ունեցող բոլոր այս բարենորոգչական ջանքերը՝ երկիւղ պրդռեց կայսրութեան մոլեռանդ տարրերուն մէջ, կ'ըսէ Թուրք պատմագիր մը: Պոլսոյ եւ գաւառներու մէջ ընդոստութիւններ ծագեցան: Մահմուտ Բ.ը «կեավուր փատիշահ» կ'անուանէին: Թագաւորը, սակայն, խաթիւ դէմ դրաւ բոլոր այս վերաբերմունքներուն: Ներողամտութիւն ցոյց չտուաւ: Ճգմեց, ուր որ տեսաւ, այն սեւ ուժը որ կայսրութեան յետամնացութեան եւ տարրալուծման դէմաւոր պատճառն էր:

Ցակոբ Մելիք, որ Սուլթան Մահմուտի անկեղծ հիացող մը կը թուի ըլլալ, կ'ընդգծէ անոր լայնամտութիւնը կրօնական հարցերու մէջ, եւ կը յիշէ թէ քիչ յետոյ յունական տաղնապէն որուն մէջ ըսուխտուեցաւ պիջիլ Եւրոպայի ճնշման տակ, գաւառանքներու լիակատար ազատութիւն հռչակեց, իբր թէ ըսելով որ իսլամը մզկիթին մէջ կ'ուզէ տեսնել, քրիստոնեան՝ եկեղեցւոյ, եւ հրեան՝ սինակոկին: Մելիք կ'ըսէ թէ Մահմուտ աշխարհիկ իշխանութիւնը բաժնել հրամայեց հոգեւորականներէն՝ մինչ քաղաքակրթութեան մէջ աւելի առաջացած պետութիւնները այդ բանն ընելու դեռ կը վարանէին, կրօնական հանդուրժողութիւն ցոյց տուաւ, յառաջդիմական քայլերու դիմաց: Մելիք չի վարանիր նոյն իսկ ըսելու թէ «մագդկութիւնը յաւիտենական երախտապարտութիւն կը պարտի այս վեհապետին եւ ապագան միշտ պիտի օրհնէ անոր անունը, թէեւ իր մտադրութիւնները չկնահատուեցան ըստ արժանւոյն»(1):

---

(1) J. Melik, l'Orient devant l'occident, p. 25:

13·

ԵՆԻՉԷՐԻՆԵՐԸ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ Կ'ԱՆՑՆԻՆ

Մեր ընթերցողները թող մեզի ներեն եթէ առանձին հատուածի նիւթ կ'ընենք թուրք պատմութեան այս էջը։ Եէնիչէրիները այն հսկայ ուժն էին որոնք կայսրութիւն մը ստեղծեցին իրենց քաջութեամբ եւ յանդգնութեամբ, բայց եւ իրենց սարքած նախճիրներով, ու զայն մինչեւ Վիեննայի դուռները տարին, եւ որոնք, յետոյ, բերին հասցուցին զայն անդունդին եզերը։ Ու այս միեւնոյն եէնիչէրիներն էին որ զարերով սարսափն ու պատուհասը եղան հէք ռայաներուն, զանոնք պահեցին ճնշուած եւ սարսուկ, ու խեղդեցին անոնց բոլոր փորձերը արեւուն լոյսին ելլելու։

Թուրքիան չէր կրնար ետ դալ անդունդի ափին՝ քանի կը վառէր անոնց օճախը, ու կ'եռար անոնց կաթսան։

Իր ծրագրած բարենորոգումներուն մարմին տալու համար՝ Սելիմ ստիպուած էր բարեկարգել նախ զանոնք։ Իր փորձը, ինչպէս տեսանք, վիժեցաւ չարաչար։

Ազետալի դէպքերը որոնց բախեր էին Սուլթան Սելիմի փորձած բարենորոգումները եւ եղերական վախճանը զոր ունեցեր էր ինքը Սուլթանը, զդոյչ ըրին Սուլթան Մահմուտը երբ ան 1808ին գահը կը բարձրանար հազիւ 26 տարու։ Բանակը բարեկարգելու գեռ աւենը հասած չէր սեպեր, որքան ալ անհրաժեշտ ըլլար ատ կայսրութիւնը փրկելու համար։

Մահմուտ Բ. ուղը տարի սպասեց հիմնական բարենորոգմանց ձեռնարկելու համար բանակին մէջ։ Պայրաքթար Մուսթաֆա փաշայի եղերական վախճանը եւս զայն զդոյչ պահեց, ու ստիպուեցաւ գեռ աւեն մը սիրաչահիլ եէնիչէրիները, որովհետեւ կացութիւնը, որուն մէջ կը գտնուէր երկիրը, թոյլատու չէր զանոնք խրաչեցընելու։

Եէնիչէրիները, սակայն, աւելի աչխուժացան իրենց չհատատակութեանց մէջ, իսկ Մահմուտ անոնց հետ չափուելու գեռ ուժը չունէր։

Պարտութիւնները սակայն զորս երկիրը կրած էր անոնց երեսէն, ինչպէս Ռուսիոյ դէմ պատերազմ մղած ատեն՝ նոյնպէս յունական դէպքերուն առթիւ, զղացուցին Մահմուտի թէ այլեւս հասած է ժամը որպէսզի բարեկարգութիւն եւ կարգապահութիւն մտցնէ իր բանակին մէջ։

Երկրին մեծ պաշտօնատարներուն խորհուրդը առնելէ եւ եէնիչէրի կարգ մը պետերու աջակցութիւնը ապահովելէ յետոյ, որոշեց մեծ ժողով մը գումարել վճռելու համար բանակը բարեկարգելու

հարցը: Այդ ժողովը տեղի ունեցաւ 1826 Մայիս 25ին չէյխիւլիսլամին բնակարանին մէջ՝ մեծ եպարքոսին եւ պետութեան ատեանին ներկայութեան, եւ մասնակցութեամբ էֆենիչէրիներու դլխաւորներուն, եւ միաձայնութեամբ որոշեց «Իչքէնճի» անուան տակ զինուորական կազմակերպութիւն մը ստեղծել՝ որ իր տարրերը պիտի հայթայթէր նոյնինքն էֆենիչէրիներէն: Ու արդարեւ 500 հոգինոց խումբ մը կազմուեցաւ ի սկզբան, եւ Յունիս 12ին սկսաւ իր մարզանքներուն: Եւ ահա մռայտը սկսաւ: Էֆենիչէրիները զգացին թէ վտանգը կը սպառնայ իրենց, եւ Յունիս 15ին իրենց կաթսան էթ-Մէյտան բերին: Ըմբոստացած էին անգամ մը եւս: Մունետիկ պտըտցընելով թաղէ թաղ եւ այլազան զրոյցներ տարածելով՝ ամբոխը եւս համախմբեցին էթ-Մէյտանի, ու պալատ լուր ղրկեցին որպէսզի սուլթանը եւս կենայ նոր զօրք ստեղծելու իր ձեռնարկէն: Մահմուտ տեղի չտուաւ այս անգամ: Հրամայեց հաւատացեալներուն Մարգարէին դրօշին տակ հաւաքուիլ, ու խորտակելու փութալ էֆենիչէրիներու ըմբոստութիւնը: Հաւատարիմ զօրամասերը էթ-Մէյտանի վրայ քալեցին, ու թնդանօթ բացին ըմբոստներուն վրայ: Թնդանօթի կրակը չփոթեցուց էֆենիչէրիները, ու սկսան արդէն փախչիլ սկ ուր կրնար: Ջախջախուած էին:

Յաջորդ օրը, Յունիս 16, Սուլթանը ֆէրմանով մը լուծուած հռչակեց էֆենիչէրիներու Օճախը, եւ հրամայեց զինուորական նոր կազմակերպութիւն ստեղծել, որ «Ասաքերը Մուհամմէտիյէ» (Մուհամմէտի զինուորներ) անունը պիտի կրէր: Խիստ հրամաններ դացին նաեւ դատաւորները, ու սկսան փնտռուիլ կրակէն խուսափածները: Լուծուեցան եամաֆները որոնք Սուլթան Սելիմի եղերական վախճանը սարքեր էին, ինչպէս եւ Պէքթաշիներու աղանդը՝ որ դարերէ ի վեր բարոյական նեցուկն էր եղեր էֆենիչէրիներուն:

Երկիրը չունչ մը առաւ, ու Սուլթանը սկսաւ կարգ մը բարեկարգութիւններ մտցնել իր պետութեան մէջ:

... Ու ամբողջ աշխարհ իրաւ հաւատաց թէ էֆենիչէրիները պատմութեան անցան...

Անոնց օճախն էր միայն որ ջնջուած էր, ու անոր հետ մէկտեղ իրենց դրօշակը՝ կաթսան...

Անոնք չքացած չէին՝ իրականին մէջ՝ էթ-Մէյտանի սպանդին պահուն: Անոնք չնչեցին դեռ ամբողջ դար մը, ու դարէն ալ աւելի: Անուն փոխեցին միայն, ինչպէս նաեւ տարազ ու դրօշ, ու տարբեր ախտոռս տուին իրենց սանձարձակութիւններուն, հալածանքներուն ու նախճիրներուն...

14.

ԵՒ ՍԱԿԱՅՆ ՄԻՇՏ ՌԱՅԱ ԷՐ ՌԱՅԱՆ

Մահմուտի օրով եւս հայերը, միւս ոչ-իսլամներուն պէս, ենթակայ էին բացառիկ տուրքերու եւ սեղմումներու: Քիչերն էին միայն որ զերծ էին այդ հարկադրանքներէն մասնաւոր պերաթներու հիման վրայ զորս սուլթանը կը շնորհէր՝ գահուն եւ պետութեան բացառիկ ծառայութիւն մատուցած անձերու եւ իրենց գերդաստաններուն: Նման պերաթներ ձեռք ձգած էին, օրինակ, Տիւզեանք, Պալեանք եւ Տատեանք, ինչպէս եւ տպագրիչ Պօղոս Արապեանն ու իր զաւակները, առանց յիշելու Մանուկ պէյ Միրզոյեանը, որ նման պերաթ մը ստացած էր ինքն ալ Սուլթան Մուսթաֆայի օրով: Պօղոս Արապեանի տրուած պերաթը, օրինակ, հասած է մեզի(1):

Թուուած են այնտեղ բոլոր այն պարտադրութիւնները որոնց ենթակայ էին միւս ոչ-իսլամները եւ որոնցմէ զերծ պիտի մնար Պօղոս Արապեան իր զաւակներուն հետ: Այսպէս՝ անոնք զերծ պիտի ըլլային ճիզիէ (գլխահարկ) կոչուած տուրքէն, տակառի (փուչը), տիկի (թուլում), կաթսայի (գազղան), բահ ու բրիչի, թիի (ֆիւրէֆճի), բանակի, սալդուճի, բարապանի (խասաֆճը), աճէմօղլանի, խոտ ու յարդ հնձելու, արտօրէից, ֆասապիէի եւ նման հարկերէ, ինչպէս նաեւ ուտելիքի, խմելիքի, հագնելիքի, գլխանոցի, ոտնամանի, նաւակի վերաբերեալ սահմանափակումներէ: Անկէ զատ անձեռնմխելի պիտի մնար իրենց բնակարանը, դիւրութիւն պիտի ընծայուէր իրենց ծովով թէ ցամաքով ճամբորդութեանց ատեն, դժուարութիւն պիտի չյարուցուէր իրենց եւ իրենց ծառաներուն այդ առթիւ տարած գոյքերուն, ոչ ալ իրենց զէնքերուն, պատրուակ ցոյց պիտի չտրուի իրենց տուարներուն եւ ջորիներուն, եւ վտանգաւոր տեղերէ իրենց անցքի պահուն՝ վստահելի մարդիկ տրամադրուին իրենց, եւայլն:

Նուազ շահեկան չէ ապահարկութեան ֆէրմանը զոր Մահմուտ Բ. շնորհած է արքունի ճարտարապետ Գրիգոր Պալեանի եւ որ, ուղղուած Պոլսոյ դատաւորին, սէկպան-պաշիին եւ ճիզիէտարին, կը հրամայէ անոնց.

«Գիտցէք թէ ինքը, իր տղաքը եւ իր երկու սպասաւորները ազատ են օրինական գլխահարկէն, դիւանի ծախքերէն, տարապարհակ բանի եւ քմածին տուրքերէ: Հետեւաբար գլխահարկի հաւաքիչները, ճէզիէտարները անոնց թէզքէրէ պիտի չառաջարկեն եւ որեւէ պատրուակով դատի պիտի չկոչեն: Ոչ ոք պիտի խառնուի

(1) Թէոդիկ, «Տիպ ու տառ», Կ. Պոլիս, 1912, էջ 67–68:

կրած հագուստին, հեծած ձիուն կամ իշուն, գործածած գործիքներուն եւ կազմածին, անոր հեծած նաւակին եւ այս՝ ոչ որեւիցէ պատճառաւ: Ազատ կացուցուած է խալէնճ, գուլ, ճարիկ, այգլի, արտերու, գասապիէ, քիւրէքճի եւայլն տուրքերէ: Արքունական բանակի հարկ եւս պիտի չառնուի իրմէ: Բաց աստի իր տունը քօնաքի պիտի չյատկացուի, քաւէմը իրմէ պիտի չպահանջէ կալուածացանկի տուրքը եւ որեւիցէ պատրուակով երբեք մաքս կամ մաստարիէ պիտի չպահանջուի: Իր այգիին եւ արտին բերքը իր տունը փոխադրած միջոցին կառավարական պաշտօնեայք նաւամատոյցը կամ քաղաքին դուռը ընդդիմութիւն պիտի չընեն եւ խարճ պահանջելով պիտի չկեղեքեն: Կառավարական պաշտօնեաներէն ոչ մէկը պիտի կրնայ բանի մտնել իր բնակած տունը: Երբորդի հետ իր գործառնութեանց միջոցին, ամէն անգամ որ չէրիի միջամտութիւնն հարկաւորի, մինչեւ որ իր իսկ ձեռքով չէրիի արտօնած գրեր կամ վաւերաթուղթեր գրած չըլլայ, երբեք ոչ մէկ կերպով իրեն դէմ դատ մտիկ պիտի չըլլայ: Իր դատը վերոյիշեալ պայմաններու մէջ միայն Տիվան-ի-Ասաֆի առջեւ եւ ոչ ուրիշ Տիվաններու, պիտի տեսնուի: Ամէն պարագային որ ծովի կամ ցամաքի ճամբով որեւէ տեղ երթայ, ոչ մէկը պիտի կրնայ արգիլել եւ վտանգաւոր վայրերու մէջ կառավարական պաշտօնեայք իրեն պիտի ընկերակցին վստահելի անձինք՝ ողջ առողջ իր մտադրած վայրը հասցնելու համար: Ամէն կերպով պէտք է պաշտպանուի. բաց աստի գեաները, միրմիրաները, դատիները, վօյվօտները, ինչպէս նաեւ այլ պաշտօնեայք պիտի չնեղեն առանց պատճառի կամ նեղողներուն՝ այս պարագայէն օգտուելով պիտի չօգնեն»(1):

*
* *

«Հայոց բարեկամ» սեպուած այս սուլթանին օրով ալ, սակայն, ինչպէս յիշեցինք, սեւ օրեր տեսան հայերը: Ճիշդ է որ այդ խըստութիւններէն ոմանց իբրեւ պատրուակ հայոց դաւանական վէճերն ունէին թուրքերը: Բայց անոնք դաւանական վէճերը հարթելու սահմանէն անցան, ու փոխարկուեցան ուղղակի հալածանքներու:

Բաւական է քաղել հետեւեալ ժամանակագրական քանի մը նոթերը 1819–1820 տարիներու այն ողբերգութենէն որով պատուհասուեցան Տիւզեանք.

1819 Օգոստոս 29

Երեքին եղբարք Տիւզեան՝ Գրիգոր եւ Սարգիս եւ Միքայէլ, եւ

---

(1) Վահան Զարդարեան, «Յիշատակարան», Գ., Գահիրէ, 1935, էջ 27–28:

մի եւս հօրեղբօրորդի նոցին Մկրտիչ՝ արկեալ ի փոքրանոցին, խարամանկութեամբ անապօրէն Հայկին, եւ հատամահաւ նորուն Իսկէ հրէին։

Սեպտեմբեր 2

Տունք Տիգեանց եւ ազգականաց նոցին եւ սպասաւորաց՝ ընդ ամենայն 24, արբունի կնքով կնքեցան. կանայքն առաքեցան առ Պօղոս Պաարիարք պահել գնոսա պղտչութեամբ ի տան միում. իսկ արքն եղան ի բանտի ի փոքրանոցին, որոց անուանքն են այսոքիկ. Գրիգոր եւ Սարգիս եւ Կարապետ եւ Մխթարէ եւ Պօղոս Հնդկեցին եղբարք Տիգեան. Մկրտիչ եւ Յարութիւն հօրեղբօրորդիք նոցին եւ մայր նոցա Մարիամ, Մանուկան Գրիգոր որ անդ մեռաւ ի բանտին ի ժանտախտէ. Աթանաս եւ եղբայր նորա Յակոբ. Ալեքսանեան Յովհաննէս եւ Եղիազար նորա. Եղիա որդիք Թընկրեան Յարութիւն ապայի. Իփրաղիմ Յարութիւն. Պետրոս Ամբրոսիանեան. Հայր Սահիմանոս վարդապետ Ռափայէլեան որ պատահմամբ պատանդ ի տան Տիգեանց. Քիւչիւք Յովհաննէս. Թօփուզեան Պօղոս. Կէնճեան Յովսէփ եւ եղբարք իւր. Զամչեան Յովսէփ եւ սպասաւոր իւր. Ագնաւուրեան Եղիազար եղբարք. Եէլքէնճեան Գաբրիէլեան եւ եղբարք իւր. Վէքիլխարճ Մարտիրոս. Բազդլուխ Յովսէփ. Ռափայէլ. Մինաս. Յովակիմ. Խաչինէլի Առաքել. Ռօքօս. Կրակեան Կարապետ. Թանկէլեան եւ այլեւս սպասաւորք։

Հոկտեմբեր 4

Գլխատեցան Գրիգոր եւ Սարգիս Զէյլպէք. առաջի Պապր Հիւմայիւն կաշկեալ մեծի դրան պատառան, եւ Մխթարէ եղբայր նոցին եւ Մկրտիչ հօրեղբօրորդի նոցին կախեցան յԵէնիխիւդ ի պատուհանէ ծովեզերեայ յարկի իւրեանց։

Հոկտեմբեր 6

Մարմինք պայպասանցն Տիգեանց թաղեցան ի Ղարաչէչմէ։

Հոկտեմբեր 12

Բէբին պՅակոբ Զէյլպէք Տիգեան ի կոստանդնուպոլիս՝ պահել ի կղզին Սպերդ, յորմէ գնալոյ էր յԵւրոպիա, եւ եղեն ի բանտի ի փոքրանոցին ընդ սպասաւորաց իւրոց։

1820 Օգոստոս 20

Գլխատեր խոսրեցուցիչք սպրիս մտանեցան ի տանջանս Պօսթանպաչիին՝ առ ի խոստովանիլ զպատճառս այսր սպասամբութեան։

Օգոստոս 24

Ուրացեալ սարկաւագ սմն մտանեաց ի տանջանս վկայասիճա-

տուր եւ զերեմիա եպիսկոպոսունս, եւ զիշխանաւոր անձինս հնդեսին, որք էին անմեղք յայմ մասին:

Սեպտեմբեր 5

Ուղունեան Յովհաննէս ամիրայ դարձաւ ի մահմետական օրէնս:

Սեպտեմբեր 18

Սախայեան Գրիգոր աղա գլխատեցաւ առաջի դրան մայր եկեղեցւոյն Գումգարուի, եւ կեսարացի Յակոբն ի Ըրկաթ Պաղար, պատանին եղիազար եւ ուրացեալն սարկաւագ կախեցան ի Բարմաքդարու, եւ Տէլի Պաղտասարն ի Սամաթիա:

Առաւածատուր եւ երեմիա եպիսկոպոսունք գերծեալք անվնաս, գնացին ի տանս իւրեանց:

Սեպտեմբեր 22

Ագնաւուրեան կարապետ ամիրայն աքսորեցին ի Սաքըզ· կէսկէչեան մահտեսի Պօղոս յիւլմիա· Արփիարեան Մկրտիչ ի Ըստանքէօյ· Աղա Պօղոս ի Ռատոս: Իսկ Գարագէհնիա մահտեսի Աբրահամ գերծաւ յաքսորանաց ի չնորհս Մեհմետ Ալի փաշային Եգիպտոսի, որոյ էր հատաւմճառ:

Հոկտեմբեր 3

Պէզճեան Յարութիւն աղա աքսորեցաւ յիւլմիա, եւ ի տեղի նորա նստաւ Պիլէճիկճեան Պօղոս աղա(1):

Նկարագրելով զարհուրելի պատիժները որոնք տրուեցան բոլոր կասկածուած յոյներուն սկսելով անոնց Լիզօր Պատրիարքէն եւ նախճիրները որոնք գործուեցան փողոցներու մէջ ամբոխին կողմէ, ժամանակակից պատմիչը կը գրէ·

«Տեսեալ զայսոսիկ եէնիչէրի կոչեցեալ սրիկայից սկսան նոքա առանց հրամանի արքայի դանել եւ կոփահարել զՀայս եւ զՅոյնս, եւ նախ առաջին զՊապա օղլու Պարոն Հայրապետեան յօշատեցին անդամ անդամ ի Տիվան-Եօլուն, եւ յետ աւուրց ինչ եւ զայլ եւս Հայսդպիս սկսան սրամահ խողխողել ի Կոստանդնուպոլիս եւ ի գիւղօրէսն, եւ եղեւ քաղաքն իբրեւ զծով ալեկոծեալ, եւ ամենայն քրիստոնեայ ի վտանգ մահու հասեալ՝ զԱստուած կարդային յօգնականութիւն»(2):

Հայ մանուկներու բռնի դպիր մը եւս կը յիշուի Մահմուտ Բ.ի օրով·

---

(1) Ասէտիս Պէրպէրեան, «Պատմութիւն Հայոց», էջ 454–461:
(2) Ասէտիս Պէրպէրեան, անդ, էջ 174:

«1836 Յունուար 2. Զմանկունս յազգէ մերմէ իբրեւ հինգ հազար՝ բերին ի քաղաքաց Անատոլուի ի Կոստանդնուպոլիս արքունի հրամանաւ, աշխատեցուցանել զնոսա ի գործ մանուածոյ կտաւուց առագաստից, եւ միայն հանդերձ եւ կերակուր հրամայեցաւ տալ նոցա առանց թոշակի, յորոց բազումք մեռան, եւ ոմանք տաճկացան»(1):

... Ու այս բոլորը, ուա՜ղ, Սուլթան Մէհմէտ «Արդար»ի օրով:

Դ.

ԱՇԽԱՐՀԻ ՀԵՏ ՔԱԼԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ

1.

ՌԱՄԿՕՐԷՆԸ ԴԻՐՔ Կ՚ՈՐՈՆԷ

Պոլիս պիտի չկարենար սակայն քայլ նետել աշխարհին հետ՝ քանի կղպուած էին դեռ իր շրթունքները: Երբ դեռ չունէր իր լեզուն՝ արձագանգ տալու համար աշխարհի փոթորկող նոր յուզումներուն:

Մեր երանելի պապերուն լեզուն արդէն իր հոգեվարքը կ՚ապրէր, իսկ ռամկօրէնը դեռ կը մնար աղքատ ու աղճատ, եւ բացառիկ ճիգ մը պէտք էր որպէսզի թոթովել սկսէր դարը: Ու արդարեւ ատով սկսաւ ան իր մեծ տքնութիւնը:

Տասնըչորս դար առաջ հայ ժողովուրդը տառ էր որոներ իրեն որպէսզի հեղեղներէն չքշուի: Այդ տառը յաւերժացուցեր էր իր լեզուն, ու հորիզոն բացեր էր իրեն: Դարերը մաշեցուցեր էին սակայն այդ լեզուն, ու ան շուարած էր հիմա նոր հորիզոններուն առջեւ որ դարը կը բանար իրեն:

Պոլիս օգնութեան հասաւ:

Ստուգիւ՝ արեւմտահայ աշխարհաբարը Պոլսոյ մէջ էր որ հասակ նետեց, ուռճացաւ, գեղեցկութեան հասաւ: Զայն չշփոթենք սակայն Պոլսոյ հայ բարբառին հետ, որ հինէն կու գար եւ որ դեռ երկար շնչեց գրական լեզուի կողքին: Աշխարհաբարի տիրապետութեան օրով ալ Պոլսոյ թաղերը իրենց բարբառն ունեցան իր ուրոյն կերպարանքով եւ իր ուրոյն արտասանութեամբ:

(1) Աւետիս Պէրպէրեան, անդ, էջ 491:

Անկէ զատ՝ նոյն այս Պոլսոյ մէջ կային զուտ Թուրքերէն խօսողները եւս, եւ անոնց կողքին անոնք որ աղաւաղուած Թուրքերէն մը կը խօսէին, կամ ինչպէս Թուրքերը իրենք կ'ըսէին՝ Հայու Թուրքերէն մը: Կային Թրքախառն Հայերէն խօսողներ՝ Հայախառն Թուրքերէն մը խօսողներու կողքին: Կար վերջապէս Հայերէն մը որ Հայերէն բառերով Թուրքերէն էր պարզապէս, այսինքն Հայացած տաճկերէն մը:

Շատեր թիւրիմացութեան մէջ են բնորոշելու առթիւ Պոլսոյ հայ բարբառը: Նախ, ինչպէս երկարօրէն պարզեցինք մեր առաջին հատերին մէջ, Պոլսահայ մնայուն գաղութ մը գոյութիւն չունէր իրականին մէջ եւ ան հետեւաբար մնայուն բարբառ մը երբեք չունեցաւ: Ամէն գաղթի հետ գաղութն ու իր բարբառը դիմագիծ փոխեցին, ու գաղթի նոր նոր կարաւանները որոնք անընդհատ կը հոսէին սուլթաններու մայրաքաղաքը՝ կերպարանափոխ կ'ընէին միշտ հայութիւնն ու իր խօսած լեզուն:

Իրականին մէջ Պոլիս միշտ ապրեցաւ Փոքր Ասիոյ տիրապետութեան տակ. անոր զանազան շրջաններէն է որ անդադար ալիքները կու գային կը խուժէին իր ծոցը, ու իրենց կնիքը կը դնէին ինչպէս տեղւոյն բարքերուն եւ սովորութեանց, նոյնպէս անոր բարբառին վրայ:

«Բազմավէպ» իրաւամբ կ'ըսէր թէ առանց պատճառի չէր եթէ Փոքր Ասիոյ կամ Տաճկաստանի հայերէնը կորիզը կազմեց աշխարհաբարին. այդ պատահեցաւ «վասնզի ինչուան հիմա աշխարհաբար լեզուով բան գրող ու տպողները աւելի Փոքր Ասիայի ու Պոլսոյ ազգայիններն եղած են. անով ի հարկէ աս ոճս ալ իրաւունք մը ստացեր է՝ ուրիշ աշխարհաբարներէն աւելի հասարակաց լեզու սեպուելու. եւ նոյն իրաւունքը աւելի ալ հաստատեր է՝ հետզհետէ մաքրուելովն ու Հայաստանի մաքուր ոճերուն կամ թէ գրաբարին մօտենալովը:

«Եւ որպէսզի որոշ իմացուի թէ ճշմարիտ է աս բանս, եւ թէ մեր ընտրելի բռնած լեզուն ըստ ամենայնի Պոլսեցւոց լեզուն չէ, հապա անոր մաքրուածն ու կոկուածն է, հոս կարճ օրինակ մը դնենք բուն Պոլսեցւոց հասարակ աշխարհաբարէն, դիմացն ալ հիմակուան մաքուր սեպուած աշխարհաբարը, որուն տարբերութիւնը մէկէն կը տեսնուի.—

Պոլսեցւոց լեզուին օրինակ.— Նախլ կընեն քի մէկ օր մը պիւթիւն թաչուններուն թագաւոր տրուելու կըլլայ մէյէր. Ֆիլան օր ֆիլան տեղ պիւթիւն թաչունները պիրիքմիշ ըլլան քի, մէջվընին էն եախըշըխըլըն որն է նէ՝ թագաւոր ըլլայ պըտոր տէյի թէլլալ կը կանչէ, եւայլն:

Թարգմանութիւն.— Կը պատմեն թէ օր մը բոլոր թռչուններուն թագաւոր մը դրուելու ըլլալով, քարոզ կը կարդացուի թէ սա օրս՝ սա տեղը բոլոր թռչունները ժողվին որ մէջերնին ամէնէն գեղեցիկը ով է նէ՝ անիկա պիտի ընտրուի թագաւոր, եւայլն»(1):

Այնպէս որ չուարման կը մատնուի մարդ՝ երբ աշխարհաբարի ծննդոցը որոնած ատեն կը պրպտէ Պոլսոյ բարբառին կապը անոր հետ:

Լեզուաբանին ու բանասէրին համար դիւրին է անշուշտ քննութեան առնել այդ աշխարհաբարը իւրաքանչիւրն իր տեսանկիւնէն դիտելով անոր զանազան դիմայեղումները: Տարբեր է պարագան երբ փորձես արեւմտահայ աշխարհաբարին ծագման եւ ծաղկման պատմութիւնը գրել: Տարբեր մտահոգութիւն ու տարբեր ալ մեթոտ պէտք է այդ պատմութիւնը գրելու համար լրիւ:

Ժողովուրդի մը մէջ մանաւանդ որ աւելի քան դար մը տքնեցաւ իր լեզուն ստեղծելու համար՝ բազմաթիւ խոչընդոտներ դիմագրաւելով եւ որուն ստեղծած այդ լեզուն բազմաթիւ հանգրուաններէ անցաւ ներկայի իր վերջնական ձեւը գտնելու համար, դժուար է սահմանումներ ընել գիտական մեթոտներով, այնպէս ինչպէս ընդունուած է ընել արդէն վաղուց կատարելագործուած լեզուներու համար:

Նոյն իսկ երբ որոշ հեղինակներու գործածած լեզուէն կարելի չէ ընդհանրացումներ ընել: Նախ հեղինակներ կան որոնց գործածած լեզուն կերպարանափոխուած է ժամանակի ընթացքին: Բոլոր այն հանգրուաններուն հետ որոնցմէ ստիպուած էր անցնիլ մեր աշխարհաբարը՝ անոնց լեզուն ալ կրած է համապատասխան փոփոխութիւնները: Եւ երբեմն այնքան խորունկ են եղած այդ փոփոխութիւնները՝ որ կարելի չէ նոյն իսկ նմանութեան եզրեր գտնել անոնց հին եւ նոր գրութեանց միջեւ:

*
* *

Դիպուածի արդիւնք չէր եթէ Պոլիսը տէր դարձաւ արեւմտահայ լեզուին եւ գրականութեան: Զանազան գլուխներու մէջ որոնք առաջին հատորին մաս կազմեցին՝ տեսանք թէ Պոլիս ինչպէս ազգային եւ հոգեկան կեդրոն հանդիսացած էր Հայուն ամբողջ չորս դար: Ան գրեթէ այդպիսին մնաց 19րդ դարուն ալ: Պոլսէն էր որ Արեւմուտքը թափանցեց հայ ժողովուրդի հոգւոյն մէջ, հայ տպագրութիւնը Պոլիսն ունեցաւ օրրան, ու հայ մամուլը Պոլսոյ մէջ էր

(1) «Բազմավէպ», 1843, էջ 109:

որ ստացաւ իր եւրոպական իմաստը։ Ասկէ զատ դպրոցներու առաջին ցանցը Պոլիսն ունեցաւ, եւ ան եղաւ խանձարուր նաեւ Հայ բեմին։ Եւ վերջապէս հոն էր որ խմորուեցաւ հայկական դատը։

2·

ՊՈԼՍՈՅ ՀԱՅԵՎԱՐԸ

Երկունքի դարը փակելէ առաջ՝ հատուած մը յատկացուցեր էինք արդէն Պոլսոյ հայեվարին։ Հիմա որ մտած ենք արդէն նոր շրջան մը, որ տեսակ մը զարթօնքի եւ վերելքի դար եղաւ արեւմտահայութեան համար,— եթէ շատ յաւակնոտ կը հնչէ վերածնութեան դար բառը,— անհրաժեշտ կը սեպենք անգամ մը եւս անդրադառնալ այդ հայեվարին, որ նոյնպէս դարուն մտահոգութեան առարկան կազմեց։

Հրաչեայ Աճառեան Պոլսոյ բարբառին նուիրուած իր հմտալից երկին մէջ մանրամասն ուսումնասիրած է այդ բարբառին հնչիւնաբանական, ձայնաբանական եւ քերականական առանձնայատկութիւնները։ Մեր սոյն տողերը հարեւանցի ակնարկ մըն են միայն բարբառին մասին զոր կը խօսէր Պոլիսը դարուն սկիզբը եւ զոր կը փորձէր գրական լեզու դարձնել իրեն՝ մաքառելով հազար խութի դէմ, եւ առաջին հերթին զտելով զայն իր բազմաթիւ բիծերէն, եւ դարմանելու համար անոր ահաւոր աղքատութիւնը։

Նախնեաց ռամկօրէնը՝ դարերու դանդաղ ճամբան կտրելէ յետոյ՝ տարածման դաշտ մը եկած գտած էր Պոլսոյ հայեվարին մէջ։ Անոր փոխանցած էր իր բառերը նախ։ Իրեն ենթարկած էր անոր հնչիւնաբանութիւնը։ Հայթայթած էր անոր ձեւաբանական եւ քերականական մասնայատկութիւններ՝ զորս Փոքր-Հայքէն եւ Կիլիկիայէն կը բերէր։ Եւ վերջապէս օգնած էր անոր անշշուկ կրելու Թուրք լեզուին լուծը, որ երկրին ներսերէն բերուած, աւելի եւս զարհուրելի դարձած էր Օսմանեան մայրաքաղաքին մէջ։

Այնպէս որ սերունդներու պայքարը գրական նոր լեզու մը ստեղծելու համար արեւմտահայութեան, թէեւ Պոլիսը ասպարէզ ունեցաւ իրեն առաւելապէս, ստիպուած էր իր ճիգերուն թիրախ դարձնել այլանդակ ու գռեհիկ բարբառ մը, որուն կորիզը միայն Պոլսոյ հայեվարը չէր, այլ եւ այլազան բարբառներ որոնք եկեր էին խառնուիլ անոր, հասարակաց դիմագծութիւն մը ստեղծելու համար յետոյ, եւ ճանչցուելու համար Պոլսոյ հայ բարբառ պիտակին ներքեւ՝ արեւմտահայ աշխարհաբարը կազմելէ առաջ։

Մեր ակնարկը մասնաւորելով Պոլսոյ հայեվարին վրայ՝ գրական լեզու դառնալու իր յաւակնութիւններէն առաջ, ստիպուած ենք

յայն նկատի ունենալ այնպէս ինչպէս ան կը ներկայանար դարուն սկիզբը, այսինքն իր այն տեղեդ կերպարանքին մէջ, երբ, դասական հայերէնէն վաղուց հեռացած՝ պէտուած էր ցնցոտիներու, զրոս կ՚ամչնար աշխարհին ցուցադրել, եւ դուրկ էր կեանքին հետ քալելու ամէն հնարաւորութենէ: Աղքատ ու աղճատ՝ ան միեւնոյն տեղն էր դարձած թուրքերէնին, որ նոյնպէս կ՚արդիլէր պայն ազակցելու դարուն վերելքի փորձերուն:

Բարեբախտաբար Պոլսոյ հայեվարով զրուած նմոյշներ մեզ հասած են ԺԹ. դարու սկիզբէն: Անոնց չնորհիւ բանասէրները կրնան ճշդել առանձնայատկութիւնները զրոս Պոլսոյ հայեվարը ունէր այդ ճիւղերուն առաջին զրոհին պահուն, եւ հետեւաբար պարզել նաեւ հանդրուանները ուրկէ անցաւ վեհիկ այդ բարբառը դալ յանդելու համար մեր այսօրուան գրական աշխարհաբարին:

Հայկազեան բառգիրքի Բ. հատորին՝ զոր Մխիթարեանք լոյս ընծայեցին 1769ին՝ կցուած է «յաշխարհաբարէ ի գրաբարն» բառգիրք մը եւս, որ 1–700 էջերու մէջ կը պարունակէ աշխարհաբարի գործածած բառերը ԺԸ. դարուն, բառեր որ անշուշտ նոյնութեամբ կային անցեալ դարու սկիզբն ալ, որովհետեւ անոնք հասան նոյնիսկ մեր օրերուն:

Լեզուն զոր կը ներկայացնէ բառգիրքը իր բովանդակած բառերուն եւ անոնց կցուած օրինակներուն մէջ՝ ճիշդ այն ոամկօրէնն է զոր կը գործածէն անցեալ դարու սկիզբէն մեզ հասած նմոյշները, եւ որ կորիզն էր Պոլսոյ հայեվարին ու անոր քոյր բարբառներուն:

Մխիթարեանց բառգիրքը կ՚ըսէ իր հաւաքած բառերուն համար.

«Քանզի անհնարին էր զամենատեսակ աշխարհաբարս յայսմ բառարանիս հաւաքել, եւ սորին աղագաւ ամենեւին ի բաց թողուլն էր անտեղի, վասն այսորիկ ի սմա եղաք այնպիսի բառս ոամկականս, որոյ վարին առհասարակ բնակիչք միջերկրայց, այսինքն Անատոլւոյ, եւ մանաւանդ մեծի քաղաքին Կոստանդնուպոլսի, եւ սահմանաց նորա»(1):

*
**

Աչքէ անցուցած առեն առաղձը զոր բառգիրքը մեզ կու տայ, կը տեսնենք, առաջին հերթին, առաւար թիւ մը բառերու որոնց մէջ դասական հայերէնի մեր բառապաշարը մեզ կը պարզուի իր այլանդակուած վիճակով,— բառերու սղումներով եւ տառերու փոփոխութիւններով, ուրիշ բառերու կողքին զոր ոամկօրէնը ինքը ստեղծած էր իր գանազան հանդրուաններուն ընթացքին:

---

(1) «Բառգիրք հայկազեան լեզուի», Բ. հատոր, Վենետիկ, 1769, էջ 12:

Այսպէս՝ կը հանդիպինք ռամկօրէնի յատուկ բազմաթիւ բայերու, կամ դասական բայերու՝ ռամկօրէնի վերածուած, ինչպէս

ամչնալ (ամչնալ)
իշնել (իջնել)
խելլուիլ (ցնորիլ)
ճմռել (օվալամաք)
մխտել կամ մշտել (խթել)
խոռել (պակսեցնել)
վլալ (լուալ)
աշխիլ (նեխիլ)
աղուել (թունաւորել)
ալէվլկիլ (պչրիլ)
աժել (արժել)
չուլլուիլ (փաթթուիլ)
պլշկիլ (թաթաւորիլ)
լղրճիլ (հալիլ–մաշիլ)
թնճկիլ (կնճռոտիլ)
լմըննալ (հատնիլ)
լոլողել (համողել)
ցաթիլ (ծագիլ)
ոգլիլ կամ ոմքիլ (ընկճուիլ, կքիլ)
խաւրել (ղրկել)
ցօղվել (ջուրով ողողել)
ցայել (լուալ)

խռՓիլ (զառամիլ)
խանկռիլ (գոյնը նետել)
խանծիլ (այրիլ)
կթուիլ (խաղը կորսնցնել)
թրել (եօղուրմաք)
վաթել (թափել)
թխել (թրել)
լռկել (ջրջրկիլ)
լըփըրտել (չուտ չուտ խօսիլ կամ կարդալ)
թըշել (կոկորդալի ճաշակել)
ճղվիլ (պատռիլ)
ճչգոհալ (դժգոհիլ)
ճլվլալ (ճռուողել)
մալակոնել (չաղախել)
թալաթոսել (հարեւանցի անցնիլ)
խխմիլ (թրջիլ)
ցրցքնել (սրսկել)
ճողել (մաղը թել թել ընել)
ձաղտել (ձագ հանել)
բռովիլ (սեղմիլ)
գնտել (խուզել)

Կան դասական բայեր՝ Պոլսոյ հայեւվարին մէջ մտած ձայնաւորի մը սղումով, երբեմն ստանալով նոր երանգ մը․

խորվել (խորովել)
հունիլ (հուանիլ)
ցամքիլ (ցամաքիլ)
վստկիլ (վաստակիլ)
ճղքել (ճեղքել)
փաթաթել (փաթթել)
օլըրել (ոլորել)

մոլըրիլ (մոլորիլ)
աժըննալ (աժաննալ)
աճըռել (օճառել)
թռմիլ (թառամիլ)
սրվիլ (սովորիլ)
ստըկել (յստակել)
ժըմնել (ժամանել)

Բայերու ստուար թիւ մը եւս կայ միջամուխ մասնիկներով կազմուած, ինչպէս

պաղշտկիլ
հըմշտկել

ցատկոտել
խառնշտկել

ճմռտկել
ճեղքռտել
ճաթռտել

հարցկնտել
ծռմռկել
ծեծկռուել

Ռամկօրէն բարդ ածականներ կան՝ երբեմն առանց յօդակապի, ու երբեմն ու յօդակապով կազմուած.

կուշտուպլոշտ
կտորբրդուճ
կարէկցուցուկ
տփեղցփեղ
ջարդուբուրդ
ծուռումուռ
սուտումուտ
խենթուխելառ
խենթումենթ

թեթեւսօլիկ
ակռապլիկ
ճղակոտր
ճերմակերես
սեւերես
ջլերաց
ջրվաթ
փարպետորդի

Կան ածականներ ալ՝ ռամկօրէնի մէջ ընդհանրացած մասնիկներով.

աժնկեկ, թուլկեկ, ցածկեկ
հոմեվար, աշխարհիվար
կամացուկ, վազուկ
կարճճուկ, հիմիճուկ
փազկան
յեղանի, չորսթաթանի

սեւուց, դեղնուց, գիրուց (ճարպ)
ժանկոտ
ակնջատ
դիմացկուն
պիտեւան
գտողչէք

Զանազան մասնիկներով կազմուած մակբայներ եւս կան Պոլսոյ հայեվարին մէջ.

սրտանց (ի սրտէ)
մախուն (մախնալուն)
ձօրով (հազիւ)

գիշերանց (գիշեր ատեն)
արտորնօք (աճապարանքով)
ամմէն ի ժիր (միշտ)

Յետոյ կը գտնենք բազմաթիւ բառեր՝ ուր անոնց դասական ձեւը այլանդակուած է տառերու սղումով, կերպարանափոխութեամբ կամ տեղափոխութեամբ.

ծանտր (ծանր)
հիւանտութիւն (հիւանդութիւն)
պինտ (պինդ)
անծրեւ (անձրեւ)

մանտր (մանր)
ախկատ (աղքատ)
ախպար (եղբայր)
ախպուր (աղբիւր)

անկաճ (ականջ)
աչխարք (աչխարհք)
ախճիկ (աղջիկ)
օհարսակ (օր հասարակ, կէսօր)
ձան (ձայն)
ձառք (ձեռք)
թեպուր (փետուր)
կարմունճ (կամուրջ)
կչեռք (կչիռք)
լան (լայն)
ծար (ծայր)
մենծ (մեծ)
դարտակ(դատարկ)
մունճ (մունջ)
ծառզարդար (ծաղկազարդ)
ջաղջեպան (ջաղացպան)
աղբոզիր (եղբայրապիր)
ամբոմուռք (ամառնամուտ)
աչընմուռք (աչնանամուտ)
խաւոզ (խաղող)
ճեզ (ճիւղ)

Կան ռամկօրէնի յատուկ բառեր ալ.

ճիա վիզ)
ճիւ (ոտք)
ճօթ (ծայր)
կալաք (կատակ)
չողրած (տաքէն այրած)
թօնթոչ
ժում
ճռղած (ազազուն)
պոպոզ (սուր)
չըլէնք (վիզ)
հարեւան (դրացի)
ախլանք (փականք)
հուսա (այստեղ)
հունա (այդտեղ)
աղէկ (լաւ)
աղուոր (դեղեցիկ)
պէչ (յոռի)
ամփուչ (քայլ)

Ուշագրաւ է որ կան բառեր, որոնք նոր օրերու մէջ յօրինուած նորաբանութիւններ կը կարծուէին եւ զորս Պոլսոյ հայեվարը կը գործածէր երկու դար առաջ: Այդպիսի բառեր են՝

նորելուկ (նորահնար)
հօրար (հօրեղբայր)
խճողակ (տօլմա)

Կան վերջապէս ասոյթներ ուրոյն երանգով.

խելքը պառկիլ
մուր տալ
մար կապել
լեզու ելլել
լեզու թափել
լեզուին տալ
խաղք ըլլալ
սիրտը փրթիլ
գետինը մանել
պլուխ վերցնել
պլխէ ելլել

Ու հիմա քանի մը նախադասութիւն Մխիթարեանց 1769ի բառարէրքէն քաղուած՝ ցոյց տալու համար այն օրերուն խօսուած բարբառը.

Ջրի ձան կ'երեւայ մեզի
Խօսք մը կայ թէ ամմէն ոչխար իր ճիւերէն կը կախեն
Ըղորդ որ սուտ ըսաւ ամայ մարդու պէն չտուաւ
Պօչ խօսքը պաղը քէրէ քաղաքներ կ'աւերէ
Խօսքը բերնին ու լեզուին արալըխը կը չինէի
Մարը (սէրմայէ) պիւէ չէ տուած պինը
Օվաներուն ծառերը պիւթիւն ջարդեցին
Հէլպէթ անդըտաը խելացի մարդիկ մէկ ուսուլ մը կը գտնեն
Հէմ աչխատի, հէմ նախատինք կրէ, էֆէնտիմ
Առջի հեղ ինչուկցէ աղէկ էր, ամա վերջի հեղը խիստ աւրեցաւ
Հապա դժոխք երթալը մասխարկութի՞ւն կը կարծես
Էյէր աղէկ վուխուֆ ըլլայիր նէ, քեզի ըսածներս դէշ չէին եւ-
րեւնար
Մէծ ճէնկ մը կար ան դիէն։

*
* *

Մխիթարեանց կազմած այդ բառգիրքին մէջ կան գուտ թըր-քական բառեր ալ զորս կը զործածէը Պոլսոյ հայեվարը այն դարուն եւ զործածեց մինչեւ հասաւ մեզի։ Այսպէս՝

ապապ (ամուրի)
ապդրն (զայրացեալ)
ազմա (խիստ մեծցած)
աժուռը (վիշապ)
ալաճայ (խառուտիկ)
ալեստայ (խիստ պատրաստ)
ախմախ (տխմար)
աճալաճայիպ (ցուցանք)
անճախ (հազիւ)

եւ դեռ հարիւրաւորներ։

Պոլսոյ հայեվարը կը պարունակէը բառեր ալ զորս կազմած էր հայ մտաւորականներ կցելով թուրք բառերու (ինչպէս անխըտար, մըն-տրոռւքիւն, չամռոտ) կամ թուրք մտաւորականներ կցուած հայերէն բա-ռերու՝ ինչպէս ձայնսըզ-ձուսուզ, հափ հաւասար, եւ կամ թուրք բառերու ածկցութեամբ կազմուած հայերէն բարդ բառեր, ինչ-պէս շաշխընզրուց, խաթրմնայ։

Կան բայեր զորս Պոլսոյ հայեվարը կը կազմէր թուրք արմատ-ներով (ինչպէս՝ էֆրել, սախտել, ֆիրայել, էէսկիմնալ, չոֆիլ, խա-լըսիլ, խարճել, խամզել, խալտիլալ, ադմիլ, խլմըշիլ, զօռել, խօ-րաթել), թուրքերէն անցեալ ընդունելութեանց կցելով հայերէն կամ եան բայ մը (ինչպէս՝ ույմիշ ըլլալ, այաթմիշ ընել, պըխմիշ ըլ-լալ, շաշմիշ ըլլալ, խայմիշ ըլլալ), հայերէն բայի մը կցելով թուր-

քերէն բառ մը (ըռատտ գալ, էմէկ թափել, փուշման ըլլալ, ճէֆ ընել, խարէզ պահել, խայպ ըլլալ, եւայլն)։

Թուրքերէնէն Պոլսոյ հայեվարին անցած են նաեւ քերականական ձեւեր ալ,— գերրայ, մակրայ, չաղկապ, եւայլն,— ոմանք նոյնութեամբ, ուրիշներ՝ թարգմանաբար․

(լուսնալն) իքէն	կէօրէ
գէրէ, գէրէմ	հատտա
կէնէ	էյէր

* * *

Առանց ծանրանալու Պոլսոյ հայեվարին հնչիւնաբանական, ձայնաբանական եւ քերականական այլազան առանձնայատկութեանց վրայ, որոնց պիտի անդրադառնանք երբ հայ աշխարհաբարին վրայ Թուրք ազդեցութեան մասին խօսինք, չենք կրնար չյիշել մէկ քանին այն ձեւերէն զորս որդեգրեց Պոլսոյ հայեվարը եւ զայն պահպանեց Պոլսոյ բարբառին մէջ՝ աշխարհաբարի յաղթանակէն յետոյ ալ, եւ զորս մեր գրականութիւնը չատ մաքառեցաւ հեռու պահելու իր ծոցէն։

Ինքնին հասկնալի է որ բառերու դասաւորութիւնը նախադասութեանց մէջ՝ զոր որդեգրած է ռամկօրէնը եւ որ հակոտնեան է դասական ձեւին՝ նոյնութեամբ նուիրագործած է Պոլսոյ հայեվարը, դասաւորութիւն որ, ըսենք այս առթիւ անգամ մը եւս, սխալ է Թուրք լեզուի ազդեցութեան վերագրել՝ քանի որ ան խորթ չէ ինչպէս մեր հին լեզուին, նոյնպէս Թուրքերու հետ մեր չփումէն առաջ ձեւացած նախնեաց ռամկօրէնին, թէեւ Թուրքերէնի ազդեցութեամբ ան աւելի չեշտուած է յետագային, ծիծաղելի համեմատութիւններ առնելով։

Խօսքը չենք ըներ Պոլսոյ հայեվարին մէջ գործածուած կարգ մը ձեւերու որոնք հայերէնի դասական բնոյթը կ'այլանդակեն եւ որոնք թիւրիմացութեամբ Թրքական ազդեցութեան արգասիք կարծուած են։

Ուրիշ չփոթութիւն մը Պոլսոյ հայ բարբառին չուրջ ճէ մասնիկը կը ստեղծէ, զոր ոմանք Թուրքերէնէ փոխառութիւն նկատած են, մինչդեռ նախնեաց ռամկօրէնէն մեզ հասած բառ է, եւ Թուրքերէնը զայն չունի մեր մէջ գործածուած իմաստով։

Պոլսոյ հայեվարին քերականութեան ամէնէն ուշագրաւ մասնայատկութիւններէն մէկը ի յայտ կու գար սահմանական եղանակի ներկային եւ անցեալ անկատարին մէջ, յանձին կոր մասնիկին, որ

կը դնեցուի բային սկիզբը, եւ զոր առմանական նկարագիր թուքերէն եօր մասնիկին հետ համեմատականը կան։

կը խօսի կոր — սէօյլէեօր

Պոլսոյ այս «կոր»ը տարբեր բարբառներու մէջ փոխարինուած է յետագայ մասնիկներով՝

.....	եօր	(Նիկոմիդիա)
.....	հայ	(Ատափազար)
.....	հայէ	(Այանտիկ)
.....	օր	(Շապին Գարահիսար)
.....	էր	(Տրապիզոն)
.....	կօ՞	(Ռօտոսթօ, Կիւրին)
.....	ա	(Մալաթիա)
.....	ը	(Արապկիր)
.....	կը	(Կարին)
.....		(Ամասիա)։

Բարբառներ ալ կան ուր նախադաս է գր (վան, Մուչ) կամ կը (Տիգրանակերտ, Ամբերդ, Երզնկա)։

Պոլսոյ բարբառին հնչիւնարանական մասնայատկութիւններէն մէկն այն է, թէ ոչ ամէնէն դիւրաւորը, որ ան չհզած է հայ այրուընի պատական հնչումներէն։ Իր հնչելով ալ եւ փոխադարձաբար, գը՝ կ եւ փոխադարձաբար, դն տ եւ փոխադարձաբար, ջն ճ եւ փոխադարձաբար, ձն ծ եւ փոխադարձաբար։

Եւ սակայն ուշագրաւ է որ Պոլսոյ հայերէնը պատական կարգ մը հնչումներ պահած է եւ հասցուցած է մինչեւ մեզի։ Այսպէս՝ Պոլսեցին դուռ առու կ'արտասանէ, ջուր՝ ճուր, մեռաք՝ ծառք, թեքանը՝ պերաճ, գաղր՝ կող, եւայլն։

Պոլսոյ հայերէնին մասին ասոր սիւյափոյ մասնաւորութիւնէն բրինք ցոյց տալու համար պարզապէս թէ ինչքան պէտք է ուրնած բոլոր քանի մը սերունդ եւեւէ եւեւ՝ արեւմտահայ աշխարհաբարը հասցնելու համար ներկայ կատարելութեան։

3.

ԿԻՒԹԻՄՊՐԿԻՆ ԿՈՒԹՆԱԾ

Հայ ժողովուրդը պարտաւոր էր օրը օրին քալել կեանքին հետ։ Ու առաջին հերթին ան ստիպուած էր չմնալ մէջ մտնել բոլոր այն յարմարութիւններուն եւ դիմացկունութիւններուն հետ զոր միւսներն բերած էր դարը։ Գիրք պէտք էր սերունդին համար որ կը հասուննար, եւ

նաեւ ժողովուրդին լայն խաւերուն համար, որպէսզի հաղորդակից ըլլային նոր կեանքին:

Եթէ հայ ժողովուրդը անցեալ դարերուն կրցեր էր դէմ անցնիլ իր չքնաղատեսը՝ այդ բանը ան կը պարտէր մեծագոյն չափով հայ ազգապրութեան որ խաւարին մէջ առաջին ճեղքն էր բացեր: Հայոց պատմութիւնը իր դէմքը ցոյց կը տուեր մշուշին մէջէն, ու մարդիկ սկսեր էին ճանչնալ իրենց նախնիքը եւ անոնց ապրած օրերը:

Հիմա արդէն աճած էր պահանջքը: Հայ ժողովուրդը սոխակած էր աչխարհն ալ ճանչնալ:

Պոլիս իր պարբերական մամուլը չունեցաւ դարուն առաջին տասնամեակներուն, որպէսզի կարենար հետեւիլ կեանքին ու անոր առօրեայ բաբախումներուն: Փոխարէն՝ միշտ կը չարունակէր ճոքնչել Կիւթէմպէրկի մեքենան, ու կը փորձէր դիրքը անպակաս ընել հայուն ձեռքը:

Եւ սակայն դարը դեռ չէր մօտեցեր հայուն: Առաւելապէս եկեղեցական եւ հոգեւոր բովանդակութեամբ գիրքեր էին որ դեռ քանի մը տասնամեակ դուրս պիտի գային մամուլին տակէն. աչխարհաբարը դեռ քաջութիւն չունէր, եւ պիտի չունենար ամբողջ քառասուն տարի, գրքի անցնելու, եւ նիւթ տալու ազգապրական հայ տառերուն:

Միւս կողմէ՝ գրքերու հեղեղը որ կը խուժէր Վենետիկէն ու Վիեննայէն՝ կ'ամլացնէր պահ մը հայ ազգապրութիւնը Պոլսոյ մէջ: Գրքերը որոնք անոնց ազգարաններէն լոյս կը տեսնէին դարուն սկիզբը՝ մասամբ դուրս եկած էին նախորդ դարու սեղմ շրջագիծէն: Ինճիճեանի, Բժշկեանի, Ալպերեանի դարն էր արդէն Վենետիկի մէջ: Հոգեւոր գրքերու կողքին՝ մատուռ անուանդ եւս կու դար Մ. Ղազարէն:

Եւ այնուամենայնիւ հայ ազգարանները կը փորձէին դիմանալ: Պոլիս չէր ուզեր թօթափել առաքելութիւնը զոր ստանձնած էր: Ժ.Ը. դարը կը փորձէր իր ճիգերը փոխանցել իր յաջորդին:

Այս շրջանին եւս ազգապրական ասպարէզը դեռ չէր լքած նախընթաց դարուն համբաւաւոր հայ մտաւորականներէն մին, Մատթէոս Դպիր (1740–1825) որ Մայր Դպրատան վեկավարութենէն հեռանալէ յետոյ՝ իր սեփական ազգարանը հիմներ էր Պալաթի մէջ եւ լոյս կ'ընծայէր մասնաւորաբար օրացոյցներ: Միւս կողմէ կը չարունակէին գործել Մայր Դպրատան ազգարանը որ 1792ին հիմնուած էր Շնորհք Ամիրայի ձեռնտուութեամբ ու կը շնչէր տակաւին, եւ անոր կողքին Մայր եկեղեցւոյ ազգարանը եւս, Անդրէաս վրդ. Նալբինեանի տեսչութեամբ, որ 1817–1826 կը տպէր գիրքեր՝ որոնցմէ մէկը եղիշէն էր (1826): Իր կարգին Աբրահամ Ամիրա Թէրզեանցը եւս ազգարան մը հիմնած էր ուր 1824 տարուան ընթացքին տպուե-

յան Շնորհալիի Յիսուս Որդին եւ Թուղթ Ընդհանրականը, Յաճախապատումն ու Զգօնը:

Բայց Պոլսոյ հայ տպագրութեան, եւ առհասարակ հայ տպագրութեան պատմութեան փառքերէն մէկը կը շարունակէր մնալ այս շրջանին ալ Արապեան գերդաստանը, որ, ինչպէս տեսանք, իր գործունէութիւնը սկսեր էր անցեալ դարու կէսերէն, եւ որ պատնէշին վրայ կը մնար հիմա եւս, իր գլուխը ունենալով միշտ Պօղոս Արապեանը, որ դէն վաթսունամեայ: Ծնած 1742ին Ապուչէխ, եւ տպագրական ասպարէզը մտած աշակերտելով իր հօրը՝ Աստուածատուրեան Յովհաննէսի, Պօղոս Յովհաննէսեան, որ յետագային Արապեան մականունը պիտի որդեգրէր, «հօրը հետ, յետոյ առանձին, հուսկ ուրեմն զաւկըներուն հետ գործակցաբար, եօթանասունէ աւելի տարիներ աշխատած է, հայր եւ մայր տառեր շինելու, ձուլելու եւ գիրքեր տպելու բազմազիմի գործերուն անձնատուր, մեծ սատար հանդիսանալով հայ մտաւորական խլրտումին եւ անոր աստիճանական զարգացման: Բարի, պարկեշտ եւ գործունեայ, օժտուած մանաւանդ իմացական զօրեղ կարողութեամբ եւ ձեռներէց ոգիով մը, յաջողած էր թերի վիճակի մէջ գտնուող գործ մը յառաջացնել եւ իրմէ առաջ ընդմիջաբար ուրիշներու կողմէ տեղի ունեցած անյարատեւ գործերէ վերջ՝ տեւական հիմը դնել հայ տպագրութեան ի Պոլիս»(1):

Ինչպէս տեսանք՝ Թիֆլիս հրաւիրուած էր ան 1770ական թուականներուն վրայ վերջին Հերակլ Թագաւորէն՝ կազմակերպելու համար տպագրական գործը Վրաստանի մէջ: Պոլիս դարձին՝ երախտագիտական կորովով փարեցաւ կրկին ընդհատուած գործին, Պոլսոյ տպարանէն զատ երկրորդ մը հիմնելով Օրթագիւղի մէջ, հայերէն նոր տառեր պատրաստելով եւ հայերէն գրքեր տպելով, որոնց թիւը՝ մինչեւ իր մահը 1834ին՝ պիտի հասնէր 46ի, իր ստեղծած գործը վստահելու համար իր մահէն ետք Աստուածատուր, Գէորգ, Գալուստ եւ Սիմէոն անուն իր չորս զաւակներուն, որոնցմէ յետոյ ալ զայն շարունակեցին, մինչեւ դարուն վերջերը, երկու թոռները՝ Յարութիւն եւ Խաչիկ Արապեան, թէեւ 1856էն յետոյ հայերէն գրքեր այլեւս լոյս չէին տեսներ իրենց տպարանին մէջ:

Պօղոս Արապեանի օրով լոյս տեսած գրքերուն մէջ յիշենք Պալթեցի Գէորգ դպրի Պարսկահայ բառարանը (1826) եւ անոր թարգմանած Բացատրութիւն յորդորական գլխոց (1806) եւ Գիրք մեծագին եւ պատուական ականց (1807) գրքերը, Ագաթանգեղոսը (1824), Նարեկը (երիցս անգամ, 1807, 1822 եւ 1832), Մեսրոպ քահանայի (1826) եւ Փեշտիմալճեան պատուելիի (1829) Քերականութիւնները,

---

(1) Թէոդիկ, «Տիպ ու տառ», էջ 66:

Միքայէլ Բեռլինի Բժշկարանը (1833), Պօղոս Պատրիարքի Թանգարան խրատուն (1824) եւ Կարապետ Պատրիարքի Լապտեր հոգւոց (1826), եկեղեցական բազմաթիւ գիրքեր ինչպէս Ճաշոց, Տօնացոյց, Ժամագիրք, Շարական, Աւետարան, Մաշտոց, Գործ Առաքելոց, Սաղմոս, ոմանք մէկէ աւելի անգամներ:

Այսքանով չի փակուիր սակայն Պօղոս Արապեանի վաստակը տպագրական ասպարէզի վրայ: Բացառիկ եղաւ անոր կատարած դերը նաեւ Թուրք տպագրութեան մէջ: Այդ մասին մենք պիտի անդրադառնանք երբ Հայոց կողմէ Թուրքին մատուցուած ծառայութեանց մասին խօսինք:

... Հայ տպագրութիւնը ամօթով չթողուց այսպէս Պոլիսը, պահու մը երբ իր առաջին խարխափումները կ'ընէր ան կեանքին հետ քալելու համար:

4·

ՅԱՆՈՒՆ ՀԱՒԱՔԱԿԱՆ ՏՔՆՈՒԹԵԱՆ

Դարը հաւաքան ջանքերու եւ հաւաքական տքնութեան դար մը եղաւ: Եւ ան որ Պոլիսը կ'ուզէ պրպտել անցեալ դարու վերելքի անոր փորձերուն մէջ, ստիպուած է, առաջին հերթին, որոնել հաստրակաց ճիգերը մարդոց՝ վերելքի այդ ճամբուն վրայ:

Հասարակաց այդ տքնութիւնը մենք կը տեսնենք ամէնէն առաջ մշակութային հարիւրաւոր այն միութիւններուն ծոցին մէջ, զորս իր ճամբուն վրայ ստեղծեց դարը մէկը միւսին ետեւէն, փոյթ չընելով դժուարութիւնները որոնց ստիպուած էր բախիլ իր ամէն մէկ քայլին:

Դարը, ստուգիւ, չափազանց հարուստ եղաւ իր մշակութային միութիւններով, թէեւ անոնցմէ քիչերը միայն կրցան երկար տեւել: Եւ ինքնին հասկնալի է ատ: Պայմաններուն մէջ ուր Պոլիսը կ'ապրէր անցեալ դարուն՝ հնարաւոր չէր որ մարդիկ երկար ատեն խմբուած մնային նպատակի մը շուրջ, ու երկար աշխատէին կողք կողքի: Եւ այնուամենայնիւ սերունդը իր պարտքը կատարեց ահագին դժուարութեանց յաղթահարելով, հազար կասկածներու, հազար փորձութեանց ենթարկուելով, բայց միշտ ջանալով մնալ պատնէշին վրայ՝ մինչեւ ջախջախիչ լախտը հասաւ: Այնպէս որ հարիւրաւոր միութիւններու կողքին որոնք աստղի մը պէս անցան, եղան եւ այնպիսիները որոնք հետք ձգեցին իրենց ետեւէն:

Մեր ձեռքին տակ թանկագին աղբիւրներ են այս պահուս՝ ուսումնասիրութիւնները զորս երբեմն Պոլսոյ մէջ գործող հայ մշակութային ընկերակցութեանց նուիրած են մեր բանասէրներէն ո-

մանք։ Ինչպէս բժ. Վահրամ Թորգոմեան, Արշակ Ալպօյաճեան եւ մանաւանդ Հ. Եփրեմ Պօղոսեան։ Յաճախ պիտի օգտուինք անոնց գրածներէն՝ անուններ եւ թուականներ ճշդելու համար։ Բայց պիտի մոռնայինք եթէ անոնց հայթայթած նոթերէն փորձէինք ճանչնալ նաեւ գործունէութիւնը զոր ունեցած են այդ ընկերութիւնները իրենց գոյութեան ընթացքին։ Փաստ չէ թէ լոյս չեն կամ կը համաւեն իրարու՝ տեղեկութիւնները զորս կ'արձանագրեն անոնք գանազան ընկերութեանց մասին։ Էականն այն է որ թերթերու հաւաքածոներէն քաղուած յօրերով, ինչպիսին են առհասարակ երեք բանասէրներուն ալ մեր հայթայթած նոթերը, կարելի չէ տալ ընկերութեան կեանքն ու գործունէութիւնը եւս ճանչնալ։ Բախտաւոր եղած են այն ընկերութիւնները որոնցմով մամուլը աւելի յաճախ զբաղած է եւ կամ որոնք իրենք ունին ապագրած իրենց տեղեկագիրները։ Բանինե՞ր սակայն կան, գոնէ մեր գիտցածներէն, որոնք չեն կրցած կամ չեն ուզած թերթերուն մէջ արձագանգ գտնել, եւ որոնց մասին մեր բանասէրները եւս հակիրճ են, եւ երբեմն լուռ։ Այսուհանդերձ Պոլսոյ անցեալը իր ընդհանուր կերպարանքին մէջ որոնողներուն քաջ ծանօթ է թէ յաճախ այդ անտեսուած ընկերութիւններն են որ արթնած են մութին մէջ, եւ դիմացուցած Պոլիսը։ Անկէ զատ, մեր բանասէրները, գովելի խղճմտութեամբ մը, թուած են, որքան այդ հնար եղած է իրենց ճարել կամ ստուգել, այս կամ այն ընկերութեան հիմնադրութեան մասնակցող դէմքերը, կամ անոնք՝ որ յետագային մաս կազմած են անոնց ղեկավար մարմիններուն։ Իսկ մենք բոլորս գիտենք որ ընկերութեանց իսկական ղեկավարները երբեք անոնք եղած չեն որոնք կ'երեւան հիմնադրութեանց արձանագրութեան մէջ, կամ վարչական մարմիններու ցուցակին վրայ։ Մեզմէ ո՞վ չի գիտեր որ այդ ցանկերուն մէջ երեւութական է եղած յաճախ ներկայութիւնը թուուած անուններուն, նոյն իսկ անոնցը որ կ'երեւան նախագահի, փոխ-նախագահի, ատենադպիրի, գանձապետի եւ նման տիտղոսներու տակ, ատոնց ընկերութեան մէջ գոյզն դեր կատարած ըլլալու, անմահանալով սակայն բանասէրներու երկերուն մէջ, եւ շփոթեցնելով մեզ ալ, անցեալը լուսաբանել փորձող հէք մահկանացուներս։

Ու յանցանքը մերը չէ եթէ պիտի ստիպուինք մենք եւս անուններ արձանագրել որոնք գուցէ որեւէ դեր ունեցած չըլլան կեանքի մէջ, եւ անգիտանալ անուններ անոնց որոնք ստուերի մէջ աշխատեցան, ոգին իսկ եղան թափուած արթնութեանց, եւ անցան գացին առանց իրենց անուն աւանդելու մեզ,— հէք համեստ մարդիկը որոնք միշտ քրտնած են բախտաւոր համբաւներու կողքին։

*
* *

Ընթերցողը պիտի նկատէ որ մշակութային միութեանց մասին խօսելու առեն՝ պարտն պանդոյտ չըլլաննելուն մէջ, առաւելապէս անոնց կազմութիւնն է որ արձանագրած ենք, առանց ծանրանալու նաեւ իրենց յետագայ գործունէութեանը վրայ: Սա պարզ պատճառով որ անոնցմէ քիչերը միայն «յետագայ գործունէութիւն» ունեցած են, այսինքն տեւած ու գործած: Շատեր մնացած են սաղմնային վիճակի մէջ, առանց նոյն իսկ լոյս աշխարհ գալու: 1861ին կազմուած ընկերութիւն մը որ «Գրասիրական» կը կոչուի, զգուշացած է իր կազմութիւնը յայտարարելէ իսկոյն՝ վախնալով որ պինքն ալ կը պատէն «այնպիսի ապստային ընկերութեանց տխուր կարգն որոնք անուամբ միայն եկան պակին անհետացան» եւ հրապարակ եկած է երկու տարի յետոյ միայն, երբ արդէն գործէ անցած էր լրիւ· տարրերը խնդիր որ երկար կեանք չէ ունեցած եւ ինքը...

Եւ սակայն մենք յիշեցինք այ միայն անոնք որոնք կարճ կեանք մը միայն ունեցած են, այլ անոնք եւս որոնք «անուամբ միայն եկան պակին ու անհետացան»: Հայ ժողովուրդի վերելքի փորձը մեծ եղաւ այ միայն խափուած թրնաւթեան համար, այլ նաեւ տեսիլքներուն համար՝ որոնցմով ոգեւորուեցաւ քանի մը սերունդ ճամբայ ելլելէ առաջ: Հաւաքական ճիգեր տեսցնելու փորձերը, եթէ մարմին առած չըլլան իսկ, փայլ են այդ տեսիլքներուն:

*
* *

Մշակութային ընկերութիւններով հարուստ չեղաւ դարուն առաջին քառասնամեակը: Դեռ մարդիկ ընդունակ չէին հաւաքական աշխուժեան համար, այ այ պարը խոյլատու էր դեռ որպէսզի մարդիկ քով քովի պային հասարակաց նպատակի մը չուրջ:

Միակ մարդը ուր մարդիկ կրնային հաւաքարար աշխատիլ՝ շատ չէր տեառնաբ եկեղեցին· պղպեց գասերն էին անոնք: Կայծրնել սկսած ժէ· դարէն հայ եկեղեցիներու կոզբին՝ անոնց միակ նպատակն էր օգնել եկեղեցիներու պայծառութեան: Ու պէտք է ըսել որ անոնք պիտացան ու գործեցին անցեալ դարու ընթացքին էւս, ու մեր օրերուն ալ հասան:

Եկեղեցիներու կոզբին կազմուած եղբայրութիւններ հայ գաղթականներն ալ ունեցան: Անոնցմէ մէկը Լուսաւորչեանն էր, որ հիմնուած 1781ին, կը չարունակէր պահել իր գոյութիւնը նաեւ անցեալ դարուն, մինչ մնալով եկեղեցւոյ չրջափակին մէջ:

Եւ սակայն մարդիկ համարձակեցան եկեղեցիներու չրջափակէն

դուրս ալ նայիլ, թէեւ ի սկզբան չատ վախկոտ: Դարուն ապմուկը եկած էր խռովել եւ պիրենք: Եւրոպան եկած գետեղուած էր իրենց կողքին, եւ Բերան, լեվանդեն իր ընտանիքներով, արդէն կը փորձէր Արեւելքէն հեռանալ, ու հայ ընտանիքներ եւս կային որոնք կը նախանձէին այդ փորձերուն: Տիւզեաններն, օրինակ, անոնցմէ մէկն էին: Եեմ ունէին անոնք Գուրուչէշմէի իրենց տան մէջ, ինչպէս եւ Երաժշտութեան եւ արուեստներու սիրահար մարդիկ, ու իրենց դերպատանէն, ու իրենց տան մէջ էր որ հասունցաւ առաջին դաղափարը քով քովի բերելու երիտասարդութիւնը:

Արշարունեաց Ընկերութիւնը արդարեւ Տիւզեաններու նախաձեռնութեան արդիւնքն է: Ան հիմնուած է 1812ին Յովհաննէս Զէլկպի Տիւզեանի ջանքերով, եւ կը թուի եղած ըլլալ մշակութային առաջին ընկերութիւնը Պոլսոյ մէջ: Իր նպատակն էր օժանդակել հայերէն գրքերու հրատարակութեան, եւ այդ հողը ան վստահեցաւ Վենետիկի Մխիթարեաններուն: Անոր նպաստաւն էր որ պիտի հրատարակուէին, օրինակ, Պիտակ Բիւզանդեացը (1812–1817), կարգ չորբոտանեաց (1814), Ագգապէր (1815) եւ եղանակ Բիւզանդեան (1815–1820), բոլորն ալ Վենետիկի մէջ, բոլորն ալ Հ. Ղուկաս Ինճիճեանի կողմէ յօրինուած կամ խմբագրուած: Այս կերպով ան կը հանդիսանար «ընկերութիւն մը՝ որ մէկտեղ խօսք դրած են, որ ձեռնէրնէն եկածին չափ ջանք ընեն, ատակ՝ խարճ չի նային, որչափ պէտք ըլլայ տան, որ եղած ուսումնական գրքերուն վրայ, տահա այլ նորանոր գրքեր չինել տան գիտնոց, ու տպել տան, որով որ ազգը պարէ ան չատէն քիչը կարդայ սորվի, խմաստութեան անոյշ համը առնէ»(1): 1819էն յետոյ այլեւս ոչինչ չենք լսեր իր մասին: Ու դեռ երկար սպասել պէտք կ'ըլլայ որպէսզի մարդիկ խլրտիլ սկսին կրկին:

Թանզիմաթը պէտք էր որ պար աւելի համարձակ դարձնելու համար այն օրերու սերունդը:

5·

ԼՈՑՍԸ ԹԱՂԷ ԹԱՂ

Վերելքի ճիկը գպրոցներով պիտի սկսէր: Դարուն առաջին չորս սանամեակները որոնք մինչեւ Թանզիմաթ կը հասնին ականատես կ'ըլլան արդարեւ բացառիկ ոգեւորութեան մը Պոլսոյ բազմաթիւ թաղերուն մէջ:

Գրեթէ բոլոր հայաչատ թաղերը իրենց գպրոցներն ունին ար-

(1) «Պիտակ Բիւզանդեաց», 1813 Յունուար, թիւ 1:

դէն դարուն առաջին հայ պատրիարքին օրով որ Յովհաննէս Չամաշրճեանն էր (1802–1813)։

Այսպէս՝ 1810ին Մուրատ Ամիրա, Շնորհք Ամիրայի որդին, միւթէվէլլի կը կարգուի մայր վարժարանին որուն շէնքը բաւական կ՚ընդարձակուի եւ ոսկերիչ Եուսուֆ հսկող ու մատակարար կ՚անուանուի անոր։ Բերա, Ս. Երրորդութիւն եկեղեցւոյն կից Գրիգոր ամիրա Չէրէզճեանի ջանքով դպրոց կը բացուի։ Դպրոցներ կան նոյնպէս Սկիւտար՝ Ս. Կարապետ եկեղեցւոյ մօտ, եւ Ղալաթիա ու Խարտալ։ Իսկ 1813ին Թուղլաճի Մարտիրոս աղա կը հիմնէ Պէյքօզի դպրոցը(1)։

Կրթական մշակներու ընտիր հոյլ մը կայ այս դպրոցներուն գլուխը։ Անոնց մեծ մասը դպրը ժառանգած է իր նախորդէն, ու սակայն նոր օրերուն ալ իր սերունդը կը վստահի դեռ անոնց։

Այդ ուսուցիչներուն մէջ, յայտնի Տէր Մեսրոպէն զատ, ամէնէն նշանաւորներն են Թադէոս վարժապետ Ասլանեան, Սամաթիոյ Խաչատուր վարդապետը եւ Գրիգոր Փէշտիմալճեան, որ արդէն իսկ մեծ համբաւ շինած էր իբր կրօնագէտ եւ հայագէտ։ Անոնց մէջ միշտ ամէնէն հմուտն ու յարգուածն էր սակայն Պալաթեցի Գէորգ դպիրը, զոր նախորդ դարէն կը ճանչնանք, եւ որ Պալատ քաշուած կը գրադէր թարգմանութիւններով եւ բանասիրական աշխատութիւններով, իր աչքերը ցմիշտ փակելու համար 1812ին։

Ու կրթութիւնը որ կը ջամբուի հայ դպրոցներու մէջ՝ ձրի է։ Այդպէս կը վկայէ Երզրումցի Տէր Մարտիրոս քահանան, աւագերէց Մայր Եկեղեցւոյ եւ Մայր Դպրատան հայերէնի ուսուցիչ, 1808ին իր հրատարակած քերականութեան յիշատակարանին մէջ։

Չամաշրճեանի յաջորդին՝ Պօղոս Պատրիարքի օրով (1815–1823) նոր վարժարան մը կը շինուի Սամաթիոյ մէջ 1815ին։ Իսկ յաջորդ տարին, 1816ին, Պալաթի մէջ կը կառուցուի դպրոց մը՝ որուն կը տրուի Խորէնեան անունը։

Եւ ահա 1820ին, Պէզճեան ամիրա, որ արդէն սկսած էր դառնալ դարուն ամէնէն մեծ դէմքերէն մէկը, կը հիմնէ աղջկանց արհեստանոց մը Գումգափու, գլխաւորաբար սիւզէնիի եւ տիվալի համար. այս արհեստանոցին մէջ կը շինուէին եկեղեցական զգեստներ(2)։

Թաղային այս առաջին նախակրթարանները, շատ աննշան փոփոխութեամբ, ունէին ուսման հետեւեալ ծրագիրը.

Հայերէն.— Պնակ, Քերական, Հեգարան, Սաղմոս, Գործք Առաքելոց եւ Նարեկ։

---

(1) Հրանտ Ասատուր, «Ընդարձակ Օրացոյց», 1901, էջ 176։

(2) Հրանտ Ասատուր, անդ, էջ 185։

Կրօնք — Քրիստոնէական, գոց սորվիլ աղօթքներ, զոր օրինակ Հայր մեր, Անկանիմք առաջի քո, Հաւատամք, եւայլն:

Գիր — Այբուբեն. «սըրա գիր», որ սովորաբար պարտամուրհակ էր («Պատճառ գրոյս այս է որ» եւայլն) եւ ապա Թուրքերէն լեզուով:

Թուաբանութիւն — «րախամ» որ կ'աւանդուէր Թուրքերէն լեզուով եւ կը բաղկանար չորս գործողութենէ. խարանիմլէ (գումարում), Զըխմա (հանում), զարպ (բազմապատկութիւն), թախսիմ (բաժանում): Պարզ գործողութենէն յետոյ կ'աւանդուէր կոտորակաւորը ուսուպլու, պուչուխլու, չօլաքալը, ապա զինճիրլի թախսիմ եւ օրթախ փայը կոչուած գործողութիւնները, որոնք լրումն էին Թուաբանական գիտութեան:

Կարապետ Պալատեցի պատրիարքին օրով (1823–1831) է սակայն որ կրթական գործը բացառիկ հոգածութեան առարկայ կը դառնայ Պոլսոյ մէջ:

Սոյն պատրիարքն է որ 1824 Յուլիս 10 Թուակիր կոնդակով մը կը հրամայէ բոլոր վիճակաւոր առաջնորդներուն՝ իրենց գտնուած գաւառներուն մէջ «հաստատել դպրոցս ի կրթութիւն մանկանց եկեղեցւոյ»:

Իր օրով, 1825ին, Թօփգափուն եւս իր վարժարանը կ'ունենայ:

Բայց Պոլսահայ կրթական տարեգրութեանց մէջ յիշատակելի կարեւոր դէպք մը տեղի կ'ունենայ 1828ին: Կարապետ Պատրիարք, իր նախաձեռնութեամբ գումարուած ժողովի մը հետ համախորհուրդ, կը կազմէ առաջին անգամ ըլլալով Ուսումնական Ժողով մը, որուն կը մասնակցին քանի մը վարդապետներ եւ ժամանակին նշանաւոր վարժապետներէն ոմանք, որոնց գլուխն էր Գրիգոր Պատուելի Փէշտիմալճեան:

Պատրիարքարանի կողմէ այս առաջին ձեռնարկն էր, իր հսկողութեան ներքեւ առնելու բոլոր կրթական հաստատութիւնները: «Ցաւալի է գիտել տալ, կ'ըսէ հայ բանասէր մը, թէ ժամանակին կրօնական վէճերը՝ ձեռնհաս անձերու ժամանակը գրեթէ ամբողջովին գրաւելով, արգելք կ'ըլլան յիշեալ ժողովին կրթական գեղեցիկ մտածումներն իրագործելու եւ աւելի արդիւնաւոր վիճակի մը հասցնելու կրթական յարկերը»(1):

Դպրոցներու բարեկարգութիւնը եւս հոգածութեան առարկայ կը դառնայ:

«Ձեռքի տակ ունինք, կը գրէ Թ. Ազատեան, Թանկագին վաւերագիր մը, 1830ին պատրաստուած եւ Կարապետ Պատրիարքի կողմէ վաւերացուած,— «Բարեկարգութեան Կանոնագիր մը, որ 10 յօդ-

(1) Թ. Ազատեան, «Պէզճեան Վարժարան», 1930, էջ 15:

ուածներէ կը բաղկանայ եւ մանրամասնօրէն կը ճշդէ աշակերտներու եւ վարժապետներու մէկզմէկու հանդէպ ունեցած առօրեայ պարտաւորութիւնները»(1) :

Իսկ ինչ որ բացառապէս թանկագին է մեզ համար այս վաւերագրին մէջ, անոր ութերորդ յօդուածն է որ կը վկայէ այն օրերէն իսկ մարդոց միտքը տանջող նախանձախնդրութեան մասին,— յանուն հայ լեզուի ձերբազատման օտար հետքերէ ·

«Մանկունք դպրատան մի՛ երբեք խօսեսցին ընդ միմեանս յօտար լեզու, այլ ի հայրենի հայկական լեզուն եւ որքան կարելի է անխառն յայլազգական բառից ի մաքուր աշխարհաբար : Եւ յայսմ եւս պարտաւորին մանկավարժք օրինակ կացուցանել մանկանց զխօսս իւրեանց, բայց ուր աշխարհաբարն պակասիցի, զգրաբարն նորին ի կիր արկցեն եւ ուսուսցեն զոր օրինակ փոխանակ ասելոյ մահալլէ՝ ասել թաղ, եւ փոխանակ ասելոյ (սոխախ՝ ասել փողոց, եւայլն»(2) :

Զ'ուշանար ընծայարանի մը հիմնարկութիւնը եւս : Կարապետ Պատրիարք 1829 Մարտ 18ին նախաձեռնարկ կ'ըլլայ «գումարել լրութիւն համօրէն Ազգիս ի պատրիարքարանիս», հաստատելու համար ընծայարան մը ուր յաճախողները պիտի սորվէին «ձրիապէս գրականութիւն, որ է զուռն եւ բանալի ամենայն գիտութեանց, ընդնմին եւ զայլ պիտանի ուսումս օգտակարս անձանց իւրեանց եւ հարկաւորութեան» :

Սոյն ընծայարանին վերակացու եւ միւթէվէլլի կը կարգուի Յովհաննէս ամիրա Բինկեանցի, իսկ տեսուչ եւ նազըր կ'անուանուին հինգ «բարեպաշտօն իշխանապետք»՝ Յարութիւն ամիրա Պէզճեան, Ակնցի Կարապետ ամիրա Աղնաւրեան, Ճանիկ ամիրա մհտ. Սիմոնեան, Միքայէլ ամիրա Փիշմիշեան եւ Յարութիւն ամիրա Կէլկէլեան :

Յիշատակարանը որ սոյն պատմական ժողովին որոշումները կը նուիրագործէ ստորագրուած է ներկայ 90 երեւելիներէ, եկեղեցական թէ աշխարհական : Աւելորդ է ըսել որ կրօնական այս նոր հաստատութիւնը եւս մարմին կ'առնէ գլխաւորապէս Պէզճեան ամիրայի նիւթական աջակցութեամբ :

Ընծայարանը իր գոյութեան տարիներուն միակ բարձրագոյն կրթարանն էր Պոլսոյ : Անոր տնօրէնն ու գլխաւոր ուսուցիչն էր նոյն օրերու ամէնէն մեծ հայ գիտնականը, Գրիգոր պատուելի Փէշտիմալճեան, որ կ'ուսուցանէր հայերէն լեզու, մատենագրութիւն, ճարտասանութիւն եւ տրամաբանութիւն : Իր կողքին ունէր օրուան

---

(1) Թ. Ազատեան, անդ, էջ 31 :

(2) Անդ, էջ 33 :

լաւագոյն դէմքերը իբրեւ դասախօս։ Իտալերէնը կ'աւանդէր յայտնի լեզուագէտ Խաչատուր Պարտիզպանեանը, իսկ երաժշտութիւնը՝ Համբաւաւոր Պապա Համբարձում Լիմոնճեանը։

Կրթարանը իր առաջին հունձքը կու տար 1833ին, եւ նոյն տարին իր անդրանիկ շրջանաւարտներէն 15ը քահանայ կը ձեռնադրուէին։ Բացի ասոնցմէ, Փէշտիմալճեանի շունչին տակ մարզուեցաւ ընտիր հոյլ մը հայ մտաւորականներու՝ որոնք աչքառու դեր պիտի կատարէին յետոյ հայ կեանքի մէջ,— ինչպէս Գրիգոր Քէրէսթէճեան, յետագային Պատրիարք եւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս (Գէորգ Դ.), Փիլիպոս Պօղոս Պատուելին (1788–1855), Յովսէփ Վարդան փաշան (1815–1879), Նիկողայոս Զօրայեանը (1821–1859), Պօղոս Խաչատուր Միսաքեան (1815–1891), Յովհաննէս Հինքլարպէյլեան քահանան, Յովսէփ Մալէզեան պատուելին, եւայլն։

«Կարապետ Պատրիարքի օրով, կը գրէ Հրանտ Ասատուր(1), կրթական գործը նոր զարկ առաւ։ Պէզճեան Յարութիւն ամիրա 1828ին Մայր Եկեղեցւոյն մօտ կառուցանել տուած ուսումնարանին մէջ հայերէնի ուսուցիչ դրած էր Փէշտիմալճեան Գրիգոր պատուելին, ժամանակին նշանաւոր հայագէտը. Պէզճեան 1826ին ոսկերիչ տիրացու Սերովբէի ներշնչմամբ Բերայի մէջ ալ աղջկանց ասեղնագործութեան վարժոց մը հաստատեց. 1830ին Ճանիկ ամիրայի օգնութեամբ Բերայի Գոնավուլա եւ Սքօրտէլա թաղերուն մէջ հաստատուեցան մէյ մէկ աղջկանց վարժարան Ս. Հռիփսիմեանց եւ Ս. Գայիանեանց, եւ մէյ մէկ վարժարան մանչերու համար, Ս. Էջմիածնի եւ Ս. Լուսաւորչի։ (Անկէ առաջ Պոլսոյ մէջ աղջկանց մէկ վարժարան միայն կը յիշուի, այն զոր 1821ին Սամաթիա հաստատած է եղեր Ճանիկ ամիրայի քոյրը, ըստ Ուպիչինիի տրուած տեղեկութեանց որոնք ընդհանրապէս ստոյգ աղբիւրներէ քաղուած են(2)։ ...Բերայի այս չորս կրթական հաստատութեանց հոգը մանաւորապէս սարաֆներու խնամքին յանձնուած էր։

Կը յիշուի որ 1741–1745 թուականներուն աղջկանց դպրոց մըն ալ գոյութիւն ունեցած է Գումգափուի մէջ (Թիւլպէնտճի Հիսամէտտին թաղը)։ Դպրոցին միւթէվէլլին էր Օհանեան Լութֆիկ ամիրա, իսկ անոր յառաջդիմութեան ջանադիր եղած է Նալեան Պատրիարք, ընդհանուր հսկողութիւնը ինքը ստանձնելով։ «Թէ ի՞նչպէս յաջողած է բանիլ եւ ո՞րքան ատեն գոյութիւն ունեցած է դպրոցը, այդ մասին լրացուցիչ տեղեկութիւններ կը պակսին»(3)։

---

(1) Հրանտ Ասատուր, անդ, էջ 193–194։

(2) Ubicini, Lettres sur la Turquie, II, էջ 305։

(3) Թ. Ազատեան, «Պէզճեան Վարժարան», էջ 9։

«Բոլոր այս նախակրթարաններուն մէջ դաս տրուած գլխաւոր առարկաներն էին ընթերցում, գիր, բախամ *(հաշիւ), Քրիստոնէական եւ ոմանց մէջ քերականութիւն. հայ լեզուն միայն կ'աւանդուէր, եւ օտար լեզուներու՝ մանաւանդ Ֆրանսերէնի ուսուցումը սկսած չէր տակաւին. այն ատենները քաջահմուտ միակ հայ վարժապետն էր Յովհաննէս Եզիկեան, որ Ղալաթիա կը բնակէր եւ որմէ մասնաւոր դասեր կ'առնէին Յակոբ Կրճիկեան, Սերովբէ Վիլէնեան (Սերվիլէն) եւ ուրիշներ: Եզիկեան հռոմէական էր եւ Վենետիկի Մխիթարեանց վանքը ուսում առած: Քաջ հայագէտ ալ էր Եզիկեան եւ մահարձաններու ոտանաւոր արձանագրութեանց մասնագէտ»*(1):

Ստեփաննոս Ագաւնի (1831–1839), *որ նոյնպէս ութը տարի մնաց պատրիարքական աթոռի վրայ, ինք եւս ջերմ նախանձախնդրութիւն ցոյց տուաւ դէպի կրթական գործը:*

Իր նախաձեռնութեամբ էր որ 1831 *Նոյեմբեր* 20*ին Ազգ. ժողով մը պիտի գումարուէր Մայր Եկեղեցւոյ մէջ ազգային վարժարաններու մատակարարութիւնը հաստատուն հիմերու վրայ դնելու նպատակով: Այս ժողովին մէջ է որ որոշում կը տրուի որպէսզի Պոլսոյ հայ վարժարաններու հոգը զանազան հայ արհեստապետութիւններն ստանձնեն:*

Ստորեւ՝ ժողովին արձանագրութիւնը կ'ըսէ.

«Յամի Տեառն 1831 *Նոյեմբերի* 20 *եղեւ ժողով Ազգային ի Մայր Եկեղեցւոյ մայրաքաղաքիս, վասն դպրատանց կառավարութեան եւ իրատէի, յորում ժողովի առաջարկեցաւ իւրաքանչիւր էսնաֆից արդեամբք կառավարել զդպրատունս մայրաքաղաքիս եւ շրջակայից, որպէսզի իւրաքանչիւր էսնաֆ, մի կամ երկու եւ երեք էսնաֆք հոգասցեն զծախս դպրատանց: Ուր ի ժողովի անդ յանձն առին զըլխաւորք ամենայն էսնաֆից ազգօգուտ բարեհաճութեան ժողովոյն տանել առ ի զարգացումն մանկանց ազգիս: Եւ ի բազմահաւաք Ազգային ժողովի, անդ յանդիման Ս. Սեղանոյ եւ առաջի եպիսկոպոսաց եւ վարդապետաց եւ քահանայից խոստացան իւրաքանչիւր էսնաֆք հոգալ զպէտոյս այնր դպրատան որ ինքեանց յատկացաւ: Եւ առ ի տալ հաստատութիւն եւ ուխտադրութիւն իւրեանց գլխաւորք իւրաքանչիւր էսնաֆից մատուցին կնքել սէնէթս առ Պատրիարք Ստեփաննոս Արքեպիսկոպոս»*(2):

Սոյն ժողովին մէջ տրուած որոշման հետեւանքով էր որ Բերայի Գոնավուլու եւ Սքօրտէլա թաղերուն մէջ 1830*ին հաստատուած մանչոց եւ աղջկանց չորս վարժարաններու հոգը կը ստանձնէ սա-*

---

(1) Հրանտ Ասատուր, անդ, էջ 194:

(2) Թ. Ազատեան, «Պէզճեան վարժարան», էջ 37:

րաֆներու էսնաֆը, Գանլը–Քիլիսէի մէջ 1832ին բացուած Ս. Առաքելոց վարժարանին հոգը՝ գինեպաններու էսնաֆը, Լանկայի Մայր Վարժարանինը՝ ոսկերչաց էսնաֆը, Թօփ-Գափուի վարժարանինը՝ թիւլբէնդչիներու էսնաֆը, Սամաթիոյ Եէնի Մահալլէ թաղինը՝ թիւթիւնջիներու եւ թէմրէքճիներու էսնաֆը:

Նոյն Ստեփաննոս Աղաւնի Պատրիարքի օրով (1831–1839) «բաւական նոր դպրոցներ ալ հիմնուեցան Կ. Պոլսոյ մէջ եւ ջանքեր եղան արդէն բացուածները զարգացնելու: 1832ին Պէզճեան հիմնեց Էյուպի Պէզճեան վարժարանը եւ Գումգափուի դուրսը՝ Պօղոսեան եւ Վառվառեան մանչերու եւ աղջկանց վարժարանները յանուն իր հօրն ու մօրը. նոյնպէս վերաշինուեցան Լանկայի Մայր Դպրոցը եւ Կէտիկ փաշայի դպրոցը(1): Նոյն տարին Պալաթու եւ Ֆէնէրի բարձունքին վրայ գտնուող Գանլը–Քիլիսէ թաղը նոր դպրոց մը բացուեցաւ, յանուն Ս. Առաքելոց, որուն ծախքը հայ գինեպաններու էսնաֆին յանձնուած էր: Այս դպրոցին մէջ ուսուցիչ էր Աւետիս Պէրպէրեան պատուելին, որուն կ'աշակերտէին Կարապետ Իւթիւճեան, Բարունակ Քըրթիկեան (ետքը՝ Տօքթօր Բարունակ պէյ Ֆէրուհխան), Աբրահամ Ֆրէնկեան եւ ուրիշներ(2):

«Ստեփաննոս Աղաւնիի օրով, կը գրէ իր կարգին Օրմանեան, արդէն զարկ տրուած էր կրթական գործը Պոլսոյ մէջ, եւ զանազան թաղեր իրենց դպրոցն ունէին, ինչպէս Պէզճեանը Էյուպի մէջ, Պօղոսեանը եւ Վառվառեանը Գումգափուէ դուրս, Լանկայի, Կէտիկ փաշայի եւ Ֆէնէրի վարժարանները, Մայր Եկեղեցւոյ վարժարանը, եւ գլխաւորապէս Սամաթիոյ Սուրբ Սահակեանը եւ Խասքէօյի Սուրբ Ներսէսեանը, «որոնց մէջ կը պաշտօնէին անուանի ծանօթ ուսուցիչներ, եւ որոնցմէ ելած են այն նշանաւոր անձերը՝ որոնք իբր քսան տարի ետքը ազգային վերածնութեան գործիչները ճանչցուեցան»(3):

Եւ սակայն...

Ստեփան Փափազեան յիշելով թէ Պէզճեան ինչպէս յարգ կ'ընծայէր գիտնական մարդոց եւ մասնաւորաբար կը մեծարէր Փէշտըմալճեան Գրիգոր պատուելին, կը նկարագրէ վիճակը այն օրերու հայ վարժապետին.

«Մեր առենը մինչեւ վարժապետները, չըսենք ընդհանրապէս, գէթ ըստ մեծի մասին անարգութեան մէջ են, այսինքն իրենց պաշ-

---

(1) Բիւզանդ Քէչեան, «Պատմութիւն Ազգ. Հիւանդանոցի», էջ 3:

(2) Կարապետ Իւթիւճեան, «Մանկութեան յիշատակներ», *Մասիս*», 1893, էջ 148:

(3) «Ազգապատում», Գ., էջ 3718:

տօնին արժանաւոր յարգանքը չէն ստանար, այլ Թաղական աղաներէ դող, Հոգաբարձուներէ սարսափ, Տնօրէնէ ակնածութիւն, ասոնց ազգականներէն ու բարեկամներէն սրտատրոփ, ասոնց ամէնուն զաւակներէն կամ թոռներէն ալ պատկառանք կը կրեն. մինչդեռ վարժապետները ամիրայի ներկայութենէ զրկուած, գիտնականներու ժողովէ մերժուած, քանի մը դահեկան առնելու համար հասարակ օրեր շուկան աղաներու սենեակները շրջելու, եւ Կիրակի օրերն ալ մինչեւ երեկոյ Թաղական խորհրդարաններու առջեւը կամ խահվէ օճաղին սպասելու պարտաւորուած են, ան ատեն Պէզճեանի նման անձ մը իր քովը ունէր Փէշտըմալճեան Գրիգոր պատուելի մը, կը պատուէր զայն»(1):

Պէզճեանի մահը 1834ին աղետալի կ'ըլլայ իր հովանաւորած ընծայարանին համար ալ որ մեծապէս կը ջլատուի իր թափին մէջ: Կը խանգարուի շուտով Փէշտիմալճեանի առողջութիւնն ալ՝ թոյլ չտալով որ ան փարած մնայ իր սիրած յարկին: Եւ արդէն ան եւս կը փակէ իր աչքերը քիչ յետոյ, 1837ին:

Անցեալ դարու կրթական հիմնարկութիւններէն ոմանց պէս՝ Մայր Եկեղեցւոյ Ընծայարանն ալ կասկածանքի նշաւակ պիտի դառնար, այն մեղադրանքով որ բողոքականամիտ սերունդ կը հասցնէ:

Կ'երեւի թէ բոլորովին ալ ի զուր չէին մեղադրանքները Ընծայարանի մասին սնուցուած կասկածներուն, կամ գոնէ ինչ կը վերաբերի բողոքական շրջանակներու ցոյց տուած շահագրգռութեան դէպի Հայ նորահաս սերունդը: Արդարեւ բողոքական քարոզչութեան աշխոյժ մէկ շրջանին կը զուգադիպէին Ընծայարանի տարիները: Ուշագրաւ է որ Ընծայարանի առաջին հունձքին հոգեւոր ձեռնադրութեան հանդէսին մասնաւոր հրաւէրով ներկայ կը գտնուէին Թուրքիոյ առաջին ամերիկացի միսիոնարները՝ Տօքթ. Կուտէլ եւ Տօքթ. Տուայթ որոնք նոյնիսկ հրաւիրուեցան, «քրիստոնէական անխտրական ոգիով՝ մասնակցիլ ձեռնադրութեան»(2): Ուշագրաւ է նոյնպէս որ Հայ աւետարանական շարժման առաջին յարողներն եղան Փէշտիմալճեանի աշակերտները,— Վ. Սարգիս վարժապետ Յովհաննէսեան, որ չորս տարի Զմիւռնիոյ մէջ պիտի զբաղէր միսիոնարներու հրատարակած «Շտեմարան պիտանի գիտելեաց» հանդէսով, Աբիսողոմ Ութիւճեան որ առաջին քարոզիչը եղաւ Հայ աւետարանական եկեղեցիին, Յովհաննէս Տէր Սահակեան, Սենեքերիմ Տէր Մինասեան, Մկրտիչ Քիրէճեան, եւ ուրիշներ: Աւելցնենք որ Փէշտիմալճեան բարեկամն էր միսիոնարներուն, Տօքթ. Կուտէլի եւ,

(1) Ստեփան Փափազեան, «Կենսագրութիւն Յարութիւն Պէզճեանի», 1866, էջ 100:

(2) Թ. Ազատեան, «Պէզճեան վարժարան», էջ 26:

Տօքմ։ Տուայմի, որոնց հետ ան էր յարաբերութիւն ունեցաւ մինչեւ իր մահը։

Պէգեան ամիրայի մահէն յետոյ 1834ին՝ Պարոյ ամիրանովը եւ Հանաֆիեան պիտառներով կը հաստատուին Ապո-Պատրիարքարան եւ տասը ամիրանիով բոլոգաց Մարմին մը կ'ընտրուին, որուն կը յանձնուի նաեւ պարոնիերուն հոգոց-մխիթարը։ Այս ամիրաներն են Մխայէլ Փիլիպեան, Հանիկ Փոփոպեան, Յարութիւն Երկանեան, Յովհաննէս Ախտաուլեան, Պետրոս Յովհաննէսեան, Մհտոս Մարութիւրս Պոզոսեանց, Մարտիրոս Սարիմեան, Պողոսոսոր Պոռոպարեան, Յարութիւն Կիւկիւլեան եւ Յովհաննէս Բիճիկեանեան։

Երկու տարի ետք, 1836ին, կը սկսէր «Ծագիկ Մասեաց» Նորաշէն վարժարանը, ձկտալիրլեան Միքայէլ Հէվրալեան Յարութիւն ամիրաներուն ջանքով։ Այս վարժարանը, ուր կը յաճախէին 600է չափ աշակերտներ, կրնայ նկատուիլ երբ կ. Պոլսոյ առաջին կարեւոր Հայ կրթական հաստատութիւնը, ուր կ'ուսանդուէին գիտութիւններ, բնագիտական փորձերով, եւ ուր հայերէնէ ու թուրքերէնէ զատ, կը դասաւանդուէր նաեւ Ֆրանսերէն եւ իտալերէն։ Նեւրաեան վարժարանը հայտարարեալ էր Հոմուեան Երիցատուան († 1858), որ հրատարակած է երբեմն անոր բանախօսական նիւթերու մէկ։ Ուսումնական էր Տէր Մահտեսի Յովհաննէս պատուելին, որ կ'ուսանդէր նաեւ բնագիտական։ Նախկին վարժարանին ուսուցիչներէն էր Տէր Գէորգ Արծրունի։ Զայդ տարածելեցու թէ այդ դպրոցին մէջ բոլոգրական մխիթ կը գտնուէր, եւ 1838ին ձկտալիրլեան Միքայէլ ամիրա չորից այլեւս ծախքերը հոգայ, եւ պատասխանէր համարեցան»(1)։

Ըսենք, փակագծի մէջ, թէ Յակոբոս Սերոբեանի աշակերտութեան օրով (1839–1840) կ. Պոլիս կը գտնուէր Մեծարոյ Թոպեաչեանը, հետագայ նշանաւոր գրագիտ (1803–1858), որ 1838ին Պոլիս կուգայ, միջոց մը աշակերտութիւն ըրած էր Սկիւտար Ակրմկրեան Յովհաննէս ամիրայի տունը, եւ կեցած, չբաւար մնալով, հարկադրուած էր գիմել ամէրիկացի միսիոնարներու որոնք գիրք ծախելու պատճառ յանձներ էին, ինչպէս կը պատմէ իր կենսագիրը(2)։

Բողոքականներու հետ իր կապը բաւական կ'երկայ արձակի Թոպեաչեան եւս կատածելի գտնուց օրուան պատրիարքին աչքին՝ որ գայն պատրիարքարան կը կանչէ յանդիմանելու համար։ Ազդուած այս դէպքէն՝ Թոպեաչեան կը մեկնի Պոլիս։

---

(1) Հրանտ Ասատուր, անդ., էջ 202։

(2) Յովհ. Քեսիշ. Միքեան, «Կենսագրութիւն Թոպեաչեանցի», էջ 110։

Բայց մինչ Ներսէսեան վարժարանը կը խանդարուէր, անդին, Սկիւտար, կը բացուէր Ձեմարանը 1838 Դեկտեմբերին, համբաւաւոր այն Ձեմարանը, որ ալեկոծութեան թատր պիտի դարձնէր պահ մը Պոլսոյ հայ կեանքը եւ առիթ պիտի դառնար իսկապէս ճակատագրական դէպքերու հայութեան ներքո:

Մենք դեռ պիտի անդրադառնանք այդ անցուդարձերուն:

Արշակ Ալպօյաճեան «կռչնակ»ի մէջ 1939 Մարտին հրատարակուած յօդուածաշարքի մը ընթացքին կ'անդրադառնար այն պարագային թէ ինչու հայ դպրոցները դեռ երկար տաեն հայ եկեղեցւոյ հովանիէն դուրս չելան: Ըսելով թէ Մայր Եկեղեցւոյ կողքին գոյութիւն ունեցող միակ վարժարանը եւ մէկ քանի պատուելիներու բացած «մանկատուները կամ խաներու անկիւնը հաստատուած «դասարան»ները անբաւական էին օրուան պահանջներուն եւ անհրաժեշտ էր ազգային կազմակերպութիւն մը տալ եւ տեղծել ներդաշնակութիւն մը կրթական գործին, կը գրէ թէ Ժ. դարու կէսերէն յետոյ եկեղեցիներու կողքին կրթարաններ բացուեցան որոնք անչուշտ շատ աւելի տարբերութիւն չունէին ի սկզբան պատուելիներու բացած մանկատուներէն: «Պէտք էր սակայն այս հաստատութիւնները նուիրագործել եւ անոնց տալ ձեւ մը որ պետական արդելքի չհանդիպէին, վասնզի այս քմահաճոյքի երկրին մէջ կրնային անոնք մէկ օրէն միւսը վտանգուիլ եւ փակուիլ: Հետեւաբար դարձեալ կրօնական քօղի տակ անոնց դոյութիւնը մշանջենաւորելու ձեւ մը գտան, Սուլթան Սելիմ Գ.ի բարեացակամութենէն եւ լուսամտութենէն օգտուելով, նոյնիսկ իր գահակալութեան տարին (1789) արտօնութիւն ձեռք բերելով հաստատելու իւրաքանչիւր եկեղեցիներու քով կրթարաններ, հասցնելու համար եկեղեցւոյ ծառայողներ, իբրեւ նմանակները իսլամ մզկիթներու քով հաստատուած մէտրէսէներու որոնք մզկիթներու ծառայողներ կը պատրաստէին: Այն օրէն սկսեալ մտաւ մեր կրթական գործին մէջ մեծ յեղաշրջութիւն մը, վասնզի կրօնական վերարկուի տակ անիկա ստացաւ աշխարհական գոյաման ձգտում մը եւ հանրական կերպարանք մը, եւ ուստի դարբեցաւ մեծաչնորհը ըլլալէ եկեղեցականներուն, գպիրներուն եւ տիրացուներուն»:

6.

ՀԵՏԵԻԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ ԱՇԽԱՐՀԻՆ

Պոլիս չկրցաւ հայ մամուլի եւս առաջին ռահվիրան դառնալ՝ ինչպէս վարձեր էր ըլլալ ուրիշ մարզերու վրայ: Նախակարապետի դերը Մատրաս յափշտակեր էր լոյս ընծայելով 1794–1795ին «Ազդարար»ը Յարութիւն Քհնյ. Շմաւոնեանի ձեռքով, եւ դարձեր էր

այսպէս անդրանիկ օրրանը պարբերական հայ մամուլին, նոր տիտղոս մը աւելցնելով փառքի իր դափնիներուն, զորս շահեր էր հայ դատին համար վաստակած իր ճիգերով եւ անոր յաղթանակին համար իր կատարած փորձերով:

Հեռաւոր Հնդկաստանի մէջ 6 տարիէ ի վեր հայը իր պարբերական մամուլն ունէր արդէն՝ երբ դարը իր աչքերը բացաւ: Բայց Պոլիս, տարբեր հոգերով տարուած, դեռ ի վիճակի չէր թերթի մասին խորհելու: Վենետիկն էր որ այդ հոգը իրմէ առաւ, դարուն սկիզբէն իսկ ձեռնարկելով պարբերական հրատարակութեանց, որոնք, խմբագրուած ժողովուրդին իսկ լեզուովը, Պոլսոյ հասարակութիւնն է որ նկատի ունէին առաւելապէս, թէեւ, իրականին մէջ, Պոլիս ինքն էր եղեր որ նախաձեռնութիւն էր ստանձներ Վենետիկ տպուած արեւմտահայ առաջին պարբերականին, «Դիտակ Բիւզանդեան»ին (1812–1816) որ լոյս կը տեսնէր Պոլսոյ մէջ կազմուած «Արշարունեաց Ընկերութեան» թելադրութեամբ եւ ծախքով, խմբագիր ունենալով Հ. Ղուկաս Ինճիճեանը:

Այնպէս որ Ինճիճեան կերպով մը առաջին արեւմտահայ հրապարակագիրը կը հանդիսանար: Պատկառելի Մխիթարեանին հիմնական մտահոգութիւններէն մէկն էր եղեր հայ ժողովուրդը տեղեակ պահել աշխարհի անցուդարձերուն: Ան «Դիտակ Բիւզանդեան»ով, իբրեւ թարգման այդ մտահոգութեան, լայն խաւերուն կը ծանօթացնէր իր օրերու դէպքերը, մանաւանդ փոթորկալից շրջանը որոնք Նափոլէոնի վերջին երեք տարիներն էին, մտահոգութիւն, որուն ուրիշ մէկ արտայայտութիւնն էին 1803էն մինչեւ 1820 լոյս տեսած «Եղանակ Բիւզանդեան» խորագրով իր տարեգիրքերը, ինչպէս որ պիտի ըլլային քիչ յետոյ 1824էն 1828 «Դարապատում»ի 8 հատորները որոնք 1750էն 1800ի շրջանը կը պատմէին եւ այս բոլորը Պոլսոյ ժողովուրդին այն օրերուն խօսած լեզուովը, որով ստիպուած էր գրել, «կամայ ակամայ հարկ յանձին կալեալ յաշխարհիկ յօրինել բարբառ, որ ապաքէն տասնապատիկ առաւել ծանրացոյց մեզ աշխատութիւն քանի՝ գոլով լեզու անկիրթ աղքատին»:

Մխիթարեանց շատ բան է պարտական այսպէս մեր աշխարհաբարը իր առաջին դեղեւումներուն մէջ, բայց անոնց պիտի չներենք որ ժողովուրդին լեզուովը գրելու զիջանած ատեն՝ չծածկեն նաեւ իրենց նողկանքը «անկիրթ աղքատին» գործածած հէ՜ք բարբառէն…

Մեր բանասէրներէն ոմանք Վենետիկի լոյս ընծայած պարբերականներու շարքին մէջ կը ներմուծեն նաեւ «Տարեգրութիւն»ը որ լոյս տեսաւ 1799ին իբրեւ «յիշատակարան քաղաքական, պատերազմական, եկեղեցական եւ բանասիրական անցից եւ դիպուածոց աշխարհի» եւ 1807–1808 տարիներու «Յիշատակարան»ը, երկու հրա-

տարակուսիններն ալ ռամկական հայերէնով եւ Հ. Ղեւոնդ Ինճիճեանի խմբագրութեամբ(1):

7.

ՀԱՄԵՍՏ ԿԱՑԾԵՐ

Արեւմտահայ գրականութեան գանազան հանդրուանները եւս առղանգք պիտի ընեն այս հատորին մէջ: Գրականութիւնը, ի՛նչ խօսք, մէկն է մշակոյթի այն մարզերէն որոնց մէջ հոգեկան բացառիկ ճիգեր կը սպառեն ժողովուրդները, եւ ուր կը ցոլանայ տուեալ գարը իր ապրած բոլոր յուզումներուն մէջ: Եւ հետեւաբար թափանցելու համար հոգերուն ու ճիգերուն որոնք գարը կը յատկանշեն՝ պէտք է ճանչնալ նաեւ անոր ստեղծած գրականութիւնը:

Արեւմտահայ գրականութիւնը, իրականին մէջ, ԺԹ. գարէն է որ կը թուագրուի, ու հատոր մը, որ այդ գարուն վերելքի ճիգը կը պատմէ առաւելապէս՝ չէր կրնար չհետեւիլ քանի մը սերունդի փորձերուն գրականութիւն մը ստեղծելու համար, փորձեր որոնք համընթաց քալած են կեանքի բոլոր մարզերուն վրայ, իրարու հետ սերտ առնչութեամբ մը, եւ հետեւաբար զիրար կը բացատրեն միեւնոյն ատեն:

Դժուար է ճշդրիտ հանդրուաններու բաժնել սակայն գրականութիւնը որ ծագկեցաւ անցեալ գարուն հայ ժողովուրդի արեւմտեան հատուածին մէջ: Այդ գարը ալեկոծութեան չրջան մըն էր եղեր իրեն համար, եւ հանրային կեանքի բոլոր միւս երեւոյթներուն պէս՝ գրականութիւնը եւս զարդացուցեր էր անընդհատ պայմաններու տակ: Այնպէս որ արեւմտահայ գրականութիւնը ամբողջ գար մը քալած է չուարած՝ ի դուր փորձելով իրեն հուն մը ճարել:

Եւ եթէ այնուամենայնիւ անհրաժեշտ ըլլայ հանդրուաններու վերածել արեւմտահայ գրականութեան անցած այդ գարը, սխալ պիտի ըլլար գանոնք չկապել այն չրջաններուն որոնցմէ անցան արեւմտահայութեան վերելքի ճիգերը ամբողջ գարու մը ընթացքին, գանոնք չքննել նոյն իսկ այն անընդհատ պայմաններուն մէջ զորս ապրեր էր ինքն ալ, հուն մը որոնելով միշտ, ու միշտ դուրս նետուելով իր հունէն:

Անոնք որ փորձած են ու կը փորձեն արեւմտահայ գրականութեան պատմութիւնը գրել՝ այդ գրականութիւնը գննելով իբրեւ ա-

(1) Գարեգին Լեւոնեան, «Հայոց պարբերական մամուլը», 1934, էջ 3:

առանձին երեւոյթ, լինելով են եւ պիտի ըլլան մարդկութեան մէջ: Գրականութեան մը պատմութիւնը՝ անոր ծոցին մէջ փայլած դէմ-քերուն կենսագրութեանց ժողովածուն չէ, ոչ ալ լոյս տեսած գրքե-րուն մատենախօսականը: Այդպէս է մանաւանդ արեւմտահայ գրա-կանութեան համար՝ որուն հորիզոնին վրայ շողալու եկող դժբախտ դէմքերը կենսագրութիւն անգամ չունեցան, ու եկան գացին առանց հատոր տեսնելու: Դարին քանի մը հեւք, քանի մը հատուած ճիչեր ձգելով միայն:

Եւ սակայն այդ հատուած ճիչերն անգամ կը բխէին դարուն յուզումներուն խորքէն:

Ճիշդ է որ արեւմտահայ գրականութիւնը ստեղծուեցաւ եւ զարգացաւ իր ուրոյն շրջանակին մէջ: Ան շփում չունեցաւ իր ան-միջական շրջապատին հետ, ինչպէս պիտի ունենար արեւելահայ գրականութիւնը՝ շնչելով եւ ունենալով հոգեկան հաղորդակցու-թեանց մէջ մեծ հարեւանի մը որ Ռուսն էր և որմէ աւելի պիտի ծծէր անընդհատ: Թուրքը ի վիճակի չէր հոգեկան սնունդ տալ Հայուն, եւ նպաստել անոր մտաւոր վերելքին: Արեւմտահայ գրականու-թիւնը զերծ մնաց այդպէս իսպառ Թուրք մտքին ազդեցութենէն:

Փոխարէն՝ սակայն՝ արեւմտահայ գրականութիւնը Արեւմուտ-քէն է որ պատուաստ առաւ: Վերջին դարու իր բոլոր հանգըր-ուաններուն մէջ ալ ան որոշ չափով շփում պահեց եւրոպական գրա-կանութեանց, եւ առաջին հերթին Ֆրանսականին հետ, թէեւ ան-ծանօթ պիտի չմնար նաեւ իտալականին՝ շնորհիւ Մխիթարեաննե-րուն եւ այն սերունդներուն որոնք ուսում առին անոնց Իտալիոյ կրթարաններուն մէջ, եւ թէեւ անգլերէն գրականութիւնը եւս իրեն մատչելի պիտի դառնար մասամբ ամերիկեան քոլէճներու տարա-ծումէն յետոյ Թուրքիոյ մէջ:

Բայց սխալ պիտի ըլլար նոյնպէս արեւմտահայ գրականութիւնը սնած կարծել բացառապէս Եւրոպայէն: Անկէ առացած պատուաստն իր տեղին· բայց հայ ժողովուրդը այնքան հոգեկան խռովք ապրե-ցաւ ինքն ալ այս դարուն, ու այնքան տքնութիւն վատնեց կեանքի բոլոր մարզերուն վրայ, որ չէր կրնար անոնց շրջագիծէն շատ հե-ռանալ հոգեկան իր յուզումները թուղթին յանձնելու առեն: Օտա-րէն առացածը խորթ աւիշ մըն էր լոկ: Իր սեփական հողին եւս ու-նեցաւ հայ գրողը, — հայ ժողովուրդը միշտ բաբախեց իր ներսը իր ցաւերուն ու իր տեսիլքներուն հետ, եւ ուրեմն մեղքը իրը չէ եթէ իրեն չտրուեցաւ խաղաղութեան բարերար պահը որպէսզի համա-դրէր ու բիւրեղացնէր զանոնք:

Այնպէս որ արեւմտահայ գրականութեան հանգրուաններ ճըշ-դելու համար պէտք է աչքի առաջ ունենալ նախ հիմնական մտահո-գութիւնները որոնցմով տագնապած էր հայը այդ դարուն, քանի մը

սերունդ ետեւէ ետեւ: Առաջին փորձերը դուրս այդ սերունդներն ըրին ուրիշ ազգերու հետ քալելու համար՝ զանոնք մղեցին Հայոց պատմութեան մէջ փառքի էջեր որոնել, անոնցմով տոգորուելու, զանոնք երգելու համար: Առանց սեփական հողի վրայ հայ ժողովուրդը պիտի չկրնար նոր պատմութիւն յօրինել իրեն, ու քանի մը սերունդ հայրենիք փնտռեց իրեն քարտէսին վրայ, անով զինովցաւ ու ներշնչուեցաւ: Ու ապա հայրենի հողը անհրաժեշտ եղաւ երթալ գտնել իր երդիքին տակ, իր ապրած անդոհանքին մէջ, ականջ տալ անոր սրտի զարկին, ու գալ աշխարհին պատմել: Պիտի չուշանային հայրենի իր օճախներուն տէր դառնալու իր երազները, ու յետոյ իր մաքառումները զանոնք խլելու համար,— ալեկոծութեանց ահաւոր շրջան՝ որոնք չէին կրնար արձագանգ չգտնել իր երգերուն մէջ: Դարը սուգով պիտի փակէր սակայն իր էջերը, ու ան ի վիճակի պիտի չըլլար զայն պոռթկալու. ան իրաւունք չունեցաւ նոյն իսկ լալու եւ հառաչելու. դարուն վերջին երգերը չփոթած հոգիի մը տժգոյն հեւքերն եղան լոկ:

Եւ սակայն բոլոր այս հանգրուաններուն մէջ հայ հոգին թողուց իր լուսաւոր կայծերը,— քանի մը ուժգին ճիչեր՝ որոնք ամօթով չթողուցին դարը: Զանոնք պիտի փնտռենք սերունդի մը ճիգերուն հետ քալելու ատեն:

Անոնք որ հայ գրականութեան պատմութիւնը կը գրեն՝ տարբեր մտահոգութեամբ կը մերձենան իրենց նիւթին: Ոեւէ դէմքի եւ որեւէ երկի մօտեցած ատեն՝ զանոնք հետաքրքրողը տեղն է որ կը գրաւեն անոնք հայ գրականութեան մէջ, եւ իբրեւ չափանիշ ունին գրական արժէքը իրենց վերլուծած երկասիրութեանց:

Այլ է սակայն մեր մտահոգութիւնը երբ կը փորձենք, գննելու ատեն Պոլիսը իր դարաւոր դերին մէջ, իր գրական վաստակը եւս կը ներմուծենք իր մշակութային ճիգերուն շրջագիծէն ներս: Այս անգամ մեզ հետաքրքրողը գրական այդ վաստակին բերած նպաստն է հայ կեանքին, նպաստ որ կարելի չէ չափել ոչ գրողներուն տաղանդով, ոչ ալ գրական արժէքովը անոնց ստեղծագործութեանց:

Համեստ որքա՜ն կայծեր կան՝ որոնք ջահ կը դառնան հաւաքական ոգնութեանց պահուն:

8.

ԴԱՐՈՒՆ ԱՌԱՋԻՆ ԳԻՐՔԵՐԸ

Շրջանի մը գրական դիմագծութիւնը տալու առթիւ՝ սովորութիւն է եղած առաւելապէս նկատի ունենալ գրքերը որոնք լոյս տեսած են տուեալ շրջանին: Անշուշտ թիւրիմացութիւն մըն է սա ինք-

ներն, բայց մանաւանդ հայ գրականութեան համար՝ որ դիպուածով է մտած յաճախ գրքերուն ծոցը։ Դէպքերը զլացած են հայ գրողին սեւգծագործութեան իր պահերը, ու եթէ այնուամենայնիւ ան երբեմն ճարած է զանոնք՝ նոյն այդ դէպքերը անոր չեն պարգեւած երանութիւնը տպուած տեսնելու ինչ որ իր հոգին յաջողած է յանձնել թուղթին։

Եւ սակայն արեւմտահայ գրականութեան առաջին օրերը հանգրուանի վերածելու համար՝ ուրիշ կռուան չունինք բայց եթէ գրքերը որոնք այդ օրերէն մեզ հասան։ Անոնք զոյգն եղան թիւով, եւ անհատարակ զուրկ գրական արժէքէ։ Այնպէս որ հայ գրականութեան պատմութիւնը պիտի զլանար տեղ տալ անոնց, ու գայն չարադրողները պիտի չգիջանէին բերան առնել նոյն իսկ անունը անոնց հեղինակներուն։

Պարագայ մը կայ զոր պէտք չէ սակայն մոռնանք։

Եթէ աշխարհաբարը այնքան արագ կերպարանք առաւ անցեալ դարու կէսերուն արեւմտահայութեան մօտ, այդ բանը ան կը պարտի առաւելապէս առաջին մտահոգութիւններուն որոնցմով ոգեւորուած էր այն օրերու սերունդը։ Այդ սերունդին յօրինած առաջին երկերը ժողովուրդին համար էին, եւ ստիպուած էին մատչելի դառնալ անոր։ Անոնց հեղինակները հեռու էին,— եւ ինչո՞ւ չէ՝ հաւանաբար նաեւ զուրկ,— գրական մտահոգութիւններէ։ Եւ եթէ զուրկ ալ չէլլային՝ լեզուն, զոր տրամադրելի ունէին, ի վիճակի չէր գրական մարզանքներ թոյլ տալու իրենց։

Զորս տասնեակը չ'անցնիր թիւը աշխարհաբար գրքերուն որոնք լոյս տեսան դարուն առաջին չորս տասնամեակներուն։ Ու այդ քսաստունի չափ գրքերէն հազիւ երկուքն ու երեքը տպուած են Պոլիս։ Անոնց մեծագոյն մասը Վենետիկ է լոյս տեսած, փոքր մաս մըն ալ Զմիւռնիա եւ Վիեննա։ Բայց որքան ալ բարեացակամութեամբ տոգորուած ըլլայ մարդ, դարձեալ քաջութիւնը կը պակսի իրեն որեւէ կերպով գրականութեան կապելու զանոնք։ Շատ չատ կրնայ մատնանշել անուղղակի նպաստը զոր անոնք մատուցին հայ գրականութեան,— իբրեւ առաջին հանգրուանը աշխարհաբարի կազմութեան։

Այդ գրքերէն չատերուն ակնարկեցինք արդէն՝ աշխարահաբարի առաջին խարխափումներուն մասին խօսելու առեն։ Մեծ մասամբ Հ. Ղուկաս Ինճիճեանի, Հ. Մինաս Բժշկեանի, Հ. Մկրտիչ Աւգերեանի, Հ. Եղիա Թովմաճեանի յօրինած եւ մեզի արդէն ծանօթ աշխարհաբար երկերն են։ Ասոնց վրայ կարելի է աւելցնել քանի մը բժշկական եւ գիտական գիրքեր ալ, ինչպէս բժիշկ Յովակիմ Օղուլյուխեանի «Նիւթ բժշկական»ը (1806, Վենետիկ), Գրիգոր Վ. Գապարաճեանի «Գիտաւոր աստղը» (1812, Վենետիկ), Հ. Սամուէլ Սամուրեանի «Կարգ բուժման»ը (1815, Վիեննա), բժիշկ Միքայէլ

Րիստէնի «Բժշկականութիւն»ը (Վենետիկ, 1822) եւ «Կրթութիւն բժշկական արուեստի»ն (1833, Կ. Պոլիս), Հ. Մեսրոպ Ազաչրադեանի «Համառօտ թուաբանութիւն»ը (1831, Վենետիկ), եւայլն: Յիշենք վերջապէս Գրիգոր պատուելի Փէշտիմալճեանի «Կրթութիւն քաղաքավարութեան»ը (1829, Կ. Պոլիս) որ «Կ. Պոլսոյ մէջ մաքուր աշխարհաբարով գրուած առաջին գիրքն է»(1):

* * *

Գրականութեամբ յափշտակուած չենք գտներ դեռ Պոլիսը 19րդ դարու այս առաջին տասնամեակներուն: Զուտ գրականութեամբ կարենալ զբաղելու համար նախ լեզու մը ունենալ պէտք էր, ու Պոլիսը դեռ չունէր այդ լեզուն: Քերթողական ձիրքեր չէր կրնար հրահրել մարդոց մէջ այն օրերու մեր ռամկօրէնը, իսկ Պոլսոյ հայ վարժապետները որոնք դեռ կը յամառէին գրաբարը չարչարել իրենց գրութեանց մէջ՝ չյաջողեցան Պառնաս բարձրանալ: Չգիտենք թէ բացառութիւն պէ՞տք է ընել Յովհաննէս Միրզա Վանանդեցիին որ 1836ին Պոլսոյ մէջ լոյս պիտի ընծայէր գրաբար տաղաչափեալ «Արփիական Հայաստանի»ն, եւ երկու տարի յետոյ ալ «Ոսկի դար Հայաստանի»ն Իզմիրի մէջ եւ որ հեղինակն էր հոգիները երկար ատեն խռովող երգի մը,— «Հայաստան, երկիր դրախտավայր»ը: Յիշատակութի՞ւնն ընենք նաեւ Յովհաննէս Եզլիկեանին, Մխիթարեանց նախկին սան, որ գրաբար քերթուածներ կը յօրինէր եւ որ թարգմանած է «ոտանաւոր չափմամբ յիտալական լեզուէ ի հայ բարբառ» Մեթասթրասիոսի «Ապաստանարան սիրոյ», 1853ին տպուած Իզմիր, ինքն ըլլալով միեւնոյն ատեն շարադրողը բազմաթիւ տապանագրերու որոնք պահ մը կը զարդարէին Պոլսոյ Հայոց գերեզմանատուները:

Ու տեղն է ըսելու որ Պոլսոյ գերեզմաննոցներու տապանագրերէն մաս մը, յօրինուած աշխարհաբարով, միակ նմոյշները կը մնան ԺԹ. դարու սկիզբի հայ նոր քերթողութեան...

Ըսենք վերջապէս թէ Մխիթարեանց քերթողներն եղան առաւելապէս որ այս շրջանին իրենց գրաբար երգերով եւս կերակրեցին հէք Պոլիսը...

---

(1) Հրանտ Ասատուր, «Ընդարձակ Օրացոյց», 1901, էջ 195:

9·

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆՔ ՕԳՆՈՒԹԵԱՆ ԿՈՒ ԳԱՆ ՊՈԼՍՈՅ ԿՐԹԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻՆ

Երկար ատեն Մխիթարեանք իրենք պարտական եղեր էին Պոլսոյ։ Մխիթար Պոլսոյ մէջ հիմներ էր իր միաբանութիւնը, եւ հոնկէ տարր քաղեցին, ինք եւ իր յաջորդները, գրեթէ ամբողջ դար մը։

Մխիթարայ Տունը նոր դարուն սկիզբէն պիտի սկսէր հատուցանել իր պարտքը Պոլսոյ։

Առաջին հերթին ան պիտի փորձէր սատարել կրթական գործին Պոլսոյ հայ գաղութին մէջ, սկսելով անշուշտ կաթոլիկ հայ համայնքէն՝ որ արդէն աչքառու թիւ մը կը կազմէր, թէեւ առանց ուրոյն հասարակութեան մը վերածուած ըլլալու տակաւին։

Մելքոնեան Աբբահօր ատենէն Մխիթարեանք կը մտածէին արդէն դպրոց բանալ Պոլսոյ մէջ։ Պոլսոյ հայ կաթոլիկները տրամադիր եղած չըլլալով սակայն նիւթական հոգը ստանձնել՝ Միաբանութիւնը տատամսեր էր երկար։ Երբ Ազոնց միաբանութեան գլուխը կու գար անցեալ դարուն սկիզբը, նոր պայմաններ կը ստեղծուէին Պոլսոյ մէջ Մխիթարեանց համար ալ։ Կրթական շարժումը որ սկիզբ էր առեր հայոց մէջ՝ գրգռեր էր հայ կաթոլիկները եւս։

«Ազգայինք, որոնք տիրող տէրութեան համակրութիւնը գրաւելու համար Եւրոպայի կամ փռանկներու հետ յարաբերութիւն չունենալով՝ ներքսապէս աւելի կը զգային կրթութեան պէտքը, 1793 թուականին Մկրտիչ կամ Շնորհք Ամիրայի նախաձեռնութեամբ դրամագլուխ պատրաստելով՝ աղքատ մանուկներու համար 3–4 ձրի դպրոցներ կը բանային Իւսկիւտար եւ ուրիշ թաղերու մէջ։ Այս բանիս նախանձելով կաթողիկէ հայերն ալ կը բորբոքէին յաջորդ տարին՝ մեծամեծներու ձրի եկամուտով նման դպրոցներ կառուցանել իրենց համար, եթէ տրուելու ըլլար իրենց Մխիթարեան Աբբահօրմէն վերատեսուչ վարդապետ մը, եւ դպրոցն ալ Աբբահօր խնամակալութեան ներքեւ դրուէր, վասնզի իրենց մէջ կը պակսէին ձեռնհաս անձեր»(1)։

Սակայն 1803 Նոյեմբեր 10ին էր միայն որ հայ կաթոլիկ ամիրաներէն խումբ մը, Մխիթար Ծաղիկեան, Ստեփան Ասկերեան եւ Աթանաս Մազլըմեան, որոնց ուժ կու տային Տիւզ-Օղլուենք, Ջէմպէլէկի-Օղլուենք, Ազնաւուր-Օղլուենք, եւ ուրիշ հայ կաթոլիկ ա-

---

(1) Հ· Բարսեղ Վ· Սարգիսեան, «Երկհարիւրամեայ կրթական գործունէութիւն Վենետկոյ Մխիթարեան Միաբանութեան»։

միրաներ, նախնական միջոցներ ապահովելէ եւ Պոլսոյ լատին եպիսկոպոս Գորիսիէի միջնորդութեամբ Պապին եւս հաւանութիւնը առնելէ յետոյ, կը դիմեն Ազոնց Աբբահօր։

«Զեր հայրական խոսամանը կէօրէ կը խնդրենք ամենայն խոնարհութեամբ պաբբացի (= վենետիկեան) քահանայ մը վասն դըպրատան՝ ի կրթութիւն մանկանցս, ընդ հովանեաւ պաշտպանութեան Հայրութեան Զերոյ, անպակաս ընելով ի դպրատանէս զդասատու մի՝ իբր դասախարակ յաւիտեան՝ ըստ ողորմութեան Աստուծոյ»(1)։

Պոլիս գտնուող Մխիթարեանները իրենցմէ մէկը, այն է Հ. Պօղոս Թընկըռեանը վարիչ կը կարգեն ամիրաներու նախաձեռնութեամբ բացուած դպրոցին որ Լուսաւորչեան անունը կը կրէ եւ ուր դրոց լեզուէն զատ կ'ուսուցուին թուաբանութիւն, աշխարհագրութիւն եւ ուսմանց ուրիշ ճիւղեր։ Աշակերտներու թիւը չուտով կը հասնի 60ի։ «Երիկ վարժապետք կարգեալ են ի վերայ սոցա, եւ երկու հոգաբարձուք աշխարհական՝ ի հոգալ զամենայն արտաքին պէտս դպրատան։ Թող զերկուսեան իշխանն, եւ զերիս իշխանապետն»(2)։

Աշակերտները կաթոլիկ ծնողքներու զաւակներ էին անշուշտ բոլորն ալ։ 1805 Սեպտեմբերին Հ. Միքայէլ Զամչեան կը տեղեկացնէ աբբահօր թէ «ի դպրատան Լուսաւորչեան կամին առնուլ եւ զմանկունս ի Հայոց անտի», եւ կ'աւելցնէ սակայն թէ իրենք, սոսկ ուսումնական մասին վարիչ ըլլալով, չեն ուզած միջամտել։ Զգիտենք ինչով վերջացաւ այն առեն այս փորձը։ յայտնի է սակայն որ Մխիթարեանք յետոյ ոչ–կաթոլիկ հայ տղոց առնիւ ալ բացին իրենց դպրոցները ինչպէս Պոլսոյ մէջ, նոյնպէս այլուր։

Եւ սակայն կ'երեւայ թէ շատ ալ խաղաղ չէր ընթանար կեանքը հայ կաթոլիկ այս դպրոցէն ներս ու անոր չուրջ։

Հ. Պօղոս 1806 Ապրիլ 10ին կ'իմացնէ Վենետիկ թէ իր 60 աշակերտներով կը փոխադրուի Ս. Գէորգայ վանքը, տեղեկագրելով մեւնոյն առեն վերակացուներու, վարժապետներու, խնամակալներու միջեւ եղած անհամաձայնութիւնները, եւ աւելցնելով թէ այդ ամէնը փոխանակ պինդը վհատեցնելու, աւելի եւս կը զօրացնէին իր ոյժն ու կորովը՝ չատոչ վարելու ամէն զոհողութիւններով առանձնած կրթական գործը, իբրեւ գործ միաբանութեան եւ ազգին։

Ուշագրաւ է որ չի փակուիր նաեւ Լուսաւորչեան վարժարանը, ինչպէս 1807 Յունուար 10ին վանք կը տեղեկացնէ այս անգամ Հ. Դանիէլ Ինճիճեան, գրելով. «Իսկ փառաւորեալ դպրատունն Լու–

(1) Անդ, էջ 38։
(2) Անդ, էջ 40։

սաւորչեան Եղբայրութեան (անկէ եւ անսուրք վասն մէր), աչխատասիրեան սա ի մէնջ իսկ վերջին պարծանքն Լուսաւորչեան Հայոց»: Հ. Պօղոս հաւանաբար ինքն էր որ երթեւեկութեամբ կը չարունակէր կառավարել Լուսաւորչեանն ալ:

Մխիթարեանց վարած սոյն երկու դպրոցներու կողքին՝ նոյն այդ տարին հայ կաթոլիկները նոր դպրոց մը եւս կ'ունենան Պոլսոյ մէջ՝ բացուած Աստուն Ավքերեան եպիսկոպոսի նախաձեռնութեամբ: Հ. Ղուկաս Ինճիճեան կը գրէ թէ «Նոր դպրատուն Ավքերեան յաոյչ եւ բազմանայ ընտրելագոյն մանկամբք քաղաքիս՝ ըստ մեծի մասին»: Սակայն այդ դպրոցը նոր երեւցող դիսաւորի մը պէս չկրնալով մրցիլ Մխիթարեան դպրոցներուն հետ, քիչ վերջ մոռացութեան մէջ կ'իյնար եւ կ'անհետանար(1):

Հ. Մինաս Բժշկեանի կողմէ 1810 Յունուար 25ին Աբրահօր ուղղուած նամակի մը համաձայն, Հայր Պօղոսի վարած Ս. Գէորգայ դպրոցը եւս դարձեալ երկուքի կը բաժնուէր այդ տարին, եւ Հայր Պօղոս մէկ մասին հետ կը փոխադրուէր Բերա, ուր իր ձեռքին տակ կը կրթուէին «80 մանկունք ազքատորդիք՝ ընդ այլոց»: Նոյն տարւոյ 10 Ապրիլին պատահած հրդեհը,— որուն զոհ գացին 10 հազար տուներ,— հրոյ ճարակ ըրած է Լուսաւորչեան դպրոցն ալ: Սակայն Հ. Պօղոս Յունիս 10ին կը գրէ վհեհեիկ թէ յոյս ունի որ «ի մօտոյ ունի յարուցանել ՏՀը ի մոխրոյ զդպրատունն աւելի չքնաղ քան զառաջինն, եւ թէ աւ ժամս ուսանին ընդ դասախրատութեամբ 6 վարժապետաց չուրջ 125 մանկունք», հաւանօրէն երկու դպրոցները միասին առնելով(2):

Հայր Պօղոսի մահը, 1811 Սեպտեմբերին, ծանր հարուած մը պիտի բլլար կաթոլիկ հայոց ծոցին մէջ ծաւալիլ սկսած ուսումնական այս գործունէութեան:

Այնուամենայնիւ Մխիթարեանք այնքան ալ զոհ չէին իրենց բռնած ընդհանուր ճանքերը ապառելով կրթական գործի մը մէջ, որ ամբողջութեամբ իրենցը չէր եւ ուր իրենց ամբողջ պարտականութիւնը կը սահմանափակուէր դասախարակի դերով:

Անոնք փորձեցին հետեւաբար իրենց սեփական դպրոցներն ունենալ, ուր կարենային տարբ պատրաստել իրենց Միաբանութեան համար: Եւ արդարեւ «1808ին Կ. Պոլսի Մխիթարեանները դեղեցիկ խորհրդով երկու փոքրիկ դպրոցներ կը բանային իրենց յատուկ Տախթով, մէկը Ղալաթիոյ եւ միւսը Բերայի մէջ՝ Հ. Սուքիաս Սոմալեանի եւ Հ. Մինաս Բժշկեանի վերատեսչութեան ներքեւ: Սոյն դպրոցները՝ ուսմանց ծրագրին նայելով՝ թէեւ քիչ տարբերութիւն

---

(1) Հ. Բարսեղ Սարգիսեան, Անդ, էջ 41–42:

(2) Անդ, էջ 42:

ունէին Հ. Պօղոսի վարած ազգային դպրոցներէն, սակայն անոնց նպատակն եւ դաստիարակութեան եղանակը հոդեւորական եղած կ'երեւի. այսինքն է՝ անոնց դաստիարակները մտադիր էին այդ դպրոցները յաճախող աշակերտներու արտաքին ուսմանց եւ լեզուներու հետ՝ տալ նաեւ կրեբական կրթութիւն, որպէսզի անոնցմէ ազատաբար վենետիկ Ս. Ղազար վանքն երթալ ուզողները՝ նախապատրաստուած ըլլան եւ այդ ասպարէզին յարմար կրթութիւն ալ ստացած»(1):

Սոյն դոյզ կրթարաններուն գործունէութեան մասին այնքան ալ լրիւ չեն մեզ հասած տեղեկութիւնները: Հ. Մինաս Բժշկեանի վանք ղրկած տեղեկագիրներէն պիտինք թէ դպրոցը, զոր ամբողջ ինը տարի վարած է ինքը՝ այսինքն մինչեւ իր Տրապիզոն փոխադրուիլը, ընթացած է յաջող, թէեւ դոյզն աշակերտներով: Հոն կ'ուսանէին ոչ միայն աղքատ մանուկներ, այլ Տիւզեան, Թըննկըռ, Փուլճեան, Սամանճեան ծանօթ ընտանիքներէն ալ տղաք: Բժշկեան ոդեւին նուիրուած էր անոնց դաստիարակութեան գործին, ոչ միայն իր վարած դպրոցին մէջ ուսուցանելով դիտութեան շատ մը ճիւղերը, այլ գրելով եւ իր աշակերտներուն ներկայացնելով հայ պատմութենէն ներշնչուած թատերախաղեր՝ որոնք Պոլսոյ առաջին հայերէն ներկայացումները պիտի ըլլային:

1817էն՝ այսինքն Հ. Մինաս Բժշկեանի Տրապիզոն մեկնելէն յետոյ, լռութիւն կը տիրէ մինչեւ 1825 թուականը ըլլայ իր, ըլլայ Հ. Սուքիաս Սոմալեանի վարած դպրոցներուն մասին, որոնք հաւանաբար փակուած էին «ժամանակի պարագաներու եւ հակառակութեանց պատճառաւ», թէեւ հայ կաթոլիկ ազգային դպրոցը կը չարունակէ տեւել՝ Մխիթարեան ուրիշ վարդապետի մը, Հ. Սրապիոն Պարխեանի վերատեսչութեան ներքեւ(2):

1825ին կը վերաբացուի Մխիթարեանց դպրոցը Բերա, Եէնի-Մահալլէ թաղին մէջ, եւ կը գործէ ամբողջ երեք տարի Մխիթարեան երկու հայրերու հսկողութեան տակ, եւ հայ կաթոլիկ ազգ. վարժարանի հետ համերաշխօրէն:

«Սակայն 1828ի մեծ հալածանքը, կը գրէ հայ կաթոլիկ բանաձէրը, կու գար վերսաին ընդհատել նաեւ այդ կրթական գործը: 1831ին, երբ ըղձացեալ խաղաղութեան հետ Մխիթարեաններն ալ կը դառնային իրենց գործունէութեան ասպարէզը, ամէնուն յոյսն ու ակնկալութիւնը կը կեդրոնանային անոնց վրայ, վասնզի (հայ կաթոլիկ) ազգային դպրոցներն ընդհանրապէս փակուած էին, եւ

(1) Հ. Բարսեղ Սարգիսեան, աւդ, էջ 44:
(2) Աւդ, էջ 47:

իրենք ալ ի վիճակի չէին բանալու զանոնք, թող թէ մարել պատճառները»(1):

Մխիթարեանք 1831ին երկու գպրոց կը բանան արդարև, մէկը Զալաթիոյ եւ միւսը Բերայի մէջ, որոնց աշակերտներուն թիւը 174 էր: Գպրոցներուն մարիչն է Հ. Անանիա Ջէյտիան, որուն վերաւելուչութեան տակ կ'ուզուի ապագային մարժարան մըն ալ բանալ Ս. Փրկիչ նարակառայ եկեղեցւոյն կից, ծրագիրը՝ որ մարմին չառներ տակաւին: Հ. Անանիա երկար տարիներ կը մարէ Մխիթարեան գոյք կրթարաններուն, առաջանելի պարմաններու մէջ: «Հապա ժանաւթատար, հապա լսելիսպոյ հրդեհներ, որ միշտ իր նարակամբ հառաւտութիւններուն մտերիմ կը գտնէին, իր ձեռասուն աշակերտներուն յաճախ գիրուցան կ'ընէին, զրկելով իրենց մաուտր հացէն եւ իրենց յուսատր ընթացքէն: Հապա հակառակորդներու լրտած արդելութիւններ, եւ նախանձրնդդմ մրցութիւններ»:

«Հ. Անանիայի գպրոցները, բայց մանաւանդ Զալաթիոյ, բոլոր հայերուն մանուկներու նախնական կրթութիւն տալէ եւ գանոնք գործի դնելէ, ուրիշ մեծագոյն գեր մըն ալ կատարելու սահմանուած էին, այսինքն թէ՝ մօտ առնչն բոլորելիք Մուրատեան եւ Ռափայէլեան բարձրագոյն գպրոցներու յարմար աշակերտներ պատրաստել»(1):

Մէկ կողմէ այն պարագան որ Մխիթարեանց Զալաթիոյ գպրոցը պիչերթիկներու բաժին մը աւելցուցեր էր, եւ միւս կողմէ Մուրատեան վարժարանի հմայքը՝ ծնողքներու համար խոյժ մը եղած էին: Իսկ Բերայի գպրոցին համար՝ Ասպետ-Ագաճի մէջ բնդարձակ հող մը կը գնուէր 1836ին, ուր գետոյ պիտի կառուցուէր գպրոցական փառաւոր չէնք մը:

Մխիթարեաններու այս յաջողութիւնները «կը չարժէին ապուժիններու նախանձը: Նոքն առնն է որ էջմիածնական ապուժինը կը բանային Իսկիւտարի մեծ գպրոցը, Վիեննացիք եւ Վենետիկ Հայերն ալ Բերայի մէջ ուրիշ գպրոցներ: Մեկի հետ մրցելու համար,— կը պրէ Հ. Անանիա առ Արբահայրն,— ամէնքն ալ առնել առն կը չըջին՝ իրենց թուչերու հարուստ բնառնիքներու գատկիները, եւ մինչեւ անգամ Մխիթարեան գպրոցներու եւ ուսման մէջ յառաջացած աշակերտները՝ պէսպէս խոստումներով եւ հնարքներով»(1):

Մինչ այս մինչ այն Ասպետ-Ագաճի նարակառայ չէնքին մէջ կը բերուէին, Բերայի գպրոցին աշակերտներէն գատ, մաս մը Զալաթիոյ գպրոցին առներէն, այս կերպով հան համամիլիոյ 94 յառա-

(1) Ա.Ճղ. էջ 48:
(1) Ա.Ճղ. էջ 51:
(1) Ա.Ճղ. էջ 52–53:

ջացեալ աշակերտներ, բայց տաժանելի աշխատանք մը սահղծելով Հ. Անանիայի համար որ 1837 Մայիսին պիտի գրէր Աբբահօր թէ ստիպուած է ուսուցանել «հարիւրաւորաց՝ փոքունց եւ մեծաց, անմտաց եւ ծուլից, աղքատաց եւ պղծոց, յամենայն ամխսս նորոգ եկելոց, անբան եւ անկիրթ ծնողաց որդւոց. եւ այս՝ առանց ուրուք օգնականութեան, եւ պարս հանուրց թշնամեաց եւ չարախօսաց», նիւթական անձուկ պայմաններու մէջ, եւ սակայն «ոչ լքանելով երբեք ի յողունց թշնամեաց եւ ի խափանարար արկածից քաղաքին, միանգամայն եւ վարժելով եւ առաքելով մանկունս ի վարժոցդ»(1)։

Եւ ահա 1839 տարւոյ ահաւոր հրդեհը որ Տօղրու–Եօլէն սկսեալ լափեց Աղա–Ճամիի կամ Սագըզ–Աղաճի աջակողմեան փողոցները՝ մինչեւ Տէօրթ–Եօլ Աղզը, վիեննացւոց եւ ուրիշ հաստատութեանց հետ Մխիթարեան նորակառոյց դպրոցը եւս մոխիր դարձուց։

10.

«ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՆՕԹԱ»Ն

ԺԸ. դարուն Հայը երգել սկսեր էր արդէն Պոլսոյ մէջ։

Պաղտասար նոր օրերու աչուղներուն նախակարապետն եղեր էր։ Իր շրջանը փառքով լեցնող մտքի այս ռահվիրան քերթող ալ էր եւ իր քերթողական երկէն շատ բան պիտի փրկուի ժամանակին ճիրաններէն։ Անոր ստանաւորներէն շատերը երգուած ալ են, թէեւ անոնց եղանակները կորսուած են մոռացութեան մէջ։

ԺԸ. դարու երկրորդ կէսին, ինչպէս տեսանք երբ այդ դարուն մասին կը խօսէինք, անուն մը յայտնուեր էր յանկարծ որ իրեն գրաւում ըրեր էր հայ երաժշտութիւնը։ Գրիգոր դպիր Գապասաքալեանն էր։

Եւ ահա նոր դարուն հետ արդէն կու գանք Համբարձում Լիմոնճեանին, վաստակաւոր այն երաժիշտին՝ որ նոր շրջան մը պիտի բանար հայ երգին համար։

Ծզուած իր անցեալին հետ՝ հայ ժողովուրդը, գերութեան իր դարերուն, շատ բան էր մոռացութեան տուեր երբեմնի իր հոգեկան գանձէն։ Հայ երգը մէկն էր եղեր անոնցմէ։ Գեղջուկ հայ երգը՝ եթէ դեռ կը յամենար հեռաւոր հայ գիւղերուն մէջ, մեծ ոստանները արդէն վաղուց է մոռցած էին հայերէն երգել։ Օտար երգը, առաւելապէս թուրքինը, ան եւս գողցուած օտարէն, իրենց հոգեկան միակ զբօսանքն էր։ Օտարը մտած էր նաեւ հայ եկեղեցին ու

(1) Անդ, էջ 53–54։

պղծած անոր շարականները: Հայ տիրացուն Թուրքին շարքիները խառնած էր հայ մեղեդիներուն:

Պէտք էր Համբարձում Լիմոնճեանը գար որպէսզի մարդիկ աղէտն զգային:

Համբարձում Լիմոնճեան Պոլիս ծնած էր 1768ին: Զքաւոր ծնողքի զաւակ, Թերի կրթութիւն մը հազիւ ստացած, դերձակի մը մօտ աշկերտ էր մտեր, եւ յետոյ ալ պարապեր նոյն այդ արհեստով: Սակայն փոքր տարիքէն սիրահար երաժշտութեան՝ ատեն էր գտեր պարապելու անով ալ, եւ տակաւ յառաջդիմեր: Իրեն համար ճակատագրական դեր պիտի կատարէր իր յանդգնութիւնը ներկայանալու Յովհաննէս Չէլէպի Տիւզեանին, որ միւս Տիւզեաններուն պէս սիրահար էր երաժշտութեան, եւ որ բացառիկ ընդունակութիւն մը նշմարելով անոր մօտ՝ զայն ուսուցիչ կարգել տուաւ Մխիթարեանց վարած վարժարանին մէջ: Լիմոնճեան միեւնոյն ատեն գրագիրի պաշտօն ստանձնեց Պալեաններու մօտ, ջանալով սակայն կատարելագործուիլ երաժշտութեան մէջ: Դասեր առաւ յոյն երաժիշտներէ, յաճախեց տէրվիշներու մօտ, եւ ուսումնասիրեց հոգեւոր հայ հին երգերը, զանոնք փորձելով ձայնագրել: Եւրոպական նօթաները ձեռնտու չեղան իրեն, ու քրտնաջան աշխատանքի մը լծուեցաւ Շարականներու խազերուն նմանցնելով հայկական նօթաներ հնարելու համար, ամէն մէկ նշանի անուն մը տուաւ (փօ, է, վէ, բէ, խօ, նէ, պա) որոնք կը համապատասխանէին եւրոպական նօթաներուն (ռէ, մի, ֆա, սօլ, լա, սի, տօ), յետոյ ալ որոշեց եւ դասակարգեց ամանակներն ու չափերը:

Ոչինչ այնքան պերճախօս կերպով թարգմանը կրնար ըլլալ Համբարձում Լիմոնճեանը ոգեւորող հիմնական մտահոգութիւններուն, քան այն հատուածը ուր ինքն իսկ, 1837 Սեպտեմբեր 14ին Խասգիւղ գրի առած Թուրքերէն իր ինքնակենսագրութեան մէջ, կը նկարագրէ թէ ինչ շարժառիթներ զինքը դրդեցին հայ ձայնագրութեան գիւտը ընել: Իր բացատրութեանց ամփոփումը հետեւեալն է·

«Այս երաժշտական արուեստին ձայնագրութիւնը թէեւ ես ինքս՝ Տիրացու Համբարձում՝ հնարեցի Տիւզեանց Գուրուչէշմէի բնակարանին մէջ, բայց անկատար էր· Յակոբ Չէլէպին լաւ տեղեակ ըլլալով եւրոպական երաժշտութեան, եւ անոր հօրեղբայրը Անտոն Չէլէպի քաջահմուտ արեւելեան նուագարանաց, ես ալ յունական փլասթիքային բաւական ծանօթ ըլլալով, երեքս միասին ներկայ վիճակին հասցուցինք Աստուծոյ օգնութեամբ...

«Դժբախտաբար Շարականաց այն հոգեզմայլ երգեցողութիւնները խաղալիկ դարձած են մինչեւ ցարդ՝ խել մը յաւակնոտ դպիրներու բերնին մէջ, որոնք կը կարծեն թէ Ներսէս Շնորհալիէ ո՛ւղղակի իրենց աւանդուած են այն եղանակները՝ զորս իրենց քմաց

համեմատ կ'երդեն խիստ անպատշաճ կերպով, առանց նկատողութեան առնելու թէ մեր եկեղեցական երաժշտութիւնը իր պարզութեամբը վսեմ է եւ ղեղեցիկ: Ուրեմն ի՞նչ հարկ կայ անոնց մէջ աւելորդ դեղդեղանքներ մացնել, եւ իրենց ձայնին դեղեցկութիւնը ցուցադրելու նպատակաւ՝ անվայելուչ ձեւերով նմանողութիւնը ընել այն ինչ երկիչին, դնչուին կամ հրեային: Այս միջոցաւ ժողովուրդը փոխանակ ջերմեռանդութեան հրաւիրելու, աւելի եւս մեղսպարտ կացութեան (մատնած) չե՞նք ըլլար միթէ:

«Ահաւասիկ այսպիսի սանձարձակ կերպով երդող դպիրներուն չափ մը դրած ըլլալու համար՝ անհրաժեշտ համարեցինք Շարականաց հին բեկորներով կազմակերպել արդի ձայնագրութիւնը, որ կարող է ամէն ազգի ձայնը դրել, կարդալ եւ նուագել: Սակայն ցաւալի է որ մեր դպիր եղբայրները այս դեղարուեստին բաղմաթիւ օդուտները արհամարհելէ զատ լիովին բնաջինջ ընել կ'աշխատին դայն, որպէսզի առանց ծառացող ո՛եւէ աշակերտ մի դուցէ տեղեակ ի ձեռին եղանակ մը երդելու յանդգնութիւնն ունենայ յառենի եկեղեցւոյ: Խեղճերը չեն կարող ըմբռնել թէ իրենց չհաւանած այդ արուեստին չնորհիւ՝ ասկէ 1000 տարի եւս ալ մի՛ եւնոյն կերպով կրնան կարդացուիլ այժմու գրուածքները, առանց փոքրիկ կէտ մը չեղելու, մինչդեռ իրենք այսօրուան կարդացածնին վաղը՝ տարբեր ասմունքով կ'երդեն: Արդ, ձեզի կը թողում դատել թէ ասոնցմէ ո՞րը նախընտրելի է, քան հաճոյս կարդա՞լը, թէ կանոնաւորութեամբ եւ միօրինակութեամբ երդելը՝ ներդաշնակ կերպով:

«Փա՛ռք Նախախնամութեան, մինչեւ այս եօթանասուն տարիքս թէ՛ իմ Ազգիս եւ թէ՛ օտար ազգերու ծառայելով, կարող եղայ բաւական թուով աշակերտներ հասցնել. եթէ քանի մը տարի եւս Աստուած ինձ կեանք պարգեւէ, ամենամեծ բաղձանքս է՝ որ հաստատ հիմերու վրայ կառուցած ըլլամ այս նոր գիւտը, որպէսզի ժամանակներու ընթացքին մէջ չկորսուի, չանհետանայ եւ մոռացութեան անդունդը չգահավիժի՝ ա՛նքան երկարատեւ տքնութեամբ ձեռք բերած այս տակաւ մտքիս արդիւնքը: Ուրեմն կ'աղաչեմ, կը պաղատիմ ձեզի, սիրելի եղբայրներս, թողուցէք որ սրտի հանդարտութեամբ սա յառաջացեալ տարիքիս մէջ՝ զօրացնեմ այս գիւտը, որ տակաւին չատ պէտք ունի զարգացման. վասնզի այս աննման դեղարուեստին գաղտնիքները անթիւ, անհամար են. եւ եթէ Աստուած արժանի ընէ դիս այդ օրուան հասցընելու, պիտի ջանամ կարողութեանս ներած չափով երեւան հանել գանոնք»(1):

Լիմոնճեան իր հնարած ձայնանիշերով հնարաւորութիւն կ'ու-

---

(1) Արիստակէս Փհնյ· Հիսարլեան, «Պատմութիւն հայ ձայնագրութեան», կ· Պոլիս, 1914, էջ 56–58:

նենար եւ հնարաւորութիւն կու տար իր յաջորդներուն ալ զրի առնել ամէն եղանակ, եւ միւս կողմէ կորուստէ կը փրկէր ամէն շարական որ իր օրովը կար։ Ան կ'աշխատէր միւս կողմէ հայ շարականները բերել իրենց սկզբնական պարզութեան՝ թօթափել տալով անոնց ինչպէս յունական նոյնպէս արեւելեան եղանակներու հետքերը։

Բայց Տիւզեանց պատահած դժբախտութիւնը աղետաբեր եղաւ իրեն համար ալ։ Զրկուած իր պաշտպաններէն՝ ան նշաւակ եղաւ իր թշնամիներու հալածանքին, մանաւանդ Տիրացու Եղիսէ, Գարթալցի Յարութիւն եւ Մինէճէ Յովհաննէս կոչուած տիրացուներու չարաչուք երրորդութեան՝ որոնք դէմ էին իր բարեկարգութեանց։ Պալեան Գրիգոր ամիրայի մահուամբ կորսնցուց բարոյական նոր յենարան մըն ալ, եւ հայ երաժշտութեան համար խիկապէս աղէտ մը պիտի ըլլար եթէ նոր հովանաւոր մը չունենար յանձին Յարութիւն Պէզճեանի, որ ոչ միայն դասեր պիտի ապահովէր իրեն Մայր Եկեղեցւոյ, Խասգիւղի, Բերայի եւ Ղալաթիոյ մէջ եւ հնարաւորութիւն պիտի տար բազմաթիւ աշակերտներ հասցնելու, այլ եւ առիթ տալու որպէսզի տարածէ իր բազմաթիւ հեղինակութիւնները։ Անոնց մէջ յայտնի են Տիրածին Կոյս, Ո՛հ, ի սկզբան պատերազմին, Ո՛վ ամենապայծառ, Համեմատ քեզ ոչ գոյ նման, Վեհ հիմայեակ, Զարթիր, զարթիր, Զօրեղ բազուկն Վախանայ, Շուշանագեղ, եւայլն։

Լիմոնճեան իր աչքերը փակեց 1839 Մայիս 19ին։ Իր մահով կէս մնաց իր սկսած գործը։ Չկրցաւ կատարելագործել Հայկական նոթան։

Փոխարէն՝ աշակերտներ թողուց ետին։ Անոնց գլխաւորներն եղան Թամպուրի Ալիքսան (1815–1864), Աբիսողոմ Իւթիւճեան (1818–1847), Արիստակէս Յովհաննէսեան (1812–1878), Նէյզան Զենոբ (1810–1866), Պետրոս Չէօմլէկճեան (1785–1840), եւ Յովհաննէս Միւհէնտիսեան (1810–1891)։

Իր յաջորդները դժբախտաբար չքալեցին կեանքին հետ։ Ու խէթով ալ նայեցան փորձերուն վրայ որոնք կ'ըլլային հայ երգը տանելու համար իր սկզբնական ակունքին։

Բայց Լիմոնճեան բացած էր ճամբան։

Երաժշտագէտ Ալ. Շահվերդեան Լիմոնճեանի կատարած գործին գնահատականը տալու առթիւ կը գրէ թէ «Հայկական նոտաների ներդրումը մի քայլ էր, ուղղուած երաժշտական թէօրիայի պարզեցմանը եւ արաբական սխոլաստիկօրէն բարդ հնչիւնային սիստեմից փաստօրէն հրաժարուելուն, քայլ, որ նախապատրաստեց նոտային մուտքը հայ երաժշտութեան մէջ։ Հրաժարուելով արաբական սիստեմի քառնչորս եւ տասնութ ատիճանանոց հնչիւնաշարերից, Համբարձում Լիմոնճեանը հաստատեց ըստ էութեան տասնչորս

ստեղծանանոց Հնչիւնաշար, որը բաւական ճկուն կերպով վերարտադրում է հայ տրադիցիոն մոնոդիայի մէջ (ո՛չ միայն եկեղեցական, այլեւ ժողովրդական) ընդունուած մելոդիկ ինտերվալների եւ յաջորդականութիւնների ամբողջ բազմազանութիւնը։ Պատահական չէ որ հայկական նոտագրութիւնը ընդհուպ մինչեւ 20րդ դարը լայնօրէն կիրառում էին ժողովրդական մելոդիաներ հաւաքող երաժիշտները, այդ թւում նաեւ Կոմիտասը»(1)։

11·

«ՀԱՅԱՍՏԱՆ, ԵՐԿԻՐ ԴՐԱԽՏԱՎԱՅՐ»

Դարը կը քալէր՝ ազգեր ստեղծելով իր ճամբուն վրայ, իր ազատագրած բոլոր ազգերը կապելով հայրենի հողի մը։

Հայն էր միայն որ դեռ չունէր իր հայրենիքը՝ լրիւ ազգ դառնալու համար ինքն ալ։

Ինք եւս հայրենիք մը ունեցած էր անշուշտ, բայց չէր գիտեր դեռ անոր տեղը։

Հայաստանը լսած էր միայն պատմութեան իր գրքերուն մէջ, բայց ան այլեւս չկար քարտէսին վրայ։

Ու Պոլիս՝ ուր իբրեւ թէ մարմին կ՚առնէր այդ ազգը՝ դեռ չէր ճանչնար այդ Հայաստանը։ Զայն կը ճանչնար սրտաճմլիկ այն ճիչերուն մէջ որոնք ատեն ատեն կու գային գաւառներէն, եւ յանձին այն պանդուխտներուն որոնք մայրաքաղաք կը վազէին պատառ մը հաց ղրկելու համար տուն՝ բայց խամրելով խաներու անկիւններուն մէջ։

Ինչպէ՞ս հայրենիք սեպել հող մը ուր մարդիկ կու լային միայն, եւ որուն անունը արտասանել արգիլուած էր իրեն։

Հայաստան «հեռաւոր երկիր» մըն էր դեռ Պոլսոյ համար, եւ տակաւին երկար պիտի մնար իբր այդպիսին, մինչեւ մեր օրերուն՝ այդպէս երգուելով նոյնիսկ յեղափոխական քայլերգներու մէջ։ «Հեռաւոր երկիր», այդպէս մնաց Հայաստան ուրեմն դեռ ամբողջ դար մը։

Ու յետոյ, Պոլիս չէր ալ գիտեր Հայաստանի ճշգրիտ տեղը։ Ո՞րն էր իրապէս հողի այն բրդուճը որուն պէտք էր կռթնցնէր իր յոյսերը, զոր պահանջէր իբր հայրենիք։ Հէքեաթներու մէջ շատ ընդարձակ էր հողը՝ ուր իր պապերը ծնէր էին, եւ որուն վրայ դեռ ցանցնուած կը մնային անոնց վանքերն ու գերեզմանները։

(1) Ալեքսանդր Շահվերդեան, «Հայ երաժշտութեան պատմութեան ակնարկներ», Երեւան, 1959, էջ 332։

Հայ հայրենիքը դեռ սահման չունէր, եւ երկար ատեն պիտի չունենար: Հայ հայրենասիրութիւնը մարմին առնելու համար առասպելներու միայն պիտի պլլուէր, ու մեր դատը մեր տառապանքին պիտի կառչէր Եւրոպայի խղճմտանքին դուռները բախելու գացած ատեն: Ան չուարեցաւ երբոր իմմէ փաստ պահանջեցին. ան չկրցաւ Եւրոպացիներուն իրենց գրքերուն մէջ հայուն անունը գտնել եւ անոնց ցոյց տալ, ու աշխարհի ներկայ քարտէսին վրայ Հայաստան մը մատնանշել իր պատմած առասպելներուն վրայ ծիծաղողներուն: «Արեւելեան Նահանգները» շատ տարտամ բառեր էին որպէսզի անոնցմով երազ մը կարենար հիւսել, ու այդ Նահանգներուն ալ ուրիշները կը յաւակնէին:

Քարտէսները ժլատ, աշխարհի յիշողութիւնը նոյնպէս ժլատ, որպէսզի Նոր օրերու մարդիկը Հայաստանի մը գոյութեան հաւատային, Թուրքերը շատ խոժոռ՝ որպէսզի իրենց գրաւած հողերուն վրայ ցոյց տայինք մեր հին օճախը: Մենք խել անծանօթ մեր սեփական երկրին, երգերուն ապաւինեցանք ու անոնց ուժով օրօրեցինք մեր հայրենասիրութիւնը՝ առանց դեռ կարենալու զայն հողին կապել: Ու երգեցինք Յովհաննէս Միրզա Վանանդեցիին հետ, ճիշդ այն օրերուն երբ կը փորձէինք ետ չմնալ ուրիշ ժողովուրդներու փառքէն.

Հայաստան, երկիր դրախտավայր,
Դու մարդկային ցեղի օրրան:

Ո՞ր ժողովուրդն է որ այսքան անուշ երգեր է ստեղծեր իրեն. դրախտն է զետեղեր իր հայրենիքին մէջ ու իր հայրենիքը վերածեր է դրախտի. տնկեր է առաջին այգին, ու իր ծոցէն ցայտեր է Եփրատն ու Տիգրիսը որպէսզի երթան ոռոգեն ուրիշին ալ հողերը... Ո՞ր ժողովուրդն է որ Արարատին պէս անմահ լեռ մը ունի՝ որուն ստորոտէն, նկուն ու ամչնալով, անցած են ու կ'անցնին դարեր ու ցեղեր...

«Հայաստան, երկիր դրախտավայր»:

Օրհնեալ ըլլայ այն բարի մարդը որ այդ Հայաստանը ստեղծեց մեր հոգիներուն մէջ իր դիւթական այս երգով, ու հէքեաթները վերածեց անկորնչելի յուռութքի մը, որպէսզի սերունդները դիմանան այդ յուռութքին ուժովը, ու հաւատան որ Հայաստանը եղեր է ու պիտի ըլլայ...

12.

ԹՈՒՐՔ ԼՈՒԾԸ ԹՕԹՈՒԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ

ԺԹ. դարը թուական պիտի բանար նաեւ Թուրքիոյ բոլոր բաղկացուցիչ տարրերուն համար դատ դատ:

Անոնք, իրարմէ տարբեր չափով անչուշտ եւ տարբեր ալ մտահոգութիւններով, վերելքի պիտի ձգտէին բոլորն ալ, ու բոլորին ալ ծոցին մէջ ազգային խեղաւ մը պիտի բողբոջէր:

Եթէ այդ առթիւ թափուած ճիգերը մտաւոր յառաջդիմութեան մը փորձերէն անդին չէին անցներ ոմանց մօտ, ուրիշներ, ընդհակառակը, բանկած էին ազատագրուելու առնչով ալ, վերածնունդի ամէն փորձ հնարաւոր դանելով միայն ազատութեան պայմաններու մէջ:

Թուրք լուծին ներքեւ նոր չէ որ կը տուայտէին անոնք, եւ նոր չէ որ ազատագրուելու փորձեր կ'ընէին: Բայց դարը ուրիշ յոյսեր լեռներ էր հետը, եւ գօտեպնդեր էր զանոնք: Նախ ամէնէն տկար պահերէն մէկն էր թուրքին: Օսմանեան կայսրութիւնը որեւէ առեղծուածի կանդնած էր օտար վտանգի մը առջեւ, եւ երկիրը, ներսէն, ոչ մէկ ժամանակ այսքան հոգեր ունեցեր էր: Պահը ամէնէն յարմարն էր թօթափելու համար լուծ մը որ դարերէ ի վեր կը տեւէր՝ տարուկի վերածած ազգեր որոնք երբեմն քաղաքակրթութիւն ունեցեր էին, տարուկի վերածած անոնց հոգին ալ:

Ակէ զատ, Եւրոպան ինքը կը մղէր Թուրքիոյ հպատակ ժողովուրդները տէր դառնալու իրենց ճակատագրին: Անկեղծ թէ նենգ՝ իրախոյս մը կու գար Եւրոպայէն այդ ժողովուրդներուն: Ֆրանսական Յեղափոխութիւնը չէր կրնար ազդած չըլլալ, իր կարգին, Արեւելքի ժողովուրդներուն տրամադրութեանց վրայ, եւ տարուկին մէջ արթնցուցած չըլլալ ոգի կանգնելու տենչն ու տենդը:

Թուրք պատմաբան մը, Զիյա Քարալ, Ֆրանսայէն կը բերէ Թուրքիոյ քրիստոնեաները ազատութեան մղող դրդիռը.

«Ազգայնութեան գաղափարները՝ զոր Ֆրանսական մեծ Յեղափոխութիւնը մէջտեղ դրած էր՝ Նիզամը Ճէհտիւտ չրջանին սկսան տարածուիլ Օսմ. կայսրութեան մէջ: Ազգայնութիւնը ամէնէն առաջ կայսրութեան քրիստոնեայ բնակչութեան պատուաստուեցաւ օտար քարոզչական ազդեցութեան տակ եւ քաղաքական նպատակներով: Նափոլէօն Պոնափարթ, 1797ին Աւստրիոյ հետ Քամփօֆօրմիոյի դաշնագիրը ստորագրելէն եաք, երբ, Միջերկրականը Ֆրանսական լիճի մը վերածելու նպատակով, կ'որոշէր Եգիպտոսը գրաւել, իր այս մտածումը դիւրութեամբ իրականացնելու ուղիները որոնեց, եւ օգտուելով յունական կղզիներու մէջ տեղաւորուելէն՝ սկսաւ յոյները Օսմանեան կառավարութեան դէմ դրդռել»(1):

Իսկանդակ Աբեմմուտքը միեւնոյն համակրանքով չէր որ կը դիտէր անչուշտ ազատագրութեան չարժումը Թուրքիոյ հպատակ,

---

(1) Զիյա Քարալ, «Օսմանլը թարիհի», Ե. հատոր, Բ. տիպ, Անգարա, 1961, էջ 104:

ապրելուն մէջ։ Բոլոր պետութիւնները չէր որ իրենց մէջ համաձայն էին Թուրքիան անդամատելու այս կերպով։ Ընդհակառակը՝ Թուրքիոյ ամբողջականութիւնը իր ներկայ պաշտպաններն ալ ունէր եւրոպական ակրութեանց մէջ, որոնք նոյն իսկ կը պայքարէին իրարու միջեւ, ամէն մէկը իր սեփական շահերու պրիսմակէն դիտելով փոքր ժողովուրդներու դառը։ Եւրոպա համերաշխ չէր ինքն իր մէջ նոյն իսկ պահու մը՝ երբ ոչ մէկ դժուարութիւն կար հաշուելարդարի ենթարկելու համար պատուհաս մը որ Օսմանի հիմնած կայսրութիւնն էր։

Ֆրանսացի պատմաբան մը, Էտուար Տռիօ, ըսելէ յետոյ թէ «ազգութեանց վերածնութիւնը, բնական հետեւանք Ֆրանսայէն եկած յեղափոխական գաղափարներուն, եւ մանաւանդ Օսմանեան անկումին, ամէնէն բնական լուծումը պիտի ըլլար Արեւելեան խնդրոյն, թէեւ ամէնէն քիչ նախատեսուածը», կ'ըսէ թէ եւրոպական պետութիւններէն չատերուն համար դժուար էր հաշտուիլ այդ լուծման հետ, որ աղետալի էր իրենց շահերուն, եւ հակառակ իրենց սկզբունքներուն, սակայն չնայելով ատոր, «Պալքաններու քրիստոնեայ ժողովուրդները, օրինաւոր ժառանգորդները Օսմ. կայսրութեան, աւելին իսկ, օրինաւոր տէրերը՝ Թուրքերու կողմէ ատենօք գրաւուած երկիրներուն, դարս անօրինաբար չհազորդած ալ էին, իրենց ապրելու իրաւունքը ճանչցուցին մեծ պետութեանց ամէնէն եսասէր մեքենայութիւններուն մէջ, խիստ չատ անգամ իրենց անկախութիւնը պարտական ըլլալով իրենց կարծեցեալ պաշտպաններուն հակընդդէմ շահերուն»(1)։

Նման կարծիք մը յայտնած է նաեւ Ռընէ Փինօն։

«Արեւելքը, կը գրէ ան, կը մնայ դասական Թատր մը ուր եւրոպական շահերը երբեմն իրարու կը բախին, ու երբեմն կը միանան իրարու։ Պալքանեան փոքր պետութիւնները եւ Թուրքիոյ քրիստոնեայ ժողովուրդները զոհերն են այս տարակարծութեանց եւ այս համախոհութեանց։ Բայց պէտք չէ մոռնալ որ ոչ առաջինները իրենց անկախութիւնը պիտի զանէին եւ ոչ երկրորդները լրաւունքներ ձեռք պիտի ձգէին, եթէ, ի վերջոյ, չօգտուէին այդ հակամարտութիւններէն եւ այդ համախոհութիւններէն»(2)։

Ճիշդ է որ սուլթաններու լուծին յանձնուած ոչ-Թուրք տարրերուն մէջ միայն քրիստոնեաները չէին որ ճիզեր փորձեցին այդ լուծը թօթուելու համար։ Այդ նպատակին կը ձգտէին, կամ ձգտած

---

(1) Էտ. Տռիօ, «Արեւելեան խնդիրը եւ Հայկական հարցը», էջ 159։

(2) René Pinon, l'Europe et l'Empire ottoman, Paris, 1908, p. 260:

են առեն առեն Արաբները, Քիւրտերը, Ալպանացիները, որոնք նոյնպէս կը տառապէին Օսմանցի Թուրքերուն լուծէն, թէեւ նոյնքան ճնշուած չըլլային որքան կեավուրը, եւ ազգային դիտակցութիւնը նոյն չափով զարգացած չըլլար Յոյնին ու Ալպանացիին, Հայուն ու Քիւրտին մօտ:

Թուրք լուծին տակ հեծող տարրերէն բնականաբար քրիստոնեաներն էին ամէնէն աւելի տանջուողները: Ու չատ բնական էր առ: Արաբը, Քիւրտը ու մէկ մասը Ալպանացիներուն՝ Մարգարէին հովանին կը վայելէին, մինչ Թուրանը պարզապէս չնորհ կ'ընէր եթէ Սերպը, Յոյնը, Պուլկարը կամ Հայը դեռ կը չնչէին արեւուն ներքեւ: Ու բնական էր որ պոռթկումը սկիզբ առնէր քրիստոնեայ ժողովուրդներու ծոցէն:

Եւրոպան նուազ չհամակրգուած չէր անշուշտ Թուրք պետութեան խլամ տարրերուն մէջ խմորուող դժգոհութիւններով ալ, եւ ամէն անգամ որ առիթը կը ներկայանար կը չահագործէր զանոնք եւս: Բայց քրիստոնեաներու տառապանքները չատ աւելի դիւրին պատրուակ էին քրիստոնեայ պետութեանց համար յանուն անոնց դատախազ կանգնելու:

Ինչպէս պատմած ենք նախընթաց գլուխի մը մէջ, Պալքաններէն պիտի ծայր տար սակայն ընդվզումը: Այդ չրջանին մէջ ապրող ժողովուրդները չատ աւելի յոյս կրնային տածել եւրոպական միջամտութեան մը՝ որովհետեւ իրենց տառապանքը աւելի դիւրաւ կրնար իմանալ Եւրոպան: Ու փոխարէն՝ եւրոպական պետութիւններէն չատեր աւելի անմիջական չահեր ունէին այդ չրջաններուն մէջ, ու աւելի դիւրին առիթ՝ այդ չահերը հետապնդելու:

Ու հետեւաբար Թուրքիան Պալքաններէն է որ ճարճատիլ սկսաւ:

Հայաստան չատ հեռուն էր որպէսզի իր տառապանքը լսէր Եւրոպան, ու դեռ չատ կանուխ որպէսզի ան չահագործէր այդ տառապանքը:

13.

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԽՆԴԻՐԸ ԵՒ ԻՐ ՆՈՐ ԷՋԸ

Արեւելեան խնդիրը չատ լայն իմացութիւն մըն է, բազմաթիւ հարցերէ ազուցուած թնճուկ մը՝ որ անընդհատ դիմագիծ կը փոխէ, եւ միչտ նոր այժմէութիւն կը ստանայ իր այս կամ այն երեւոյթին տակ:

Ան իրականին մէջ ուրիչ բան չէ բայց եթէ համադրութիւնը այն բոլոր խնդիրներուն՝ որոնք Եւրոպան չահագրգռուած կը պահեն

Արեւելքի հանդէպ, եւ որոնք, միեւնոյն ատեն, ատիթ կը պառնան հակամարտութեանց ու վէճերու ի դուր ապատելով լուծման մը:

Նոր ժամանակներու մէջ Արեւելեան խնդիրը Արեւմուտքի չհաղորդութիւնն է դէպի Թուրքիոյ դռները, ու կը թուագրուի այն պահէն երբ Օսմանեան կայսրութիւնը մտահոգել սկսաւ Եւրոպան:

Արեւելեան խնդիրը իր սուր հանդամանքն ստացաւ սակայն այն օրերէն, երբ Թուրքիան, բազմաթիւ ժողովուրդներ իր ծոցն ընկլուզելէ յետոյ, ելաւ եւրոպական ափ՝ այնտեղ եւս իր թաթին տակ առնելով նոր ժողովուրդներ, եւ սպառնալով աւելի հեռուն տանիլ իր տիրապետութիւնը:

Չայն եւրոպական ափերէն բռնի քշելու ընդունայն փորձերէ յետոյ, Եւրոպա նախընտրեց հաստատողութեան մը գալ անոր հետ, մէկ կողմէ մեղմելու համար վտանգը որ կրնար գալ անկէ, եւ միւս կողմէ իր չահերուն ապագային փնտռելու համար անոր ընդարձակ երկիրներուն մէջ:

Արեւելեան խնդիրը, արդարեւ, իր նոր հանդրուանը կը մտնէ Քափիթիւլասիօններուն հետ:

Քափիթիւլասիօնները,— առանց հաշուելու անոնք զորս Թուրքերը կնքեր էին Բագուզայի եւ Վենետիկի հետ ԺԵ. դարուն եւ որոնք ափ ելլելէ քիչ յետոյ,— սկսեր էին այն պայմանագրութեամբ զոր 1535ին Սիւլէյման Բ. կնքեր էր Ֆրանսայի Ֆրանսուա Ա. թագաւորին հետ եւ որ 11 անգամ պիտի նորոգուէր երկու դարերու ընթացքին, այսինքն մինչեւ 1740 թուականը երբ Մահմուտ Ա. նոր քափիթիւլասիօն մը կը կնքէր, Վիլնէօվ մարքիզին միջնորդութեամբ, Լուի ԺԵ.ի հետ, եւ կ'որոշէր որ իր յաջորդները ստիպուած ըլլան յարգել զայն: Մինչեւ այն ատեն քափիթիւլասիօնները, — որոնք իրականին մէջ դաշնագրի բնոյթ ունէին, առաջմեայ նկարագիրը միայն կը կրէին, այսինքն կը տեւէին որքան կը տեւէր զայն կնքող սուլթանին կեանքը, որովհետեւ, ըստ Օսմանեան կայսրութեան մէջ արդեզրուած դրութեան, ամէն նոր սուլթան իրաւունք ունէր վերաքննելու իր նախորդին կողմէ տրուած որեւէ ֆէրմանի, որեւէ արտօնութիւն ու չնորհ:

Քափիթիւլասիօնները սկզբնապէս միայն Ֆրանսայի հետ էր որ կնքուեցան: Ետոյ նման իրաւունքներ կորզեցին ուրիշ պետութիւններ ալ, ինչպէս անգլիացիները 1579ին, հոլանտացիք 1612ին, ռուսերը 1685ին, եւայլն:

Խօսելով այն պարագաներուն մասին՝ որոնց մէջ Ֆրանսա առաջին քափիթիւլասիօնները կորզեց, կը գրէ.

«Ֆրանսուա Ա., դահ բարձրանալուն, չէր նախատեսեր թէ ինք պիտի հանէր Խաչին եւ Մահիկին սրբապիղծ դաշնակցութիւնը: Երբ 1519ին Շառլ Քէնի հետ կը կռուէր կայսերական գահին

համար, կը յայտարարէր թէ՝ եթէ կայսր ընտրուէր՝ մտադիր էր ամբողջ Եւրոպան առաջնորդել հսկայական խաչակրութեան մը ընդդէմ իսլամներուն։ Դժբախտութիւնը փոխեց իր զգացումները։

«... Ֆրանսայի թագաւորը իր «Յոյժ Քրիստոնեայ Թագաւոր»ի տիտղոսին նախանձախնդիր, իրապէս կը պժգար թրքական դաշնակցութենէ մը։ Բայց Շառլ–Քէնի փառասիրութիւնը այնքան ահաւոր էր որ ստիպուեցաւ հաւանիլ։ Նախնական այլեւայլ դիմումներէ յետոյ, իր պատուիրակներէն մէկը, Ժան տը լա Ֆօռ, գնաց Սիւլէյմանը գտաւ Միջագետք, եւ անոր հետ կնքեց Բելգրատի դաշնագիրը 1535ին։

Սոյն դաշնագրով «Ֆրանսացիք իրաւունք ունեցան առեւտուր ընելու Օսմ. կայսրութեան բոլոր նաւահանգիստներուն մէջ, իսկ միւս պետութեանց նաւերը ֆրանսական դրօշով միայն կրնային երեւնալ անոնց մէջ։ Ֆրանսա իր ազգակիցներուն համար ձեռք բերաւ նաեւ կրօնական ամենակատարեալ ազատութիւն եւ Ս. Տեղեաց պահպանութիւնը, ինչ որ տեսակ մը թեւարկութիւն կ'ենթադրէր Օսմ. կայսրութեան քրիստոնեաներուն վրայ»(1)։

Քափիթիւլասիոնները՝ զորս կը կնքէին եւրոպական պետութիւնները Թուրքիոյ հետ՝ հիմնական նպատակ ունէին օսմանեան օրէնքներու հեղինակութենէն ազատել զանոնք կնքող քրիստոնեայ պետութեանց հպատակները, առանց որ Թուրքիոյ քաղաքացիները իրաւունք ունենային նման արտօնութիւններ վայելելու քրիստոնեայ երկիրներու մէջ։

Քափիթիւլասիոններու ուժով եւրոպական պետութեանց Թուրքիոյ մէջ գտնուող հիւպատոսները իրաւունք ունէին ոստիկանական կանոններ կիրարկելու իրենց հպատակներուն հանդէպ, խուզարկութիւն կատարելու անոնց մօտ, զանոնք վտարելու, զանոնք դատելու ըլլայ քաղաքային եւ առեւտրական, ըլլայ պատժական հարցերու մէջ։ Եւրոպական պետութեանց հպատակները, իրենց կարգին, բացառիկ արտօնութիւններ կը վայելէին Թուրքիոյ մէջ՝ ինչպէս ազատօրէն հաստատուելու հոն եւ շրջագայելու, առեւտուր ընելու, կիրարկելու իրենց դաւանանքը, եւայլն։

Քափիթիւլասիոնները ոչ մէկ ատեն այնքան ի զօրու էին Թուրքիոյ մէջ որքան Քիւչիւք–Քայնարճիի դաշնագրէն յետոյ։ Այն շրջանն էր արդէն երբ Եւրոպա «հիւանդ մարդ»ու տեղ կը դնէր Թուրքիան, եւ այլեւս կը մտածէր անոր մորթը բաժնելու մասին։ Կը մնար միայն նպաստաւոր առիթներ որսալ, կամ պատրուակներ ստեղծել։ Այդ նպաստաւոր առիթները պիտի ներկայանային ինք–

(1) Տոխօ, «Արեւելեան հարցը...», էջ 45–47։

նին, բոլոր այն եվրոպիներուն ընթացքին դարս ասպարէզ պիտի բե-րէր Արեւելեան Հարցը։

Եթէ Արեւելեան խնդիրը սկսեր էր Արեւմուտքի պաշտօնական կապերէն Թուրքիոյ հետ, ան ծաւալ պատւ չնորհեր այն չհասպրո-պութեան դար Եւրոպա ուղեց տալ պէսի Թուրքիոյ քրիստոնեայ ժողովուրդները։ Այդ չհասպրդուխիւնը առիթ ծառայեր էր խաչա-կրութեան այն փորձերուն առեն դարս Եւրոպան պահ մը բրաւ հաչ-ուեյարդարի ենթարկելու համար պէպքերուն առեղծած թուրք կայսրութիւնը, անակնկալ կերպով կազմուած թուրք քաղաքա-կրթութեան ճամբուն վրայ։ Հիմա ևս, քաղիքիլասիոններու չրջանին, այդ չհասպրդութիւնը պիտի դար իրենց հետքնակու-թիւնը մեծցնելու Թուրքիոյ աչքին։

Դպրոցները եւ կրօնական միսրանութիւնները արդիմով օտար պետութիւնները կ՚ոգոպէին Թուրքիան՝ իրրեւ թէ լուսաւորելու հա-մար անոր հոմանիին տակ ապրող ժողովուրդները, մէյ մէկ պատրո-ւակ եղան նոյնպէս իրենց մշտական միջամտութիւններուն համար Թուրքիոյ գործերուն մէջ։ Կրթական գործը՝ դար Արեւմուտք առեղ-ծեց Թուրքիոյ հոգին վրայ՝ իր բարերար կերն ունեցաւ անչուշտ. բայց մեծ ընդ առեն թափանցման մը ճամբան բացաւ։

Արեւելեան հարցին ամենէն աչքառու երեւոյթներէն մէկը որ առեն առեն հրատապ կը դառնար Նեղուցներու խնդիրն էր։ Սկսեալ այն պահէն երբ Եւրոպական պետութեանց չահերը իրարու բախե-ցան Թուրքիոյ նկատմամբ իրենց յարաբերութեան մէջ, Նեղուցներու խնդիրը վէճերու առիթ եղաւ։

Արեւելեան հարցը կնճռոտ հանգոյցի մը վերածող այլապան երե-ւոյթներուն մէջ ամենէն յարատեւականը անտեսական թափանցման ձգտումն էր որուն բոլոր մրնձերը կու գային իրրեւ պատրուակ ծառայել։ Թուրքիան, ընդարձակատարած այն կայսրութիւնը՝ դար առեղծեր էին Օսման եւ իր յաջորդները, կայ հոգ մրն էր յաչ Եւ-րոպացի,— չափազ Արեւմուտքի ապրանքներուն համար, եւ չափ-մարան՝ հում նիւթեր։ Կայ այլ հոգ՝ եւրոպական պետութեանց թափանցման համար մշտական մտահոգ մը մնաց։

Արեւելեան խնդիրը մենաշնորհներու հարցն էր նաեւ։ Միայն անտեսական չափան չէր որ ախորժակը կը գրգռէր Եւրոպացի. ա-ռեւտրի ապատութիւնը՝ դար կը վայելէին անոնք գրեթէ բոլորն ալ՝ Թուրքիան կը ձգէր անտեսական կեանքի բոլոր մարդերուն մէջ, ասպարէզը տալով անոնց օրինք առելի գիւրութիւն ունենալ Թուր-քիան ապրանքով զգոգելու, եւ մրցելու գիներ մէջ։ Այդպէս չէր սակայն մենաշնորհներու պարագան։ Զանոնք ձեռք ձգելու համար տարբեր մեքենայութեանց կարիք ունէին եւրոպական պետութիւն-

ները, մանաւորապէս քաղաքական տագնապներու՝ որպէսզի կարենան մրցակից մը տապալել:

Յետամնաց երկիր մը որպիսին Թուրքիան էր՝ կարիք ունէր եւրոպական դրամագլուխին որպէսզի տնտեսական կեանք ստեղծէ եւ բարեկարգէ հանրային սպասարկութիւնները, իսկ եւրոպական դրամագլուխը մենաշնորհներու կարիք ունէր, որոնք այնքան ալ դիւրին չէին ձեռք ձգուեր: Ամէն մէկ մենաշնորհ քաղաքական շանթաժի մը, մեքենայութեան մը, ճնշումի մը գինն էր: Այդպէս էր որ օտար դրամատուները տիրեցին Թուրքիոյ տնտեսական կեանքին, քարափներու, լոյսի, հանրակառքերու, ծխախոտի մենաշնորհները բաշխուեցան, բայց առաւելապէս երկաթուղիներու մենաշնորհն էր որ քաղաքական բացառիկ հարց դարձաւ, տեսակ մը նոր փուլ Արեւելեան խնդրին մէջ, մանաւանդ այն վայրկեանէն երբ ի հեճուկս Անգլիոյ Գերմանիա յաջողեցաւ սուլթանէն մենաշնորհը կորզել Պոլիս-Պաղտատ երկաթուղիին, որ պիտի գար վտանգելու Հնդկաստանի ապահով կարծուած ճամբան...

Թուրքիոյ քրիստոնեայ ժողովուրդներուն ազատագրութեան փորձերն էին առաւելապէս որ Արեւելեան խնդրին մէջ նոր գլուխ մը բացին: Եւրոպան չէր կրնար չշահագրգռուիլ այդ փորձերով: Արեւմտեան պետութիւններէն ոմանց համար պատրուակներ էին անոնք պարզապէս որպէսզի Թուրքիոյ գործերուն մէջ միջամտութեան նոր իրաւունքներ ձեռք բերեն իրենց:

Պէտք չէ մոռնալ սակայն որ եթէ Արեւելեան խնդիրը, իր զանազան փուլերուն եւ իր զանազան երեւոյթներուն տակ, կը փորձէր կործանման առաջնորդել Թուրքիան՝ հարթելով անոր անդամատութեան ճամբան, նոյն այդ խնդիրը կը սատարէր նաեւ երկարաձգելու Թուրքիոյ հոգեվարքը, չըսելու համար կեանքը: Ու շատ ալ բնական էր ատ: Արեւելեան հարցին հետ կապուած գրեթէ ամէն խնդիր՝ հակամարտ շահերու առջեւ կը դնէր եւրոպական պետութիւնները, եւ մրցումի կը հանէր զանոնք: Հազուադէպօրէն կը պատահէր որ այդ խնդիրներէն մէկը կամ միւսը համերաշխ գտնէր Եւրոպան: Ու հետեւանքը կ'ըլլար այն որ պետութիւնները ստիպուէին դառնալ մէկը միւսին դէմ, եւ Թուրքին կողքը անցնին մրցակից մը ձախողեցնելու համար:

Շահերու այս հակամարտութիւնը բազմիցս կնճիռներ եւ տագնապներ եւս ստեղծեց: Թուրքիոյ վերջին մէկ դարու պատմութիւնը նման բազմաթիւ պարագաներ կ'արձանագրէ: Նեղուցներու խնդիրը, օրինակ, բաւական քրտնցուցած է պետութիւնները: Հակառակ դաշնագիրներուն որոնք կը կնքուէին 1840 Յուլիսէն ի վեր, ան միշտ կնճիռ կը մնայ եւ կը շարունակէ մնալ, զանազան պետութիւններ յաւիտենական վէճի մէջ պահելով եւ միշտ չկարենալով

լուծումի, ձգտած միակ որ Թուրքիան միշտ ալ կը պահէ Նեղուցներուն։ Ոչ նուազ բարդութեանց առիթ տուած է Ս. Տեղեաց խնդիրը, եւ այս կամ այն պետութեան յաւակնութիւնը Ս. Տեղեաց պաշտպանութիւնը իրեն վերապահելու. շարժառիթներէն մէկը որ Ղրիմի պատերազմը ստեղծեց՝ նոյն այդ խնդիրն էր։

Միջազգային բարդութիւններու նուազ պատճառ պիտի չդառնար նաեւ քրիստոնեայ ժողովուրդներու պաշտպանութեան խնդիրը, որուն մէջ նոյնպէս Եւրոպան երբեք համաձայն չեղաւ, թէեւ միշտ ալ պատրուակ ծառայեցուց զայն իրեն։ Ու եւրոպական պետութեանց այդ տարակարծութիւնէն օգտուող միշտ Թուրքերն եղան։

Մենք պիտի տեսնենք թէ քրիստոնեայ ժողովուրդներու ազատագրութեան հարցի շրջագծին մէջ պիտի մտնէր շուտով Հայկականն ալ, որուն հարց մը դառնալով իր կարգին, որպէսզի ան եւս եւրոպական պետութիւններու վէճերուն ցանցին մէջ տեղ գտնէ, ու աղետալի պահեր ապրիլ տայ հայ ժողովուրդին իր զարգացման բոլոր հանգրուաններուն մէջ։

14.

ՄԻՆՉ ՈՒՐԻՇՆԵՐ ԿԱԶԱՏԷԻՆ ԹՈՒՐՔ ԼՈՒԾԷՆ

Հայոց աչքերուն առջեւ քրիստոնեայ ուրիշ ժողովուրդներ սկսեր էին թօթափել թրքական լուծը։ Ու հայերը չէին կրնար նախանձի խառնուած հրճուանքով մը չդիտել ինչ որ տեղի կ'ունենար Պալքաններու մէջ դարուն առաջին տասնամեակներուն։ Սակայն հալածանքը զոր 1821ի յունական ապստամբութեան առեն կրեցին Պոլսոյ յոյները՝ չէր կրնար նոյնպէս սարսափով համակած չըլլալ Պոլսոյ հայերը եւս։

Յունաց սարքած ապստամբութիւնը 1821ին իր արձագանգը Պոլիս ալ բերած էր անշուշտ եւ Պոլսոյ յոյները չէին կրնար համակրութեամբ չհետեւիլ շարժման մը որ նպատակ ունէր ազատ Յունաստան մը ստեղծելու իրենց պատմական հայրենիքին մէջ, թէեւ անոնք գործօն մասնակցութիւն չբերին Ալեքսանդր Իփսիլանթի իշխանին նախաձեռնած ապստամբութեան։ Սակայն անոր կողմէ Պոլսոյ յոյն պատրիարքին եւ երեւելիներուն ղրկուած նամակներ, որոնք Թուրքերուն ձեռքն անցած էին, պատճառ դարձան զարհուրելի հալածանքի մը Պոլսոյ յոյներուն դէմ։ Նոյն տարուան Մարտ 17ին կը կախուէր յոյն պատրիարքարանի լոգօֆէթը, Ապրիլ 10ին կախաղան կը բարձրանային Գրիգոր պատրիարքն ու Եփեսոսի եւ Թեսաղոնիկէի մետրապոլիտները, Ապրիլ 19ին Արնաւուտքէօյի եպիսկոպոսը, իսկ նոյն ամսուան 27ին ալ Ադրիանուպոլսոյ մետրապոլիտը։

Մահուամբ կը պատժուէին նաեւ բազմաթիւ երեւելիներ, եւ ժողովուրդէն եւս ջարդուողներ կ՚ըլլային,— նախճիր՝ որ ոտքի պիտի հանէր ամբողջ յոյն ժողովուրդը, եւ պիտի հարթէր անոր ազատագրութեան ճամբան:

Արդ՝ յունաց դէմ սարքուած այս հալածանքին հայը եւս պիտի տար, աւա՜ղ, իր արեան տուրքը: 1821 Ապրիլ 7ին «զՊապա օղլու Յովհաննէս աղա հայազգին յօշատեցին եէնիչէրիք, եւ յետ աւուրց ինչ եւ զայլ եւս հայազգիս սկսան սպանանել սրով ի շուկայն եւ ի ճանապարհին, եւ կողոպտել»(1), իսկ Ապրիլ 29ին «Զարազեան Գասպար ամիրայ կախեցաւ ի դրանէ Վալիտէ խանին չարախօսութեամբ անաստուած Իսխէլ հրէին»(2), «ի պատճառս լինելոյ հատավաճառ Տէփէտէլէնլի Ալի փաշային, որ ապստամբեալն էր յայնժամ ի տէրութենէն»(3):

Թուրք պատմագիր Ջէվտէթ փաշա կը գրէ 1236 տարուոյ Շաբան ամսուան 3րդ օրը (1821 Մայիս 6) խումբ մը ստահակներ Բերայի մօտիկ Զուքուր կոչուած հայկական թաղը կոխեցին եւ վիրաւորեցին ութի չափ մեծ ու փոքր անմեղներ, որոնցմէ երկուքը շատ չանցած մեռան: «Թէեւ հայերը, կ՚ըսէ Ջէվտէթ, ըմբոստութեան ու խռովարարութեան մէջ որեւէ մասնակցութիւն ու կապ ունեցած չէին, բայց որովհետեւ չորին հետ թացն ալ կ՚այրի»(4), անոնցմէ ոմանք զոհ գացին այսպէս:

Ջէվտէթ կը յիշէ նոյնպէս որ համբաւաւոր Հալէթ էֆէնդիի կողմէ զինուած աւազակներու ուրիշ խումբ մը նոյն տարուոյ Մարտի վերջերը ասպատակելով Սկիւտարի կողմը թալանած է հայազգի Փիշմիշ օղլուի Եէնի-Մահալլէի ապարանքը: «Փիշմիշ օղլու փիշկին (եփած, փորձառու) մարդ ըլլալով հարստութիւնը զոհեց կեանքին ուղուրին, եւ յաջողեցաւ ողջ մնալ»(5):

15·

ՅՈՅՍԻ ՆՈՐ ՊԱՀԵՐ ՀԱՅԵՐՈՒՆ ՀԱՄԱՐ

Շատ քիչ անգամ հայ ժողովուրդը բռնկած է այնքան յոյսերով եւ ոգեւորութեամբ՝ որքան այն պատերազմներու միջոցին զորս ռուսերը մղեցին հողերուն համար որոնք երբեմն իրն էին եղեր, եւ

---

(1) Աւետիս Պէրպէրեան, «Պատմութիւն Հայոց», էջ 463:

(2) Անդ, էջ 465:

(3) Անդ, էջ 175:

(4) Ջէվտէթ, «Թարիխ», ԺԱ·, էջ 243:

(5) Անդ, էջ 202:

որոնց կը յուսար դարձեալ սիրանալ ռուս ժողովուրդի ազատութեամբ։

Ալեքսիոս յուսալից պահ մը եղեր էր 1826 տարին՝ երբ Ռուսաստան պատերազմ կը յայտարարէր նաև մզելու համար Ապտուլ Մըճիտն որ արշաւեր էր Կիլիստանէն դաշնակցով Ռուսիոյ անցած նահանգներուն վրայ։ Վրացի եւ հայ կամաւորներ կ'ազակցէին ռուս զօրքերուն, որոնք Մատաթով հայ զօրավարին հրամանին տակ, Շամքորի, Գանձակի եւ Շուշիի քով երկրցս ջախջախելով Ապտուլ Մըճիտի ուխտուն հազար հոգինոց բանակը, քշեցին զայն ռուս սահմաններէն դուրս եւ յաղթական մտան Ղարաբաղ։ Ու բարձրաստիճան հայ հոգեւորական մըն էր,— ներսէս Աշտարակեցին,— որ մեծապէս նպաստեց ռուս բանակի յաղթանակներուն, իր կազմած հայկազունդին հետ ինք եւս մասնակցելով կռիւներուն։

Թիւրքմէնչայի դաշնագիրը 1828 Փետր. 10ին կնքուած ռուսերուն եւ պարսիկներուն միջեւ՝ Արարատեան Հայաստանը կ'ազատագրէր պարսկական լուծէն, եւ ռուսական տիրապետութեան տակ կը մանէր. յետոյ՝ Ադրպատականի քրիստոնեայ բնակչութիւնը, պլիտարաբար հայերը, իրաւունք կը առանային գաղթելու դէպի ռուսական նորանուաճ երկիրները եւ այնտեղ հաստատուելու։ Թիւրքմէնչայի դաշինքին յետոյ էր որ մօտ 15 հազար հայեր մեկնեցան Ադրպատականէն ու գացին լեցուելին Արարատեան դաշտը։

Պարսից ձեռքէն հայկական հոգերու ազատագրութիւնը արտագրեցին հայերը, եւ զանոնք մզել յոյսեր տածելու Թուրքիոյ ձեռքը գանուող հայ նահանգներուն համար ալ։ Այդ յոյսերը ան անուցեր էր զար մը առաջ ևս։

Եթէ, սակայն, Թուրք եւ ռուս բախտակներ ԺԹ. դարուն՝ հայ ժողովուրդի դառը դէմ չատ տարտամ յոյսերով առգրկեր էին եւ այդ յոյսերը կապեր ռուս դէնքերու յաջողութեանց հետ, ԺԹ. դարուն սկիզբէն արդէն, հայ ժողովուրդը մօտաւոտ կը կարծէր իր արշալոյսը, ան անդամ ինքն ալ պատրաստ իր ազատութեան համար կռուի դալ դալու։

Առաջինը այդ պատերազմներէն դուրս ռուսը մզեց Թուրքիան դէմ այս դարուն՝ 1806-1812ի բախտին էր որ ռուս բանակներ Դանուբէն անցուց յաղթական։ Այս պատերազմին հայերն ալ լրջագոյ աջակցութիւններ բերին։ Առանց յիշելու հայազգի զօրավարները առանձ մասնակցեցան ռուսական արշաւանքին, պէտք է չմոռնանք կամաւորները, որ Գրիգոր Արք. Զաքարեանի գլխաւորութեամբ մաս առին Ռուսճուքի կռիւներուն մէջ՝ որոնց ընթացքին նոյնիսկ վիրաւորուեցաւ հայ արքեպիսկոպոսը։ Նոյն այս պատերազմին էր որ ռուս բանակներուն թանկագին աջակցութիւն բերաւ Մանուկ պէյ Մելիք-Եղեան, ոչ միայն նպաստելով ռուս գէնքերու յաղթանակին,

այլ եւ մեծ դեր խաղալով հաշտութեան դաշնագրին կնքման մէջ ի նպաստ ռուսերուն:

Պատերազմը դոր Նիքոլա Ա. ցարը բացեր էր 1828 Ապրիլ 14ին Թուրքիոյ դէմ՝ չէր կրնար պահ մը յոյսով չողոդել նաեւ Թուրք լուծին տակ ապրող հայերը, մանաւանդ երբ Պասկեւիչի բանակը, յաղթական արշաւէ մը յետոյ, կը գրաւէր Բաբերդը նախ եւ յետոյ Էրզրում բերդաքաղաքը 1829 Յուլիս 26ին, այս կերպով նուաճելով դրեթէ ամբողջ Թրքահայաստանը եւ Թուրքերու ձեռքը ձգելով մեծ ան վանը, Պիթլիսը, Մուշը եւ Երզնկան:

Հայը քաղաքական դեկավարութիւն չունէր այն օրերուն Պոլսոյ մէջ, բայց Պատրիարքարանէն ու անոր տիրող ամիրաներէն, որոնք չէին կրնար դուրս ելլել Թուրք չահերու շրջագիծէն հայ ժողովուրդի չահերը հետապնդած առեն: Եւ անոնք չէին կրնար ուրիշ դիրք բռնել սոյն պատերազմին ընթացքին բայց եթէ նախ իրենք դժուչանալ Պոլսոյ մէջ եւ յետոյ դժուչութիւն թելադրել դաւառներուն ալ: Հաւանօրէն նոյն մտավախութիւնը կար դաւառի հայ երեւելիներուն մօտ եւս, եւ բնաւ զարմանալի պէտք չէ թուի եթէ հայերը տեղ տեղ զրկարաց չեն ընդունած արշաւող ռուս զօրքը, եւ կամ Թուրքերուն ու քիւրտերուն հետ իրենք եւս դիմադրութեան մասնակցած:

Ազատագրուելու ճիղը որ համակեր էր այդ պահուն Թուրք լուծին տակ տուայտող ուրիշ ժողովուրդները՝ չէր կրնար արձագանգ դտած չըլլալ նաեւ հայ ժողովուրդի հոգիէն ներս: Այդ ազգերուն մէջ ամէնէն զժբախտը ինքն էր, ոչ միայն անոր համար որ անոնց մէջէն ամէնէն տառապածն էր ինքը, այլ որովհետեւ ազատագրութեան համար բոլորէն աւելի նուազ էին իր հնարաւորութիւնները, թէեւ ծարաւը ամէնէն աւելի բուռն:

Դարերու ընթացքին չատ էր փորձեր ինք եւս՝ Արեւմուտք տանելու իր ցաւերը եւ անոնցմով չահադրգռելու քաղաքակիրթ աշխարհը: Ու ամէն անգամուն ալ յուսախար դարձեր էր եւս, որովհետեւ մարդիկ խուլ էին եղեր, կամ աչխատեր էին դնել իր խըղճմըտանքը ունայն խոստումներու դիմաց:

Իր ազատութիւնը գէնքով յափչտակելու փորձեր ալ ըրեր էր, եւ յաղթանակի պահեր եւս արձանագրեր, բայց ի վերջոյ զգետնուեր էր անհաւասար կռիւներու մէջ, գերութեան մէջ չարունակելու իր դոյութիւնը, բայց միշտ յուսալից նայելով վաղուան:

Շրջապատուած թշնամիներով, ու հեռու՝ ինքզինք քաղաքակիրթ աշխարհէն, այլեւս իր աչքերը յառեր էր հիւսիս՝ ռուս ժողովուրդի յաղթանակներուն մէջ փրկութեան յոյսեր փընտրելով իրեն համար ալ:

Այն օրերու զէպքերուն իրազեկ հայ պատմիչը կը գրէ օրինակ.

«Յառաջ խաղացեալ Ռուսաց ի Կարնոյ՝ եկին ի Բաբերդ, բայց բնակիչք Բաբերդու Տաճիկք, Քուրդք եւ Հայք, միաբանեալ ընդ միմեանս՝ եղան նոցա պատերազմ՝ եւ ոչ թողին ռուսաց մտանել ի քաղաքս իւրեանց: Եւ որովհետեւ կորովիք էին սոքա, եւ վարժք ի ձգել զսուր եւ զնիզակ, բազում վնասս հասուցին ռուսաց, եւ զեօթն անգամ ի պատերազմին յաղթեցին Ռուսաց, եւ զբազումս ի նոցանէ կոտորեցին, որոց կոտորած անկելոցն ի պատերազմին՝ իբրեւ զբլուր իմն կանգնեցաւ ի դաշտն Բաբերդու»:

Բայց երբ ռուս թնդանօթներու ռումբերուն տարափին տակ Բաբերդցիք ստիպուեցան խոյս տալ քաղաքէն, «ի դաշտի անդ կոտորեցան չորք հարիւրք ի Քրդաց եւ հարիւր յիսուն եւ վեցք ի Հայոց»: Աւելի ահաւոր եղաւ պատկերը երբ Պասկեւիչ յաջողեցաւ ի վերջոյ գրաւել Բաբերդը. ան «յաւել եւս կոտորել զկորովի բնակիչս քաղաքին ի Հայոց եւ ի Տաճկաց, առնուլ կամեցեալ զվրէժ կոտորածի զօրաց իւրոց, զոր նոքա կոտորեցին»: Այնպէս որ «ի Հայոց բնակելոց ի Բաբերդ՝ մեռան ի մրցմունս անդ պատերազմաց հազար մետասան անձինք, եւ ի Քրդաց եւ ի Տաճկաց հազար հինգ հարիւր, իսկ ի Ռուսաց աւելի քան զչորս հազար հոգիս»(1):

Ոչ մէկ տարակոյս որ Հայը, Պոլսոյ մէջ եւս, յոյսերով բռնկած ըլլայ ինքն ալ, երբ Քեռին կ՚անցնէր սահմանը: Բայց չափազանց անխոհեմութիւն պիտի ըլլար իրենց կողմէ՝ եթէ որեւէ ձեւով զգա-ցընէին իրենց հոգեկան տրամադրութիւնը, մանաւանդ այնպիսի օրերու երբ դաւանական վէճերը թունաւոր մթնոլորտ մը ստեղծած էին Պոլսոյ մէջ, եւ հայ կաթոլիկ մոլեռանդութիւնը հայերը կ՚ուզէր կասկածելի ցուցնել պետութեան:

Նման քսութիւն մը անոնք ըրած էին ռուսական այս արշաւանքէն քիչ առաջ, 1827ին:

Արդարեւ կաթոլիկ հայոց կողմէ պալատ ներկայացուած նոյն այն աղերսագրին մէջ ուր անոնք Հայոց պատրիարքարանէն անջատուիլ եւ ուրոյն հասարակութիւն կազմել կը խնդրէին, իրենց նոյն բաղձանքը արդարացնող պատճառներուն մէջ կը ներմուծէին ամբաստանութիւն մը հայոց մասին, իբր թէ անոնք կը դաւաճանեն պետութեան, ինչպէս յիշեցինք իր տեղին: Իրենց աղերսագրին մէջ կաթոլիկ հայերը կ՚ըսէին.

«Յայտ է մեծազօր տէրութեան ձերում, ո՛վ Թագաւոր, զի յանցեալ ամին արեւելեան Հայք՝ որք ի Պարսից բաժնին էին, միաբանեալք ընդ Մոսկովաց՝ ապստամբեցան ի տէրութենէն Պարսից, եւ ոչ սակաւ վնասս հասուցին Պարսից տէրութեան:

«Արդ՝ խորհուրդ խորհեալ են արեւելեան Հայք յարձակել եւ ի

(1) Ա. Պէրպէրեան, «Պատմութիւն Հայոց», էջ 205-206:

սահմանս Օսմանեան տէրութեան, եւ կոխան առնել զքաղաքս եւ զգիւղօրէս, առնուլ եւ գրաւել, եւ կանգնել ինքեանց զմասնաւոր ճագաւորութիւն իմն ի Հայաստան աշխարհին՝ ընդ հովանաւորութեամբ Ռուսաց տէրութեան:

«Արդ զայս խորհուրդ խորհեալ են Հայք, եւ ունին թշնամութիւն զտէրութենէ ձերմէ...»:

Այս թունալից գիրը ստորագրող հայ կաթոլիկ երեւելիները սուլթանէն կը խնդրեն յետոյ զիրենք անջատել այս դաւաճան հայերէն: Տարբեր խնդիր, որ սոյն քուէթիւնը, ինչպէս պատմած ենք իր տեղին, ոչ միայն պտուղ չտուաւ, այլ աղետալի կերպով անդրադարձաւ զայն ստորագրողներուն վրայ, շնորհիւ Պէզճեան ամիրայի միջնորդութեան: Այս պայմաններուն մէջ միամտութիւն պիտի ըլլար կարծել որ Պոլիս կրնար որեւէ կերպով կասկած հրաւիրել իր վրայ:

Ռուսական այս արշաւանքի առեն էր որ Պոլսոյ հայերը այլապէս ալ տագնապ մը անցուցին: Այսինքն այն սովին միջոցին՝ որուն ենթարկուած էր մայրաքաղաքը, եւ իշխանութիւնները կը մտածէին Պոլսոյ բնակչութենէն մաս մը պարպել եւ ղրկել գաւառները:

«Յայս հայեցեալ մեծամեծ նախարարաց տէրութեանն, կը գրէ պատմիչը, եւ բազմիցս ժողովք արարեալք, չգտին այլ ինչ ճար վասն սովուս, բայց միայն այս, զի ամենայն օտարականք՝ որք ի տասն ամաց հետէ եկեալ էին ի Կոստանդնուպոլիս, գնասցեն ի քաղաքս եւ ի հայրենիս իւրեանց, ուստի եկեալքն են, եւ Կոստանդնուպոլսեցիք՝ որք ունին բաւական դրամ ի ձեռին, ելեալք մեկնեսցին որդւովք եւ ընտանեօք իւրեանց ի Նիկոմիդա, ի Պրուսա, ի Թրակիա, եւ յայլ մօտաւոր տեղիս: Ուստի եւ վճռահատեալ այս որոշումն նոցա, եւ հաւանեցուցեալ զարքայ առ ի պակասեցուցանել զբնակիչս Կոստանդնուպոլսոյ այսու եղանակաւ, զի բաւեսցէ մնացելոցն ցորեան եւ այլ պիտոյք, որ ինչ գտանին ի շտեմարանս արքունիս, եղեւ հրաման արքայէ, եւ եկն հրովարտակ ի պատրիարքարան Հայոց եւ Յունաց, եւ առ Հրեայս զի մեկնեսցին ի Կոստանդնուպոլսոյ Կոստանդնուպոլսեցիք, եւ օտարականք հայրենիս իւրեանց»(1):

Եւ ահա օգնութեան կը հասնի «խորախորհուրդ եւ բազմահնճար Պէզճեան ամիրայ», որ սուլթանին փութալով կ'ահաբեկէ զայն՝ ըսելով որ եթէ երկրին թշնամիները կը խնայեն մայրաքաղաքին առաւելապէս քրիստոնեաներու ներկայութեան համար է հոն, իսկ սովին գալով՝ ան կ'առաջարկէ հրաման տալ փափաքողներուն որպէսզի մօտակայ քաղաքներն ու գիւղերը երթան, ցորեն եւ ալիւր բերեն

(1) Ա. Պէրպէրեան, «Պատմութիւն Հայոց», էջ 201–202:

մայրաքաղաք, ու վաճառեն իրենց ուզած գինով առանց մաքս եւ տուրք վճարելու։ Սուլթանը շնորհեց Թելադրուած հրամանը, բազմաթիւ վաճառականներ՝ Թուրք, Հայ եւ յոյն՝ ցրուեցան զանազան կողմեր, ալիւր ու ցորեն բերին Պոլիս, եւ մայրաքաղաքը ազատեցին սովէն։ Սուլթան Մահմուտ, այս դէպքէն յետոյ էր որ, ականակուռ պատուանշան շնորհեց Պէզճեանի եւ արտօնեց զայն տաճկական տարազով հագուիլ։

Աւելցնենք որ ռուսեւթուրք այս պատերազմին Հայոց համար միակ արդիւնքն այն եղաւ որ շուրջ 90·000 Թրքահպատակ Հայեր, Թրքական վրէժխնդրութենէն ահաբեկ, Թողուցին Կարնոյ, Պայազիտի, Ալաշկերտի եւ Կարսի գաւառները, եւ գաղթեցին Ալեքսանդրապոլ, Լոռի, Ախալցխա եւ Ախալքալաք։

16·

ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԸ ԴԱՐՁԵԱԼ ԳԺՏՈՒԹԵԱՆ ԽՆՁՈՐ

Հայն ու Յոյնը անգամ մը եւս դէմ դէմի կեցան իբրեւ ոսոխ, ու միշտ Երուսաղէմի իրենց իրաւունքներուն վէճն էր այս նոր բախման պատճառը, վէճ որ քանիցս բռնկեր էր նախորդ դարերուն՝ Թշնամիներու վերածելով բախտակից երկու քրիստոնեայ ժողովուրդներ եւ երկու կողմն ալ ստիպելով Թուրքերուն պաշտպանութիւնը շահիլ հնարաւոր բոլոր միջոցներով, եւ որ կը պոռթկար հիմա, այս դարուն եւս, երբ երկու ժողովուրդները վերելքի իրենց ճիգերուն մէջ առաւել քան երբեւիցէ կարիք ունէին իրարու։

Վէճը իրականին մէջ բռնկեր էր Սուլթան Սելիմ Գ·ի օրով, 1806ին։ Անթիմոս՝ Երուսաղէմի յոյն պատրիարքը՝ ուզեր էր բռնանալ հայերու սեփականութեանց վրայ, իբրեւ թէ ապաւինած կարգ մը հրովարտակներու։ Հայոց պատրիարքը՝ Թէոդորոս՝ Պոլսոյ Ազգ· պատրիարքարանին աջակցութիւնը խնդրեր եւ Պոլիս փութացուցեր էր Երուսաղէմի միաբաններէն մէկը հրովարտակներու պատճէններով։ Վէճը երկարեր էր, որովհետեւ Յոյները յաջողած էին սիրաշահիլ Թուրք պաշտօնատարներ, իսկ Հայոց ներկայացուցած վաւերագրերը բաւարար չէին նկատուած եւ անզօր էին մնացած անոնց ջանքերը կայսերական դիւաններէն հայթայթելու համար պատճէնները հին հրովարտակներու։

1807 Մայիսի խառնակութիւնները պահ մը կ՚ընդհատէին վէճերը, որոնք սակայն վերստին պիտի արծարծուէին տարի մը յետոյ՝ երբ գահ կը բարձրանար Սուլթան Մահմուտ Բ· եւ կացութիւնը պահ մը կը խաղաղէր։ Այս վէճերը հրահրելու առիթ պիտի դառնար 1808 Սեպտ· 30ին Երուսաղէմի մէջ պատահած հրդեհը՝ որ

Հայոց վանքէն ծագած ըլլալուն Յոյներուն ձեռքը պատրուակ ծառայեր էր մեղադրանքներ յերիւրելու Հայոց դէմ։

Ցունաց չար բախտէն սակայն այդ պահուն մեծ–եպարքոսն էր Պայրաքթար Մուսթաֆա փաշան՝ հայոց մեծ բարեկամը, ու մանաւանդ Մանուկ պէյ Միրզայեանի։ Անզօր եղան իրենց փորձերը արքունական հրովարտակ կորզելու, թէեւ մաքերը թունաւորեցին մայրաքաղաքին մէջ՝ լուր տարածելով թէ հայերն են եղած հրդեհին հեղինակները՝ յունական եւ լատինական սրբատեղիները հրոյ ճարակ դարձնելու համար, մինչդեռ հրդեհէն ամէնէն չատ վնասուողները հայերն էին եղած, եւ լատինները գրեթէ վնաս կրած չէին։

Ջափաղանց պերճախօս է վաւերաթուղթը, որուն պատճէնը ձեռքի տակ ունինք եւ որով Պոլսոյ դանիական դեսպան Հիւպշ կը տեղեկագրէ Փեթերսպուրկի դանիական դեսպան պարոն Պլօմի 1808 Դեկտ. 20 թիւով Պոլսոյ այդ օրերու անցքերը, իր տեղեկագրին մէջ ներմուծելով նաեւ թունաւոր հատուած մը՝ որ յունական վայրահաչուժիւններէն կրնար միայն բխած ըլլալ։

«Մոլեռանդութիւնը եւ անհանդուրժողութեան ոգին զորս հայերը կը տնուցանեն ընդդէմ կաթոլիկներուն եւ յոյներուն վերջերս յայտնուեցաւ ամենաեղերական ձեւով։— Անոնք կրակի տալ տուին Երուսաղէմի Ս. Գերեզմանի չրջանակին մէջ գտնուող յունական եւ կաթոլիկ եկեղեցիները։ Վայելելով մեծ վէզիրին պաշտպանութիւնը՝ անոնք ապահովուած էին թէ իրենց չարագործութիւնը անպատիժ պիտի մնայ եւ նոյն իսկ կը յուսային թէ Մուսթաֆա փաշա իրենց բացարձակ արտօնութիւն պիտի չնորհէր սոյն սրբավայրին միակ սեփականատէրերը դառնալու համար»(1)։

Դժբախտաբար հայ ազբիւրները(2) լուռ են Մանուկ պէյի կատարած միջամտութեան մասին։ Թէեւ անոր պաշտպանութիւնը չէր կրնար երկար տեւել։ 1808 Նոյեմբեր 14ին Պայրաքթար Մուսթաֆան կը սպաննուէր էնիչէրիներու յարուցած ըմբոստութեան պա–

---

(1) Մոսկուայի Ռուսիոյ Արտաքին Քաղաքականութեան Արխիւ, փոնտ 2274, թերք 103։

(2) Աւետիս Պէրպէրեան, «Պատմութիւն Հայոց», Կ. Պոլիս, 1871, էջ 59–60։ Աստուածատուր Եպ. Տէր Յովհաննիսեան, «Ժամանակագրական պատմութիւն Ս. Երուսաղէմի», Երուսաղէմ, 1890, Բ., 159–162։ Մաղաքիա Արք. Օրմանեան, «Ազգապատում», Գ. հատոր, Երուսաղէմ, 1927, էջ 3385–3390։ Տիգրան Սաւալանեան, «Պատմութիւն Երուսաղէմի», Երուսաղէմ, 1872, ձեռագիր թիւ 2013, էջ 1027։

հուն, իսկ Մանուկ պէյ կը ստիպուէր Պոլսէն հեռանալ, այլեւս ընդմիշտ:

Անկախ սակայն յոյներուն կողմէ Հայոց մասին տարածուած յերիւրանքներէն որոնց արձագանգը կ՚ըլլար այսպէս գաղղիական դեսպանը, Հայերը պէտք է իրապէս յոյս դրած ըլլան Պայրաքթար Մուսթաֆա փաշայի վրայ՝ յոյներուն հետ իրենց վէճը ի նպաստ իրենց լուծելու համար, եւ մանաւանդ անձկութեամբ սպասած ըլլան Մանուկ պէյի Պոլիս ժամանման:

Սովետական պատմաբան Միլլէր որ նոյնպէս ձեռքի տակ ունեցած է գաղղիական դեսպանին տեղեկագիրը, կը գրէ Մանուկ պէյի Պոլիս այցը յիշած ատեն թէ «Պոլսոյ հայ համայնքը այնքա՜ն հաւատք ունէր Մանուկ պէյի զօրութեանը վրայ որ կատարեալ լրջութեամբ կը հաւատար մեծ եպարքոսէն հրովարտակ մը ստանալ Երուսաղէմի սրբավայրերուն վրայ բացարձակ արտօնութիւն ձեռք ձգելու մասին»(1):

Պայրաքթարի եղերական վախճանէն եւ Մանուկի փախուստէն յետոյ, տագնապը նոր կերպարանք կը ստանար Հայերուն համար: Թէեւ Մահմուտ կը շարունակէր մնալ գահուն վրայ, բայց եէնիչէրիները տէր էին կացութեան, իսկ մեծ-եպարքոս դարձած էր Քէօր մականուանեալ Եուսուֆ փաշան: Այնպէս որ Յոյները զանազան սադրանքներով յաջողեցան հրկիզել սրբատեղիներու վերաշինութեան ֆէրմանը իրենց անուան առնել, Ս. Յարութեան տաճարին մէջ Հայոց պատկանող ինչ ինչ մասերու վրայ ձեռք դնել, եւ շահելով մեծ-եպարքոսը՝ աղերս մատուցանել կայսեր որպէսզի իրենց յանձնուի Ս. Յակոբայ մայրավանքն ալ, իբրեւ կաշառքներու գինով ապօրէն կերպով գրաւեալ Հայերու կողմէ:

Սուլթան Մահմուտ խոհեմութիւնն ունեցաւ ընթացք չտալ Յունաց դիմումին, հակառակ Քէօր Եուսուֆ փաշայի թելադրութեանց, մինչ Հայերը հազար քարի կը զարնէին իրենց գլուխը ամլութեան մատնելու համար յունական սադրանքները:

Բարեբախտութիւն եղաւ Հայերուն համար որ Քէօր Եուսուֆ փաշան ճակատ մեկնեցաւ, եւ տեղակալութիւնը ստանձնեց Տաքիր Ահմէտ փաշան, որ կը թուի թէ Հայոց հանդէպ աւելի բարեացակամ էր: Անոր խորհուրդով եւ հաւանութեամբ էր որ որոշուեցաւ աղերսագիր մը ներկայացնել կայսեր: Աղերսագիրը մատուցուեցաւ, եկեղեցականներու մեծ խումբի մը ձեռքով, 1809 Ապրիլ 23ին, երբ սուլթանը ուրբաթի աղօթքին կ՚երթար Աքսէրայի թայլին մզկիթը: Մահմուտ, տպաւորուած եղած ցոյցէն եւ բերանացի աղերսանքէն՝

---

(1) Միլլէր, «Պայրաքթար Մուսթաֆա փաշա», էջ 296:

որ իրեն կ'ուղղէր Պօղոս եպիսկոպոս Գարագոչեան մաղթանքներ խառնելով իր խնդրանքներուն, հրամայեց առկախ թողուլ վէճը։

Բայց Յոյները կանխած էին գործադրութեան դնել չինութեան համար իրենց ստացած հրամանը, եւ Երուսաղէմ փութացուցած էին 150 արհեստաւոր եւ բանական չինանիւթ, ինչպէս եւ պետական վերակացուն որ պիտի հսկէր չինութեանց։ Ցունաց համար դիւրին չեղաւ սակայն արժեցնել իրենց յաւակնութիւնները, եւ բախեցան հայերու եւ լատիններու բուռն ընդդիմութեան։ Երկոր կողմերն ալ իրենց պաշտպան ճարեցին, եւ դատարանները մաշեցուցին մինչեւ որ կուսակալը յոյներուն արտօնեց միմիայն իրենց մասերը չինել եւ հրամայեց յետաձգել միւս ապզերուն սեփականութեանց գրաւումը։

17.

ԵՂԲԱՅՐՈՒԹԵԱՆ ԱՂՈՒՈՐ ՊԱՀ ՄԸ

Յոյներու եւ հայերու միջեւ ծագած այս նոր վէճը Երուսաղէմի իրենց իրաւունքներուն չուրջ, հայերու եւ հայ կաթոլիկներու միջեւ անակնկալ մերձեցման մը առիթը եղաւ։

Ժթ. դարը նոր էջ մը բացեր էր կաթոլիկութեան թափանցման պատմութեան մէջ։

Արդէն կաթոլիկ դարձած հայութիւն մը կար Պոլսոյ մէջ դարուն սկիզբն իսկ, թէեւ պաշտօնական կազմակերպութիւն դեռ չունէր։ Միւս կողմէ հայ կաթոլիկ հոգեւորականներ ալ եկած բոյն դրած էին Պոլսոյ մէջ։ Ոմանք եկած էին Հռոմէն ու թթու կաթոլիկներ էին արդէն. դաստիարակուած փրոփականտայի Քոլէճին մէջ՝ անոնք «Քոլէճցի» կոչուեցան յետագային։ Ուրիշներ Մխիթարեանց ծոցէն կու գային, եւ նուազ մոլեռանդ քան Հռոմէն եկող իրենց գաւանակիցները՝ առաւելապէս կը զբաղէին դաստիարակչական գործունէութեամբ. անոնք ճանչցուեցան իբրեւ «արբայականներ, այսինքն իբր Մխիթար Աբրահօր Մխիթարեանէն։

Մարդորսական փորձերը միշտ կային, բայց քաղաքական կացութիւնը թոյլատու չէր արշաւանքի անցնելու։ Ընդհակառակը սկսած էր ընդհանուր մտայնութիւն մը հաստատել վերջ տալու համար պատահարներուն։

Ամբողջ երեք տասնամեակ փորձեր կ'ըլլան արդարեւ Պոլսոյ մէջ մերձեցում յառաջ բերելու համար Հայոց Պատրիարքարանին եւ կաթոլիկ դարձած հայերուն միջեւ։ Դարը նոր չունչով մը արթնցած էր։ Զարթօնքի չրջան մը բացեր էր ան չատ մը ժողովուրդներու համար։ Անոնցմէ մէկն էր հայ ժողովուրդը որ վերածնութեան մը կը պատրաստուէր։ Հոգիներու խմորման այդ պահուն, աղէտ

պէտք ըլլար եթէ հայ ժողովուրդը պառակտուած մնար ներքէն դաւանական վէճերով։ Այդ հիմնական մտահոգութենէն կու գային եղբայրանալու փորձերը որոնք ծայր տուին գարուն սկիզբէն, եւ ուրոնցմէ վարակուեցան շուտով զեկավար տարրերը երկու կողմէն ալ՝ փոխադարձ զիջումներու գինով միանալու համար վերստին Հայ Եկեղեցւոյ հովանիին տակ։

Միաբանութիւն էր անշուշտ երկուստեք զիջումներով միութիւն ստեղծելու այս փորձը Պոլսոյ մէջ։ Եթէ նոյնիսկ համաձայնութեան մը գային կողմերը՝ ժամանակի եւ վաղանցուկ բնոյթ մը պիտի կրէր անոնց իրականացուցած միութիւնը։ Ոչ Հռոմը պիտի հաւանէր զիջումներուն որոնց յանձնառու եղած էին հայ կաթոլիկ հոգեւորականները Պոլսոյ մէջ, եւ ո՛չ ալ Պոլսոյ Պատրիարքարանին յանձնառութիւնները ընդունելի պիտի ըլլային բովանդակ Հայ Եկեղեցւոյ համար։

Եւ սակայն պահ մը երկուստեք այնքան բուռն էր համերաշխութեան փափաքը՝ որ իրատեսութենէ շատ հեռացեր էին երկու կողմերն ալ։

Ուշագրաւ է որ տարբեր կեցուածք ունէին Պոլսոյ հայ կաթոլիկ հոգեւորականները միութեան այս փորձերուն մէջ։ Մինչ Մխիթարեանք ամէն ճիգ կը թափէին ուրկէ մութիւնը իրականանայ մայրենի Եկեղեցւոյ հետ փոխադարձ զիջումներով, Քօլէճեան խումբը, որ Հռոմ դաստիարակուած հոգեւորականներէ կը բաղկանար, ամէն միջոց կը փորձէր բանակցութիւնները ձախողեցնելու համար, հրահանգուած Պոլսոյ լատին շրջանակներէն։

Հայ Եկեղեցւոյ եւ Հայ Եկեղեցիէն անջատուած տարրերուն միջեւ համաձայնութիւն մը ստեղծելու առաջին փորձը կատարեց 1810ին Պոլսոյ Յովհաննէս Չամաշրճեան Բարերդցի պատրիարքը (1800–1801 եւ 1802–1810)։ Տեսնելով որ նախորդ դարերուն կատարուած բանի փորձերը որեւէ օգուտ չէին տուած եւ ընդհակառակը աւելի եւս գրգռած էին կիրքերը, Յովհաննէս Պատրիարք նախընտրեց համերաշխութեան ճամբան, ինչպէս կը գրէ պատմիչը·

«Յայնժամ ժողով արարեալ Յովհաննու Պատրիարքի դէշխանուորս ամենայն եւ գլխաւոր անձինս յամենայն արուեստից, եւ ի ձեռն մահտեսի Տատ Առաքել ամիրայի իշխանին յորդորեաց եւ զմեծամեծս կաթոլիկաց միաբանիլ ընդ իւրեանս յայս հոգեւոր գործ ազգասիրութեան։

«Եւ յաւուր չորեքթու ի Յունիս 24, 1811, արար Յովհաննէս Պատրիարք ժողով մեծ ի Պատրիարքարանին հաւանութեամբ իշխանաւորաց Հայոց, եւ հրաւիրեաց անդ զմեծամեծս կաթոլիկաց, զՅովհաննէս Չէլէպի Տիւզեան, զմօնսիօ Մինասն Թընկըրեան, զԱնտոն աղան Գըլճեան, եւ դայլս, եւ ի նմին ժողովի արար ատենաբա–

նուիրուն իմն գեղեցիկ, յորում յորդոր է մէջ հարկ ազգովին պաշտպան լինելոյ Սրբոյն Յակոբայ վանիցն եւ յաղթական լինելոյ ազգին Ցունաց:

«Եւ այնչափ խրախուսեաց զնոսա յայս հոգեւոր գործ ազգասիրութեան, մինչեւ ի կարեկցութիւն եւ ի յողբ չարժել զնոսա զամենեսին, եւ փոյթեռանդն ոգւով վառիլ ի պաշտպանութիւն սուրբ ուխտին:

«Եւ այսու հոգեւոր սիրով վառեցան եւ կազմեցան պատրաստեցան իշխանաւորք աստուածասէրք, եւ ամենեքին ըստ աստիճանի եւ կարի իւրեանց սկսան նպաստամատոյց լինել բանիւ եւ արեամբք, եւ յօժարեցուցանել զմեծամեծս տէրութեանն ի լուր աղաչանաց եւ դատի Հայկազուն ազգիս»(1):

Պատրիարքին նախադահութեամբ գումարուած ասոյն նիստին մէջ էր որ որոշուեցաւ նոր աղերսագիր մը մատուցանել սուլթանին: Ու արդարեւ եկեղեցականներու աւելի խուռն բազմութիւն մը, որ 500ի հասած կը յիշուի, 1809 Յուլիս 23ի օրը աղերսագիրը ներկայացուց սուլթանին երբ ան Սկիւտարի մզկիթը ուրբաթի աղօթքը կատարելու կ'երթար: Մահմուտ, «չարժեալ ի զութ եւ ի սէր ազգիս Հայոց», հրամայեց «անաչառ քննութեամբ դատաստան առնել Հայոց եւ Ցունաց ի դուռն դենպետին մեծի»:

Առեանը՝ որուն առջեւ Հայոց եւ Ցունաց ներկայացուցիչները իրենց փաստերը պիտի ներկայացնէին՝ կը կազմէին Շէյխիւլիսլամէն զատ, զոյգ զաղասքէրները, զայմազամը, Նազիպ իւլ էշրաֆը, Ֆէթվա էմինին, Րէիս էֆէնտին, չաւուշ պաշին, ինչպէս նաեւ պէյլիկճին եւ ամէնճին, այսինքն բովանդակ աւադանին: Հայոց ներկայացուցիչներու մէջ, երկու հոգեւորականներէ զատ, 9 աշխարհական երեւելիներ կային՝ լուսաւորչական թէ կաթոլիկ:

Առեանը հինգ նիստ գումարեց, եւ Օգոստոս 16ի իր վերջին նիստին մէջ յանդեցաւ իր եղրակացութեան, որուն մէջ թէեւ հայերուն բացարձակ իրաւունք չտուաւ փաստերու պակասութեան պատճառով, բայց զանոնք իրենց ստացութեանց մէջ պահեց մինչեւ բնակիչներու ներկայացուիլը, իսկ նոր շինութեանց իրաւունքը չարուներկեց մնալ յոյներուն վրայ: Օգտուելով իրերու այս անորոշ դրութենէն յոյները սանձարձակ դարձած էին Երուսաղէմի մէջ:

1810 Յունուարին միայն հայերը կրցան իրենց վաւերաթուղթերը հայթայթել եւ ներկայացնել Բ. Դուռ: Արքունական հրամանով առեանը կրկին նիստեր գումարեց եւ քննելէ յետոյ երկու կողմի փաստաթուղթերը իր Ապրիլ 16ի նիստին մէջ բացարձակ կերպով հաստատեց հայոց սեփականութիւնները ու իրաւունքները: Ասոր

(1) Աւետիս Պէրպէրեան, «Պատմութիւն Հայոց», էջ 61:

վրայ Սուլթանը Մայիս 19ին արձակեց իր ալ վճիռը, որուն համաձայն երկու ազգերը կը տիրեն իրենց սեղերուն, իսկ նոր շինութիւնները կը յանձնուին յոյներուն՝ ոչ իբրեւ իրենց իրաւունք, այլ իբրեւ գործադիր կայսերական հրամանի:

Հազիւ 1813 Յունուար 4ին էր որ որ պիտի շնորհուէր սուլթանական վերջնական հրովարտակը, վէճը փակելով մէկ անգամ ընդ միշտ:

«Թէպէտ յառաջին ժամանակս ոմանք ի մերոց պատրիարքաց եւ իշխանաց՝ փոյթ տարեալ են զՀռոմէական Հայ կոչեցեալ ժողովուրդս մուծանել յեկեղեցիս մեր բուռն իշխանութեամբ, եւ զանձս եւ սաստիկ ահացուցանել զնոսա բառնալ կամելով ի միջոյ երկպառակութիւն ազգիս, բայց այնու առաւել եւս զայրացուցեալ էին զխռովութիւն ազգիս վէրօք զվէրսն բժշկել կամելով:

«Ապա՝ ոչ սաստկագոյն զանիցն յաճախութիւնք, ոչ շղթայապինդ բանտարգելութիւնք, ոչ պատիժ աքսորանաց ի դժնդակ վայրս, ոչ բազմապատիկ տուգանք տուժից, եւ ոչ այլ ինչ պատնառին պատուհասք կարացին գործել ինչ օգուտ ազգիս, քան եթէ տուգանաց եւ վնասու եղեւ մեզ պատճառք, եւ համարձակութեան առիթ նոցին եւս հատուածելոց, եւ սիրոյ օրինաց մերժումն»(1):

Համերաշխութեան այդ պահը առեղծեցին յունական առնչութիւնները Երուսաղէմի մէջ հայոց դարաւոր իրաւունքներուն դէմ: Եղբայրութեան այդ պահը այսպէս կը ներկայացնէ ժամանակակից պատմիչը.

«Իսկ յայժմ ժամանակի մինչդեռ բնաւորութիւն ազգին յունաց եւ զրկողութիւն՝ որ յաղագս Երուսաղէմի, ակներեւ ցուցաւ, եւ ազդ մեր ողջոյն ի խոր խոցեցան, եւ մեծամեծք եւ փոքունք ի խորհուրդ մտեալ բազմօրեայ քննութեամբ, գիւտ իրացն խնդրէին գտանել:

«Բազումք՝ որ թշնամիք էին միմեանց, եւ ատեցողք, մոռացան զայն ամենայն, եւ միաբանեցան ի սոյն: Ուստի եւ բարիոք անտեսութեամբ եւ խոհական խորհրդով Յովհաննու պատրիարքի՝ իշխանացեալք մեր առհասարակ յամենայնի խորհրդակից իւրեանց առնէին եւ զերեւելի եւ զմեծատուն իշխանս Հռոմէական Հայոց, եւ եղբայրական սիրով արդահատէին զմիմեանս, ջանալ ճգնիլ ամենայն յօժարութեամբ ի պարծանս ազգիս, եւ զերծուցանել զազգն մեր յարհամարհանաց անտի եւ ի մեծարանութեանց յունաց:

«Զերեւէին երբեք ի նոսին ցոյցք ատելութեան կամ հատուածման, այլ մանաւանդ ի մի սիրտ եւ ի մի հոգի համագուցեալ փութացին կամակար աշխատասիրութեամբ, եւ յերկուց կողմանց մի

(1) Աւետիս Պէրպէրեան. «Պատմութիւն Հայոց», էջ 66:

քան զմի առաւելեալ հայրենասէր բարոյիւք, յամենայն առենի պատնէին ի միասին ընդ մերոց իշխանաւորաց, եւ դեղերէին անձանձիր յօժարութեամբ ի դրունս արքունեաց:

«Եւ այսու օրհնական օր քան զօր առաւելեալք ներքին հոգեւոր սիրով, զրոյցս սակս ի մէջ արկանէին բառնալոյ խոպառ զկրճիմն հակառակութեան ի միջոյ»(1):

18·

ՄԻԱԲԱՆԵԼՈՒ ՄԻԱՄԻՏ ՓՈՐՁԸ

Խրախուսուած եղբայրութեան այդ պահէն՝ Յովհաննէս Պատրիարք եւ երկու կողմի հայ երեւելիները քայլ մը առաջ երթալ ուզեցին:

Հայոց կողմի երեւելիները կաթոլիկ հոսանքի ղեկավարներուն թելադրեցին ներկայացնել իրենց առաջարկները վերջնական իրաւախոհութեան մը համար եւ անոնցմէ ստացան գրաւոր պատասխան մը ուր հինգ պայմաններ բանաձեւուած էին.—

«Նախ՝ թէ Քրիստոս ունի զերկուս բնութիւնս եւ զերկուս կամս եւ զերկուս ներգործութիւնս:

«Երկրորդ՝ թէ ամենասուրբ Հոգին Աստուած է ի Հօրէ եւ յՈրդւոյ:

«Երրորդ՝ թէ հոգիք սրբոցն փառաւորեալք են այժմ, եւ մեղաւորք դատապարտեալք:

«Զորրորդ՝ թէ Պետրոս է գլուխ առաքելոց, եւ զնոյն գլխաւորութիւն ունին յաջորդք նորա:

«Հինգերորդ՝ թէ վերջին օծումն է խորհուրդ եկեղեցւոյ հաստատեալ առաքելոյն Յակոբայ»(1):

Կաթոլիկ երեւելիները կ'աւելցնէին որ եթէ իրենց պայմաններն ընդունուին, իրենք եւս պիտի ընդունին Հայ Եկեղեցւոյ բոլոր ծէսերը, դաւանութիւնները ու արարողութիւնները, «ճանաչելով եւ ընդունելով մեզ գլուխ եւ առաջնորդ զյաջորդ Սրբոյն Գրիգորի հօրն հաւատոյ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ»:

Շարադրելու համար իրենց պատասխանը՝ յաջորդական հինգ ժողովներ գումարեցին հայերը Մայր Եկեղեցւոյ մէջ, մասնակցութեամբ բարձրաստիճան հոգեւորականներու, երեք «պիտանական» ամիրաներու, չորս վարժապետներու եւ ուրիշ 18 անձերու, եւ բա-

---

(1) Պէրպէրեան, անդ, էջ 67:

(1) Ալեքսիս Պէրպէրեան, անդ, էջ, 67–68:

տատուն էին Հռոմէական տէրութիւններու հաւատարիմ մնալ, չէին կրնար ապահով որ Հայ Եկեղեցին իր ինքնուրոյնութիւնը ուրանալու դիմանի: Իսկ եթէ կը կարծէին Հռոմէական Եկեղեցւոյ կողմէ պիտի առանալ, պէտք է ըսել թէ պապական կազմակերպութեան եւ վարիկանեան քաղաքականութեան բոլորովին անպիտակ էին: Գալով Հայոց պատմութիւններուն, եթէ ընդունինք ալ որ Հայ Եկեղեցին իր ներքին կարգերուն հաստատութեամբ եւ իր կացութեան պահանջներուն տեսակէտով, պիտի ուզէր Համակերպիլ պիտի մնայ, մեզի Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութիւնը կրնա՞ր ընդհանուր Հայ Եկեղեցւոյ վրայ ապրելու դրութիւն, եւ իր կազմակերպիչը ձեւին եւ դրութեան հպատակեցնել Մայր Աթոռն ու Երուսաղէմը, Կիլիկիան ու Աղթամարը: Ո՞չ ապաքէն այս աթոռները ոչ մայրաքաղաքին քաղաքական մթնոլորտին մէջ կ'ապրէին, եւ ոչ անկէ առաջ եկած պահանջները կը զգային: Մին կողմէն ենթադրել իսկ հնար չէ, որ իսկ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութեան համար բարեխոհական եւ ուրոյն հայ եկեղեցի մը կազմելու մտքը յղացուած ըլլայ: Եթէ երկու կողմերն ալ իրենց եկեղեցիներուն ամրոցութեան վրայ ապրել չէին կրնար, ուրեմն հիմնապէս անհնար եւ սկիզբէն ապարդիւն գործ մը կը ձեռնարկէին, եւ մեռած-ծնած արդիւնք մը պիտի ունենային անկասկած: Իսկ եթէ եզած պարագան Կ. Պոլսոյ եւ չորքակոյտի մէջ պանուղ կաթոլիկամիտ տարրին անձնասիրութիւնը գործելով, եւ կեղծով ու չափով մը անոնց պատուպգացութիւնը գոհացնելով, մայրենի եկեղեցւոյն եւ հայրենի պատրիարքարանին հետ հաշտուելու, եւ թմրատ ընթացքէն հրաժարելու պիտութիւն պիտի ընծայուէր, այս ալ թերեւս արդարանար ամիրայական կամ աշխարհական տարրին մէջ, այլ ոչ եկեղեցականներուն համար, որոնք մասամբ Տաճկաստանի դուռը հռոմէապատան երիւրներ ապատանած էին, եւ մասամբ ալ տաճկաստանի մէջ յաճին կամ յաճնացեալ հոգեւոր պետերու ձեռքին տակ էին, եւ հռոմէական պահանջներու բուռ ամենայնի պրոն ծռել պարտաւոր էին»(1):

19.

ՇԱՐԱԿԱՆՆԵՐԸ ՍԲԲԱՊՐԵԼՈՎ...

Ամէն յաւատու պահու՝ կարծես թէ կիրքը պարանոցալ կր սպասէ:

Պիտի չուշանար այս անգամ եւս: Զայն պիտի գրգռէր հիմա ալ օրուան պատրիարքը, Աբրահամ Գոլեան:

---

(1) «Ազգապատում», Գ., էջ 3399–3400:

Յովհաննէս Պատրիարք, ծանրապէս հիւանդացած, աթոռէն հրաժարած էր 1813ին, եւ Աբրահամ, որ էջմիածնի Նուիրակ էր այդ պահուն՝ Մայր Աթոռի համար հաւաքած իր գումարները սփռելով աջ ու ձախ, յաջողած էր պատրիարքական աթոռ բարձրանալ 1813 Սեպտեմբեր 6ին, արդիւնաւոր պաշտօնավարութեան մը յոյսերը տալով ի սկզբան, տարի մը չանցած դուրս տալու համար սակայն իր գոյնը:

«Իսկ Աբրահամ պատրիարք, կը գրէ պատմիչը, յետ միոյ ամի պատրիարքութեան իւրոյ՝ փոխեաց զընութիւն իւր, եւ որ յառաջն ձեւանայր այր բարեկեցիկ եւ հեզահոգի եւ առատաձեռն, յետոյ եղեւ այր ժլատ եւ ագահ եւ բարկացող, եւ սկսաւ հակառակութիւն եւ երկպառակութիւն սերմանել ի մէջ ազգին, կեղեքել զժողովուրդն, եւ յանիրաւ յափշտակել եւ պահանջել ի նոցանէ զոսկի եւ զարծաթ: Եւ որովհետեւ գտեալ էր եւ ինքն ի ժամանակս Յովհաննու պատրիարքի ի ժողովի միաբանութեան Հայոց ընդ Հռոմէական Հայոց, եւ տեղեակ էր ամենայն անցից եւ վիճաբանութեանց եղելոց ընդ նոսա, այժմ կամեցեալ երեւեցուցանել զինքն հաճոյ յաչս նոցա՝ յուսալով առնուլ ի նոցանէ զինչս բազումս, եւ կեղծապատիր հնարիւք հրաւիրէր զմեծամեծ իշխանս նոցին ի պատրիարքարանն, եւ խօսակցեալ ընդ նոսին քաղցրութեամբ եւ սիրով՝ պատիւ եւ ընդունելութիւն ցուցանէր նոցին առաւել քան զարժանն»(1):

Եւ ահա Գոլեան պատրիարք յանդուգն փորձ մը կ'ընէ հայ կաթոլիկ ղեկավարները իրեն չահելու համար: Ան կ'ուզէ սրբագրութեան ենթարկել Շարականը՝ դուրս ձգելու համար կաթոլիկները ջղայնացնող էջերը: Իր մօտ կը հրաւիրէ, գաղտնի, ժամանակին ամենահմուտ հայը, որ Գրիգոր պատուելի Փէշտիմալճեանն էր, եւ կը հրամայէ անոր ձեռագիր շարական մը գտնել, բաղդատել զայն տպագրուածին հետ, հանել մէջէն Ով հրաշալի շարականին յետամուտ տողերը, եւ տպագրել տալ տպագրիչ Պօղոս Արապեանին յապաւուած ձեւով: Փէշտիմալճեան յանձն կ'առնէ «հրամանաւ նորին եւ ի սէր ազգին», ապերասան այս պարտականութիւնը. երկար որոնումներէ յետոյ վառօղապետ Տատեան Առաքել ամիրայի մօտ կը գտնէ 1302ին Հեթում Թագաւորի օրով Կիլիկիա գրուած շարական մը, եւ վեց ամսուան տքնաջան աշխատանքէ մը յետոյ,— որուն ականատես էր ժամանակակից պատմիչը՝ այն ատեն աշակերտ Փէշտիմալճեանի մօտ,— կ'աւարտէ սրբագրութիւնը եւ կը յանձնէ տպագրութեան(1):

Տպագրութիւնը կ'աւարտի, եւ հրապարակ կը հանուի գիրքը:

(1) Աւետիս Պէրպէրեան, անդ, էջ 74:
(1) Աւետիս Պէրպէրեան, անդ, էջ 75:

նաձեւեցին Հայ Եկեղեցւոյ տեսակէտները, այնպէս ինչպէս անոնք աւանդուած են Հայ Եկեղեցւոյ մեծ վարդապետներէն։

Եւ ահա կաթոլիկներէն ստացուեցաւ նոր դրութիւն մը, որով անոնք կը պահանջէին պատարագի մէջ չյիշել Յովհաննէս Որոտնեցիի եւ Գրիգոր ու Մուխէս Տաթեւացիներու անունները, պատճառաբանելով որ անոնք նոր են մուտ գտած, ինչպէս նաեւ Շարակնոցէն եւ Ձեռնադրութեան դրքին Լեւոն պապին դէմ ուղղուած նզովքը, որ նոյնպէս ներմուծուած է «ի յետին ժամանակս յանզգոյշ եւ ի խռովասէր անձանց ոմանց»։

Նոր ժողով սարքուեցան դումարել հայերը, եւ թէեւ ժողովին մեծամասնութիւնը, Յովհաննէս պատրիարքին հետ միասին, համամտութիւն կը յայտնէր ներկայացուած սոյն նոր առաջարկներուն, քանի մը հոգեւորականներ, ինչպէս Երեմիա եպիսկոպոս եւ Զաքարիա վարդապետ, բուռն ընդդիմութիւն ցոյց տուին, ընդդիմութիւն որ հետզհետէ ծաւալեցաւ դուրսն ալ։

«Եւ ծագեցաւ ի մէջ ազգին չփոթութիւն մեծ, եւ տարաձայնութիւն,— կը գրէ ժամանակակից պատմիչը,— ոմանց ասելով թէ՝ մոլորական իրք են, եւ պարտին բառնալ, եւ ոմանց պնդել ընդհակառակն, թէ սուրբք են եւ պաշտելիք, եւ այսպէս օր ի յօր յաճախեաց չփոթութիւն ի մէջ ժողովրդեանն, զոր տեսեալ Յովհաննու պատրիարքի, խոհական խորհրդով մտածելով զպզպզայ չարիսն՝ որոց մարթ էր ծագիլ ի խռովայոյզ անձունց ժամանակին, դարձոյց զբանն եւ հրամայեաց ըստ առաջին կարգացն ընթանալ իւրաքանչիւր ումեք զճանապարհս իւրեանց։

«Բայց այսու ամենայնիւ արգել հրամանաւ իւրով չընթեռնուլ զերիս հետամուտ տունս Ով հրաշալի չարականին ի տօնի սուրբ հայրապետաց, եւ այսպէս մնաց անկատար այն հոգեւոր եռանդն եւ դործ միաբանութեան ազգիս, այլում ժամանակի թողեալ ըստ կամացն Աստուծոյ»։

Այդ երջանիկ ժամանակը երբեք պիտի չգար, ասա՛ղ։

Օրմանեան ըսելէ յետոյ թէ «փորձը մնաց ապարդիւն, իւր եռանդէն թողլով միայն միաումներու քաղցրացում մը եւ յարաբերութեանց մերձեցում մը, գլխաւորապէս աչխարհական դասին մէջ», հետեւեալ խորհրդածութիւնները կը կցէ։

«Եթէ այդ միաբանական փորձերուն խափութիւնը քննենք, մասնակցողներուն բարի դիտումները չնուազեցնելով ալ, համարձակ պիտի ըսենք, թէ խնդիրը, ինչպէս որ կ՝առաջարկուէր, ըստինքեան ապարդիւնութեան մատնուած փորձ մըն էր։ Եթէ հոմէադաւան եկեղեցականներ եւ հոմէականութեան միտեալ իշխաններ, հաս-

«Այլ իբրեւ տարածեցաւ այս աստ եւ անդ, ոմանք ի տգէտ քահանայից եւ յիշխանաց սկսան չփոթութիւնս արկանել ի լսելիս ոամիկ ժողովրդեան որպէս թէ բանք Շնորհալւոյն բարձեալ իցեն ի Շարակնոցէն», եւ բողոքողներու խումբ մը, Ազնաւորեան Կարապետ ամիրայի գլխաւորութեամբ, պատրիարքին կը ներկայանայ բացատրութիւն պահանջելու: Ինդիրը կը մեծնայ, ամիրաները իրար կ'անցնին, եւ ատեան կը կանչեն տպադրիչը, որ մեղքը կը ձգէ փէշտիմալճեանի վրայ, իսկ այս վերջինը ամիրաներու հրամանով, կ'արգելափակուի պատրիարքարանի մէջ, ու Տիւզեան Գրիգոր Զէյլէպիի միջամտութեամբ է միայն որ կ'ազատի բանտէն:

Աբրահամ պատրիարք իր անխոհեմ արարքներով այլապէս ալ դժգոհութիւն կը ստեղծէ չուրջը, իր դէմ գրգռելով ժողովուրդն ու ամիրաները: Բողոքները կը հասնին պալատ, Աբրահամ վար կ'առնելի աթոռէն եւ կը գրկուի աքսոր, ու 1815 Դեկտեմբերին պատրիարք կ'ընտրուի Ադրիանուպոլսեցի Պօղոս եպիսկոպոս, որ երեսուսաղէմի փոխանորդութիւնը կը վարէր մինչեւ այն ատեն:

Շարականի սրբագրութիւնն ալ անփառունակ վախճան մը կ'ունենար այսպէս...

20·

«ՀՐԱԽԷՐ ՍԻՐՈՅ» ԵՒ ...ԱՏԵԼՈՒԹԵԱՆ

Դամոկլեան սուրը միշտ կախուած էր սակայն հայութեան գլխուն: Հռոմ հանգիստ չէր տար հայուն: Ի հարկին դիմումներու դիմով հասկացողութեան մը գալու տրամադրութիւնը որով տոգորուած կը թուէին ըլլալ հայ չրջանակները՝ կաթոլիկ քարոզութիւնը սրտապնդեց եւ զայն մղեց նոր արշաւի մը:

Արշաւանքը ասպարէզ գտաւ մանաւանդ գաւառական չրջաններու մէջ, ուր կաթոլիկ այդ քարոզութիւնը յաջողած էր կայքեր ստեղծել իրեն, սպառնալով հետզհետէ ծաւալիլ, եւ նոր տագնապ մը ստեղծելով այսպէս հայ ժողովուրդի ծոցին մէջ, ինչպէս կը պատմէ ժամանակակից հեղինակը.

«Ի սմին ժամանակի ժողովուրդ Հռոմէական Հայոց համարձակութիւն գտեալ ի կողմանէ Հայոց, եւ առաւել եւս՝ զի ի բազում քաղաքս ծառայողք եպարքոսաց եւ ոստիկանաց ի Հռոմէական Հայոց անտի գտանէին, եւ ըստ հաճոյից իւրեանց համոզելով եւ՛ որսալով զեպարքոսս, եւ ձեռն նոցին նեղէին եւ չարչարէին զհայկազուն ժողովուրդս, որք գտանէին ի քաղաքն յայնոսիկ, համարձակ չրկեցուցանէին զկարգաւորս իւրեանց, եւ զպարզամիտ ժողովուրդս մեր հանէին ի հնազանդութենէ սեփական հովուի իւրեանց,

եւ նախատեսով եւ արհամարհելով պապ եւ պետեզիկ մեր՝ զամ անուանէին եւ ասեն ձեզ, եւ պետեզականս մեր անուանէին խաբեբայ՝ եւ սատանայ՝ հերձուածող՝ եւ հերետիկոս, սրովք պրպտմանց սրոյիս յորդորելով եւ համոզելով սրաչէին ի ծնողսդ խրեանց, գեղջայք գիշերօք բամանելով, եւ պիտի ի յառնէ խրմէ սատարացուցանելով, եւ գրս միանգամ սրատչին, խրատէին խոտոռ հետանալ ի հաղորդութենէ Եկեղեցւոյն Հայոց, իբր անթողի մեզս իմն համարելով»(1):

Պատմիչը կ՚ըսէ թէ այս յաջողութիւնները անոնք ձեռք կը ձգէին «ապրի ապրի չորսբորմութեամբ՝ ամանց գրաւոտ ասելով, եւ ամանց ձեռնաւութեամբ խիբ օղնելով, եւ բարմայ պլայն եւ ընդարձակ ճանապարհ յուցնելով ի լուսն մարմնոյ հեշտութեանց», թէ անոնք կը յաջողէին որոշ ոչ միայն աչխարհականներ, այլ հայ հոգեւորականներ եւս, ու թէ ամէն յաղթանակ ցնծութեան եւ ատնախմբութեան առիթ մը կ՚ըլլար իրենց:

Յովհաննէս Զամաչրճեանի աթոռն պրիթէ կամ ոչի թաչուելէն (1813) եւ Աբրահամ Գօշեանի երեք տարիներու անփառունակ պատրիարքութենէն (1813–1815) յետոյ, երբ պատրիարքական աթոռը պրաւեց Գէորգ Ալթինեանպոլսեցին (1815–1823), իր առաջին մտահոգութիւնն եղաւ ճար մը գտնել այս նոր ազգային աղէտ: Զարհուրած կսկծալի նամակներէն եւ բողոքի գիրերէն որոնք ամէն օր կը հասնէին իրեն, ան ուզեց նոր փորձ մը թնել հասկացողութեան գալու կաթոլիկ հաստատութեան հետ:

Ակնհայտ որ Յովհաննէս պատրիարքի առաջին փորձէն երեք տարի յետոյ վիճակին մթագնական նոր ձեւնարկ մը կը կատարէր 1816ին Գէորգ Ալթինեանպոլսեցի պատրիարքութիւն (1815–1823), փորձ, որ, ինչպէս պիտի տեսնենք, գործեալ պիտի միջոց առաջին, որովհետեւ հայ կաթոլիկներու կողմէ «մխիթարեան փոփոխութիւններ եւ հետատպղութիւններ աչխարհականներ էին, որոնք պաշտօնական ձայն չունէին, եւ եկեղեցականներուն դէմ էր գիմէին, անոնք ալ ոչ յաժամադիր էին եւ ոչ համամիտ»(2):

Գէորգ պատրիարք նախնական խորհրդակցութիւնէ մը յետոյ գոր 1816 Նոյեմբեր 9ին տեղեկ էր հայ իշխանապետներուն հետ, երկու չաբաթ յետոյ, այն է 23 Նոյեմբերին, պատրիարքարանի հրաւիրեց այս անգամ կաթոլիկ երեւելիները, եւ «քաղցրութեամբ եւ սիրով» բացատրելով անոնց ազգը որ կը հասնէնայ երկու հաստատութիւններու մէջեւ սիրոյ այս երկպատակութեան երեսէն, ուզեց յանձն անոնց թելադրութիւնները: Կաթոլիկ երեւելիները, որոնց մէջ կային Տիգ-

(1) Պէրպէրեան, անդ, էջ 81:

(1) Օրմանեան, «Ազգապատում», Պ., էջ 3446:

եան, Տավուտեան եւ Թընկըրեան ընտանիքներէն, սիրով ընդառաջ
գացին Պատրիարքի հրաւէրին, եւ նոյնիսկ յորդոր ուղղեցին գա-
ւառի իրենց դաւանակիցներուն ընդհատել իրենց սանձարձակու-
թիւնները, բայց այդ յորդորէն յետոյ ալ «առաւել եւս յաճախեցին
խռովութեան առիթք եւ ազգի ազգի զրպարտութիւնք եւ վնասք,
մինչեւ եւ զեկեղեցի մեր փութացին գրաւել եւ յափշտակել ի Գա-
ղատիա եւ ի Տրապիզոն»(1):

Պօղոս պատրիարք 1817 Մայիս 23ին կրկին իր մօտ հրաւիրեց
Հայ կաթոլիկ երեւելիները, պարզեց ցաւալի վիճակը որ կը տիրէր
կարգ մը գաւառներու մէջ, եւ աղաչեց անոնցմէ փութցնել իրենց
խոստացած պատասխանը, պատասխան որ միշտ կ'ուշանար:

Պատրիարքը ստիպուեցաւ 1817 Հոկտեմբեր 17ին նոր ժողովի
մը հրաւիրել «զքահանայս եւ զիշխանս եւ զգլխաւոր անձինս յամե-
նայն արհեստէ» եւ «էառ բացարձակ հաւանութիւն տնօրինել զամե-
նայն ըստ իւրում խոհեմութեան»:

Իր ստացած սոյն լիազօրութենէն յետոյ, Պօղոս պատրիարք
Հոկտեմբեր 23ին ժողովի կանչեց երկու կողմի երեւելիները Ղուրու-
չէշմէի պատրիարքարանը, եւ անոնց առջեւ ըրաւ իր պատմական
ատենաբանութիւնը, ու կարդաց կոնդակը զոր պիտի ուղղէր ժողո-
վուրդին:

Պօղոս պատրիարքի ճառն ու կոնդակը նոր կոչ մըն էին եղբայ-
րասիրութեան, եւ նոր հրաւէր մը փոխադարձ հասկացողութեան՝
փոխադարձ զիջումներու գինով ի հարկին:

Զգածուած Պօղոս պատրիարքի սիրոյ խօսքէն՝ երկուստեք հա-
ւանեցան որպէսզի քանի օր յետոյ քով քովի գան երկու կողմէն գի-
տուն մարդիկ, եւ իրաւախոհութեան մը հողը պատրաստեն: Հակա-
ռակ Հայ կաթոլիկ երեւելիներու ցոյց տուած բովանդակ բարեացա-
կամութեան, իրենց կղերը չարակամ դիրք մը բռնեց ձախողեցնելու
համար միաբանութեան այս փորձը, տեղի չտալով նոյնիսկ Հայ կա-
թոլիկ հատուածին սարքած ժողովրդական ցոյցերուն առջեւ: Կա-
թոլիկ հոգեւորականութիւնը նոյն իսկ աւելի առաջ գնաց. մարդ
ղրկեց Ծարուտան փաշայի փոխանորդին որպէսզի «ամբաստան լի-
նին զազգէս մերմէ, որպէս թէ ժողով արարեալ Հայոց կոխեցին զե-
կեղեցին լատինացւոց, եւ առաջադրեալ են նաեւ կոխել զպալատ
դեսպանին յայսմ գիշերի: Եւ նա հաւատացեալ, բազմութեամբ
զօրաց իւրոց գայ ի նմին գիշերի, եւ յանկարծուստ մտանէ ի սուրբ
եկեղեցին մեր ի Բերա, որպէս թէ անդ գումարեալ իցեն Հայք: Եւ
ոչ զոք գտեալ, այսր անդր հարցափորձ առնէ, եւ քննէ՝ զի սուտ են

(1) Ա. Պէրպէրեան, անդ, էջ 83:

բանք նոցին բոլորովին, եւ զուր պրպտասիրութիւն, պատնայ ի տեղի իւր պայծառական»(1):

Միաբանական փորձերը անպամ մը եւս կը վիժէին այսպէս: Կաթոլիկ հոգեւորականութիւնը, կռնակը յառին եպիսկոպոսին տուած, աչալուրջ կը հսկէր՝ խոչընդոտ պատնայու համար ամէն նոր փորձի:

Տիգրանց առաջին պատասխան սկսաւ 1819ին,— սկսաւ՝ զոր պատմած ենք ուրիշ հատուածի մը մէջ,— իր ապիկարութիւնն ունեցաւ պատանական վէճերու վրայ եւս: Փոխբանակի հետ կապուած խնդիրներու համար Տիգրանները իրենց բոլանդակ ջերմեռանդութիւնը պատուհասած տեսան՝ մերթ կառավարութիւնը դանդաղ մեզապարտ տեսնելց նաեւ կաթոլիկութեան հետ անոնց կապերուն համար: Անոնց բնակարաններուն մէջ եկեղեցական սպասներ եւ առանին մասուռներ պահուած էին՝ որոնք հատատուած էին պապական պատուիրակ Քօրէկիի արտօնութեամբ, «մինչ կառավարութիւնը որ իրեն սեփականած էր եկեղեցիներու արտօնութիւն տայ, այդ կէտը իրրեւ օրէնքի դէմ ապստամբութիւն նկատուց, մխիթարեան իրմէ ճանչցուած ապստալին պատրիարքին հետեւելով՝ օտար պետի հնազանդութեան անցնելու չատախնութիւն, ինչ որ քրէական յանցանք կը համարուէր»(2):

Այեւյնինք եւ այն որ Տիգրանց պատուհասը հրճուեցուց ծայրագոյն կաթոլիկները՝ որոնք վրդովուած էին Տիգրանց միաբանականն ձգտումներէն:

Յիշելով Տիգրան առաջին վիճակած ազգար, Լոր 1819 տարուայ Հոկտեմբեր 4ին, Տիգրան եպրայրներէն Գրիգոր եւ Մարգիս «գլխաւորեան առաջին մեծի գրան արքունի պալատին», անոնց եղբօրզ եպրայրը Մինաչէլ եւ հօրեղբօրորդին Մկրտիչ «կախեցան ի պատուհանէ ծովեզերեայ յարկի իւրեանց չէնկիսի», Պէրպէրեան կ'աւելցնէ.

«Որթաց ազգն համօրէն ընդ մահ պայպատացաւ, այլ ի Գանաթիլի ի տան Անտոնի Տամատեան ընդդէմ կացմէին Թրնկրրեան Յակոբ եւ Յոսէփ, Գրիգեան Գրիգոր եւ այլ հարուստ սրտիբ Քօլէճեան գահանայից ընդ մահ պատուհասանաց Աբրահամեան ուխտին»(3):

Բ. Դասը՝ որուն չհաւատան համամատասխան չէր գիտ ան ատեն կաթոլիկութեան ծատարումը Հայոց մէջ, հրամանը բռատ Հայոց Պատրիարքին միջոցներ ձեռք առնել հայ կաթոլիկ հատուածը իր ծոցը բերելու համար:

Միաբանութեան մը փորձերը ինքնին կը սահմանափակին այսպէս:

---

(1) Ա. Պէրպէրեան, անդ. էջ 95:

(2) Օրմանեան, «Ազգապատում», Բ., էջ 3455:

(3) Ա. Պէրպէրեան, «Պատմութիւն Հայոց», էջ 103:

Բայց անոնք հնարաւոր դարձան չնորհիւ օրուան պատրիարքին՝ Պօղոս Ազրիանուպոլսեցիի սրտցաւ ջանքերուն, եւ չնորհիւ մանաւանդ այդ միաբանութեան իսկապէս բաղձացող կաթոլիկ հոգեւոր

Վենետիկցիք, արդարեւ, դլուխ անցան միութեան ի նպաստ նոր չարժումի մը։ Հ. Մեսրոպ Աղաչըրազեան, որ չարժումը կը վարէր, մերձեցման առաջին փորձն ըրաւ, չփման մէջ մտնելով հայ չրջանակներու հետ՝ այդ մերձեցումը իրականացնելու համար փոխադարձ դիջումներու դիտով, դիջումներ որոնք պիտի ճչդուէին Մխիթարեան հայրերէ եւ ուսումնական հայ անձնաւորութիւններէ կազմուած յանձնախումբի մը կողմէ։ Հակառակ քօղճեաններու էնթրիկներուն եւ լատին եպիսկոպոսին մօտ անոնց ըրած քսութեանց՝ բանակցութիւնները այնուամենայնիւ յառաջ տարուեցան, փոխ ի փոխ Պէզճեան եւ Պալեան ամիրաներու բնակարաններուն մէջ, եւ 1820 Յունուարին սկսած չարունակուեցան մինչեւ Ապրիլի սկիզբը։ Մխիթարեանք 5 կէտեր կը պահանջէին միութեան համար,— երկու բնութեան բանաձեւը, Ս. Հոգիին Որդիէն բխումը, քաւարանի դրութիւնը, պապական սկզբունքը եւ Վերջին Օծումը։ «Մէկ կողմէն լուծման մը յանդելու անկուչտ փափաքը, միւս կողմէն անօրինական խորհուրդներու մասին երկդիմի բացատրութիւնները — կ'ըսէ Օրմանեան — յաջողեցան վերջապէս երկու կողմերը իրարու մօտեցընել, բայց ոչ թէ յստակ եւ որոշ եւ ճչդուած բանաձեւի մը վրայ, այլ Շարականներէն եւ Յաճախապատումէն քաղուած վկայութիւններու այնպիսի մեկնութիւններ տալով, որ երկու կողմերն ալ անոնց ներքեւ ուզած իմաստին դուռ կարծէն»(1)։

Բանաձեւը երկուստեք ստորագրուելէ եւ պատրիարքին ներկայացուելէ յետոյ՝ Մխիթարեանք նոր պայմաններ մէջտեղ դրին, խնդրելով որ Քաղկեդոնի եւ Լեւոն պապին դէմ նզովքները վերցըլին, Յովհաննէս Որոտնեցին եւ Գրիգոր ու Մովսէս Տաթեւացիները չյիչուին, բոլոր հռոմէական ժողովները ընդունուին,— պայմաններ որոնց Պօղոս պատրիարք պահ մը ընդդիմացաւ թէեւ, բայց ի վերջոյ ստիպուեցաւ հաւանիլ ամիրաներուն պնդումով, եւ ճրնչումին տակ արքունական հրովարտակի մը՝ տրուած Հալէպ էֆէնտիի միջնորդութեամբ, այսինքն չարաչուք այն մարդուն որուն Ֆրանսերէնի ուսուցիչն էր եղեր Աղաչըրազեան Փարիզի անոր դեսպանութեան օրերուն։ Այնպէս որ յանձնախումբին բանաձեւը, որուն Հրաւէր սիրոյ անունը տրուեցաւ, ընդունուեցաւ վերջ սրբազրութիւններով եւ յայտարարուեցաւ հանդիսաւոր մեծ ժողովի մը մէջ, որ 1820 Ապրիլ 2ին դումարուեցաւ Մայր Եկեղեցին։

---

(1) Օրմանեան, «Ազգապատում», Գ., էջ 3462։

Հանդիսաւոր այս նուիրագործութիւնն կատար կաթոլիկ եօթը վարդապետներ, որոնցմէ հինգը Վենետիկի Մխիթարեաններէն, Զատկին երկրորդ օրը, Ապրիլ 11ին, Մայր Եկեղեցի եկան ու վեցար առած մասնակցեան արարողութեանց, համակրական ցոյցերու առարկայ եղան, Պոլսոյ գանազան եկեղեցիները պատարագեցին եւ քարոզեցին: Միւս կողմէ «Հրատէր սիրոյ»ն ապագրուեցաւ ու տարածուեցաւ, իսկ Պոլոս պատրիարք վերջին օծման խորհուրդն արհնեց եւ դրկեց Պոլսոյ կարգ մը եկեղեցիները՝ հաճելի ըլլալու համար հոգեւոր հովիւներուն Մայր Եկեղեցին պարձողներուն:

Պօղոս պատրիարք այս անգամ ալ բարեբախտ չեղաւ: Մխիթարեան միաժիա այս երկրորդ փորձը դժդոհութեան փոթորիկ մը առեղծեց: Սրամտեցաւ նաեւ կաթոլիկ կղերը, որ իր հոչիւնները վտանգուած կը տեսնէր. ան սկսաւ մէկ կողմէ դրդռել կաթոլիկ մոլեռանդները, եւ միւս կողմէ գնաց պանդուխտել լատին եպիսկոպոսին՝ Մխիթարեաններու այս յանդուգն ձեռնարկին դէմ, եւ բանագրանքի կնդակ մը կորզեց անկէ ընդդէմ պատրիարքարան պայծառ եօթնեաւորին: Նաեւ բաւն չէր ալեկոծութիւնը հայ խաւերու մէջ: Գրգռուած էին մանաւանդ Ակնցիները ու Կեսարացիները՝ որոնք կը կարծէին թէ «Փռէնկացած» են պատրիարքն ու պատրիարքարանը: Հայոց մէջ հետզհետէ ծաւալող այս խլրտումներուն ուժ կու տային կաթոլիկ խառնակիչները ալ՝ հայադաւան ձեւանալով եւ չուխաներու մէջ հայերը դրդռելով իրենց պատրիարքին դէմ:

Ու ահա փոթորիկը պայթեցաւ: 1820 Օգոստոս 8ի Կիրակին առաջին «մենք հայ ենք Փռէնկ չենք» պոռտոյտ Մայր Եկեղեցի հատաւ, եւ գաւեր խորտակելով խուժեց պատրիարքարան: Պօղոս պատրիարք հազիւ յաջողեր էր հասնիլ պատուհանէ մը խոյս տալ եւ մօտակայ տունը ապաստանիլ:

Իշխանութիւնները այլայլած այս պատահարներէն՝ ենիչէրի-նեռու ջոկատ մը դրկեցին որ հազիւ կրցաւ ցրուել ամբոխը եւ պատրիարքը իր տեղը բերել: Իսկ յաջորդ օրը ձերբակալութիւնները սկսան. կառավարութիւնը կ'ուզէր ամէն գնով երեւան հանել ցոյցերուն դրդիչները, որովհետեւ կրօնական պատրուակի տակ իշխանութեանց դէմ ըմբոստացած էր կը կասկածէր այդ ցոյցերուն մէջ, օտարէն խակ դրդուած: Ձերբակալուածներուն մէջ, քանի մը յայտնի ամբոխավարներէ զատ որոնցմէ մէկն էր Տէյի Պաղտասար, հոգեւորական դէմքեր եւ ծանօթ ամիրաներ ալ կային: Հարցաքննուեցաւ Հայոց պատրիարքն ալ՝ որ հազիւ կրցաւ ինքզինք արդարացնել, յայտնելով թէ սուլթանական հրամարակին հիման մրայ էր որ մղուեցաւ համերաշխութեան այդ փորձին եւ որ իրեն համախոհ էին ամիրաներէն ոմանք եւս՝ ինչպէս Պալեան, Պէզճեան, Երիցեան եւ Ազնաւուրեան:

Քառասուն օրէ աւելի տեւեցին բանտարկութիւնները, հարցաքննութիւններն ու տանջանքները: Ոմանք, չկրնալով տանջանքները դիմադրել, իրենց կրօնքն ուրացան՝ պատիժէ ազատելու յոյսով, ուրիշներ մեղքը պարզապէս իրենց վրայ առին: Թէեւ չապացուցուեցաւ որեւէ հակապետական դիտում Օզոստոս 8ի ցոյցերուն մէջ, եւ սակայն չատերը դատապարտուեցան մահուան եւ ոմանք ալ աքսորի:

«Եւ ի 18 Սեպտեմբերի, կը գրէ ժամանակակից պատմիչը, յաւուր չաբաթու յերեկոյեան ժամերգութեան մինչ երդէին զղոյս զուարթն, ածին ի դուռն Մայր Եկեղեցւոյն Ռումխաբուի զծերուն Նազարդ Գրիգոր ազան Սախայեան, եւ հատին անդ զանպարտ եւ պատուական զլուխ նորա. նոյնպէս եւ զապխտավաճառ Յակոբն ի Զէմպէրլի Տիքիլի–Թաչն զլխատեցին, զուրացեալ սարկաւագն եւ պատանին Ազարիա տաճկական զգեստիւք կախեցին ի Բարմաքքափուն: Եւ զՏէլի Պաղտասարն ի Սամաթիա առաջի սրճանոցին խրոյ կախեցին»(1):

Իրրեւ անպարտ արձակուեցան Աստուածատուր եւ Երեմիա եպիսկոպոսները, եւ ուրիշ 19 անձեր, իսկ բանտարկուած ամիրաներէն Մկրտիչ Արփիարեան աքսորուեցաւ Սաանքէօյ, Պօղոս Կէլկէլեան՝ Իլմիխա, Պօղոս Մարգարեան՝ Հոռոմս: Անպատիժ չմնացին նաեւ այն ամիրաները զորս պատրիարքը իրր համախոհ մատնանչեր էր: Առնցմէ Կարապետ Ագնաւորեան աքսոր ղրկուեցաւ Սաղըզ կղզի, Յարութիւն Պէզճեան՝ Իլմիխա, Երկանեան Յովհաննէս ամիրա ճողոպրեցաւ հաւատքը ուրանալով, Ճանիկ ամիրա պատիժէ զերծ կացուցուեցաւ որովհետեւ մեծ–եպարքոսին ռեզանաւորն էր, իսկ արքունի ճարտարապետ Գրիգոր ամիրա Պալեան փրկուեցաւ աքսորէ՝ որովհետեւ Հոկտեմբեր 3ին պատահած սոսկալի մրրիկ մը արքունի պալատին վնասեր էր եւ սուլթանը պէտք ունէր անոր:

Աւելցնենք որ կաթոլիկներէն որեւէ մէկուն քիթը չարիւնեցաւ: Ընդհակառակը՝ Պէզճեան ամիրայի տեղ արքունի փողերանոցի տեսուչ կարգուեցաւ հայ կաթոլիկ մը, Պօղոս Պիլէզիկճեան, պաշտօն զոր ան վարեց մինչեւ Պէզճեանի զարձը աքսորէն:

Աղետալի այս դէպքերը սարսափի մատնեցին մայրաքաղաքի հայութիւնը, մանաւանդ անոնք որ միաբանութեան կուսակից էին: Շշմեցան նաեւ Հայ Եկեղեցւոյ դիրկը զարձող հօթը վարդապետները, եւ երբ «Պօղոս պատրիարք առաքեաց հրաման առ Աբրահեան վարդապետսն զի առեալ զվեղար եւ զվիլոն իւրեանց՝ եկեսցեն առ ինքն ի պատրիարքարանն, զի հանդերձեալ եմ ասէ առաքել զեր–

(1) Ա. Պէրպէրեան, անդ, էջ 169:

կուսն յէջմիածին, զերկուսն ի Մուշ, եւ զերիսն ի սուրբ Երուսաղէմ», «զայս լսեալ Արքայեան վարդապետաց՝ յոյժ խոցեցան, եւ փախուստ տուեալ ի Պէյօղլու՝ Թաղեան յեկեղեցիս լատինացւոց, եւ ապաշխարեցին անդ»(1):

Օրմանեան կ'ըսէ թէ «այսքան խօսուած եւ փափաքուած համեբաշխութեան ձեռնարկները բոլորովին հակառակ արդիւնք ունեցան, զի աւելի եւս զօրացուցին համէականներուն պատրիարքարանի դէմ ըմբոստութիւնը եւ աճեցուցին ներքին գժտութիւնը»(2):

Հայ ժողովուրդը հոգեպէս պատրաստ չէր արձագանգ տալու «Միրոյ հրաւէր»ներու: Առնելութիւնն էր որ դեռ կ'իշխէր հոգիներու մէջ:

⁝

21.

«ՎԵՐՋԻՆ ՀԱԼԱԾԱՆՔԸ»

Աղետալի օրերէն յետոյ, որոնք 1820 *Օգոստոս եւ Սեպտեմբեր ամիսներն էին, զուանական վէճերը պահ մը կանգ առին, բայց հոգերը երբեք չվերցան հայուն ուսերէն: Միւս կողմէ, խռովեալ կացութիւնը, որուն մէջ կը գտնուէր երկիրը, հանգիստ չէր տար նաեւ հայուն:*

Յունական դէպքերու առեն, օրինակ, հայերն ալ տուժեցին 1821*ին: Ճիշդ այն օրերուն երբ Մոլտովայի նախկին իշխանը Աղեքսանդր Իփսիլանթի Թուրքերու դէմ պայքարի կ'անցնէր յանուն Յունաստանի ազատագրութեան եւ անոր իբրեւ մեղսակից Պոլսոյ մէջ կը կախուէին* 1821 *Ապրիլին Յունաց Լիգօրիոս պատրիարքը եւ ուրիշ շատ մը մետրապոլիտներ եւ աշխարհականներ, հայերէն ալ յօշոտուողներ եղան, իսկ նոյն ամսուան Ապրիլ* 21*ին կախաղան հանուեցաւ Գասպար Ձերազ ամիրան:*

Բարեբախտաբար սփոփանքի առիթներ ալ պակաս չեղան: Նման առիթներ էին, օրինակ, Պէզճեան ամիրայի աքսորէն դարձը 1821*ի սկիզբները, իսկ երկու տարի յետոյ ալ,* 1823 *Ապրիլ* 15*ին, Տիւզեան երեք եղբայրներու վերադարձը իրենց աքսորավայրերէն: Սփոփանքի լայն շունչ մը առնելու առիթ պիտի ըլլար նոյնպէս բնաջընջումը* 1826*ին չարաչուք այն կազմակերպութեան որ Եէնիչէրիներունն էր:*

Տասնամեակի սկիզբէն Պօղոս Ադրիանուպոլսեցի աթոռի վրայ էր դեռ, բայց հմայքը արդէն կորսնցուցած:

---

(1) Ա. Պէրպէրեան, անդ, էջ 170:

(2) Օրմանեան, «Ազգապատում», Գ., էջ 3471:

«Պօղոս որ այնչափ փառքով եւ յաջողութեամբ աթոռ բարձրացած էր, կը դրէ Օրմանեան, եւ որ արի եւ ձեռներէց գործիչ մը տեսնուած էր, եւ ընդհանուր յարգանքի եւ վարկի տիրացած էր, շատ բան կորնչուց մխարանական ձգտումներուն երեսէն, որոնք երկիցս խղճալի ելք ունեցած էին, եւ երրորդին՝ ցաւալի արկածներու ալ պատճառ տուած: Ամիրաներէն քանիներուն ալ աքսորը իրեն դէմ մեղադրանաց նիւթ եղաւ: ...Ժողովրդական ըմբռնումին մէջ ալ կաթոլիկութեան համակիրի, կամ գոնէ կաթոլիկամիտներու բարեկամի զազափարը կազմուեցաւ իր վրայ: Պօղոս կը զգար հետզհետէ իւր դիրքին տկարանալը, բայց ո՛չ կ՝ուզէր բռնադատութեան առջեւ տեղի տուած երեւալ, եւ ոչ ալ ժուռարին պարագաներու մէջ պատրիարքական տաղնապ յարուցանել»: Ան իր հրաժարականը տալու համար սպասեց պահու մը «երբ սաստիկ խնդիրներ լուած էին, եւ նոր խնդիրներու նշաններ չկային»(1):

Կարապետ Պալաթեցի պատրիարքական աթոռ եկաւ 1823 Հոկտեմբեր 27ին Պօղոս Ապրիանուպոլսեցիի տեղ: Անոր պատրիարքութեան առաջին տարիները հանդարտութեամբ անցան, «իսկ կաթոլիկութեան խնդիրին մէջ ոչ բուռն ընդդիմութիւն ձեռք առաւ, եւ ոչ համերաշխութեան կամ միաբանութեան փորձերու ձեռնարկեց, որոց ապարդիւն ելքը ակնհարեւ էր: Պօղոսի ձեռք առած փորձերը, նոյն իսկ իւր մտաց հակառակ, կաթոլիկութիւնը զօրացնելու պատճառ եղած էին, ղի իբր ծանուցեալ մարմին մը սկսած էին երեւալ, որոնց հետ դաշնագրութիւններ կը մշակուէին, եւ որոնք պատրիարքարանին պայմաններ կ՝առաջարկէին, եւ պատրիարքարանը խոնարհեցնելու չափ առջեւ գացած էին: Կարապետի դժուար էր ստացած դիրքերէն ղիրենք ետ դարձնել, ուստի գոնէ պատրիարքարանի իրաւասութեան ներքեւ պահելու համար, մտածեց կաթոլիկ եկեղեցականներէն փոխանորդ մը նշանակել, եւ անոր ձեռքով պէտք եղածը հաղորդել ու հրամայել կաթոլիկութեան յարող հայերուն, որ այս կերպով ոչ դաւանական բռնադատութիւն կրած, եւ ոչ պատրիարքարանի իշխանութենէն ընդվզած պիտի ըլլային»(1):

Ժամանակակից պատմիչը այս նոր ձեռնարկին նախաձեռնութիւնը կը վերագրէ Պէզճեանի՝ դրելով.

«Ի ժամանակս յայսոսիկ (1827) Պէզճեան Յարութիւն ամիրայ որ երեւելին էր ի սմին ժամանակի յիշխանաւորս ազգի մերում, եւ ղերազոյն նախագահ յազգային ժողովի պատրիարքարանին, խորհրդով եւ հաճութեամբ Կարապետ պատրիարքին կամեցաւ կացուցանել զմի ոք ի վարդապետաց կաթոլիկաց՝ երեսփոխան կամ փո-

(1) Օրմանեան, «Ազգապատում», Գ., էջ 3541–3542:
(1) Օրմանեան, «Ազգապատում», Գ., էջ 3543:

խանարգ պատրիարքին, որ նամիկ Հանուպատօր ի Ղալաթիա կամ ի Բերա, եւ պարբանեն Հրամանս եւ պիտոյ տէրութեանն՝ որ պայ Հրամարատիաւ ի պատրիարքարանն, պատրիարքն ծանուցէ նմա, եւ նա ապրպ արարցէ ժողովրդեան Հաւատացեալ Հայոց»(1):

Պէշիկեանի սոյն մտածումը հաճելի եղած բլլալ կը թուի կաթոլիկ եբեւելեցիներուն ալ, եւ հաւանաբար մը մէջ որ պատահած էր անոնցմէ մէկուն՝ Պօղոս Պիլկիկիանի տունը եւ արուն նեկոյ եղած է, Յակոբ Զէյկի Տիւզեանի եւ բազմաթիւ Գալաթացի տեղացիներու հետ, Պէշիկեան ամիրան ալ, առաջարկը ընդհանուր հաւանութիւն կը գտնէ, եւ Պէշիկեանի իսկ թելադրութեամբ, փոխանորդի այլ պաշտօնին համար յարմար կը նկատուն Աբոտն վարպետ Նալբանեան:

Բայց յաջորդ օրն իսկ Գալաթացի տեղանուններու ուրիշ խումբ մը՝ որ Թիոս կաթոլիկներէն կը բաղկանար, Թրնկրեան Յակոբի տունը հաւաքած, «ընտրեն պատրաստ կոչնցեալ Գալաթացի Պօղոս վարպետեան՝ լինել ինքեանց տեսուչ եւ կառավար, եւ ասեն, ոչ կամիմք պնաբրեանն, զոր բնաբնին հերետիկոս Հայք»(1):

Այս տարաձայնութիւնն էր որ նոր պայքարի դուռ բացաւ՝ տղեսալի հետեւանքներ ունենալով: Թրնկրեան եւ իր համախոհները, յոյս դրած պետական իշխանութիւններու հետ իրենց ունեցած կապերուն վրայ, ուզեցին տիրել օգտուիլ ուրոյն պատրիարքութիւն մը առնելու համար, պատմական մոլեռանդութեան ժամանակ առած այս անգամ քաղաքական դէնքը:

Կաթոլիկ դեկտարները, արդարեւ, պահ պատեհ սեպեցին անհամաձայնութիւնները փոքր մը բնելու, եւ այդ փոքր բլլին ժողովէն յետոյ զոր պատրաստ էին Յակոբ Թրնկրեանի մօտ, որ ապաքաղաք Մէհմէտ Խուսրեվ փաշայի տեղապահն էր: Այդ ժողովին մէջ իսկ խմբապետներն ու առաջնորդները պերճաբարբառ մը զոր պիտի պատրաստեն արքունիք եւ որով կը խնդրեն «պատուհասել զմեզ ի Հայոց եւ տալ մեզ յաւուրս պատրիարք եւ եկեղեցի»: Արդէն իրենց խնդրանքին ուժ տան իրր պատճառ յետոյ բերած էին թէ Հայերը կը մտածեն «կանգնել ինքեանց պատանատար թագաւորութիւն մեզ ի Հայաստան, զոր տեղանուանութեամբ ակրութեան Ուռհայ», եւ թէ իրենք չեն ուզեր երեւիլ «մխիթարեան նոցա եւ հոգեղէն շահախնդրութեան նոցա»:

Սուլթանը չէր կրնար առանց վրդովման լսել Հայոց մասին եղած սոյն ամբաստանութիւնը: Աստեղի խոտոռած՝ իր մօտ կանչել կու տայ իսկոյն Պէշիկեան Յարութիւն ամիրան որ իր մտերիմն էր,

---

(1) Ա. Պէրպէրեան, «Պատմութիւն», էջ 189:

(1) Ա. Պէրպէրեան, անդ, էջ 190:

եւ բացատրութիւն կ'ուզէ անկէ։ Պէզճեան «ըստ իւրումն խորախորհուրդ ուշի եւ բազմահանճար դիտողութեան՝ յայտ առնէ արքայի դէպարանդիր առելութիւն եւ զմահայոյզ թշնամութիւն Գաղատացի Հռոմէական Հայոցն՝ զոր ունին առ Հայս», եւ խորհուրդ կու տայ սուլթանին Հայոց պատրիարքը կանչել եւ հարց տալ անոր թէ կ'ե-րաչխաւորէ՞ հաւատարմութիւնն իր հօտին»։

Սուլթանին հրամանով՝ մեծ-եպարքոսը Բ. Դուռ բացատրութեան կը կանչէ Կարապետ պատրիարքը Պօղոս նախկին պատրիարքին հետ մէկտեղ։ Այս վերջինն է որ կը պատասխանէ տրուած հարցումներուն, վստահեցնելով մեծ-եպարքոսը Հայոց հաւատարմութեան մասին եւ ապահովցնելով զայն թէ որեւէ կասկածելի արարք ոեւէ հայու կողմէ չի կրնար խուսափիլ պատրիարքարանի դիտութենէն, մինչդեռ նման երաշխաւորութիւն չի կրնար տալ ի մասին կաթոլիկ հայոց «զի նոքա յեկեղեցի մեր ոչ գան, եւ բանից մերոց ոչ անսան, եւ քահանայից մերոց ոչ խոստովանին, այլ հանապազօր երթեւեկեն յեկեղեցիս լատինացւոց եւ կենակցին ընդ քահանայս նոցա»։

Սուլթանը տեղեակ դառնալով այս բոլորին՝ սրամտեցաւ կաթոլիկներու յանդգնութեանը վրայ, ուստի առ ժամայն հրամայեաց պ[ատ]ր[իարք]ն Ճակոբ եւ զեղբայր նորա զՅովսէփ հանդերձ ընտանեօք իւրեանց առաքել յաքսորս, եւ անդէն աքսորեցին զՃակոբ ի Կեսարիա, եւ զՅովսէփ ի Սեբաստիա քաղաք Փոքուն Հայոց, 1827 Հոկտ. 3»։

Երկու Թընկըրեաններու աքսորին հետեւեցան Թընկըրեան Գրիգոր, Տաւութեան Անտոն եւ Յովսէփ, Գըլճեան Գրիգոր եւ Վիչէն, եւ քսութեան Թուղիին կազմութեան ուրիչ մասնակցողներ, որոնք ճամբայ հանուեցան Դեկտ. 27ին։

Իսկ երեք օր յետոյ ալ, Դեկտ. 30ին, Հայոց պատրիարքարան հասաւ Սուլթան Մահմուտի հրովարտակը՝ հալածանք սկսելու համար առհասարակ բոլոր կաթոլիկներուն դէմ։

«Սուլթան Մահմուտ արքայ, կը գրէ ժամանակակից պատմիչը, որ ցասուցեալ էր ի վերայ Գաղատացի Հռոմէական Հայոց, մանաւանդ զի՝ առելի էր ինքեան այս երկպառակութիւն ազգին, եւ կամէր, զի ողջոյն ազգն ընդ միով գլխով հպատակեալ կառավարեսցի, եւ վասն այսր բազում անգամ արքունի հրովարտակս առաքեալ էր ի Պատրիարքարան Հայոց, յօրէ անտի նատելոյ իւրոյ յաթոռ թագաւորութեան, եւ կամէր զայս պատակառումն Հռոմէական Հայոց բառնալ ի միջոյ, եթէ ոչ քաղցրութեամբ, գոնէ խրատութեամբ, ինչպէս փորձիւ տեսաք անդ ի մահու Տիւգեան եղբարց

ազնուականաց, որոց պատակնիք մատաւ պրեալ էր պլենել յանցաւոր կրօնի՝ պատճառաւ կաթոլիկութեան»(1):

Սուլթան Մահմուտ երկար առեն պղուչացած էր խիստ մխոց-նեբու պիմելէ կաթոլիկ տարածմանն դէմ, «ակնածեալ յերեսաց թագաւորութեանց» որոնք այդ չարժումը կը հովանաւորէին, եւ յարմար առիթի մը կը սպասէր որպէսզի տարածմանն այդ փորձը վերջնապէս ամրութեան մատնէ: Նաւարինի ծովամբն ազդուին իրը մրէժ ևրոպական պետութիւնները Պալէն վտարելէ յետոյ 1827ին, պատեհ ժամը հասած նկատեց: Հապա ամիս մը անցած «տաքնաց հրամանագիրը արձակեաց ի պատրիարքարան Հայոց՝ յորում պրեալ էր դիմիլ յօգուտ հրամանաց իւրոց ծանր եւ ծանր սպառնալեօք տուգանաց եւ վնասուց, այն է:

ա) Զի գաղտագիր ամենևքեան ազատրեսցին ի գաղտարիս որդոմբ եւ բնտանեօք:

բ) Զհանդերձ Հռոմէական Հայոց՝ ազատրեսցին յերեսաց յամենայն տեղեաց տէրութեան:

գ) Կոստանդնուպոլսեցի Հռոմէական Հայք եւ որք յայլ եւ այլ քաղաքաց իցեն եկեալք, եթէ իրրեւ գաղտագողիս յամառեալ իցեն առ ի ոչ հնազանդիլ Պատրիարքին Հայոց, ազատրեսցին եւ նոքա որդոմբ եւ բնտանեօք ի քաղաքս Անատոլուի:

դ) Մայրաքաղաք նոցին՝ որք պաշտօնեի ուսուցանելոյ իրաւեն կանայս լինել հակառակասէրս, ազատրեսցին եւ նոքա:

ե) Կաթոլիկք մի՛ նահանգին ի Բևրա, ի Զալաթիա եւ ի վիզիրեան նեղուցին Կոստանդնուպոլսոյ, ուր պատնին եկեղեցիք լատինացոց, այլ նոցին ի Կոստանդնուպոլիս, յԻսկիւտար, եւ ի հայրենակ վիլոյեթս, եւ տունք Հռոմէական Հայոց՝ որք իցեն յարիլեալ տեղիս յայսոսիկ, վաճառեսցին այլազգեաց»:

Թուղթի վրայ մնալու սահմանուած չէին այս հրամանները: Անոնք զործադրուեցան ալ խիստ: Բամանգակ կայսրութեան համար էին անոնք, բայց պլեուրարար մայրաքաղաքին վրայ կը ծանրանային: Սուլթանին զայրոյթը անպատճառելի էր, իսկ անոր հրամանները վճռական: Կարապետ պատրիարք՝ որուն ուղղուած էր ֆէրմանը՝ անոր զործադրութեան հսկելէ զատ ուրիշ բան չէր կրնար բնել:

Հրամարտակին կիրարկութիւնը տեղի ունեցաւ ձիւն-ձմեռին, պժնդակ պայմաններու մէջ: Ան սկսաւ 1828 Յունուար 9ին, երբ «Գաղատացի Հռոմէական Հայք ազատրեցան հանդերձ ընտանեօք իւրեանց ի Գաղատիա, մնծաւ խղճութեամբ, զի աւուրք ձմերան էին, եւ հոգմունք խիստ չնչէին:

---

(1) Ա. Պէրպէրեան. «Պատմութիւն», էջ 195:

«Եւ ի Յունուարի 27 եղեւ տեղափոխութիւն կաթոլիկաց ի Բերայէ եւ ի Ղալաթիոյ՝ ի Կոստանդնուպոլիս եւ ի հայաբնակ գիւղօրէս, եւ տունք նոցին վաճառեցան դիւրագինս այլազգեաց:

«Եւ յամսեանն Փետրուարի քահանայք Հռովմէական Հայոց աքսորեցան յԵւրոպա յամենայն սահմանաց տէրութեանն: Թէպէտ ոմանք ի նոցանէ ծպտեալ ի կերպարանս Ֆրանկաց մնացին յեկեղեցիս լատինացւոց եւ ի պալատս դեսպանաց:

«Եւ յետ աւուրց ինչ երեսունք ի մայրապետաց աքսորեցան ի Պանտըրմա, եւ մեռաւան մայրապետք ի Մահալըճ, ամենեցուն սոցա տայր պատրիարքն դիւր հրամանի ճանապարհորդութեան նոցա:

«Ցայսոսիկ աւուրս եւ բազում անձինք ի Կոստանդնուպոլսոյ Հռովմէական Հայոց եւ յայլոց քաղաքացեաց՝ որք ոչ հաղորդեցան ընդ Հայս ի հոգեւորս, եւ ոչ եկին յեկեղեցիս Հայոց, այնոքիկ եւս իբրեւ զանհնազանդ հրամանաց արքայի աքսորեցան ի քաղաքս Անատօլուի»(1):

Թուական ստոյգ տուեալներ չունինք աքսորուածներու համրանքին մասին: Եւ մեզ չափազանցուած կ'երեւան թուանշանները զոր կաթոլիկ աղբիւրները մեզ կը հայթայթեն: Առնցմէ մէկը կ'ըսէ՝ օրինակ.

«1827–9ի վերջին եւ ամենաստոյգ հաշուածքին՝ միայն Գաղատիա աքսորուած կաթոլիկ հայերուն դումարը, այր–կին–տղայ, կը դնեն այլեւայլ գրողներ 20·000էն մինչեւ 30·000: Երբ 1826ին Բերայի գրեթէ բոլոր տներն կաթոլիկ հայերուն ձեռքն անցած էին, եւ Ֆրանկները տէրութեան կը տրանջէին՝ որ տէրութիւնը Բերան թէպէտ իրենց բնակութեան վայր ցուցած է ժամանակին, սակայն կաթոլիկ հայերը բոլոր Բերան գրաւած են եւ իրենց բնակութեան տեղ մնացած չէ:

«... Երբ 5/17 Յունուար 1830ին, Գաղղիոյ դեսպանը Քոնդ տէ Կիյմինօ եան դարձաւ Թէրսխանէէն, ուր ստորագրուեցաւ կաթոլիկ հայերու կրօնական եւ հասարակական անկախութեան դաշնագրութիւնը, եւ իրիկունը ժամը 1ին (ըստ Թրք.) Բերա հասաւ եւ աւետեց, բովանդակ Բերայի լատին եւ հայ կաթոլիկ ժողովուրդը հրճուանաց եւ ցնծութեան զմայլման մէջ ընկղմած էր, Հայոց Ս. Երրորդութեան քահանաներէն մէկը կաթուածահար ինկաւ, վասնզի իր 107 ծուխերէն 100ը կաթոլիկ հայ է եղեր:

«Աւելորդ չէ յիշեցընելը՝ որ 1700–1829 կաթոլիկ հայերէն հարպաւոր վերադարձան, ուրացան, թիւրաններու մէջ փոեցան, թափառեցան, զաղթեցին հալածանքներու երեսէն եւ անհետացան. կային չատեր ալ՝ որ Հայերու մէջ կ'ապրէին եւ իրենց կաթոլիկէ

---

(1) Ա. Պէրպէրեան, «Պատմութիւն», էջ 197:

բլլալը պատուհ կը պահէին։ Այնպէս որ 1830ին ատեա պատրիարքութիւնն առացած առանն Պոլսոյ մէջ 12·000 կաթոլիկ հայ հոգիներ ալճանադրուեցան»(1)։

Իր խոր հմտութեամբը եւ բանասիրական վաստակովը յայտնի Մխիթարեանը որուն մէջ դաւանական կիրքը համրնթաց քալեց գիտնականին, հետեւեալ կերպով կ'ամփոփէ հալածանքները զոր հայ կաթոլիկները կրած են վերջին դարերուն՝ «հայկական հատատաքննութեան» երեսէն։—

«Վերջապէս ծանօթ են Պոլսոյ պատրիարքարանէ յարուցած հալածանքները կաթոլիկ եկեղեցւոյ յարող ազգայնոց դէմ, որոց սկիզբ առաւ Եփրեմ 1700ին՝ Աղբիանոպոլսի մէջ, յեղած մահմետական իշխանութենէն։ Հատուցամբոխ բռնութիւնները դատապարտել տալու թիւրքական իշխանութենէն, եւ անոնց երեւելիները ժողովին առջեւ հանելով, ծեծել տալու հոն իսկ դանձնէ՝ որ չուզին նոյնպէս կաթոլիկները։ Անոր հրամանաւ չարաճակատեցան այլ հայազանգն ու առանձնաբնները նաեւ Պոլսոյ մէջ, որոց գոհ պիտի երթար Մխիթարեանց հիմնադիրն ալ, եթէ չմահկանչէր ու ազգ չփախչէր Թուրքիայէն։ Յետոյ սրբազնի հրամարտակ հանեց բոլոր կաթոլիկաց դէմ, դանձնէ տալու պանտ, բանտի, առնչանաց եւ ապրատութեան մատնելով։

«Յովհաննէս Ջմիւռնիացի պատրիարքը նոյնպէս բանտերու մէջ թափել անոնցմէ զոր որ կրցաւ բռնել։ Չատերու բերրատանէն ուրացման պատճառ եղաւ, եւ ան կամքատար նահատակել տալու թուրքաց։ Անոր յաջորդը Առաքել փարձեց կրկնել հալածանքը, բայց թուրք իշխանութիւնը հակառակեցաւ։ Իսկ ազգ յաջորդը Յովհաննէս Գանձակեցին՝ Պոլսոյ մէջ կաթոլիկաց երեք եպիսկոպոսներ ու բազմաթիւ աշխարհականներ բանտի եւ խիստ պատիժներու մատնել տալու։ Նոյնպէս բռնաւ նաեւ ուրիշ քաղաքներու մէջ։ Ընդհանուր հալածման՝ չդիմացող բանտով ու խիստ պատիժներով՝ հրամարտակ մ'ալ ձեռք բերաւ Յովհաննէս Բագրեւանդեցին, եւ չատ մը հատուցուց կաթոլիկաց, խոտանելով մկրտութիւն, պատկն ու թագումն ալ։ Նոյն աննեղոյ պիտի էր՝ որ 1827ին կարապետ պատրիարքի օրով չատ մը բերաւ կաթոլիկ հայոց մեծ ազգապետութիւնն ալ, կատածելի գոյց տալով զանոնք ակռատութեան առջեւ եւ 12·000 հոգի ձգրան խոր չանկարծակի՝ առանց որեւէ պատրաստութեան վտարուեցան ի Փոքր Ասիա, անհնարին վշտերով, եւ ճանապարհին վրայ հարիւրաւոր մանուկներ գոհ ազգով կրաին ու թողին(2)։

Զգուելի բան է հատատաքննութիւնը ուրիկ ալ գայ։ եւ մենք չե-

---

(1) Հ. Գ. Գալէմքեարեան, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1911, էջ 83։

(2) Հ. Վարդան Հացունի, «Ամենուն ատենդոյցը», 1926, էջ 597։

որ պիտի չընդվզինք չափազանցութիւններուն դէմ որոնց մղուած են Հայ հոգեւորականներէն ոմանք՝ իրենց եկեղեցին պաշտպանելու իրենց անզօրութեանը մէջ: Բայց նոյնքան եւ աւելի զզուելի են անոնք որ փոքր ժողովուրդ մը հոգեպէս ճեղքելու համար դարեր տքնեցան, ու մեր պատմութիւնը պղծող այդ սեւ էջերուն պաշտպան կանգնեցան ու կը կանգնին...

Կաթոլիկ պատմագիրները «վերջին հալածանք» անունը կու տան 1828ին տեղի ունեցած այդ դէպքերուն: «Բնական է որ հռոմէականք ինքզինքնին հալածանքի ենթարկուած ուզեն ցուցնել իրենց դաւանութեան համար, կ'ըսէ Օրմանեան, եւ գործին աւելի զրգռիչ գոյն տալու համար պատրիարքարանը իբր հալածիչ ուզեն ներկայել, բայց այլ է իրենց ձգտումը, եւ այլ է գործին իսկութիւնը: Եթէ կաթոլիկութեան համակիր եւ նպաստաւոր ընթացք մը ուզուէր մտածուիլ, Պօղոսի եւ Կարապետի ընթացքէն աւելին դժուար էր կազմել, զի երկուքն ալ, թէպէտ հաստատամիտ հայադաւաններ, սակայն զիջողութեան չափը անցուցած ըլլալու աստիճան առաջ գացին, եւ մենք ալ չվարանեցանք կաթոլիկներու որոշ կերպարան եւ ինքնուրոյն դիրք եւ ձգտումներու քաջալերութիւն տուած ըլլալու մեղադրանքն ընել անոնց վրայ: Անաչառ պատմարանը եւ անկաշկանդ քննադատը չի կրնար չտեսնել, որ ամէն պարագայի մէջ հռոմէականներու երկդիմի ընթացքը, խոստումներէ ետքը ետ դառնալը, չարունակ պայմաններ աճեցնելը, եթէ չըսենք նենգամիտ, դէթ անուղիղ ըլլալու արատէն չ'ազատեր զիրենք: Նոյն իսկ իրենք իրենց մէջ պառակտած, ոմանք կէս ազատամիտ եւ ոմանք խիստ մոլեռանդ, զիրար կը չէզոքացնէին, եւ իրենք իրենց փորձանքը կը պատրաստէին:

«... Ասոր հակառակ՝ հալածիչ ըսուած պատրիարքարանէն, նոյն իսկ Կարապետէ, կաթոլիկներու դէմ դիմում մը չէ եղած երբեք, մանաւանդ թէ միշտ կառավարութեան կողմէն եղած կարգադրութիւնները մեղմացնելու ճամբաներ են գործածուած: Կարապետի վերջին առաջարկը կաթոլիկ փոխանորդ մը ընդունելու պատրիարքին մօտ, զիջողութեանց ծայրագոյնն էր, սակայն անկէ ալ օգտուելու չփութացին: Ընդհակառակն Հայերը քաղաքականապէս յանցաւորներ, պետութեան անհաւատարիմներ, թշնամւոյն ձեռնտուներ ցուցնելու եւ պաշտօնապէս ամբաստանելու յանդգնութեան ալ հասան: Սակայն դաւը իրենց դէմ դարձաւ, եւ փասքուս չարախորհուրդը երեւան գալով, իբրեւ երկրի խառնակիչներ կառավարական խստութիւններու ենթարկուեցան: Կ'ուզէին Հայերը պետական յանցաւորներ ցուցնել, իրենց վրայ դարձաւ իրենց քսութիւնը, եւ իրենց փորած գուբին մէջ իրենք գլորեցան:

«Ցաւալի էր տպաքէն այնչափ ընտանիքներու կիներով եւ

ազաքներով բռնապատանալ անպախարեթիներ, եւս առաւել որ Ճան-
ուարի գառնաչուն եղանակին մէջ անպի կ'ունենար, այլ Հայեր ոչ
հրաւիրեցին եւ ոչ պատրաստեցին այդ հարածանքները· իրենք եղան
դրդողները, մինչեւ իսկ վերար ամբաստանողները: Կառավարու-
թիւնն էր հրամայողը, եւ պատրիարքարանն ալ չէր կրնար դարձա-
դրաթեանը ընդդիմանալ: Ի զուր է ուրեմն Հայոց Պատրիարքու-
թիւնը իբր հարածիչ ներկայելու մարմջինին, եւ ճշմարտութեան
դէմ մաքառիլ է եղելութեանց կամայական կերպարան տալու ճի-
գերնին»(1):

22·

«ԲԱԲԹՕԼՈՒԹ ՄԻԼԼԷԹԻՆ»Ն

*Հարածանքը որուն ենթակայ եղան Հայ կաթոլիկները 1828ին իրենց իսկ մեղքով՝ վերջինն եղաւ իրապէս հանդրտանութեան մղած երկար պայքարին Հայ ժողովուրդն անջատուելու համար, պայքար, որ սկսած Հռոմի կողմէ Հայ Եկեղեցին իր փարախը բե-
րելու նպատակով, ի վերջոյ յանգեր էր Հայ ժողովուրդն մանրիկ մը դառնալու եւ Հռոմի հովանիին տակ դնելու համար:*

*Ճիշդ է որ՝ պապական աթոռին յարած Հայերը անցեալ պարսն Լիբանանի մէջ առանձներ էին արդէն իրենց հոգեւոր կազմակերպու-
թիւնը կաթոլիկութեան պիտակին ներքեւ, բայց այս կազմակեր-
պութիւնը բոլորովին չէր ազատեր դիրենք Հայ Եկեղեցիի իրաւա-
սութենէն եւ թուրք պետութիւնը դեռ մաս կը ճանչնար զանոնք Հայ ժողովուրդին՝ պետոյ պատրիարքութեան վարչական հեղինակու-
թեան տակ:*

*Հայ ժողովուրդին հետ իրենց հոգեւոր բոլոր կապերը խզելու համար՝ կաթոլիկութեան յարած Հայերը օրինական կռուանի մը պէտք ունէին, եւ այդ կռուանը չուշացաւ իրենց պարգեւել բախ-
տը,— բախտ, որմէհետեւ ուրիշ անուն կարելի չէ տալ այն բացա-
ռիկ առիթին զոր դէպքերը առեղծեցին:*

*Ազրիանուպոլսոյ պաշտպիրը որ, 1829 Հոկտեմբեր 7ին կնք-
քուած, վերջ կու տար ռուսերէն պատերազմին, ճակատագրա-
կան դեր կատարեց Հայ ժողովուրդի ծոցին մէջ պարբերչ ի վեր ան-
ուղղ պատանական վէճերուն համար: Պաշտպրին վերջին յօդուածը
կը սրամտպրէր·*

*«Թուրքիոյ յոյն, Հայ, Համոզական Հայ եւ Հրեայ Հպատակ-
ները՝ ապատ ըլլան իրենց ուզած հաւատքը պաշտելու, ազգութեան*

(1) Օրմանեան, «Ազգապատում», Պ·, էջ 3546–3548:

կողմէ հաւատքի եւ կրօնքի վրայ բռնութիւն չըլլայ, իսլամական կրօնը ընդունելու չբռնադատուի ոեւէ մէկը, եւ հռոմէական հայերը ազատ ըլլան պաշտել իրենց հաւատքը»:

Ադրիանուպոլսոյ դաշնագրին սոյն յօդուածին կռթնած՝ այն ճաշկերոյթի ընթացքին զոր ֆրանսական եւ անգլիական դեսպանները Պէօյիւք-Տէրէի մէջ տուին սուլթանին 1829 Նոյեմբեր 11ին, անկէ խնդրեցին իրենց աքսորէն վերադարձնել հայ կաթոլիկները, եւ արտօնել զանոնք սեփական պատրիարք եւ եկեղեցի ունենալու:

Ընթացք տալով այս դիմումին սուլթանը հրաման ղրկեց մեծեպարքոսին որպէսզի հրովարտակ փութացնէ ուր որ պէտք է որպէսզի Պոլիս վերադարձուին աքսորուած կաթոլիկները:

Եպարքոսական հրամանագրով մը Պանտըրմայէն եւ Միհալըճէն Պոլիս դառնալու իրաւունք ստացան այնտեղ աքսորուած մայրապետները:

Իսկ 1830 Յունուար 6ին շնորհուեցաւ կայսերական ֆէրման մը որով հայ կաթոլիկները կ'արտօնուէին իրենց հոգեւոր պետը ընտրել:

Ֆաթիհ Սուլթանի օրերէն ի վեր հայերն ու յոյները իրենք կ'ընտրէին իրենց պատրիարքները որոնք պաշտօնի կ'անցնէին կայսերական հաւանութիւն շնորհուելու պէս: Պարագան նոյնը չէր կաթոլիկներուն համար. պապին հաւանութիւնը անհրաժեշտ էր: Պապը, Պիոս Ը., «կաթոլիկութեան արկածներուն գիտակ եւ բնութեամբ ալ մեղմ եւ չահեցող»(1), հաւանեցաւ որ ժողովրդական ընտրութեամբ ընտրելիներ առաջարկուին: Կ. Պոլսոյ կաթոլիկ հայութիւնը, 1830 Փետրուար 15ին ժողովի գումարուելով 96 անձանց ներկայութեամբ՝ 87 քուէով առաջին ընտրելի ցուցուց Անտոն Նուրիճան վարդապետը, մինչ թունդ քօլէճցոց ընտրելին Պօղոս Մարուշ վարդապետն էր: Պապը ժողովրդական ընտրութիւնը յարգեց, 1830 Յուլիս 11ին եպիսկոպոս ձեռնադրեց Նուրիճանը, եւ Պոլիս ղրկեց զայն անոր իրաւասութեան յանձնելով Թուրքիոյ հիւսիսային մասերը, Կ. Պոլիս, Պրուսա, Գաղատիա, Տրապիզոն, Կարին եւ Արզրումն, որովհետեւ Թուրքիոյ հարաւային եւ միջին կողմերը իրենց պետն ունէին յանձին Լիբանան նստող իրենց կաթողիկոսին:

Օսմանեան կառավարութիւնը սակայն մերժեց Նուրիճանը ճանչնալ իբրեւ հայ կաթոլիկներուն հոգեւոր պետ՝ ստուգելով որ աւստրիական հպատակ էր ան: Հայ կաթոլիկները, ստիպուած, նոր ժողով գումարեցին 1830 Դեկտեմբեր 23ին ու Յակոբոս վարդապետ Չուխուրեանը ընտրեցին հոգեւոր պետ, որ եւ վաւերացուեցաւ պետութեան կողմէ 1831 Մայիս 24 թուակիր հրովարտակով մը: Այս

(1) Օրմանեան, «Ազգապատում», Գ., էջ 3552:

կերպով կը նուիրագործուէր հայ կաթոլիկ ուրոյն հասարակութիւն մը Պոլսոյ մէջ, իր գլուխն ունենալով յիշեալ Զուխուրեանը, որ առաւելապէս վարչական պետն էր համայնքին, ու իր կողքին ունէր հոգեւոր իրաւասութիւններով օժտուած ներկայացուցիչ մը յանձին Նուրիճանի: Համայնքին դեկավարութեան մէջ երկուութիւն մը կը ստեղծուէր այսպէս, որ պիտի տեւէր դեռ երկար՝ թիւրիմացութեանց եւ բախումներու տեղի տալով յաճախ, թէեւ ի սկզբան համերաշխութիւնը չխանգարուեցաւ շնորհիւ ընդհանուր խանդավառութեան, եւ երկու պետերուն խոհեմ ընթացքին եւ զործակցութեան:

Հոգեւորական սոյն երկու պետերու կողքին աշխարհական առաժամեայ դեկավարութիւն մը եւս ստեղծուեցաւ, իր գլուխն ունենալով Ճակոբ պէյ Տիւզեանը իբրեւ «իշխանապետ» եւ բաղկացած ասոր ժողովականներէ որոնք «երեսփոխան» անունը կը կրէին:

Եւ այնուամենայնիւ հայ կաթոլիկներուն շնորհուած այս կազմակերպութիւնը հեռու էր Ցունաց եւ Հայոց պատրիարքարաններուն վայելած դարաւոր իրաւասութիւնները ունենալէ, գոնէ ի սկզբան: Ճակոբ վարդապետ Զուխուրեանի տրուած սուլթանական պէրաթը, զոր իր քնաղրին(1) մէջ կը հրատարակէ Պէրպէրեան՝ անոր կ'ելլով Տիւզեան Ճակոբ Զէլէպիի կողմէ կատարուած այն օրերու աղճատ հայերէնով եւ տեղ տեղ անհարազատ թարգմանութիւն մը(2), կ'ըսէ թէ յիշեալ Ճակոբը կաթոլիկ հայերուն վրայ «եպիսկոպոս» (փիսքոփոս) կը կարդէ, հրամայելով որ իրենց ծէսին (ային) վերաբերեալ հարցերու մէջ մեծ ու պզտիկ անոր հնազանդին եւ դուրսէն որեւէ միջամտութիւն չըլլայ, որովհետեւ «իմ բայաններէս եղող կաթոլիկները ցարդ առանձին եպիսկոպոս չունենալով յոյն եւ հայ պատրիարքներու իրաւասութեան տակ կը դրտնըէին, մինչ իրենց ծէսը համապատասխան չըլլալով յոյն եւ հայ ծէսերուն եւ հետեւաբար չկարենալով լրիւ ծիսակատարութիւն ընել եւրոպական (Էփրէնճ) եկեղեցիներ կ'երթեւեկէին, եւ անոնց կատարել տալով ծէսի եւ ամուսնութեան վերաբերեալ գործերը՝ թշուառութեանց եւ դժուարութեանց կ'ենթարկուէին»:

Պէրաթը կը թուէ յետոյ այն բոլոր իրաւասութիւններն ու արտօնութիւնները զորս պիտի ունենար հայ կաթոլիկներու նորընտիր պետը, արտօնութիւններ, որոնք, ինչպէս կոյց կու տայ Պէրպէրեան, «սակաւք ինչ են, եթէ բաղդատեսցես ընդ պէրաթս պատրիարքաց Հայոց եւ Ցունաց», եւ իբրեւ ապացոյց ան կը կոչ երկու պէրաթներ, մէկը Մուսթաֆա Գ.ի կողմէ Պասմաճեան Գրիգոր պատ-

---

(1) Ա. Պէրպէրեան, «Պատմութիւն», էջ 217–219:

(2) Անդ, էջ 219–222:

բիարքին տրուած 1764 Յուլիս 3ին(1), եւ երկրորդը այդ օրերէն քիչ յետոյ, այն է 1831 Հոկտեմբեր 4/16ին նոյն այդ սուլթանին կողմէ Սահեանոս Մաղաքեան պատրիարքին տրուած(2):

Շահեկան է նշել որ մինչ Հայոց պատրիարքը հաստատման իր ֆէրմանով 150·000 սահակ (աֆչէ) պաշտօնական նուէր (միրի փէշֆէշ) պիտի վճարէ պետութեան եւ տարեկան մէկ միլիոն 352 հազար 300 աքչէ մուքաթաա, հայ կաթոլիկ պետին տալիք նուէրը 150 հազար աքչէ եւ մուքաթաան երեք միլիոն 38 հազար աքչէ ճշդուած էր անոր չնորհուած ֆէրմանին մէջ:

Հայ կաթոլիկները իրենց սեփական եկեղեցին եւս ունենալու կ'արտօնուէին: Անոնք իրենց առաջին ազօթատեղին կանգնեցին Ղալաթիոյ մէջ, Բուլգարփու եւ Քէմէր-Ալթը թաղերուն միջեւ: Հիմնարկէքը տեղի ունեցած 1831 Յուլիս 15ին, օծումը հազիւ երեք տարի ետքը պիտի կատարուէր:

Գաղտնիք չէ որ եթէ հայ կաթոլիկները չարունակեցին որոշ չափով կապուած մնալ հայ ժողովուրդին եւ անոր ազանդութիւններուն՝ հայկական ծէսին կը պարտին այդ բանը: Ու փոխարէն՝ հայ-կաթոլիկ որքան զանգուածներ տակաւ ուծացան եւ այլասերեցան որովհետեւ չէին յաջողած հայկական ծէսը պահել: Լեհաստանն ու Թրանսիլվանիան ամէնէն կարկառուն օրինակն են ատոր: Պոլսոյ հայ կաթոլիկներուն ալ պահ մը վտանգ կը սպառնար, մանաւանդ այն օրերուն՝ երբ դեռ չունէին իրենց սեփական եկեղեցիները, եւ լատինական ազօթատեղիները կը յաճախէին՝ լատին հոգեւորականներու ձեռքով ստանալով իրենց հոգեւոր մատակարարութիւնը: Վտանգը դեռ չէր անհետացած՝ երբ իրենց ուրոյն կազմակերպութիւնն ունեցան, եւ իրենց ուրոյն ազօթատեղին: Լատին ազդեցութիւնը դեռ կը չարունակէր պահել իր ուժը:

Բարեբախտութիւն եղաւ հայ կաթոլիկներուն համար՝ որ իրենց եկեղեցական իշխանութեան գլուխը Անտոն Նուրիճանի նման հոգեւորական մը կար, որ կը վայելէր Պիոս Թ.ի նման լայնամիտ պապի մը հովանաւորութիւնը: Երբ Յակոբ Զուխուրեան վարդապետ կաթոլիկ հայոց վարչական դեկավարութեան կ'անցնէր 1831 Մայիսին, «Նուրիճան նախ զառաջինն հրամայեաց, զի յեկեղեցիս իւրեանց ի կիր արկցեն զծէսս եւ զարարողութիւնս Եկեղեցւոյն Հայաստանեայց, որպիսին են պաշտամունք եկեղեցւոյ եւ ժամերգութիւնք», «այլ եւ զդեստ քահանայականք, չապիկք զպրաց, վարազոյրք խորանաց ըստ ձեւոյն նման Հայոց», եւ թէեւ հոսանք մը կար որ կը պահանջէր որպէսզի «զծէսս լատինացւոց ի կիր արկցեն, եւ մի

(1) Անդ, էջ 227–233:
(2) Անդ, էջ 222–227:

պհայոցն», «այլ ընդդէմ եկաց այսմ Նուրեան խորհրդակցութեամբ Աւգէրեան Հ. Մկրտիչ վարդապետին Արբայեան, զոր ընդ իւր եկեր ի Վիեննայ ի Կոստանդնուպոլիս, եւ Սէրվէրեան Յովհաննէս վարդապետին որ փոխանորդ նորա առաջնորդին նոցա»: Ասէ դա «վասն այսր ամենայնի գրեաց Նուրեան ի Հռոմ առ պապն, եւ եկեր ի նմանէ զկոնդակս հաստատութեան, յորում հրամայէր պապն ըստ ամենայնի հնազանդիլ հրամանաց Նուրեան Անտոնի մետրապօլտին իւրեանց, եւ ի կիր արկանել զարեւելեան արարողութիւնս եւ զնախնի ծէսս Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ եւ յեկեղեցիս իւրեանց: Եւ փակեալ էր ընդ նզովիւք զայնոսիկ, որք հակառակ զտանին մետրապօլտին իւրեանց»:

Սակայն բոլոր այս փորձերը հայ ծէսը անվթար պահելու՝ անպտուղ մնացին: Նուրեանի շուրջ հոգեւորականներու դաս մը կար որ ամէն ինչ վերիվայր շրջեց: Տօներու մէջ փոփոխութիւն մտցուց, արարողութիւնները այլակերպեց, եկեղեցական տարազները լատինականի վերածեց, «եւ այսպէս եղեւ անջատումն ազգին Հայոց, ոմն Հայ անուամբ, եւ ոմն Հռոմէական անուամբ, ներհակք իրերաց եւ թշնամանողք եւ ատեցողք զմիմեանս, զոր տեսեալք ազգասիրութեամբ ոգւով վառելոց՝ լան եւ ողբան զանմտութիւն նոցա»(1):

Այլասերումը կանգ չառաւ այդտեղ: Թ.Թու. կաթոլիկներու խումբը՝ որուն կորիզը Լէնկիրլեցիներն էին՝ իր լատինամոլութեան մէջ յամառեցաւ, եւ շարունակեց լատին եկեղեցիները յաճախել՝ սեփական աղօթատեղի ունենալէ յետոյ ալ, հակառակ սուլթանական Ֆէրմանի դրած կտրուկ արգելքին:

Եւ դեռ աւելին: «Ոմանք ի նոցանէ յանդգնեցան խնամութիւն առնել ընդ լատինացիս, առեալ զդստերս իւրեանց ի կնութիւն նոցա, ու բայց ի բաց արգիլեալ իսկ էր ի հրովարտակի արքային, զոր լուեալ արքայ՝ խռովեցաւ յոյժ, եւ յատկապէս հրովարտակ առաքեաց առ առաջնորդն Հռոմէական Հայոց՝ խափանել զայս խնամութիւն առնելն ընդ Ֆրանկաց, յարեալ ի վերջն, թէ՝ որ ոչ անսայ այսր հրամանաց իմոց, ի կախաղան մահու եդցէ այսպիսին առաջի տան իւրոյ»: Արդարեւ 1831 Սեպտեմբեր 19 թուակիր այդ հրովարտակը կ'ըսէ թէ «ասկէ յետոյ կաթոլիկներէն եթէ ոեւէ մէկը Ֆրէնկ ազգին պատկանողներուն աղջիկ կու տայ, տուողն ու պատճառ եղողները, ինչպէս նաեւ պսակը քահանաները պիտի կախուին իրենց դուռներուն առջեւ», ու կ'աւելցնէ առաջնորդին ուղղելով խօսքը թէ «պիտի պատժուիս դուն եւս»:

Պատմիչը կ'ըսէ թէ այնուամենայնիւ «Գաղատացիք մինչեւ ցարդ

(1) Ա. Պէրպէրեան, «Պատմութիւն», էջ 235–236:

անխախտ երթեւեկեն յեկեղեցիս լատինացւոց՝ առ ոչինչ համարեալք զհրաման եւ զհրովարտակ տէրութեան»(1):

Զուխուրեան Յակոբ վարդապետի մահը 1834 Ապրիլ 17ին՝ նպաստաւոր առիթ մը եղաւ հայ կաթոլիկներուն համար «պատրիարքութեան» վերածելու իրենց եպիսկոպոսութիւնը: Արդարեւ Յակոբ Տիւզեան իր բոլոր ազդեցութիւնն ու միջոցները կիրարկեց այդ բանին համար, եւ այն պէրաթին մէջ, որ պիտի չնորհուէր Զուխուրեանի իրը յաջորդ ընտրուած Յարութիւն վարդապետ Զուխաճեանի, յայողեցաւ պատրիարք եւ պատրիարքութիւն բառերը ներմուծել իրրեւ տիտղոս նոր կրօնապետին:

*
* *

«Քաթօլիք միլլէթի»ն կը կազմուէր այսպէս: Հայ կաթոլիկները յարանուանութեան կը վերածուէին, եւ ազգ մը կ'աւելնար Թուրքիոյ մէջ:

Դարեր ամբողջ Թուրքերը խէթով էին նայած կաթոլիկութեան տարածման իրենց սահմաններուն մէջ: Եւ իրաւունք ալ ունէին: Իրենց հպատակներէն կաթոլիկ կորիզներու կազմութիւնը պատրուակ պիտի ըլլար կաթոլիկ պետութեանց համար առիթներ ստեղծել իրենց որպէսզի միջամտեն Թուրքիոյ ներքին գործերուն, ինչպէս որ եղաւ: Արեւելեան խնդիրը իր բազմաթիւ դիմայեղումներուն մէջ քրիստոնեաներու պաշտպանութիւնն ալ իր ծոցը առաւ, եւ Թուրքիոյ անդամատութեան բազմաթիւ ծրագիրներուն մէջ այդ պաշտպանութիւնը չարժառիթ կազմեց, եւ հետեւաբար Թուրքերը անիրաւ չէին խոչընդոտ դառնալու կաթոլիկ պրոպագանդին, թէեւ միջոցներու մէջ խորութիւն չդրին անոնք ամլացնելու համար կաթոլիկ քարոզութեան փորձերը իրենց հպատակ ժողովուրդներուն մէջ կորիզ ստեղծելու:

Բայց հիմա որ Եւրոպան կը պարտադրէր դիրենք կաթոլիկ հայ համայնք մը օրինապէս ճանչնալու՝ չանացին օգտուիլ այդ պատեհութենէն երկուքի ճեղքելու համար հայ ժողովուրդը: Եւ դեռ աւելին: Անոնք յետագային իրենք է որ պիտի քաջալերէին հայ ժողովուրդի ծոցէն ստեղծուած այդ նոր ազգը, որ կու գար հայութեան հոգեկան ուժերը ջլատել վերելքի անոր ճիգերուն մէջ, եւ թուլցնել անոր կորովը այն պայքարներուն պահուն՝ զորս պիտի մղէր արեւուն տակ իր արդար տեղը ապահովելու համար իրեն:

«Քաթօլիք միլլէթի»ին հետ պիտի ստեղծուէր հայու նոր տիպար մը, որ հայ լեվանդէնն էր: Անդամ մը անջատուած մայր բու-

(1) Ա. Պէրպէրեան, անդ, էջ 237–238:

նէն՝ ան պիտի թօթափէր տակաւ հայ ժողովուրդի բոլոր աւանդութիւնները, պիտի ուրանար իր լեզուն, պիտի ամչնար իր ծագումէն, ու պիտի խառնուէր այն զոր զանգուածին՝ որ կը լեցնէր Բերան, եւ որ Արեւմուտքը կը կապկէր՝ անոր անունով հեղնելու համար երէկուան իր եղբայրը:

«Քաթօլիք միլլէթի»ն ստեղծելով հայութեան ծոցին մէջ ճեղք մը կը բանային այսպէս թուրքերը, ճեղք՝ զոր կամրջելու համար սերունդներ պիտի մաքառէին երկու հատուածներուն մէջ ալ: Դեռ պիտի հանդիպինք փորձերուն զորս Հռոմի դործակալները ըրին ի-րենց ձեռք ձգած որսը ուծացնելու համար իր պապենական աւան-դութիւններէն, եւ թուրքերուն մատուցանելու համար սրտով եւս ճեղքուած ժողովուրդ մը յանձին անոր զոյգ հատուածներուն: Բայց եւ պիտի հանդիպինք այն սերունդին ալ որ լէվանդէնին կողքին ծլաւ, բայց աքնեցաւ եւ մարտնչեցաւ որպէսզի ձուլուած մնայ հայ հոգին զոր մըրիկը կը փորձէր զատել, որպէսզի թշնամին միակ ժո-ղովուրդ մը դանէ իր դէմ՝ երբ փորձէ զայն ընկճել:

24·

ՀԱՅ ԱԶԳԸ ՆԵՐՍԷՆ

Հայ ժողովուրդը աշխարհի հետ քալել կը փորձէր, աւա՛ղ, պա-հու մը երբ ան ճեղքուած էր արդէն ներսէն՝ դաւանական այն ահա-ւոր վէճերէն յետոյ որոնք աւելի քան երեք տասնամեակ ջլատեր էին զայն:

Հայ կաթոլիկ զանգուածը որ ինքզինք կը զատէր հայ ժողո-վուրդէն, իր հոգին անջատեր էր անոր հոգերէն ալ, դեռ երկար տաեն հեռու մնալու համար անոր հիմնական մտահոգութիւններէն:

Իր մտատանջութեանց եւ իր փորձած ճիգերուն մէջ հիմա ա-ռանձին էր «Ազդը», այսինքն ազգային այն իշխանութիւնը զոր կը ներկայացնէր Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքարանը: Արդէն մօտ չորս դար էր որ Հայոց Պատրիարքարանը վարեր էր հայ ժողովուրդի ճակատագիրը, եւ անոր բեռը դեռ կը շարունակէր մնալ իր ուսե-րուն, որքան ալ դարը սկսած էր ծիծաղիլ երբեմնի իր յաւակնու-թեանց վրայ, ու հայ ժողովուրդի բախտը դուրս հանել ժամերուն բակէն:

Ճաշս աշխարհին Հայոց Պատրիարքարանն է որ կը ներկայա-նար միակ օրգանը հայ ժողովուրդին, ու հայ ժողովուրդը, ինքն ալ, կը շարունակէր անոր յառած պահել իր աչքերը իր կարիքի բո-լոր պահերուն:

Եւ սակայն դարը կը քալէր: Զանգուածները խլրտիլ կը սկսէին

արդէն։ Կը սկսէր բան մը պակսիլ պատրիարքներու հին հեղինակութենէն։

Եւ այնուամենայնիւ Պատրիարքարանը կը շարունակէր շնչել համարձակ՝ կռնակը ֆէրմաններուն տուած։ Ինքն էր որ կը խնդրէր յանուն հայ ժողովուրդին, ծափ կու տար ու կու լար, կը բողոքէր ու կը քծնէր։ Սուլթանին մօտ հայ ժողովուրդը կը ներկայացնէր, ու հայ ժողովուրդին մօտ սուլթանը։

Հայ ժողովուրդը ինքն ալ հաշուի կ'առնէր Պատրիարքարանը։ Կ'ակնածէր անկէ ու կը դողար։ Իրենց սքեմին պարգեւած պատկառանքին հետ՝ սարսափ ալ կ'ազդէին պատրիարքները։ Անոնց անսաստել՝ պետութեան անսաստել էր։ Պատրիարքարանը իր բանտն ու ֆալախան ալ ունէր։

Յայտնի հայ հրապարակագիր մը, որ անցեալ դարու առաջին կէսէն կը թուագրէ իր պատանեկութիւնը, սապէս կը պատմէ.

«Պէտք է գիտնալ որ Պատրիարքարանին անունն ահարկու էր այն ժամանակ։ Երբ բարապան մը մէկուն ներկայանար եւ «Հրամմէ, Վէքիլ Հայր Սուրբը քեզ կ'ուզէ» ըսէր, մարդուն թուքը կը ցամքէր բերնին մէջ եւ ոտքով ձեռքով դողալ կը սկսէր։ Ընդդիմանալ կարելի չէր։ Բարապանը վերարկուին տակ անբաւոր շղթայ մը ունէր, զոր ընդդիմացողին վիզը կ'անցունէր բռնութեամբ եւ այնպէս կը քաշէր կը տանէր գամփռ տանելու պէս, եւ ոչ ոք կարող էր ձեռքէն առնուլ։ Վէքիլ Հայր Սուրբին հետ մանաւանդ կատակ կարելի չէր։ Առանց երկար յառաջաբանի, կը պառկեցունէր պատկառելի խալփախով եւ լայնաքղանց վերարկուով պարոնը կամ աղան, եւ 25–30 գաւազանի հարուածներով կը մեծարէր»(1)։

Հակառակ հմայքին ու երկիւղին՝ զոր կը շարունակէին ազդել՝ դարուն հետ անկարող էին քալել պատրիարքները։ Առաջին չորս տասնամեակներուն՝ զորս կ'ընդգրկէ այս գլուխը՝ բացառիկ դէմքեր չնստան պատրիարքական աթոռին վրայ։ Ու այն վեց պատրիարքները որոնք աթոռ եկան այդ շրջանին՝ մեկնեցան գացին առանց հետք ձգելու։ Անոնցմէ առաջինները իրենց տարիները վատնեցին այն տգեղ վէճերուն մէջ որոնք Դաւիթ–Դանիէլեան կռիւներն էին, ու անոնց յաջորդները դաւանական պայքարներու ատեն մաշեցուցին իրենց հեղինակութիւնը։

Այնպէս որ դրոհին մէջ որուն կը պատրաստուէին զանգուածները շատ բան չէին սպասեր իրենց պատրիարքներէն։

(1) Կ․ Ս․ Իւթիւճեան, «Մանկութեան յիշատակներ», «Մասիս», 1893, էջ 163։

*
* *

Բայց պատրիարքներէն վեր ուրիշ ուժ մը եւս կար պատրիարքարանի մէջ: Ամիրաներն էին: Անոնք հեղինակութիւն վայելելը էին դար մը առաջ. կը վայելէին նաեւ այս չրջանին: Նախորդող դարուն իրենք կը դնէին պատրիարքները աթոռին վրայ, ու իրենք վար կ'առնէին, իրենք կաթողիկոս կ'ընտրէին: Այսպէս էր հիմա ալ: Իրենց կամքն է որ կ'իշխէր պատրիարքարանի մէջ: Դաւիթ-Դանիէլեան վէճերու առեն՝ վճռական դեր էին կատարեր, ու դաւանական պայքարներու չրջանին՝ երկու կողմերու մէջ ալ իրենց ձայնը միշտ լսելի բրին ամիրաները:

Ամիրաներէն ոմանց մենք հանդիպեցանք նախընթաց մեր գլուխներուն մէջ, ինչպէս Պէդճեանին, Պալեաններուն, Տատեաններուն եւ Տիւզեաններուն, եւ անոնց դէմ պիտի հանդիպինք երբ մանենք պայքարներու չրջանը որոնք մղուեցան հայ կեանքին նկատ, եւ ուելի յետոյ, վերջին անգամ մըն ալ, երբոր դանոնք պատմութեան յանձնենք ծանր քար մը դնելով անոնց վերնզմանին վրայ, բայց չմոռնալով արդար վերապահութիւն մը անոնցմէ մէկ քանիներուն մասին:

Հիմա որ նոր հանգրուան մը կը մանենք անցեալ դարու դէպքերուն մէջ՝ դեռ ուժեղ են ամիրաները, ու կը յամառին իրենց դիրքերուն վրայ մնալ նոր պայքարներու պահուն:

Երբեք ալ անուանական չէր ամիրաներու ազդեցութիւնը ազգային դործերու մէջ նոյնպէս այս չրջանին:

Յովհաննէս իր աչքերը վակած էր Պէդճեան Յարութիւն ամիրան, բացառիկ չուք մը պակսած էր ապին վրայէն: 1842 Նոյեմբերին «սեղանաւոր» ամիրաներն են որ իրենց ձեռքը կ'առնեն ապին գլուխը: Յարութիւն ամիրա երկանեան կ'ընտրուի վերատեսուչ Պատրիարքարանի եկամուտներուն, Միասք ամիրա՝ Հիւանդանոցի, Աղաւնեան Պօղոս ազա «տնտնկ ազգատոհմ եւ որբեւայրիներու խնամածու»(1):

Մինչեւ Սահմանադրութեան օրերը ամէն հայ եկեղեցի ունէր միւթեվէլլի մը եւ եկեղեցականներ էին մինչեւ 12 հոգի, ըստ կարեւորութեան թաղին. միւթեվէլլիները կ'ընտրուէին պատրիարքէն, որուն փոխանորդները կը նկատուէին, որովհետեւ պատրիարքն էր հայոց բարեկարծական, կրթական եւ կրօնական հաստատութեանց ընդհանուր միւթեվէլլին. պատրիարքական կոնդակ մը կը հաստատէր միւթեվէլլիին ընտրութիւնը, որ կը վաւերացուէր պետական պէրաթով: Միւթեվէլլին որ ցկեանս կը վարէր իր պաշտօնը եթէ

(1) «Արշալոյս Արարատեան», Իզմիր, 1842, թիւ 114:

չհրաժարէր կամ ծանր պատճառներով չհրաժարեցուէր, իր կող-մէ ժամանակաւոր փոխանորդ (միւթէվէլլի վէքիլի) մը կ'ընտրէր պատրիարքական կոնդակով հաստատուած(1):

Ամիրաներուն քովն ի վեր՝ հայ էսնաֆը արդէն ինքզինքը կը զգացնէր այս շրջանին, ինչպէս սկսեր էր զգացնել դար մը առաջ ալ: Դեռ այնքան ուժով չեն որպէսզի պատրիարքը իրենց եւս խո-նարհի: Աւելին՝ դեռ ստիպուած են հաշուի առնել ամիրաները, ո-րոնց հետ հաւանաբար այնպիսի կապեր ալ ունին որոնք զիրենք վե-րապահ կ'ընեն անոնց ներկայութեանը:

Իւթիւճեան կը պատմէ մանկութեան իր յուշերուն մէջ.

«Եկեղեցականք, ինչպէս նաեւ արհեստապետք, օրուան հզօրնե-րուն բերանը կը նայէին սովորաբար, մանաւանդ եթէ ամիրաներուն ամենամեծ մասը կանխաւ համաձայնած լինէին: Արդարութեան պարտք մ'է սակայն ըսել թէ ամիրաներն ալ անփոյթ չէին արտա-քին ձեւերն յարգելու: Քահանայից եւ արհեստապետաց կարծիքը կը հարցնէին: «Տէ՛ր Հայրեր, ո՞վ կայ արժանաւոր մեր եպիսկոպոս-ներուն մէջ. դուք ո՞վ մինասիպ կը տեսնաք»: — «Դուք գիտէք, ամիրա՛յ, դուք մենէ աղէկ կը ճանչնաք» կը պատասխանէին Տէր Հայրերն ալ: «Էյ դուք, էսնա՛ֆ աղաներ, դուք ո՞վ մինասիպ կը տեսնաք»: — «Էֆէնտիմ, դուք գիտէք. ձեր հաւնածը մեր ալ ու-զածն է»: Յայնժամ մեծ ամիրաներէն մին երկու կամ երեք անուն կ'առաջարկէր. ուրիշ մեծ ամիրայ մ'ալ, ըստ կանխագոյն որոշման, այն երկու կամ երեք անուններէն մին գովելով, «է՛ն մինասիպն ան կ'երեւայ ինծի» կ'ըսէր: «Պէլի, ամիրա՛յ, պէլի. ան է է՛ն մինասի-պը» կը պատասխանէին միւսներն ալ: Նոյն հաւանողական յայտա-րարութիւնը կը կրկնէին եկեղեցականք եւ արհեստաւորք, եւ ըն-տրուած էր պատրիարքն: Այս էր ընտրութեան սովորական ձեւը»(2):

ԺԸ. դարով զբաղած ատեն ակնարկ մը նետեցինք արդէն հայ էսնաֆներուն վրայ որոնք գոյութիւն ունէին այն դարուն, թուելով նաեւ այն արհեստները որոնցմով կը զբաղէին անոնք, եւ տալով գաղափար մը տալով հայոց գլխաւոր զբաղումներուն վրայ: Միեւ-նոյն զբաղումներով կը պարապէին անշուշտ հայերը այս շրջանին, թէեւ անոնց ճշգրիտ մէկ ցանկը չունինք:

Սոյն հանրագրութեան տակ, որ Դաւիթ կաթողիկոսին ի նպաստ խմբագրուեցաւ 1802ի Դեկտեմբերին Մայր Եկեղեցւոյ մէջ գումար-

(1) Հրանտ Ասատուր, «Կ. Պոլսոյ հայերն ու իրենց պատրիարք-ները», «Ընդարձակ օրացոյց», 1901, էջ 199-200:

(2) Կ. Ս. Իւթիւճեան, «Մանկութեան յիշատակներ», «Մասիս», 1893, էջ 165:

ուած ազգային ժողովի մը ընթացքին, սոսրագրած են, հոգեւորականութեան ներկայացուցիչներէ, 36 ամիրաներէ եւ 48 եկեղեցիներու իշխաններէ յետոյ, նաեւ արհեստաւոր դասակարգերը, որոնց մէջ կան

47 թիւլպէնտճի
19 ճէվահիրճի
16 դուլումճու
16 քէրէստէճի
15 էնքսէրճի
15 թէրզի
14 ալաճաճի
13 պասմաճի
11 դաբաղաճի
11 քիւրքճի
10 պէրպէր
10 չիլինկիր
10 բազարճի
10 սահաթճի
10 սրմաքէշ
9 զաղանճի
9 մէստճի
9 զալբաքճի
8 տօղրամաճի
7 դաղէզ
6 օթուրաքճի
5 ֆինճանճի
5 քէօզճի
4 մինթանճի
4 ճիզմէճի
3 էսկիճի
3 սէտէֆճի
3 պարխանաճի
3 սօֆճի
2 դաւուքճի(1):

Մանրամասնութիւնները մեզ կը պակսին սակայն արհեստապետական կազմակերպութեանց մասին՝ որոնց կը պատկանէին հայ էնաֆները, եւ անոնց փոխ-յարաբերութեանց վրայ: Գիտենք սակայն որ անոնք իրենց յօնճաներն ունէին՝ ամէն մէկը իր ուրոյն արտօնութիւններով, առանց յիշելու իրաւունքները զոր ունէր իւրաքանչիւր արհեստապետ:

Էնաֆները՝ նախորդող դարուն՝ դեր կը կատարէին արդէն պատրիարքական ընտրութիւններու առթիւ: Անցեալ դարուն հետ անոնք կ'աշխուժանան արդէն հայ կեանքէն ներս՝ իրենք զիրենք զգացնելով ուրիշ առիթներով ալ:

Ինչպէս պիտի տեսնենք՝ հայ վարժարաններուն հոգը հայ արհեստապետութիւններն էին որ ստանձնած էին: Այսպէս Բերայի Գռնավուլա եւ Սքօրտէլա թաղերու չորս դպրոցներու խնամատարութիւնը յանձնուած էր սարաֆներու էնաֆին, Գանլը-Քիլիսէի հայ դպրոցը կը մատակարարէին դինեպանները, Գումգափուի Մայր վարժարանին հոգը վիճակած էր ոսկերիչներուն, Թօփդափուի վար-

---

(1) Սահակ Վրդ. Աստուածատուրեան, «Պատկերազարդ հաւաքածոյ մասնաւոր հնութեանց Մայր Աթոռոյ», Բ., Երուսաղէմ, 1913, էջ 59:

ժարանինը՝ Քիւլքէնտջիներուն, իսկ Սամաթիոյ Եէնի-Մահալլէ Թաղինը Քիւթիւնջիներուն եւ Քէմքէֆիջիներուն:

Նոր հանգրուանը ուր կը մտնենք արդէն էսնաֆներու փառքի շրջանն է: Անոնց դերը աւելի վճռական պիտի դառնայ հայ կեանքի մէջ:

*
* *

Բայց մտնելէ առաջ ճիղերու շրջանը, երբ սերունդը պիտի ընէր առաջին իր լուրջ փորձերը՝ քայլ նետելու համար կեանքին հետ, ստիպուած ենք անգամ մը եւս մեր շուրջը նայիլ՝ չօչափելու համար հողը ուր այդ ճիղերը պիտի փորձէին հաստատնալ:

Հայ կեանքը ստիպուած ենք զննել պետութենէն ներս զարգացող նոր դէպքերու շրջագիծին մէջ:

ԹԱՆԶԻՄԱԹԻ ՊԱՏՐԱՆՔԸ

1.

ՊԱՏՐԱՆՔՆԵՐՈՒ ՆՈՐ ՇՐՋԱՆԸ

Բարենորոգման շրջանը զորս Սելիմ Գ. եւ Մահմուտ Բ. ըրեր էին՝ չէին կրցեր բան մը փոխել Թուրքիոյ մէջ: Իրենց փորձերէն ոչինչ չէր փոխանցուեր զանգուածներուն, եւ այն քանի մը ցանցառ դէմքերու կողքին որոնք զօրավիգ եղեր էին իրենց, ղեկավար մարդոց մէջ դեռ ստուար խաւ մը կար որ կը յամառէր կառչած մնալ հին աւանդութիւններուն:

Շէրիաթը դեռ շատ զօրաւոր էր որպէսզի մարդիկ յանդգնէին զայն արհամարհել:

Սուլթան Մեջիտ 18 տարեկան պատանի մըն էր երբ 1839ին գահ կը բարձրանար Մահմուտ Բ.ի տեղ: Ալ-Օսմանի գահուն վրայ բազմելու կու գար տղեկ մը Կայսրութեան համար փոթորկալից պահու մը, երբ որեւէ ատենէ աւելի զօրեղ դէմք մը պէտք էր երկրին գլուխը՝ որպէսզի խպառ չկքէր Կայսրութեան արդէն վաղուց խարխլած շէնքը:

Բոլոր անոնք որ գրաղած են Սուլթան Մեջիտի շրջանով՝ միաձայն են ընդգծելու համար որ կամքէ, վճռականութենէ եւ հորիզոնէ զուրկ վեհապետ մըն էր որ յանձին անոր եկեր էր բազմիլ Օսմանեան գահուն վրայ, գրեթէ խաղալիկ դառնալու համար իր դէմը ելլող հովին:

Սուլթան Մեջիդ՝ երկու հարյ ժառանգ ստացաւ հօրմէն։ Եգիպտոսի Մէհմէտ Ալի փաշային դէմ մղուող պատերազմը նախ, եւ յետոյ՝ բարենորոգմանց խնդիրը, զոր Մահմուտ Բ. ծրագրած բայց չէր կրցած լրման հասցնել։ Նոր սուլթանը ի վիճակի չէր ստանձնելու այդ փշոտ ժառանգութիւնը, այսինքն ոչ լուծելու արտաքին բարդութիւնները որոնք պլլուած էին Եգիպտոսի տաղնապին, ոչ ալ օրուան պետական մարդիկը համախմբել երկիրը բարեկարգելու մտածումին չուրջ։

Եւ սակայն նոյն այս մարդուն պիտի վիճակէր առնելու ամէնէն յանդուգն քայլը։

Թանզիմաթը, զոր Մեջիդ պիտի հռչակէր 1839ին դահ բարձրանալէն հազիւ քանի մը ամիս յետոյ, թուական մը պիտի բանար Թուրքիոյ պատմութեան մէջ եւ իր անունը եւս պիտի մտցնէր չարքը մեծ սուլթաններուն։ Պատմութիւնը անոր պիտի վերագրէր ակամայ հայրն եղած ըլլալ այն մեծ դէպքին որ 1839 Նոյեմբեր 3ին կիւլհանէի մէջ կարդացուած թանզիմաթի հրովարտակն էր, եւ որ Թուրքիոյ առջեւ պիտի բանար յոյսերու, կամ աւելի ճիշդ պատրանքներու նոր չրջան մը։

Բայց Սուլթան Մեջիդ դործիք մըն էր միայն այս մեծ դէպքին մէջ։ Իր ետին ուրիշ մարդ մը կար։ Մուսթաֆա Րէշիտ փաշան էր ան։ Ան էր թանզիմաթին բուն հեղինակը, եւ ան էր որ կը բանար պատրանքներու այդ նոր չրջանը։

2.

Ո՞Վ ԷՐ ՄՈՒՍԹԱՖԱ ՐԷՇԻՏ ՓԱՇԱՆ

Մուսթաֆա Րէշիտ Պոլիս ծնած էր 1799ին։ Մեծ-վեզիր Սէյիտ Ալի փաշայի երբ հետեւորդ Մօրա ղրկուած էր 1818ին կնքապահի (մէօհիւրտար) պաշտօնով երբ դեռ հազիւ 19 տարու էր։ Ցետոյ արագ արագ ոստոստելով պաշտօնէ պաշտօն՝ սկսեր էր ուշադրաւ դառնալ իր չրջապատին մէջ։ 1828ին մեծ-եպարքոս Սելիմ Մէհմէտ փաշայի մօտ ամէտճիի օդնական էր, 1830ին Փէրթեվ փաշայի երբ հետեւորդ ղրկուած էր Եգիպտոս, 1831ին ամէտճի կարգուած էր, իսկ 1833ին Եգիպտոս դացած էր դարձեալ՝ այս անդամ Տամատ Խալիլ փաշայի հետ մէկտեղ։

Հազիւ 35 տարեկան կար երբ 1834ին դիւանագիտական ասպարէզ մտաւ։ Այդ տարին էր որ իբրեւ դեսպան ղրկուեցաւ Փարիզ եւ Լոնտոն, եւ յետոյ խորհրդական (միւսթէշար) կարգուեցաւ արտաքին գործերու պաշտօնատուն։ Իսկ 1836ին ինքն էր որ ուղղակի պիտի ստանձնէր արտաքին գործերու դեկը պետութեան կեդրոնին մէջ,

այդ պաշտօնէն դարձեալ Լոնտոն դրկուելու համար քիչ յետոյ իրրեւ դեսպան։

Ահա այս մարդուն պիտի վիճակէր դլխաւոր խորհրդականը դառնալ Սուլթան Մեջիտին երբ ան, դեռ պատանի, կու դար դրաւելու սուլթաններու գահը 1839ին, եւ անոր թելադրիչն ըլլալ յանդուգն այն քայլին մէջ որ թանզիմաթի հրատարակութիւնն էր գահ բարձրանալէն քիչ յետոյ։

Յակոբ Մելիք յայտնի հայ ճարտարապետը, որ, ինչպէս պիտի տեսնենք, Մուսթաֆա Րէչիտ փաշան մօտէն ճանչցած է, որքան անոր Փարիզի դեսպանութեան օրերուն՝ երբ ինքն ալ ուսանող էր Փարիզ, նոյնքան Պոլսոյ անոր գործունէութեան ընթացքին՝ երբ ինք եւս թուրք մայրաքաղաքը կը գտնուէր Պուքրէշէն փախչելէն յետոյ, անոր կեանքին եւ գործունէութեան եւս լայն բաժին կը յատկացնէ այն դրքին մէջ զոր 1856ին Փարիզ հրատարակեց՝ Արեւելքի դէպքերը ներկայացնելու առթիւ Արեւմուտքի հանրային կարծիքին(1)։

Ցիշելով Րէչիտ փաշայի դիւանագիտական գործունէութիւնը Սուլթան Մահմուտ Բ.ի իսկ օրով, Մելիք կը դրէ.

«Րէչիտ իր քաղաքական սքաջը ըրած էր արդէն Սուլթան Մահմուտ Բ.ի օրով։ Երբ այս սուլթանը ուղեց Արեւելքը Արեւմուտքին կցել սերտ կապով մը եւ իր երկիրը դուրս հանել այն մեկուսացումէն ուր Վիեննայի քոնկրէն զետեղած էր զայն, բոլոր ձայները անոնց որոնք կը մերձենային իրեն, կը մատնանչէին Րէչիտ պէյը, դեռ երիտասարդ, որ գործերու գործնական ճանաչման կը միացնէր չատ խնամուած կրթութիւն մը։ Այս մարդը, առանց առարկութեան, ամէնէն հմուտն էր Բ. Դրան բոլոր fեաթխաներուն. ան դիտէր ֆրանսերէն լեզուն. թերեւս միակն էր բոլոր իսլամներուն մէջ։

«Քաղաքային եւ վինուորական վարչութեանց մէջ զանազան պաշտօններ վարելէ յետոյ, որոնց ընթացքին արտակարգ եռանդ եւ ընդունակութիւն ցոյց տուած էր, 1834ին արտասովոր պատուիրակութեամբ մը ղրկուած էր Եւրոպայի բոլոր պետութեանց մօտ, մեծ յաջողութեամբ դլուխ հանելով իր այդ առաքելութիւնը։

«Սուլթանը չուտով իր մօտ կանչեց զայն եւ անոր վստահեցաւ արտաքին գործերու նախարարութիւնը։ Հպիւ հաստատուած էր սոյն պաշտօնին մէջ, երբ դէպքերը որոնք կը զարդանային Եգիպտոսի փոխ–արքայ Մէհմէտ Ալի փաշայի սիսթէմաթիք ընդդիմութեամբը իր վեհապետին հրահանգներուն, ստիպեցին սուլթանը զայն դրկել Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի օգնութիւնը ուզելու։

---

(1) A. Melik, L'orient devant l'occident, Paris, 1856

«... Թուրք պատուիրակին քաղաքական ծրագիրները անփոփոխ կերպով կիրարկութեան դրուեցան անխոնջ հաստատամտութեամբ մը, եւ ան բախտն ունեցաւ զանոնք իրականացած տեսնելու մասամբ: Թուրքիոյ պատմութեան տարեգրութիւնները, կը մտածեմ, շատ գեղեցիկ էջեր կը վերապահեն իրեն, եւ ապագան անոր պիտի կարենայ ընծայել քաղաքական մարդու տիտղոսը, զոր մեր օրերու գրողները ներկայիս կը զլանան իրեն»(1):

Մահմուտ Բ.ի մահը պահ մը ընդհատեց երիտասարդ դիւանագէտին առաքելութիւնը: Սակայն նոր դեր մը վերապահուած էր իրեն նոր սուլթանին օրով:

«Երբ Թուրք պատուիրակը վերադարձաւ իր առաքելութենէն, կը գրէ Մելիք, Սուլթան Մահմուտ մեռած ըլլալով, կայսրութեան բոլոր մեծ պաշտօնատարները, համակամ, թելադրեր էին երիտասարդ Սուլթան Մեջիդին քաղաքական գործերու վարչութիւնը անոր թողուլ իբրեւ միակ մարդը որ կրնար պետութիւնը փրկել այսքան դժուարին պայմաններու մէջ:

«... Պէտք էր Թուրքիան աւելի առաջ մղել յառաջդիմութեան ճամբուն մէջ...Ստիպողական էր, Արեւմուտքի համրային կարիքը շահելու համար, անհրաժեշտ էր ընկերային երաշխիքներ տալ եւ Թուրքիոյ ժողովուրդներուն քաղաքական գոյութիւնը ապահովել»:

Արդարեւ նոր սուլթանը «հանդիսաւորապէս հռչակել տուաւ, իր իսկ ներկայութեամբ, շրջապատուած իր բարձր պաշտօնատարներէն, օտար պետութեանց եւ մայրաքաղաքի բնակչութեան ներկայացուցիչներէն, 1839 Նոյեմբեր 3ին, Կիւլհանէի Խաթթը-Շէրիֆը: Սուլթանը երդում ըրաւ պահպանել սահմանադրական այս հրովարտակը կամ Թանզիմաթը, եւ զայն յանձնեց, նուիրական մասունքի մը պէս, Մարգարէի վերարկուին պահպանութեանը:

«Սուլթանին այս աքթը մեծ ցնցում առաջ բերաւ, եւ ազատուեցաւ Թուրքիան»(2):

Յակոբ Մելիք միակը չէր որ բժշկուած պիտի կարծէր Հիւանդ Մարդը: Այդ պատրանքը շատեր պիտի ունենային նոյն օրերու հայ գործիչներէն...

---

(1) Անդ, էջ 26–27:

(2) Անդ, էջ 29–31:

3·
ԹԱՆԶԻՄԱԹԻ ՀՐՈՎԱՐՏԱԿԸ

Իրապէս ալ 1839 Նոյեմբեր 3ը պատմական օր մըն էր Թուրքիոյ համար։

Թօփ–Քափուի պալատին պարտէզներուն մէջ, որ ծանօթ են Կիւլհանէի անունով, բազմաթիւ վրաններ կանգնեցուած էին այդ օրը։ Ներկայ էր հոն անձամբ երիտասարդ սուլթանը Մեհմէդ, իր պալատականներուն, նախարարներուն եւ երկրին երեւելիներուն հետ։ Հրաւիրեալներուն մէջ էին նաեւ Յունաց, Հայոց եւ հայ կաթոլիկներու պատրիարքները, հրեաներու խախամը, սարաֆներու պատուիրակութիւնը, քրիստոնեայ եւ հրեայ առեւտրական դասը, էնաֆներու արհեստապետութիւնները, բոլոր հիմնարկութեանց անօքէնները, եւ ինչ որ մայրաքաղաքը կը հաչուէր իրրեւ կարկառուն դէմք։ Պարտէզներուն մէջ խռնուած էր բազմահազար ժողովուրդ հանդիսատես ըլլալու պատմական այս դէպքին։ Ներկայ էր նաեւ Եւրոպան յանձին իր դեսպաններուն, եւ ականատես հիւրի մը՝ որ Ֆրանսայի թագաւորին պատկերէն մէկը, ժուանվիլի իշխանն էր։

Երբ բոլորը իրենց յատկացուած տեղերը գրաւեցին՝ բեմի մը վրայ բարձրացաւ Մուսթաֆա Րէշիտ փաշան, եւ կարդաց սուլթանական հրովարտակը որ կոչուած էր պատմական մնալու դոնէ իր տուած խոստումներով եւ իր յարուցած ազմուկով, եւ պիտի ճանչցուէր Թանզիմաթի անուան տակ։

Թանզիմաթի այս ֆէրմանն ալ կը սկսէր փառաբանութեամբ Քուրանի նուիրական սկզբունքներուն, որոնց անսալով է որ Օսմանեան կայսրութիւնը սուրացեր էր փառքէ փառք, եւ որոնք սակայն, ոտնակոխ էին եղեր վերջին մէկուկէս դարու ընթացքին եւ երկիրը մատնուեր էր այդ կերպով տկարութեան եւ թշուառութեան։

Սուլթան Մեհմէդ կ'ուզէր երկիրը ազատել աղետալի այդ կացութենէն։ Ան կը հաւատար թէ երկրին աչխարհագրական դիրքը, հողին արգասաբերութիւնը, բնակչութեան ընդունակութիւնները նպաստաւոր պայմաններ էին եւ պիտի կարենար անոնց չնորհիւ ապահովել կայսրութեան բարգաւաճութիւնը, կոթնած Տիրոջը օգնութեան եւ Մարգարէին բարեխօսութեանը։ Բայց այդ բարգաւաճութիւնը հնարաւոր էր միայն նոր հիմնարկութիւններով որոնք պիտի երաչխաւորէին բարւոք վարչութիւն մը երկրին մէջ։

«Սոյն հիմնարկութիւնները,— կը շարունակէր ֆէրմանը,— պէտք է ձգտին երեք բանի.— ա) Երաչխաւորութիւններ որոնք կատարեալ ապահովէին մեր հպատակներուն կեանքը, պատիւն ու

ինչքը. բ) Կանոնաւոր եղանակ մը տուրքերու բաշխման եւ գանձման. գ) Կանոնաւոր եղանակ մը նոյնպէս զօրակոչի եւ պինուորական ծառայութեան տեւողութեան համար»:

Ֆէրմանը զատ զատ կ'անդրադառնար յետոյ այդ երեք նպատակներուն եւ զանոնք իրականացնելու անհրաժեշտութեան:

«Ահա թէ ինչու ասկէ յետոյ ամէն մեղադրեալ պէտք է դատուի հրապարակով, մեր աստուածային օրէնքին համաձայն, հարցաքննութենէ եւ քննութենէ յետոյ, եւ մինչեւ որ դատը տեղի չունենայ օրինաւորապէս, ոչ ոք իրաւունք պիտի ունենայ, զաղտնի թէ հրապարակով, վերջ տալ ուրիշի մը կեանքին, թունաւորմամբ կամ ուրիշ որեւէ տանջանքով: Թոյլ պիտի չտրուի ոչ ոքի զսպել ուրիշի մը պատուոյն՝ ով ալ ըլլայ ան:

«Ամէն մարդ իրաւասու է իր որեւէ տեսակի սեփականութիւնը ունենալ եւ զայն վայելել կատարեալ ազատութեամբ առանց որեւէ մէկէն արգելքի հանդիպելու: Նոյնիսկ եղեռնագործի մը անմեղ ժառանգորդները չեն կրնար զրկուիլ իրենց օրինաւոր իրաւունքներէն, եւ եղեռնագործին ինչքերը չեն կրնար յարքունիս դրաւուիլ:

«Կայսերական այս արտօնութիւնները կը տարածուին մեր բոլոր հպատակներուն վրայ, եւ ինչ կրօնքի եւ աղանդի ալ պատկանին առանց բացառութեան պիտի օգտուին անոնցմէ: Մեր կողմէ լիակատար ապահովութիւն կը շնորհուի ուրեմն կայսրութեան բոլոր հպատակներուն՝ ինչ կը վերաբերի իրենց կեանքին, պատիւին եւ ինչքին, ինչպէս որ կը պահանջէ մեր օրէնքին նուիրական բնաղիրը:

«Գալով այն միւս կէտերուն, որոնք պիտի իրականացուին լուսաւորեալ մտքերու աջակցութեամբը, մեր դատական խորհուրդը, լրացուած նոր անդամներու անհրաժեշտ թիւով մը, եւ մասնակցութեամբ մեր նախարարներուն եւ կայսրութեան երեւելիներուն, նիստ պիտի դումարէ մեր կողմէ նշանակուած օրերուն մէջ, պատրաստելու համար անհրաժեշտ օրէնքները ի մասին կեանքի եւ գոյքի ապահովութեան եւ տուրքերու, ամէն ոք իրաւունք ունենալով, այդ նիստերուն մէջ, ազատօրէն արտայայտելու իր գաղափարները եւ իր կարծիքը: Զինուորական ծառայութեան կանոնաւորման վերաբերեալ օրէնքները պիտի քննուին պինուորական խորհուրդին մէջ՝ որ պիտի դումարուի սպարապետութեան դուռը: Որեւէ օրէնք որ իր վերջնական ձեւը կը դանէ, կիրարկելի դառնալու համար պիտի ներկայացուի մեզ եւ պիտի հրատարակուի մեր հրովարտակով:

«Նկատելով որ սոյն հաստատութիւնները ուրիշ նպատակ չունին բայց եթէ ծաղկեցնել կրօնքը, կառավարութիւնը, ազգն ու կայսրութիւնը, ոչինչ պիտի ընենք անոնց հակառակ: Իրրեւ երաշխիք մեր խոստումին՝ կ'ուզենք, զայն պետեզէլ յետոյ այն սրահին

մէջ ուր կը պահուի Մարդաբէին փառապանծ վերարկուն, ի ներկայութեան բոլոր իւլէմաններուն եւ կայսրութեան երեւելիներուն, երդում կատարել յանուն Ալլահին, եւ ապա երդուընցնել իւլէմաններն ու երեւելիները:

«Այդ բոլորէն յետոյ իւլէմաններէն եւ կայսրութեան երեւելիներէն ոեւէ մէկը, կամ ուրիշ ոեւէ անձ, ով ալ ըլլայ, որ կը բռնաբարէ այս հաստատութիւնները, պիտի ենթարկուի, առանց նկատի առնելու իր աստիճանը, կամ իր վայելած յարգն ու վարկը, իր յանցանքին համապատասխան պատիժին, լաւ մը ստուգուելէ յետոյ: Պատժական օրինագիրք մը պիտի պատրաստուի այս նպատակով:

«Նկատի ունենալով որ կայսրութեան բոլոր պաշտօնեաները պատշաճ վարձատրութիւն մը կը ստանան այսօր, եւ որ պիտի կանոնաւորուին ռոճիկներն անոնց որոնք բաւարար վարձատրուած չեն ներկայիս, խիստ օրէնք մը պիտի պատրաստուի բոլոր անոնց դէմ որոնք կը շահագործեն իրենց պաշտօնը եւ կաշառք կը ստանան, բան մը զոր կը դատապարտէ մեր նուիրական օրէնքը եւ որ դիմաւոր պատճառներէն մէկն է կայսրութեան անկման:

«Սոյն տրամադրութիւնները ամբողջական վերանորոգումն ըլլալով հին սովորութեանց, ներկայ կայսերական հրովարտակը պիտի հրատարակուի Կ. Պոլսոյ եւ կայսրութեան բոլոր վայրերուն մէջ, եւ պիտի հաղորդուի բոլոր բարեկամ պետութեանց մայրաքաղաքս գտնուող դեսպաններուն, որպէսզի վկայ ըլլան վաւերացմանը սոյն հաստատութեանց, որոնք, եթէ Ալլահը ուզէ, պիտի տեւեն յաւիտեան»:

Աւա՛ղ, Ալլահը չուզեց որ անոնք տեւեն յաւիտեան: Աւազի վրայ էր որ կը հիմնուէին անոնք, եւ ինչ որ մարդիկ կը հիմնեն աւազի վրայ՝ չի կրնար յաւիտեան տեւել:

4.
Ո՞Վ ՍՏԵՂԾԵՑ ԹԱՆԶԻՄԱԹԸ

Բարենորոգութեան բոլոր միւս փորձերուն պէս՝ որոնց ակնատես եղաւ վերջին մէկուկէս դարը՝ թանզիմաթը եւս խախուտ էր իր հիմքին մէջ իսկ: Ան կը ստեղծուէր տեսակ մը հարկադրանքի տակ:

Թանզիմաթի չըջանով պրպտող գրեթէ բոլոր հեղինակները, թուրք թէ օտար, համաձայն են կէտի մը մէջ: Բարենորոգութեան այս փորձը եւս Թուրքիան ստիպուած էր ընել ոչ թէ ներքին պահանջ մը գոհացնելու համար, այլ կանխելու համար վտանգ մը դուրսէն. ան տեղի պիտի չունենար եթէ Մէհմէտ Ալի փաշան բարե-

նորոգումներու ձեռնարկած չըլլար Եգիպտոսի մէջ, եւ եթէ Թուրքիա պարտաւորուած չզգար գոհացում տալու Եւրոպային:

Տարակոյս չկայ արդարեւ որ Թանզիմաթը Եւրոպան գոհ ձգելու փորձ մըն էր առաջին հերթին:

Թուրք պատմաբան Ճէմիլ Պիլսէլ կը գրէ. «Թանզիմաթի հեղինակները ուզեցին երկրին բարեկարգութիւն տալով Եւրոպայի մէջ լաւ տպաւորութիւն մը թողուլ: Այս մասին տարակոյս չկայ: ...Մուսթաֆա փաշա որ Փարիզի եւ Լոնտոնի իր դեսպանութեանց միջոցին շփման մէջ մտած էր Եւրոպայի հետ, անշուշտ կ՚ուզէր Թանզիմաթը ճանչցնել Եւրոպայի եւ այսպէսով եւրոպական պետութեանց մէջ Թուրքիոյ ի նպաստ լաւ ազդեցութիւն մը յառաջ բերել: Ասիկա շատ բնական կը գտնենք: Նոյնիսկ աւելի առաջ երթալով կ՚ըսենք որ Մուսթաֆա Րէշիտ փաշա, որ Թանզիմաթը կ՚անձնաւորէր առաջին շրջաններուն, հասկցած էր կայսրութիւնը շրջապատող վտանգները եւ մասնաւորապէս Եւրոպան ապահովցնելու եւ սփոփողաբար անոր վստահութիւնը շահելու անհրաժեշտութիւնը, եւ այն կարծիքն ունէր թէ Թանզիմաթը պիտի կրնար Արեւմըտեան պետութեանց ընդունիլ տալ պէտքը Օսմանեան պետութեան գոյութիւնը պահպանելու, որ մինչեւ այն ատեն կ՚ապրէր Եւրոպական պետութեանց ընտանիքէն դուրս, եւ ապահովցնելու թէ օգտակար տարր մըն է ան ընդհանուր հաւասարակշռութեան

Ճէմիլ Պիլսէլ համաձայն է Էնկըլհարդի հետ թէ Րէշիտ փաշա ուզած է Թանզիմաթով հաւասարակշռել Մէհմէտ Ալի փաշայի շահած լաւ դիրքը Եւրոպայի ազատական կարծիքին մէջ, թէեւ կը դժկամակի ընդունիլ թէ Թանզիմաթը մարմին առաւ Եւրոպայի սպառնալիքին տակ կամ թէ միմիայն Եւրոպայի հաճելի ըլլալու համար, ինչպէս Էնկըլհարդ իր «Էթիւտ փրաթիք սիւր լա քէսթիօն տ՚Օրիան» խորագրով գրքին մէջ (Փարիզ, 1869):

Թանզիմաթի յետագայ կեանքը ցոյց տուաւ որ ան իրապէս խորթ էր երկրին,— որքան զանգուածներու մտայնութեան, նոյնքան վարիչներու ներքին համոզման:

5.
ԹԱՆԶԻՄԱԹԸ ԵՒ ԻՐ ՀԱԿԱՌԱԿՈՐԴՆԵՐԸ

Նիզամը Ճէտիտին նման Թանզիմաթը եւս արդարեւ խորթ էր Թուրքին: Եւ հետեւաբար գոհունակութեամբ չէր որ պիտի ըն-

մէջ»(1):

(1) Ճէմիլ Պիլսէլ, «Թանզիմաթ», էջ 664:

դունուէր ան։ Աւելին. ան պիտի բախէր ընդդիմութիւններու ալ՝ կիրարկուիլ փորձուած առեն, ինչպէս եղեր էին Սուլթան Սելիմի եւ Սուլթան Մահմուտի բարենորոգման փորձերը։ Ոչինչ կար փոխուած թուրք մտայնութեան մէջ այն օրերէն ասդին՝ որպէսզի թանզիմաթը աւելի բախտաւոր ըլլար։

Թուրք նոր պատմաբան մը, որ Նիզամը ճէտիտ եւ Թանզիմաթի չրջաններուն ամբողջ հատոր մը յատկացուցած է Օսմանեան կայսրութեան պատմութեան նուիրուած շարքին մէջ, յատուկ հատուածի մը նիւթ կ'ընէ դժգոհութիւնները որոնք այնուամենայնիւ ստեղծուեցան Թանզիմաթի չուրջ, եւ խոչընդոտ հանդիսացան անոր կիրարկութեանը։

Առաջին հերթին՝ դժգոհութիւնը իսլամական խաւերու մէջ էր։ «Նորէն սկսաւ այն յանկերգը որ կը յեղյեղուէր Թանզիմաթէն առաջ փորձուած նորութեանց առթիւ.— Ինչպէ՞ս հաւասարութիւն կրնայ ըլլալ քրիստոնեայ հպատակներուն եւ իսլամներուն միջեւ։ Արդէն պետութեան յետամնացութիւնը չի՞ բխիր քրիստոնեաներուն մեր չատ երես տալէն եւ անոնց սովորութիւնները մեր ընդունելէն։ Նման հարցումներով սկսած դժգոհութիւնը երթալով սկսաւ աճիլ։ ...Թանզիմաթի թշնամիները նոյն իսկ քննադատեցին կառավարութեան համաձայնելը օտար պետութեանց հետ եզիպտոսի խնդիրը լուծելու համար։ Կը խօսէին թէ սուլթանը «ֆրէնկ»ացած է, մինչ Մէհմէտ Ալի փաշա մնացած է իսլամ։ ... Լուր կը տարածէին թէ պետական աւազանին, եւ մանաւանդ Մուսթաֆա Րէշիտ փաշա կեավուրներուն կողմէ ծախու առնուած մարդիկ են։

«Հին բէժիմի մարդիկը եւ բռնապետութեան վարժուած պետականերեւելիները եւս տէտ ժողովուրդին յարմարելով իրենց կըրցածին չափ թանզիմաթին թշնամութիւն ընել սկսան։ Մուսթաֆա Րէշիտ փաշային առաջ եպարքոսութեան պաշտօն վարած մարդիկ, ինչպէս Ֆօճա Խիւսրէվ փաշա, Բաուֆ փաշա, Տարէնտէլի Իզզէթ Մէհմէտ փաշա, ուղեցին առ ոչինչ դրել թանզիմաթի սկզբունքները։ Կուսակալներէն չատերը այս փաշաներուն հոգեբանութիւնն ունէին։ ...Տամատ Սայիտ փաշա նոյնիսկ չվարանեցաւ սուլթանին առջեւ դժգոհելու թէ բիւշմիյէ դպրոցներու մէջ աշակերտներուն ցոյց տրուած քարտէսները կեավուրի սովորութիւն են եւ թէ չէրիաթը թոյլատու չէ անոնց։

«Թանզիմաթի հակառակ եղողներուն մէջ հին բէժիմէն նպաստաւորուղներ ալ կային։ Միւլթէզիմները դժգոհ էին որ վերցուած են հին դրութիւնները՝ որոնցմով դիւրին էր իրենց հարստանալ։ Անոնք եւս սկսան տարածայնել թէ թանզիմաթին քրիստոնեայ հպատակներուն տուած իրաւունքները կը հակասեն չէրիաթին եւ պետա-

կան կեանքի մէջ գործադրութեան դրուիլ սկսած կերպերը կեա-
վուրի սովորութիւն են»(1):

Թուրք պատմագիրը ակնարկելով քրիստոնեաներու ղեկացած դժգոհութեան թանգիմաթէն՝ կ'ըսէ.

«Գործին տարօրինակը այն է որ թանգիմաթը, սկիզբի չըջանին, քննադատուեցաւ նաեւ քրիստոնեայ հպատակներէն ոմանց կողմէ:

«Ցոյն պատրիարքը, որ Կիւլհանէի մէջ ներկայ էր Խաթթը Հիւմայունի ընթերցման, հետեւեալ խօսքերն ըսած է երբ հրովարտակը, կարդացուելէ ետք, կը դնեղուէր աթլասէ իր քսակին մէջ. «Ինշալլա՛հ, այլեւս դուրս չ'ելլեր այս քսակէն», ու այս կերպով արտայայտած է իր դժգոհութիւնը: Իսկ թէ ինչո՛ւ Թուրքիոյ քրիստոնեայ հպատակներէն Ցոյները՝ Թանզիմաթին չէին հաւներ, ահա. քրիստոնեայ հպատակներուն մէջ Ցոյները առանձնաշնորհեալ դիրք մը ունէին: Անոնք, կերպով մը, կը մասնակցէին Օսմանեան կայսրութեան վարչութեան: Ցոյներուն կը տրուէր կայսերական Տիվանի, ինչպէս եւ դեսպանական մարմիններու մօտ թարգմանի պաշտօնը, Վալաքիոյ եւ Մոլտովայի պէյերը Պոլսոյ Ֆէնէր թաղի Ցոյներուն մէջէն կը զատուէին»: Արդ «Ցոյները կը վախնային որ Կիւլհանէի Խաթթը Հիւմայունին սկզբունքներուն կիրարկութեամբ ջուրը պիտի իյնայի իրենց այս իրաւունքները, զորս Հայերը, Հրեաները եւ ուրիշ քրիստոնեայ հպատակներ չունէին մինչեւ այն առեն»(2):

Մուսթաֆա Րէշիտ փաշա որ գլխաւոր հեղինակն էր Թանզիմաթին՝ կանդնած էր ահաւոր պատասխանատուներու դիմացը երբ կը փորձէր մարմին տալ Կիւլհանէի մէջ տարփողուած սկզբունքներուն: Անոր դիւրին էր եղեր Թանզիմաթը հռչակել տալ, բայց ի վիճակի չէր կիրարկութեան դնել զայն:

6.
ՓԱՇԱՆԵՐՈՒ ԿՈՒԻԸ

Իրականին մէջ Սուլթան Մէջիտ տէրը չէր իր հռչակած Թանզիմաթին: Խազալիկ մըն էր միայն փաշաներու միջեւ մղուող պայքարներուն մէջ եւ ուժ չունէր պաշտպանելու իր ձեռնասունը: Կամքէ եւ կորովէ զուրկ այս վեհապետը՝ որ ոգեւորութեան վայրկեանի մը մէջ ազատ էր ձգեր Րէշիտ փաշան որպէսզի Թանզիմաթ մը պար-

---

(1) Էնվէր Զիա Քարալ, «Օսմանցը Թարիխի», Ե. հատոր, Բ. տպագրութիւն, Անգարա, 1961, էջ 189–190:

(2) Անդ, էջ 191:

դեւէ երկրին եւ որ ինքն իսկ ուխտեր էր կիրարկութեան դնել զայն, ի վիճակի չէր հմտա տէր կանգնել անոր։

Թուրքիոյ դործերուն նուիրուած իր հատորին մէջ՝ Ճակոբ Մելիք որ առիթ ունեցած էր մօտէն հետեւելու Թուրքիոյ անցուդարձերուն մանաւանդ նախ 1848–1850 եւ յետոյ 1853–1856 տարիներուն, երբ իբրեւ ճարտարապետ կը դործէր Պոլսոյ մէջ, լայն տեղ կը յատկացնէ Թուրքիոյ ոչֆօրմներուն չուրջ Թուրք պետական դործիչներուն միջեւ մղուող պայքարին, լուսաբանելու համար Եւրոպայի հանրային կարծիքը եւ զդուշացնելու համար զայն խեղաթիւրման փորձերէն որոնք սկսած էին տեղի ունենալ։ Այդ կարդի փորձերէն էր M. Distrilhes ի դիրքը(1), ուր դէպքերը խեղաթիւրուած էին ի նպաստ Մէհմէտ Ալի փաշային(2), եւ առհասարակ Մուսթաֆա Րէշիտ փաշայի հակառակորդներուն։

Ճակոբ Մելիք իր դրքին մէջ հետեւեալ կերպով կը ներկայացնէ Տամատ Մէհմէտ Ալի փաշային չարաչուք դէմքը.

«Սուլթանը (Մեջիդ), դեռ չատ երիտասարդ, իր մօրը եւ անոր սիրելիին խնամակալութեան ներքեւ էր. կառավարչապէս կ'անդիտանար իր երկիրներուն մէջ անցած–դարձածը։

«Վալիտէ–սուլթանին այն սիրելին, որ պատերազմական նախարար եւ պալատի մարշալխտ Բիզա փաշան էր, կ'իշխէր միահեծան։ Այս բարձր պաշտօնատարը նախապէս մանկլաւիկ եղած էր հանդուցեալ Սուլթան Մահմուտի մօտ, իրեն լծորդուած ունենալով Լաղիսթանցի ուրիշ երիտասարդ մը, Մէհմէտ Ալի անունով։

«Երկուքն ալ հանդուցեալ սուլթանին չնորհներուն արժանացեր էին իրենց փիզիքական յատկութեանց չնորհիւ... Սուլթան Մահմուտի մահէն ետք, նոյն պարտականութիւնը չկարենալով այլեւս կատարել երիտասարդ Սուլթան Մեջիդի քով, (Մէհմէտ Ալի) ճամբուած էր։

«Բիզա փաշա, իր փառքին դադաթնակէտն հասած, չէր անդիտանար որ չուք կը ձդէ ուրիշ նախարարներու վրայ, որոնցմէ երկուքը երիտասարդ սուլթանին քեռայրներն էին։ Իր դերակշռութիւնը չկորսնցնելու համար, պէտք էր դիրքի հասցնել իմացականութենէ զուրկ մարդիկ, որպէսզի կարելի ըլլար աւելի դիւրաւ իշխել, իրեն չահակից դարձնելով հանդերձ զանոնք։ Մէհմէտ Ալի պահանջուած այդ յատկութիւնը ունէր. ապրած ըլլալով անոր հետ,

---

1) M. Destrilhes, Confidences sur la Turquie, Paris.

(2) Շփոթել եգիպտոսի Մէհմէտ Ալի փաշային հետ։ Րէշիտ փաշայի հակառակորդ Մէհմէտ Ալիին, առաւելապէս Տամատ Մէհմէտ Ալի փաշա կը կոչուի՝ Սուլթան Մեջիդի բեռայրն ըլլալուն։

ժամանակ ունեցած էր զայն ուսումնասիրելու: Մէհմէտ Ալի 1840ին ֆէրիք (կիսաբաժնի զօրավար) անուանուեցաւ, եւ մաս կազմեց պատերազմական խորհուրդին իր նախկին պաշտօնակցին առընթեր, որ միշտ իշխեր էր անոր վրայ:

«... Ի վարձ իր համակերպութեան Մէհմէտ Ալի 1844ին բարձրացաւ միւշիրութեան (պետութեան մարաջախտ), եւ հրետազօրքի հրամանատարութեան»:

Մելիք կը պատմէ յետոյ թէ Մէհմէտ Ալի ինչպէս օգտագործեց իր այս պաշտօնը, թալանելու համար, իր գործակալներուն միջոցով՝ բնակչութիւնը Ղալաթիոյ եւ Բերայի թաղերուն՝ որոնք հրետազօրքի հրամանատարութեան ենթակայ էին այն ատեն: Հակառակ ատոր՝ միշտ Րիզա փաշայի միջամտութեամբ՝ ամուսնացաւ Սուլթան Մեջիտի փոքր քրոջ՝ Ատիլէի հետ, 1845 Մարտ 23ին, իսկ քանի մը ամիս յետոյ, 1845 Յուլիս 12ին, անուանուեցաւ քափուտան-փաշա (ծովակալ)(1):

Արդ այս բացառական տիպարին էր որ բախեցան Րէշիտ փաշայի ջանքերը երկրին մէջ բարենորոգումներ մտցնելու համար: Պետական պաշտօնատարներուն մէջ ստուար խումբ մը կար անշուշտ որոնք դէմ էին այդ բարենորոգումներուն, բայց անոնցմէ ամէնէն երկիւղալիները նախ Մէհմէտ Էմին Րէուֆ փաշան եւ յետոյ Մէհմէտ Ալի փաշան էին: Րէուֆ մէկն էր իր դարուն ամէնէն կարկառուն դէմքերէն. ան առաջին անգամ մեծ-վէզիր էր եղեր Մահմուտ Բ.ի օրով (1815–1818)՝ որուն մանկլաւիկն էր նախապէս. տարիներ յետոյ Մահմուտ կրկին անոր էր յանձներ մեծ-վէզիրի կնիքը (1833-1839), որ իր ձեռքն էր դեռ երբ սուլթանը իր աչքերը փակեց: Սուլթան Մեջիտ անոր տեղ Բարձր. Դուռ բերաւ Խուսրէվ Մէհմէտ փաշան որ հազիւ տարի մը կեցաւ (1839 Յունիս – 1840 Յունիս) եւ որուն օրով էր սակայն որ Սուլթան Մեջիտ Թանզիմաթը հռչակեց: 1840 Յունիսին Րէուֆ փաշա կրկին մեծ-վէզիր եղաւ մօտ մէկուկէս տարի, աւելի յետոյ երկիցս (1842–1846 եւ 1851–1852) դրուելու համար դարձեալ մեծ-վէզիրի պաշտօնը:

Տամատ Մէհմէտ Ալի փաշա նոյնպէս վտանգաւոր հակառակորդ մըն էր Մուսթաֆա Րէշիտ փաշայի եւ իր բարենորոգումներուն համար: Սուլթան Մեջիտի հետ ունեցած իր խնամութեանը կռթնած՝ ան միշտ ուժեղ պահեց իր հեղինակութիւնը պետական գործերու վրայ: Ծովակալութեան պաշտօնէն յետոյ որուն կոչուեր էր երկիցս, 1845ին եւ 1848ին, սէրասքէր (սպարապետ) եղաւ 1849 Մարտին եւ երեքուկէս տարի մնաց պաշտօնի վրայ, մեծ-վէզիրի պաշ-

(1) A. Melik L'orient devant l'occident, p. 34 - 38.

տօն եւս վարելով տակէ յետոյ 7 ամիսի չափ (1852 Հոկտեմբեր – 1853 Մայիս), դարձեալ սերասքէր մնալու համար (1853 Մայիս – 1854 Յունուար)։ Այս մարդուն խօչընդոտներուն էր որ բախեցաւ Րէշիտ աւելի քան մէկուկէս տասնամեակ, եւ իր բոլոր թշնամիները իրենց ուժը գրեթէ անկէ կը ստանային։ Փաշաներու միջեւ մղուած խուլ պայքարին մէջ՝ ղեկը Մէհմէտ Ալիին ձեռքն էր, որովհետեւ ան էր հեղինակութիւնը արքունիքէն ներս, եւ ամէնէն վայրագը միջոցներու ընտրութեան ատեն, ինչպէս որ ամէնէն անվախը յափըշտակութեանց մէջ։

«Իբր ծովակալ, կը գրէ Մելիք, ան կը վարէր նաեւ նաւարանի գործերը, առանց որեւէ հակակշռի եւ իբրեւ բացարձակ տէր. ոչ ոք կը համարձակէր ձայն բարձրացնել իր դէմ։ Իր յափշտակութիւններն ու իր չարաշահութիւնները այնքան հրէշային եղան, որ, իր միւսթէշարը (խորհրդական), իր վրայ որեւէ պատասխանատուութիւն չհրաւիրելու համար յետագային, իմաց տուաւ սուլթանին, որ զայն պաշտօնանկ ըրաւ 1847 Յուլիս 19ին»(1), աւելորդ է ըսել թէ այդ պաշտօնին կոչելու համար զայն տարի մը յետոյ։

Փաշաներուն կռիւը Թանզիմաթին շուրջ՝ ուրիշ աստառ ալ ունէր։ Դուրսէն ալ խոժոռ նայողներ կային Թանզիմաթին վրայ։ Ցարական Ռուսիան, առաջին հերթին, բարեկամ չէր ոչ Մուսթաֆա Րէշիտին եւ ոչ ալ անոր ծրագրած բարենորոգումներուն։ Մելիք կ'ըսէ թէ «ծանր սխալները որոնք կը մատնանշուին Րէշիտի քաղաքականութեան մէջ, ուրիշ բան չէին բայց եթէ անոր Ռուսիան դըժգոհ թողուլը Թուրքիան քաջութեամբ մղելով յառաջդիմութեան ճամբուն մէջ», մինչ «Մէհմէտ Ալի, իր խմորէն մարդու մը արժանի յամառութեամբ՝ կ'ընդդիմանար ռէֆորմի ամէն գաղափարի»(1)։

Դիւրին է հետեւցնել այս բոլորէն թէ ինչ խութերու դէմ ստիպուած էր մաքառիլ Րէշիտ փաշա, Թանզիմաթը իրականացնելու համար։

***

Օսմանեան կայսրութեան մէջ նորութիւն չէր եպարքոսներու յաճախակի փոփոխութիւնը։ 623 տարուան ընթացքին, 1299էն մինչեւ 1922, այսինքն որքան տեւած է Օսմանեան կայսրութիւնը, 275 անգամ կնիքը անցած է ձեռքէ ձեռք։ Քիչ է պատահած որ մեծ–

---

(1) A. Melik անդ, էջ 41։

(2) A. Melik անդ, էջ 40։

եպարքոս մը մեռնի պաշտօնի վրայ: Միւս բոլոր անդամներուն, սատրազամները պաշտօնանկ եղած են, յաճախ մահուամբ պատժըւած, եւ լաւագոյն պարագային դրկուած աքսոր: Այս փոփոխութիւնները, ըսենք նաեւ պատիժները, յաճախ հետեւանքն են եղած սուլթաններու պարզ մէկ կասկածին կամ թեթեւ մէկ դժգոհութեանը, եւ երբեմն ալ քմահաճոյքին: Շատ մը պարագաներու մէջ ալ դեր կատարած է եէնիչէրիներու քմահաճոյքը:

Այնչան դէպք մը բաւ է եղած որ եէնիչէրիները սրտմտին այս կամ այն վէզիրին դէմ: Եւ բաւական է եղած որ անոնք ցոյցի հաւաքուին Էթ–Մէյտանիի մէջ, եւ «խոբէմէյուզ» (չենք ուզեր) պոռան: Շատ քիչ սուլթաններ համարձակած են արհամարհել եէնիչէրիներու վճիռը, մանաւանդ անոնց սանձարձակութեան չըջանին՝ երբ սուլթաններն անգամ անոնց սրտմտութեան դոհ կու տային իրենց գահը, երբեմն նաեւ գլուխը:

Եղած են մեծ–եպարքոսներ ալ որոնք յաճախակի եկած են կառավարութեան դլուխը,— այսինքն յաճախ ճամբուած եւ կրկին կանչուած են: Փաշաներու այս երթեւեկը Բարձր· Դուռ՝ քմահաճոյքներու պատուղն է եղած յաճախ, եւ երբեմն ալ դուրսէն ճնշումներու հետեւանքը: Սուլթաններէն ոմանք, այս դարուն, Համիտն ալ խառնելով անոնց մէջ, սատրազամ փոխած են մերթ՝ դուրսէն փչող հովին համաձայն:

Բաւական է աչք պատցնել ցուցակին վրայ մեծ–եպարքոսներուն որոնք իրարու յաջորդեցին Սուլթան Մէջիտի օրով, քսան տարուան մէջ (1839–1859): Սոյն երկու տասնամեակի ընթացքին քսան անգամ ձեռքէ ձեռք է անցած եպարքոսական կնիքը: Ու զարմանալի ալ չէ ատ: Կամքէ եւ ջիղէ զուրկ սուլթանը որ Ապտիւլ Մէջիդն էր, ուժ չունէր երկար դիմացնելու դահլիճ մը:

Աբդ սոյն քսան տարուան ընթացքին Սուլթան Մէջիդ վեց անդամ իշխանութեան գլուխ բերած է Մուսթաֆա Րէշիտ փաշան·

Ա· 1846 Սեպտ· 28էն մինչեւ 1848 Ապրիլ 28
Բ· 1848 Օգոստոս 13էն մինչեւ 1852 Յունուար 27
Գ· 1852 Մարտ 7էն մինչեւ 1852 Օգոստոս 6
Դ· 1854 Նոյեմբեր 24էն մինչեւ 1855 Մայիս 4
Ե· 1856 Նոյեմբեր 1էն մինչեւ 1857 Օգոստոս 2
Զ· 1857 Հոկտեմբեր 23էն մինչեւ 1858 Յունուար 11:

Աւելորդ է ըսել որ այս յաճախակի փոփոխութիւնները բարիք չէին կրնար խոստանալ թանզիմաթին:

7·

ԹՈՒՐՔԻԱ ԱԶԳԵՐՈՒ ԸՆՏԱՆԻՔԻՆ ՄԷՋ

Զըսենք թէ թանզիմաթը իր անմիջական պատուղը չտուաւ: Ձիւղ

է, անոր տուածը երկբին՝ խոստումներու ծրար մըն էր միայն, որ չէր կրնար իրականութեան վերածուիլ քանի ոչինչ չէր փոխուած պետութեան վարիչներուն եւ իսլամ զանգուածներուն մտայնութեան մէջ։ Բայց Կիւլհանէի հրովարտակը մասամբ յաջողեցաւ իր հիմնական նպատակին մէջ,— անգամ մը եւս անդորրով օծեց հիւանդ մարդը, հեռացուց եւրոպական վտանգը եւ ճամբայ բացաւ Թուրքիոյ մօտենալու համար պետութեանց ընտանիքին։

Յորմէհետէ Թուրքիա պատմութեան թատերաբեմն էր եկեր իբրեւ պետութիւն՝ յաճախ էր չփոխ ունեցեր արտաքին աշխարհի հետ դիւանագիտական հողի վրայ։ Ան դաշինքներ ալ կնքեր էր։ Սկսեալ 1365էն, երբ Ռաղուզայի հետ դաշինք էր կնքեր, ան յաճախ համաձայնութեան էր եկեր եւրոպական ինչ ինչ պետութեանց, ինչպէս Վենետիկի, Լեհաստանի եւ Հունգարիոյ հետ՝ որոնց եւ իր մէջեւ յարաբերութիւններ դոյութիւն ունէին, մինչեւ որ, 1535ին, Ֆրանսայի հետ կնքէր համբաւաւոր քափիթիւլասիօններըը, որոնք նոյնպէս տեսակ մը դաշնագիրներ էին եւ յետագային պիտի կնքուէին ուրիշ պետութեանց հետ ալ։

Աւելի յետոյ եւս Թուրքիան դաշինքներով վերջ պիտի տար իր վէճերուն եւ պատերազմներուն դանազան պետութեանց հետ, դաշինքներ՝ որոնցմէ ոմանք հռչակաւոր պիտի դառնային Թուրքիոյ միջազգային յարաբերութեանց պատմութեան մէջ եւ պիտի կոչուէին այն քաղաքներուն անունով ուր կնքուած էին,— Քարլովիցի մէջ 1699ին, Փասարովիցի մէջ 1718ին, Պելկրատի մէջ 1739ին, Ժօքչանի մէջ 1772ին, Քիւչիւք Քայնարճիի մէջ 1774ին, Այնալը Քավաքի մէջ 1779ին, Շիլթովի մէջ 1791ին, Եաշի մէջ 1792ին, Պուքրէշի մէջ 1812ին, Աքքէրմանի մէջ 1826ին, Ադրիանուպոլսոյ մէջ 1829ին, Հիւնքեար–Իսքէլէսիի մէջ 1833ին, առանց յիշելու այն դաշինքները եւ համաձայնութիւնները որոնք կնքուած էին Պոլսոյ մէջ դանազան թուականներու։

Պայմանագրութիւնը դոր 1841 Յուլիս 13ին Լոնտոնի մէջ կնքեց Թուրքիա մեծ պետութեանց հետ Նեղուցներու մասին՝ առաջին պատուղն էր Թանզիմաթին։ Այդ պայմանագրութեան մէջ Թուրքիան կ'երեւար արդէն իրբեւ եւրոպական պետութիւն, ուրիշ խօսքով՝ մուտք կը գործէր եւրոպական պետութեանց ընտանիքին մէջ։

Ցակոբ Մելիք Հեռեւեալ խորհրդածութիւնները կ'ընէ իր դրքին յառաջաբանին մէջ ։

«Բոլոր անոնք որ կը ճանչնան Արեւելքի դործերը, խնդիրը չի կայանար արտայայտելուն մէջ, աւելի կամ նուազ ճշդրիտ կերպով, թէ ինչ են ռէֆօրմները որոնք կրնան վերակենդանացնել կայսրութիւնը։ Ըստ իս, կարելի չէ աւելի ամբողջական բացատրութիւններ դտնել քան ինչ որ կը բովանդակէ Թանզիմաթը ինքը։

«Այս ընդհանուր ծրագիրը հռչակուեցաւ հրապարակով եւ կարելի եղածին չափ հանդիսաւոր, ի ներկայութեան ժողովուրդին եւ օտար պետութեանց ներկայացուցիչներուն, հրաւիրուած, 1839 Նոյեմբեր 3ին, սուլթանին իսկ կողմէ, որ անբռնաբարելի դարձնելու համար այս դաշնը (փաքթ), երդումընցաւ զայն պահպանել, եւ դրաւ Մարդարէին վերարկուին պաշտպանութեանը տակ իբրեւ նուիրական ապաստանի մը, եւ պատճէնները ուղարկեց բոլոր դեսպաններուն:

«Կարելի՞ էր աւելի հաստատուն երաշխիքներ տալ, քան վկայ բռնելով երկինքն ու մարդիկը: Այսօր, ինչպէս այն առեն, Թուրքիա կը դանուէր դժնդակ կացութեան մը մէջ: Այս ինքնաբուխ, եւ այսպէս ըսած կամաւոր յայտարարութիւնը, որ կ'երաշխաւորէր կայսրութեան քրիստոնեաներուն քաղաքային եւ քաղաքական իրաւունքները, հետեւանք ունեցաւ Թուրքիոյ ամբողջականութեան երաշխիքը 1841 Յուլիս 15ի դաշնագրով, որ պէտք է առաջնորդէր, ներքին կազմակերպութեամբ մը, աւելի թանկագին արդիւնքի մը,— տեղ դրաւելու եւրոպական մեծ ազգերու չարքին մէջ:

«Բայց հազիւ թէ անցած էր վտանգը, եւ ահա իր հեղինակն ու դրդիչը (Րչիւիա փաշան) հեռացուեցաւ իր իշխանութենէն, եւ իր աքսորը պարտկելու համար դեսպան ղրկեցին զայն Փարիզ, որպէսզի սուլթանին խոստացած օրէնքները չկարենան պատրաստուիլ:

«Պէտք է քննել թէ իրապէս իսլամ ժողովո՞ւրդն էր,— որուն դժգոհութենէն կը վախնան եւ որուն անունը կ'ոգեկոչեն,— որ, որեւէ ըմբոստութեամբ մը, ընդդիմացաւ հռչակուած ռէֆորմներուն յառաջատուական կիրարկութեան, թէ այդ ընդդիմութիւնը եկաւ այն բարձր անձնաւորութիւններէն որոնք իրերայաջորդ դահլիճներուն մաս կազմեցին անկէ ի վեր, որոնք հարստացան կողոպուտներով, եւ որոնք, իրենց անձնական շահուն համար, թշնամիներն են ամէն կարգադրութեան եւ ամէն յառաջդիմութեան»(1):

Պէտք է դալ մինչեւ 1856ի Փարիզի դաշնագրին որպէսզի Թուրքիա արդէն նուիրագործէ իր մուտքը ազգերու ընտանիքին ներս:

8·
ԹԱՆԶԻՄԱԹԸ ԼՈՒՐՋԻ ԿԱՌՆԵՆ ՀԱՅԵՐԸ

«Հիւանդ Մարդ»ուն ջղաձգութիւնները, մահուան դէմ մաքառած առեն՝ չատ լուրջի առին Պոլսոյ հայ ղեկավարները: Մանրամասնութիւններ չունինք այն տրամադրութեանց մասին զորս Պոլսոյ հայութեան մէջ առեղծեցին Սելիմ Գ.ի փորձերը: Գիտենք սա-

---

(1) A. Melik անդ, էջ 9–10:

կայն որ հայերը համակրանք տածած են դէպի Սելիմը, առանց յիշելու Մանուկ պէյի ջանքերը զայն իր պահուն վրայ բերելու։

Սուլթան Մահմուտի օրով պահ մը յոյսեր ունեցած պէտք է ըլլան հայերը, եւ հակառակ անախորժութեանց որոնց ենթակայ եղան անոր օրով ալ՝ չկրմ է եղած իրենց վերաբերումը դէպի սուլթանը։ Այս վերաբերումին մէջ դեր կատարած են անշուշտ Պէզճեան ամիրայի մտերմական կապերը սուլթանին հետ։

Թանզիմաթը, սակայն, ուղղակի չվոխհատուց Պոլսոյ հայ ղեկավարները։ Անոնք բացառիկ յոյսեր դրին՝ առաջին եւ պահէն՝ Կիւլհանէի մէջ կարդացուած հրովարտակին վրայ, հիմնական բարւոքում ակնկալելով անկէ հայ ժողովուրդին համար, եւ զայն հռչակելով թուական մը ուրկէ կոչուած պիտի ըլլար սկսիլ զարթօնքի շրջանը հայ ժողովուրդին։

*
* *

Փարիզի 1855ի յուցահանդէսին Թրքական տաղաւարին մէջ ցուցադրուած իրերուն կարգին կար նաեւ հայ արուեստագէտի մը՝ Ցարուխիւն Պիլէզիկճեանի յղացած կոթողի մը ծրագիրը, կոթող որ կոչուած պիտի ըլլար յաւերժացնել Թանզիմաթը։

Փարիզի «Իլլիւսթրասիօն» հանդէսը հրատարակելով կոթողին ուրուագիծը կը գրէր.

«Մահմուտայ Երկրորդի դեռեհասակ պայազատին թագաւորութեան մեծամեծ գործոց մէկն ալ է անշուշտ Թանզիմաթի հաստատութիւնը, որ Օսմանեան տէրութեան սահմանադրութիւնն է, եւ անով Ապտիւլ Մէջիտ խանը Տաճկաստանի բազմաթիւ ժողովրդոց քաղաքական ու ընկերային վիճակը կ'ապահովցընէ, ու այլեւայլ դաւանութեանց համաձայնակ պաշտօնելուն հարկաւոր եղած ազատութիւնը կու տայ, եւ որով յոյս մը կ'երեւցընէ թէ քիչ առեն այն ժողովուրդները եւրոպական քաղաքակիրթ ազգաց կարգը պիտի անցնին։

«Այս գործողութիւնը որ Տաճկաստանի ապագայ վիճակին համար չատ մեծ բան է՝ պարոն Ց. Պիլէզիկճեան երիտասարդին, որ արեւելեայ ճարտարապետ է, միտքը ձգեց Թանզիմաթի հրատարակութիւնը չմոռցուելու համար յիշատակ մը կանգնելու խորհուրդը։ Այս յիշատակարանին գլխաւոր կտորը վեցանկիւնի սիւնակ մը՝ Օսմանեան ինքնակալութեան նշաններովը զարդարուած, վեց երեսին վրայ ալ Թանզիմաթի հրովարտակին ամբողջ բնագիրը գրուած՝ ինչպէս որ 1839 Նոյեմբեր 3ին Րէչիտ փաշա մեծ-վէզիրը կարդացեր էր հանդիսով Թագաւորին, մեծամեծաց, օբէնսգիտաց, դեսպանաց, չատ մը վինուորականաց եւ ժողովրդոց առջեւը։

խաւերու մէջ խմորուիլ սկսող չարժումը ազգային կեանքէ ներս ալ։ Օրմանեանին տանք դարձեալ խօսքը.

«Օսմանեան պետութեան էջերուն մէջ նշանաւոր թուական մըն է 1839 Նոյեմբեր 9(1) Հինգշաբթի օրը, եւ աւելի ալ նշանակալից եղած է Սուլթան Ապտիւլ-Մեջիդի անունը, որ պաշտօնական կերպով փոխոխեց Օսմանեան կառավարութեան հիմնակէտը եւ պարզ կրօնական դրութեամբ եւ օրէնսդրութեամբ կազմուած կայսրութեան քաղաքական կերպարան եւ քաղաքական օրէնսդրութիւն տուաւ։ Իրրեւ առաջին հետեւանք սկսան մասնաւոր կանոնադրութիւններ կամ օրէնքներ կազմուիլ իւրաքանչիւր վարչական ճիւղի համար, ճանչցուիլ անհատական իրաւունքները, եւ յատկացուիլ իւրաքանչիւրին պարտաւորութիւնները։ Հայոց ներքին կեանքն ալ զգաց այս փոփոխութեանց ազդեցութիւնը»(2)։

Ստոյգ է որ հայերը եւս չէին կրնար չիյնալ պատրանքներու ցանցին մէջ։

9.
ՐՆՇԻՑ ՓԱՇԱՆ ԵՒ ԻՐ ՀԱՑԵՐԸ

Պոլսոյ հայ ղեկավարութեան պատրանքներուն մէջ դեր կատարած կը թուի ըլլալ Մուսթաֆա Րէչիտ փաշան իր անձով։

Արդարեւ Րէչիտ փաշան իր չուրջը հայեր եւս ունեցաւ, ոմանք ուղղակի իրր գործակից, ուրիշներ զանազան առիթներով իրեն հետ չփման մէջ։ Հայ դէմքերու կապը թանզիմաթի հեղինակին հետ՝ չէր կրնար փոխադարձ համակրութիւն չստեղծել, եւ զրկիտ չըլլալ այն վստահութեան որով հայերը թանզիմաթը ողջունեցին առաջին օրէն, հաւանաբար միշտ այն յոյսով որ Մուսթաֆա Րէչիտ փաշան պիտի յաջողի կիրարկել զայն՝ ինչպէս յաջողեր էր զայն հռչակել տալ։

Ոգեւորութիւնը որով հայ չրջանակները բռնկած էին Սուլթան Մեջիդի հռչակած բարենորոգութեանց առթիւ՝ իր արտայայտութիւնը գտաւ կեանքի մէջ։ Անոնք պահ մը մոռցուցին դարաւոր լուծը զոր թուրքը պարտադրեր էր հայուն եւ այդ լուծին բերած բոլոր տառապանքները, եւ յոյս տուին անոր բարգաւաճ նոր կեանք մը սկսելու սուլթաններու հովանիին տակ։ Աւելին. հայերը իրենց ցընծութիւնը ծանուցին աշխարհի եւս, եւ իրենք եղան որ Թուրքիոյ մէջ հռչակուած բարենորոգութեանց յատուկով հանդիսացան Եւրոպայի առջեւ ալ։

---

(1) Ուղղէ՝ Նոյեմբեր 3։

(2) «Ազգապատում», Գ., էջ 3728։

սեր կողմէ 1855ին՝ դեսպանին հետեւորդներուն մէջ կը յիշէ Կրճիկեանն ալ(1):

Հմայքը՝ զոր Բէչիա փաշա ստեղծեր էր հայ շրջանակներու մէջ՝ չափով մը ան պարտական է իր հայ խորհրդականին: Այդ հմայքը աւելի պիտի չեչտուէր երբ Բէչիա փաշա, միշտ իր հայ խորհրդականին մէջամտութեամբը, պիտի աջակցէր հայ կեանքէն ներս փորձուած բարեկարգման քայլերուն ալ:

11.
ՅՈՎՍԷՓ ՊԷՅՐԱՆ ՐԷՇԻՏԻ ՄԱՍԻՆ

Մուսթաֆա Բէչիա փաշայի հիացողներուն մէջէն էր նաեւ Յովսէփ Պէյրան, համբաւաւոր բժիշկը (1825–1866), որ Խիւրնէ ծնած եւ 1839ին աշակերտած Ձեմարանին, Փարիզի բժշկական համալսարանին հետեւած էր Բէչիա փաշայի դեսպանութեան օրով, եւ 1850ին հոնկէ վկայուելէ յետոյ դարձած էր Պոլիս, եւ առեն մը Ազգային Հիւանդանոցի բժշկապետութիւնը վարած: 1854ին ֆրանսերէն լեզուով լոյս ընծայած է «La Turquie médicale» խորագրով երկը որ իր առջեւ բացած է Ֆրանսայի Բժշկական Ակադեմիայի դռները: Պէյրան հեղինակած է բժշկական բազմաթիւ ուսումնասիրութիւններ ֆրանսերէն լեզուով, եւ առեն մըն ալ դասախօս եղած է Փարիզի Գործնական Վարժարանին Ecole pratique (2)

Յովսէփ Պէյրան, «օգթէօր բժշկութեան Փարիզի Ֆաքիւլթէին եւ նախկին բժշկապետ Պոլսոյ Ծովային նախարարութեան հիւանդանոցին»,— ինչպէս կը սորագրէ ինք,— 1855ին Փարիզի մէջ լոյս ընծայեց ֆրանսերէն գիրք մը եւս(3) նուիրուած գլխաւորապէս Թուրքիոյ մէջ փորձուած բարեկարգութեանց եւ այդ առթիւ Բէչիա փաշայի թափած ջանքերուն:

Յովսէփ Պէյրան խօսելով այն թուրք պետական գործիչներուն մասին որոնք ասպարէզ եկան Կիւլհանէի Խաթթը Հիւմայունէն յետոյ՝ Թուրքիան իր դարաւոր ճահիճէն հանելու համար դուրս, անոնց մէջ պատուոյ տեղը բնականաբար Մուսթաֆա Բէչիա փաշային կու տայ, որ ոչ միայն գրգիչն էր եղած բարենորոգութեանց այդ հրովարտակին, այլեւ գլխաւոր խթաններէն մէկը կեանքի կոչելու համար զանոնք:

«Բէչիա փաշա, որ երկար առեն Փարիզ բնակեցաւ,— կը գրէ

---

(1) «Մասեաց Աղաւնի», 1855, էջ 190:

(2) Հ. Ասատուր, «Ընդարձակ Օրացոյց», 1901, էջ 257:

(3) Joseph Beyran, Notice sur Turquie, Paris, 1855

Պէյրան,— իր հետ իր երկիրը բերաւ նոր գաղափարներ եւ ընտիր ճաշակի ձեւեր՝ որոնք գինքը ականաւոր դիւանագէտ մը կը կացուցանեն: Դժբախտութիւն է որ, հակառակ իր անժխտելի ձիրքերուն,— որովհետեւ եթէ Բէյհիա գոյութիւն չունենար այլեւս, կ'ըսէր Պոլսոյ մեր դեսպաններէն մէկը, պէտք պիտի ըլլար հատ մը ստեղծել, եւ ի՞նչպէս,— այս նախարարը անընդհատ անդամալուծուի իր գործերուն մէջ եւ ստիպուի պայքարելու առաւել կամ նուազ բուռն եւ առաւել կամ նուազ վարպետուրուած յարձակումներուն զորս իր հակառակորդները կ'ուղղեն իրեն դէմ:

«Այս դժնդակ կացութեան մէջ է որ Բէյհիա փաշա անդամ մը եւս Նորին Վեհափառութիւն Սուլթանէն կը հրաւիրուի, հակառակ իր ընդդիմութեանց, մեծ–վէզիրի պաշտօնը դրաւելու, որպէսզի աջակցի իր բարձր նպատակներուն:

«Ճաճախ մեղադրուած է Բէյհիա փաշան իր թշնամիներուն հանդէպ չափազանց տկարութիւն, եւ Թուրքիոյ մէջ բարենորոգումներ մտցնելու առթիւ չափազանց դանդաղութիւն ցոյց տուած ըլլալուն համար:

«Բայց կրնա՞ր ընթանալ աւելի արագ երբ ստիպուած էր պայքարիլ թէ՛ իր թշնամիներուն միչեւ բուռն էնթրիկներուն դէմ եւ թէ՛ ընդդիմ հազար անհեթեթ աւանդութեանց, երկրին հազար զեղծումներուն, միեւնոյն ատեն պաշտպանելով իր բարեկամներուն ընկերկումներն ու սխալները:

«Ինչ որ յատկանշական է Բէյհիա փաշայի մօտ, իր գաղափարներուն խոր համոզումն է, իր անձնուիրութիւնը դէպի սուլթանն ու գահը, եւ մանաւանդ քաջութիւնն ու յարատեւութիւնը զորս ցոյց տուած է բոլոր պարագաներու մէջ»(1):

Պէյրան մէկն եղաւ այսպէս այն քիչերէն՝ որ Բէյհիա փաշայի կողքին կեցան Աբեւմուտքի հանրային կարծիքին առջեւ:

12·

ՅԱԿՈԲ ՄԵԼԻՔԻ ԵՒ ՄՈՒՍԹԱՖԱ ՐԷՇԻՏԻ ՄԻՋԵՒ

Բէյհիա փաշայի գործով հմայուած հայ երիտասարդութեան մաս կը կազմէր նաեւ Յակոբ Մելիքը, որ ճարտարապետութիւն ուսած էր Բէյհիա փաշայի Փարիզի դեսպանութեան օրերուն եւ որ պիտի զար յետոյ Ռումանիա հաստատուիլ՝ ականաւոր դէմք մը դառնալու համար ռումէն կեանքի մէջ, մասնակցելով նոյն իսկ 1848ի

(1) Beyran աւդ, էջ 40–41:

յեղափոխութեան։ Յակոբ Մելիք յետագային Թուրքիոյ գործերուն նուիրած իր գրքին մէջ՝ զոր յիշատակեցինք արդէն եւ ուրկէ քաղուածքներ ալ ըրինք, կը խօսի Րէշիտ փաշայի հոգածութեան մասին ալ դէպի Փարիզի օսմանցի ուսանողները, որոնց կարգին նաեւ հայերը։

«Նոր դեսպանը, կը գրէ Յակոբ Մելիք՝ ակնարկելով Րէշիտ փաշայի Փարիզի դեսպանութեան, հակառակ իր ձախող դիրքին ֆրանսական կառավարութեան հանդէպ, օգտուեցաւ, նոյն իսկ ժամանած օրէն, իր պարապոյ ժամերէն, ծաղկանոց մը կազմելու արեւելքցի երիտասարդութենէն որ ուսանելու ղրկուած էր Ֆրանսա։

«Ան գիտցաւ, իր շուրջն համախմբելով Թուրքերը, Հայերը, յոյները եւ պուլկարները, անոնց մէջ զարգացնելու եղբայրակցութեան սերմը։ Իր բնակարանը ընդհանուր ժամադրատեղի մը եղաւ շուտով ուր արեւմուտքցիները եւ արեւելքցիները կու գային, որեւէ ձեւով, մշտապէս խորհուրդ մը գտնել։

«Իր Փարիզ գտնուած շրջանին՝ արեւելքի խնդիրներուն մասին մտայնութիւնները բարեփոխուած էին, եւ մտերմական համաձայնութիւն մը հաստատուած էր ֆրանսական եւ անգլիական կառավարութեանց միջեւ, դեսպանը անհրաժեշտ սեպեցին այն ատեն սուլթանին խորհրդակցութեանց մէջ։

«1845 Հոկտեմբեր 23ին Րէշիտ Թուրքիոյ արտաքին գործերու նախարար անուանուեցաւ»(1)։

Մուսթաֆա Րէշիտ փաշա մասնաւոր համակրութիւն տածած պէտք է ըլլայ ինքն ալ դէպի Յակոբ Մելիքը։ Իր ջերմ մէկ յանձնարարականովն է արդարեւ որ Մելիք Փարիզէն մեկնած է Պուքրէշ, այնտեղ սկսելու համար ճարտարապետական իր ասպարէզը։ Յակոբ Մելիքի թուղթերուն մէջ գտանք Րէշիտ փաշայի կողմէ 1844 Նոյեմբեր 21 թուականով Վալաքիոյ իշխան Կէօրկէ Պիպէսքուի ուղղուած այդ գիրը, որուն մէջ կ՚ըսուի·

«Նորին բարձրութիւն Պուքրէշի իշխանին·

«Պր· Մելիք, գրաբերս, երիտասարդ մըն է ծագմամբ ձեր երկրէն, որ երկար ատենէ ի վեր Փարիզ կը գտնուէր լրացնելու համար ճարտարապետական իր ուսումները։ Մեծ յառաջդիմութիւնը զոր ան այստեղ ըրաւ՝ յարգանքը շահեցուց իրեն իր բոլոր փրոֆէսորներուն, որոնք կը շահագրգռուէին իրմով որքան իր իմացականութեան, նոյնքան իր ցոյց տուած ճարտարութեան եւ պատուաւորութեան համար։ Պր· Շթիրպէյ գնահատելով այս երիտասարդին արժանիքները վերջերս Պուքրէշ հրաւիրեց զայն՝ որպէսզի զայն զոր-,

(1) A. Melik անդ, էջ 38։

ծածէ ձեր պետութեան ծառայութեան մէջ: Բայց որպէսզի Պր. Շթիրպէյի բացակայութիւնը չզրկէ երիտասարդ Մելիքը իր արժանի եղած պաշտպանութենէն, պարտքս սեպեցի զայն ձեզ յանձնարարել այս առթիւ եւ խնդրելու որ բարեհաճիք անոր ցոյց տալ, բոլորովին բացառիկ կերպով, ձեզ յատկանշող բարեացակամութիւնը եւ զայն առնել ձեր բարձր եւ հայրական պաշտպանութեան տակ:

«Ընդունեցէք, իշխան, եւայլն...»:

Յակոբ Մելիքի կապերը յետագային ալ սերտ պէտք է մնացած ըլլան Մուսթաֆա Րէչիտ փաշայի հետ: Այդ կապերուն շնորհիւ էր որ Մելիք պիտի կարենար ի նպաստ ռումէն ազգային դատին աշխատիլ՝ երբ Թուրք դրամատն բանակները Պուքրէշ կու գային 1848ին, այնտեղ պայթած յեղափոխութիւնը զսպելու: Դրամատն բանակներու հրամանատար Սիւլէյման փաշայի եւ իր հայ քարտուղար Անտոն Թընկրի բարեացակամ վերաբերումը ռումէն ժողովուրդի ազգային բաղձանքներուն հանդէպ, Յակոբ Մելիքի բան մը կը պարտի, եւ այդ՝ շնորհիւ Րէչիտ փաշայի հետ անոր ունեցած կապերուն, որոնցմէ անտեղեակ չէին Ռումանիա եկող Թուրք պատուիրակները:

Թուրք պետական մեծ մարդուն հետ ունեցած իր սիրալիր յարաբերութեանց շնորհիւ էր որ Յակոբ Մելիք յաջողեցաւ ի նպաստ ռումէն շահերուն աշխատիլ Օսմանեան մայրաքաղաքին մէջ ալ, երբ այնտեղ եկաւ ապաստանիլ ռումէն յեղափոխական միւս ղեմքերուն հետ մէկտեղ 1848ին յեղափոխութեան ձախողանքէն յետոյ: Փաստաթուղթեր կան Մելիքի արխիւին մէջ այն միջնորդութեանց մասին զոր հայազգի ճարտարապետը կատարեց Պոլսոյ մէջ ի նպաստ ռումէն ժողովուրդի ազգային բաղձանքներուն, զօրավիգ հանդիսանալով այսպէս յեղափոխութեան պետերուն, որոնցմէ էին Պըլէսքուն, Մակէրուն, Թէլը, Կոլէսքուները, եւայլն:

Պէտք է չատ ուշագրաւ եղած ըլլայ Յակոբ Մելիքի հեղինակութիւնը Մուսթաֆա Րէչիտ փաշայի մօտ, որպէսզի տարադրութեան մէջ գտնուող ռումէն յեղափոխականները անոր միջնորդութեանը դիմեն փոխել տալու համար Վալաքիոյ իշխանը: Մեր ձեռքին տակ ունինք Ֆ. Ա. Բօսէթթիի Փարիզէն Պոլիս՝ Յակոբ Մելիքի ուղղած 1854 Օգոստոս 14 թուակիր նամակը, որով Մելիքէն կը խնդրուի անհրաժեշտ ձեռնարկներն ընել Րէչիտ փաշայի մօտ իշխանութենէն հեռացնելու համար Շթիրպէյը, եւ անոր տեղ երկրին դլուխը բերելու համար, օրինակ, Կոլէսքու մը:

Նկատի ունենալով բոլոր այս պարագաները չատ ալ բնական է որ Յակոբ Մելիք այնքան բացառիկ ջերմութեամբ արտայայտուի Մուսթաֆա Րէչիտ փաշայի մասին, ինչպէս ան կ'ընէ իր յիշեալ դիրքին մէջ բազմիցս:

Սոյն դրքին հաղուագիւտ մէկ օրինակը գտած ենք իր արխիւին մէջ. անոր զանազան էջերուն վրայ ուղղումներ կատարած է իր իսկ

ձեռքով: Այնտեղ կը հանդիպինք իրապէս դուրդուրոտ վերաբերումի մը դէպի Թուրք պետական մեծ մարդը:

13·
ՐԷՇԻՏ ՓԱՇԱՅԻ ՓԱՐԻԶԻ ԴԵՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՕՐՈՎ

Արդարեւ, ինչպէս Յակոբ Մելիք կ'ակնարկէր իր դրքին մէջ, Փարիզ լեցուն էր հայ ուսանողներով Մուսթաֆա Րէշիտ փաշայի դեսպանութեան տարիներուն: Րէշիտ փաշա բազմիցս վարած է, ինչպէս տեսանք, Փարիզի Օսմանեան դեսպանութիւնը, 1834ին, 1839ին, 1841ին, 1844–1845ին: Այս վերջին դեսպանութեան առեն է մանաւանդ որ հայ ուսանողներու թիւը սոսկաբար եղած է Փարիզի մէջ:

Փարիզի «Մասեաց Աղաւնի» հանդէսը 1855ին(1) կը թուէ անունները խումբ մը հայերու որոնք անցեալ դարու կէսերուն ուսում առին Ֆրանսայի մայրաքաղաքին մէջ եւ յետագային հանդիսացան կարկառուն դէմքեր, ինչպէս տեսանք իր տեղին:

Րէշիտ փաշան քաջալերած պէտք է ըլլայ հայ երիտասարդները որոնք ուսանելու կ'երթային եւրոպական ոստաններու մէջ: Այդ երիտասարդներէն չատերը յետագային դեր պիտի կատարէին Թուրք պետական կեանքի մէջ ալ, առանց մոռնալու անշուշտ իրենց սեփական ժողովուրդը:

Գրիգոր Սթիմարաճեան, օրինակ, որ, 1821ին ծնած Պոլիս, յաճախած էր Սէն–Պէնուա վարժարանը եւ հմտացած, իր մայրենի լեզուէն զատ, Թուրքերէնի, Ֆրանսերէնի, անգլերէնի, իտալերէնի եւ գերմաներէնի եւս, 1841ին Փարիզի Օսմանեան դեսպան Րէշիտ փաշայի Թարգման անուանուելով Պոլսէն կը մեկնի Փարիզ: Ֆրանսայի մէջ 1843ին կը սկսի հետեւիլ Կրինեօնի երկրագործական վարժարանի դասերուն, եւ չրջանաւարտ ըլլալէ յետոյ 1845ին՝ առեն մը կը ծառայէ Փարիզի Օսմանեան դեսպանատան մէջ, եւ նոյն տարին կը դառնայ Պոլիս, հաւանաբար Րէշիտ փաշայի հետ մէկտեղ՝ որ այդ տարին արտաքին գործերու նախարար անուանուած էր:

Գրիգոր Աղաթօն եւս (1825–1868) որ յետագային ուշագրաւ դէմք պիտի հանդիսանար Պոլսոյ հայ կեանքին մէջ իր ունեցած գործունէութեամբ եւ իր վարած պետական պաշտօններով, Րէշիտ փաշայի իրը դեսպան Փարիզ գտնուած օրերուն, այն է 1843–1845, հետեւած է Կրինեօնի երկրագործական վարժարանին դոր աւարտած է չատ յաջող կերպով: Այդ առթիւ է որ Րէշիտ փաշա զայն կը ներ–

(1) Ա· տարի, Ցունիս, էջ 124:

կայացնէ Ֆրանսայի Լուի-Ֆիլիփ թագաւորին, որ իրեն սեղանակից կ'ընէ զայն, ու կ'անուանէ «Թուրքիոյ երկրագործական ապագայ մեծ գործիչը»(1):

Բէշիտ փաշայի դեսպանութեան տարիներուն՝ Փարիզ ուսում կ'առնէին, Գրիգոր Աղաթոնէն եւ Գրիգոր Սթիմարաճեանէն զատ նաեւ Յակոբ Ամասեան, որ նոյնպէս Կրնեոնի երկրագործական վարժարանը կը յաճախէր եւ որ, իր Պոլիս դարձին, աչքառու դարձաւ իր գործունէութեամբ, ինչպէս պետական՝ նոյնպէս ազգային գործերու մէջ:

Նոյն տարիներուն Ֆրանսա կրթուած հայ երիտասարդներէն դեռ չատ չատերը ուշադրաւ պիտի հանդիսանային իրենց գործունէութեամբ Պոլսոյ մէջ, ոչ միայն պետական պաշտօններու վրայ, այլ նաեւ հայ կեանքէն ներս, բացառիկ դեր կատարելով վերածնունդի այն մեծ ճիգին, որով պիտի բռնկէր Պոլիսը անցեալ դարու կէսերուն:

14.
ՐԷՇԻՏ ՓԱՇԱ ԵՒ ՀԱՅ ԳՈՐԾԵՐԸ

Եթէ այսքան ծանրացանք Մուսթաֆա Րէշիտ փաշայի եւ հայ ղէմքերու հետ անոր կապերուն վրայ անոր համար էր նախ որ ան հեղինակն էր 1839ի Խաթթը Հիւմայունով խոստացուած բարենորոգումներուն, որոնք այնքան դեր պիտի կատարէին նաեւ հայ կեանքի մէջ՝ ըլլայ իրենց սաեղծած պատրանքներով, ըլլայ իրենց ունեցած ազդեցութեամբ հայ կեանքը փոթորկող չարժումներուն մէջ անցեալ դարու կէսերուն:

Ակէ զատ՝ Րէշիտ փաշան, ինքն իսկ, դրական դեր կատարեց հայ ազգային կեանքը յուզող չատ մը ղէպքերու նպաստաւոր լուծման մէջ: Աւոր պատճառն այն էր որ հայկական բազմանքները, այդ օրերուն, չատ ալ չէին հեռանար այն իրազարձութեանց չրջանակէն որոնք կը յուզէին Թուրք պետութիւնը: Արդարեւ հայը Րէշիտ փաշայի գործունէութեան զոյգ տասնամեակներուն ոգեւորուած էր մտաւոր վերածնունդի իր ճիգով, որ որեւէ կերպով Թուրք կեանքը խանգարելու բնոյթը չունէր:

Եւ վերջապէս՝ այն հայ ղէմքերը որոնք չրջապատած էին Րէշիտ փաշան կամ անոր ծրագիրներուն իրականացման լծուած էին՝ դեր ունէին նաեւ հայ կեանքի մէջ, ու իրենց վայելած վստահու-

---

(1) Վ. Զարդարեան, «Յիշատակարան», Ա., Կ. Պոլիս, 1910, էջ 94:

թիւնը Բէշիտ փաշայի մօտ՝ կը դիւրացնէր իրենց աշխատանքը հայ կեանքէ ներս ալ։

Արդ, բոլոր այն իրաւարճութեանց առեն որոնց հանդիսատես եղաւ Պոլսոյ հայ ազգային կեանքը Մուսթաֆա Բէշիտ փաշայի զանազան վարչապետութեանց օրերուն,— որոնք 1846 եւ 1858 տարիներու միջեւ կ'ընդգրկեն,— բարեացակամ եղաւ Բէշիտի դիրքը դէպի հայկական իրաւունքները։

Բէշիտ փաշայի օրով էր որ, օրինակ, տեղի ունեցան 1846ին բողոքականներէն ուրոյն համայնք կազմելու փորձերը բողոքական պետութեանց Պոլսոյ դեսպաններուն նախաձեռնութեամբ։

1847 Մայիսին Բէշիտ փաշայի օրով էր դարձեալ որ հայ ազգային ներքին պայքարները իրենց առաջին հանդրուանն հասան եւ պատրիարքարանի մէջ մարմին առին հոգեւոր եւ քաղաքական զոյգ ժողովները, որոնցմէ վերջինին լոզոֆէթ կարդուեցաւ նոյն ինքն Բէշիտ փաշայի խորհրդականը Յակոբ Կրճիկեան։

Եթէ Վասպուրականի չրջանին մէջ 1847 տարուան երկրորդ կէսուն պատահած դէպքերուն առթիւ հայերը քիւրտ ապստամբապետներու դէմ դիրք բռնեցին՝ բնականաբար դեր խաղաց նաեւ Բէշիտ փաշայի անձնական հեղինակութիւնը հայոց պատրիարքարանէն ներս։

Բէշիտ փաշայի օրերուն զուգադիպեցան նաեւ Ֆէրրիէրի կարտինալին այցը Պոլիս և ունեցած չփումները հայ չրջանակներու հետ 1848ի գարնան, 1853 Մայիսին քրիստոնեաներու տրուած ազատութիւնները Պոլսոյ մէջ, եւ ուրիշ բազմաթիւ անցքեր՝ որոնց մէջ միշտ ալ դեր խաղաց Բէշիտ փաշայի անձնական տրամադրութիւնը, անցքեր՝ որոնց պիտի հանդիպինք ամէն մէկուն իր տեղին։

*
* *

Բէշիտ փաշա, յետագային, իր չուրջը ուրիշ չատեր պիտի ունենար Պոլսոյ հայերէն, ոմանք պետական գործերու մէջ իրեն աջակից, ուրիշներու հետ՝ անհատական գործերով։ Յատուկ դլուխ մը ունինք ձէզայիրլի Ամիրայի հետ իր կապերուն մասին։ Բայց ձէզայիրլին միակ հայը չէր Բէշիտ փաշայի հետ գործերով կապուած։ Անոր չուրջի մարդոց մէջ կը դտնենք, օրինակ, Մխաք Ամիրան։

Բէշիտ փաշայի երկրորդ անդամ արտաքին գործերու նախարար անուանման առթիւ պետական աւազանիէն Ալի պէյի կողմէ անոր ուղղուած 1261 չէվալ 28 (1845 Հոկտ. 30) թուակիր չնորհաւորականէն կ'իմանանք թէ փաշային համար բնակարան կը պատրաստ-

ուի, եւ թէ այդ առթիւ աջակցութիւն ցոյց կու տայ սեղանաւոր Խոճա Միսաքը(1):

Մուսթաֆա Րէշիտ փաշայի ստորագրութեամբ 1261 քեանունը էվվէլ 18 (1845 Դեկտեմբեր 18) թուակիր մուրհակ մը մնացած է որով Րէշիտ կը յայտնէ թէ հաշուեփակի ենթարկելով իր եւ սեղանաւոր Խոճա Միսաքի գործառնութիւնները, 1 միլիոն 550 հազար ղրուշի գումար մը դեռ պարտական կը մնայ անոր, որուն համար յանձն կ'առնէ մէկ քանի 4 ղրուշ տոկոս վճարել(2):

Ինչ ալ ըլլայ սակայն Թանզիմաթին վրայ հայ ժողովուրդին դրած յոյսերը, եւ անոր շնորհիւ ստեղծուած մթնոլորտին հայթայթած հնարաւորութիւնները մեր վերելքի ճիգերուն, ստոյգ է սակայն որ Րէշիտ փաշա, ինքը, անձնապէս բարեացակամ էր դէպի հայերը: Եւ ինչ չարժանիք ալ ունեցած ըլլայ այդ վերաբերումը, Րէշիտ փաշան ստիպուեցանք դասելու շարքը այն հազուադէպ Թուրքերուն՝ որոնք խէթով չնայեցան մեզ:

Րէշիտ փաշա եկաւ հերքել այն առածը թէ «սոխին անուշը չ'ըլլար»:

Երբեմն սոխին անուշն ալ կ'ըլլայ, ինչպէս որ կ'ըլլան մարդիկ,— եւ իրապէս ալ եղան,— որոնք վեր բարձրացան կիրքէն, չկամութենէն, ցեղային ատելութենէն: Այսպիսի Թուրքերու ալ պիտի հանդիպինք:

15·
ՐԷՇԻՏ ՓԱՇԱ ԵՒ ՃԷԶԱՅԻՐԼԻՆ

Րէշիտ փաշայի հետ գործակցող հայերը թուած ատեն չենք կրնար մոռնալ նաեւ համբաւաւոր Մկրտիչ Ճէզայիրլեան ամիրան, որ սեղանաւորն էր փաշային եւ որուն դեռ պիտի անդրադառնանք երբ վերջին հայ ամիրաներուն մասին խօսինք:

Մկրտիչ Ճէզայիրլեան ծնած էր 1805ին, Պոլսոյ Խասգիւղ թաղը, եւ զաւակն էր Սարգիս ամիրայի, չաուշ Ակնէն գաղթած անուանի գերդաստանի մը որ Հովուեաններէն կը սերէր: Տասը տարեկանին կորսնցուցած հայրը՝ շնորհիւ իր ուշիմութեանը եւ ուսման ծարաւին, շուտով դէմք պիտի դառնար:

Դեռ երիտասարդ՝ սկսած էր ճանչցուիլ իբրեւ սեղանաւոր, եւ տակաւ դարձեր էր սարաֆը օրուան կարկառուն դէմքերուն, որքան

---

(1) Րէշաթ Քայնար, «Մուսթաֆա Րէշիտ փաշա վէ Թանզիմաթ», Անգարա, 1954, էջ 622:

(2) Անդ, էջ 619:

թանզիմաթի հեղինակ Մուսթաֆա Րէշիտ փաշային, նոյնքան Մէհմէտ Ալի փաշային, որ սուլթանին վեհան էր եւ բուռն հակառակորդ նախատեսուած բարենորոգումներուն, եւ անոնց ախոյեան Րէշիտ փաշային:

Ձէզայիրլի չուզեց սովորական սեղանաւորի մը դերին մէջ ամփոփել իր եռանդը, դիրք ու փառք ստեղծելու իրեն: Ան ձեռնարկեց յանձանձելու մաքսերու մենաշնորհը՝ աճուրդներու մէջ կրկնապատկելով, երբեմն եռապատկելով յանձանձման տարեկան սակը: Կառավարութիւնը, զոր այդ միջոցին կը գլխաւորէր Մուսթաֆա Րէշիտ փաշան, խրախուսեց անոր այս փորձերը՝ որոնք պետական եկամուտները կ'ածեցնէին, այնպիսի պահու մը երբ պետութիւնը որեւէ առնէ աւելի կարիք ունէր բացառիկ հասոյթներու, կարենալ դիմագրաւելու համար ռէֆօրմներու նիւթական պահանջները:

Ժամանակակից պատմագիրը կը նօթագրէ.

«1850 Մարտ 10. Կ. Պոլսոյ մաքսատան եկամուտն յաճուրդ հանեալ յարքունի դանձարանէն, Ձէզայիրլեան Մկրտիչ ամիրային տուաւ 23 միլիօն դահեկանի առաւել գնով եռամեայ պայմանագրութեամբ»(1):

Գործունէութեան լինչպէս եւ փառքի ու հարստութեան նոր աստիճան փնտռելու իր այս ճիգը բնականաբար թշնամիներ պիտի ստեղծէր իր դէմ. իր դէմ պիտի լարուէին նախ բոլոր անոնք որոնց ձեռքէն կը խլէր մենաշնորհը եւ որոնք փոքր դումարներով ապահոված զայն իրենց՝ մեծ շահերու միջոց էին դարձուցած: Իրեն դէմ պիտի ճակատէին պետական այն մարդիկը եւս որոնք թշնամի էին Րէշիտ փաշային եւ անոր ջատագոված ռէֆօրմներուն, եւ որոնք հարուածելով Ձէզայիրլին՝ հարուածած պիտի ըլլային նաեւ Րէշիտը, զոր պաշտպանը կը նկատէին հայ սեղանաւորին: Իր դէմ էր նաեւ թուրք մոլեռանդութիւնը՝ որ կը սրտմտէր տեսնելով ահռելի թիւը կեավուռներուն զոր Ձէզայիրլին կը ներմուծէր պաշտօններու մէջ իբրեւ իրեն վստահելիները, կամ մաքսատանց մէջ, իբրեւ բեռնակիր: Եւ վերջապէս կար նաեւ չհամ սեղանաւորներու դասը որ իր առջեւ փակուած կը կարծէր շահու որոշ ճամբաներ, եւ կամ կը տառապէր նախանձէն՝ տեսնելով անօրինակ վերելքը իրենցմէ մէկուն, եւ չռայլութիւններն ու լիւքսը զոր ան թոյլ տալ սկսած էր ինքզինքին, աւա՛ղ:

Ցակոբ Մելիք որ Պոլիս կը գտնուէր Ձէզայիրլիի դէմ սարքուած դաւերուն միջոցին՝ ճարտարապետեան ըլլալով այն չքեղ ապարանքին զոր ամիրան չինել կու տար Եէնիքիւղի մէջ, իրազեկ էր, ուէմ մէկէն աւելի, այդ դաւերու չարժառիթներուն: Այն չուրջ հարիւր

(1) Աւետիս Պէրպէրեան, «Պատմութիւն Հայոց», էջ 569:

քան էջը, զոր անոնց կը յատկացնէ Թուրքիոյ զործերուն մասին 1856ին Փարիզ հրատարակած իր Ֆրանսերէն գրքին մէջ(1), բաւական են զաղափար մը կազմելու համար այն մթնոլորտին մասին ուր զարբնուեցաւ հարուածը, թէեւ անոնք գրուած ըլլան զէպքերուն անմիջական ազդեցութեան տակ եւ առաւելապէս ազէտի ենթարկուած մարդու մը պաշտպանութիւնը ստանձնելու համար Եւրոպայի հանրային կարծիքին առջեւ:

Յակոբ Մելիքի սոյն էջերը, որոնք դժբախտաբար անծանօթ մնացած են հայ բանասիրութեան, գրուածներն են եղերերգութեան մը, որ պահ մը ցնցեց բոլորը, սկսեալ Պոլսէն՝ ուր ձէզայիրլին մէկն էր ամէնէն աչքառու զէմքերէն իր գործերու ծաւալով եւ իր փարթամ կեանքով, մինչեւ Եւրոպա՝ ուր եւս արձագանգ էր գտած անոր համբաւը: Այդ գրուածները՝ որոնք պատմուած են 12 յաջորդական փուլերու մէջ՝ ցոյց կու տան հայ ամիրաներու ամէնէն ականաւորին գրաւած դիրքը երկրին ելեմտական ու անտեսական կեանքին մէջ, եւ թուրքին մոլեգնութիւնը վերջ տալու համար կեավուռի մը յանդգնութեան: Այդ փուլերը կը սկսին այն օրերէն երբ ձէզայիրլին այլեւս պաշտպան չունէր մեծ–վէզիր Մուսթաֆա Րէշիտ փաշայի հրաժարմամբ որ տեղի ունեցեր էր 1852 Օգոստոսին, եւ եպարքոսական աթոռը գրաւեր էին նախ Մէհմէտ Ալի փաշան՝ երկու ամսըան կարճ առենուան մը համար, եւ յետոյ Տամատ Մէհմէտ Ալի փաշան, սուլթանին փեսան եւ Րէշիտ փաշային ուխտեալ թշնամին, որ պատերազմական նախարար էր նոյնինքն Րէշիտ փաշայի դահլիճին մէջ եւ որ 1852 Սեպտեմբեր 3ին մեծ–եպարքոս դարձաւ: Ան Րէշիտ փաշայի եպարքոսութեան օրով սկսած էր իր ամսեղուկ պայքարը, բայց հիմա բոլորովին ապերասան կը դառնար:

Այդ օրէն կը սկսի ձէզայիրլեան ամիրայի թաւալգլոր անկումը իր յաջորդական հանդրուաններով: Անոր գործառնութեանց մէջ անկանոնութիւններ կասկածուած ըլլալու պատրուակին տակ կը ձերբակալուի ամիրան, յանձնաժողով կը կազմուի ամէն գնով երեւան հանելու համար այդ անկանոնութիւնները, կը գրաւուին եւ աճուրդի կը հանուին իր գոյքերը, եւ Մէհմէտ Ալի փաշան, հակառակ ամէն կողմէ եղած միջամտութիւններու եւ հակառակ նոյն իսկ սուլթանին հրամանին ի նպաստ անոր արձակման, կը յաջողի զայն բանտը պահել՝ անկէ կորզելու համար իր ցանկացած գրութիւնները, եւ ի վերջոյ մոխիրի վրայ նստեցնել ամէնէն փարթամը հայ ամիրաներուն:

Յակոբ Մելիք ցոյց տալու համար թէ ձէզայիրլիի թշնամինե-

---

(1) A. Melik, l'Orient devant l'occident, Paris 1856.

բուն բուն ձգտումն էր ամէն գնով կործանել հայ սեղանաւորը, կը դրէ թէ այն օրերուն, երբ անանկ ցոյց կու տային, 179 միլիոն ղրուշի գոյք ունէր Ձէզայիրլին, մինչ իր բացը 121 միլիոն իսկ չկար(1):

Իր գոյքերուն աճուրդը՝ որ տեղի ունեցաւ այդ բացը գոցելու համար՝ ամէնէն գայթակղալից նկերն էին սարքուած դաւերուն: Ցակոբ Մելիք, որ ճարտարապետն էր Ձէզայիրլիի եէնիքէօյի ապարանքին եւ որուն միջոցաւ բերել տրուած էին Փարիզէն գայն պըճնող կարասիները, կը վկայէ թէ բազմաթիւ միլիոններ կ'արժէին անոնք, մինչ աճուրդը հարիւր հազար ղրուշ միայն տուաւ(2):

Աճուրդը վերջին ղրուշներէն մէկն եղաւ աղէտին զոր սարքեր էր Մէհմէտ Ալի փաշա չքացնելու համար խոպառ հայ սեղանաւորը: Փողերանոցի անօրէն Շէֆիք պէյն էր եղեր միայն որ չէր ուզեր նեղկայ ըլլալ աճուրդի ողբալի տեսարանին, տեղեակ բոլոր այն մեքենայութեանց որոնք գործուեր էին զրհանելու համար Ձէզայիրլին:

«Մէհմէտ Ալի, կը դրէ Ցակոբ Մելիք, ուզեց բնականաբար ազատել այս անհաճոյ վկայէն, եւ միեւնոյն առեն վարձատրել իր հաւատարիմ մեղսակիցը՝ Հասիպ փաշան: Նախ երեք միլիոնի նուիրատուութիւն մը ըրաւ անոր, պետական գանձին անոր մատուցած մեծ ծառայութեանց համար, ծառայութիւն որ իրականին մէջ ուրիշ բան չէր բայց եթէ 15 միլիոն կորսնցնել տալ գանձին՝ Ձէզայիրլին կործանելով: ...Ցետոյ, Հասիպ փաշա փողերանոցի անօրէն անուանուեցաւ Շէֆիք պէյի տեղ»(3):

Ձէզայիրլի փճացած էր: Այլեւս կրնային արձակել գայն բանտէն: Հիւանդ էր, առանց նեցուկի, բայց պայքարելու դեռ պատրաստ: Ան եւրոպա կ'անցնի յուսահատ, ու հասնելով Անգլիա Մկրտիչ Ֆէրէսթէճեանի եւ Մատթէոս Մամուրեանի հետ՝ որոնք իրեն կ'ընկերանան իբրեւ խորհրդական եւ քարտուղար՝ կը փորձէ անգլիական հպատակութիւն ընդունիլ, այդ կերպով եւ պահանջելու համար դատարանով իր հարստութիւնը: Բայց անյաջող կ'անցնին իր ջիմմումները եւ Ձէզայիրլեան Պոլիս կը դառնայ աւելի եւս յուսահատ, հիւանդագին վիճակով, ու կ'առանձնանայ Գատըգիւղ, ուր թշուառութեան մէջ կը մեռնի 1861 Ապրիլ 1ին, եւ ուրկէ իր մարմինը հանդիսաւորապէս կը տանին Խասգիւղ, հողը դնելու համար թաղի մը մէջ՝ ուր ապրեր էր իր փառքի եւ փարթամութեան օրերը:

---

(1) A. Melik աճդ, էջ 128–129:

(2) Անդ, էջ 141:

(3) Անդ, էջ 154:

***

Մուսթաֆա Րէշիտ փաշա եւ Մկրտիչ ամիրա Ճէզայիրլեան փոխադարձաբար իրարու զոհն են: Պատուհասը՝ որ ջախջախեց Ամիրան՝ անշուշտ իր պատրուակներն ունէր: Օրուան պայմանները իր նիւթական գործառնութիւններուն վնասած էին, բայց զանոնք կարգի դնելու միջոց չտուած՝ իր եւ Րէշիտ փաշայի հակառակորդները առիթը պատեհ սեպեցին վրէժ առնելու մէկէն եւ միւսէն:

«Ճէզայիրլեան Մկրտիչ Ամիրային անկումին բո՛ւն պատճառը եպարքոս Մուսթաֆա Րէշիտ փաշային ոսոխներուն մեքենայութիւնները եղած է, կը գրէ հայ բանասէր մը: Այս վերջինները ուզած են եպարքոսին սեղանաւորը կործանելով զինքը տապալել:

«Ճէզայիրլեան, կէօմրիւք էմինի *տիտղոսով, ստանձնած էր մաքսի յանձնառումը 1850ին: Այդ միջոցին ելմտական նախարար էր Ապտիւրրահման Հաֆիզ փաշան, որ մեծ-եպարքոս Րէշիտ փաշային պաշտպանեալը եւ Ամիրային ալ մտերիմ բարեկամն էր: Այս վերջինը երբ ուզեց Սուրիոյ մաքսերն ալ յանձնառնել, մեծ-եպարքոսին թշնամիները զիմակնին վար առին եւ սկսան արձակ համարձակ գործել:*

«Այսպէս, թշնամիներուն պարագլուխը պատերազմական նախարար Մէհմէտ Ալի փաշա (նախկին ծովային նախարար) եւ Մահմուտ փաշա, նոյնպէս նախկին ծովային նախարար, սկսան բացէ ի բաց ամբաստանել թէ՛ ելմտական նախարար Ապտիւրրահման Հաֆիզ փաշան եւ թէ՛ կէօմրիւք էմինի Ճէզայիրլեան Ամիրան, ըսելով թէ այս վերջինը 150·000 քսակ բաց մը ձգած է (մէկ քսակը 500 դահեկան հաշուելով՝ 750·000 օսմանեան ոսկի) եւ թէ ելմտական գանձին ժամանակին չյանձնուած այս գումարը պատճառ եղած է որ Մօնթէնէկրոյի դէմ ձեռք առնուած միջոցները ճիշդ ատենին չգործադըրուին»(1):

Հատորի մը մէջ, ուր Թուրք հեղինակ մը Րէշիտ փաշայի քաղաքական գրութիւնները ամփոփեց(2), *Րէշիտ փաշայի կողմէ գրըուած երեք նամակներ կան՝ որոնք Ճէզայիրլիի խնդիրը կը շօշափեն: Այդ նամակներէն առաջինը Րէշիտ փաշայի կողմէ նախկին ծովային նախարար Մահմուտ փաշայի ուղղուած եւ սակայն իր հասցէին չղրկուած գրութիւն մըն է, ուր կ'ըսուի ի միջի այլոց·*

(1) Գ. Հնասէր, «Անահիտ», 1931 Սեպտ. – Դեկտ., էջ 146:

(2) Սաֆիյէ Սուլթան զատէ Մէհմէտ Սէլահէտտին, «Պիր թիւրք էվրագը սիյասիյէսի» (Թուրք դիւանագէտի մը քաղաքական գրութիւնները), Կ. Պոլիս, 1889:

«... Ինչպէս որ յայտնի է, անկէ 5–6 ամիս առաջ Մկրտիչին խնդիրը երբ սաստիկ արծարծուեցաւ, բարձրապատիւ պատերազմական նախարարը «Ես այս գործին պատասխանատուութիւնը բոլորովին Հաֆիզ փաշային վրայ բեռցնել կ'ուզեմ եւ Րէշիտ փաշային բան մը չպիտի պլշկիլ տամ»ի պէս յատկանշական եւ ինձ նկատմամբ յանցապարտի իմաստով խօսքերը բնաւ չեմ ընդունիր: Քանի որ Մկրտիչը բանտն է եւ իր տետրակները եւ գրութիւնները մէջտեղը կը գտնուին, ճշմարտութիւնը հարկաւ երեւան պիտի ելլէ:

«... Որովհետեւ որչափ որ ալ Մկրտիչին հաշիւները 150 հազար քսակի բաց մը ցոյց կու տան, եթէ առնելիքները, մնացած դրամը եւ իր ինչքն ու կալուածները անկէ հանենք՝ բացայայտ կերպով պիտի հասկցուի անտարակոյս թէ բաց ըսուած բանը բոլորովին փոքր գումարի մը պիտի յանգի:

«... Ուրիշ կարգ մը սեղանաւորներ այսպէս մեծ յանձանձումներ չունենալով հանդերձ, կառավարութիւնը անոնց վրայ ահագին գումարներ առնելիք ունի. այսպէս եթէ սեղանաւոր Բէքմէզ օղլուի (Բէքմէզեան) եւ Երեմ օղլուի (Գէորգ Երամեան) պարտքերը միացուին՝ Մկրտիչին ենթադրեալ պարտքին անտարակոյս հաւասար պիտի գան:

«... Անկէ զատ, ամէն մարդու ըսածին պէս՝ եթէ Մկրտիչին հաշիւները ուրիշ կերպով բռնուած ըլլային, այսքան բաց մըն ալ չպիտի գոյանար:

«... Որչափ որ ալ Ձերդ Ծովակալութիւնը կը ձգտի ըսել թէ Մկրտիչին պարտքերուն պատճառով պատերազմական պատրաստութիւնները չտեսնուեցան, ամէն մարդ գիտէ սակայն թէ այս դրամը յատկացուած էր ոչ թէ ծովային եւ պահեստիներու (րէտիֆ) ծախքերուն, այլ ուրիշ պէտքերու: Հետեւաբար Գարատաղի խնդրին պատճառաւ ձեռք առնուելիք միջոցներուն՝ Մկրտիչին պարտքը բնաւ արգելք մը չէ եղած: Եթէ սա ռուսական խնդիրին ալ կարեւորութիւնը եւ փափկութիւնը ժամանակին լաւ հասկցուած ըլլար, հարկաւ ճիշդ ատենին, Նորին Արքայական Բարձրութեան շնորհիւ, պարտ ու պատշաճ պատրաստութիւնները կատարուած կ'ըլլային:

«... Այս բաները գրելուս պատճառը պարտքերը արդարացնել եւ կամ Մկրտիչը պաշտպանել չէ բնաւ: Որովհետեւ այս տեսակ գործերու մէջ պարտքերու արդարացումին ինքզինքս ոչ կարող եւ ոչ ալ ստիպուած կը զգամ: Անկէ զատ Մկրտիչին յիմարօրէն եւ անփութօրէն գործած արարքները ամէնէն շատ այպանողներէն մէկն ալ ես եղած եմ: Ասոր հետ մէկտեղ այս մարդուն վերաբերեալ գործերուն մասին, որոնք սոսկ իրեն կը պատկանին, իմ տուած բացատրութիւններս անպատճառ ճշմարտութիւնը երեւան բերելու նպատակով գրուեցան: Անկէ զատ, այս տեսակ դրամական վնասները

կառավարութեանց ա՛յն ատեմնան ահագին կորուստներ չեն պատճառեր որքան այն մեծամեծ վէրքերը՝ որոնք բո՛ւն իսկ նախարարներուն յոռի կերպով ձեռք առած միջոցներէն յառաջ կու գան…»։

Երկրորդ գրութեան մէջ Բէշիա փաշա կը խօսի ճէզայիրլեան Ամիրայի բացին մասին, բայց, որ հակառակ Բէշիտի ջանքերուն, չէ կրցած կարգադրուիլ դժբախտաբար պատճառ դառնալով Ամիրային բովանդակ ստացուածքին յարքունիս գրաւման, եւ որուն հետեւանքով ելմտական նախարարութիւնը Բէշիա փաշային 1016 քսակ եւ 330 գրուշ գումար մը պահանջած է իբր պատասխանատու։

Իր գրութեան մէջ Բէշիա փաշա կ՝իմացնէ թէ փորձեր կ՝ընէ բացը գոցելու եղանակ մը գտնելու, եւ թէ այս բանին իր աջակցութիւնը կը բերէ Սարրաֆ Հօճա Մաքսուտը (Մաքսուտ Ամիրան)։

Մէհմէտ Սալահէտտին պէյ հետեւեալ ծանօթութիւնները կը կցէ Բէշիա փաշայի սոյն երկրորդ նամակին.

«Սեղանաւոր Մկրտիչ՝ ճէզայիրլի օղլու անունով հռչակաւոր է։ Այն առեւտուրը կառավարութեան ելմտական գործերը այս տեսակ մարդկու անօրէնութեան տակ կը պտնուէին։ Այս Մկրտիչը այս տեսակ կապալառուի գործերովը եւ ուրիշ ձեռնարկութիւններու չնորհիւ չափազանց հարստացաւ։ Բէշիա փաշայի պաշտպանութեանը կռթնած՝ այն ժամանակներու կացութեան տեսակէտով բոլորովին չհանդուրժուելիք ձեւով մը հպարտ եւ փարթամ կեանք մը կը վարէր։ Խասկիւղի մէջ իշխանական fօնաֆ մը ունէր որուն մէջ շատ մը ծառաներ կը պտնուէին։ Ակէ գատ սկսած էր Վերին Վոսփոր, Եէնիգիւղի մէջ շատ մեծ եւ փառաւոր քարուկիր ծովեզերեայ ապարանք մը կառուցանել։ Այս միջոցին է որ իր բախտին հակառակող թշնամիներու դրդումովը եւ սադրանքներովը Ալի, Մէհմէտ Ալի եւ Րիզա փաշաներու ատելութեանը զոհ գացած է. որով 1268 (1852) Շէվվալ ամսոյն մէջ մեծ–եպարքոս Բէշիտ փաշային պաշտօնանկութիւնովը իր կործանումին ցանկացող անխիղճներուն վրիժառու ճանկերուն տակ ինկած է։

«Վերոյիշեալ նամակներուն պարունակութենէն ալ ինչպէս որ կը հասկցուի, Մկրտիչ յանցաւոր, այսպանելի գործ տեսնող կամ ինչ որ ալ ըլլայ, արդարութեան եւ իրաւունքի տեսակէտով՝ պէտք էր միւս սեղանաւորներուն ալ հաշիւները քննել։ Բայց այսպէս չեղաւ։ Խեղճ մարդուն ամբողջ գոյքը, հարստութիւնը, կալուածները գրաւեցին եւ նոյն իսկ իր ընտանեկան բոյնն ալ քանդեցին։ Մկրտիչը պաշտպանելու նպատակով այս խորհրդածութիւնները չենք ըներ։ Թէ որ իր գործած սխալներուն համար իրեն պատիժ մը տնօրինուէր, ոչ ոք ասոր դէմ պիտի խօսէր. բայց իրեն դէմ անպիտութիւն եւ անիրաւութիւն գործուելուն համար է որ Մկրտիչ, թէեւ

անիրաւ, հանրութեան առջեւ իրաւունք շահած եւ անիրաւուածի համբաւ ստացած է:

«Իր թշնամիները վինքը կործանելով բարկութիւննին չեն յագեցուցած, այլ այս արատով ուզած են խեղճ Րէշիտ փաշան ալ աղտոտել, թէեւ չեն յաջողած»:

Րէշիտ փաշայի երրորդ գրութիւնը պատճէնն է սուլթանին մատուցուած աղերսագրի մը(1), որուն մէջ Րէշիտ ծէզայիրլի Ամիրային ծովային նախարար Մէհմէտ Ալի փաշային վրայ ունեցած պահանջքին մասին կը խօսի եւ կը խնդրէ որ կարգադրուի ան,— խընդրանք որ ջուրը կ'իյնայ եպարքոսական փոփոխութեան հետեւանքով այդ օրերուն:

ՍՈՒԼԹԱՆՆ ՈՒ ՌԱՅԱՆ

Սուլթան Մեճիտ մէկն եղաւ այն սուլթաններէն որոնք երկիրը չկառավարեցին խաֆէսներու եւեւէն եւ իրենք զիրենք ժողովուրդէն չծածկեցին:

Սուլթան Մեճիտ եւս, իր անմիջական նախորդին նման, հեռու չփախաւ իր ռայաներէն, եւ իր շրջապատին մէջ առաջին հերթին հայ ռայաներ միշտ ալ ունեցաւ:

Մեճիտի օրով դեռ իրենց փառքին մէջ էին հայ ամիրաները, եւ անոնցմէ շատերը գործերով ալ կապուած արքունիքին հետ:

«Ապտիւլմեճիտ կայսր Յովհաննէս եւ Պօղոս Տատեան վառօդապետներու, եւ Կարապետ Պալեան ու Յովհաննէս Սերվերեան ճարտարապետներու, ֆէս կոչուած կարմիր գլխանոցին վրայ կրուելիք ոսկի Թուղրայի շքանշանն ալ շնորհած էր 1844 Ապրիլ 1ին, որ եւս քան զեւս կը բարձրացնէր անոնց ազդեցութիւնը: Յատուկ պատուասիրութեան նշաւակ եղաւ նաեւ վերոյիշեալ չորս ամիրաները եւ Կարապետ եւ Յակոբ փողերապետները իրեն ուղեկից առնելը, երբ 23օրեայ պտոյտ մը կատարեց 1844 Մայիսի մէջ Նիկոմիդիոյ ասուփ գործարանը եւ Պրուսայի հանքային ջուրերը, եւ Տարտանելի Նեղուցէն դուրս մինչեւ Միտիլլի կղզին»(2):

Երկու տարի յետոյ Մեճիտ անձամբ ալ պատուած է Տատեանց բնակարանը:

«Ի սկիզբն գարնան այսր (1846) ամի, կը գրէ ժամանակակից պատմիչը, կամեցաւ արքայ յայց ելանել ի գետեզերս Դանուբայ եւ յամսեանն Ապրիլի եմուտ ի նաւ եռայարկ, ընդ որում երթային եւ

---

(1) Մէհմէտ Սալահէտտին, անդ, էջ 314–315:

(2) «Ազգապատում», Գ., էջ 3794:

երեք շոգենաւք· եւ չեւ էր ճանապարհ արարեալ մղոնս յիսուն եւ հինգ, պատահեալ մրրիկ մեծ ի հիւսիսային հողմոյ, դարձաւ ընդ կրունկն ի Կոստանդնուպօլիս ի պալատ իւր: Յետ հնգից աւուրց եւ ի Կոստանդնուպօլսոյ ցամաքային ճանապարհաւ երթալ յայնոսիկ կողմանս, եւ յայն օր եւս լինելով օդն մառախլապատ եւ անձրեւային, զտեղի կալաւ զաւուրս չորս ի գիւղն Այի Ստէֆանայ ի տան վաճառականի Պօղոսի Տատեան, որ պաշտեաց զնա մեծավայելուչ յարդանօք, եւ ետ բերել ի դպրոցէն Գումգափուի զքսան տղայս գեղեցկադէմս տեղեակս երաժշտական երգոց, եւ նուագեցին առաջի արքային: Ընդ որս հաճեցաւ յոյժ արքայ, եւ ետ պարգեւս իւրաքանչիւրոյն երկերիւր դահեկան, եւ դասատուի նոցին Արիստակեայ Յովհաննէսեան հինգ հարիւր դահեկան»(1):

Սուլթան Մեճիտի Էտիրնէ այցը եւս, քիչ յետոյ, առիթ տուած է շփում ունենալու հայերու հետ ալ:

«Յետ չորից աւուրց ելեալ անտի գնաց յԱտրիանուպօլիս եւ զգեցոյց առաջնորդին Հայոց Սարգսի արքեպիսկոպոսի զվերարկու պատուոյ, եւ ետ նմա նշան ադամանդեայ· եւ եղաւ աւուրս երկուս ի տան Յովհաննու Պարտիզպանեան, եւ ետ նմա եւս նշան ականակուռ եւ եղբարց եւ քեռարց նորա»(2):

Թէ որքան փոխադարձ հաճոյակատար տրամադրութիւն ստեղծուած էր Գահուն եւ հայ շրջանակներու միջեւ, սկսելով Պատրիարքէն մինչեւ այս կամ այն հայ երեւելին, կը վկայէ հետեւեալ դէպքը: Երբ 1848*ի սկիզբը կը տկարանայ սուլթանին մայրը՝ Հայոց պատրիարքը կը կանչէ որպէսզի Աւետարան կարդայ իր վրայ, եւ երբ կը բժշկուի՝ ադամանդեայ մեծագին տուփ մը ընծայ կը ղրկէ պատրիարքին, եւ զանազան թանկագին նուէրներ Պօղոս Տատեանի, Յակոբ Կրճիկեանի եւ Վրթանէս վարդապետի՝ որոնք պատրիարքին ընկերակցեր էին*(3):

Կը պատմուի նոյնպէս որ «Պալեան եղբայրներու հայրը՝ Կարապետ ամիրան,— կամ ինչպէս այն ատենը կ'ըսէին՝ «Խալֆա ամիրան»,— Սուլթան Մեճիտին շատ սիրելի էր: Իր վայելած համակրանքէն՝ ինչպէս եւ իր ունեցած դիրքէն միշտ կ'օգտուէր հայ ժողովուրդը: Դեռ քառասուն տարի առաջ օսմանեան սուլթաններուն վարմունքը իրենց ծառայող հայոց հետ, քիչ մը արեւելեան հին վէպերը կը յիշեցնէ: Պատմելով մին այն հին կատակներէն զոր

---

(1) Աւետիս Պէրպէրեան, «Պատմութիւն Հայոց», էջ 315–316:

(2) Անդ, էջ 316:

(3) Աւետիս Պէրպէրեան, «Պատմութիւն Հայոց», էջ 326–327:

Սուլթան Մեճիտ Պալեաններուն հետ կ'ընէր, դաղափար մը կու տանք այն առենուան բարքերուն վրայ:

«Սուլթան Մեճիտը օր մը Նիկողոս Պալեանը կը կանչէ, ու իր դիմացը աթոռի մը վրայ նստեցնելով ձեռքը չպուխ մը կու տայ որ ծխէ: Նոյն միջոցին Կարապետ ամիրային ալ իր քովը գալու հրաման կը խրկէ: Ճարտարապետը սուլթանին սենեակը մտած բոպէին երբ գաւակը այդ անհարկի դէրքին մէջ կը տեսնէ, անմիջապէս կը հասկնայ թէ սուլթանը գինքը յանկարծակիի բերելով զբօսնուլ կ'ուզէ: Առանց բոպէական վարանումի, համոյակատար դերասանութեամբ կ'այլայլի, կը չփոթի, կը խռովի, ու դողդողալով, «Ծօ՛ Նիկողոս, ծօ՛ Նիկողոս,— կը թոթովէ հայերէն,— ծօ՛ ատ ինչ խալթ է կ'ընես. ծօ՛ տղայ խելքի՞դ է եկեր. ծօ ինչ փորձանք պիտի բերես գլխնուս...»(1):

Հայութեան յոյսեր ներշնչող սոյն քանի մը սուլթանները փառաբանուած կը դտնենք այն օրերու հայ խանէնդէներուն երգերուն մէջ: Մեր ձեռքին տակ ունինք, օրինակ, Հօճա Ալիքսանի Սուլթան Մեճիտին ձօնած մէկ երգը, որ սա տողերով կը սկսի.

Ա՛հ շէհինշահի սահիպ փէրման
Սուլթան Ապտիւլ Մեճիտ խան.
Ա՛հ օլսուն չէրաղը շէվֆէթին
Ա՛հ սուպի ու հաշրէ տէֆ փիրուզան
Տիլէրիզ էօմրիւ տէվլէթին
Պի փայան օլսուն, պի փայան:
(Արքայից արքայ, հրամաններու տէր,
Սուլթան Ապտիւլ Մեճիտ խան.
Թող փառքիդ ճրագը մնայ լուսաւոր
Մինչեւ առաւօտ, մինչեւ օրն յարութեան.
Կ'աղերսենք որ տէրութեանդ կեանքը
Ըլլայ անվախճան, տեւէ յաւիտեան):

Շատ չտեսնենք ոչ հայ դեկավարներու ցնծութեան աղաղակները, ոչ ալ հայ խանենդէներու խանդավառ պոռթկումը այնպիսի պահու մը երբ հայութիւնը բարօրութիւն կը յուսար սուլթաններու մականին ներքեւ: Սուլթան Մեճիտ մէկն էր այն սուլթաններէն որոնց օրով օրօրուեցան հայ պատրանքները:

Ու աւելցնենք որ այն երգին մէջ դոր Հօճա Ալիքսան հայ խանեն-

(1) «Գեղուհի», 1902 Յունիս, էջ 42–43:

դէն ձօնած է Սուլթան Մեհմետին, չէ մոռցած պովաբանել նաեւ Բէշիտ փաշան՝ սուլթանի փառքէն բաժին հանելով անոր ալ.

Բէշիտ փաշայի լիաճազիր
Սահիպի զէբիա վէ տէլիր
Վէֆիլի Ֆէլաքուն թէտպիր
Ֆահրաման կիպի պիր վէզիր:
(*Բէշիտ փաշա քաղցրութեամբ օծուն*
Իմաստութեան տէր եւ արի.
Նախարար հնարամիտ Պղատոնի պէս
Վէզիր դիւցազնի նման):

17.

ԵՒ ՍԱԿԱՅՆ ԴԵՌ ԿԵԱՎՈՒՌ Է ՀԱՅԸ

Մահմուտ Բ. սուլթանը ի զուր էր կարծած թէ բնաջինջ ըրած է Հէնիչէրիներու ամբողջ օճախը:

Հէնիչէրի մը ճողոպրած էր Էթ-Մէյտանիէն:

Ան չարունակեց ապրիլ, ու իր թաթին տակ պահել Թուրքիան:

Իրաւ ալ չատ բան կը յիշեցնէր Հէնիչէրիներու օրերը: Ոչխարամը ոսկի եւ կեավուռ էր միշտ, ու իսլամը միշտ միահեծան տէրը երկրին:

«Կիւլհանէի Խաթթը Հիմայունը, կ'ըսէ Ֆրանսացի պատմագիր մը, դէշ կերպով դործադրուած էր: Իսլամներուն եւ ոսկաններուն միջեւ հաւասարութիւնը երբեք ապահովուած: ... Տուրքերու հաւաքման առջի դէշ դրութիւնը եւս դարձած էր, միշտ կամայական, միշտ մեծապէս ծանրացած քրիստոնէից վրայ, հարստահարութիւններով ու բռնութիւններով միասին, նահանգներու կառավարիչները չատ դէշ կերպով կ'ընտրուէին միշտ, սուլթանը ժամանակ կամ ուժ չէր ունեցած փոխելու անոնց ապարատուի եւ բռնապետի դարաւոր սովորութիւնները: Դուռը դէշ կերպով կ'երաշխաւորէր կեանքի, պատուի եւ ինչքի ապահովութիւնն իր քրիստոնեայ հպատակներուն»(1):

Այնպէս որ նահատակութեան դէպքեր ԺԹ. դարն ալ տեսաւ նոյն իսկ Պոլսոյ մէջ, նոյն իսկ թանզիմաթի մեղրալուսնի օրերուն: Եղելական դէպք մը որ պատահեցաւ այդ օրերուն՝ պիտի դար ծիծաղիլ միամտութեանը վրայ բոլոր անոնց որոնք կարծեր էին թէ թանզիմաթը բան մը փոխած է երկրին մէջ:

---

(1) Էտուար Տռիօ, անդ, էջ 291:

Յովակիմ Թավուքճեանի նահատակութեան դէպքն էր ան։ Սամաթիացի երիտասարդ մըն էր Յովակիմ, որ յանկարծական մղումով մը իսլամութիւնը ընդունած էր 1839ին, յետոյ զղջացած եւ քրիստոնէութեան դարձած էր գաղտնի, բայց իսլամներէ վախէն՝ եւրոպական տարազով ծպտուած կ'ապրէր, ջանալով հետքը կորսնցնել։ Չկրցաւ սակայն իր գաղտնիքը երկար պահել։ Զինքը ճանչցողներ եղան եւ կառավարութեան լուր տուին։ Կառավարութիւնը դեռ չէր կրնար հանդուրժել որ քրիստոնեայ մը ճշմարտութեան կրօնը ընդունելէ յետոյ անհաւատներու գիրկը դառնայ վերստին։ 1843 Օգոստոսի սկիզբները ձերբակալեց եւ բանտարկեց Յովակիմը, եւ նախ խոստումներով, իսկ յետոյ տանջանքներով փորձեց վերադարձնել զայն իսլամութեան։ Յովակիմ գիտէր որ մահուան պատիժ կը սպասէր իրեն, բայց յամառեցաւ, աւելի եւս կատաղութիւն գրգռելով իր դէմ։

Տարաբախտ Յովակիմին ծնողքն ու մերձաւորները պատրիարքարան ափ առին։ Բայց ոչ Աստուածատուր պատրիարք եւ ոչ ալ օրուան ամիրաները յանդգնութիւնն ունեցան դիմելու Բարձր. Դուռ։ Շատ խիստ էր իսլամական օրէնքը որպէսզի ռայան համարձակէր անոր անտեսումն աղերսել։ Պատրիարքարանը ուրիշ քաջութիւն չունեցաւ բայց եթէ դիմել Ռուսիոյ դեսպանին, եւ անոր խորհուրդով նաեւ անգլիական դեսպանին որ Լորտ Քաննինկն էր։ Քաննինկ իր թարգմանը ղրկեց մեծ-եպարքոս Րէուֆ փաշայի խնդրելով որ գոնէ ի սէր իրեն ազատ արձակէ հաւատքի համար բանտարկուած երիտասարդը։ Մեծ-եպարքոսը կը խոստանայ ժողովի հանել խնդիրը։ Ու արդարեւ ժողովը տեղի կ'ունենայ, բայց շէյխիւլիսլամն ու նախարարներէն ոմանք կը մերժեն նշանախեց մը փոխել իսլամական օրէնքէն։ Կիւլհանէի մէջ հռչակուած կրօնքի ազատութիւնը կը պղծուի անգամ մը եւս։ Ի նորոյ կը փորձեն տղան համոզել, եւ սպառնալիքներ ալ տեղալ գլխուն։ Ամէն բան ի զուր կ'անցնի։ Կը վճռուի այն ատեն օրէնքը կիրարկել, ու գործադրել մահուան վճիռը։ Յովակիմ միշտ անդրդուելի կը մնայ։

«Նա ուրախութեամբ եւ փառաւորելով զՅիսուս Քրիստոս խոնարհեցոյց զգլուխն առաջի դահճին, որ ձգեաց եւ ընկէց զգլուխն միով հատմամբ, որոյ եւ ես եղէ իսկ ականատես. եւ եղաւ բեղոյրն (շափգա) ընդ երաստանաւ գլխատելոյն ի նախատինս քրիստոնէութեան»(1)։

Այդ տեղի կ'ունենար 1843 Օգոստոս 17ին, Կիւլհանէի կատակախաղէն ոչ իսկ չորս տարի յետոյ։

---

(1) Աւետիս Պէրպէրեան, «Պատմութիւն Հայոց», էջ 277։

Յովակիմի սոյն եղերական վախճանը չէր կրնար սակայն չփոթորկել մարդոց խղճմտանքը։ Եւրոպան ստիպուեցաւ արձագանգ տալ ստեղծուած զայրոյթին։

Հիմա թողունք որ ժամանակակից պատմիչը պատմէ.

«Ընդ այս զայրացեալ դեսպանն Անգլիացւոց՝ ընդ որում եւ դեսպանք այլոց պետութեանց՝ բողոք կալան զայսմ բարբարոսական գործոյ Բ. Դրան, եւ գրեցին առ կառավարութիւնս իւրեանց, եւ թագաւորք եւրոպացւոց համաձայնութեամբ եւ խորհրդով միմեանց յետ հնգից ամսոց գրեցին առ Օսմանեան կառավարութիւնն խստիւ պահանջելով զազատութիւն եւ զհամարձակութիւն կրօնի ամենայն ազգաց. այնպէս զի թէ ուրացեալ ոք վերստին ստրջացեալ դարձցի յառաջին կրօնս իւր, մի՛ լիցի նմա բռնութիւն. եւ եթէ ոք կրօնս փոխ լինել կամիցի, զոր օրինակ քրիստոնեայն կամիցի լինել մահմետական, եւ կամ մահմետականն՝ քրիստոնեայ, մի՛ արգելցցի բնաւ, այլ թոյլ տացի ամենայն ումեք պաշտել զո՛ր կրօն եւ ինքն կամիցի»։

Եւրոպա չբաւականացաւ այս անգամ պարզ խոստումներով.

«Առաջարկեցին դեսպանք զայս պահանջումն կառավարութեան իւրեանց Բ. Դրան, եւ հրամանաւ արքայի եղեւ ժողով մեծ ի պալատին, ուր կոչեցաւ եւ դեսպան, եւ յետ բազում բանախօսութեանց եւ խորհրդածութեանց զայս պատասխանի որոշեցին տալ Եւրոպացւոց. թէ կառավարութիւնս յօժարութեամբ սրտի ընկալաւ զայդ առաջարկութիւն. բայց գործադրութեան մասին ոչ կարեմք այժմ հրատարակել ի լուր կրօնամոլ ժողովրդեան մերոյ, այլ խնդրեմք եօթնամեայ ժամանակ ի հրահանգել եւ ի համոզել զբիրտ հասարակութիւն մեր սակաւ առ սակաւ. ապա թէ ոչ՝ աղմուկ մեծ ծագի աղէտալի ի վնաս քրիստոնեայ ազգաց»(2)։

Ժամանակ շահելու նոր փորձ թէ անկեղծ խոստում, մեծ բան էր արդէն այսքանն ալ, եւ դեսպանները բաւականացան այդ յայտարարութեամբ որ 1844 Փետրուար 21ին պաշտօնապէս հաղորդուեր էր իրենց Բարձր. Դրան կողմէ։ Եւ իրաւ ալ Յովակիմ Թավուքճեանի նահատակութիւնը ի զուր չանցաւ։

«Այս մահ եւ նահատակութիւն Յովակիմայ եղեւ սկզբնապատճառ կրօնի. զի որք յառաջն բռնութեամբ ուրացուցանէին եւ յեղաշրջէին զբազումս ի մահմետական կրօնս, զոմանս յորդորանօք եւ խոստմամբ պարգեւաց, եւ զոմանս ահիւ եւ սպառնալեօք, տանջանօք եւ մահացուցմամբ, այս ամենայն բարձաւ ի միջոյ եւ խափա-

---

(1) Աւետիս Պէրպէրեան, անդ։

(2) Աւետիս Պէրպէրեան, անդ, էջ 278։

նեցաւ, եւ համարձակ թոյլատուութիւն եղեւ կրօնի ամենայն ազգաց պաշտել զկրօնս իւրեանց, չինել եւ նորոգել զեկեղեցիս առաւել վայելուչ եւ պայծառ քան զառաջինն. եղաւ զանգակատուն յեկեղեցիս Հայոց եւ Յունաց փոխանակ անախորժ ձայնից ժամակոչաց. եւ ազատութիւն տուաւ կրօնափոխութեան ամենայն ազգաց եւս եւ մահմետականաց առանց անարգելոյ եւ հայհոյելոյ զկրօնս եւ զհաստատս այլոց, որպէս տեսանիմք այժմ»(1):

Օրմանեան՝ որ առհասարակ մէկն է թանզիմաթի չըլլանը գերազանհատողներէն՝ հետեւեալ խորհրդածութիւնները կը կցէ.

«Կառավարութիւնն ալ իւր կողմէ օրէ օր աւելի թոյլատու դըտնըւեցաւ ոչ միայն կրօնափոխութեան առիթներու մէջ, այլ եւս սկսաւ ներել որ եկեղեցիներ առաջիններէն աւելի վայելուչ եւ պայծառ չինութեամբ կառուցուին եւ զանգակատուններ ունենան, եւ կրօնից ազատութիւնը իւր ամէն պարագաներով իրականանայ: Յովակիմ Թաւուքճեան նահատակին անունը կապուած է այդ բարեյաջող փոփոխութեանց հետ, իբրեւ սկզբնապատճառ կրօնից ազատութեան սկզբունքին ընդարձակուելուն, եւ չատ մը անախորժ եղելութեանց դադրելուն, եւ իբրեւ վերջին նահատակ եւ վերջին զոհ իսլամական անողոք օրէնքին»(2):

Օրմանեան, իր երկը յօրինել սկսելէ առաջ, Համիտի սարքած նախճիրներն ալ տեսեր էր, աւա՛ղ, ու երբ, կը շարադրէր նոյն այդ տողերը, հայերինչ սարսափները տեղի ունեցեր էին իրենց բոլոր զարհուրանքներով...

18.
ԹՈՒՐՔՆ ՈՒ ՕՍՄԱՆՑԻՆ

Օսմանեան ազգ մը ստեղծելու բոլոր փորձերը պատրանք մըն էին միայն: Թանզիմաթը եկեր էր հաւատացնելու աշխարհին թէ վերջ է դուած այն դրութիւնը՝ որ Օսմանեան պետութեան ժողովուրդները երկու դասի կը բաժնէր, — տէրերու եւ ծառաներու, եւ հըռչակելու հանդիսաւորապէս թէ այլեւս հաւասար են բոլորը օրէնքին առջեւ, ինչպէս իրենց պարտականութեանց, նոյնպէս իրենց իրաւունքներուն մէջ: Աւա՛ղ, կիւլհանէի բառերին մէջ ի լուր աշխարհի արուած այդ խոստումները հեգնանք մը պիտի կազմէին պատմութեան համար:

«Եթէ օսմանցիք, կ'ըսէ Թուրքիոյ գործերուն լիապէս տեղեակ

---

(1) Պէրպէրեան, անդ:

(2) «Ազգապատում», Գ., էջ 3797:

ֆրանսացի հեղինակ մը, աւելի քան չորս դարու տիրապետութեան միջոցին, նախանձախնդրօրէն պահպանած էին հնաւորութիւնը ընդմէջ յաղթացներուն եւ յաղթուածներուն, եթէ իրենց իշխանութիւնը հիմնած էին ցեղերու խառնութեան վրայ, եւ նոյնիսկ մինչեւ ԺԹ. դար պահած էին նուաճուած զանազան ազգութեանց համապատասխանող երկիրներուն մեծ բաժանումները,— Հայաստան, Բոսնիա, Բուլղարիա, Ռումէլի,— ցնորք մըն էր կարծել որ անոնք կարող են ձուլուիլ իրենց թշնամիներուն հետ, անոնց հետ կազմել քաղաքական եւ ընկերային միութիւն մը, արդիական պետութիւն մը. պատմական հակօրինութիւն մըն էր ատիկա»(1) :

Երկրի մը մէջ՝ ուր ամբողջ հինգ դար տէրեր եւ ռայաներ միայն եղեր էին՝ աւելի քան ցնորք մըն էր հաւատալ թէ օրէնքին առջեւ հաւասար կրնար դառնալ ամէն մարդ: Եթէ աշխարհը խաբելու համար յօրինուած կեղծիք մը չէր՝ գոնէ ծիծաղելի միամտութիւն մըն էր Թանզիմաթի հեղինակներուն կողմէ կարծել թէ սուլթանին Թուղրան դնելով հրամանի մը ճակատը կիրարկութեան կրնայ դրուիլ ան:

Թանի Շէրիաթը հիմն էր պետութեան՝ միսլիմանը պիտի չկրնար կեավուրն հանդուրժել: Թուրքին դժուար պիտի գար եղբայր նկատել զայն իրեն: Իսլամներու մարգարէն կեավուրը պարգեւ ընծայած էր իր հաւատացեալներուն, եւ անոնք չէին կրնար այնքան դիւրաւ հրաժարիլ իրենց դարաւոր սովէն, որուն շնորհիւ տէրեր էին մինչեւ այն ատեն եւ առանց որուն անհնար էր որ ապրէին ատկէ յետոյ ալ:

Էնվէր Զիա Բարայ(2) Ապտուլրահման Շէրիֆ պէյի յիշած մէկ պարագան ինք եւս կ'արձանագրէ: Թանզիմաթի օրերուն, երբ կեավուր մակդիրը վերցնելու խորհուրդ փորձեր կ'ըլլային, այդ փորձերուն լրջութեան հաւատացող քրիստոնեաներ՝ սկսեր էին բռնել զիրենք կեավուր անուանող իսլամներու օձիքէն եւ զանոնք Ղալաթիոյ պահականոցը տանիլ՝ պատիժ եւս պահանջելով: Պահականոցի սպան կ'ըսէ եղեր իրեն բերուած այդ իսլամներուն. «Ա՛յ օղուլ. չկրցա՞նք միթէ հասկցնել. կեավուրին կեավուր պիտի չըսուի հիմա. ըսելով ըսելով մազ բուսաւ բերանս»:

«Կեավուրին կեավուր պիտի չըսուի» խօսքը նուիրագործուեցաւ յետոյ: Թուրքերը զայն կը գործածէին ամէն անգամ որ ուզէին ցոյց տալ թէ քրիստոնեան եթէ եղբայր կը հռչակէին իրենց՝ իրենց սրտովը չէր: Թուրքերը օսմանցի անուանած ատեն ոչ-թուրքը, միշտ

(1) Տոխօ, անդ, էջ 301:

(2) Էնվէր Զիա Բարայ, անդ, էջ 190:

կը ծիծաղէին իրենց քիթին տակէն, որովհետեւ սուլթանը որ կը բազմէր Օսմանի գահուն վրայ Թուրք էր, ու իր վարած կայսրութիւնը Թուրքիոյ միայն կրնար ըլլալ, ու աւելին ըլլալով նոյն այդ սուլթանը չորս դարէ ի վեր մարդաբէին յաջորդն էր աշխարհի վրայ, նուիրական վերարկուին ժառանգորդը, տէրը կանանչ դրօշին, եւ հետեւաբար «հրամանատարը խալամներուն», ու ինչ որ ան կրնար չնորհել, իրրեւ սիւնը Ալ–Օսմանին եւ իրրեւ աւանդապահը նուիրական մատեանին, դուքի պահեր կրնային միայն ըլլալ կեավուրին եւ ռայային հանդէպ, բայց ոչ երբեք հաւասարութիւն:

Պատրանք էին ուրեմն հայուն երազները իր վերելքը ապահովելու օսմանցիի պատմուճան հագած: Այդ պատմուճանը պիտի չչնորհուէր երբեք իրեն՝ ինչ քրտինք ալ թափէր այս երկրին համար, որովհետեւ Թուրքը ինքն իսկ դժկամակութեամբ կը կրէր այդ պատմուճանը, ու անոր ներքեւ միշտ Թուրքին սիրտն էր որ կը բաբախէր: Օսմանցին բառ մըն էր զոր Թուրքը յօրիներ էր աշխարհը խաբելու համար, ու այդ բառը հեռու էր ազգ մը խորհրդանշելէ: «Օսմանցի»ն ազգ մը չէր եւ երբեք պիտի չկրնար ըլլալ: Տարբեր կրօնքներու եւ տարբեր ցեղերու այս տարօրինակ զանգուածը որ Թուրքիոյ բնակչութիւնը կը ներկայացնէր, զուրկ էր բոլոր այն տարրերէն որոնք ազգութեան մը հիմնական եւ անհրաժեշտ յատկանիշներն են:

Հասարակ լեզու մը չունէր խառնիճաղանճ այդ զանգուածը, ոչ ալ հասարակաց աւանդութիւններ: Ջիրար չէին ճանչնար իրենց պապերը, եւ իրարմէ կը խորչէին իրենց զերեզմանները: Տարբեր պատմութիւն ունէին եւ վերելքի տարբեր ճամբայ: Խորթ էին իրարու իրենց ձգտումներով, հետեւաբար իրենց չահերով ալ: Անոնք երբեք պիտի չկարենային եղբայրանալ իրարու, թրծուիլ միակ խէամի մը մէջ: Իսկ զանոնք ձուլել վեր էր մարդոց ուժէն, ինչ ալ ժիմ ալ ասպարէզ դար, ինչ մեթոտ ալ փորձուէր:

Հայը օսմանցի երբեք պիտի չկրնար դառնալ, որովհետեւ օսմանցի պիտի չկարենար դառնալ ինքը Թուրքը: Միակ սփոփանքը զոր Թանզիմաթը պահ մը առթեց, սա քանի մը խաբուսիկ բառերն եղան.

— Կեավուրին այլեւս կեավուռ պիտի չըսես...

Ջ.

ԵՐԿՈՒՆՔԷՆ ՅԵՏՈՅ

1.

ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐԸ ԻՐ ԱՌԱՋԻՆ ԽԱՐԽԱՓՈՒՄՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋ

Որպէսզի հայ ժողովուրդը կարենար քալել նոր օրերուն հետ՝ պէտք է լոյս թափանցէր զանգուածներէն ներս: Պէտք է հոգեկան հորիզոն բացուէր լայն խաւերուն, եւ անոնք կարենային կարդալ իրենց լեզուովը: Այդ լեզուն սակայն նախնական էր չատ՝ որպէսզի իրենց մտաչելի ընէր աշխարհը յուզող նոր երեւոյթները: Պէտք էր այդ լեզուն ընդունակ դառնար նախ թարգմանելու իրենց այդ նոր աշխարհը: Բարբառը՝ զոր անոնք կը խօսէին՝ պէտք է զտուէր, մաքրուէր, ճոխանար, լեզուի վերածուէր: Պէտք է գրական լեզու դառնար աշխարհաբարը:

Դարը այդ ուխտով սկսաւ իր աշխատութիւնը. ան վճռեր էր աշխարհաբարին ապահովել իր յաղթանակը՝ որպէսզի ան կարենար քալել իրեն հետ միասին: Բայց այդքան ալ դիւրին չեղաւ այդ յաղթանակը. պէտք եղաւ որ բազմաթիւ հանգրուաններէ անցնի դարուն մղած պայքարը եւ մեծ ճիգեր վատնէ որպէսզի իր յօրինած նոր լեզուն հասնի մեր օրերու իր փառքին: Քանի մը սերունդ՝ ուրիշ ամէն հոգ լքած՝ մաքառեցան գրեթէ ամբողջ դար մը լեզու մը պարզեւելու համար հայ գրականութեան: Անոնք ստիպուած էին մէկ կողմէ կռուիլ գրաբարի կախարդանքով արբեցած վերջին պատուելիներուն դէմ, եւ միւս կողմէ ամկական հայերէնը ազատել իր ցնցոտիներէն ու նոր պատմուճան հագցնել անոր:

Նախորդ դարուն ամկօրէնը սկսեր էր արդէն իր առաջին փորձերը գրաբարը ձգելու համար իր դարաւոր գահէն վար: Ի հեճուկս պատուելիներու յամառութեանը ճամբայ չտալու համար ամիկին որ իր լեզուն պարտադրէ իրենց՝ արդէն լոյս էին տեսեր քանի մը տասնեակ գրքեր նոր լեզուովը: Բայց այդքանը բաւ չէր որպէսզի գրաբարը իր դիրքերը լքէ: Ան դեռ կը ծիծաղէր այս խեղճ ամկօ-

բէնին վրայ որ իր աղտոտ ձորձերով կը փորձէր մարդոց երեւալ։ Պայքարը սակայն չկեցաւ։ Զանգուածներուն պէտք ունէր դարը, ու պէտք էր խօսէր անոնց հետ, զանոնք համոզէր, անոնց յոյս ու կորով ներշնչէր, ու զանոնք պայքարի հանէր իր կողքին։ Անոնց լեզուովը կրնար միայն ըլլալ ատ։ Պէտք էր որ թերթ ու գիրք տար անոնց ձեռքը զանոնք պատրաստելու համար փրկարար դրոհին։

Դարը, արդարեւ, թերթ ու գիրք հայթայթեց զանգուածներուն առաջին իսկ պահէն։ Ուրիչ մտահոգութիւն չունեցաւ ան ի սկզբան, որքան թոյլ կու տային անշուշտ դաւանական վէճերը որոնք իրմէ քանի մը տասնամեակ զոլցան։

«Արդէն մտնում ենք ԺԹ. դարը, որ աշխարհաբարի տիրապետութեան դարն է, կ'ըսէ Աճառեան։ Դարիս մէկայն առաջին երեսնամեակում (չհաշուած պարբերական հրատարակութիւնները) լոյս են տեսնում քառասուն աշխարհաբար գիրք, որոնցից երկուսը արեւելահայ բարբառով»(1)։

Այդ արդէն յաղթանակ մըն էր որ չէր կրնար խաղաղ քնացնել պատուելիները, որքան ալ քմծիծաղով նայէին անոնք այդ խեղճ ռամկօրէնին վրայ որ կը փորձէր ասպարէզ իջնել կթոտ քայլերով։

2.
ՊՈԼՍՈՅ ՁԻԳԵՐԸ ԻՐ ԼԵԶՈՒԻՆ ՀԱՄԱՐ

Պոլիան էր որ առանձնեց ինքն իսկ հոգը իր բարբառը գտելու, բծախնդրութեամբ մը որ կիրքի վերածեց յաճախ։ Իր այդ նախանձախնդրութիւնը դեռ բուռն չէր անշուշտ դարուն առաջին կէսուն, որովհետեւ իր մամուլը, որ ռահվիրան պիտի դառնար այդ մեծ ոգեւորութեան, խանձարուրի մէջ էր դեռ ինքը, ու աշխարհաբարը թրծուելու համար դեռ դարերոց չունէր։

Եւ այնուամենայնիւ կեանքը առեղծեց զայն տակաւ։

Դարուն կէսերուն մօտ Պոլիսը եւս իր մամուլն ունեցաւ, ու աշխարհաբարով դրուած իր առաջին գիրքերը։ Մխիթարեանք եւ մի-սիօնարները եթէ զանոնք հրատարակել սկսեր էին աւելի առաջ, տարբեր էր եղեր իրենց հիմնական չարժառիթը։ Պոլսոյ հայ գրողը ոգեւորողը իր մտահոգութիւնն էր գրական լեզու մը ստեղծելու իրեն։ Ան էր որ Պոլսոյ հայերէնը չարչարեց որպէսզի լեզու մը դարձնէ զայն։

Մինչ Վենետիկ եւ Զմիւռնիա նոր աշխարհաբարին ռահվիրաները կը յաւակնէին հանդիսանալ, Պոլիսը, տարուած ուրիչ հոգե-

---

(1) «Հայ լեզուի պատմութիւն», Բ., էջ 460։

րով, ուշ մնաց իր դերն ստանձնելու: Բայց ի վերջոյ ստանձնեց, ու պատուով պլուխ հանեց գայն: Պոլսոյ մէջ էր որ ամիկօբէնը սկսաւ լեզուի վերածուիլ, ու առանց Պոլսոյ, ինչպէս պիտի տեսնենք, պիտի չկազմուէր արեւմտահայ լեզուն, ու պիտի չըլլար արեւմտահայ դրականութիւնը:

*
* *

Պոլսոյ հայերէնը սակայն գրական լեզու պիտի չդառնար եթէ չարունակէր գերին մնալ իր ամիկաբանութեանց եւ խորթ տարրերուն որոնք առաւելապէս թուրքերէնէն իրեն կու գային: Ինչպէս տեսանք նախընթաց գլուխներու մէջ՝ այլանդակուած էր ան դարերու ընթացքին, ու մարդիկ կը խրտչէին անով արտայայտել իրենց մտածումները: Ոչ միայն աղքատ էր իր բառամթերքով, իր ոճերով, իր արտայայտութեան ձեւերով, այլ եւ խճողուած օտարոտի տարրերով: Ամէն բանէ առաջ անհրաժեշտ էր գայն գտել:

Ամիկօբէնէն չատ բան առաւ անչուշտ արեւմտահայ աշխարհաբարը՝ գրական լեզուի վերածուած պահուն: Անոր վրայ հիմնեց նախ իր քերականութիւնը: Օգտագործեց անոր բառամթերքը: Եւ վերջապէս օգտուեցաւ անոր ոճերէն ու աստիճաններէն: Երեք այս տարրերով ան գրաբարին լուծը թօթուեց տակաւ, ու նոր լեզու ձեւացաւ:

Բայց մխեւնոյն ատեն չատ բան թօթափեց արեւմտահայ աշխարհաբարը ամիկօբէնէն՝ գրական լեզուի կարենալ վերածուելու համար վերջնականապէս: Առաջին հերթին միօրինակութիւն ստեղծեց ամիկօբէնէն իր առած քերականական ձեւերուն մէջ եւ սեփական քերականութիւն յօրինեց իրեն: Բառերու աղճատ ձեւերէն տակաւ ձերբազատուեցաւ եւ դասական բառամթերք ստեղծեց: Եւ վերջապէս չանգեր գործ դրաւ ճողոպրելու համար ամիկաբանութիւններէն՝ որոնք առաւելապէս թուրքերէնէն կու գային իրեն:

Ու այս աշխատանքը, ինչպէս պիտի տեսնենք, այնքան ալ դիւրին չեղաւ: Ան ստիպուած էր բազմաթիւ խութերու դէմ մէկէն մաքառիլ:

3.
ՄԽԻԹԱՐԵԱՆՔ ԵՒ ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐԸ

Աշխարհաբարի համար Մխիթարեանց չահագրգռութիւնը չատ հինէն էր սկսեր: Մխիթար ինքն էր եղեր որ յօրիներ էր աշխարհաբարի առաջին քերականութիւնը, քերականութիւն որ անտիպ կը

մնայ ցարդ, եւ որուն մէկ համառօտութիւնը ան լոյս ընծայեց 1727ին։

Երեք տեսակ հոլով կը դնէր Մխիթար իր ընտրած ու առաջարկած աշխարհիկ ելլուին համար.

Ա.— Անոնք որոնց եզակի սեռականը ի տառով կը վերջանայ.

հաց — հացի

մանզաղ — մանզաղի

Առնց յոգնակի ուղղականը եթէ միավանկ է՝ եր կը վերջանայ.

հաց — հացեր

զետ — զետեր

Իսկ եթէ բազմավանկ՝ ներ

մանզաղ — մանզաղներ

ակռայ — ակռաներ

Մխիթար կը ճչդէր նաեւ այս կանոնին զարտուղութիւնները։

Բ.— Անոնք որոնց եզակի սեռականը ու կը վերջանայ.

առաւօտ — առաւօտու

հաւ — հաւու

Իսկ յոգնակի ուղղականը՝ եր եւ ներ.

հաւ — հաւեր

առաւօտ — առաւօտներ

Գ.— Անոնք որոնց եզակի սեռականը ան կը վերջանայ, իսկ յոգնակին միշտ ներ.

դուռն — դրան — դռներ

որդն — որդան — որդեր

Իրրեւ զարտուղի հինգ հոլով կը ճչդէր Մխիթար.

ա) ակր — ակրոջ — ակրուրտիք

բ) եղբայր — եղբօր — աղբրտիք

գ) օր — աւուր — օրեր

դ) տիրուհի — տիրուհէ

ե) Ադամ — Ադամայ

Դերանուններն են՝

ես — մենք

դու — դուք

ան — անոնք

աս — ասոնք

ատ, ատի — ատոնք

սա, սվի — սվոնք

դա, դվի — դվոնք

նա, նվի — նվոնք

ինքն — իրենք

մերոնք

ձերոնք
Մխիթար բայերը կը լծորդէր
եմ
ես
է
Անկատար ժամանակ
էանք
Իսկ ներգործական բայերը այսպէս կը լծորդէր
կը սիրէանք
սիրեցանք
սիրուեր էանք
կը սիրուէանք

Խօսելով Մխիթարի ձեռնարկին մասին աշխարհաբարի քերականութիւն մը յօրինելու 1726ին, երկ զոր անտիպ պիտի թողուր սակայն, Հրանտ Ասատուր կ՚ըսէ թէ Մխիթար հաւանաբար վարանեցաւ Յոյներուն մէջ նոր յունարէնին տարածման փորձերուն յարուցած դժգոհութեան ի տես:

«Մխիթար գիտէր անշուշտ թէ յոյն կղերը սոսկալի պայքար մը մղած էր ժէզուիթներուն եւ բողոքականներուն կողմէ ռօմէյքայով հրատարակուած գիրքերուն դէմ. գիտէր որ Աւետարանին նոր թարգմանութիւնը դատապարտուած էր եւ անոր ընթերցողները գրեթէ բանադրանքի սպառնալիքին տակ կը գտնուէին. գիտէր որ Յունաց նշանաւոր ուսուցիչները հին լեզուով կը դասախօսէին մինչ եւ կը մարտնչէին նոր լեզուին դէմ, թէ մանաւանդ Ֆէնէրի Յունաց վարժարանին նշանաւոր ուսուցիչները Զիկօմալաս, Մավրօքօրտաթօս եւ Պուլկարիս հին լեզուին ջատագով կը հանդիսանային, պնդելով որ յոյն ռամկօրէնը չի կրնար ենթարկուիլ մեթոտիկ ոճի մը եւ կանոնաւոր քերականութեան մը, քանի որ շատ մը գաւառաբարբառներու կը բաժնուի, եւ խառն է օտար բառերով, եւ թէ շատ դժուար է այդ գաւառաբարբառներէն մէկը ընտրել եւ բարձրացնել գրական լեզուի: Այս բաները հաւանօրէն գիտէր Մխիթար, եւ տեսնելով Յունաց մէջ մղուած այս բուռն պայքարը, չհամարձակեցաւ թերեւս մեր մէջ ալ անցք տալ անոր, ուստի նորէն մէկ կողմ թողուց այն ծրագիրը զոր թերեւս կազմած էր պահ մը աշխարհաբարը տարածելու համար, եւ մշակեց գրաբարը որուն Քերականութիւնը

(1) Հ. Գար. Զարպհանալեան, «Պատմութիւն հայերէն դպրութեան», Բ. տիպ. 1905 Վենետիկ, էջ 68–69:

պատրաստեց եւ հրատարակեց 1730ին, եւ որով գրած է իր կրօնական գործերը»(1):

Յայտնի է որ ԺԶ. դարուն Յոյները եւս փորձեցին ժողովուրդին խօսած լեզուն, ռոմէյֆաի, տարածել դպրոցներուն մէջ:

Արդարեւ Ցունաց այս չարժումին գլուխ եղած էր Իտալիա ապրած Յոյն մը, Նիքօլաս Սօֆիանօս, որ 1534ին իսկ գրած էր նոր յունարէնի Քերականութիւն մը. Վենետիկի մէջ իր գաղափարներուն հետեւող Յոյներ եւս չատ կային: Շատ եկեղեցականներ իրենց քարոզները ռամկօրէնով կ'արտասանէին եւ կը հրատարակէին ինչպէս Միլետիոս Բիկա՛ս, Աղեքսանդրիոյ Ցունաց պատրիարքը 1586ին Կիբիլլոս Լուգա՛րիս, Կ. Պոլսոյ Ցունաց կալվինասէր պատրիարքը՝ 1617ին: Կլեմենտոս 1568ին Թուրաբանութիւն մը կը հրատարակէր ռոմէյֆայով:

Այս չարժումին ուժ կու տային Ցունաց մէջ կաթոլիկութիւն տարածել փորձող Ժէզուիթները, ինչպէս նաեւ Լուտէրի եւ Կալվինի սկզբունքներուն ջատագովները որոնք նոր յունարէնով գիրքեր տարածեցին ժողովուրդին մէջ եւ ջանացին օրթոտոքսներուն կրօնական համոզումները խախտել: Ժէզուիթները 1628էն 1671 բազմաթիւ դասագիրքեր հրատարակեցին, նոյնիսկ բառագիրքեր տպեցին նոր յունարէնով. բողոքականները անոնց օրինակին հետեւեցան, եւ 1638ին Ամստերդամը թարգմանեցին ռոմէյֆայի: Քիչ ետքը, Վենետիկի Ցունաց վարժարանին ուսուցիչներէն մէկը, Սքուֆօս, իր աշակերտներուն համար ձարտասանութիւն մը կը պատրաստէր, եւ կը պնդէր թէ նոր յունարէնով կարելի է պերճախօս ճառեր խօսիլ, եւ թէ այդ լեզուն կրնայ արտայայտել չատ վայելուչ կերպով պետական ճչմարտութիւններ ալ. իր աշակերտը, Էլիաս Մինիատիս, ժողովրդական քարոզիչ մը եղաւ եւ իր տաղանդով բարձրացուց յոյն ռամկօրէնը:

ԺԸ. դարու վերջերուն Մխիթարեանք ռամկօրէնով գրքեր հեղինակելու առաջին փորձերը կ'ընեն: Այն օրերու աշխարհաբարով տպուած է, օրինակ, Հ. Ղաչատուր Սիւրմէեանի «Համառօտ Թուաբանութիւն»ը 1788ին, եւ Հ. Ղուկաս Ինճիճեանի «Տետրիւն համառօտ հին եւ նոր աշխարհագրութեան»ը (1791):

*
* *

Անցեալ դարուն սկիզբն էր սակայն որ Մխիթարեանք պիտի փորձէին առաջին մենաորներն ըլլալ նոր աշխարհաբարին:

---

(1) «Ամէնուն Տարեցոյցը», 1908, էջ 61:

(*) Հտ. Ասատուր, «Աշխարհաբարը ԺԹ. դարէն առաջ», «Ամէնուն Տարեցոյցը», 1908, էջ 60–61:

Դարուն առաջին տասնամեակին Վենետիկի մէջ ռամկօրէնով լոյս ընծայուած գիրքերէն յիշենք Հ. Եղիա Թովմաճանի «Դպրութիւն Նամակաց»ը 1805ին, եւ տարի մը յետոյ, 1806ին, բժ. Յովակիմ Օղուլլուխեանի «Նիւթ բժշկական»ը:

Բայց աշխարհաբարի առաջին դայեակն ըլլալու պատիւը պէտք է տալ Հ. Ղուկաս Ինճիճեանին, որ թէեւ առհասարակ գրաբար յօրինեց պատմական իր վիթխարի երկերը, սակայն ռամկօրէնին դիմեց ամէն անգամ որ ուզեց մատչելի ըլլալ զանգուածներուն:

Աշխարհաբարով յօրինած անոր երկերն եղան՝

«Ազգասէր», ճառ ասացեալ ի փոյթ յորդորանաց՝ յընտելութիւն սիրոյ ազգի, եւ ի զգուշութիւն նորին ընդդիմակցաց ախտից հակառակաց: ...ի խնդրոյ եւ յարդեանց Ընկերութեան Արշարունեաց. Վենետիկ, 1815, 226 էջ:

«Կարգ չորքոտանեաց», տետրակ Ե. Փիղ. սորագրեալ Հ. Ղուկասու վարդապետի Ինճիճեան ...ի խնդրոյ եւ յարդեանց Ընկերութեան Արշարունեաց, Վենետիկ, 1814:

«Պատմութիւն կենդանեաց» ի չորս կարգս բաժանեալ, ի ցամաքային, ի ջրային, յերկակենցաղ եւ յօդային ... աշխարհիկ լեզուաւ՝ ի դիւրութիւն համբակաց: Վենետիկ, 1801:

Ինճիճեան թարգմանած է նաեւ, աշխարհաբար հայերէնով, «Աղօթք ներողութեանց» անուն գրքոյկը(1), ինչպէս կ՚ըսուի «Ծանուցման» մէջ. «Այս գրքոյկը կը հանենք ըստ վերջին տպագրութեանց, որ շատ անգամ եղած է ի Հռովմ յամի 1807–1831. եւ հայերէն աշխարհաբար թարգմանութիւնը ըրաւ մեր լուսահոգի Ինճիճեան Հ. Ղուկաս վարդապետը՝ իր կեանքի վերջին տարին»:

«Լրագրական ասպարէզին մէջ ալ արդիւնք ունի Հ. Ինճիճեան, իր «Տարեգրութիւն»ով եւ «Եղանակ բիւզանդեան»ով, հրատարակելով առաջինը 1800–1802, իսկ երկրորդը 1803–1820: «Ազդարար»ի, լրագրաց անդրանիկին ձայնը՝ լռեր էր չորս տարիներէ ի վեր, երբ գաղափարը կ՚ունենար Հ. Ինճիճեան իր «Տարեգրութիւն»ը հրատարակելու, եւ որպէսզի ժողովրդական ամէն խաւերուն ալ օգտակար ըլլար՝ աշխարհաբար լեզուն կ՚ընտրէր, եւ իր Տարեգրութիւնն ու Եղանակը աշխարհաբար անդրանիկ թերթերը կ՚ըլլային, վասնզի Ազդարար գրաբար լեզուով կը հրատարակուէր: Տարեգրութեան մէջ գործածուած լեզուն առաւելաբար խառն է թրքաձայն բառերով, որ քիչ մը աւելի կը կոկուի Եղանակի մէջ, եւ աւելի յետոյ իր Դարապատումներուն մէջ: Տարեգրութիւնը տարւոյն վերջը կը հրատարակուէր, խօսելով նոյն տարւոյն մէջ հանդիպած քաղա-

(1) Աղօթք Ներողութեանց, յիշատակ հոգւոյ Տեառն Ստեփաննոսի եւ եղբօր նորա Բաղտասարայ Նիփիսեանց, Վենետիկ, 1833:

քական, պատերազմական, եկեղեցական եւ ուսումնական կարեւոր խնդիրներուն վրայ, իսկ եղանակը՝ ամէն տարւոյ սկիզբը, հետեւեալ նիւթերով.— ա) Նոր տարի, նոր պիտելիք, բ) Գուշակութիւն օդերեւոյթ փոփոխութեանց, գ) Պատմութիւն օդերեւութականաց, դ) Զբօսարան մանկանց: Եղանակին երկարակեցութենէն կ'երեւի որ ընդունելի եղած է ազգայնոց, իր տուած օգտակար տեղեկութիւններով, դուշակութիւններով, բարոյական խորհրդածութիւններով եւ ուսումնական հատուածներով»(1): Իսկ Դարապատումին մէջ որ ութ հատորներէ բաղկացած ընդարձակ պատմական գործ մըն է (1824–1828), եւ կ'ընդգրկէ 1750–1800 տարիները, կը խօսի քաղաքական, եկեղեցական, բանասիրական, ուսումնական եւ արուեստական խնդիրներու վրայ իւրաքանչիւր ազգերու:

Ինճիճեան առանձին չմնաց անշուշտ: Մխիթարեան ուրիշ վարդապետներ եւս ոամկօրէնը չանտեսեցին՝ լայն խաւերուն խօսելու իրենց մտահոգութեան մէջ:

Այսպէս՝ Հ. Մկրտիչ Աւգերեան ոամկօրէնով յօրինեց իր Դեղ կեանցը (1810), Հ. Մինաս Բժշկեան ոամկօրէնով թարգմանեց Պատմութիւն վարուց Ռօպէնսօնին Քրուզօէ (1817), եւ չարադրեց Պատմութիւն Պոնտոսին (1819), եւ աւելի յետոյ՝ 1832ին՝ իր Հըմտութիւն մանկանցը, Հ. Մեսրոպ Աղաչրաքեան դարձեալ ոամկօրէնով յօրինեց իր Բնական օրէնքը (1819):

*
* *

«Բազմավէպ»ը արդէն թուական մըն է՝ ինչպէս Մխիթարեանց կեանքին, նոյնպէս աշխարհաբարի պատմութեան համար: Հիմնուած 1843ին խմբագիր ունենալով Հ. Գաբրիէլ Այվազովսկին, Զմիւռնիոյ «Շտեմարան»էն եւ «Հայրենասէր»էն քիչ յետոյ՝ ան ժողովուրդին կը խօսէր իր հասկցած լեզուովը:

Իր առաջին թիւին մէջ իսկ «Բազմավէպ» կը պարզէր հիմնական մտահոգութիւնը որուն համար ստեղծուած կու գար.

«Երկու հարիւր տարիէն աւելի է որ եւրոպացիք մեծ ջանքով ուսումնասիրութեան եռեւէն կ'ըլլան, ու նախանձելի կերպով մը օրէ օր առաջ կ'երթան. գրքերուն, գրքատուներուն, թանգարաններուն, ընկերութիւններուն ու դպրոցներուն համրանքը չիկայ. ամէն տարի ու գրեթէ ամէն օր նոր նոր գիւտեր կը հնարուին, նոր նոր պիտելիքներ դուրս կ'ելլեն, նոր նոր օգուտներ կը հրատարակուին՝ մարդուս խելք սորվելու եւ իր քաղաքական կեանքը հանդըս-

(1) Հ. Արսէն Ղազիկեան, «Մխիթարեան յոբելեան», 1901, էջ 98–99:

տութեամբ ու երջանկութեամբ անցընելու համար: Այսպիսի յառաջդիմութեան գլխաւոր պատճառներէն մէկն ալ Օրագիր կամ Լրագիր ըսուած գրուածքներն են, որ Եւրոպայի մէջ չէ թէ միայն ամէն ազգ կամ ազգութիւն, հապա նաեւ ամէն երեւելի քաղաքները ունին, եւ ամանք ինչուան քառասուն յիսուն տեսակէն ալ աւելի: Այս գրուածքներուն մեծ օգուտը ան է որ հասարակ ժողովուրդն ալ քիչ առնէի մէջ ու առանց աշխատանքի, մանաւանդ թէ զուարճանալով կը սորվի իմաստուն մարդկիներուն կամ ընկերութիւններուն գիտցածը ու մէջերնին խօսածը. որով ուսմունքը հասարակ բան մը կ'ըլլայ ամէնուն, ու ամէնքն ալ անոր պտուղները կը վայելեն:

«Եւրոպացւոց նայելով քանի մը արեւելեան ազգեր ալ սկսան իրենց հին ուսումնասիրութիւնը ձեռ առնել որ առաջ երթան: Ասոնց մէջ գլխաւորներէն մէկն ալ մեր ազգն է որ աս տարիներս մանաւոր ջանք մը ունի բարեկիրթ եւ ուսումնական ազգերէն ետ չմնալու. ուստի ուրախութեամբ կը տեսնենք որ քանի կ'երթան կարզացողները կը չատնան, դպրատուները կը ծաղկին, տպարանները կը բանին, գրոց լեզուն հասկըցողները կ'աւելնան, աշխարհաբար մաքուր խօսողները կը չատնան, ու տեղ տեղ ուսումնական ընկերութիւններ ալ կը հաստատուին»(1):

«Բագմավէպ» իր առաջին տարուան թիւերէն մէկուն մէջ կը պարզէ նաեւ իր տեսակէտը աշխարհաբարի մասին.

«Իրաւ է որ աշխարհաբարը գրաբարէն չատ պակասաւոր, աղքատ ու խառնակ է, բայց աս բանս բաւական չէ՝ իրրեւ անպիտան մէկդի ձգելու զանիկայ. պէտք է մաքրել, կոկել, եւ ըստ կարի գրաբարին մօտեցընել. որով թէ գրաբարը իր յարգին ու ազնուութեանը մէջ մնայ, եւ թէ աշխարհաբարը ազնուանայ. անով գրաբարը դիւրաւ հասկընալու ալ ճամբայ կը բացուի: Իսկ աս վախճանիս հասնելու համար հարկաւոր կ'երեւնայ որ առ այժմ այսչափ զանազան աշխարհաբարներուն մէկը ընտրուի ու հաստատուն կանոնի մը դրուի: Մնդիր կ'ելլէ մէկէն թէ աս ընտրուելու լեզուն ո՛րը պիտի ըլլայ. եւ զարմանք չէ՝ թէ որ ամէն մարդ իր երկրին հայերէնը ուզէ առջ քշել, եւ այլեւայլ պովեստներով կամ նաեւ իրաւացի պատճառներով աղէկութիւնը ցուցընել, բայց անաչառ քննութեամբ խօսելով ամէն մարդ կ'ընդունի թէ նախ՝ ան լեզուն պէտք է ընտրել, որ մեր ազգին գլխաւոր մասը կամ չատը կը հասկընայ ու կը խօսի, եւ ուրիչ երկիրներու հայերէնները՝ մանաւանդ բուն հայաստանիններն՝ անոր կը մօտենան: Երկրորդ՝ ան լեզուն այնպիսի

---

(1) «Բագմավէպ», հատոր Առաջին, 1843, վեցերորդ, Յառաջաբան, էջ 3:

լեզու մը ըլլայ որ ուրիշ ամէն աշխարհաբարներէն ալ քիչ խորթ գայ ուրիշ երկրի ազգայնոց ականջին: Երրորդ՝ ան լեզուն ինչուան հիմա քիչ չատ գործածուած՝ մաքրուած ու գրաբարին մօտեցած ըլլայ, ու հետզհետէ մաքրուելու վրայ ըլլայ: Այս լեզուն գտնելէն ետքը՝ պէտք է կանոնի դնել համառօտ քերականութեամբ ու բառգրքոյկ»(1):

«Մեզի թէ, կ'աւելցնէր Բազմավէպ, աղէկ դիտելու է որ

ա) առ քերականութիւնը ամենապարզ ըլլայ·

բ) առած կանոնները խիստ հաստատուն չսեպուին·

գ) ջանացուի որ օտարազգի բառերը մէջէն դուրս ձգուին·

դ) օտարազգի ոճեր ամենեւին չբանեցուին, մանաւանդ անոնք որ եւրոպական լեզուներէ առնուած են ու մեր արեւելեան ոճէն բոլորովին օտար·

ե) որչափ որ կարելի է՝ աշխարհաբարին ընդհանուր ոճը եւ բառերուն ուղղագրութիւնը գրաբարին նմանցուի, բայց մեծ զգուշութեամբ որ ոչ խրթնութիւն մտնէ մէջը եւ ոչ իմաստակութիւն:

«Այս կերպով յուսալի է որ քիչ առնի մէջ ամէն տեղերուն հայերէնն ալ ինքնիրմէ մաքրուի, ու կանոնաւոր լեզու մը ըլլայ հասարակաց խօսակցութեանը համար»(2):

Աւելի յետոյ, 1845ին, խօսելով «նորահնար բառերուն վրայ», «Բազմավէպ» կ'եզրակացնէր·

«Ա.— Պէտք է որ ուսումնական վայելուչ ու ճիշդ բառերն որ ունինք ի նախնեաց անոնք բանեցընենք:

«Բ.— Ան բառերն որ չունինք, թէ որ յունարէն բարդութեան նմանը կրնանք վայելուչ կերպով հայերէն բարդել մեր նախնեաց ոճին հետեւելով, անկէ աղէկը չկայ· զոր օրինակ փիսիօլօղիա բառին կ'ըսենք քնախօսութիւն: Նմանապէս թէ որ օտարազգի բառը որոշ նշանակութիւն ունեցող բառ է, վայելուչ կերպով թարգմանելու է· զոր օրինակ յունարէնէ ելած Pyrite բառը կրնանք թարգմանել հրաբար կամ հրային քար, որով կը հասկըցուի պղնձի եւ ծծմբոյ բնական բաղադրութիւն մը:

«Գ.— Թէ որ բարդութեամբ կամ վայելուչ բաղադրութեամբ թարգմանել չենք կրնար, խոհեմ զգուշաւորութեամբ պէտք է առնանց մը կամ բաղադրեալ բառ մը կազմենք՝ արմատը բուն լեզուէն առնելով· զոր օրինակ՝ ալեհերպա բառին կ'ըսենք գրահաշիւ:

«Դ.— Թէ որ թարգմանելը անկարելի ըլլայ, եւ ոչ վայելուչ կերպով բառ յարմարցնելը, ան առնեն նոր լեզուներէ կրնանք առ-

---

(1) «Բազմավէպ», 1843, էջ 79:

(2) «Բազմավէպ», 1843, էջ 80:

նել, առանց տառադարձութեան՝ նոյն հնչմունքը պահելով· զոր օրինակ՝ խահուէ, շաբար, չայ, զրոյ, միւա, բրոմ, եւայլն»(1):

4·
ՄԽԻԹԱՐԵԱՆՔ ԻՐԵՆՑ ՆՄՈՒՇՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋ

Կ'արժէր սակայն վենետիկեան աշխարհաբարը ներկայացնել իր առաջին նմուշներուն մէջ՝ ճանչնալու համար ճամբան ուրկէ պարտաւոր եղաւ անցնիլ մեր դրական լեզուն նոր օրերու իր դեղեցկութեան հասնելու համար:

Սորեւ կու տանք քանի մը նմուշ·—

«Մեր խոստմունքը պահելով, ինչ որ խոստացանք առաջաբանութեան մէջը, սկսինք հիմա աս ամէն թուղթ չինելու վարժութիւններուն համառօտութիւնը (ասկէց ի գատ նաեւ ուրիչ շատ հարկաւոր կանոնները եւ Հանգամանքները տեղն ի տեղը) դնել աշխարհաբար լեզուով:

Ադգիս հիմակվան վիճակը նայելով, թուղթ չինելու վարժութիւն մը աշխարհաբար լեզուով շատ հարկաւոր էր· ինչու որ ազգին մէջէն դրաբար հասկըցողը քիչ ըլլալով, շատօնք գրկած կը մնային հարկաւոր դիտութենէ մը, ինչպէս է թուղթ չինել դիտնալը:

Մէկը՝ որ մեր ասպէս ընելուն վեր ի վերանց նայի նէ, կրնայ ըսել՝ թէ վերի բոլոր գրածները՝ առանց դրաբարի աշխարհաբար ըլլար միան: Բայց չէր կրնար ըլլալ· մէկ մը որ աս մեր աշխարհաբար լեզուն շատ աղքատ ըլլալով, թէ՛ բառից կողմանէ, եւ թէ՛ խօսելու կերպին կողմանէ, չէ՛նք կրնար՝ (մանաւանդ աս տեսակ գրվածներու մէջ) ամէն ուզածնիս աղէկ մը բացատրել· եւ երկրորդ՝ թէպէտ եւ գրաբարին մէջը ամէն եզածները՝ կարենայինք ալ աշխարհաբար բացատրել, ան ատիկ մարդիկներուն (որոնց համար է աս համառօտութիւնը), կամ աւելորդ մը պիտոր ըլլար, ինչու որ անպիսիները հասարակօրէն երկանէն կը ճանճրանան եւ չեն պիտեր, եւ քիչ խօսքով կը շատանան եւ ավելի չահ կը տեսնեն· եւ կամ ամէն խօսացնիս իրենց պիտի չի կրնար ծառայել· ինչու որ քիչ մը բարակ խօսելու կերպեր ալ կան անոնց մէջը, որ աշխարհաբար ըլլալով՝ անպիսիները չէին կրնար աղէկ մը հասկընալ»(2):

---

(1) «Բազմավէպ», 1845, էջ 270–271:

(2) Հ· Եղիա Թովմաճանեան, «Իպրուքիւն նամակաց», ի լեզու գրաբար եւ աշխարհաբար, Վենետիկ, 1805, էջ 83–84:

*
* *

«Աս գործքս է պատմութիւն հիմակուան եղածներուն. աս կարդալով՝ նստած տեղէդ իբր թէ կը տեսնաս ինչ որ կ'ըլլայ հիմա աշխարհիս վրայ: Մէկ քաղքի մը մէջ ես, բայց որպէս թէ շատ քաղաք քալած ըլլայիր՝ անանկ տեղեակ կըլլաս ամմէն եղածներուն, որոնց մէջ որ գտնըվիս, ինչ բանի վրայ որ խօսք բացվի, չես երեւնար տղէտ անծանօթ, հապա կրնաս տեղնիտեղը պատասխան տալ, ու տղէտներուն սուտը կըրնաս իմանալ»(1):

*
* *

«Շատ ժամանակ չէ որ պատահեցաւ մէկ ցաւալի դիպուածք մը Սըրֆերուն երկիրը: Կար մէկ գիւղացի մը՝ որուն հայրը մեռաւ իրեն մահուամբը մէկ գեղի մը մէջ քիչ մը հեռու Թօփօլայէն. աս գեղեցին ուզելով թաղել իրեն հայրը սովորական հանդիսութեամբ ինչպէս որ ամմէնքը կընէին, գնաց գտաւ ան գեղին ծխատէր քահանան եւ աղաչեց որ թաղէ իրեն հայրը, նաեւ հարցուց ալ թէ որչափ ըստակ պիտոր խարճէ: Եւ որովհետեւ այս երկիրները որոշված չէ մէկ գին մը թէ որչափ պիտոր տըրվի մեռելաթաղին, անոր համար աս քահանան ուզեց 50 ղռուշ. բայց ողորմելի գեղացին հօրմէ մօրմէ որբ մնացած՝ 30 ղռուշէն աւելի մէկ ստակ մըն ալ չունէր տալու, քահանան ոտք կոխեց ու ըսաւ մինչեւ որ չի տաս որչափ որ կուզեմ չեմ թաղեր քուկին հայրդ, ան ատենը տըղան ճարը հատաւ եւ չէր գիտեր ինչ ընէ»(2):

*
* *

«Արթնութիւնն է այլի ըլլալ՝ քուն կոխելու ատենը, խելքը գլուխը կենալ, կամ չուտով խելաբերել, մանաւանդ սըխլէթ ատեն՝ ու ճէծկի մէջ. ընելիքը ըսելիքը գիտնալ. բարեկամը թշնամին ճանչնալ. մէկ բանէն չի շփոթիլ, տակն ու վրայ չըլլալ, ճարը տեղը փնտռել, գտնալ, ու բանեցնել:

«... Թէ որ մենք արթուն չի կենանք, հապա թմրինք ու խօշյանմիշ ըլլանք աս բաներէս, այնչափ որ մենք ալ մեր պակասութիւնը մոռնանք, պզտիկ աղէկութիւններ մենծ մը սեպենք, ուռենանք, ուրիշներուն վրայ պէօպիւրլէնմիշ ըլլանք, ուրիշները վար

---

(1) «Դիտակ բիւզանդեան», Վենետիկ, 1808 Յունուար:
(2) «Դիտակ բիազանդեան», Վենետիկ, 1813, էջ 142–143:

զարնենք մտքով կամ խօսքով, չընկանք ի փորձութիւն մեծ՝ Հպարտութեան տուզախը, վէրք առինք սատանային ճէնկին մէջ»(1) :

* * *

«Մարդս երբոր կըծնանի, կըծնանի ընկերութեան մէջ, կըմնայ ընկերութեան մէջ, անկէց իրեն վրայ պարտք մը կուգայ իր ընկերները սիրելու, աս պարտքիս տակը կը ձգէ բնական, քաղաքական, նաեւ աստուածային օրէնքը: Բայց սէրը կարգ ունի, պէտք է որ մարդս առաջ իր ծնօղքը իր մօտիկը սիրէ, ետքը հեռուինները· եւ ինչպէս որ պարտըկան է պինտ առաջ եւ ամմէնէն աւելի իր ծնօղքը սիրելու· անկէց կուգայ իրեն պարտք մը իր ազգը կամ իր հայրենիքը ամմէնէն առաջ եւ ամմէնէն աւելի սիրել, վասնզի իր մեծ ծնօղքը իր ազգն է: Աս զրուցածս անչափ յայտնի է որ, ամմէն ազգին գրօղները սաանկ գրեցին, ամմէն ազգ սաանկ կընդունին, եւ ամմէն մարդալ սաանկ է կըսէ սըրտին մէջէն: Բայց մարդկային բարքը որ միշտ ամմէնուն քով մէկ կերպ չէ, փոփոխական է զանազան պարագաներու համար, զանազան խառնուածոց համար, անկէց կըլլայ որ՝ գործքով զանազան կըլլան կըտարբերին· մէկ մարդը ծնօղը կը սիրէ, մէկալը չսիրեր, թէպէտ եւ երկուքն ալ կընդունին որ պէտք է սիրել: Ասանկալ կան զանազան խառնուածքներ՝ որ իրենց ազգը իրենց հայրենիքը կըսիրեն, եւ կան ալ որ՝ չեն սիրեր»(2) :

* * *

«Աս անգղներուն տեղւոյն՝ աճելուն ու բարուցը վրայ շատ բաներ կըզրուցեն առջի հին բնաբանները, որ հիմակվան նորերը չեն յիշեր ամենեւին, բայց մենք ուզեցինք առաջ բերել ան բաներնալ, ինչ որ կըսեն նէ: Ասոնք կըսեն միշտ անբնակ տեղեր կըկենան՝ բարձր լերանց վրայ կամ ծովեզերքներու քով խոռոչ տեղերը· մինչեւ մէկը ըսաւ հիներէն, թէ անծանօթ աշխարհքէ մը կուգան ասոնք, ու հավային փոփոխութեան կէօրէ կըփոխեն իրենց տեղերը: Ոմանք ալ կարծեցին թէ արու չունի աս թռչունս, այլ առանց արուի կը ծնանին էգերը: ...Իրենց ձագերը անչափ հոգով կը պահեն, որ

---

(1) Հ· Մկրտիչ Աւգերեան, «Դեղ կենաց որ եւ է հոգեւոր բժըշկարան», Վենետիկ, 1810, էջ 203:

(2) Հ· Ղուկաս Ինճիճեան, «Ազգասէր, ճառ ասացեալ ի փոքր յորդորանաց յընտելութիւն սիրոյ Ազգի···», Վենետիկ,1815, էջ 11:

երբոր կերակուր չի գտնան նէ, կըվիրաւորեն կտուցովնին իրենց կուրծքերը, ու ան արիւնովը իրենց ձագերը կըպահեն: Հասարականօրէն քամիին դէմ կըթռչին բերաննին բաց, անչափ որ քամիով կըլեցվին, ու կերակուր չեն ուտեր քանի մը օր. շատ կըսիրեն մարդու ու անասուններու լէշեր ուտել, անոր համար հեռու տեղերէն կըժողվըվին, մանաւանդ պատերազմի տեղերը, գիտնալով որ իրենց համար կըպատրաստվինկոր ան կերակուրները. աս բանիս համար պաղխիները կենդանի գերեզման կոչեցին աս թռչունս: Ասոր դէմը անուշահոտ բաներէն կըփախչին, ինչու որ կըվնասին անուշ հոտէն, ինչպէս նռան հոտէն կըմեռնին. ու կըսեն թէ երկար ատեն կապրին՝ մինչեւ հարիւր տարի: Օգտութիւն ունին տեղերու մէջ ալ ու իրենց ճարպը ջղաց հիւանդութիւններու շատ օգուտ է կըսեն»(1):

*
**

«Թէպէտ մեր ազգին մէջ տպած գրաբար Թուաբանութիւն մը եղաւ, որ երկար ու տեղն ի տեղը Թուաբանական արհեստին վրայ լաւապէս գրած է, բայց գրաբար ըլլալով, բազումք չի կրնար խօլայ ու չիտակ հասկընալ: Անոր համար շատ մարդիկ կը բաղձային՝ որ աշխարհաբար լեզուաւ մէկ համառօտ Թուաբանութիւն մը ըլլայ, որ աւելի խօլայ հասկընան, թէ՛ սորվօղները, եւ թէ սորվըցընօղները. եւ մենք ալ տեսնելով, թէ հարկաւոր է աս Թուաբանական ուսումը, պատշաճ տեսանք մէկ համառօտ Թուաբանութիւն մը շինել աշխարհաբար լեզուաւ: Որպէս զի ասոր վրայ վարժելով, մէկ դուռ մը կըլլայ աս նաեւ գրաբար Թուաբանութեանը, որ խօլայ ու չիտակ հասկըցուի:

Եւ թէպէտ դժուար էր աշխարհաբար լեզուաւ այսպիսի նիւթոյ վրայ խօսիլ, մանաւանդ՝ որ մեր ազգին մէջ ալ շատ տարբեր, ու զանազան աշխարհաբար կերպ կայ խօսելու, եւ գրեթէ ամմէն քաղաք, ամմէն գաւառ մէկ զմէկէ տարբեր կըխօսին. բայց մենք միջակ կերպով ջանացինք գրել, որ բազումք խօլայ կարենան հասկընալ: Եւ տեղիս տեղիս նաեւ տաճկի բառեր բանեցուցինք, որ գրեթէ ամմէնուն հասկանալի է»(2):

---

(1) Հ. Սամուէլ Սամսարեան, «Բնական պատմութիւն — կարգ թռչնոց», Վենետիկ, 1815, էջ 22–23:

(2) Հ. Խաչատուր Սիւրմէլեան, «Համառօտ թուաբանութիւն աշխարհաբար», Վենետիկ, 1788, էջ 3:

*
**

«Ամպուրկ քաղաքը մէկ մարդ մը կար Ռօպէնսօն անունով. այս մարդս երեք որդի ունէր. անդրանիկը ուզեց զօրական ըլլալ եւ զինուոր գրվեցաւ. եաքը մեռաւ պատերազմի մէջ ֆրանսըզներուն դէմ: Երկրորդ որդին կամեցաւ ուսումնական կարգացող ըլլալ. բայց օր մը չատ խմելով՝ կուրծքի հիւանդութիւն եկաւ վրան. վերջապէս գլուխ չազատեց մեռաւ: Մնաց պզտիկ որդին որ կըսվէր Ռոպրւզօէ Ռօպէնսօն. հօրն ու մօրը յոյսը մնաց միայն այս մէկ հատիկ տղուն վրայ, որ իրենց աչքի լուսին պէս կըսիրէին. սակայն ասոնց սէրը անկարգ ըլլալուն համար, Թող տվեր էին որ իրենց սիրական զաւակը իր ամէն կամքը կատարէ. ուստի աւելի կախորժէը խաղալ, քան թէ աշխատիլ եւ բան սորվիլ. գրեթէ բոլոր օրը խաղալով կանցընէր առանց բան մը սորվելու:

Մեծցաւ այս Ռօպէնսօն, բայց ամենեւին իրեն պէտք եղած բաները չէյտէր. հայրը կըփափաքէր որ տղան վաճառականութիւն սորվի. իսկ տղան ամենեւին կամք չունէր բան մը սորվելու, վասնզի աւելի կը սիրէր քաղքէ քաղաք պտըտիլ. եւ ամէն օր նոր նոր բաներ տեսնել եւ նոր նոր տեղեր տեսնել»(1):

*
**

«— Ընչո՞ւ համար մայրական սէրը չես դըներ առաքինութեան կարգին մէջը:

— Վասնզի մայրական սէրը հասարակօրէն բանիւ ուղղեալ չէ, այլ սոսկ զգացական սէր մըն է, ընտոր անբան կենդանիք ալ չատ կըսիրեն իրենց ձագերը. ու կոյր զգացմունքով կըպաչտպանեն զանոնք. մայրերը զաւկին ներկայ բարիքները միայն աղէկ կըմըտածեն, իսկ հասարակօրէն հարքը զապազայ բարիքը, եւ ապագայ անոնց վարելու կեանքը մտածելով կըկրթեն. չատ անգամ մայրերը կավրեն իրենց զաւակները, աչք գոցելով անոնց պակասութեանը. եւ տէր ելլելով անոնց առջին՝ կը լըրբացնեն, կը չփացնեն. եւ չեն Թողուր որ տղաքը վայելեն զհայրական կառավարութիւնը, որ է ամբողջութիւն մարդկային ծննդեան, կամ ձիրք մը բնութեան. մայրերը կըկարծեն որ իրենք միայն չատ կըսիրեն եւ կըկրթան զաւակնին, իսկ հարերը քիչ կամ հիչ. բայց այս խարէութիւն զգայութիւն է, զոր հասարակօրէն բնութիւնը ամէնէ կանանց ըղեղին երեւի

---

(1) «Պատմութիւն վարուց Ռօպէնսօնին Քռիւզօէ», թարգմ. Հ. Միհաս Բժշկեան, Վենետիկ, 1817, էջ 5:

կազմին մէջը դործարանի մը որդէսիրութեան· որ անով առանց տրտնջանաց քաշեն տղոց աշխատանքները կամ հոդսերը· ուստի աս բանական խելքի պտուղ չէ, դի իմաստունին միայն է մտածել ապադայ բարին, բայց այսուամենայնիւ կան շատ մարեր որ, բանական սէր ալ ունին, եւ հօր պէս ալ կըսիրեն իրենց զաւկըները· ուստի հայրական սէր ըսելով, ասանկ մօրերուն սէրնալ կըհասկըցվի· նըմանապէս հօր տեղ եղօղներուն ալ»(1):

*
* *

«Մոսկովին մառէչալը Աբրաքսին ըսված 60 հազարով վազեց Մէմէլ ըսված բերդին վրայ, որ ազէկ նաւահանգիստ մը ունէր Պալդիկ ծովին քով· առջի բերանը մոսկովնէրը չփոթութեան մէջ ընկան, ու պիտոր յաղթըվէին, բայց Ռօմանցով որ եաքը շատ անուանի զօրապետ եղավ, ան առենը թէպէտ պզտիկ էր, բայց քաջութեամբ վրայ հասնելով մոսկովնէրը ուժովցուց· անանկով մոսկովը Յուլիսի 6 Մէմէլ քաղաքը առավ, ու եաեւէ եաեւ պրուչին զօրքը հալածեց· 2 հազար պրուչի զօրք կոտրեց, հազար հոգի գերի ըրավ, ու 28 թօփ առավ:

Ա յաղթութենէս եաեւ ամմէննալ կըսպասէին որ՝ մոսկովը Քէնիգսպէրկին վրայ կըվազէ, որ Բրուսիա դաւառին մայր քաղաքն է, բայց ասոր դէմ տեսան որ՝ մոսկովնէրը ընաւ չհնձեկըվեցան պրուչին հետ, այլ մանաւանդ Հոկտեմբեր ամսին առաջնէրը արտուրնօք քաչվեցան եկան Քուռլանտիային սահմանակցութեանը վրայ քով· ասկէց անանկ ձան ելավ որ՝ Ֆեաերիքօս պրուչին թագաւորը ըստակ տալով մոսկովի ըէխս էֆէնտիին որ կըսվէր Կոմս Պէսդուչէվ, սիրտը վաստըկեր էր որ Աբրաքսին զօրապետը եաննէչ, ինչպէս որ քաջ թագաւորնէրուն սովորութիւն է, որոնց որ երկրթով յաղթեն: Եաքը իմացվեցաւ որ՝ թէպէտ իրաւ Պէսդուչէվ չէր ուզէր որ պրուչին թագաւորը բոլորովին վերնայ, բայց ֆրանսըզէն ու նեմցէէն ըստակ առնելով ծեծ բացաւ պրուչին վրայ»(2):

---

(1) Հ· Մեսրոպ Աղաչրաղեանց, «Բնական օրէնք կամ կրթութիւն առ ի լինել բարի եւ պարկեշտ քաղաքացի», Վիեննա, 1819, էջ 106–107:

(2) Հ· Ղուկաս Ինճիճեան, «Դարապատում», Բ· հատոր, Վիեննէտիկ 1825, էջ 60–61:

*
**

«Ո՛ր մէկ բանին չնորհակալ ըլլամ Հա՛յր Նախախնամօդ, թէ որ դեռինը կոխեմ, դու ես առեղծեր. թէ որ երկինքը նայիմ արեւը տեսնելու, դուն տըվերես լոյսը որով կը տեսնամ. թէ որ ոտքս քալելու կառնեմ, դուն իս կը չարժես. թէ որ չունչս կառնեմ, դուն ես որ ամմէն օր ինձի չունչ կուտաս: Ո՛ր բանի փակչիմ, ամմէնը քուկինդ են, քենէ եմ առեր, ես մէկ բան մընալ չունիմ. ան կենդանիները որ գործ կածեմ՝ քուկինդ են. ան պատուղները որ կուտեմ քուկինդ են, եսալ քուկինդ եմ: Բայց իմ չարութիւնս է որ՝ անանկ կապրիմ, որպէս թէ իմ են, որպէս թէ դու չես տըված. անանկ կեցերեմ, իբը թէ ես իմս եմ. վասնզի ես իս քեղի չեմ տըված, մէկ երախտագիտութիւն մը չնորհակալութիւն մը չեմ ըրած, չեմ պաշտած, չեմ ծառայած: Ես ինձի տէր եմ դրէր սրտիս մէջը, չեմ մտածէր որ՝ այսօր ձեռքդ ինծմէն քաշէս, կըյնիմ կըմեռնիմ»(1):

*
**

«Անանի ըլլալու համար ոչ միայն կրթութիւն եւ դիտութիւն պէտք է. հապա ջանք եւ սրտառութիւն ալ հարկաւոր է: Որպէսզի մանկութենէն աչխոյժ սորվելով եւ աչխատանքի դիմանալով բըռնածը փրցընէ, եւ սկսած գործքը գլուխ տանի: Վասնզի սկըսիլը բան չէ, հապա բանը կատարելն է: Շատ մարդ շատ բան կըսկըսի, ու անկատար կը թողու:

Ուստի այս կրթութիւնը շատ հարկաւոր է մարդուս մեծնալու համար: Թոյլ եւ անհամբեր մարդիկ ոչ երբէք աղէկ բան մը կրնան կատարել, եւ ոչ անանի կրնան ըլլալ. ոչ իրենց օգուտ ունին եւ ոչ աչխարհի:

Քանի՛ մեծազդի տղաք ծոյլ եւ անկիրթ մեծնալով անարգ եղան ու պիտուական գործք մը չի կրցան ընել: Եւ քանի՛ վար մարդու զաւակ սէրտ մաչելով եւ չարունակ ջանալով մեծանուն եւ փառաւոր եղան:

Ահա՛ այս է պատճառն որ շատ հարուստներու տղայք թոյլ ըլլալով անպիտան մնացին, եւ իրենց ծառանին աչխատանքով տիրոջը տեղն անցան ու անանի եղան»(2):

---

(1) «Աղօթք հարկաւորի», Վենետիկ, 1826, էջ 23:

(2) Հ. Միհաս Բժշկեան, «Հմտութիւն մանկանց», Վենետիկ, 1832, էջ 187–188:

կը բնտռէկոր, ու շուտով կ'ելլէ անկից, բայց կաղաչէ որ շնորհք ընէք մինչեւ Կիրակի օրը»(1):

5.
ՄՐՑՈՐԴ ՎԻԵՆՆԱՆ

Վիեննացիք ապարէզը Ս. Ղազարու չթողուցին լոկ: ԺԹ. դարու չորրորդ տասնամեակէն սկսեալ անոնց մէջ եւս ճիգ մը կայ՝ երկեր յօրինելու ժողովուրդին հասկցած լեզուովը: Առաջիններէն մէկը որ այդ մտահոգութիւնն ունեցաւ Հ. Մատթէոս Սաղաթէլեանն էր որ ռամկօրէնով շարադրեց իր «Համառօտ թուաբանութիւն գործնական»ը 1831ին, եւ աւելի յետոյ, 1842ին, «Համառօտ բնական գիտութիւն»ը: Հ. Պօղոս Յովնանեանց ռամկօրէնով պիտի յօրինէր 1841ին «Հրահանգք աստեղագիտական ի վերայ գիսաւոր աստեղաց», խսկ 1844ին, «աշակերտք մեծի հօրն Մխիթարայ», Վիեննայի մէջ պիտի հրատարակէին «Բնական պատմութիւն»ը, միշտ աշխարհաբար, եւ Հ. Ղուկաս Տէրտէրեան, 1848ին, իր «Գիտութիւն վաճառականութեան»ը:

Եւ ահա քանի մը նմուշ լեզուէն որով վիեննացիք կը յօրինէին իրենց աշխարհաբար երկերը.

«Թուաբանութիւնը մարդկային ընկերութեան շատ օգտակար ու հարկաւոր ըլլալով, եւրոպացիք պէսպէս եղանակներ գտան իրենց ազգին այս գիտութիւնս դիւրին կերպով սորվեցնելու: Մենք ալ միշտ մեր ազգին օգտին ու յառաջդիմութեան բաղձալով, աս Համառօտ Գործնական Թուաբանութիւնը տպեցինք, յուսալով շատերուն օգուտ ընել, մանաւանդ արհեստի գացողներուն. որովհետեւ այսպիսիները առանց թուաբանութիւն սորվելու տուրեւառի (ալըշվերիշի) մէջ առաջ չեն կրնար երթալ: (էջ Ա)

«Թուաբանութիւնը ան արհեստը, եւ կամ գիտութիւնն է, որ ճանչցուած թիւերով՝ չի ճանչցուած թիւերը գտնել կըսորվեցընէ: Զորօրինակ չորս, եօթը, եւ ինը որ կը ճանչցուին, կըսորվեցընէ որ՝ մէկ տեղ առնուելու ըլլաննէ քսան կընեն: (էջ 1)

«Բազմապատկութիւնն է, որով միեւնոյն թիւը շատ անգամ կրկնելով՝ անոր նշանակութիւնը կըբազմացնենք. ինչպէս 4 փարան 2 անգամ կրկնելով կընէ 8 փարայ: Աս դրած օրինակէս կերեւայ որ՝ բազմապատկութեան մէջ երեք թիւ պէտք է ըլլալ: Ան թիւը՝ որն որ շատ անգամ կըկրկնուի՝ կըսուի բազմապատկելի. եւ որն որ կը-

(1) Հ. Վրթանէս Չալըխեանց, «Կրթութիւն գործնական հայկական գրոց բարբառոց», Վենետիկ, 1837, էջ 58:

կրկնէ՝ բազմապատկիչ· իսկ ատոնցմէ ելածը՝ արտադրեալ· ինչպէս վերի օրինակին մէջ 4ը՝ բազմապատկելի է, 2ը՝ բազմապատկիչ, իսկ 8՝ արտադրեալ»(1) :

*
**

«Գիսաւորները երկնային մարմիններ կամ աստղեր են, որոնք հասարակօրէն իրենց մէջտեղը թանձր՝ կամ աւելի պայծառ մաս՝ կամ պորտ ունին ու անոր բոլորտիքը լուսեղէն գոլորշիք՝ կամ մշուշի նման լուսի շրջանակ մը ամէն դիաց շրջապատած է, որով իրենց բոլորտիքը մազի՝ կամ փէսի փունջի (փիւսկիւլի) մը նման կերեւնայ :

«Ասկից առին ասանկ աստղերը իրենց անունը՝ գիսաւոր՝ կամ վարսաւոր եւ կամ վարսամ· որ է՝ գէս՝ կամ վարս այսինքն մազ ունեցող, մազով :

«Ասոնց հասարակօրէն պոչաւոր աստղ կըսենք· ինչու որ աս աստղերը գրեթէ միշտ իրենց մէկ դիէն դուրս ձգած ու երկնցած լուսեղէն շառաւիղ մը ունին, որ շատ նեղ պոչի պէս իրենց ետեւէն կերթայ· ուստի եւ անոնց պոչը (ագին, տուտը) կըսուի : Հին ատենները աս լուսէ շառաւիղը՝ կամ աստղին դուրս երկնցած մասը միայն ան ժամանակ կըսուէր պոչ՝ երբոր անոր արեւելեան դին էր ու անոր քալած ատենը ետեւէն կերթար· իսկ թէ որ անոր արեւմտեան դին, կամ արեգական հակառակ դին կըլլար ու անոր քալած ժամանակը առջեւէն կերթար՝ ան ատենը կըսուէր գիսաւորին մօրուքը : Բայց հիմակուան աստեղաբաշխերը ան լուսեղէն երկայն մասին միշտ պոչ՝ կամ տուտ կըսեն՝ թէ՛ գիսաւորին առջեւէն երթայ ու թէ՛ ետեւէն :

«Գիսաւորները մոլորակ աստղներէն տարբեր են· զի գիսաւորները կըտեսնենք երբոր արեգական մօտիկ են· իսկ երբոր անկից կըհեռանան, մեր աչքէն ալ աներեւոյթ կըլլան : Բայց որովհետեւ մոլորակ աստղերը արեգակէն գրեթէ միշտ միօրինակ հեռաւորութիւն ունին, անոր համար ամէն ժամանակ կերեւնան»(2) :

*
**

«Աստուած, աշխարքիս ստեղծիչը՝ մարդուս կարողութիւն տը-

---

(1) Հ· Մատթէոս Սաղաթիէլեան, «Համառօտ թուաբանութիւն գործնական», Վիեննա, 1831, էջ 14:

(2) Հ· Պօղոս Յովնանեանց, «Հրահանգք աստեղագիտական ի վերայ գիսաւոր աստեղաց», Վենետիկ, 1841, էջ 1–3:

ւած է, որ տիեզերաց մէջ եղած բաները քննելով իմանալով, գինքը անոնց ճշմարիտ արարիչը ու պատճառը ճանչնայ սիրէ ու պաշտէ: Ուստի որչափ որ մարդը աս կարողութիւնը կը զործածէ, անչափ ալ աւելի գիտութեամբ լուսաւորելով, Աստուծոյ մեծութիւնը կը ճանչնայ: Թէ որ պարզ բնական գիտութիւններով անչափ անհաւատ ու հերետոս փիլիսոփաները ուղիղ հաւատքի զարձան ու Աստուած ճանչցան, ո՞րչափ աւելի եւս Աստուած կը փառաւորի ու մեծամեծ բարիք առաջ կու գան, թէ որ հաւատքի հետ մէկտեղ գիտութիւնն ալ միանայ:

Ամէն գիտութիւն օգտակար է, բայց թէ որ աս մեր բնական գիտութիւնը (ֆիզիկան) ամենէն աւելի օգտակար ըսելու ըլլանք, ամենևին չենք սխալիր: Ասով անչափ օգտակար գիւտեր գտնըւեցան, ու նոր նոր կը գտնըւին, ասով քաղաքները կը պայծառանան, մարդիկը կը լուսաւորին ու կը հարստանան. անանկ գիտութիւն մըն է, որ մարդուս մտքէն չանցնելու բաներ կը հնարէ, ու օգուտը ամենուն առհասարակ վայելել կու տայ. մէկու մը ըրած անկատար գիւտովը երջանիկ ըլլալը՝ ուրիշներուն խելք բանեցընելու եւ նոյն կամ ուրիշ նորէ նոր գիւտեր գտնելու առիթ կու տայ: Մանաւանդ աս վերջի տաեններըը անչափ սքանչելի նոր բաներ գտնըւեցան, որ մարդ կը կարծէ թէ մարդկային միտքը ասոնցմէ աւելի ուրիշ բան մը չկրնար մտածել ու հնարել»(1):

*
* *

«Ծաղիկը տնկերու ան մասն է որն որ անմիջապէս պտուղներէն առաջ կը կազմըւի կ'ելլէ, ու պտուղ տալու համար հարկաւոր դործարանքը ունի: Ծաղկի մը վրայ հասարակօրէն չորս բան կը գտնըւի, Բաժակ, Պսակ, Պաղոյ գործարաններ ու Մեղրի անօթներ:

«Բաժակը ծաղկին վարի դին եղած արտաքին տերեւներու չըրջանակն է, որն որ գանազան տեսակ ձեւերով ու ըստ մեծի մասին կանանչ դունով կ'ըլլայ. բայց ծաղիկներէն չատերը ինչպէս չուշանը, կակաչը, եւայլն, բաժակը չեն ունենար. իսկ վարդին ու շահոքրամին վրայ սոխակ խիստ աղէկ ու բացայայտ կը տեսնըւի»(2):

---

(1) Հ. Մատթէոս Սաղաթիէլեանց, «Համառօտ բնական գիտութիւն», Վիեննա, 1842, Յառաջաբան:

(2) «Բնական պատմութիւն զոր յօրինեալ է աշակերտաց մեծի հօրն Մխիթարայ», Վիեննա, 1844, էջ 5:

*
* *

«Թէ որ աշխարհքիս վրայ վաճառականի վիճակին պէս ընդարձակ, ամէն բանի վրայ տարածուող ու անրաւ սահման մը ունեցող վիճակ չկայ ըսելու ըլլանք, կարծենք թէ չենք սխալիր: Վաճառականը չէ թէ միայն երկրիս ու ճարտարութեան ամէն բերքը, հապա նաեւ իր գիտութիւնն ու ստացած տեղեկութիւնները իր շահին կըրնայ ծառայեցնել: Վաճառականութեամբ բոլոր աշխարհք կը դառնայ, ու վաճառականը ընկերութեան մէջ չէ թէ միայն գործունեայ, հապա նաեւ պատուաւոր, հմուտ, տեղեակ ու լուսաւորեալ մարդոց կարգ կը դրուի· ինչու որ ինչպէս կ'ըսէ բանաստեղծ մը «Ապրանք փնտռելու համար պատրաստուած նաւին մէջ աննիւթական ապրանքն ալ լեցուած կը գտնուի»: Պատմութիւնը մեզի յայտնի կը ցուցընէ որ վաճառականութիւնը ազգի մը երջանկութեան ու հանգըստութեան գլխաւոր պատճառներէն մէկն է: Անգղիայի մեծութիւնն ու հարստութիւնը իր իմաստուն վաճառականութեանը վրայ հաստատուած է· աս տէրութիւնը ամէն ջանքն ու ճիգը ի գործ կը դնէ որ իր վաճառականութիւնը ծաղկեցընելով ու ընդարձակելով անոր շահովը իր ժողովուրդը երջանկացնէ ու իր քաղաքական իշխանութիւնը հաստատէ ու զօրացընէ: Թէ որ անգամ մը աչուընիս դարձընենք նայինք, որ գաւառի մը բնակչաց մէջէն ո'րչափ բազմութիւն ասոր պատճառաւ գործքի կը զբաղին, ու ո'րչափ հարիւրաւոր հազարաւոր ընտանիք ասկից կը կերակրին, տարակոյս չկայ որ չհամոզուինք թէ ասիկայ ազգի մը չէ թէ միայն օգտակար ու շահաբեր, հապա նաեւ հարկաւոր վիճակ է»(1):

*
* *

«Վերջապէս մեր ճիգը, մեր ձգտումը մի միայն սա էր՝ Աւելորդ բաներ չընդունիլ, օգտակար բան դուրս չձգել: Բայց թէ աս նպատակներուս հասա'ծ ենք թէ ոչ, անիկա մեր կարդացողներուն կը թողունք, եւ կը յուսանք թէ սանկ գործքի մը բազմապատիկ դըժուարութիւնները մտածելով մեր վրայ ներողական դատաստան մը կ'ընեն, եւ գիտնալով միանգամայն որ զմեզ աս գործքին ձեռք զարնելու եւ ազգին վայելքին նուիրելու քաջալերողը հայրենասիրական ոգին է, իրենք ալ նոյն սիրով եւ հոգւով կ'ընդունին: Մեր հաստատուն ակնկալութիւնն ան է, որ ազգային յառաջդիմութիւնը դիւրացընելու աս նոր գործիքը նորանոր օգուտներ քաղելու պատճառ

---

(1) Հ. Ղուկաս Տէրտէրեան, «Գիտութիւն վաճառականութեան», Վիեննա, 1848:

կ՚ըլլայ, եւ կարդացողները փորձով կ՚իմանան որ աս գրքիս քիչ ատեն պլտղողք ալ՝ իր միտքը գեղեցիկ, ազնիւ ու ընտանի խօսքերով կը հարստացընէ, լեզուի մէջ կը բացուի, քանի որ չարթուան մէջ համարձակ խօսելու կը սկսի...»(1):

6.
ԲՈՂՈՔԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ՏՈՒՐՔԸ ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐԻՆ

Բողոքական միսիոնարները եւս չուզեցին առանց մրցակցի թողուլ Վենետիկը: 1838ին Իզմիրի մէջ սկսած իրենց արշաւանքը, տասը տարուան ընթացքին, 1838–1849, հրապարակը ողողեցին աշխարհաբար լեզուով գրուած գրքերով եւ գրքոյկներով, որոնց թիւը, ըստ մեր հաշուածին, 47ի հասաւ, առանց յիշելու «Շտեմարան պիտանի գիտելեաց»*ը, որ, 1839ին հիմնուած, մինչեւ 1854 տեւեց, առաջին հայ պարբերականներէն մէկն հանդիսանալով:*

Ընդհանրացած է այն կարծիքը թէ բողոքական միսիոնարներն եղան որ 1839ին Զմիւռնիոյ մէջ իրենց լոյս ընծայած «Շտեմարան»*ով առաջին անգամ հետամուտ եղան հայ աշխարհաբարի մաքրութեան: Աճառեան(2) գիտել կու տայ սակայն թէ թրքական բառերէ զերծ կամ կարելի եղածին չափ զերծ եւ գրաբարի բառամթերքէն օգտըւող աշխարհաբար երկեր յօրինելու փորձեր եղած են անկէ առաջ ալ, սկսելով* «Պարզաբանութիւն հոգենուագ սաղմոսաց»*էն 1687ին եւ Հ. Ղուկաս Ինճիճեանի* «Տեսութիւն համառօտ հին եւ նոր աշխարհագրութեան» *հատորէն 1791ին, մինչեւ քանի մը տասնեակ գրքերը՝ որոնք լոյս աշխարհ եկան ԺԹ. դարու առաջին քանի մը տասնամեակներուն:*

⁂

Եւ ահա քանի մը նմուշ այն նախնական աշխարհաբարէն զոր բողոքական միսիոնարները գործածեցին Զմիւռնիոյ իրենց հրատարակութեանց մէջ 1838–1843 տարիներուն:

⁂

«Գիտութիւնը որ առջի դարերուն մէջ միայն փիլիսոփայից անձուք բնակարաններուն մէջը գոցված պահված էր, աս ներկայ դա–

---

(1) Հ. Փիլիպպոս Ճամճեան, «Վեցլեզուեան խօսակցութեան գիրք», Վիեննա, 1848, էջ Ժ.:

(2) «Հայ լեզուի պատմութիւն», Բ., էջ 476:

բուս մէջը սկըսաց ինքզինքը տարածել անխտրաբար: Թող ուրախանայ աս երջանիկ դիպուածին վրայ՝ իր համատեսակ ցեղին վրայ սէր ունեցող անձը. ու թող ելլա՛յ օգնութիւն հասնելու՝ թէ եւ ո՛րչափ տկար ըլլայ, եւս առաւել տարածելու դիտութիւնը:

Գիտութիւնը տարածելու ամէնէն գօրաւոր ճանապարհը կը կարծենք թէ տպարան ունենալն է. ու տպարանը գործածելու ամէնէն օգտակար կերպը ընդհանուր եւ պիտանի տեղեկութիւններ տըւող գործքեր տպագրութեամբ ժողովրդոց մէջը յաջորդաբար հրատարակելն է: Աւանկ գործքեր հոզագունտիս երեսի վրայի ամէն լուսաւորեալ ազգերուն ու երկիրներուն մէջը կայ հիմայ: Եւ ուր տեղ որ այս կերպը մարդկային ընկերութիւն կայ՝ ասոնց յարգութիւնը կը ճանչնայ ու կը խոստովանի կոր: Ուրեմն ինչո՞ւ համար Հայոց ազգին քալ մչակեալ հարուստ եւ զարգարուն լեզուն մինակ մնայ... Ա՛ս բաներուս վրայ խորհելով՝ համարձակեցանք Ազգին ընդունելի ծառայութիւն մը ընել, Պիտանի Գիտելեաց Շտեմարան մը հաստատելով, որ առն առն ինքզինքը իր կարդացողներուն պիտի ներկայացունէ բերկրութիւն եւ զուարճութիւն պատճառող տարբեր ղէմքերով:

... Մեր Շտեմարանը աշխարհաբար լեզուաւ պիտի ըլլայ: Գրաբար լեզուին վերագանց ճոխութեանը եւ դեղեցկութեանը վրայ մենք տգէտ չենք: Բայց քանի որ աս ազնիւ լեզուն ազգին մեծ մասը չի հասկընար, եւ քանի որ ճշմարիտ մարդասիրութիւնը միշտ չատերուն կը նայի՝ քան թէ քիչերուն բաղձանքը կատարելու, արժան դատեցանք որ մեր Շտեմարանը ամէնօրէն ըլլայ:

... Աղէկ դիտենք աշխարհաբար լեզուն յառաջացունելու հարկաւորութիւնը՝ օր ըստ օրէ անիկա սրբագրութեամբ մշակելով: Ուստի խնամով պիտի զգուշանանք այլազգի բառեր չի գործածել մեր գրութեանը մէջ, առաւել ընտրելով հարկաւորած տեղը գրաբար գժուարիմաց բառերը էջին տակը տաճկերէն բառերով բացատրել, քան թէ անոնք վարենթաղիի մէջ մեր խօսքին մէջը խօթելով պղըշտրկել անիկա: Աւանկով աս գործս կարդացողները՝ ամսէ ամիս օգնութիւն պիտի դտնան ասկէց իրենց լեզուին էվելօք տեղեակ ըլլալու: Եւ այսպէս մեր տկար ջանքովը Հայկայ որդոցը խօսած բուն Հայերէնը հետզհետէ բոլոր ազգին մէջը պիտի մտցունենք՝ արագ տարբար անիկա գործածելու համար»(1):

---

(1) «Շտեմարան պիտանի գիտելեաց», 1839, թիւ 1, Զմիւռնիա, էջ 1:

*
* *

«Ա՛ռ զեղեցիկ ծաղիկներուն հետը ըսա բաւականին խաղացիր դուն հմա՛յ՝ սիրելի՛ տղաս, ըսաւ մէկ հայր մը իր փոքրիկ տղին. եկուր հետս տուն երթանք, ու քեզի պատմութիւն մը պիտի ըսեմ: Գառնիկ՝ որ տղին անունն էր, լսածին պէս ցաթիկեց, ու չուտով հօրը քով վազելով անոր ձեռքէն բըռնեց, ու քովն ի վեր քալելով՝ պարտէզէն դուրս ելան տուն երթալու:

Տուն որ եկան՝ հայրը գնաց իր սենեակը նստաւ, Գառնիկն ալ գնաց նստաւ իր հօրը քովը:

Ի՞նչ պիտի պատմես ինծի՝ հա՛յր, հարցուց Գառնիկ:

Ատուաձաչունչէն պատմութիւն մը պիտի ըսեմ քեզի, ըսաւ հայրը. ինչու որ դիրքերուն պատուականը Ատուաձաչունչն է:

Բայց ես կրնա՞մ հասկընալ ան պատմութիւնը ասանկ մեծ մեծ դիրքի մը մէջէն, ըսաւ Գառնիկ:

Ա՛յո՛ կրնաս՝ պատասխանեց հայրը. ես անանկ պարզ պիտի խօսիմ՝ որ ամէն բառերը իմանաս. միայն թէ տղէկ ականջ դիր լսածիդ, ինչու որ Ատուաձաչունչը Ատուածոյ սուրբ դիրքը ըլլալով՝ Ատուածոյ լսածները անհոգութեամբ մտիկ ընելը մեծ մեղք է:

Պիտի աշխատիմ տղէկ ականջ դնել բոլոր քու լսածներուդ, ըսաւ Գառնիկ. նախ կը յուսամ որ պիտի հասկընամ՝ ու միտքս պահեմ անոնք: Ա՛ռ ըսելով՝ իր փոքրիկ կապուտ աչվըներովը հօրը երեսն ի վեր սկըսեց նայիլ. հայրն ալ չատ հաւնեցաւ որ իր տղին վրայ այսչափ փափաք տեսաւ բան սորվելու»(1):

*
* *

«Մարիամ ծնած էր Պօսթըն մայրաքաղաքը՝ Դեկտեմբերի տասնիրեք. 1824. անոր ծնողքը բարեպաշտ մարդիկ էին, ու ամէն բանէն էվելի կը ցանկային որ իրենց զաւակները երկինքին համար պատրաստըվէին. ուստի աս վախճանին համար՝ մեծ հոգատարութեամբ կըհրահանգէին իրենց զաւակները կրօնքին ճշմարտութեանը մէջ: Մարիամին առողջութիւնը տկար էր, եւ մայրը սովորականէն էվելի հոգ կըտանէր իր վրայ, ու նաեւ չատ փափաք ունէր ուսման. անոր համար չատ ուրախութեամբ կըսորվեցունէր իրեն՝ իր մայրը. արդարեւ աս աղջիկը երջանիկ չէր երեւնար ըլլալ, միայն՝ երբոր պատեհութիւն կունենար իր մայրը իրեն հետ հոգեշահ խօսքեր ընելու. ասանկ ժամանակներ ասանկ տեղ մը չի կար՝ որ այնչափ սի-

---

(1) «Վարք Ճահապետաց եւ մարգարէից», ի Զմիւռնիա, տպագրութեամբ Հօրման Հաշլօֆի, 1838, էջ 1–2:

բելի ըլլար իրեն, որչափ որ իր սիրելի մօրը քովը նստիլը· աս ճամբով Մարիամ իր մատաղ հասակին մէջ՝ իր վրայովը խորհիլ սորվեցաւ, ու չատ օգտակար դիտութիւն ստացաւ։

Երբոր մայրը սկսեց Մարիամին հետ Աստուծոյ վրայօք խօսիլ, պինտ առաջ մէկ պարզ ու հրապուրիչ եղանակ մը բռնեց, որ կարող ըլլայ Մարիամին սիրտը իրեն ձգելու՝ անոր հոգեւոր օգտին համար»(1)։

*
* *

«Մինչեւ հիմայ մէկ կենդանի էակ մը չէր երեւար բացի ան խաչնարածին չունէն՝ որ մէկ լռիկ պահպանութիւն մը կընէր դռանը առջին, ինչու որ քովը մօտեցած ժամանակս առջի պէս չէր հաչեր։ Կերեւար թէ յատուկ ան ընտանիքին վիճակին զգացումներուն հետ հաղորդութիւն ունէր, որ չէր ուզեր անանկ մէկէն ի մէկ ազետալի ձայն մը հանել։ Ինքը դէպի ան փոքրիկ դռանը քով եկաւ ու անկէ տանը դռանը նայեցաւ իբրեւ անոր մէջի եղած արտմութեանը վրայօք տեղեկութիւն ունեցողի մը պէս, իբրեւ թէ կուզէր ըսել որ «երբոր արտմութեան տունէն ներս մտնելու ըլլաք համաց կոխեցէք, քանզի ահրոչս սիրտը սուգով լեցուն է»։ Կերեւար թէ բոլոր ան տեղը երեւելի խաղաղութիւն մը պտտեր էր։ Միայն ան հեղիկ հոգմը երբեմն կըխափանէր անիկա տանը մօտ եղող կնձնի ծառերու մէջէն անցնելով, որոնք կըխորհէի թէ արտմութեան ցաւալի հառաչանքներ էին։ Կամաց մը դուռը բացի սակայն մէկը չէր երեւար, բոլորն ալ տակաւին լուռ կեցեր էին։

Զինուորը եռեւէս երկուքս ալ սանդուղին առջին եկանք։

... Եղիսաբէթին աչվրները գոց էին, ու տակաւին ինքը իս չէր տեսած»(2)։

*
* *

«Ինչպէս որ դիչերը լոյս ունենալը հարկաւոր է, անանկ ալ ամէն Քրիստոնէի պէտք է Քրիստոնէական կոչված դիրք մը ունենալ, որն որ Քրիստոնէութեան պէտք եղած հարկաւոր ու պիտաւոր նիւթերը Սուրբ Գիրքէն ժողվելով եւ ամէն մէկ բանին համար վկայութիւն բերելով մեզի դիւրին ու հասատատ կերպով կը սորվեցնէ։

---

(1) «Մարիամ անուն պզտիկ աղջկան մը պատմութիւնը», Զմիւռնիա, 1841, էջ 3–4։

(2) «Խաշնարածին աղջկանը Եղիսաբէթին երջանիկ մահը», Զմիւռնիա, 1841, էջ 34–35։

Ուստի մենք ալ անոր պիտանաւորութիւնը դիտնալով ու չատ փափաքով խնդրողները տեսնալով՝ աս փոքրիկ Քրիստոնէականը տպեցինք, չէ՛ թէ բոլոր երեւելի ու գլխաւոր բաները իր մէջը ունի՝ որնոր չատ մեծ գիրք մը պիտի ըլլար, հապա միայն տղայոց ու պատանիներուն համար քանի մը գլխաւոր դիտնալու բաները գրինք հոս համառօտաբար՝ որ դպրատան տղաքները կարենան դիւրութեամբ սորվիլ պտտիկուց՝ ու վարժըվիլ քիչ մը՝ Քրիստոնէական վարդապետութեամբ:

... Ուստի կը յուսանք որ չատ բարեպաշտ ծնողքներ ալ պիտի փափաքին ունենալ աս փոքրիկ Քրիստոնէականը իրենց սիրուն զաւակայը վարժուելանը համար: Եւ մենք ալ տեսնալով մեր աշխատութեանը չահաւէտ պտուղները պիտի ջանանք մեծ ու ընդարձակը չինել բոլոր գլխաւոր նիւթերուն՝ ու անոնց պարագաներուն վրայ խօսելով՝ պզտիկ ու մեծ բոլոր մարդոց համար»(1):

*
* *

«Յովաննէս Պընիան աս գրքին հեղինակը խիստ նշանաւոր անձանց չատերուն պէս տորին աստիճանի նախնիքներէ առաջ եկած էր: Իր հայրը հասարակ թիթեղնագործ մըն էր, որ կըբնակէր Անգղիայի մէջ Պէտֆօրտ քաղքին մօտերը: Բայց եւ այնպէս ինքը բարի անունի եւ աղէկ մտաց տէր մարդ էր· ինչու որ թէպէտ եւ ինքը իր զաւակը իրեն նուաստ արհեստին հետեւցունելու միտք ըրաւ, սակայն ջանաց որ կարդալու եւ գրելու մէջ ալ վարժըվի տղան: Այսպէս պատահական կըթըւի եւս որ Պընիանին հայրը աշխատած է կանոնէ տպաւորել անոր միտքը Քրիստոնէութեան սկզբունքներով· չէ նէ՝ երբոր իր տղայութեան հասակին երդումով ու հայհոյութիւնով իր ընկերներէն էվելի յառաջադէմ եղաւ, ան նշանաւոր երազները ու ան զղջումի գարձունող զգացումները չի պիտի պատահէին իրեն՝ որոնք որ ինքը կըպատմէ: «Շատ անգամ (կըսէ ինքը՝) մէկ երկու օր մը մեղքի մէջ անցունելէս ետքը իմ անկողինիս մէջը քնացած ատենս մեծապէս կը չարչարուէի դեւերուն ու չար հոգիներուն վախովը՝ որոնք կըկարծէի թէ անդադար կաշխատէին պիս իրենց հետը առնել տանելու»(2):

---

(1) «Քրիստոնէական Վարդապետութիւն», Զմիւռնիա, 1842:

(2) «Քրիստիանոսին ու Քրիստոնէին ճամբորդութիւնը», Զմիւռնիա, 1843, էջ Գ·:

7.
ՔՐՏԻՆՔ ՄԸ ՈՐ ԱԿԱՄԱՅ ԿԸ ԹԱՓՈՒԻ

Մեզ կը թուի սակայն թէ աշխարհաբարը գրական լեզու դարձընելու մտահոգութիւնը չէր որ Մխիթարեան Միաբանութիւնը կամ բողոքական միսիոնարները գրդեց ժողովուրդին հասկցած լեզուովը գրքեր ու պարբերականներ լոյս ընծայելու։ Բողոքականներուն երբեք փոյթը չէր սատարել հայ լեզուին, իսկ Մխիթարեանք ակամայ կը գործածէին ամիկին հասկնալի եղող այդ լեզուն. իրենց նախասիրութիւնը միշտ գրաբարին կառչած կը մնար։

Արդարեւ եթէ Մխիթարեանք ամիկօրէն երկեր յօրինեցին՝ պէտք չէ սակայն մոռնալ որ այդ բանը անոնք ակամայ ըրին, չուզելով, դժկամակելով, չըսելու համար նաեւ պժգալով։

Հ. Մկրտիչ Ալգերեան, իր «Դեղ կենաց» աշխարհաբար երկին վերջաբանին(1) մէջ, բացատրելու առթիւ թէ ինչո՛ւ ամիկօրէն լեզուով մը խմբագրեց իր գրքը, կերպով մը կը պարզէ նաեւ Մխիթարեան Միաբանութեան գրքը ամիկօրէնի մշակման մէջ։ Շահեկանութենէ զուրկ չէ երկար մէջբերում մը ընել տեսութիւններէն կարկառուն Մխիթարեանի մը՝ որ աշխարհաբար գրքերու յօրինման եւս գարկ տուաւ, իր մատենագրական միւս մտահոգութեանց առընթեր, եւ որ պիտի հանդիսանար սիւներէն մէկը վիթխարի ստեղծագործութեան մը որ Հայկազեան Բառգիրքն էր (1836–7) եւ որ աւելի յետոյ պիտի յօրինէր ինքն իսկ «Առձեռն Բառարան»ը 1846ին։—

«... Մեր ազգին մէջն որ կուզեն Աստուծով ծաղկեցնել գներքին եւ զարտաքին դիտութիւն, էն առաջ պիտոր ջանանք զրագիտութեան դուռը բանալ. դուռը գոց է նէ՝ ինչո՛վ կը բացուի. յա՛յտ է թէ բալլիքով. զրոց դիտութեան բալլիքը ո՛րն է. յայտ է թէ զրոց լեզուն, որ է ասել գրաբար կամ գրաբարբառ։ Ասոր համար մեր եբ-ջանիկ նախահայրը՝ Մխիթար Աբբայհայր հեղինակ եղաւ առջի բառգրքի գրաբար լեզուի. եւ անոր պատուն է՝ զոր կըվայելենք մենք իր աշակերտները, եւ մեզի հետ ալ բոլոր ազգը։ Ո՛չ ազգը ինքեան կընէ աս երախտիքս, եւ ո՛չ մենք ինքեան կընենք ազգին երախտագիտութիւնը, որ քանի՛ գնաց նէ՝ աւելի բացուեցաւ գրագիտութեան մէջ. այնչափ որ պէ՛տք էր մեզի հեգհեգէ՝ աւելի խո-

---

(1) Հ. Մկրտիչ Ալգերեան, «Դեղ կենաց որ եւ է հոգեւոր բժըշկարան», «յօրինեալ ի Հ. Մկրտիչ վարդապետէ Ալգերեան ի Միաբանութենէ մեծին Մխիթարայ Աբբայի, ի լեզու Կոստանդնուպոլսոյ, յամի 1808, ՌՄԾԷ», Վենետիկ, 1808, էջ 319–313։

յու լեզուով աւելի խորին եւ բարձր բաներ դուրս հանել. եւ սակայն ցաւալի փորձը՝ ցաւին կէօրէ դէղ տալը հարկաւոր տեսնալով՝ հարկաւորեց մեզ որ չատ բան չէ՛ թէ միայն պարզ եւ դիւրիմաց դրաբար ընենք, հապա նաեւ աշխարհաբար դրքեր ալ հանենք. ինչուան աս Դեղ կենացն ալ՝ Ստամպօլու լեզուաւ դրենք ռամկօրէն, այսինքն աշխարհաբար մը տաճկերէնով խառն. դէրէ նիկթա աստեղը լեզու ասրվեցնել չէ, բան հասկըցընել է. Օզոսմինոսի ըսածին պէս՝ բալլիքը դուռը բանայ տէ, կուզէ ոսկի բալլիք է եղեր, կուզէ երկթէ, կուզէ փայտէ: Բան հասկըցող մարդը կը հասկընայ՝ որ ժողովուրդին հալը հասկընալէն կու գայ ասանկ բան ընելը. բայց մէյմալ ինծի հարցընելու ըլլան նէ, ուրիշ բան ալ կը լսեն. աղէ՛կ աղէ՛կ ամմա, ինչուան ե՞րբ ազգերնիս անպրադէտ մնայ, ու մեզ ասանկ բաներ պարտաւորէ. եւ չի թողու որ աւելի առաջ երթայ ամենայն դիտութիւն եւ իմաստութիւն ազգին մէջ: Ինչ մալ խայրէթ ընեն՝ կաղաչեմ, դէրէ մէկ կողմանէ մը չատ հարկաւոր, օգտակար եւ դուարճալի բաներ կան հանելու դրոց լեզուաւ, բայց արդէն եղածներն ալ չեն հասկընար, ինչ ընենք: Մէյ մալ որ՝ սուրբ վարդապետաց վճիռ է, թէ անուսումնութենէ առաջ կուգան ամենայն կոպտութիւնք եւ անկարգութիւնք. իսկ ընդհակառակն յայտնի է որ ամենայն պիտուական բաներ, բարակ արհեստներ ալ, ուսման պտուղ է: Ո՛վ կըրնայ ճանչնալ կամ պատմել կամ գովել դիտութեան եւ իմաստութեան արդիւնքը, եւ հասկընալ անիմաստութեան վնասները, ըստ հոգւոյ եւ ըստ մարմնոյ. բայց միայն իմաստունն»:

Աւգերեան մէջբերումներ ընելով հին մատենագիրներէ՝ ի գովաբանութիւն դիտութեան եւ ուսման անհրաժեշտութեան, կը յարէ.

«Կտոր մը դրաբար հասկըցողը՝ աս խօսքերէս չատ բարակ բան կըհասկընայ. ու աւելի դրագէտ եւ իմաստուն ըլլալու սիրտը կը վառուի: Իսկ եթէ աշխարհաբար ուղենայի թարգմանել սուրբ գրոց կամ վարդապետաց վկայութիւնները, ո՛չ նոյն բարակ միտքը երեւան կելլէր, եւ ոչ նոյն անուշ համը կառնուէր:

«Չեմ ուզեր երկար բացատրել յայտնի բանը. ես ուրիշ բան մալ ունիմ պրպտելու՝ որ դիտնոց եւ տգիտաց միապէս հարկաւոր է դիտնալը. այսինքն ամէն ազգի մէջ աշխարհաբար լեզուն իրա՛ւ որ դրով ալ ծաղկեալ է, մանաւանդ թէ աշխարհաբար դիրք չըլլայ նէ՝ դրաբար դրքերուն խըմդիրը չի դիտցուիր, ու գրաւոր դիտութիւնն ալ չատ առաջ չերթար: Ուստի ինքեաւ չեմ ըներ աշխարհաբարին պիտանութիւնն ալ: Եւ սակայն՝ չէ՛ թէ միայն ամմէն բան աւելի չէնգով շնորհքով կըլլայ դրաբար, (վասնզի է կանոնաւորող եւ վարպետ լեզու եւ բուն նախնեաց աւանդութիւնը. ուստի աս գիրքս դրաբար չինէի, ինծի տասը խաթ խօլայ էր՝ ու քառսուն խաթ ալ անուշ

կու զար), հապա նաեւ բուն պիտութիւն եւ իմաստութիւն ըսածնիս՝ մանաւանդ աստուածայինն՝ զրոց լեզուաւ կըվայլէ, զրոց լեզուաւ խորունկ կը հասկըցընէ ու կը հասկըցուի, եւ աւելի կը մօտեցընէ միտքը Աստուծոյ. որու ներհակը կրնայ ըլլալ՝ ամմէն բան որ աշխարհաբար զրուի նէ:

«Փորձով յայտին եղաւ ես. արեւմուտքը արեւելքէն լուսաւոր էր ամէնայն իմաստութեամբ եւ պիտութեամբ՝ զրոց լեզուն քանի որ ծաղկեալ էր. քանի որ զրաբարէն ձանձըրցան, ու աշխարհի ընկըղմեցան նէ, ամմէն կերպ պիտանի եւ անպիտան բաներ չատցան չափէ ի դուրս. եւ մուտքը եղաւ մութ: Բայց ինչո՞ւ ես իմ տէրտս թողեր եմ, ու ուրիշի տէրտը կը հոգամ»:

Ինչպէս յիշեցինք՝ «Դարապատում»ի ութ հատորները որոնք տպուած 1824–1828 տարիներու մէջեւ, չուրջ 3500 էջերէ բաղկացեալ երկասիրութիւն մը կը կազմեն, Ինճիճեան նոյնպէս լոյս ընծայեց աշխարհաբար:

Առաջին հատորին սկիզբը «Առ բանասէրս» ուղղուած զրաբար զրութեան մը մէջ հեղինակը կ'ըսէ.

«Զայս գործ բազմաշխատ ի բարբառ զրոց հիւսուածոյ զոգես արժան էր արտադրել, բայց թախանձանք ընթերցասիրաց անտեղեակ եղելոց զրաբարին՝ սերտ ըղձակերտեալք ի լուր ընթերցուածոյ բանի պատմութեանց՝ ոչ ներեցին մեզ զրկեալս կացուցանել ի ճաշակացն՝ որոց փափաղէինն, այլ կամայ ակամայ հարկ անձին կալեալ յաշխարհիկ յօրինել բարբառ, որ ապաքէն տասնապատիկ ծանրագոյց մեզ աշխատութիւն բանի՝ զոլով լեզու անկիրթ աղքատին, եւ արդարեւ անյարմար ի յերիւրել պիսոս ըստ բերելոյ ոճոյ՝ եւ ըստ կարգի արտաճառութեան ասպարիզի բազմազգի բանախոսութեանցն՝ որով հարկադրեալ ձգել զմեզ զարտուղիլ ի ծեքումն ոամկակերպ ոճոյն կամ կրկնութեան խօսից: Նա՛, առաւելագունին իմն ղիջանելով՝ ոչ հրաժարեցաք զամենայն կարգել ըստ տանելոյ այժմեան վիճակի ազգին, որոյ անընտել զոլով տակաւին յընտրողականութիւն ճաշակացն զեղեցիկ զպրութեանց եւ կատարեալ դիտութեանց, նախ ըստ համբակաց օրինի հասարակ ոճով պատմողականին անկ էր ընտելացուցանել զլսելիս, առ ի ճանապարհորդել ի բարեձեւութիւն բերելոյ զիւրն ընտրութիւն նաեւ առ ախորժակս բարոյական կրթականութեան, եւ ի դրունս այլոց մակայութեանց»:

«Բագմավէպ»ն անգամ որ պիտի զար 1843ին աշխարհաբարի դայեակներէն մէկը դառնալ՝ հոգիով միշտ զրաբարին հետ էր, եւ իր սկզբնական դիրքերէն սկսաւ տակաւ նահանջել յետագային՝ իր զործածած աշխարհաբարը հետզհետէ համեմելով զրաբարէն տեղի եւ անտեղի փոխառութիւններով, եւ յաճախ ընդզրկելով որձեւիզ հայերէն մը:

Իսկ Ալիշան որ իր «Ցուշիկք»ը աշխարհիկ լեզուով խմբագրեց, — այն օրերուն համար արդէն բաւական կոկուած աշխարհաբարով մը,— կ'աւաղէ որ ստիպուած է ժողովրդական լեզուով գրի առնել իր թափառումները հայ անցեալի ոլորտներուն մէջ, փոխանակ Նախնեաց սքանչելի բարբառով, եւ որ այս զոհողութիւնը պարզապէս հասկնալի ըլլալու համար իր ընթերցողներուն:

Ան կը գրէ «Ցուշիկք»ի նախաբանին մէջ.

«... Ինծի, իմ զգացմանս՝ արդարեւ այս աշխարհիկ լեզուս՝ շատ պզտիկ, շատ ցած, շատ անբաւական եկած է. ըսեմ նաեւ՝ թէ եւ շատ օտարացեալ, այլազգացեալ ի բնիկ հայկական ոճոյ, որ ամենէն աւելի հաճոյն էր ինծի. այնպէս կ'երեւի ինծի՝ թէ մեծ կրակ մը փտտած քուրջերով ծրարել կ'ուզեմ, երբ այն իմ հին եւ սրբազան հայրենեացս հրեղէն յիշատակները՝ այսպիսի խեղճուկ լեզուով կ'աւանդեմ, թողլով իր վսեմական գրոց լեզուն:

«Սակայն այս խօսքերս իսկ կու յայտնեն՝ որ իմ սրտիս զուարճութենէն աւելի քու եւ քու նմաննեացդ օգուտը դիտեր եմ, Հայկակ. եթէ կարենայի եւ ուզենայի Նարեկացւոյ Թռուցիկ եւ հրաթափ լեզուով մը վիպասանել, գուցէ քիչ մ'աւելի սիրտս կու զովանար կու հանդչէր. բայց անշուշտ առայժմ քիչերու հասկանալի պիտի ըլլայի, եւ շատերու անօգուտ»(1):

8.
ՅՕՆՔ ՇԻՆԵԼՈՒ ՏԵՂ

Ռամկօրէնով գիրք ու պարբերական շարադրելու այդ մտահոգութիւնը որ իրենց քարոզութիւնը ժողովրդական խաւերու մատչելի դարձնելու բաղձանքէն կը բխէր յաճախ, Մխիթարեաններն ու բողոքական միսիոնարները ծայրայեղութեան ալ մղեց:

Այնպէս որ ամերիկեան միսիոնարները յօնք շինելու տեղ աչք հանեցին յաճախ, մանաւանդ այն օրէն ասդին երբ Ս. Գիրքը աշխարհաբարի թարգմանելու մտահոգութիւնը եւս ունեցան:

Ռամկօրէնով երկեր շարադրելու այդ մարմաջը մոլորեցուց նաեւ Մխիթարեանները: Անոնց մտատանջութիւնը աշխարհաբարը գրական լեզու դարձնելու ցանկութիւնը չէր:

Մեզի հասած են Պոլսոյ ամէնէն գռեհիկ ռամկօրէնովը իրենց յօրինած թատերախաղերը: Եթէ անոնք շահեկան են այսօր մեր բանասէրներուն համար՝ որպէսզի Պոլսոյ երբեմնի խօսուած բարբառը

---

(1) Հ. Ղեւոնդ Ալիշան, «Ցուշիկք հայրենեաց Հայոց», Վենետիկ, հատոր Ա., 1869, էջ 19–20:

ուսումնասիրեն, իրականին մէջ անոնք թոյլ չեն տուած որ աչխարհաբարը աւելի առաջ ձերբազատուի իր գռեհկութիւններէն։

9.
ՋՄԻՒՌՆԻԱՆ ԵՒ ԻՐ ՆՊԱՍՏԸ ՄԵՐ ԼԵԶՈՒԻՆ

Բողոքականները չէին միայն որ Զմիւռնիան մասնակից պիտի ընէին ընդհանուր ճիղին։

«Շտեմարան պիտանի գիտելեաց»էն քիչ յետոյ, զոր բողոքականները սկսեր էին հրատարակել 1839ին, Զմիւռնիա ուրիշ երկու պարբերականներ եւս ունեցաւ՝ որոնք լոյս տեսան աչխարհաբարով եւ սատարեցին անոր ծաղկմանը,— «Արշալոյս Արարատեան»ը 1840ին, եւ «Հայրենասէր»ը 1843ին։

Ահա նմուչներ անոնց լեզուէն ալ։—

«Մեծ նեղութիւն կրեցի անհամար ճամբորդութիւններ ընելով, ու բնաւ բան մը չի չահեցայ այլ ամէն տեղ իմացայ եւ տեսայ մարդոց միօրինակ չարութիւնները եւ անոնց կերպ կերպ յիմարական ձեւերը։ Զգուեցայ անախորժ բերկրութիւններէն որոնք վայրկեան մը եւս կատարեալ ուրախութիւն չի տըւին ինծի, այլ հակառակը ինչպան դերեզմանին դուռը հասուցին զիս։ Ունայն փառասիրութեան մը եաեւէ իյնալով՝ ծանր գործքերու մէջ ինքզինքս նետեցի, բայց վերջը փոխանակ վարձք մը ընդունելու, յայտնի տեսայ խղդըւելու աղետալի չուանը։ Անիրաւութեամբ խաբեցայ ինքնահաճոյ կնիկ մը որ երեսանց սէր ցուցունելով իմ վրաս՝ այնքան չողոքորթեց զիս ու զրդռեց իմ սիրտս քաղցր յոյսերով, որ հիմայ ասդին անդին ժուռ կուգամ, եւ ուր երթալս չի գիտնալով ինքզինքէս ալ տաղտկացած եմ։ Ո՛հ. ո՞րքան լաւ կըլլար թէ որ մնայի ան դաչտերուն մէջ ուր ծնած եմ ու պարզմտութեամբ ապրէի։ Կերակուրը որ հոն կուտէի անարուեստ էր, բայց միշտ ախորժահամ կը թուէր ինծի։ Հանդերձներս թէպէտ չատ հասարակ էին, բայց ի՞նչպէս լաւ կը պահպանէին զիս եղանակներուն անբարեխառնութենէն, քան թէ այն հանդերձները որ չինել տըւի նորաձեւութեան փոփոխական բաղձանքով։ Աղքատիկ էր խրճիթս, բայց ո՞րքան հանդարտութիւն կը վայելի հոն, եւ ո՞րքան քաղցր էր իմ քունս ուր առանց անհանդըստութիւն մը զգալու երկար կը ննջէի»(1)։

*
* *

«Վստահութիւնը որ ունինք Հայրենասէր օրագրութեանս Ս.—

(19 «Արշալոյս Արարատեան», Բ. տարի, 1841, թիւ 50, 5 Սեպտ., Զմիւռնիա։

նուամիտ ընթերցողներուն վրայ՝ աներկմիտ կընէ թէ առաջին եւ երկրորդ թուոյն մէջ գտնուած քանի մը սխալներուն թէ տառից եւ թէ բառից՝ երկայնամտութեամբ ներողամիտ կըլլան վասնզի ամէն բանին սկզբնաւորութեան մէջ մէկէն ի մէկ կատարելութիւն չըլլար: Մենք մեր կողմէ երկնային խնամքին ապաւինելով ամէն ջանքը չենք ղլանար, միանգամայն հաստատ յոյսով թէ ազգիս Ազգասէր Տէրանց խնամքով հայեցուածը օրէ օր յառաջդիմութեանը վրայ անտարակոյս կընէ:

*** Նորին Վսեմ. Մանզար Լիվա փաշան հետեւակ զօրաց, ամսոյս 6ին քաղաքս մտնալուն, պատնէշին թնդանօթները սովորական պատուով բարեւեցին»*(1):

10·
ՀԱՅ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ԻՐ ՆՈՐ ԹԱՓԸ

Թանզիմաթին հետ էր որ զարկ սկսաւ առնուլ նաեւ հայ տպագրութիւնը Պոլսոյ մէջ: Պօղոս Ամասեանի հիմնած տպարանը այս շրջանին ալ կը շարունակէր գործել իր որդիներուն ձեռքով: Հոն կը տպուին, օրինակ, հայերէն առաջին պարբերականները՝ «Ազգապար բիւզանդեան» (1840) եւ «Սուրհանդակ բիւզանդեան» (1848), Յովհ. Մխրզա Վանանդեցիի «Արփիական Հայաստանի» (1836), Մատթէոս պատրիարքի «Լուսաշաւիղ»ը եւ «Հանդիսարան ուղղափառութեան» (1848), Գրիգոր պատուելի Փէշտիմալճեանի «Բառգիրք հայկազեան լեզուի»ն (1844–1846), եւ դեռ ուրիշ շատ գրքեր:

Թանզիմաթին հետ էր որ տպարկղ կը մտնէր հայ տպագրութեան այն մեծ պատկառելի դէմքը որ Յովհաննէս Մուհէնտիսեանն էր: Մինչ Սամաթիա 1810ին, «դիտութեան եւ ճեռարուեստի համար կարծես ստեղծուած տղայ», ինչպէս կ'ըսէ Թէոդիկ, ան ի սկզբան կ'ուզէ յարիլ երաժշտութեան՝ մարզուելով Համբարձում Լիմոնճեանի մօտ, բայց հօրը մահէն յետոյ 1831ին, ստիպուած ընտանիք մը հոգալու՝ ոսկերիչ կը դառնայ: Այս տպարկղին մէջ իր ունեցած ճարտարութիւնն էր որ պիտի մղէր զինք տառեր փորագրելու՝ Խաչատուր Մխաքեանի խորհուրդով, եւ տառճենելու տպարան մը տարքելու հոգը Սկիւտարի ճեմարանին մէջ 1839ին, փայտէ հասարակ մամուլով մը, որուն վրայ օրացոյցներ կը տպէ: Ճեմարանի փակումէն յետոյ եւս ա'լ չի լքեր իր նոր տպարկղը, մանաւանդ երբ 1843ին կը հրաւիրուի կայս. տպարանի վերատեսչութենէն Թուրքերէն թալիֆ կոչուած դիրը ձեւակերպելու եւ ձուլելու,

(1) «Հայրենասէր», Զմիւռնիա, 1843, Յունիս 11:

տակաւ դառնալու համար Թուրք տպագրութեան մեծ սատարներէն մին, ինչպէս պիտի տեսնենք երբ խօսինք Թուրքերուն մատուցած ծառայութեանց մասին, բայց միեւնոյն ատեն նուիրուած մնալով Հայ տպագրութեան զարգացման գործին, թէեւ անհրաժեշտ պիտի ըլլար բաւական խութեր դիմագրաւել, մանաւանդ Արապեաններու արգելքներուն երեսէն իրենց նոր մրցակիցին դէմ: Եւ սակայն ան կը յաղթահարէ ամէն դժուարութեան, Զուքուր-Չէշմէ խանին մէջ տպարան մը կը բանայ,— ինչպէս որ պիտի բանար յետոյ ուրիշ երկու Թաղերու՝ Սկիւտարի եւ Ղալաթիոյ մէջ ալ,— հայերէն գրքերու տպագրութեան կը սկսի, իր մտահոգութեան առարկայ դարձնելով առաւելապէս տպագրական տառերու կատարելագործութիւնը: Ինք է որ մայրեր պատրաստած է Համբարձում Լիմոնճեանի հնարած հայկական խազերուն համար՝ հնարաւոր դարձնելով այս կերպով անոնց օգտագործումը տպագրութեան մէջ: Ինքն է որ դարձեալ կ՚աւելցնէ թիւը հայ տառերու ձեւերուն եւ փունթօներուն: «Հետզհետէ կը շինէ, կը գրէ Թէոդիկ, 11, 14 եւ 18 բունթօ տառերը, որոնց գլխագիրներն ու նօտրերը միասին հաշուելով՝ 13 տեսակի կը բարձրացնէ զանոնք կարճ ատենի մէջ»: «Նորահնար 8 բունթօ գիր մըն ալ շինեցի — կը խոստովանի իր կենսագրականին մէջ — շիտակ սիւներով որուն շնորհիւ պոչաւոր գրերն ու ծոցագրերը մէջտեղէն վերնալով եւ գրերուն տեսակը քիչնալով, թէ՛ ձուլելու եւ մաքրելու, եւ թէ՛ շարելու շատ դիւրութիւն կու տար»: Պողպատի վրայ հայ տառեր դաջն ու դիւրին գծելու համար կը հնարէ մասնաւոր գործիք մը, նաեւ մեքենայ մը, (իր ժամանակին համար կարեւոր մե՛ծ յաջողութիւն), որուն մէջ պողպատ եւ պղինձ տեղաւորուելով, յառաջ բերած ճնշմամբ՝ հայր գիրերէն դիւրաւ կը հանէ մայր գիրերը, որոնցմով է որ կը ձուլուին կապարեայ տառք: Այս կերպով մեծապէս դիւրացուցած կ՚ըլլայ տառերու փորագրութիւնն ու ձուլումը, կեանքին մէջ բնաւ ուսումնասիրած եւ ընդօրինակած չըլլալով Թաքնութիւնները եւրոպական ճարտարարուեստին: Իր յօրինած այդ գիրերով է որ տպուած են նոյն ատենուան գրեթէ բոլոր հայերէն գիրքերն ու թերթերը, մանաւանդ «Մասիս»ը: Այնպէս որ եթէ անիկա օսմ. այբուբենքին կաղապարներն ամենավերջին կատարելութեամբ կերտելու չյատկացունէր իր կեանքին լաւագոյն տարիները, տարակոյս չկայ թէ իր տպարանն օժտուած պիտի ըլլար աննախընթաց կերպով ճոխ մթերքով մը մեսրոպեան զանազան ու զարմանազան տառերու»(1):

Միհէնտիսեան իր նորահնար տառերուն մասին հետեւեալ բա՛-

(1) Թէոդիկ, «Տիպ ու տառ», էջ 76:

յաջորդիւնները կու տար 1847ին տպուած յայտարարութեամբ՝ պարզելով թէ ինչու անոնք նոյնը չեն նախնեաց գիրերուն հետ.

«Մենք Նախնեաց գիր ըսելով կ՚ենթադրենք Ս. Մեսրոպի հնարած երկաթագիրը պիտի իմանանք, հիմակուան դործածած յղկեալ երկաթագիրներս անդամ բունէն բազմապատիկ հեռացած ըլլալը մէկդի, բոլորագիրը ըսածնիս ալ այնչափ այլածլած է որ Մեսրոպեան նշանագիրը ըսելու ապացոյց՝ միայն բոլորագիրը կարդալնիս մնացած է: ...Ս. Մեսրոպ նեղ առեներն մէջ՝ քաշած տառապանքներովը ազգին կաթոլիկութիւնը լեցնելու ջանքով, դիւրին կամ դժուար գրուելիք գիր մը հանելու փոյթ տարաւ, վասնզի այն ժամանակի կարիքնիս գիր մը ունենալ էր, քան թէ գրի մը դիւրաւ գրուիլը: ...Գիրերն ձեւը չնորհքելու առեն չկար: ...եւ ահա վերջին դարերուն՝ բոլորագիրը հանեցին երկաթագիրէն եւ բոլորագրէն ալ նոսր գիրը: ...Տպագրութիւնը մեր մէջը հաստատելու առեն ալ, իբրեւ տպագրուիլն յարմար բոլորագիրը ընտրուեցաւ: ...Մենք հիմայ ոչ նախնեաց նշանագրերը արհամարհելով, ոչ ալ երախտաւոր գործիներուն տպիւտ դնելով՝ համարձակեր ենք այս փոփոխութիւնս ընելու, ...դժուարութիւնները վերցնելով ազգին բանասէրներուն ծառայութիւն մը ընելու փափաքով»(1):

Թանգիմաթի սոյն առաջին տասնամեակին Մուհէնտիսեան տպարանէն լոյս տեսան Սերվիչէնի «Մանկատածութիւն»ը (1844) եւ «Բարոյական սկզբունք»ը (1846), Կրճիկեանի «Մետաֆսաբանութիւն»ը (1846), Հիսարեանի «Համառօտ պատկեր Նաբոլէոն Պոնապարդին վարուց»ը (1847), Տէրոյենցի «Հնախօսութիւն ազգաց»ը (1846) եւ «Ճառ հաղորդութեան) (1845), «Խորհրդածութիւն Փասքալայ» թարգմանուած Տէրոյենցէ (1844), Ֆրանքլինի «Հաւրըստութեան ճամբան», Զօրայեանի թարգմանութեամբ (1841), եւայլն: Աչխարհաբարը իր առաջին փորձերուն մէջ Մուհէնտիսեաններն ալ բան մը կը պարտի այսպէս:

Արապեան եւ Մուհէնտիսեան տպարանները այս շրջանի միակ հայկական տպարաններն եղան: Պէտք է աւելցնենք որ Մխիթարեաններն այս շրջանին եւս Պոլիսը ողողեցին իրենց հրատարակութիւններով, որոնց մէջ աչխարհաբար գիրքեր ալ կան, ինչպէս Հ. Աբրահամ Ճարեանի, Հ. Համազասպ Թերճիմանեանի, Հ. Եփրեմ Սէթեանի, Հ. Ստեփան Եաղըճեանի, Հ. Անդրէաս Ծուլիկեանի, Հ. Պետրոս Մինասեանի, Հ. Սամուէլ Սամսարեանի յօրինած դասագիրքերը, եւ զանազան մանկական գրքոյկներ:

---

(1) «Յայտարարութիւն վասն նորակերտ տառից», Կ. Պոլի 1847:

Միւս կողմէ բողոքականները աչխուժացած են արդէն իրենք ալ՝ ինչպէս Իզմիրի նոյնպէս եւ Պոլսոյ մէջ։ Հայ ժողովուրդի ծոցէն ներս թափանցելու իրենց առաջին փորձերը անոնք կ'ընեն իրենց հրատարակած դիրքերուն միջոցաւ։ Պոլսոյ մէջ անոնք հաստատած են արդէն Ա. Պ. Զըրչըլի եւ Գ. Ճոնսոնի տպարանները որոնք հայերէն դիրքեր եւս լոյս կ'ընծայեն։ Բայց անոնք առաւելապէս Զմիւռնիան է որ կայան ըրած են իրենց, ու հոն կը տպեն իրենց քարոզչական գրքերը։ 1838–1848 տարիներուն անոնց կողմէ այնտեղ տըպուած նման գրքոյկներուն թիւը երեսունը կ'անցնի, բայց «Շտեմարան»էն զոր նոյնպէս իրենք կը հրատարակէին։

Հայ տպագրութիւնը, այսպէս, կը փորձէր համընթաց քալել նոր սերունդի միւս ճիւղերուն հետ, օգնութեան հասնելով նաեւ թուրքին։

11.
ՊՈԼԻՍ ԽԱՆՉԱՐՈՒՐ ՀԱՅ ԼՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

Երեք տասնամեակ պէտք է մաչեցնէր դարը որպէսզի Պոլիսը եւս իր հայերէն թերթին ունենար։ Եւ սակայն դեռ իսկական հայ թերթը չէր ան։ Իրականին մէջ թուրք պաշտօնաթերթին՝ «Թաֆվիմի վաֆայի»ի հայերէն փոխոխակներն էին առաջին հայ թերթերը որոնք լոյս տեսան Պոլսոյ մէջ։

Պոլսահայ առաջին այդ թերթը հրատարակուած է 1832 Յունուար 13ին, Սուլթան Մահմուտի հրամանով։ 1831ին Պոլիս էր հրաւիրուեր Ալեքսանդր Պլաք անուն Ֆրանսացին, որ 1825էն սկսեալ Իզմիրի մէջ կը հրատարակէր «Սփէֆթաթէօր տը Լ'Օրիան» թերթը եւ անոր էր յանձնուեր Ֆրանսերէն «Մօնիթէօռ Օթթօման» անուն պաշտօնաթերթի մը խմբագրութիւնը իբր օգնական Օսմանեան պետութեան։ Արդ 1832ին անոր վրայ աւելցուեցաւ թուրքերէն մաս մը «Թավֆիճի վաֆայի» անունով, եւ որպէսզի երկրին բովանդակ բնակչութեան մատչելի ըլլային անոր տուած լուրերը՝ սուլթանին հրամանով սոյն պաշտօնաթերթին կցուեցան նաեւ յունարէն, հայերէն, արաբերէն եւ պարսկերէն բաժիններ։ Հայերէն բաժինը «Լրոյ գիր Մեծի Տէրութեան Օսմանեան» տիտղոսը կը կրէր, եւ մինչեւ 1840 այս անունով լոյս տեսնելէ յետոյ՝ այս թուականէն սկսեալ «Ցայտարար գիր լրոյ Մեծի Տէրութեան Օսմանեան» տիտղոսը կ'առնէր, այս տիտղոսին ներքեւ հրատարակուելու համար մինչեւ 1848 տարին, իսկ 1849–1850 լոյս տեսնելու համար «Սուրհանդակ բիւզանդեան — Լրագիր Տէրութեան Օսմանեան» անունով։

«Ցայտարար գիր լրոյ» հետեւեալ հայերէնը կը գրէր 1841ին.

«Ամէնուն յայտնի է որ մէկ ազգ մը եւ տէրութիւն մը որչափ

բազմամարդ ըլլայ, այնքան աւելի բարգաւաճ եւ զօրեղ եղած կըլլայ: Եվրոպայի ակրութիւնները ասոնք պիտնալով իրենց երկիրներուն մէջ հիւանդանոցներ կը չինեն, որ ցաւագար մարդիկ չուտով առողջութիւն գըտնան, եւ անգործ մարդիկը աշխատցընելով՝ գրամ վաստըկցնել կու տան, որ խղճութենէ ազատվելով կեանքերնին անվնաս մնայ»:

Հայ լրագրութիւնը եւս թանզիմաթին կը պարտի արեւմտահայութիւնը: 1839–1843 տարիները, արդարեւ, ուշագրաւ տարիներ են հայ մամուլի պատմութեան համար: Մէկը միւսին հաւէն լոյս կը տեսնեն հայերէն առաջին թերթերը, ճամբայ բանալով իսկական հայ մամուլին, որ պիտի առեղծուէր տասնեակ մը տարի յետոյ միայն՝ վերելքի նոր ճիգերուն հետ:

Զմիւռնիան Պոլիսը կանխեց, բայց, աւա՛ղ, բողոքականներուն շնորհիւ: Անոնք էր որ, 1839ին, կը սկսէին հրատարակել «Շտեմարան պիտանի գիտելեաց»ը, որ մինչեւ 1854 պիտի տեւէր, եւ որուն «15 տարուան հատորներուն մէջ, ինչպէս դիտել կու տայ հայ բանասէր մը, ազգային որեւէ դրութեան չենք հանդիպիր», անդլերէն թերթերէ քաղուած պատմուածքներէ եւ դիտական լուրերէ բաղկացած ըլլալով անոր ամբողջ պարունակութիւնը, որով «հայ լրագրութեան մէջ մեծ յիշատակ մը չէ թողած»(1):

Ան իր առաջին թիւով իսկ կը գրէր·

«Մեր Շտեմարանը աշխարհաբար լեզուաւ պիտի ըլլայ: Գրաբար լեզուին գերազանց ճոխութեանը եւ գեղեցկութեանը վրայ մենք տզէտ չենք: Բայց քանի որ ան ազնիւ լեզուն ազգին մեծ մասը չի հասկընար, եւ քանի որ ճշմարիտ մարդասիրութիւնը միշտ չատերուն օգուտին կը նայի քան թէ քիչերուն բաղձանքը կատարելու, արժան դատեցանք որ մեր Շտեմարանը ամկօրէն ըլլայ: Աւելի է մեզի պիտութիւնը կղպանքի տակ դնել, որ աղքատը եւ տզէտը չի կրնայ առնել անոր համը: Ասիկա ջուրը ու օդը անոնցմէ արգիլել է, որոնք որ պիտութեան պէս Աստուծմէ պարգեւեցան՝ բոլոր մարդկային ազգին ձրիապէս վայելելուն համար: Սակայն չենք ըսեր թէ դրաբարը բոլորովին հալածական պիտի ընենք մեր Շտեմարանէն: երբեմն հին եւ նոր հեղինակներէ առնուած ընտիր պարբերութիւններ կամ բանաստեղծական ոտանաւորներն ալ ասոր մէջը աթոռ մը պիտի դտնան նստելու:

«Աղէկ դիտենք աշխարհաբար լեզուն յառաջացընելու հարկաւորութիւնը՝ օր ըստ օրէ սրբագրութեամբ անիկա մշակելով: Ուրեմն

---

(1) Վ· Զարդարեան, «Թրքահայ Լրագրութիւն», Գահիրէ, 1932, էջ 7:

խնամով պիտի զգուշանանք այլազգի բառեր չի գործածել մեր գրութեանը մէջ, առաւել ընտրելով հարկաւորած տեղը գրաբար դժուարիմաց բառերը էջին տակը տաճկերէն բառերով բացատրել քան թէ անոնք փարանթազիզի մէջ մեր խօսքին մէջը խօթելով պըշտըկել անիկա: Ասանկով աս գործը կարդացողները՝ ամսէ ամիս օգնութիւն պիտի գտնան ասկէց իրենց եղուին էվէլօք տեղեակ ըլլալու: Եւ այսպէս մեր տկար ջանքովը Հայկայ որդոցը խօսած բուն հայերէնը հետըզհետէ բոլոր ազգին մէջը պիտի մտցունենք՝ ազատաբար անիկա գործածելու համար»:

Չենք գիտեր թէ հայ ժողովուրդը որքան փնտռեց «պիտանի գրելեաց այս շտեմարանը»: Գիտենք միայն որ յաճախ ձրի տարածուած է ան:

«Ամերիկեան դոլլարներով ապահովված, բողոքական դաւանական քարոզներն անուշ կլլեցնելու համար,— կը գրէ Գարեգին Լեւոնեան,— Շտեմարանի խմբագրութիւնը ծախսերի առաջ կանգ չէր առնում, թերթը նոյն իսկ ձրի տարածելով. եւ որպէսզի միալար կրօնական-աստուածապաշտական օրօրներով ձանձրալի չդառնան, ճարպիկ խմբագիրները Շտեմարանի էջերում, մէջ ընդ մէջ, տալիս էին գիտական տեղեկութիւններ եւ հետաքրքիր նիւթեր»(1):

Զմիւռնիան «Շտեմարան»ը առանձին չթողուց: Հայ լեզուով լոյս կը տեսնէր ան, բայց հայու թերթ չէր. հայ ժողովուրդը կը խրտչէր ինչ որ կու գար բողոքականներէն որքան ալ անոնք արցունք թափէին հայերուն համար: Եւ ահա, 1840ին, Իզմիր իր հայերէն թերթը կ'ունենար, «Արշալոյս Արարատեան»ը, զոր կը խմբագրէր Ղուկաս Պալթազարեան եւ որ լոյս պիտի տեսնէր գրեթէ կէս դար (1840–1887): Պալթազարեանի թերթը այն խիզախ օրկանը չէր ինչպիսին պիտի դառնային աւելի յետոյ «Ծաղիկ»ը եւ ուրիշ թերթեր նոյն այդ Իզմիրին մէջ, բայց քանի մը տարի հայ կեանքի միակ ցոլարանը մնաց ան, եւ իր էջերը բացաւ ամէն անգամ որ մարդիկ կարիք ունեցան աւելի համարձակ խօսելու: Այսպէս՝ հոն ապաստանեցաւ Կարապետ Վրդ. Շահնազարեան Տէրոյենցի դէմ պայքարած ատեն, ինչպէս եւ Փարիզի Մխիթարեան վարդապետները՝ երբ կարօտ եղան ազատ բեմի մը Ս. Ղազարի կաշկանդումներուն դէմ:

Ան իր դերը կատարեց այսպէս մեր վերածնունդի շարժման մէջ, որքան որ լայն չեղաւ իր բացած հորիզոնը:

«Արշալոյս Արարատեան» հանդիսանում է առաջին իսկական քաղաքական հասարակական հայ թերթը, կը գրէ Գարեգին Լեւոնեան: Շատ շուտով Պալթազարեանի լրագիրը լայն համակրութեան

(1) «Հայոց պարբերական մամուլը», էջ 20:

է հանդիպում թէ իր գործունէութեամբ եւ թէ բազմազան կարեւոր յօդուածներով ու թղթակցութիւններով։ Թիւրքիայի մեծ քաղաքներից, գաւառներից զատ, այս թերթը սկսում է տարածվել Կովկասի, Հնդկաստանի, Պարսկաստանի Հայերի մէջ, մտաւոր կուլտուրական կապ հաստատելով նաեւ հեռաւոր գաղութների հետ»(1)։

Պոլիս սակայն ինք եւս չուզեց ետ մնալ։ Իր հայերէն թերթն ունեցաւ ան ալ նոյն այդ տարին, 1840ին։ «Ազդարար բիւզանդեան»ն էր, զոր իբր շաբաթաթերթ լոյս ընծայեց Խաչատուր Ոսկանեան (1818–1900), ժամանակին ամէնէն խիզախ մտաւորականներէն մին, որ Ամերիկա անցուցած էր իր պատանեկութիւնը։ «Ազդարար» լոյս կը տեսնէր «Լրոյ գիր»ի տպարանին մէջ եւ «քաղաքական, բանասիրական, առեւտրական եւ գրոսական» բովանդակութիւն ունէր։ Ան 5րդ թիւէն սկսեալ տաճկերէնի վերածուեցաւ՝ տիտղոսը պահելով հանդերձ, որպէսզի ընթերցողներու աւելի ստուար թիւ մը ունենայ։ Եւ սակայն տարիէ մը աւելի չտեւեց իր գոյութիւնը նաեւ այդպէս։ Կ՚ըսուի թէ իր կեանքը կարճ տեւած է որովհետեւ կը յարձակէր ամիրաներուն՝ մանաւանդ Ճանիկ ամիրային դէմ, որ բայանիկ ազդեցութիւն կը վայելէր եւ որ խափանել տուած է թերթը(2)։

Եւ վերջապէս լեզու առին Մխիթարեաններն ալ։

Վենետիկ որ առաջինն էր եղեր Պոլսոյ հայուն թերթ տուող անոր իսկ լեզուովը գրուած, չուրջ քառորդ դար յետոյ կ՚ուզէր ինք եւս քալել կեանքին հետ, «Բազմավէպ»ը ստեղծելով 1843ին, պահու մը երբ Պոլիս ինք իր թերթը չունէր։

«Բազմավէպ» իր անդրանիկ թիւին յառաջաբանին մէջ կ՚ըսէր·

«Իրաւ է որ 1800 թուականէն ինչուան 1820 մեր տպարանէն(3), անկէց ետքն ալ ինչուան մօտ տարիներս ուրիշներէն, այլեւայլ բանասիրական ու քաղաքական օրագրութիւններ ելան, բայց անոնք ազգային վիճակին զանազան փոփոխութիւններուն պատճառաւը հիմա դադրած են։ Կը գովենք հիմակուան ազգասէր Զմիւռնացւոց «Արշալոյս Արարատեան» անունով օրագիրը, որ ազգասիրութեան եւ ուսումնասիրութեան հոգւով կը ջանայ լեցընել ազգը, ու մեծ պատիւ կ՚ընէ անոր վրայ աշխատողին, եւ առհասարակ ընդունելի

---

(1) «Հայոց պարբերական մամուլը», էջ 21։

(2) Վ. Զարդարեան, անդ, էջ 8։

(3) Կ՚ակնարկէ «Տարեգրութիւն» (1799–1802), «Եղանակ բիւզանդեան» (1803–1820), «Դիտակ բիւզանդեան» (1808–1816), «Յիշատակարան» (1807), տիտղոսով պարբերականներուն որոնք լոյս տեսան Վենետիկի մէջ։

եղած է ամէնուն. նմանապէս «Շտեմարան պիտանի գիտելեաց» ըսուած տետրակները. մէյն թէ ասոնք ալ ազգին ուսումնասիրութիւնը կը յայտնեն ու կը վառեն, բայց ուսումնական հետաքրքրութիւնը չեն կշտացըներ։

«Ասոնք դիտնալով ու ազգասէր կարդացողներէն յորդորուելով՝ յանձն առինք ասկէ ետքը «Բազմավէպ» անունով օրագիր մը հանելու, որ համառօտ՝ պարզ ու զուարճալի ոճով հասկըցընէ մեր ազգին, թէ հիմա Եւրոպային մէջ ո՛րչափ կամ ի՛նչ կերպով առաջ կերթան ամէն տեսակ ուսմունքը, ի՛նչ նոր գիւտերով ծաղկած են արհեստները, ինչ օգտակար տեղեկութիւններ կան աշխարհքիս այլեւայլ տեղերուն ու բնակիչներուն վրայ, ինչ ստոյգ փորձերով հաստատուած դիտելիքներ կան անտեսութեան վրայ, կամ մարդուս կրթութեանն ու առողջութեանը վրայ»(1)։

Ձիշդ նոյն տարին Զմիւռնիան արձագանգ տուաւ կրկին։ «Արշալոյս Արարատեան»ի կողքին ստեղծեց 1843ին «Հայրենասէր»ը որ յոյս կը տեսնէր «Արարածոցնեաց Ընկերութեան» կողմէ, խմբագիր ունենալով Ա. Յ. Մելիքսեթեանցը։ Երկար չեղաւ սակայն իր դոյութիւնը, ոչ ալ նկատելի եղաւ դերը զոր կատարեց։

Պոլիսը կարիք ունէր սակայն բեմի մը։ Նախաձեռնութիւնը այս անգամ ազգային իշխանութիւնները առին, 1846ին հիմնելով «Հայաստան»ը եւ անոր խմբագրութիւնը յանձնելով Յովհաննէս Տէրոյենցի եւ Մկրտիչ Ազաթօնի, երկու հակառնեայ ղէմքերու, որոնցմէ առաջինը հայ խաւարամտութեան խարխափը պիտի դառնար յետոյ, իսկ երկրորդը դեր պիտի ստանձնէր չուտով սահմանադրական չարժման մէջ։ 1848ին Տէրոյենց պահ մը քաշուեցաւ թերթէն, որուն նիւթական հոգը Պատրիարքարանն ստանձնեց, իսկ վերատեսչութիւնը Մկրտիչ Ազաթօն, աշխատակից ունենալով ժամանակին կարկառուն մտաւորականներէն չատեր, ինչպէս Սէրվիչէն, Կրճիկեան, Գրիգոր Ազաթօն, Զօրայեան, եւայլն։ 1850ին Տէրոյենց դարձեալ կու դար թերթին գլուխը Գերապոյն Ժողովի որոշումով եւ երկու տարի եւս կը վարէր զայն, հետզհետէ կորսնցնելով սակայն համակրութիւնը զարգացած դասուն՝ Շահնազարեանի խնդրոյն մէջ իր խաղցած տխուր դերին պատճառով, եւ երթալ նոր բեմ ճարելով իրեն «Հայաստան»ի փակումէն յետոյ, որ տեղի կ'ունենար 1852ին։

Վիեննական Մխիթարեանք չուզեցին Ս. Ղազարէն եւս մնալ։ «Բազմավէպ»էն չորս տարի յետոյ, այն է 1847ին, սկսան հրատարակել իրենց «Եւրոպա»ն։ Առօրեայ դէպքերուն աւելի կապուած, քան «Բազմավէպ»ը, վանքի մը դռան փոքր մկկ ճեղքէն էր որ կը

---

(1) «Բազմավէպ», Ա. տարի, 1843, թիւ 1, էջ 4։

դիտէր սակայն զանոնք, ու չէր կրնար մասնակցիլ հայ ժողովուրդի վերելքի մեծ ճիգերուն, ճիշդ «Բազմավէպ»ին պէս: Ճիշդ է՝ դիտե- լիքներու եւ լուրերու ալ կարիք ունէին հայ զանգուածները, բայց անոնց անհրաժեշտ էր նաեւ շփում ունենալ աշխարհի միւս յուզում- ներուն հետ՝ որոնց առջեւ վանքերը չէին կրնար իրենց դուռները բանալ:

12.
ՏԻՐԱՑՈՒՆԵՐԸ ԴԵՌ Ի ՊԱՏՈՒԻ

Հայ երգը Թանգիմաթին չէր սպասած մտահոգութեան առար- կան դառնալու համար մարդոց:

Այդ մտահոգութեան դրօշակիրն եղաւ, ինչպէս տեսանք, Համ- բարձում Լիմոնճեան: Բայց ան աչքերը կը փակէր 1839ին, ճիշդ Թանգիմաթի տարին, կէս ձգած, աւա՛ղ, իր գործը:

Հայ երգին ճամբայ բանալու համար կատարուած բոլոր փոր- ձերը ահաւոր խոչընդոտ մը ունեցան սակայն իրենց քայլերուն առ- ջեւ,— տիրացո՛ւն:

Այն երանելի օրերուն՝ երկու դասեր կը սոնքային Պոլսոյ մէջ, — տիրացուն ու Թուլումպաճին, երկուքն ալ հպարտ իրենց ասպա- րէզովը: Փառքի ի՛նչ վայրկեան էր տիրացուի մը համար ոսկեթել շապիկը հագած դասը կենալ տօնական օր մը, ու երգել այն օրուան մեղեդին կամ Տէր–Ողորմեան: Ու ի՛նչ յաղթանակի պահ՝ ժողո- վուրդին մէջէն անցած ատեն լսել աջէն–ձախէն ժամէն դուրս ելլե- լուն.

— Զայնդ անսպառ, տիրացու Գրիգոր...

Ջրհանը ուսերնուն՝ նոյնքան սոնքալով փողոցներէն կ՚անցնէին Թուլումպաճիները երբոր կրակ մարել կ՚երթային շապիկ–վարտի- կով:

Ի՛նչ գեղեցիկ բառ էր երբեմն եղեր «պատուելի»ն. դայն ատե- նին կու տան եղեր ուսուցիչներուն. բայց յորմէ հետէ ան սկսաւ խորհրդանշել վարժապետի բրածոյ թիփը որուն ձեռքին տակ հայ մանուկը կը խամրէր, ծիծաղելի դառնալ սկսաւ բառն ալ. մանա- ւանդ երբ սկսան դայն իրենց ուսերուն առնել բողոքական քարոզիչ- ները իբրեւ տիտղոս:

Նոյնն է նաեւ «տիրացու»ն: Երբեմն անով կ՚որակուէր հոգեւոր կոչման պատրաստուող մը, մէկը որ օր մը տէրտէր պիտի դառնար: Եկող–գացող տիրացուները խայտառակեցին խեղճ բառը, մինչեւ որ հեգնական մակդիրի մը վերածեցին դայն:

Ու մինչ հայ պատուելին պատմութեան կ՚անցնէր՝ տիրացու- ները շարունակեցին տէր–տիրական մնալ Պոլսոյ մէջ,— քաղաքի մը

մէջ որ հոգի կու տար աղուոր ձայն ունեցողներուն, ինչ ալ երգէին անոնք: Եւ որովհետեւ կէս մը արեւելցի էր հայը, եւ իրեն դուր կու գային արեւելեան մեղկ, ծեքծեքուն, լալկան եղանակները, ու կը կարծէր թէ անոնց մէջ պահ մը կը մոռնայ իր հոգերն ու կսկիծները,— ան իր հոգին կը յանձնէր տիրացուներուն:

Այսպէս էր որ տիրացուն հայ եկեղեցական երաժշտութիւնը կրցաւ խոշտանգել հայ ժամուն մէջ իսկ, ու չարչարել հայ մեղեդիները իրենց իսկ սրբավայրէն ներս: Դպրաց-Դասերը՝ ուր ապաստանած էին անոնք՝ կը հովանաւորէին այդ ասպատակութիւնը, ամէն մէկը կոնակը ամիրայի մը տուած, անոր շուքն ու պաշտպանութիւնը տարածելով տիրացուներուն վրայ եւս:

*
* *

Համբարձում Լիմոնճեան, ինչպէս յիշեցինք, քանի մը սաներ թողած էր սակայն ետին: Ասոնցմէ Թամպուրի Ալիքսան եկեղեցական երաժշտութենէն հեռացաւ, զոր շատ սահմանափակ կը գտնէր իր հազիւ թէ 20 եղանակներովը՝ հաշուելով ութը ձայները իրենց բոլոր դարձուածքներով միասին, մինչդեռ քաղաքական երաժշտութիւնը անսահման էր իր ճոխ եւ բազմազան եղանակներով, որոնց թիւը մինչեւ 300ի կը հասցնէր Թամպուրին: Ի սկզբան մեկուսացած ապրեցաւ Ալիքսան, Սկիւտարի իր տունը՝ ուր նուագի խումբ մը կազմած էր իր երկու քոյրերուն հետ, ընտանեկան յարկի տակ: Իր համբաւը սակայն տարածուած էր եւ դուրսը, նուագելու կը հրաւիրուէր յաճախ թաղէ թաղ: Եգիպտոսի Խտիվ Սայիտ փաշան ի վերջոյ Գահիրէ հրաւիրեց զինք, ուր ամբողջ հինգ տարի մնաց ճոխ կերպով վարձատրուելով եւ սակայն մսխելով իր վաստկած գումարները: 1859ին դարձաւ Պոլիս, ուր մեռաւ հինգ տարի յետոյ, դրեթէ թշուառ: Ան հեղինակն է տասի չափ շարքիներու:

Երկրորդը Լիմոնճեանի սաներէն՝ Նէյզան Զէնոբն էր, իր իսկ որդին: Իր հօրը հետ մէկտեղ շատ էր ման եկած թէքքէները, եւ պզտիկ տարիքէն ընտելացած էր նէյէ արուեստին, զոր կատարելագործեց յետոյ, ի վերջոյ ցմիշտ հեռանալու համար եկեղեցական երաժշտութենէն: Իր համբաւը տարածուած շուտով՝ Սուլթան Մեճիտ իսկ ուզած էր լսել զինքը: Խոցուած սակայն իր երախայրին մահէն՝ որ ջրամոյն էր եղեր, 1863ին մեկնեցաւ Եգիպտոս, իր համբաւին հետ մէկտեղ, եւ Խտիվ Սայիտ փաշայի սիրելի նուագածուն դարձաւ, բնակութիւն ստանալով նոյն իսկ խտիվական ապարանքին մէջ: Իր աչքերը փակեց սակայն շուտով, 1866ին, արդէն 56 տարու:

Պապա Համբարձումի խոստմնալից մէկ ուրիշ սանը Պետրոս

Զէօմլէքճեանն էր եղեր, ան ալ նախապէս դերձակ իրեն պէս։ Պետրոս Ջուխտակ ալ սորվեր էր, եւ սկսաւ Ջուխտակի դասեր տալ ի սկզբան։ Յետոյ երաժիշտ–ուսուցիչ կարգուեցաւ Սկիւտար Ս. Կարապետ եկեղեցին, բայց դառն պահեր ունեցաւ իր պաշտօնին մէջ։ Կարապետ նախկին պատրիարքը որ չատ համակիր չէր համբարձումեան ձայնագրութեան եւ Սկիւտար էր քաշուած այդ պահուն՝ կ'ենթէի կը նեղէր զինքը։ Այնպէս որ երբ հայ կաթոլիկները համայնք պառնալէ յետոյ Ցիսուս Փրկիչ անուն եկեղեցի մը չինեցին Ղալաթիոյ մէջ՝ Պետրոս ընդունեց անոնց հրաւէրը երաժիշտ–դասատուի պաշտօնը ստանձնելու հոն։ Ցարեցաւ կաթոլիկութեան, եւ սակայն մահը վրայ հասաւ չուտով, 1840ին։

Աբիսողոմ Իւթիւճեան, որ նոյնպէս խոստմնալից մէկ սանն էր Պապա Համբարձումի եւ որ անոր հետ մէկտեղ յաճախ պատրաստած էր Պոլսոյ թէքէքէները՝ եղանակներ գրի առնելով եւ զարմացնելով չէյխերը, քանի մը տարի պաշտօն վարեց Ֆասդիւզ, բայց ի վերջոյ յարեցաւ բողոքականութեան, եւ դեռ երիտասարդ՝ եղերական մահ մը ունեցաւ 1847ին, ինչպէս պիտի տեսնենք։

Հինգերորդը՝ Յովհաննէս Միւհէնտիսեան, որ հայ տպագրութեան մեծագոյն երախտաւորներէն մէկը պիտի դառնար չուտով, եւ տեսակ մը կիւթէնպէրկ Թուրքերուն համար, այլապէս սատարեց հայ երաժշտութեան։ «Թէեւ աս ալ իր ընկերակիցներուն պէս աշակերտած է Պապա Համբարձումի, բայց միւսներուն չափ կոչում չունենալով այդ դեղարուեստի ձայնական մասին, չկրցաւ ձայնադէտ մը ըլլալ, սակայն ընդհակառակն՝ գործնական ճիւղին մէջ չատ աւելի արդիւնքներ ցոյց տուաւ քան միւս ընկերները, վասնզի ո՛րքան որ ձայնագրութեան դիւրը եղած էր, դժբախտօրէն անկատար կը մնար՝ առ ի չգոյէ տպեալ ձայնանիշերու. ահա այս գործոն դերին մէջ էր որ Յովհաննէս մեծ բաժին մը ունեցաւ, երկար աեւեններ զոհելով Շարականաց խազերն որոշ կերպով ճուլելու համար ի պէտս ուսանողաց, յորում կատարելապէս յաջողեցաւ՝ իր անխոնջ աշխատութեամբ հետզհետէ լաւագոյններն երեւան բերելով»(1)։

Արիստակէս Յովհաննէսեանն էր սակայն որ պատուով պիտի չարունակէր վարպետին կէս ձգած գործը։ Ամէնէն օժտուածն էր Պապա Համբարձումի սաներուն մէջ, եւ վայելած ալ էր անոր մասնաւոր հոգածութիւնը, այնպէս որ Լիմոնճեանի մահէն յետոյ միակն էր որ կրնար յաւակնիլ անոր յաջորդութեանը։ Բայց նոյն այն տիրացուները որ խութիր չարեր էին վարպետին քայլերուն առջեւ,

(1) Արիստակէս Քհնյ. Հիսարլեան, անդ, էջ 53–54։

չպիտի հանդուրժէին որ անոր աշակերտը դար իրենց տիրապետութիւնը խախտելու համար հայ եկեղեցիներու մէջ։ Արիստակէս իր պաշտպաններն ունեցաւ սակայն, որոնք յաջողեցան երաժիշտ-ուսուցիչ կարգել տալ զայն Մայր-Վարժարանի սաներուն։

«Ասոնք ըստ բաւականի կարգադրելէ վերջը, ի դիւրութիւն ուսանողաց՝ միավանկ բառերու վերածեց ձայնանիշերու անունները, որով փոխանակ բօ, է, վէ, բէ, խօ, պա ըսելու՝ տի, նի, զի, բի, րի, փի, լի անուանելով՝ որոնք կը համապատասխանեն Եէկեահ, Աշրան, Արաք, Րաստ, Տիւկեահ, Սէկեահ, Չարկեահ ձայներու, ինչպէս նաեւ ասոնց կիսավերներն ալ՝ տէ, նէ, զէ, բէ, թէ, փէ, լէ անուանելով, որոնք կը համապատասխանեն Բէս Նիսար, Բէս Աճէմ, Կէվէշտ, Զէրկիւլէ, Քիւրտի, Բուսէլիք, Սապա կամ Հիճազ ձայներուն, որպէսզի նորավարժ աշակերտը ո՛րեւէ եղանակ մը երգած ատեն դժուարութիւն չկրէ՝ ձայնանիշերու թէ՛ ամբողջ եւ թէ՛ կիսաձայն անունները կարդալու, նո՛յն իսկ ընդհարումները (չարքմա)»(1)։

«Արիստակէս մեծ դժուարութեան մը առջեւ կը գտնուէր սակայն. վասնզի թէեւ Միւհէնտիսեանի միջոցաւ Պապա Համբարձումի հեղինակութեանց մեծագոյն մասը իրեն յանձնուած էր, բայց Լիմոնճեան տակաւին չէր կրցած բոլոր չափերն ու ամանակները պէտք եղած կերպով կանոնաւորել, որպէսզի իւրաքանչիւր ձայնանիշի վրայ դրուի՛ նաեւ տեւողութիւնը, առանց որոյ թերի կ՚ըլլային կարդացուած եղանակները։

«Այս կարեւոր պակասները լրացնելու համար Արիստակէս՝ օժանդակութեամբ Միւհէնտիսեանի՝ հնարեց մանր չափերը՝ ծունկ, ծնկներ, կիսաթաւ, քառաթաւ, ինչպէս նաեւ իւրաքանչիւր եղանակի բաշխման ընթացքը որոշելու համար նշաններ յատկացուց՝ ծանր, չափաւոր եւ յորդոր, բաղխումներու՝ տիւմ, թէք, թէքէ, թէհէք անունները մէկդի ձգելով որոնք Ուսուլներու կը վերաբերէին, սկսաւ գործածել կէտ, զոյգ կէտ, եռակէտ եւ սուղ։

«... Եթէ Պապա Համբարձում Լիմոնճեան հայ ձայնագրութեան հիմնադիրն եղաւ, Արիստակէս Յովհաննէսեան ալ նորա զարգացուցիչն եղաւ իր կատարելագործած կանոններովն ու նորանոր գիւտերովը որոնց շնորհիւ միայն կրցաւ տարածուիլ Համբարձումեան ձայնագրութիւնը՝ որ գուցէ մեռնելու դատապարտուէր, եթէ իւր մեծանուն վարպետին արժանաւոր յաջորդն եղող Արիստակէս Յովհաննէսեան կեանք պարգեւած չըլլար անոր, իր աննկուն եւ ա՛նյողդողդ կամօք կուրծք գնելով բոլո՛ր ձայնագրութեան թշնամինե-

---

(1) Արիստակէս Քհնյ. Հիսարլեան, անդ, էջ 64–65։

րուն եւ ղինք հալածողներուն դէմ, ապաւինելով իր միակ եւ հզօր պաշտպանին՝ արքունի վառօդապետ Տատեան Պօղոս պէյին»(1):

*
**

Իսկական հայ երգը տակաւին չկայ սակայն, ինչպէս պիտի չըլլայ դեռ երկար առեն: Մարդիկ դեռ «Տէր կեցո՛» միայն կ՚երգեն երբ հանդէս սարքեն, կամ «Հայաստան երկիր դրախտավայր»ը: Բայց ոչ «Աչխարհ Աբարատեան»ը որուն համար Տիրոջ օդնութիւնը կ՚աղերսէ Թաղեադեանց, ոչ ալ «մարդկայնոյ ցեղի օրրան»ը որուն դովքը կ՚ընէ Միրզա-Վանանդեցին, դեռ իրենց երգը չեն ղրկեր մարդոց: Այդ երգը հայոց արտերուն եղները միայն կը լսեն հայ հօտաղներուն հեւքին խառնուած, ու հայ հարսներուն արցունքները երբ անոնք իրենց օրօրը կ՚երգեն:

Փոխարէն՝ սուլթաններու մայրաքաղաքին մէջ՝ տիրացուներն ու խանենդէնները կը չարունակեն ի պատուի մնալ միշտ: Իրենց կրնակը տուած մէյ մէկ ամիրայի՝ անոնք իրենց տիրապետութեան տակ ունին հայ եկեղեցիները, զորս կը պղծեն որքան որ կրնան:

Ու միւս կողմէ Համբարձում Լիմոնճեանի հասցուցած սաներէն չատեր տակաւ կը լքեն Հայ Եկեղեցին:

Պետրոս Զէօմլէքճեան եւ Սիմոն Մինէճեան հռոմէական կը դառնան, ինչպէս Գամաղիէլեան եղբարք եւ Աբխազոմ Իւթիւճեան կը յարին բողոքականութեան: Այս վերջինը որ ի սկզբան վայելած էր ճէզայիրլեան Մկրտիչ ամիրայի պաշտպանութիւնը եւ դպրապետ կարգուած Խասկիւղի հայ եկեղեցիին, չանկարծ ընդուներ էր լուտերական աղանդը: «Այս անակնկալ լուրին վրայ խռովեցան ամբողջ դիւղացիք, վասնզի չատ կը սիրէին Աբխազոմը եւ չէին ուզեր բաժնուիլ անկէ: Տատեանք բազմիցս աշխատեցան որ այդ դաղափարէն հեռացնեն զինքը, եւ այդ նպատակաւ խոստացան մինչեւ 1500 ղրուչ ամսաթոշակով Զմիւռնիա ղրկել եւ տեղւոյն Ս. Սահակեանոս եկեղեցւոյն դասախօս կարգել՝ պայմանաւ որ ետ կենայ բողոքականութենէն»(2), բայց անդրդուելի մնաց ան, եւ չուտով սիրելի դարձաւ ամերիկացի միսիոնարներուն՝ որոնք երէց ճեռնադրեցին զինքը, իսկ Համլին, Պէպէքի բարձրադոյն վարժարանին հիմնադիրն ու վարիչը՝ երաժշտութեան դասախօս կարգեց զայն իր հիմնարկութեան մէջ: Աբխազոմ եղերական մահ մը պիտի ունենար սակայն չուտով: Բողոքականի մը յաղարկաւորութեան պահուն

---

(1) Անդ, էջ 67–68:

(2) Արիստակէս Բհնյ· Հիսարլեան, անդ, էջ 45:

երբ ղազաղին առջեւէն կ'երթար Լանկա Թաղին մէջ, մոլեռանդ հայ տղայ մը քար վերցուց գետնէն եւ նետեց նորաղարձ պատուելիին ճակտին: Զղայաղիրկ ինկած գետին, ուԹը օր յետոյ ան աչքերը կը փակէր հաղիւ 30 տարու:

Բողոքականութեան յարեր էին նաեւ Արիստակէս Յովհաննէսեանի երկու եղբայրները՝ Յովակիմ եւ Վրթանէս, իրենց քրոջ էֆտիկի հետ միասին, Թախանձելով Արիստակէսը որ ինք եւս հետեւի իրենց օրինակին: Սակայն անդրդուելի մնացեր էր ան:

Սոյն հէք Արիստակէսն էր հիմա, որ Միւհէնտիսեանի հետ ձեռք ձեռքի տուած, պիտի փորձէին չարունակել վարպետին կէս ձգած գործը,— փրկել հայ չարականները օտարին չունչէն ու զանոնք տանիլ իրենց հին պարզութեանը:

13·
ԳԻՐՔ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻՆ

Ոգեւորութեան շրջանը, զոր Թանզիմաթը կը բանար Թուրքիոյ մէջ եւ որ խանդավառութեան պահ մը ստեղծեր էր հայ կեանքէն ներս ալ, հայ երիտասարդութեան բաւական ստուար խումբ մը լծեր էր գործի հանրային կեանքի բոլոր մարզերուն վրայ: Նոյն այս խումբին մէջ դէմքեր եղան որոնք իրենց անմիջական հոգն ըրին գիրք տալ հայ ժողովուրդին, անոր հասկցած լեզուովը, ու այն գիրքը որ անհրաժեշտ էր անոր:

Աշխարհաբարը բախտաւոր եղաւ Թանզիմաթի շրջանին: Երեսունի չափ աշխարհաբար գիրք տուաւ մեզի, եւ ասոնց չուրջ մէկ տասնեակը արդէն Պոլսոյ մէջ: 1839էն յետոյ, ուրեմն ԺԹ· դարու հինգերորդ տասնամեակին, արդէն կը լայննար մարդոց մտահոգութիւնը զանգուածներուն հաղորդելու դարուն գիտելիքները, եւ հետեւաբար տպուած գիրը պէտք է այլեւս դադրէր որոշ դասի մը ուղղուելէ: Աշխարհաբարը որ իր գռեհիկ կերպարանքը Թօթափել սկսած էր՝ հիմա կրնար արդէն գոհացում տալ այդ պահանջին:

Նիկողայոս Զօրայեան մէկն եղաւ այդ մտահոգութեան հիմնաքարերէն: Անոր գլխաւոր ճիգն եղաւ ընթերցասիրութեան վարժեցնել հայ ժողովուրդը, ինչպէս նաեւ զայն մղել մտածելու իր նիւթական բարեկեցութեան մասին: Թարգմանութիւններով սկսաւ նախ, ու քիչ յետոյ, 1847ին, կը հրատարակէր, իբր «Բազմավէպ»ի յաւելուած, ծառ վաճառականութեան եւ ընկերակցութեան օգուտներուն եւ բարոյական եւ բնական ազդեցութիւններուն վրայ, ու Քանի մը կենցաղօգուտ առաջարկութիւններ «Բազմավէպ»ի մէջ, եւ տարի մը յետոյ ալ Նկարագիր ազգ· դաստիարակութեան կամ ազգային դաստիարակութեան գլխաւոր թերութիւնները:

Նոյն մտահոգութենէն տարուած էր նաեւ բժիշկ Սերոբէ Վիչէնեան (Սերվիչէն)։ «Մանկատածութիւն»ը 1844ին եւ «Բարոյական սկզբունք»ը 1851ին իր գլխաւոր աշխատանքները կ՚ըլլան։

Սոյն տասնամեակին ասպարէզ կ՚իջնէ ուրիշ մտաւորական մը, որ նոյնպէս մեր նոր աշխարհաբարին ախոյեաններէն մէկը պիտի դառնար շուտով,— Յովհաննէս Հիսարեան։ «Կարճառօտ պատմութիւն Նաբոլէոն Պոնաբարթէին վարուց»ը, 1847ին, իր առաջին տպուած երկը կ՚ըլլայ։

Յիշենք նաեւ «Մետաքսաբանութիւն կամ աղէկ մետաքս շինելու արուեստը» որ, ինչպէս կ՚ըսէ գրքին վերտառութիւնը, «Կոճիկեան Յակոբ աղային աշխատութեամբը, Ճէզայիրլեան անուանի ազնուատոհմ Ամիրային ուզելովը եւ ծախիւքը տպուեցաւ Կոստանդնուպոլիս, Յովհաննէս Միւհէնտիսեանին տպարանը 1846ին»։

Գրիգոր Սթիմարաճեան (1821–1895), նախկին աշակերտ Գրինեոնի երկրագործական վարժարանին եւ ծանօթ՝ գիտական մարզի վրայ Թուրք պետութեան մատուցած իր ծառայութիւններով, մէկը կ՚ըլլայ Պոլսոյ այն հայ գործիչներէն՝ որ աշխարհաբարը մշակեցին եւ սատարեցին անոր ծաղկման։ Գրիգոր Աղաթօնի եւ Յակոբ Կըրճիկեանի հետ մէկտեղ 1846ին լոյս ընծայած է «Մետաքսաբանութիւն»ը՝ որ աշխարհաբարի առաջին ընտիր նմուշներէն մէկն է։ Իրմէ կը մնան ձեռագիր երկու հեղինակութիւններ ալ,— «Գործնական եւ տնտեսական երկրագործութիւն», եւ «Ծառատածութիւն կամ ծառ հասցընելու եւ խնամելու արհեստ»(1)։

Նոյն այս տասնամեակին է որ հայ մտաւոր հորիզոնին վրայ կը յայտնուի դարուն ամէնէն հմուտ եւ ամէնէն բեղմնաւոր մարդը, որ միեւնոյն ատեն ամէնէն չարաչուք դէմքերէն մէկը պիտի հանդիսանար իր դարուն։ Այդ դէմքը Յովհաննէս Տէրոյենց «Զամուռճի պատուելի»ն է։ Ան արդէն, 1838ին, հրատարակած էր իր «Ընթացք հայ դպրութեան»ը։ Նոր շրջանին այլեւս կ՚ողողէ ան հրապարակը։ Իր առաջին հրատարակութեանց մէկ մասը թարգմանութիւններ են,— Ռոյայի «Քաղաքավարութիւն»ը (1842), «Խորհրդածութիւնք» Բասքալի (1844), եւ յաջորդ տարին ալ, 1855ին, ուրիշ թարգմանութիւն մը Ֆրանսերէնէ, «Ճանապարհ երջանկութեան», «որ է մարդս երջանկացնելու արուեստը ամէն մարդու յարմարցուած» եւ որուն համար ժամանակակից հայ թերթը, Զմիւռնիոյ «Հայրենասէր»ը (1845, թիւ 88) պիտի գրէր․ «Հասարակութեան հասկընալու կերպով գրուած պատուական մէկ բարոյական փիլիսոփայութիւն մը

(1) Վ․ Զարդարեան, «Յիշատակարան», Ա․, Կ․ Պոլիս, 1910, էջ 127։

ըլլալուն համար՝ չատ աղէկ կ'ըլլայ որ ամէն մարդ այս գիրքը դլխէ դլուխ անդամ մը մտադրութեամբ կարդայ· ասկէց ըլլալու օգուտը մէկ աստիճանի մը մարդոց յատուկ չէ· առ հասարակ ամէն մարդու հարկաւոր է»:

Սոյն տասնամեակին է որ Տէրոյենց իր հեղինակութիւնները ալ կը սկսի հրատարակել, «Ճառ հաղորդութեան»ը նախ, երեք հատոր (1845–1846) եւ «Ճնախօսութիւն նախնեաց» (1846), հետզհետէ իր հեղինակութիւնը պարտադրելով հայ կեանքի մէջ: Մենք դեռ յաճախ պիտի հանդիպինք անոր, եւ պիտի անդրադառնանք անոր տիւր դերին՝ դարուն պայքարներուն մէջ:

Դոյզն է թիւը աշխարհաբար գրականութեան այս նախակարապետներուն, եթէ կարելի է գրականութիւն կոչել այդ մարդոց առաջին փորձերը աշխարհաբարով, որոնք զանգուածները ընթերցանութեան վարժեցնելու մտահոգութենէն անդին պիտի չանցնէին: Եւ սակայն հանդրուան մը կազմեցին անոնք՝ մէկ կողմէ աշխարհաբարի կազմութեան դժնդակ ճամբուն վրայ, եւ միւս կողմէ մարդոց վազքին մէջ դէպի նոր հորիզոններ:

Ժէ· եւ ԺԸ· դարերուն՝ մաքի ռահվիրաներ տուեր էր Պոլիսը որպէսզի տարածեն իրենց հովանին իրենց չուրջի ամայութեան վրայ: Այդ դէմքերէն երեքը պատրիարքներ եղեր էին, Գրիգոր Կեսարացին՝ ԺԷ· դարուն, եւ Կոլոտ ու Նալեան անոր յաջորդին: Երեք ուրիշներ, ԺԷ· դարուն Երեմիա Չէլէպին, եւ ԺԸ·ին ալ Պաղտասար Դպիր եւ Գէորգ Պալատեցի, նոյնպէս իրենց դարն էին փըրկեր:

ԺԹ· դարու առաջին կէսն ալ քանի մը կարկառուն դէմքեր տըւաւ Պոլսոյ մէջ: Առաջինը ասոնցմէ՝ Փէչեմէլճեան Գրիգոր պատուելին էր, որուն առանձինն պիտի անդրադառնանք:

Զմիւռնիան այս շրջանին իր գրական սերունդը դեռ ասպարէզ հանած չէ: Ան դեռ կը անանի բողոքական միսիոնարներու տարածած խորթ փչրանքներով: Այն քանի մը դիրքերը զոր Զմիւռնիան մեզ կը հրամցնէ 1841–1843 տարիներուն, հեռու են որեւէ տեղ դրաւելէ մեր գրականութեան մէջ: Անոնք հեռու են նոյն իսկ մտաւոր հորիզոն բանալէ հայ ընթերցողին, ինչպէս կը յաւակնէին ընել նոյն տարիներու Պոլսոյ հրատարակութիւնները: Անոնք պարզապէս կը մասնակցէին քարոզչական այն նպատակներուն՝ որոնց կը ծառէին բողոքականները 1839ին հիմնած իրենց «Շտեմարան»ով եւ չատ չատ կը չահագրգռեն անոնք որ աշխարհաբարի գործածման փուլերով կը զբաղին: Այսպէս են, օրինակ, «Խաշնարածին աղջկանը Եղիսաբէթին երջանիկ մահը» (1841), «Մարիամ անուն պզտիկ աղջկան մը պատմութիւնը» (1841), «Քրիստոնէական վարդապետութիւն» (1842), «Քրիստիանոսին եւ Քրիստինէին ճամբորդութիւնը» (1843):

Մխիթարեանք այս շրջանին ալ Պոլսոյ կողքին են՝ զանգուածներուն մօտենալու անոր փորձերուն մէջ։ Վիեննան լոյս կ'ընծայէ Հ. Պօղոս Յովհաննեանի «Հրահանգք աստեղագիտական ի վերայ գիսաւոր աստեղաց» (1841), Հ. Մաթէոս Սաղաթիէլեանցի «Համառօտ քնական գիտութիւն» (1842), «Մեծի հօրն Մխիթարայ աշակերտաց» «Բնական պատմութիւն»ը (1844)։ Իսկ Վենետիկ այլապէս կու գար ասպարէզ, 1843ին հիմը դնելով «Բազմավէպ»ին՝ որ լայն հաւերսն մտաւոր անունդ հայթայթելու մտահոգութիւնը հիմնական ուղղութ պիտի դարձնէր իրեն։

Եւ սակայն այս շրջանին է որ հայ հայրենասիրութիւնը արդէն երդերու կ'անցնի։ Յովհաննէս Միրզա Վանանդեցի, որ 1836ին երկար էր «Հայաստան երկիր դրախտավայր»ը «Արփիական Հայաստան»ի մէջ, հիմա, ուրիշ տաղարանի մը մէջ, որ 1841ին Զմիւռնիա լոյս կը տեսնէր յետ-մահու՝ Ոսկի դար Հայաստանի խորագրին ներքեւ, կ'երգէր նոյն այդ Հայաստանը, «նախկին խանձարուրք երջանկութեան», «ուր ծնեցաւ դրախտն»։

Վենետիկ արձականդ կու տար։ Հ. Արսէն Բագրատունի (1790–1866) եւ Հ. Եղուարդ Հիւրմիւզ (1799–1876) կը սկսէին ոգեկոչել հին հին փառքերը։ Շուտով հորիզոնի վրայ կը յայտնուէր մեծ Ալիշանը՝ որպէսզի հայ հայրենասիրութիւնը փոթորկէ հայ հոգիները։ «Պլպուլն Աւարայրի»ն, լոյս տեսած 1847ին «Բազմավէպ»ի մէջ, առաջին յուզումը կ'ըլլայ նոր սերունդին համար։

14.
ՀԱՅՑ ԹԵՄԻ ՎՐԱՑ

Բաւական ատենէ ի վեր վէճ մը կայ հայ բանասէրներու միջեւ։ Ո՞ւր ծագում առած է, նոր օրերու մէջ, հայ թատերական չարժումը։ Ո՞մանք կովկասին կ'ուզեն տալ այդ չարժումը սկսած ըլլալու պատիւը, ուրիշներ Պոլիսը կը նկատեն խանձարուր հայ նոր թատրոնին։ Մխիթարեանք, իրենց կարգին, ուրիշին չեն ուզեր ղիջիլ թատրոն եւս ստեղծած ըլլալու փառքը ու անոր օրրանը կը դնեն Ս. Ղազարի մէջ։ Կան ալ որ նոր օրերու առաջին հայ ներկայացումը Հնդկաստան կը տանին, այնտեղի հայ գաղութին վերապահելով առաջնութեան դափնին։ Եւ վերջապէս մարդիկ ալ կան որ ազգային պարծանք կը սեպեն հայ ժողովուրդին՝ ձէ. դարուն խսկ հայ լեզուով խաղ բեմադրած ըլլալ, նոր հայ թատրոնը թուագրելով «Սուրբ Հռիփսիմէ»էն, զոր կաթոլիկ միսիոնարները գրեցին հայերուն համար եւ Լվովի մէջ ներկայացնել տուին 1668ին։

Բոլոր այս տեսակէտները իրենց յենարան ունին հայերէն անդրանիկ ներկայացումները այս կամ այն վայրին մէջ։ Բայց միա-

մտութիւն է հայ թատրոնի պատմութիւնը կապել հայերէն առաջին ներկայացման հետ՝ ուր ալ տրուած ըլլայ ան։ Հայ գաղութներու կեանքը առանձին առանձին ուսումնասիրողներուն համար թերեւս ներելի ըլլայ բարենիշ մը վերապահել տուեալ գաղութին՝ թատրոնի մասին ալ մտածած ըլլալուն համար։ Բայց այդքան միայն։

Հայ նոր թատրոնը թուագրել պէտք է միայն այն պահէն՝ երբ հոգեկան պահանջի մը ծնունդն էր արդէն ու պայմաններն էին որ զայն կը ստեղծէին, երբ ան կը սկսէր հանդիսանալ մարզերէն մէկը այն մեծ ազնուութեան որուն կը լծուէր հայ ժողովուրդը իր նոր վերածնունդի ճամբան որոնած ատեն։

Հայ նոր թատրոնը իրրեւ այդպիսին ծնունդ առաւ անցեալ դարու կէսերուն, հայութեան երկու հատուածներուն մէջ զրեթէ միեւնոյն ատեն։ Թէ անոնցմէ ո՛րը առաջին քայլն առաւ՝ չատ փոքր խնդիր է, եւ կրնայ յայտուրդ տալ չատ չատ բոլոր անոնց որոնք նման փոքր բաներու կարիք ունին ուռեցնելու համար իրենց տեղական ազգասիրութիւնը։ Երկու հատուածներուն մէջ ալ թատրոնը ծագում առաւ հայ վերելքի ճիգերու չրջապիծէն ներս, ու այդ ճիգերը զրեթէ միեւնոյն ժամանակ թափ ստացան Պոլսոյ թէ Կովկասի մէջ։

Ուրիշ խնդիր որ անոնք զարգացման տարբեր ուղի ունեցան, որովհետեւ անոնք ծագկեցան տարբեր պայմաններու մէջ, տարբեր ազդեցութեանց տակ։ Եւ այնուամենայնիւ անոնք ոչ միայն միեւնոյն մտահոգութեան պտուղն էին իրենց ստեղծման պահուն, այլ յետագային եւս անոնք սերտ չփում ունեցան իրարու հետ, որովհետեւ անոնք իրարու կարիք ունեցան փոխադարձաբար։

Պոլիս հպարտ է ոչ թէ որովհետեւ առաջին անգամ հայերէն խաղաց, այլ անոր համար որ թատրոնը եւս ի սպաս դրաւ իր հոգեկան վերելքին, իր հայրենասիրութեան, առաջ քալելու իր ուխտին, եւ եթէ զայն բարձունք հանելու համար պայմանները թոյլատու չեղան իրեն,— ինչպէս պիտի ըլլային Կովկասի Հայոց,— իր մեղքը չէր ատ։

Դժբախտ բան պիտի ըլլար եթէ ժողովուրդ մը որ երկու հազարամեակ առաջ իր թատրոնն ունեցեր էր՝ նոր օրերու իր վերածնունդի ճիգերուն պահուն փորձեր չընէր թատրոն եւս ստեղծելու։

Հայ ժողովուրդը այդ փորձերն ըրաւ արդարեւ, ու թատրոնը եւս դարձուց մէկն այն մարզերէն որոնց համար մեծ ազնուութիւն պիտի սպառէր վերելքի իր ճամբուն վրայ։

Պոլիս, ի՛նչ խօսք, դարուն մաքառումներուն մասնակցելու իր ճիգերուն մէջ՝ թատրոնը իր հիմնական մտահոգութիւններէն մէկն ըրաւ ինքն ալ· աւելին՝ ռահվիրայի դեր կատարեց հայ թատրոնի ստեղծման եւ զարգացման մէջ։

*
* *

Մխիթարեանները իրենք զիրենք հպարտ կը զգան հայ բեմին մատուցած իրենց ծառայութիւններուն համար։ Մեծ դեր կատարած են անոնք արդարեւ հայ թատրոնի ստեղծման եւ զարգացման մէջ՝ իրենք եղած ըլլալով առաջին նախաձեռնողները թատերական ներկայացումներու, հեղինակները ու թարգմանիչները առաջին թատերախաղերու, ինչպէս նաեւ իրենց ծոցէն եկած ըլլալով առաջին դերձիչները պոլսոյ հայ բեմին, զերասան թէ թատերագիր։ Եւ աւելցնենք՝ իրենք եղած ըլլալով հրահրողները հայրենասիրական չունչին՝ որով թաթաւուած էին հայերէն առաջին թատերախաղերը։

Վերապահումներ անչուշտ կարելի է ընել, ինչպէս լեզուին համար որով կը չարադրէին իրենց յօրինած թատերախաղերը, նոյնպէս եւ անոնց նիւթերուն համար՝ որոնք կը մերժէին դարուն հետ քալել։ Այս վերապահումներուն կցենք նաեւ զերազնահատութիւնը որով կը ներկայացնեն անոնք հայ ժողովուրդին իրենց մատուցած ծառայութիւնները, ինչպէս ուրիշ մարզերու մէջ, նոյնպէս հայ բեմին համար։

Մխիթարեանք հպարտութեամբ կը յիշեն թէ 250է կը հասնի թիւը թատերախաղերուն զորս չարադրեցին կամ թարգմանեցին։ Զափազանցուած իսկ ըլլայ՝ պատկառանք կ'ազդէ այդ թիւը։ Եւ սակայն կը մոռնան անոնք մեզ ըսելու թէ անոնցմէ քանի՞ հատը ժամանակին ղիմացաւ, եւ տեղ ղրաւեց հայ թատերական ղրականութեան մէջ։ Անոնք վանքի մէջ յօրինուած էին, եւ քայլ չառին կեանքի հետ, յաճախ նոյն իսկ կռնակ ղարձուցին անոր։ Սակէ էր՝ որ դեր կատարեցին տուեալ պահու մը, ու յետոյ զացին դարակ մը մտնել։

Պոլիսը դեռ իրեն խանձարուր չըրած՝ հայ բեմը նախ Մխիթարեաններէ անունդ ստացաւ, նոյն իսկ իրենց կղզիին՝ Ս. Ղազարի մէջ, ուր անոնք թատերախաղեր բեմադրեցին իրենց սաներով, սկսեալ 18րդ դարու վերջին քառորդէն։ Կրօնական նիւթեր կը չօշափէին բոլորն ալ, ու հետեւաբար Ս. Ղազարու մէջ ալ դերեզման մտան։ Ո՞րը սա նիւթերէն կրնար օրէ մը աւելի դիմանալ.— «Ս. Բարթուղիմէոս եւ Ս. Ստեփաննոս» (1774), «Կոմիտասի ճահատակութիւնը» (1776), «Ս. Պետրոսի մաբսաւորը» (1780), «Ս. Եւստաֆէոս» (1783), «Յայտնութիւն Յովսէփ ճահապետին», «Ս. Գէորգ զօրավարի ճահատակութիւնը» (1785), «Ս. Ալիբսաննիոս եւ Ս. Յովհաննէս Ոսկեբերան» (1787)։ Իրաւ ալ օրէ մը աւելի չդիմացաւ ասոնցմէ որեւէ մէկը, ոչ ալ Ս. Ղազարէն եկաւ դուրս։

Եւ յետոյ ամբողջ տասնամեակ մը հայոց պատմութիւնը բեմ ե-

լաւ Ս. Ղազարի մէջ, սկսեալ 1792էն, ու հետզհետէ ներկայացուեցան «Տրդատայ յաղթութիւնը» եւ «Վահան Մամիկոնեան» (1792), «Ղեւոնդեանց ևահատակութիւնը» (1795), «Մեծն Վարդան Մամիկոնեան» (1799), «Հայկ դիւցազն» (1805), եւ յետոյ յաջորդաբար «Երուանդ Բ.», «Գնէլի եղերական մահը», «Մեծն Ներսէս» եւ չատ աւելի ուշ, 1818ին, «Տրդատ արքայ Հայոց»:

Վանքը, իր սուրբերով ու հերոսներով, սկսաւ նեղ դալ պահ մը: Մխիթարեանք փորձեցին ժողովուրդին մօտենալ, եւ սկսան յօրինել թատերախաղեր՝ ուր այլեւս ոամիկը կ'իշխէր իր բարքերով ու իր բարբառով,— «Պեէրի Մուսթաֆայի ևկարագիրը», «Ծաղրածու Եուսուֆը», «Սարաֆը», «Գողութիւն», «Ճիմիճի Ահմէտի ևկարագիրը», «Աւրամ Հրեայ», «Իմաստակներ», «Վաճառական Մօշա»ն, չարք զոր յետոյ պիտի չարունակէր «Բագմավէպ»՝ իր էջերուն մէջ լոյս ընծայելով «Երկուռեակը» (1847), «Հրիտակատար» (1856) եւ «Հնախոյզ» (1857): Ս. Ղազար 1812ին Մոլիէր ալ խաղացեր էր, ներկայացնելով «Երեւակայական հիւանդ»ն ու «Ակամայ բժիշկը»:

*
**

Հայ թատրոնի խանճարուրը դառնալէ առաջ՝ բեմական մարզանքներ Պոլիսն ալ ըրաւ 18րդ դարու առաջին կիսուն, ճիշդ այն նախափորձերուն նման՝ զորս պիտի ընէր նաեւ Կովկասը, իսկական բեմ սաեղծելէ առաջ: Սոյն նախափորձերը չենք կրնար չյիշել այնուամենայնիւ՝ անոնք որքան ալ դեռ հեռու ըլլան չարժման մը բնոյթը կրելէ: Առաջին դեղեւումներն են մանուկի մը որ ճամբայ ելլել կը փորձէ:

Մխիթարեանք իրենց փորձառութիւնը Պոլիս ալ բերին: Դըպրոցները զորս հիմներ էին Պոլսոյ մէջ, եւ ամիրաներու բնակարանները ուր կը յաճախէին՝ ինչպէս Տիւզեաններունը, ասպարէզ եղան որպէսզի Ս. Ղազարու իրենց փորձերը կրկնեն նաեւ Պոլսոյ մէջ: Եթէ հիմա ասպարէզը իրենց առջեւ կը լայննար, նոյնը կը մնար սակայն իրենց հիմնական մտահոգութիւնը,— իրենց սահերուն դրուագներ ցուցադրել Ս. Գիրքէն ու Հայոց պատմութենէն:

Մխիթարեաններն եղան իրաւ ալ որ դպրոցական բեմերու վրայ հայերէն ներկայացումներ տալու առաջին փորձերն ըրին Պոլսոյ մէջ: Անոնք տասնեակ տարիներու փորձն ունէին արդէն՝ Ս. Ղազարի մէջ իրենց սարքած ներկայացումներով, եւ Պոլսոյ մէջ դըպրոցները բանալէ յետոյ՝ իրենց առաջին հոգերէն մէկն եղաւ դպրոցական բեմեր սաեղծել: Հ. Պօղոս Թլենկըրեան որ Պոլիս եկած էր 1804ին՝ վարելու համար Մխիթարեանց խնամքին յանձնուած հայ

կաթողիկէ դպրոցը, այդ մասին առաջին մտածումն ունեցեր էր եւ առնր էր նոյնիսկ սկզբնական քայլերը, բայց իր կանխահաս մահը 1811ին զրկեց զայն առաջին նախաձեռնութիւնն ունեցած ըլլալու պատիւէն, պատիւ որ պիտի վիճակէր Հ. Մինաս Բժշկեանի։ Բժշկեան որ Մխիթարեանց Բերայի վարժարանին վարիչ կարգուած էր 1808ին Հ. Սուքիաս Սոմալեանի հետ մէկտեղ, դպրոցական բեմ մը կը սեղծէր շուտով նոյն կրթարանին մէջ։

Հ. Մինաս Բժշկեան 1810 Մարտ 10 թուականով կը գրէ Աբբահօր.

«Մանկունք դպրատանս յառաջանան յուսմունս, որոց եռու նկարել (այսինքն է՝ ներկայացնել) ի բարեկենդանի զվարս Արտաշրի Արքայի, այս է՝ զերջանկութիւն իւր եւ զիշուառութիւն, ցուցանելով զօդուտ հնազանդութեան, եւ զվնաս անհնազանդութեան, որոց ականատեսք հիացան զարմացան, մինչեւ երիցս եռան առնել ի մեր դպրատան, եւ մի անգամ ի տան Աթանաս աղային՝ յառաջիկայութեան մեծամեծաց, եւ մի անգամ ի տան Տիւզճանց. ուրախացան ամենայն ծանօթք եւ անծանօթք՝ սքանչացեալ ի վերայ մանկանց, թէ ի սակաւ միջոցի քանի՞ յառաջադէմ լեալ են, անվթար արտասանելով եւ զամենայն կիրս յանձին բերելով. եկն ինքն եւ Պայծառն Աւգեր (եպիսկոպոս), յոյժ հաճեցաւ՝ բազմիցս ծափեալով»(1)։

Գէորգ Օղուզլուխեան, ժամանակին մտաւորականներէն մին՝ որ ծանօթ է իր օրերու զէպքերուն մասին իր յօրինած քրոնիկագրական նօթերով եւ որ ներկայ եղած է Մխիթարեան դպրոցի տղոց կատարած բեմադրութեան 1810ին, Աբբահօր հաղորդելով իր տպաւորութիւնները, կ'ըսէ. «Որչափ մարդ կար՝ ամէնքը զարմացան, թէ Հայոց մէջ ասանկ բան կ'ըլլայ մի եղեր. եւ ճշմարիտ, նոր բան մը տեսանք»(2)։

Բժշկեան 1817ին կը մեկնէր սակայն Տրապիզոն, ուրկէ, եօթը տարի ետք, պիտի անցնէր վերջնապէս Խրիմ՝ Ղարասու-Փազար, այ կաթոլիկ հայութիւնը հովուելու, բայց դպրոց եւ դպրոցական մը սեղծելու համար այնտեղ ալ, մինչ Պոլսոյ մէջ իր սկսած դործը երկար տեն կասած կը թուի ըլլալ իր մեկնումէն յետոյ, Մխիթարեանց վարած դպրոցներէն ներս։

Փոխարէն՝ դպրոցական բեմերու վրայ ներկայացումներ տալու

---

(1) Հ. Բարսեղ Սարգիսեան, «Երկհարիւրամեայ կրթական գործունէութիւն Վենետկոյ Մխիթարեան Միաբանութեան», 1936, էջ 45։

(2) Հ. Բարսեղ Սարգիսեան, անդ, էջ 45։

այս եռանդէն վարակուեցան հայ լուսաւորչականներն ալ, եւ զանազան թաղերու իրենց վարժարաններուն մէջ ներկայացումներ սարքեցին։

*
* *

Հանրութեան ներկայանալէ առաջ՝ հայ թատրոնը, Պոլսոյ մէջ, պարտեցաւ նաեւ տունէ տուն։ Գլխաւորապէս օրուան հայ մեծատուններն էին որոնք իրենց ապարանքներուն մէջ բեմեր սարքեցին հայերէն ներկայացումներու համար, որոնց մասին Բժշկեան կ'ակնարկէր քիչ առաջ յիշուած իր նամակին մէջ։

Առանին նման բեմ մը կը յիշուի 1850ին, Օրթաղիւղ, Շահինեան անուն հարուստ հայու մը տան մէջ, ուր թաղին դպրոցին աշակերտները ներկայացումներ կու տան։

Տնական ներկայացումներ կը յիշուին Պէպէքի մէջ ալ, թաղին ֆրանսական դպրոցին հայ լեզուի ուսուցիչ Գաղրիէլ Անուչեանի ղեկավարութեան տակ, եւ միշտ աշակերտներու մասնակցութեամբ։

Բայց նման փորձերու ամէնէն նշանաւորները կը հանդիսանան ներկայացումները որոնք կը տրուէին Սկիւտար, իր օրերու ամէնէն յառաջադէմ անձնաւորութիւններէն մէկուն՝ Պօղոս Օտեանի տան ընդարձակ սրահին մէջ։ «Երբ իր զաւակները բաւական մեծցան, կը պատմէ Երուանդ Օտեան իր մեծ հօրը մասին, Պօղոս աղա իր ընդարձակ տան վերնայարկը պզտիկ թատրոն մը հաստատեց, իբրեւ հրահանգիչ գործանք, ուր բացի իրեններէն՝ բարեկամ պատանիներ ալ, ինչպէս Տիգրան Փէչտիմալճեան, Իլիաս Զայեան, Գաբրիէլ Փափազեան եւ ուրիշներ, մխանալով Մոլիէռի «Ագահը», «Ակամայ բժիշկը», «Բռնի ամուսնութիւն»ը, «Բուրսաւնեաֆ»ը հայերէն լեզուով կը ներկայացնէին, ծանօթ ընտանիքներու ներկայութեան։ Այս անմեղ գործանքը սակայն այն ժամանակի խաւարամիտ անձերու ոմանց քննադատութեան բուռն առարկայ ըլլալով՝ սոխպուած են ի վերջոյ դադրեցնել»(1)։

*
* *

Զմիւռնիան Պոլսոյ հետ համընթաց քալել ուզեց նաեւ թատերական ասպարէզի վրայ, նոյն իսկ փորձելով զայն գլել։ 1836ին Զմիւռնիոյ Մեսրոպեան վարժարանի մէջ՝ անօրէն Անդրէաս Փափազեանի նախաձեռնութեամբ կը ներկայացուի Կոլտոնիի «Հիւ-

(1) «Մասիս», 1893, էջ 196։

բանեցի տիրուհին»: Զգիտենք որքան արդար կ'ըլլար հայ թատրոնի պատմութեան մէջ ներմուծել ներկայացում մը որ կը տրուէր իտալերէն լեզուով, թէեւ հայ դպրոցի մէջ, հայ ուսուցիչներու եւ հայ աշակերտութեան ջանքերով, սակայն հայ հասարակութեան համար: Այնուամենայնիւ ուշագրաւ երեւոյթ էր այս քայլը, անոր համար մանաւանդ որ կրօնա-քաղաքական նիւթերէ հեռանալու առաջին քայլն էր:

Ներկայացումը այնքան ջերմ ընդունելութիւն կը գտնէ՝ որ նախաձեռնողները կը ստիպուին կրկնել զայն:

Եւ այնուամենայնիւ շարժումը կը խեղդուի իր օրօրոցին մէջ իսկ: Անդրէաս Փափազեանի այս փորձը դժգոհութեանց տեղի կու տայ ինչ ինչ խաւերու մէջ, որոնք կը խափանեն զայն:

Ու պէտք կ'ըլլայ որ Իզմիր դեռ ատեն մը սպասէ՝ որպէսզի անգամ մը եւս փորձէ ամօթով չմնալ Պոլսոյ քով:

*
* *

Զենք կրնար հայ թատրոնի պատմութենէն դուրս ձգել քսանամեայ այն գործունէութիւնը զոր լեցուց տաղանդի եւ նախաձեռնութեան տէր մարդ մը, որ Յովհաննէս Գասպարեանն էր, սկսաւ Պոլսոյ մէջ 1846ին, ճիշդ այն օրերուն երբ հայ կեանքը սկսեր էր եռեւեփիլ իր նոր ոգեւորութեան շրջանը մտնելէ առաջ, եւ ոչ դպրոցական բեմերը, ոչ ալ անոնց սրահները այլեւս ի վիճակի չէին գոհացում տալու նոր պահանջի մը որ թատրոնն էր: Այդ նոր պահանջը զգալի սկսած էր դառնալ մանաւանդ այն օրէն ի վեր երբ եւրոպական խումբեր այցի կու գային Վոսփորի ափերուն: Թանզիմաթը ճամբայ բացած էր եւ անոնց:

Այսպէս կոչուած «փրոֆէսիոնալ» առաջին հայ թատրոնը ստեղծած ըլլալու պատիւը Յովհաննէս Գասպարեանի կը պատկանի: Պոլսոյ մէջ ծնած 1826ին եւ փոքր տարիքէն աչքի ինկած իր մարմնական ուժով եւ ճարպիկութեամբ, լարախաղացութեամբ ալ հետաքրքրուեր էր եւ սկսեր էր յաճախել Եւրոպայէն եկող կրկէսային խումբերուն, որոնց ներկայացումներուն իսկ մասնակցեր էր անխօս դերերով: 1844ին, երբ դեռ հազիւ 18 տարեկան էր, լարախաղացութեան փորձեր կ'ընէ եւ ինքը քանի մը ընկերներով, որպէսզի երկու տարի յետոյ, սեփական խումբ մը կազմէ եւ ներկայացումներու սկսի 1846 Մայիսին, քաջալերութիւն գտնելով թուրք իշխանութիւններէն: Ընդունելութիւնը փառաւոր կ'ըլլայ առաջին իսկ օրէն, եւ ծափահարութիւնները այնքան փոթորկալից կ'ըլլան որ «կրնային խուլի մը անգամ լսելի ըլլալ», ինչպէս ըսուած է իր կեանքին

ու գործունէութեան նուիրուած յօդուածաշարքի մը մէջ, զոր «Արեւելք» տպեց 1898 Մարտ–Ապրիլին, 22 յաջորդական թիւերով։

Կրկէսային համարներէ չէին բաղկացած միայն Գասպարեանի խումբին յայտագրերը։ Անոնց մէջ տեղ կը գտնէին մնջկատակներ եւ զաւեշտներ ալ, որոնց գտած ընդունելութենէն քաջալերուած՝ Գասպարեան հետզհետէ սկսաւ աւելի լայն տեղ տալ անոնց, այնպէս որ անոր խումբը ոչ միայն լարախաղացներու կամ հոպիաներու հաւաքածոյ մը դարձաւ, այլ իսկական թատերախումբ մը, ինչ որ անոր անունը կը բերէ դասելու բեմական հայ գործիչներու շարքը, եւ իր խումբը, ինչպէս ըսինք, առաջին հայ փրօֆէսիոնալ թատերախումբը։

Ժամանակակից հայ մամուլը, «Հայաստան»ի բերնով, հետեւեալը կը գրէր.

«Պ. Յովհաննէս Գասպարեան հանճարեղ եւ միանգամայն ճարպիկ երիտասարդը, որ տարիէ մը ի վեր հայազգի երիտասարդներէն ընկերութիւն մը կազմելով Պէյօղլուի ամերանոցի դիմացը ամֆիթէադրոյի մը մէջ կերպ կերպ ուժի եւ ճարտարութեան վերաբերեալ սքանչելի խաղերէն եւքը մնջկատակ կոչուած զուարճալի խաղերէն ալ խաղցընելով անմեղ ժամանակ անցընել կու տար իւր բազմաթիւ հանդիսականներուն, այս տարի իւր հանդիսականները առաւել դոհ ընելու մտօք ուրիշ նոր նոր խաղեր ալ խաղցունելու սկսեց. նաեւ Սուրբ Գրոց պատմութեան երեւելի դիպուածներուն տեսարաններն ալ աչքի առջեւ կը բերէ կոր, որոնց մէկ քանին անցեալ Կիւրակէ անանկ բնականի պէս ցուցուց որ բոլոր հանդիսականք ապշեցան մնացին»(1)։

Գասպարեանի ներկայացումները բացառիկ երեւոյթներ էին սուլթաններու մայրաքաղաքին մէջ։ Անոնց կը յաճախէին նաեւ պետութեան աւագանին, ինչպէս եւ Պոլսոյ օտար դաղութը։ Գասպարեան կը հրաւիրուի մասնակցիլ Սիւլիէի եւ Կալեթանոյի կրկէսային ներկայացումներուն ալ։ Իր համբաւը Պոլսոյ կը տիրէ, եւ իր լարախաղացի ճարտարութիւնը կը զմայլեցնէ մայրաքաղաքը։ Սիւլիէ եւ Կալեթանօ կը սոխպուին իրենց կրկէսները փակել։

Հայ խումբին համբաւը սահմանը կ'անցնի։ Մեսրոպ Թաղիադեանց թարգմանաբար «Ազգասէր»ի մէջ կը տպէ դրուատալից յօդուած մը զոր հրատարակած էր անգլիական մամուլը եւ որմէ հատուած մը ահա.

«... Զնորոյ թատրոնէ Հայոց խօսիմք ընդ վերակացութեամբ պարոն Յովհաննիսի Գասպարեան (որ ինքնին ամբարտակ իմն է ու-

(1) «Հայաստան», 1847, Յունիս 6, թիւ 50։

ժող, կամ նոր իմն Հերքուլես) եւ պիեսաստաց նորա՝ ամբողջ ի հայ օրինակ:

«Ազարողութիւնն ի չորս մասունս բաժանի: Նախ՝ յառաջաւմն արհեստասիրք հայոց գոլով պիեսիկայ՝ հանդիսին պարս եւ մարդս ապրիս ապրիս: Երկրորդ նորերեն դիմ մի միմոսականութեան Ռոսպոյի, որ աւարտի ի մնջկատակութիւնն, զոր այնքան քաջ հանդիսիկ Մկրտիչ՝ մինչ զամենեսին ի ծոյր հեգնացանել: Ընդհանրապէս խօսելով նմին կամ առաքինայ այսր մնջկատակութեան են՝ պատմութիւն Նապոլիոնի, Ազեքսանդր Մեծի կամ թագաւորացն Հայոց:

«Պատիւք պանտան հանդիսանալի տեսարանաց ասպարիսակ բաժանին բնակչաց կոստանդնուպոլսի, որով ծանօթութիւն առանձն պատմութեան երեւցուցեալ անձանց: Շահատակութիւնք պարոն Յովհաննիսի Գասպարեան՝ յոյժ հաճոյ ընծայի յաչս ամենայն թուրքաց, որպէս ի հանդիսին կատարելոյ ի քան ամսոյս աւելի քան դիպաւոր հինգ հարիւր հոգիս ժողովեալ էին»(1):

Գասպարեան 1849ին Կոմիկաս կը հրաւիրուի իր խաւմբով: Պալատահայ առաջին հայ դերասանն է որ այցի կ'երթայ հայ ժողովուրդի քովը հատուածին, եւ կը դառնայ առաջին կամուրջը: Յնծութեամբ ընդունուած Փոթիի մէջ եւ իր ամբողջ ճամբուն վրայ՝ խաւմբը 1849ի աշնան կը հասնի Թիֆլիս, ուր կրկնապին մեծ թատրոն մը կատուցուած էր յատկապէս իր ներկայացումներուն համար: Առաջին ներկայացումը, որուն ներկայ է նաեւ փոխարքան, կատարեալ յաղթանակ մը կ'ըլլայ, ինչպէս կ'ըլլան այլապէս յաջորդ ներկայացումներն ալ: 1850ի ամրան խաւմբը կ'այցելէ գաւառական քաղաքներ եւս, ինչպէս Երեւան եւ Էջմիածին: Երեւանի մէջ արուած ներկայացումները եւս ցնծութեան տարիներ կ'ըլլան: Խաւմբը յետոյ կ'անցնի Նախիջեւան, եւ անկէ Թաւրիզ, ուրկէ Թիֆլիս վերադառնալով աշնան, թատերաշրջան մը եւս կը բոլորէ հոն, 1851ի գարնան վերադառնալու համար Պոլիս:

Կոմիկասեան իր յաղթանակներուն յուրր վայրկեան էր հասած Պոլիս՝ երբ ինք առքը կը կոխէր հոն: Գարձունակութեան նոր պաշտօնը կը բացուէր առջին իր ծննդավայրին մէջ: Իր առաջին հոգն եղաւ թատրոնի չինք մը կատուցանել Թաւրիզի մասերը, ու օրուան ամենագոր ամիրան, Մկրտիչ Ճկոյկիրին, առատաձեռնութեան իրեն:

Շատ երկար չտեւեց սակայն Գասպարեանի նոր գործունէու-

---

(1) «Ազգասէր», 1847, էջ 378· թարգմանուած «Ինգլիշման» անգլերէն թերթէն որ իր կարգին զայն թարգմանած է «Օպսէռվաթէօռ փրանսէ» թերթին 1847 Օգոստոս 7ի թիւէն:

թիւնը: Ան իր աչքերը կը փակէր 1867ի գարնան, հազիւ 40 տարեկան, աղուոր էջ մը ձգելով հայ թատրոնի պատմութեան մէջ: Ան կրկէսի վարիչ կամ լարախաղաց մը չեղաւ միայն, այլ բեմի մարդ մը՝ որ զանգուածներուն մէջ տարածեց նաեւ թատրոնի սէրը, եւ ի զուր չէր որ իր խումբին «Արամեան Թատրոն» տիտղոսը տուաւ:

Ինք էր որ առաջին կանոնաւոր թատերախումբն ունեցաւ Արեւելքի մէջ, առաջին հայ կինը բեմ հանեց, եւ կիները վարժեցուց թատրոն յաճախելու՝ անոնց համար մասնաւոր օթեակներ չինել տուած ըլլալով իր թատրոնին մէջ:

Լրիւ ծանօթ է ցանկը իր խաղընկերներուն, բայց մանրամասնութիւններ մեզ կը պակսին իր բեմադրած խաղերուն մասին:

*
* *

Պոլսոյ հայ բեմին առաջին հանդրուանն է ան, որ կը զուգադիպի ճիշդ այն չրջանին երբ արեւմտահայ մտաւորականութիւնը իր առաջին մարզանքները կ'ընէր գրոհի անցնելու համար բազմաթիւ մարզերու վրայ: Պոլսոյ հայ բեմին բուն սկիզբը չէր ան. ան պիտի ստեղծուէր յետագայ դէպքերու առընթեր՝ ուրիշ մարզերու վրայ փորձուած ճիւղերու հետ մէկտեղ: Բայց չէինք կրնար հարեւանցի անցնիլ սերունդի մը խարխափումներուն վրայէն, որոնց չնորհիւ պիտի հարթուէր ճամբան:

Պոլսոյ հայ բեմին յաջորդ հանդրուաններուն մենք դեռ պիտի հանդիպինք դարուն միւս չրջաններուն՝ երբ արդէն անոնք չարժման մը բնոյթը կ'առնեն: Մեր մտքէն չ'անցնիր սակայն արեւմտահայ թատրոնին զանազան փուլերը պատմել հանդրուան առ հանդրուան: Այդ հոգը իրենց ուսերուն առին աւելի ձեռնհաս մարդիկ, ու արեւմտահայ թատրոնին կեանքը պատմեցին ու կը պատմեն աւելի կամ նուազ լայն կերպով՝ առաջ տալով մեզ նման փրօֆանները: Մերը համեստ փորձ մըն է միայն կանգ առնելու զանազան երեւոյթներու վրայ՝ զանոնք ներմուծելով իրենց չուրջը զարգացող ճիւղերու չրջագիծէն ներս, Պոլսոյ դերը աւելի լաւ ըմբռնելու միակ մտահոգութեամբ:

15·
ԹԱՂԷ ԹԱՂ ՄԱՆ ԿՈՒ ԳԱՅ ՈԳԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Ոգեւորութիւնը՝ զոր չրջանը առեղծեր էր Պոլսոյ հայ կեանքին մէջ՝ չէր կրնար չպրտտիլ թաղէ թաղ:

Անցեալ դարու չորրորդ տասնամեակէն սկսեալ Պոլսոյ գրեթէ բոլոր թաղերուն մէջ կազմուած են արդարեւ բազմաթիւ ընկերութիւններ՝ նպատակ ունենալով մատուր կեանք առեղծել իրենց թաղին մէջ եւ առաջին հերթին իրենց թաղի դպրոցին մէջ:

Ու իրաւ ալ՝ եթէ դարուն առաջին կիսուն՝ էսնաֆներն են որ պաշտպան կը կանգնէին հայ դպրոցներուն՝ ամէն մէկ արհեստապետութիւն ստանձնելով վարժարանի մը հոգը, քառասունական թուականներէն սկսեալ այդ հոգը իրենց ուսերուն կ'առնեն զանազան թաղերու մէջ կազմուած միութիւնները:

Այսպէս՝ Սկիւտարի Եէնի-Մահալլէ թաղին մէջ 1838ին հիմնուած Ճեմարան վարժարանին օգնող ընկերութիւն մըն է որ կը յիշուի ամէնէն առաջ, 1839ին:

Անկէ երկու տարի յետոյ, 1841ին, նոյն այդ թաղին մէջ կը յիշուի Միակամ ընկերութիւնը, որ նոյն ճեմարանի տնօրէն Յակոբիկ Մանուէլեանի նախաձեռնութեամբ հիմնուած, նպատակ ունէր ճեմարանը փակուելէ փրկել:

Յաջորդ տարին, 1842ին, Սամաթիան է որ ծնունդ կու տայ Ս. Սահակեան ընկերութեան, որուն նպատակն էր օգնել այդ տարին իսկ բացուած թաղին Սահակեան դպրոցին:

1843ին Խասգիւղի մէջ կը կազմուի Ներսէսեան ընկերութիւնը, որ նպատակ ունէր «թաղին ազգային վարժարանի մակարդակը բարձրացնել իր նախկին աստիճանին», պաշտպան կանգնելով այս կերպով թաղին Ներսէսեան վարժարանին որ գոյութիւն ունէր 1836էն ի վեր:

1844ին Օրթագիւղի մէջ մարմին կ'առնէ թաղին հնագոյն ընկերութիւնը, Ս. Թարգմանչաց ընկերութիւնը. որուն նպատակն է նոյն թաղին վարժարանը բարեկարգել:

1844ին է դարձեալ որ Պալաթ իր Արամեան ընկերութիւնը կը կազմէ նպաստելու համար թաղին Խորէնեան դպրոցին:

Մինչ նոյն տարին, 1844ին, Գումգափուի մէջ կազմուած Լուսաւորչեան ընկերութիւնը կը ստանձնէ թաղին համանուն դպրոցին հոգը:

Ընկերութիւն Սրբոյն Յովհաննու Կարապետի, կը հիմնուի 1845ին Սկիւտարի Ս. Կարապետ թաղին մէջ դպրոց մը բանալու համար:

Ընկերութիւն Ազգային Ճեմարանին Իւսկիւտարու. 1846ին կազմուած, նպատակ ունի նոյն տարին իսկ վերաբացուած Ճեմարանին սատարել:

Խնամատար ընկերութիւնը, նոյնպէս կը կազմուի 1846ին, որպէսզի Սկիւտարի Ս. Խաչ թաղի դպրոցին օգնէ:

1847ին Թօփգափու իր անդրանիկ ընկերութիւնը կ'ունենայ Ս. Պանդալէոնի ընկերութիւն անունով, որ կը ստանձնէ թաղին վարժարանին հոգը:

1847ին երկրորդ ընկերութիւն մը կը կազմուի Պալաթի մէջ,

Խորէնեան ընկերութիւն անունով, «յանուն սրբոյն Մովսէսի Խորենացւոյ», բարեկարգելու նպատակով իրենց թաղին դպրոցը:

Նոյն տարին, 1847ին, Սամաթիոյ կաթոլիկ հայերը եւս ընկերութիւն մը կը հիմնեն Մեսրոպեան անուն, որ իր պաշտպանութեան տակ կ'առնէ թաղին դպրոցը:

Եւ վերջապէս՝ Բարեպաշտական ընկերութիւն անուան տակ հայ կիներու կողմէ կազմուած առաջին ընկերութիւնը կը հիմնուի 1847ին Ասպիւղի մէջ «նոյն գիւղի աղջկանց դպրոցի յառաջդիմութեանը համար»:

Համեստ փորձեր են անշուշտ ասոնք բոլորը՝ մեծ կարիքներուն դիմաց զրս կեանքը կը ստեղծէր: Բայց արդար էր որ յիշէինք այս համեստ փորձերը եւս որոնք եղած են կանղուն պահելու համար այն օրերու հայ դպրոցները, եւ որոնք յաճախ չատ աւելի արդիւնաւոր եղած են քան դպրոցներու ճակատին ոսկետառ քանդակուած անունները մեծատուններու...

*
* *

Թաղերու մէջ ընթերցարաններ բանալու թափը եւս այս շրջանէն կը սկսի: Մինչեւ այդ օրերը եկեղեցիներու խուցերուն մէջ էր որ կը պարփակուէր մարդոց հոգեկան կեանքը: Հոն կ'երթային մարդիկ հայ գիրք տեսնելու կամ թղթատելու՝ ապաւինած տիրացուի մը կամ պատուելիի մը բարեացակամութեան: Հիմա արդէն մարդիկ կեանքին հետ չփման մտնել կ'ուզէին, կ'ուզէին կարդալ, ու նոր բան կարդալ:

Շրջանը, արդէն, իր ընթերցարանները կ'ունենայ Պոլսոյ քանի մը թաղերուն մէջ:

Առաջին օրինակը կու տայ Կ. Պոլսոյ ամէնէն ժողովրդական թաղը՝ Սամաթիան՝ հիմնելով 1843ին մատենադարան մը որ Հայկական թանգարան անունը կը կրէր եւ նպատակ ունէր «ընթերցման ախորժակը տարածել Հայոց մէջ եւ անոնց մտաւոր մշակութիւնը զարգացնել»:

Օրթաղիւղ կը հետեւի անոր օրինակին: Տեղւոյն երիտասարդները 1846ին կը հիմնեն վերածնութեան ընկերութեան թանգարանը, որ երբ 1861ին վերակազմուեցաւ ունէր արդէն 750 տպեալ գիրքեր եւ 150 ձեռագիրներ:

Հայկազեան ընկերութիւնը, դարձեալ Սամաթիոյ մէջ հիմնուած քանի մը տարի յետոյ, 1846ին, նպատակ ունէր մատենադարան մը հաստատել նոյն այդ թաղին մէջ:

Այսքան միայն չէտ այդ շրջանին: Ցետոյ էր որ պիտի վարակուէին ուրիշ թաղեր ալ:

*
**

Խանդավառութեան այդ ալիքին մէջ ընկերութիւններ կազմուեցան նաեւ դրքեր տպելու համար: Երբեմնի մեկենասներուն դերը հիմա նոր սերունդը ինքը կը սահմանէր: Մենք տեսանք այդ ընկերութիւններէն մէկը դարուն երկրորդ տասնամեակին: «Աբշարունեաց»էն յետոյ դրեթէ քառորդ դար պէտք էր որ անցնէր սակայն որպէսզի մարդիկ դարձեալ քով քովի դային՝ հայ դիրք տպելու եւ տարածելու համար:

Այս շրջանին երկուք են արդէն ընկերութիւնները որոնք դիրք ծաւալելու կը ձգտին:

Առաջինը՝ Ուսումնական ընկերութիւն է Պոլսոյ մէջ հիմնուած 1841 Մարտ 1ին: Նպատակն էր դիրք տպել դուռ աշխարհաբար կամ պարզ դրաբար: Ընկերութեան վարիչն էր Գէորգ աղա Փէշտիմալճեան: Յայտարարութեան մէջ ըսուած է թէ «տեղ տեղ քանի մը անկանոն աշխարհաբար ու դուռ տաճկերէն դրքեր չարադրուած են եւ ամմէն երկիր, ամմէն քաղաք, եւ կրնամ ըսել ամմէն դիւղ մէկզմէկէ տարբեր լեզուներ կ'արտադրեն»: Այս ընկերութիւնը չարունակած է քանի մը տարի եւ տասնի չափ դրքեր հրատարակած: Տպած է, օրինակ, Յովսէփ Թաւուզճեանի (1808–1844) թարգմանութեամբ «Բարոյական պատմութիւններ ի պէտս մանկանց» (1841), «Փոքր բառգարներու մեծ սիրտ մարդիկը» կատակերգութիւնը (1841), Պետրոս Մելթագթասիոսի «Մահ Աբէլի» եւ «Յովսէփ Գեղեցիկ» ողբերգութիւնները (1841) եւ Տէրոյենցի թարգմանութեամբ իտալացի Իմաստասէր Ճիոյայի «Քաղաքավարութիւն կամ ուսումն քաղաքրութեան» չորս հատոր գործը (1841–1843):

Աբամեան ընկերութիւնը (1843–1857) հիմնուած Վիեննայի Մխիթարեան միաբաններու նախաձեռնութեամբ, ինքն ալ նպատակ ունենալով «հայերէն բանասիրական աժան դրքեր տպագրել»: Տասնամեայ այն շրջանին մէջ, որ այս դլուխին նիւթը կը կազմէ, երեք են դրքերը որոնք Աբամեան ընկերութեան ծախքով լոյս կը տեսնեն Վիեննայի մէջ,— Հ. Մատաթիա Գարագաշեանի «Նկարագիր ուսմանց»ը (1845), Հ. Ղեւոնդ Ցովնանեանի «Գիտութիւն տէրութեանց»ը (1847), Հ. Ղուկաս Տէրտէրեանի «Գիտութիւն վաճառականութեան»ը (1848):

Տասնամեակը որ թանզիմաթին յաջորդեց ոգեւորութիւն պատճրնել սկսաւ այսպէս Պոլսոյ թաղերը: Պէտք էր նոր ալիք մը դար դուրսէն որպէսզի ուռճանար այդ ոգեւորութիւնը:

16.
ԼՈՅՍԻ ՈՍՏԱՆՆԵՐՈՒ ՄԷՋ

Որպէսզի սերունդ ստեղծուէր Պոլսոյ մէջ՝ պէտք էր որ հորիզոն բացուէր նոր հասնող երիտասարդութեան: Դուռը լուսամուտ բացած էր արդէն, եւ Եւրոպան իր նոր յուզումներուն արձագանգը կը ղրկէր Պոլիս: Բերա, եւրոպական թաղ արդէն դարձած, չփում կը պահէր Արեւմուտքի հետ, կը փորձէր ինքն ալ բաբախել այդ նոր յուզումներուն հետ:

Բայց բաւական չէր հեռուէն եկող լոյսի ալիքը: Պէտք էր որ երիտասարդութիւնը ինքը երթար այդ լոյսը ծծել իր մայր ակունքէն:

Արփիարեան Պոլսոյ յառաջդիմութիւնը կը վերագրէ առաջին հերթին տպարանին ու դպրոցներուն՝ որոնք առաջին լոյսը սփռեցին, ու յետոյ նոր շողենաւին որ հայ մտքին առջեւ Եւրոպայի ճամբան կը բանար, մէկ կողմէ կը մղէր Պոլսոյ հայերը առեւտրական ընդարձակ յարաբերութիւններ հաստատել Եւրոպայի հետ եւ այդ իսկ պատճառով օտար լեզուներու ուսումը ներմուծելով հայ դըպրոցներու մէջ, եւ միւս կողմէ պատեհութիւն կը ստեղծէր որ Հայը նոյն իսկ Եւրոպայի մէջ ընտելանայ եւրոպական մտքին:

Եւ «մինչ մէկ կողմէն նոր վաճառականութիւնը Անգլիա կը դիմէր, միւս կողմէն ալ հայ տղաքը կրթուելու համար Ֆրանսա ու Իտալիա կը մեկնէին: Պոլսոյ քաղքենի դասակարգին պատկանողներէն ոմանք իրենց զաւակները Փարիզ կը ղրկէին մասնագիտութիւն մը սորվելու համար: Գացողներու խումբին մէջ կային նաեւ անանկներ ալ որոնք ունեւորներու զաւակներ չէին, բայց կը յաջողէին երթալ: Ասոնք ամէնքը երիտասարդ եղած կ՚երթային: Իսկ միեւնոյն ատենը՝ Վենետիկ ու Բատուա բացուած Ռափայէլեան եւ Մուրատեան վարժարանները կ՚երթային պատանիներ, գրեթէ մանուկներ, որոնց ուղեղները պիտի զարգանային Մխիթարեանց ձեռքովը իսկ»:

Եւրոպա ուսանելու գացող այս զոյգ հոսանքը տարբեր ալ դաստիարակութիւն պիտի ստանային հոն, ու տարբեր ալ տրամադրութեամբ պիտի դառնային ետ:

«Զափազանց շատ եւ անտեղի կերպով մեղադրուած է Թուրքիոյ Հայութիւնը թէ իր դպրոցներուն ֆրանսական ուղղութիւն տուած է եւ անգլեւսաքսոն լուրջ ցեղերու չէ հետեւած, կ՚ըսէ հայ բանասէր մը: Այս մեղադրանքը աւելորդ է, վասնզի Թուրքիոյ Հայերը իրենց՝ սեպհական յօժարութեամբ եւ յատուկ ընտրութեամբ չէ որ ընդգըրկած են ֆրանսերէնի ուսուցումը եւ ֆրանսական ուղղութիւնը, այլ հետեւողութեամբ տիրող պետութեան որ ԺԹ. դարուն սկիզբ-

նեբը իր պարոցներբ պրաւ սոյն ուղղութեան մէջ եւ Ֆրանսերէնէ ուսուցումը բրաւ պարտադրիչ։

«Եթէ 1840ական թուականէն սկսեալ մեր բարեփոխող ուսումնառնող երիտասարդները Ֆրանսա գնացին, պատճառն այն էր որ Օսմ. կառավարութիւնն ալ նոյն թուականներուն սկսած էր խումբ խումբ երիտասարդներ ղրկել Ֆրանսա մասնագիտական ուսում առնելու։ Հայ ժողովուրդը սիրող պետութեան ուղղութեան հակառակ չէր կրնար ուրիշ ճամբու մը դնեւել։ Եւ մաու այն ճամբուն մէջ որ իր առջեւ պծուած էր արդէն»(1)։

Այսպէս կամ այնպէս՝ բարեփոխութիւն եղաւ Պոլսոյ նոր սերունդին համար որ Արեւմուտքի դուռները բացուեցան իրեն։ Գնաց խուժել լոյսի աստաններուն մէջ։ Փարիզ լեցուեցաւ նոր հայ ուսանողներով։ Ամիրաններու տղաք էին շատերը, բայց եւ կային հայութեան ուրիշ խաւերէն եւս երիտասարդներ, իրենց մէնաոր ունենալով Պոլսոյ մտաւոր գործէն քանի մը դէմքեր, որպիսին էին Միաքեան, Պաշտաուր Պարտիզպանեան եւ Կարապետ Իւթիւճեան։

«1848 Սեպտեմբերին՝ Միաքեան, Պարտիզպանեան եւ Իւթիւճեան,— կը դրէ Հրանտ Ասատուր,— կը մեկնէին Պոլսէն, իրենց հետ առնելով շատ մը հարուստ գաղափարներ, եւ ազգային գաղափարներ ալ, որոնց պաշտպան կ'երեւային բարեզգած ամիրաներ։ անոնց մէջ էին Պալեան Սարգիս պէյ, որ հաբր այնքան հռչակ պիտի հանէր իրր արքունի ճարտարապետ, Յովհաննէս Վահանեան (հաբր Վահան Էֆէնտի), Արշաճոպոլ Նշդրուպեան (Արշակ Էֆէնտի), որ երկար տարիներ Թարգման պիտի բլլար ռուսական հիւպատոսարանին, Գրիգոր Մոսեան (հաբր տօքթոր), Խորասանճեան Պետրոս Ամիրայի երկու զաւակները՝ Միքայէլ (հետագային համբաւաւոր բժիշկ) եւ Թովմաս (հետագային գաղափարագէտ), Յովհաննէս Թիւմայեան, Աշիկ Կիւմիւշեան եւ ուրիշներ»(2)։

Կարապետ Իւթիւճեանի կենսագիրներէն մին կը պատմէ անոր Փարիզ երթալու պարագաները։

«1848ին վերջերը Պ. Պաշտաուր Պարտիզպանեան Պալեան Կարապետ Ամիրային երթալով պղպեղ եւ քանի մ'ուրիշ պատառներ, եւ Պ. Պաշտաուր Միաքեանն ալ Խորասանճեան Ամիրային երկու որդիքը Փարիզ կ'առաջնորդէին։

«Կարապետ Էֆ. (Իւթիւճեան) իր չորս տարուան ուսուցչական

---

(1) Ա. Ալպոյաճեան, «Հայրենասիրի Կոչնակ», 1926, թիւ 1, էջ 149։

(2) «Ընդարձակ Օրագրեայ», 1901, էջ 233–234։

ասպարէզին մէջ բաւական դրամ հաւաքած ըլլալով ինքն ալ անոնց հետ փարիզ ուղեւորեցաւ: Իր ուղեկիցներն էին Խաչատուր Պարսիզպանեանէն եւ Խաչատուր Մխաքեանէն զատ, Սարգիս Պալեան, Գրիգոր Մոզեան, Յովակիմ եւ Աբէթիկ Նեվրուզ, Երամ Երամեան, Գ. Օհանեան, Խաչիկ Կիմիշեան, Յովհաննէս Թիւյիւզեան, Թովմաս եւ Միքայէլ Խորասանճեան, Յովհաննէս Վահանեան եւ օրիորդ Արզումանեան:

«Կարապետ էֆ. իր ընկերաց հետ փարիզ հասած պահուն, արդէն հոն կը գտնուէին Նահապետ Ռուսինեան, Յարութիւն Պալեան, Գէորգ Թաղւորեան, Յովսէփ Շիշմանեան, Յակոբ Արզումանեան, Մկրտիչ Միւհէնտիսեան, Ստեփան Ոսկանեան, Ճանիկ Ադամեան, եւ Միքայէլ Մանանեան ոսկերիչ»(1):

«Մասեաց Աղաւնի» խօսելով այն հայ երիտասարդներուն մասին որոնք Ֆրանսայի մէջ ուսում առին մինչեւ անցեալ դարուն կէսերը եւ մասնագիտացան զանազան ասպարէզներու վրայ, կը յիշէ

Ճարտարապետներ (Յակոբ) Մելիք, Նիկողայոս եւ Սարգիս Պալեան, Մկրտիչ Միւհէնտիսեան, Պիլէզիկճեան եղբարք

Բժիշկներ Սերվիչէն, Գասպար Սինապեան, Նահապետ Ռուսինեան, Յովսէփ Պէյրան, Յովսէփ Շիշմանեան, Գրիգոր Մոզեան, Գէորգ Թաղւորեան

Գիւղատնտեսներ Գրիգոր Աղաթօն, Գէորգ Սթիմարաճեան, Յակոբ Ամասեան, Յովհաննէս Թիւյիւզեան, Կարապետ Սիրունեան

Նկարիչ Աբրահամ Սաւդոյեան

Ոսկերիչ Միքայէլ Մանանեան

Տպագրիչ Ճանիկ Ադամեան, Մարտիրոս Միւհէնտիսեան

Բնագէտներ Յարութիւն Գարեգին Տատեան, Յովհան Վահանեան, Աբէթնադոյ Նեվրուզ, Յովհաննէս Տատեան

Ջափաղէտ Սիմոն Տատեան

Գրագէտ Ստեփան Ոսկան

Մեռաքսագործ Մարտիրոս Պիլէզիկեան

Առեւտրական ուսումներ Յարութիւն եւ Ստեփան Խաչատուրեան, Կարապետ Իւթիւճեան, Խաչիկ Կիմիշեան, Յովակիմ Նեվրուզեան, Խաչիկ Քիշմիշեան

Իբրեւ բժշկական ուսանող կը յիշէ Յակոբ Արզումանեան, Յովհաննէս Յովհաննեան, Միքայէլ Խորասանճեան, Յարութիւն Զայեան(2):

---

(1) Յովհ. Յ. Ալաճ, «կենսագրութիւն Կ. Իւթիւճեանի», վենետիկ, 1901, էջ 11–12:

(2) «Մասեաց Աղաւնի», 1855, էջ 24–125:

«Մասեաց Աղաւնի» ակնարկելով այն հայ ունեւորներուն վրայ՝ որոնց նպաստով հայ երիտասարդներ կրցած են ուսում առնել Եւրոպայի մէջ՝ կը յիշէ Ճէզվայիրլեան Մկրտիչ ամիրան, Երամեան Գէորգ ամիրան, Նուպար պէյը (յետոյ փաշա), Երամեան Կարապետ ամիրան, Օտեան Պօղոս աղան, Պալեանց գերդաստանը:

Արդ այս երիտասարդութիւնն էր որ ուսում կ'առնէր Ֆրանսայի մայրաքաղաքին մէջ՝ 1848ի յեղափոխութեան խմորման օրերուն, ու յետոյ, անոր տպաւորութեան տակ: Ու նոյն այդ երիտասարդութիւնը պիտի դար, Պոլիս դարձին, դեր ստանձնելու ինչպէս պետական նոյնպէս հայ կեանքին մէջ, իր կարգին ոգեւորելով ամբողջ սերունդ մը:

Խօսելով Նահապետ Ռուսինեանի եւ Նիկողոս Պալեանի ուսանողութեան տարիներուն մասին Ֆրանսայի մայրաքաղաքին մէջ, Ալպոյաճեան կը գրէ թէ «միասին հանդիսատես եւ իբր ուսանող թեքեա ալ մասնակից կ'ըլլան 1848ի յեղափոխութեան որ կը յանգի Լուի Ֆիլիփի թագաւորութեան անկման եւ Հանրապետութեան եւ ժողովրդային քուէարկութեան հաստատման, իսկ Ռուսինեանի եւ Պալեանի համար աւելի բանի մը՝ ազգայնութեան ոգւոյն եւ դաղափարին արծարծումին»(1):

Երուանդ Օտեան կը խօսի իր կարգին Մերենցի, Նիկողոս Պալեանի եւ Ռուսինեանի Փարիզի ուսանողական տարիներուն վրայ, եւ նկարագրէ, բայց մանաւանդ դաղափարի շատ նմանութիւններ կը գտնէ սոյն երեք դէմքերուն միջեւ որոնք այնքան աչքառու դեր պիտի կատարէին չուտով հայ կեանքի մէջ, «ինչ որ անշուշտ իրենց ապրած միեւնոյն միջավայրին արդիւնքն է: Աննախապաշար առողջ հաւատք մը՝ զոր Քուզէն, ընտրական դպրոցին պետը, եւ ուրիշներ կը ծաւալէին միտքերու մէջ, զգայնոտ խոհանքներ ու մեծ մեծ զգացումներ զորս Լամարթին եւ Հիւկօ կը ներշնչէին, կորովարան ատենախօսութիւններ խորհրդարանին մէջ, եւ Միշլէի ու Քինէի բուռն պայքարը անդրլեռնականութեան դէմ, իրենց բնական ներդործութիւնն ըրած են այն ժամանակի հայ ուսանողներուն, մանաւանդ այս երեք օժտեալ ուսանողներուն վրայ», այնպիսի պահու մը «երբ դեռ Ընտան չէր հանրացուցեր սկեպտականութիւնը, երբ Թէն իր բանաձեւը չէր արձակած թէ լաւութիւնն ու մոլութիւնը արտադրութիւններ են ինչպէս չաքարն ու խահուէն, ոչ ալ Զօլա «Ռուկօն-Մաքառ»ներն սկսած էր հրատարակել, այդ յոռետես դիւցազներգութիւնը մարդկային անառնութեան, ինչպէս կը կոչէ Ժիւլ Լը-

(1) Արշակ Ալպոյաճեան, «Պատմութիւն հայ կեսարիոյ», Բ., էջ 1333:

մէթր: Տարակոյսի թոյնը դեռ չէր կաթկթած իրենց մտքի խորշերուն մէջ»(1):

«Ֆրանսա գացող երիտասարդութիւնը, կը շարունակէր Արփիարեան, Պոլսէն խելահաս կը մեկնէր, բարոյապէս ճնշող մթնոլորտի մը ազդեցութեան ներքեւ: Հասնելով Փարիզ, հայ երիտասարդները անյագօրէն կը լափէին Քինէի, Միշլէի, Հիւկոյի, Լամարթինի խօսքերն ու գրքերը: Ու ժամանակը ընդհանուր մարդասիրութեան, տիեզերական եղբայրակցութեան դարն էր. 1848: Երիտասարդները զուտ հայ կ'երթային Փարիզ. ու հոնկէ՝ եւրոպականացեալ-հայ կը վերադառնային:

«Փարիզէն հիմնովին տարբեր միջավայրեր էին Վենետիկ ու Բատուա: Արտաքին աշխարհէն անջատուած վարժարաններ՝ անոնց մէջ մտերմական կեանքով կը մեծնային հայ տղաքը: Իրենց լեզուին դայեակը մեր դիւցազանց լեզուն էր՝ գրաբարը. իրենց սրտին դաստիարակը՝ մեր պատմութիւնն էր: Ու Սուրբ-Ղազար բացակայ հայրենիքին յիշատակարանը: Տիեզերական մարդասիրութեան բազմաշառաչ գոռումներուն տեղ, զուտ իտալական հայրենասիրութեան ցաւի մրմունջը իրենց սրտերը կը կեղեքէր. անոր զայրոյթին գոռը իրենց հոգիները սրտմտութեամբ կը լեցնէր: Ալֆիէրի, Ֆօսքօլօ, Բինտէմօնթէ, Բելլիքօ, Մանծօնի գաղափարի իրենց կրթիչները եղան: Վենետկեան Լակունային թխորակ կանաչ ջրերը կարմրերփին տեսան. Սան-Ճիօրճոյէն հոսած իտալական արիւնէն կարմրցած: Թեւտեսքօն իրենք ալ տեսցին:

«Գաղափարական տարբեր կրթութիւնով Պոլիս վերադարձող երկու երիտասարդութիւնները մտաւորական միեւնոյն ըմբոստացման սպայակոյտը պիտի կազմէին»(2):

Բաւական մութ կը մնան ստեղծման պարագաները Պարթեւեան ընկերութեան որ, ըստ երեւոյթին, կազմուած էր Փարիզ, դարու երեսունական թուականներուն, հաւանաբար առաջին հայ ուսանողներուն կողմէ որոնց մէջ կային Սերովբէ Վիչէնեան եւ Գասպար Սինապեան: Գիտենք միայն որ 1842 Նոյեմբեր 9ին նոյն ընկերութիւնը վերակազմուած է Պոլսոյ մէջ հաւանաբար Փարիզէն դարձող նոյն այդ ուսանողներուն նախաձեռնութեամբ: Հայ բանասէր մը կը հրատարակէ անունները անոր ութը հիմնադիրներուն, որոնք են Յովհաննէս Տէրոյենց (նախագահ), Մկրտիչ Աղաթօն (ատենադպիր), Արթին Մոմճեան (գանձապետ), Սերվիչէն, Նիկողայոս Զօ-

(1) «Մասիս», 1893, էջ 388:

(2) Հրպետ (Արփիար Արփիարեան), «Հայոց արդի գրականութիւնը», «Գեղունի», 1902 Յունիս, էջ 38:

բայեան, Յովակիմ Ստեփանեան, Միքայէլ Ենգիսէրճեան, Մկրտիչ Միւհէնտիսեան, եւ կ'աւելցնէ թէ Պարթեւեան ընկերութիւնը Փարիզէն «ազատամիտ գաղափարները հեռը բերած է, որոնք հետզհետէ հասունցնելով յանդած են Ազգ. Սահմանադրութեան»(1): Մեզ կը զարմացնէ միայն Տէրոյենցի ներկայութիւնը այդ ութնեակին մէջ, ան ալ իբրեւ նախագահ...

«Հիմնադիրներէն դատելով, ազգային մտաւոր վերածնութեան հետ կապ ունեցող ձեռնարկ մը ըլլալ կը թուի», կ'ըսէ Ալպոյաճեան(2):

Ցայտնի հայ մտաւորական մը բաղդատութիւնն ընելով այն սերունդին որ անցեալ դարու կէսերուն Եւրոպայէն կու գար ետ եւ անոր որ կէս դար յետոյ կը դառնար Արեւմուտքի մէջ իր ուսումն առած, հետեւեալ խորհրդածութիւնները կ'ընէր.

«Պէտք է հաստատել թէ Փարիզէ դարձող մեր երիտասարդութիւնը — քիչ բացառութեամբ — բոլորովին տարբեր հանդամանքներ կ'ընծայէ ուշադիր դիտողի մը աչքին, քան սերունդ մը առաջ զայն կանխող երիտասարդութիւնը: Սերվիչէն, Աղաթօն, Վահան, Ռուսինեան, Մխսաքեան, Արամեան եւայլք, իրաւ, նոյնքան կ'աղքէրէին մեծ ոստանին պատկառարկու եւ մեծափառ բարձրութենէն, սակայն անոր պարունակած ազնիւ ձգտումները, անոր հիմը կազմող հաստատուն ձիրքերը իւրացնելով կը դառնային, ոգեւորած եւ եռանդուն, ոչ թէ սրտաթափ, պահելով միշտ իրենց ինքնութեան զգացումը առնուազն, եւ մտադիր՝ իրենց երկրին ու հանրութեան յառաջացման նպաստաւոր միջոցներ ընելու իրենց ստացումը եւ զարգացումը», մինչդեռ «նոր սերունդը կը դառնայ ընդհանրապէս՝ հապճեպով՝ սովորական քննութիւնները անցնելուն պէս՝ առանց քիչ մըն ալ կենալով լոկ անհրաժեշտէն անդին անցնելու իրենց ուսումնասիրութեանց մէջ, Փարիզի մտաւորական կեանքը մասնակի եւ երեսանց ըմբռնած, անոր պարզած պերճահանդէսին սոսկ նիւթական երեւոյթէն չլացիկ, անոր խոստացած վայելքներուն մէջ հեշտականին եւ զբօսականին ուշադիր, հաստատ որոշած՝ իմաստուն չհարաբերութեամբ իրենց անձին համար միայն գործածելու իրենց սորվածը ու ստացած փորձառութիւնը»(3):

Անդրադառնալով այն տարբեր միջավայրերուն որոնց մէջ կը հասուննային Ֆրանսա եւ Իտալիա ուսանելու գացող հայ տղաքը՝ Արփիարեան կը գրէր նոյն այդ յօդուածին մէջ.

---

(1) Վահան Զարդարեան, «Յիշատակարան», Բ., էջ 395–396:
(2) «Գաղութահայ Տարեգիրք», 1939, էջ 53:
(3) Գառնիկ Ֆնտէլեան, «Մասիս», 1893, էջ 287–288:

«Ֆրանսայէն եւ Իտալիայէն վերադարձող աշակերտները Պոլսոյ հայոց կեանքին վրայ հզօր եւ վճռական ազդեցութիւն ունեցան: Կու գային իրարմէ տարբեր գաղափարներով սնած: Այդ տարբերութիւնները սակայն իրարու հետ կը ներդաշնակուէին ազգային կեանքին բարգաւաճման համար: Փարիզ զարգացած երիտասարդութիւնը աւելի ընդհանուր, համամարդկային գաղափարներով տոգորուած էր քան թէ զուտ հայկականներով: Իսկ Մխիթարեանց աշակերտներուն յատկանիշն էր — ինչպէս հիմակուան ընթացիկ բացատրութեամբ մը պիտի ըսուէր — ազգայնամոլութիւնը, նասիօնալիզմ:

Եւ սակայն կեանքը պիտի մօտեցնէր այս այլազան տրամադրութիւնները: Մեծ տառապանքը որ հայ ժողովուրդինն էր՝ ի մի պիտի ձուլէր զանոնք ի վերջոյ: Մարդկային մեծ նշանաբանները զորս Փարիզ կը ղրկէր մեզի, եւ հայոց պատմութեան աղուոր դասերը որոնք Մխիթարեանց դպրոցներէն մեզի կու գային, պիտի թրծուէին մեծ զուրայի մը մէջ, որ հայրենասիրութիւնն էր:

17.
ԴՊՐՈՑՆԵՐՈՒ ՆՈՐ ՑԱՆՑԸ

Թանզիմաթի շրջանը այլապէս ալ ոգեւորեց Պոլիսը: Հայ դըպրոցները հայութեան հիմնական մտահոգութիւններէն մէկը դարձուց: Սկիւտարէն յետոյ, ուր ստեղծուած ալեկոծութիւնը ճեմարանի շուրջ՝ տեսանք իր տեղին, ոգեւորուած էին ուրիշ թաղեր ալ: Այնպէս որ Պոլսոյ հայ դպրոցները մեծ բարգաւաճում տեսան Մաթէոս պատրիարքի օրով (1844–1848):

Այսպէս՝ «1845ին դպրոցներու հողատար 9 մարմին կայ Կ. Պոլսոյ մէջ. (Սամաթիոյ) Սահակեանէն եւ (Գումգափուի) Լուսաւորչեանէն զատ, կայ Խասգիւղի Ներսէսեանը, որուն գլուխն էր միշտ Ճէզայիրլեան Մկրտիչ ամիրան, Օրթագիւղի Սրբոց Թարգմանչացը, Գանտիլլիի Ս. Առաքելոցը, ինչպէս նաեւ Սկիւտարի Ս. Կարապետ, Կէտիկ փաշայի Ս. Յովհաննէս, եւ Պալաթու վարժարանին հոգածու խումբերը»(1):

Նոյնպէս ալ «1845էն 1847ի սկիզբները Պէշիքթաշի վարժարանը շատ բարեկարգ վիճակ ունէր, որովհետեւ անոր տնօրէնն էր Խաչատուր Պարտիզպանեան (1809–1856) ծանօթ ուսուցիչը, որ կ՚աւանդէր ուսողութիւն եւ իտալերէն: ...Վարժարանին հայերէնի դասախօսն էր Խաչատուր Միսաքեան, որ հայագէտի համբաւ չինած էր

(1) Հրանտ Ասատուր, «Ընդարձակ Օրացոյց», 1901, էջ 231:

արդէն իր վրայով առանուագ՝ դով, եւ Կարապետ Իւթիւճեան, քանիերեք տարիներ երիտասարդ մը այն տանն, որ ուսումնասիրած էր հոն եւ պատմութեան դասախօս»(1):

«1847ի սկիզբները (Պէշիքթաշի վարժարանին այդ ընտիր խումբը Սիւրմար կ'անցնի. Պարտիզպանեան Մուշեղեան կը տանձնէ Մ. Կարապետեան անօրէնութիւնը, եւ Իւթիւճեան Կարապետ Հայկունի եւ Ֆրանսիսկոն դասախօս կ'ըլլայ հոն. վարժարանին միւթէվելլին եւ հոգաբարձութեան պետն է այդ միջոցին Եպրեմ Պօղոս աղան (Օտեան)»(2):

Աւելցնենք, որ 1845 Սեպտեմբեր 1ին, նոյն Մատթէոս պատրիարքի ջանքերով, ինչպէս պիտի տեսնենք զարձեալ իր տեղին, վերաբացուեցաւ Սիւրմարի ճեմարանը որ փակուած կը մնար 1841 Հոկտեմբեր 3էն ի վեր, եւ որ չուտով պիտի փակուէր սակայն կըրկին, իր գոյութիւնը երկու տարի քաշ տալէ յետոյ:

Նոյն այդ տարիներուն «Պօղոս աղա Օտեան, իր պատկերուն խնամուած կրթութիւն մը տալու փափաքով, անոնց համար իր տանը մէջ հաստատած էր յատուկ դասարան մը, ուր Իւթիւճեան Հայկունի կը դասախօսէր, Պարտիզպանեան՝ ուսուցչութիւն, Մխաքեան՝ Ֆրանսերէն եւ Զաքարեան՝ դիզդզրութիւն. այդ դասարանին մէջ կ'ուսանէին Օտեան Եղանէն եւ Գրիգորիկէն զատ, Թումաս եւ Մխթարէ Նորատունճեան, Յարութիւն Սմաճեան՝ «Մեղու»ի ապագայ խմբագիրը, Թումաս Տէր Գրիգորեան՝ որ յետոյ պիտի նահատակուէր Պաղտատի, Աբրահամ Ապագեան՝ յետոյ նշանաւոր նկարիչ, Գարեգին Փափազեան, եւ ուրիշներ»(3):

«1847ի «Արշալոյս»ին(4) մէջ՝ Կ. Պոլսէն գրուած թղթակցութիւն մը կը տեսնենք թէ այդ տարին Կ. Պոլսոյ մէջ կայ 24–25 հայ վարժարան, որոնցմէ շատերուն մէջ կ'ուսանուէին իտալական եւ ֆրանսական լեզուները. այդ վարժարաններուն ամէնէն բարեկարգն է Սամաթիոյ վարժարանը, զոր հոգալու համար 1843ին հիմնուած էր Մ. Մահակեան խումբը: ...Վարժարանին միւթէվելլին եւ բարերարն էր Եբրեմեան Գէորգ պէյ († 1900), իսկ հոգաբարձութեան պետն էր Մինէճի Անդրանիկ Փափազեան (1804–1862), ո-

---

(1) Անդ, էջ 232:

(2) Անդ, էջ 233:

(3) Անդ, էջ 233:

(4) Կ'ակնարկուի Իզմիրի «Արշալոյս Արարատեան»ին.— «Արարատեան» բառը արգիլուած ըլլալով Հռոմի Աւառուրի այդ տոդերը գրուած օրերուն...

րուն կ'աջակցէր Քրիստոստուր Ղազարոսեան († 1891)։ Այդ վարժարանին հայերէնի ուսուցիչ եղաւ ժամանակին ամէնէն զարգացած քահանաներէն մէկը, Տէր Յակոբ Պէշիքթաշլեան, († 1850), որ գիտէր Փրանսերէն ալ, եւ որուն աշակերտած են Օգսէն Խոճասարեան եւ Մատթէոս Այվատեան, եւքը երկուքն ալ հանրածանօթ դարձած լրագրական հրապարակին վրայ։ «Արշալոյս»ի մէջ կը կարդանք թէ 1844ին Սամաթիոյ մէջ կար նաեւ Ագապեան անունով վարժարան մը աղջկանց համար»։

«Ճեմարանէն, Ս. Կարապետի դպրոցէն եւ Օտեանի տան բարձրագոյն դասարանէն զատ, Սկիւտարի մէջ կար նաեւ այդ միջոցին Ս. Խաչի վարժարանը, որ քիչ շատ բարեկարգ վիճակ ունէր, եւ որուն տնօրէնն էր Ս. Խաչ եկեղեցւոյ քահանաներէն Տ. Յովհաննէս գիտնական եկեղեցականը»(1)։

Դպրոցներու այս ցանցը, որ տարածուած էր անցեալ դարու կէսերուն Պոլսոյ զանազան թաղերուն մէջ, լոյսի ճամբան կը բանար արդէն։

18.
ՄԱՐԴԻԿ ԿԸ ԽԼՐՏԻՆ ԶՄԻՒՌՆԻՈՅ ՄԷՋ ԱԼ

Զմիւռնիան, անդին, քայլ կը նետէր Պոլսոյ հետ։ Ան վաղուց է կ'ուզէր սկսիլ իր մրցակցութիւնը եւ փորձեր ալ ըրեր էր։ Նոր դարը նոր պատեհութիւններ կու տար իրեն։

Զմիւռնիան դուռ մըն էր ինքն ալ Արեւելքի եւ Արեւմուտքի միջեւ, եւ Եւրոպան Արեւելք խուժած ատեն ոտքի կայան ըրած էր իրեն Յոնիականի այդ ափն ալ։ Տնտեսական իր թափանցման համար նպաստաւոր կայք մըն էր այդ վաճառաշահ ոստանը, եւ Թուրքերը ի զուր չէին կոչեր «Կեավուռ Իզմիրի»։ Արեւմուտք Իզմիրի ճամբով կ'արտածէր նաեւ իր նոր յուզումները։

Յոներուն հետ հայերն ալ ընդառաջ գացին Արեւմուտքին, ու ամբողջ դար մը իրենք եւս ճիգեր ըրին որպէսզի ամօթով ձգեն մայրաքաղաքը։ Իրենք եւս սերունդ մը տուին՝ որ հայ վերելքին մէջ գործօն դեր ստանձնեց։

Մարզերէն մէկը՝ ուր Զմիւռնիան խլրտեցաւ ամէնէն առաջ, կրթական գործն էր։

Ու իրաւ ալ՝ Իզմիր շատ բան կը պարտի իր Մեսրոպեան վարժարանին։ Ան հիմնուած էր նախորդ դարու վերջերուն՝ Ապրոյեանց գերդաստանին ջանքերով։ Անոր օժանդակած էր նաեւ Պոլսոյ համբաւաւոր Շնորհք Ամիրան։

---

(1) Հրանտ Ասատուր, անդ, էջ 233։

1825ին է սակայն որ դպրոցը կ'օժտուի նոր շէնքով մը: Ծախքերը կը հոգացուին Ս. Ստեփաննոս եկեղեցւոյ եկամուտներով, բայց շինութեան նիւթապէս եւ բարոյապէս կ'օգնեն Գրիգոր Պապոյեան՝ անգլիական հիւպատոսարանի թարգմանը եւ Աւետիս Էքիզեան:

Նոր դարագլուխ մը կը բացուի Զմիւռնիոյ հայութեան համար: Շունչին տակ երեք կրթական մշակներու՝ որոնք Յովհան Միրզա Վանանդեցին, Գալուստ քահանան, եւ Անդրէաս Փափազեանն են, Մեսրոպեան վարժարանը, 1831–1845 տարիներուն կը բոլորէ խիստ փայլուն շրջան մը, զոր «կ'արժէ Իզմիրի վարժարաններուն ոսկեդարը» կոչել(1):

նիան», Փարիզ, 1936, էջ 16:

Անդրէաս Փափազեան, համբաւաւոր այն ուսուցիչն է, որ առաջին անգամ ըլլալով 1831ին վարժարան մտցուցած է օտար լեզուներու դասաւանդութիւնը,— լատիներէն, յունարէն, ֆրանսերէն, անգլերէն, իտալերէն՝ հայերէնէ եւ թուրքերէնէ զատ:

Արդիւնաւոր այս շրջանը կ'ընդմիջուի սակայն 1845ի մեծ հրդեհով:

Այնուամենայնիւ առաջին քայլերը նետուած են: Զմիւռնիա պատուով անցուցած է իր առաջին քննութիւնը:

Ու ան արդէն կը գրգռէ նաեւ օտար ախորժակները: Բողոքականները ուրիշ աւելի յարմար տեղ չէին կրնար գտնել կամրջագլուխ դարձնելու համար զայն իրենց: Միսիոնարները փութացին հետեւաբար հոն, տպարան հիմնեցին, ու սկսան լոյս ընծայել իրենց քարոզչական հրատարակութիւնները: «Շտեմարան պիտանի գիտելեաց»ը զոր հրատարակել սկսան 1839ին, այդ մտահոգութեան արդիւնքն էր:

Կաթոլիկ հայերը, որոնք եւս վաղուց տուն-տեղ եղած են հոն, կորսնցուցած են պահ մը իրենց աշխուժութիւնը:

Գրութեան մը մէջ՝ զոր 1848 Սեպտեմբեր 28ին խմբագրած էր Հ. Քերովբէ Իսպէնեան Զմիւռնիոյ կաթոլիկ հայոց մասին՝ կ'ըսուէր.

«Գլխաւոր երկու ազգք են կաթուղիկէ Հայոց քաղաքիս: Կէսքն Գաղատացիք եւ կէսք Պարսկահայք: ԶՊարսկահայոց պատմեն եթէ հարքն նոցա՝ խօսէին հայերէն եւ ընթեռնուին, յառաջ քան զամս իբրեւ 10. բայց այժմիկ՝ զամենայն ինչ զՀայոց ուրանան եւ առաւել քան զԳաղատացիսն՝ յօտարազգիս անդր մանաւանդ ի գաղղիացիս յարեալ են ամենայն հանգամանօք: Սակայն գտանին՝ թէպէտ

---

(1) Պետրոս Սիմոնեան, «Յուշամատեան. Հայկական Զմիւռ–

եւ կարի անօսր, որ ոչ ուրանան եթէ Հայք իցեն: Ի սոցանէ բազումք այն են՝ որ ամուսնացեալ ընդ օտարազգիս՝ բնաւ իսկ օտարացեալ են ի հայութենէ: Իսկ Գաղատացիքն՝ թէպէտ եւ չխօսէին եւ չխօսին իսկ՝ հայերէն, սակայն սակայն ստէպ զհայերէն ընթեռնուլ եւ գրել անուն ի կիր, եւ եթէ մեծ կէս այսր ազգի Հայոց՝ ուրանան զանձանց եթէ Հայք իցեն, սակայն գտանին եւ ոչ սակաւք՝ որ չուրանան զհայութիւն իւրեանց»(1):

19·
ՄՈՌՑՈՒԱԾ ԳԱՒԱՌԸ

Միայն Պոլսոյ մեղքը չէ: Գաւառացին առհասարակ չէն հանգուրժեր մայրաքաղաքներուն մէջ: Մեծ քաղաքները արհամարհանքով նայած են միշտ գիւղին, գեղջուկին վրայ:

Պոլսեցին ալ, սկիզբէն ի վեր, խորթ է եղած գաւառը, խորթ՝ որովհետեւ ամբարտաւան դարձուցած էր զայն մենաշնորհեալ դիրքը զոր մայրաքաղաքը կը վայելէր երկրին մէջ: Ցայտնի է որ Սուլթանին անմիջական հովանիին տակ՝ բացառիկ առանձնաշնորհումներ ունէր «Երջանկութեան Սեմը» որ Պոլիսն էր· գերծ էր ինչ ինչ կաշկանդումներէ որոնց ենթակայ էր «Թաշրալըն», գաւառացին: Ու առաջին հերթին՝ զինուոր չէր տար հոն Թուրքը, իսկ ոչ-իսլամը, իր կարգին, ազատ էր զինուորական տուրքէ: Ու կեղեքումներ, զրկանքներ ալ կային, զորս կը կրէր միայն գաւառը· նոյն իսկ այն օրերուն երբ եէնիչէրիներու մղձաւանջը չքացած էր Պոլսէն՝ գաւառներու մէջ միշտ կ'իշխէր տէրէպէյին:

ԺԹ. դարը թեւակոխած էր աշխարհ, եւ սակայն գաւառը կը տառապէր որեւէ ատենէ աւելի, ու ամէնէն առաջ հայը: Իբրեւ գըլխաւոր ռայան Թուրքիոյ այս մասին մէջ՝ հայն էր որ կը կրէր զըրկանքներու ամբողջ բեռը, ինչպէս որ ինքն էր ենթական բոլոր հալածանքներուն՝ որոնք կեավուրին բաժինն էին մուսուլման այս կայսրութեան մէջ: Ու ոեւէ պաշտպան չունէր ան, մօտը կամ հեռուն: Հայոց առաջնորդները անոնց տէր կանգնելու ուժը չունէին, ու տեղական հայ աղաները շատ աւելի պատուհաս էին քան հայ ամիրան մայրաքաղաքին մէջ: Իսկ հայոց պատրիարքարանը շատ հեռուն էր, ու անզօր էր եթէ հեռուն ալ չըլլար:

Գաղտնիք մը չէ որ գաւառացիներէ կազմուած էր ինքը Պոլիսն ալ· ամէն դար գաւառէն բազմութիւն մը քշած բերած էր Պոլիս, ու

---

(1) Հ. Յակոբ Քոսեան, «Հայք ի Զմիւռնիա եւ ի շրջակայս», հատոր Ա., Վիեննա, 1899, էջ 333-334:

դայն խառնած Պոլսեցիին. մայրաքաղաքի հայութիւնը մօզայիք մը դարձած էր այսպէս, ուր ամէն գաւառ իր բարքերը բերած խառնած էր: Գաղտնիք մը չէ նոյնպէս որ Պոլսոյ մէջ ան շուտով կը վարժուէր կլիմային, ու Պոլսեցի կը դառնար ինքն ալ. այսինքն ինք եւս քիչ քիչ կը խորշէր գաւառէն, մինչեւ որ բոլորովին արհամարհէր զայն:

Եւ սակայն Պոլսոյ մէջ եւս տառապող գաւառ մը կար նոյն իսկ այս դարուն: Պանդուխտներու այն ստուար թիւն էր որ եկած էր Պոլիս գաւառներու զարհուրանքէն փախչելով, մայրաքաղաքին մէջ աշխատանք ճարելու ու պատառ մը հաց զրկելու համար տուն: Պոլսոյ հայութեան քովն ի վեր, ուրիշ հայութիւն մըն էր աս,— հայկական գաւառը որ եկեր էր տառապիլ Պոլսոյ խաներուն մէջ ալ:

«Աւելի ծանր էր պանդուխտների, մշակների ու սեւագործ բանուորների դրութիւնը, կը գրէ հայ պատմաբան մը այն օրերու Պոլիսը նկարագրելով: Պանդուխտները Կ. Պոլիս էին գալիս մեծ մասամբ Արեւմտեան Հայաստանից: Դրանք քայքայուած, աղքատացած գիւղացիներ եւ արհեստաւորներ էին որոնք միայնակ, երբեմն էլ ընտանիքով, չուում էին Պոլիս, մի կտոր հաց վաստակելու, իրենց մերկութիւնը ծածկելու եւ կամ կառավարութեան ու վաշխառուի պարտքերը մարելու համար:

«Աշխատաւորական այս տարրերը հոծ բազմութիւններով ապրում էին Պոլսի խաներում, մութ ու խոնաւ նկուղներում, կեղտի, մրի ու զարշահոտութեան մէջ: Պանդուխտներից շատերը չդիմանալով կեանքի այդ դժնդակ պայմաններին, մեռնում էին օտարութեան մէջ, հարազատների ու հայրենիքի կարօտը սրտերում»(1):
սին», Երեւան, 1960, էջ 174:

Տէրէպէյլէն ու վաշխառուէն փախչելով Պոլիս խուժող այս հայ ղարիբներու կողքին՝ բռնի մայրաքաղաք բերուածներն ալ կային նոյն իսկ դարուն չորրորդ տասնամեակին, «Արդարն Մահմուտ»ի օրով, տէվշիրմէներու, այսինքն մանկահաւաքներու դժբախտ օրերէն այսքան յետոյ: Անոնք Պոլիս էին բերուած բռնի, որպէսզի բռնի աշխատցուին Երջանկութեան Սեմին մէջ, աշխարհին առջեւ Եւրոպային որ արդէն եկած լեցուցած էր սուլթաններու մայրաքաղաքը:

«Այս տեսակէտից, կը գրէ նոյն պատմաբանը, շատ բնորոշ է Իփլիկ-Խանի կոչուած (տապղատ պատրաստող) ֆաբրիկայում եւ արքայական նաւարանում աշխատելու համար 1832 թուականին հաւաքած 6000 հայ պատանիների ու երիտասարդների տխուր պատմութիւնը: 1832-1844 թուականներին, 12 տարուայ ընթացքում,

(1) Վ. Պարսամեան, «Հայաստանը ԺԹ. դարի առաջին կէ-

դրանցից աւելի քան 1000 հոգի խեղդւում են նաւերի ընկղմուելու պատճառով, 3400 հոգի մեռնում են չարաչար տանջուելով, 1000 հոգի փախչում են եւ միայն 600 հոգի են մնում խղճալի ու վշտալի վիճակում:

«Օսմանեան կառավարութիւնը ամէն տարի Արեւմտեան Հայաստանից եւ Թուրքիայի հայաբնակ շրջաններից հարիւրաւոր երեխաների բռնութեամբ հաւաքում եւ բերում էր այս դրծարանում ձրի աշխատեցնում: Պատանի բանուորներն սատանում էին միայն հագուստ ու սնունդ: Մեզ հասած փաստաթղթում հեղինակը դրանց անուանում է «անմնաւոր ծառայ» կամ «արծաթագոյն ծառայ»: Այս դժբախտ պատանիները վաստօրէն կատարում էին տաժանակիր աշխատանք: Շատերը մահմեդականութիւն էին ընդունում, որպէսզի կարողանան փրկել իրենց ֆիզիքական գոյութիւնը: Երեխաների ծնողներից շատերը դալիս էին Պոլիս աղերսագրեր ներկայացնում սուլթանին, աղաչում, պաղատում, որպէսզի վերադարձնեն իրենց զաւակներին կամ նրանց դիակները, բայց ոչ ոք չէր լսում նրանց ձայնը»(1):

*
* *

Վերելքի ճիգը դեր Պոլիս կը փորձէր դարուն սկիզբէն՝ կարծես թէ մայրաքաղաքը միայն ունենար իբր հորիզոն: Այդ ճիգը, իր առաջին օրերուն, եւրոպային նմանելու փորձ մըն էր ղեռ, ու կըծակըտած կը մնար Պոլսոյ պատերէն ներս: Ո՞վ կրնար մտածել որ հայութիւն մը կայ նաեւ հեռուն, լքուած հայրենի հողին վրայ, տառապելով անչշուկ ճիչդ այն հողերուն վրայ ուր հայ ժողովուրդի նախնիքը երբեմն լոյս փռեր էին եւ ուր մարդիկ հիմա կարօտ էին իրենք ալ լոյսի:

Պէտք էր որ դարը չատ ճամբայ քալէր՝ որպէսզի դաւառը եւս մարդոց մտահոգութեանց մաս կազմելու դար:

20·
ՆՈՐ ՓՈՐՁԵՐ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ ՁԵՂՔԵԼՈՒ

Դաւանական վէճերը կաթոլիկներու տարած յաղթանակին հետ կանգ չառին: Այդ յաղթանակը հայ ժողովուրդի ծոցին մէջ՝ կը թուի ախորժակը գրգռած ըլլալ բողոքականներուն ալ, որոնք իրենց

---

(1) Վ· Պարսամեան, «Հայաստանը ԺԹ· դարի առաջին կէսին», Երեւան, 1960, էջ 174:

մարդոբսական փորձերուն Մերձաւոր Արեւելքի մէջ նոյնպէս թէ-
բաթ կ'ընեն հայերը: Անոնք եւս միեւնոյն խայծերով կը մօտենան
իրենց զոհերուն,— չահագործելով հայ թշուառութիւնը եւ հայ ժո-
ղովուրդի ուսման ծարաւը:

Աւելին: Անոնք եւս կ'որդեգրեն թափանցման միեւնոյն մեթոդ-
ները հայ զանգուածներէն ներս,— առաջին հերթին հայ հոգեւո-
րականութիւնը որսալ:

Ամերիկացի միսիոնարներուն քարոզութիւնը Հայոց մէջ՝ Պա-
զեսթինէն կը սկսի: Արդարեւ 1821ին է որ Բարսղնա անուն միսիո-
նարը երուսաղէմի մէջ հանդիպած էր բողոքականութիւն ընդունե-
լու տրամադիր Հայերու: Իսկ 1824ին երուսաղէմի միաբաններէն
Դիոնեսիոս եպիսկոպոս Կարապետեան եւ Յակոբ եպիսկոպոս Լիւս-
դրացի Թողուցին վանքը եւ գացին Պէյրութ ուր բողոքականութիւն
ընդդրկեցին եւ ամուսնացան. Դիոնեսիոս Նափոլիի տէրութեան եւ
Յակոբ Անգլիոյ հիւպատոս եղան Սայտայի մէջ: Տուայթ, որ գրած
է Թուրքիոյ Հայոց մէջ բողոքականութեան ծագման եւ տարածման
պատմութիւնը, կը խօսի նաեւ Գրիգոր վարդապետի մը վրայ որ
բողոքականութիւն ընդունած է Դիոնեսիոսի հետ(1):

Օրմանեան սոյն Գրիգոր վարդապետը կ'ուղէ նոյնացնել Պո-
լուցի Յակոբ վարդապետի հետ, որ 1825ի սկիզբը էջմիածինէն վե-
րադարձած էր եպիսկոպոս ձեռնադրուելէ յետոյ եւ որ արդարեւ
հետ(2):

բողոքականութեան յարեցաւ իր միւս երկու միաբանակիցներուն

Երեք հայ եպիսկոպոսներու սոյն զղայացունց քայլը չէր կրնար
անշուշտ իր ուրոյն չարժառիթները չունենալ: Ան կը վերադրուի
նախ վէճերու Միաբանութեան ծոցին մէջ, ուր յիշեալ եպիսկոպոս-
ները պատասխանատու գոյց տրուեր էին Ս. Յարութեան եւ Ս.
Ծննդեան տաճարներուն մէջ հայոց ունեցած կորուստներուն: Ցե-
տոյ, երուսաղէմի երկու պատմիչներն ալ զանոնք գոյց կու տան իր-
րեւ սկիզբն ի վեր տրամադիր աշխարհիկ կեանքի(3):

Օրմանեան մատնանշելով որ «երեք եպիսկոպոսներուն վանք եւ
աստիճան եւ կոչում եւ կրօնք Թողլով իրարու եաեւէն Միաբանու-
թենէն հեռանալը բաւական նշանակելի կէտ մըն է», կը մերժէ ներ-

---

(1) Հրաչեա Ասատուր, «Կ. Պոլսոյ հայերն ու իրենց պատրիարք-
ները», «Ընդարձակ Օրացոյց», 1901, էջ 208:

(2) Օրմանեան, «Ազգապատում», Գ., էջ 3721:

(3) Աստուածատուր եպ. Տէր Յովհաննիէսեան, «Ժամանակա-
գրական պատմութիւն Սուրբ Երուսաղէմի», Բ., էջ 395: Տիգրան
Սաւալանեան, «Պատմութիւն Երուսաղէմի», էջ 1151:

քին վէճերու կապել երեք եպիսկոպոսներու այս քայլը, ու կը տարուի անոնց այդ քայլին մէջ աշխարհիկ կեանքի յարելու ձգտում մը տեսնել(1)։

Քաջալերուած իրենց առաջին յաջողութենէն՝ բողոքականները կ՚որոշեն 1829*ին ընդհանուր գրոհի անցնիլ, Թուրքիոյ Հայոց մէջ բողոքականութիւնը քարոզելու համար կանոնաւոր կերպով։ Եւ այս նպատակով տարի մը յետոյ Թուրքիա կը ճամբորդեն երկու անուանի միսիոնարներ, էլի Սմիթ եւ Տուայթ, իսկ* 1831*ին կու գայ Պոլիս հաստատուիլ, իր ընտանիքով, համբաւաւոր Կուտելը, որ քաջ հմուտ էր Թուրքերէնի, եւ հայ տառերով Թուրքերէնի թարգմանած եւ Մալթայի մէջ տպել տուած էր Աւետարանը, ու անկէ տարի մը յետոյ,* 1832*ին, իր ընտանիքով Պոլիս կը հաստատուի Տուայթ։*

1833*ին արդէն թափ կը ստանայ բողոքական քարոզութիւնը Պոլսոյ մէջ, ու իր ուռկանը կը ձգէ իր առաջին որսերը, իսկ տարի մը չանցած,* 1834*ին, բողոքականները կը բանան իրենց առաջին դպրոցը։*

Ինչպէս կը մատնանշէ ժամանակակից պատմիչը՝ միսիոնարները խարդաւանանքով սկսան իրենց ռազմավարութիւնը. այնպէս ցոյց տուին ի սկզբան թէ եկած են հրեաներն ու Թուրքերը քրիստոնեայ դարձնելու, բայց ի վերջոյ իրենց թիրախ ըրին առաւելապէս հայերը։

Պէրպէրեան կ՚ըսէ թէ միսիոնարները «եկեալք ի Կոստանդնուպոլիս յաւուրս Ստեփաննոսի պատրիարքին, ցուցանէին զինքեանս եւ հաւատարմացուցանէին լինել քարոզիչ Հրէից եւ հեթանոսաց, եւ զՀայս ջատագովէին լինել ուղղափառ եւ ճշմարիտ քրիստոնեայ։

«Իսկ ի վերջոյ ուր ուրեմն յերեւան ել բանն եւ խարդախութիւն նոցա, որ ոչ այնչափ զՀրեայս եւ զհեթանոսս կամէին ի հաւատ ածել քրիստոնէութեան, որչափ զՀայս դան գործեն մոլորեցուցանել զհետ աղանդոյն իւրեանց, եւ զայս դիտաւորութիւն իւրեանց երբեք եղանակօք խորհեցան յառաջ տանել»(1)։

(1) Պէրպէրեան, անդ, էջ 295։

Պէրպէրեան հետեւեալ երեք մեթոտները կը մատնանշէ միսիոնարներու մարդորսական գործունէութեան մէջ.

«Առաջինն, երթեւեկէին ի տունս Հայոց բարեկամաբար եւ զպարզամիտս յանկուցանէին ի հաղբս մոլորութեան իւրեանց։

«Երկրորդն, աղքատաց եւ պարտատիրաց օգնէին, ոմանց ամսականօք, եւ ոմանց պատրաստ դրամօք։

«Երրորդն, բացին գիշերօթիկ դպրոցս ի Պերա եւ ի Պէյպէք գիւղ

---

(1) «Ազգապատում», Գ., էջ 3565։

յուսումն պաղպիերէն եւ անգղիերէն լեզուաց, եւ թուաբանութեան եւ աշխարհագրութեան, եւ բնական գիտութեանց, յորս ձրիաբար սկսան ուսուցանել: Եւ բազումք ի Հայոց եղան զմանկունս իւրեանց միամտութեամբ, որք ընդ ուսմանցն գիեցին եւ թոյնս մոլար քարոզութեան նոցին, եւ եկեալ ի տունս իւրեանց՝ սկսան զծնողս եւ զազգականս մոլորեցուցանել:

Բողոքական միսիոնարները հայ ժողովուրդին քարոզելու համար իսկական քրիստոնէութիւնը՝ սոխակուած էին նախ ցոյց տալ Հայ Եկեղեցւոյ մոլորութիւնները, զորս կը խառնէին հետեւեալ կէտերուն մէջ.

«Նախ՝ թէ ամենայն գիրք եւ մատեանք սրբոց հարց անընդունելիք են բաց յԱւետարանէն.

«Երկրորդ՝ եկեղեցին Քրիստոսի է անտեսանելի, եւ չիք երեւելի եկեղեցի.

«Երրորդ՝ ուրանալին զսուրբ խորհուրդս եկեղեցւոյ.

«Զորրորդ՝ զդոյապոխութիւն պատարագին ի մարմին եւ յարիւն Քրիստոսի.

«Հինգերորդ՝ զբարեխօսութիւն սրբոց.

«Վեցերորդ՝ ցմիշտ կուսութիւնն Աստուածամօրն մինչեւ ցվերափոխումն.

«Եօթներորդ՝ զխոստովանութիւն մեղաց առաջի քահանային.

«Ութերորդ՝ զերկրպագութիւն խաչին.

«Իններորդ՝ զյարդութիւն պատկերաց եւ սրբոց մասանց.

«Եւ տասներորդ՝ զպահս եւ զայլ կանոնս սուրբ եկեղեցւոյ»(1):

Բողոքականները չանտեսեցին նաեւ միւս հայ մեծ կեդրոնը որ Զմիւռնիան էր: Հայաչատ այդ քաղաքը պահ մը նոյն իսկ միջնաբերդ դարձաւ բողոքական քարոզչութեան: 1833ին այնտեղ գացած էր Դիոնեսիոս նախկին եպիսկոպոսը, եւ գայն կամբջալուխ դարձուց բողոքականութեան յետագայ արշաւանքին:

Քարոզչական փորձերը տարածուեցան նաեւ գաւառական ուրիշ քաղաքներու մէջ: Շնայբը միսիոնարը 1834ին հաստատուած էր Պրուսա, եւ ձօնսթըն՝ Տրապիզոն: Իսկ Տուայթ որ 1836ին ճամբորդութեան մը ձեռնարկած էր դէպի Անատոլու, 1837ին գացած էր Իզմիտ եւ համոզած էր երկու քահանաներ, Տէր Ցարութիւն եւ Զըրթըլեան Տէր Վրթանէս, որոնք բողոքական պիտի դառնային քանի մը տարի յետոյ, ասպարէզ բանալով իսկական տաղնապի մը Պոլսոյ հայութեան ծոցին մէջ:

Դեռ այս սկիզբն էր երկանց:

---

(1) Պէրպէրեան, անդ, էջ 296:

Է·

ԳՐՈՇԻ ՄԸ ՆԱԽՕՐԵԱԿԻՆ

1·

ԱԼԵԿՈՆ ՏԱՍՆԱՄԵԱԿԸ

1838 տարուան հետ խոովայոյզ տասնամեակ մը կը բացուի Պոլսոյ հայ կեանքին մէջ, մէկը այն չըջաններէն ուր ապրած է Պոլսոյ հայութիւնը բացառիկ հանդրուան մը թեւակոխելէ առաջ: Բացառիկ այդ հանդրուանը որ անցեալ դարու կէսերէն պիտի սկսէր՝ կարիք ունէր խմորման չըջանի մը, ուր հայ կեանքը բացառիկ ալ տաղնապէ մը անցնէր նոր դիրքեր ստեղծելու համար նոր մարդոց:

1838–1848 տասնամեակը, արդարեւ, խմորումներու արտակարգ պահ մըն էր Պոլսոյ հայութեան համար, ու կը զուգադիպէր թանզիմաթի հետ երկրին մէջ ստեղծուած յոյսերուն ու պատրանքներուն, չըլյան՝ ուր Պոլսոյ հայ կեանքը եւս պիտի ապրէր իր ամէնէն ալեկոծ օրերը, նոյն այդ յոյսերուն եւ պատրանքներուն ցանցին մէջ:

Պոլսոյ հայ կեանքի տաղնապալիցի այդ պահը ճեմարանի հարցով սկսաւ: Եթէ Պոլիսը կրթական վառարանով մը օժտելու մտահոգութիւնն էր որ ոգեւորութեան պահ մը ստեղծեց մայրաքաղաքի հայութեան ծոցին մէջ, նոյն այդ ոգեւորութիւնը իր հետ բերաւ վէճերու եւ թնճուկներու ամբողջ չարան մը, որ տեսակ մը կրկէսի վերածեց հայ կեանքը սուլթաններու մայրաքաղաքին մէջ: Այնպէս որ ճեմարանի խնդիրը, որ բխեր էր Սկիւտարի բարձունքին վրայ լուսաւորութեան օճախ մը հիմնելու նախաձեռնութենէն, առիթ մը դարձաւ որպէսզի պոռթկայ երկար տաճնէ ի վեր Պոլսոյ հայ կեանքին մէջ հաւաքնցող պալարը:

Իրաւ ալ՝ ճեմարանը կոչուած էր փորձաքարը դառնալու այն բոլոն պայքարին համար որ պիտի մղուէր իր դիրքերուն կառչիլ

յամառող հայ ամիրայութեան եւ զանգուածներուն ծոցին մէջ խմորուող նոր մտայնութեանց միջեւ:

Ճեմարանի հարցին զուգընթաց Պոլսոյ հայ կեանքին մէջ ըստեղծուած ոգեւորութիւնը, որ այդ օրերուն սկսեր էր թափանցել համայնքին բոլոր խաւերէն ներս, չէր կրնար մտահոգութիւն չպատճառել հայ ամիրաներուն, որոնք կը զգային արդէն թէ բան մը փոխուելու վրայ է իրենց շուրջ:

Թանզիմաթը իր պատրանքը տարածեր էր նաեւ ժողովրդական տրամադրութեանց վրայ, եւ օրէնքներն ու կարգադրութիւնները՝ որոնցմով պետութիւնը կը փորձէր կեանքի կոչել Կիւլհանէի մէջ իր հռչակած սկզբունքները՝ լուրջի առած էին նաեւ խոնարհ խաւերը:

Հայ ամիրաները չէին կրնար չնկատել ատ:

Ամիրաներու շփոթութիւնը աւելի պիտի լայննար՝ երբ ժողովրդական խաւերը Ճեմարանը պիտի վերածէին սեփական դատի եւ յոյցերու պիտի անցնէին յանուն անոր, պիտի փորձէին ոտք կոխել պատրիարքարան, պատճառ պիտի դառնային որպէսզի նոր պատրիարք մը գայ եւ տէր դառնայ Ճեմարանին, եւ վերջապէս Ազգային նոր Իշխանութիւն մը մարմին առնէ՝ ուր իր ներկայացուցիչներն ունենար նաեւ հայ էսնաֆը:

«Հայոց ներքին կեանքն ալ, կ'ըսէ Օրմանեան, զգաց այս փոփոխութեանց ազդեցութիւնը: Իրաւ 1839 Նոյեմբեր 9էն ալ առաջ սկսած էր Հայոց մէջ անհատական, կամ ինչպէս աւելի սովորութիւն եղած է ըսել, ժողովրդական իրաւունքներու զարթնումը, եւ նոյն իսկ Ճեմարանի հիմնարկութիւնը, Յակոբոսի պատրիարքութիւնը եւ Քսանեւչորսներու յանձնախումբը հետեւանք էին այդ ազդեցութեան: Մինչեւ այն ատեն ազգային վարչութեան ղեկը ամիրաներու ձեռքն էր, իսկ ամիրան դրամական կարողութեան տէր դարձողն էր, ոչ ժառանգութեան իրաւունքէ կը բղխէր, եւ ոչ յատուկ ընտրութեամբ կ'որոշուէր, եւ կարողութենէ ինկողը ամիրայական շրջանակէ ալ կ'ելնար: Ունեւորներ փոխադարձաբար զիրար կը պաշտպանէին, եւ թէպէտ անհատաբար խուլ հակառակութիւններ ալ կը վարէին, բայց խմբակցական շահը ոտնակոխ չէին ըներ: Իրենց ստացած իրաւունքին հիմը դրամն էր, զի ամէն ազգային ծախքերը իրենց վրայ էին, եւ ժողովրդականներ հազիւ թէ կը մասնակցէին եկեղեցւոյ պնակէն դուրս: Պատրիարքարան, հիւանդանոց, վարժարան, կամ բացառիկ պէտք մը եւ նոր շինութիւն մը, ամիրաներուն քսակէն կը հոգացուէին, եւ փոխադարձաբար կամքերնին քալեցնելու իրաւունք կը շահէին«(1):

(1) «Ազգապատում», Գ., էջ 3728–3729:

Եւ սակայն ամիրաներն ալ համակամ չէին իրենց բոլորին ըսպառնացող վտանգին առջեւ: Նոյն իսկ Ճեմարանի չարաբաստիկ խնդիրը, որ ամէնէն ցայտուն ազդանշանն էր այդ վտանգին, զիրենք պառակտուած գտաւ:

«Ճեմարանի կռիւներու ատենէն կը սկսի ամիրաներու բուն զիրար հարուածելու շրջանը, դիտել կու տայ հայ բանասէր մը: Ճարտարապետ ամիրաները ու սարրաֆ ամիրաները իրարու ոխերիմ թշնամիներ դարձած էին: Որովհետեւ Ճեմարանը, իբր յղացում եւ գործ ճարտարապետներու խմբակին, սեղանաւորներու ատելութեան առարկան եղած էր: Այս ատելութիւնը հետզհետէ անձնական թշնամութեան յանգեցաւ: Միւս կողմէ՝ սեղանաւոր ամիրաներն ալ հաշտ չէին իրարու հետ եւ զիրար չէզոքացնելու եւ տապալելու կ'աշխատէին անդադար ուղղակի կամ անուղղակի միջոցներով»(1):

Այնպէս որ Ճեմարանի խնդիրը ոչ միայն պայքարի պիտի հանէր ժողովրդական խաւերը ամիրաներուն դէմ, այլ ամիրաները եւս պիտի բաժնէր երկու ճակատի,— Ճեմարանի հանդէպ թշնամութեամբ տոգորուած ամիրաներու հոծ թիւի մը դէմ՝ փոքր խումբ մը միայն ունենալով իբրեւ իրեն պաշտպան:

*
* *

Սոյն այս տասնամեակը, ինչպէս պիտի տեսնենք, այլապէս ալ տագնապներով ողողեց հայ կեանքը: Ճեմարանի ստեղծած վէճերը կոչուած էին նախ ժողովրդական խաւերը մարզելու այն վերջնական գրոհին համար որ պիտի մղուէր շուտով, դարուն կէսերէն յետոյ, հանրային կեանքի բոլոր մարզերուն վրայ:

Նուազ յուզումնալից չեղան փուլերը ուրկէ անցաւ բողոքական միսիոնարներու արշաւը հայ ժողովուրդի զանգուածներէն ներս՝ մինչեւ յաջողեցաւ ուրոյն համայնք ստեղծել Օսմանեան պետութեան սահմաններուն մէջ, ամօթալի այնքա՜ն պատկերներ ցուցադրելէ յետոյ:

Կաթոլիկ հայ հասարակութիւնը՝ որ կրցեր էր ուրոյն կերպարանք ստանալ երկու տասնամեակ առաջ՝ ան ալ տառապեցաւ այս շրջանին ներքին վէճերով, յաղթանակ ապահովելով ի վերջոյ չարաշուք այն հոգեւորականին որ Հասունն էր, սփոփիչ պահեր արձանագրելով այնուամենայնիւ, ինչպէս եղան Մխիթարեանց խրոխտ կեցուածքը Քօլէճականներուն դէմ, եւ հայ շունչի տաք մթնոլորտը զոր համազգեայը կրցաւ ստեղծել իր ծոցին մէջ:

---

(1) Գ. Հնասէր, «Անահիտ», 1931, Սեպտ. – Դեկտ., էջ 139:

*
* *

Յաջորդաբար չորս պատրիարքներ Պոլսոյ աթոռին վրայ գըտնըւեցան այն ժամանակին՝ երբ ազգային կեանքը նոր յուզումներու թատր դարձաւ Պոլսոյ մէջ:

Այդ չորս պատրիարքներն էին Ստեփաննոս Աղաւնի, որ երկիցս աթոռ եկաւ (1831–1839 եւ 1840–1841) այդ յուզումներու շրջանին, Յակոբ Սերոբեան, որ նոյնպէս երկիցս գրաւեց պատրիարքական աթոռը, նախ 1839–1840՝ երբ ընդհատեց Ստեփաննոս Աղաւնիի պատրիարքութիւնը եւ յետոյ 1848–1856՝ Մատթէոս Չուխաճեանի աթոռը գրաւած ատեն, Աստուածատուր՝ որ մօտ չորս տարի (1841–1844) վարեց Պոլսոյ աթոռը, եւ Մատթէոս Չուխաճեան, որ այս վերջինին յաջորդեց 1844ին՝ չորս տարի յետոյ, 1848ին, ստիպուելով աթոռը թողուլ:

Տարբեր եղաւ սոյն չորս պատրիարքներու դերը այդ խռովեալ շրջանին: Նկարագրով եւ խառնուածքով իրարմէ տարբեր՝ ուրոյն ալ կեցուածք ունեցան անոնք իրենց շուրջ ստեղծուած տաղնապներուն մէջ:

Ստեփաննոս Աղաւնի «զգացումներով եւ սրտութեամբ բարեմիտ եւ բարեսէր»,— ինչպէս զայն կը յատկանշէ Օրմանեան,— աւելի կրաւորական դեր մը բռնեց իր շուրջի փոթորկալից անցքերուն մէջ, դեր որ սապէս կ'արդարացնէ Օրմանեան·

«Անոնք որ իր պատրիարքութիւնը թոյլ եւ տկար կը գտնեն, պէտք չէ մոռնան որ խոհեմ եւ հանդարտ, փափկանկատ եւ ազնիւ անձնաւորութիւն մըն էր, սիրելի եւ համակրելի ամէնուն, ուսմամբ զարգացած եւ քաղաքութեամբ յաջողակ, եւ բազմարդիւն եղած վանահայրական եւ առաջնորդական պաշտօններուն մէջ: Արդէն պատրիարքութեան մէջ ալ ոչ մի եղերելի գործ չունեցաւ, եւ ոչ մէկու ստրկաբար ծառայեց, եւ իր հանդարտութիւնը օգտակար եղաւ հանրութեան»(1):

Յակոբ Սերոբեան պաշտօնի կ'անցնէր ճիշդ այն օրերուն երբ Բողոքականութիւնը իր վերջին գրոհին անցած էր արդէն, եւ միւս կողմէ Ճեմարանի խնդիրը կը յուզէր ազգային ներքին կեանքը: Սերոբեան բուռն դերք բռնեց բողոքականութեան դէմ՝ թէեւ առանց յաջողելու ամլացնել անոր արշաւանքը հայ զանգուածներէն ներս, իսկ Ճեմարանի հարցին մէջ ժողովուրդին կողմն եղաւ՝ թէեւ չկրցաւ դիմանալ ամիրաներու յամառութեան եւ ստիպուեցաւ քաշուիլ:

---

(1) «Ազգապատում», Գ., էջ 3732:

Աստուածատուր 73 տարեկան ծերունի մըն էր երբ պատրիարք ընտրուեցաւ, «ուրիշ արժանիք չունենալով բայց եթէ ընտրող ամիրաներու ձեռք հլու գործիք ըլլալու առաւելութիւնը», ինչպէս կ'ըսէ Օրմանեան(1):

Մատթէոս Զուխաճեանին էր որ պիտի վիճակէր ամէնէն ծանր բեռը տանիլ: Իր չորս տարուան պատրիարքութեան չրջանին զուպաղիպեան բազմաթիւ հոգեր՝ որոնց պիտի անդրադառնանք երթայ կարդին:

Օրմանեան որ առհասարակ համակիր չէ Մատթէոսին՝ ըլլայ անոր պատրիարքութեան չրջանին, ըլլայ անոր յետագայ կաթողիկոսութեան, սակայն կը ներկայացնէ զայն պատրիարքութենէ քաշուած օրերուն.

«Ինքնատիպ նկարագրի մը տէր, ամէն տեսակ գործերու ձեռնամուխ, դժուարութեանց առջեւ չփախչող», բայց «փառասէր, նախանձոտ եւ յամառ, մէկ խօսքով ինքնահաւան գործիչ մը առանց բաւականաչափ կարողութիւն եւ տարողութիւն ունենալու»(2):

2·
ՃԵՄԱՐԱՆԻ ԲԱՑՈՒՄԸ

Ճեմարանի գաղափարը 1836ին էր որ մէջտեղ ելեր էր: Այդ տարին Երուսաղէմէն Պոլիս էր եկեր Կիրակոս եպիսկոպոս Մնացականեան, որուն տուած նպաստաւոր տեղեկութիւնները Ս. Յակոբայ վանքին նիւթական կացութեան մասին՝ դրդեց օրուան գլխաւոր ամիրաները որպէսզի օգտուին այդ կացութենէն, եւ գործոց մը բանան Պոլսոյ մէջ Երուսաղէմի նիւթական աջակցութեամբ: Կրթական առն հաստատութիւնը՝ որ ի սկզբան Ճեմարան Սուրբ Երուսաղէմի կոչուեցաւ՝ կառուցուեցաւ Սկիւտարի մէջ, երուսաղէմապատկան պետնի մը վրայ:

Իրականին մէջ՝ Ճեմարանին նախաձեռնութիւնը երկու ճարտարապետ ամիրաներէ բխեր էր սակայն: Աւտնք Կարապետ ամիրա Պալեան եւ իր քեռայրը՝ Յովհաննէս ամիրա Սերվերեան արքունի ճարտարապետներն էին որոնք առաջին քայլն առին կրթական տիպար յարկով մը օժտելու համար Պոլսոյ հայ համայնքը,— նախաձեռնութիւն որ ժողովրդական խաւերուն մէջ իր առեղծած ոգեւորութեան հետ՝ դուռ պիտի բանար բուռն վէճերու, նախ պայքարի առիթ մը առեղծելով ամիրաներու ծոցին մէջ եւ իրարու դէմ ճա-,

---

(1) «Ազգապատում», Գ·, էջ 3733:
(2) «Ազգապատում», Գ·, էջ 3877:

կաուկնեւոյ ճարտարապետ եւ սեպհական ամիրանեղու երկու զաւակը, եւ յետոյ կոչի հանելով ժողովրդական զանգուածը ամիրանեղու դէմ՝ ասոնց ձեռքէն խլելու համար ապրելին զրկելու դեկը։

Աւետիս Պէրպէրեան, ժամանակակից պատմիչը, սակայն կը ներկայացնէ ճարտարապետ ամիրանեղու այն նախաձեռնութիւնը։

«Երեւելի էին ի սմին ժամանակի արքունի ճարտարապետք Կոստանդ ամիրայ Պալեան եւ Յովհաննէս քեռայր նորին, երկոքին եւս ազգասէրք եւ ուսումնասէրք յոյժ, որք ցանկացին բարեկարգ յառաջդիմութեան զպրոցաց յաստմոնս կարեւորս եւ պետականս ի դիտութիւնս հաստատ եւ բարի վարուց։ Տեսեալ սոցա, զի չունէր ազգ մեր զդիչերօթիկ զպրոց իմն որպէս ունէին Յոյնք եւ Լատինք, եւ վասն այն համբ ընդմտայր ուսումն զպրոցաց, եւ չէր մարթ ի ձեռս բերել զրաղձացեալն յառաջդիմութեան յո՛ եւ իցէ զպրոցի, թէպէտ գանձք բազումք վատնէին յիւրաքանչիւրս ի նոսա եւ առաւելապէս ի Պապիւղ եւ Օրթագիւղ։

«Ուստի խորհուրդ արարեալ ընդ իշխանաւորաց Հայոց եւ ընդ պատրիարքին, զրկեցին եւ հանեցուցին զԳարբիէլ պատրիարքն Երուսաղէմայ՝ եւ զՕգոստ սրբազան փոխանորդ նորին, չնորհել զպրին զվանան Երուսաղէմայ՝ որ էր յիւրքիւտար, եւ նորոգեալ գնա ի հիմանց՝ կանգնեցին զպրոց մի մեծ եւ ապարանեալ եւ պատրաստեալ գամենայն կարեւոր հանդերձանս եւ զպիտոյս խոհանոցին եւ անկաղնոցն եւ որ ի սոցուն սակի, ընտրեցին եւ զպատուական հայկարանութեան, գպրզիական լեզուի, թուաբանութեան եւ քանակաբանութեան եւ եղեալ գանուն նորին՝ «Ճեմարան Սուրբ Երուսաղէմայ», սրոշեցին ի զպրոցայ իւրաքանչիւր թաղից դժարժեալսն ի նախակրթական ուսմունս՝ գոզայս ուչիմս եւ մտաւարժս յիւսնել չափ, եւ կարզադրեալ գնոսա գամենեսեան յիւրաքանչիւր անհնակս եւ զվարակացուս նոցին եւ գպաշտաւորս եւ զպահապանս, եւ գանօրէն նոցա ամենեցուն, սկիզբն արարին պատատուութեան մանկանց յիններորդ աւուր Դեկտեմբերի 1838»(1)։

Երկու տարի անց էին ուրեմն պատրաստութիւնները, եւ ճեմարանը իր դուռները բացաւ 1838 Դեկտ. 9ին, 50 աշակերտներով՝ որոնք բնակուած էին Թաղային վարժարաններու յառաջադէմ աշակերտ մէջէն։ Մեծ հոգատարութիւ կամ մխիթարեան անուանուեցաւ Յովհաննէս ամիրա Ազըմեանն՝ որ նախաձեռնողներէն մէկին էր եւ գործ նոր կրթարանին, Յակոբիկ Մանուկեան՝ Ազըմեանի փեսան, կարգուեցաւ անօրէն, Յովհաննէս Տէրոյենց՝ ուսումնասիրաց, Մաշտոց Մխիթարեան՝ հայկարան ուսուցիչ, Մաշտոց Պարախպանեան՝ ուսուցիչ համարպատութեան։

---

(1) Պէրպէրեան. «Պատմութիւն», էջ 267–268։

Չէր բաւեր սակայն կրթարան մը հիմնել, եւ հանդիսաւորապէս բանալ զայն: Անհրաժեշտ էր նաեւ զայն հոգալ, եւ ապահովել անոր յարատեւութիւնը: Անոնք որ իրենց ուսերուն առին ձեմարանի հոգը՝ գուրկ եղան այդ ապահովութենէն:

Կերպով մը Երուսաղէմն էր որ իր վրայ կը վերցնէր կարեւոր մաս մը ձեմարանի նիւթական հոգերէն: Երուսաղէմի պատմիչը արձագանգ կ'ըլլայ ինքն ալ Պոլսոյ իրադարձութեանց, եւ կը պատմէ թէ 1836 Օգոստոս 26ին օրուան պատրիարքը՝ Սահակիանոս, Տատեանց եւ Պալեանց առաջարկութեամբ, դումարած է ժողով մը, ուր հաւաքուած են զլխաւոր ամիրաները, Փիլմիշեանց, Երկանեանց եւ Փափազեանց զլխաւորութեամբ, ինչպէս եւ Երուսաղէմի պատուիրակ կիրակոս եպիսկոպոսը եւ Պոլսոյ փոխանորդ Յովհաննէս Զմիւռնացին: Այս ժողովին մէջ է որ որոշուած է ձեմարանը կառուցանել Սկիւտարի Երուսաղէմատան մէջ, 200 հազար դահեկան պահանջել Երուսաղէմի վանքէն չինուածեան ծախքերուն, եւ ամսական 5 հազար դահեկան՝ առօրեայ մատակարարութեան համար(1):

Ձեմարանի վարիչները Երուսաղէմի վանքին խոստացած այս յատկացումին եւ ունեւոր տղոց թոշակներուն վրայ դրած էին իրենց բովանդակ յոյսը: Ժամանակից պատմիչն ալ կ'ըսէ թէ «Վասն եկամտից ձեմարանին՝ որ բազում ծախուց պէտս ունէր իւրաքանչիւր ամսեան, որոշեցին վասն աղքատ մանկանց առնուլ ի տարւոջ հարիւր քսան հազար դահեկան ի սրբոյ աթոռոյն Երուսաղէմայ, որ բարեհաճեցաւ վճարել. եւ ի փարթամ տղայոց երեք հազար դահեկան առ մէն մի տղայ հանդերձ ամարան եւ ձմերան զգեստուք նոցին: Այս եկամուտ չէր ինչ հաստատուն եւ մշտնջենաւոր, զի ի կամս ապաստանեալ էր տուողին, որ եթէ այսօր կամի, տայ, եւ ի վաղիւն եթէ չկամի, ոչ տայ, եւ յայնժամ եկամուտն պակասէ, վասն որ եւ կեանք ձեմարանին յոյժ կարճ եղեն, որպէս տեսցի ի ստորեւ»(2):

Ձեմարանի կեանքը կարճ ըլլալու դատապարտուած էր ուրեմն առաջին օրէն: Բազմածախս ձեռնարկ մըն էր այս կրթարանը, եւ կարօտ էր բացառիկ եկամուտներու քան ինչ որ ունէին իր վարիչները: Չէր բաւեր նոյնիսկ հասոյթի նոր աղբիւրը զոր մտածեց Յակոբ պատրիարք երբ աթոռ եկաւ 1839ին, սահմանելով «Վասն ծախուց ձեմարանին դհինգ դահեկան տուրս պահանջել ի միոյ միոյ ի

(1) Տ· Սաւալանեան, «Պատմութիւն Երուսաղէմի», էջ 1205:
(2) Պէրպէրեան, անդ, էջ 268:

ճանապարհորդաց, որք ունին առնուլ պանդպիտ» պատրիարքարանէն(1):

Աւելցնենք որ պատուղ չատուա Յակոբ պատրիարքի մէկ ուրիշ փորձը կարդ ու կանոնի ենթարկելու պատրիարքարանի եկամուտները եւ պանդք առնի արդիւնաւոր կերպով յատկացնելու հանրային նպատակներու: Յակոբ պատրիարք սահմանեց արդարեւ «Գանձարան արկեղ ի պատրիարքարան, հաւաքել անդ զտուրս ի ժողովրդենէն, եւ անտի հոգալ զկնոս հիւանդանոցին, տնանկ աղքատաց եւ զպրատանց, եւ ման այլ ինչ դիպուածոց, եւ կարգեաց հոգարարձու արկեղն զքան եւ չորս անձինս ի գլխաւոր արուեստաւորաց, յորոց եւ երկուքն էին ի սեղանաւորաց»(2):

Պատրիարքարանի հոգսերնէրը հակակշռի ենթարկելու այս փորձը եւս հաճելի պիտի չթուէր ամիրաներուն:

Եւ դեռ կար աւելին: Ձեմարանը, ինչպէս մատնանշեցինք, երկու ճակատի պիտի բաժնէր օրուան ամիրաները: Անոր ուժ կու տային Պալեաններու եւ Աբեմելեաններու՝ այսինքն ճարտարապետ ամիրաներու կողքին, վաճառապետ ամիրաները եւս՝ որոնք Տատեաններն էին: Ձեմարանի հանդէպ բացառական դիրք պիտի բռնէր սակայն օրուան երեւելիներու այն խումբը, որ կը կազմէին սեպհաւոր ամիրաները:

Այս խումբն էր որ պիտի յաղթանակէր ի վերջոյ: Պէրպէրեան Թանպիմաթի շնորհիւ առնգնուած «բարեպատեհ» մթնոլորտին կը վերագրէ ամիրաներու յանպնութիւնը ձեմարանը ամլացնելու, մթնոլորտ ուր հայ ամիրաները իրենք պիրենք ձերբազատուած կը զգային Սուլթան Մահմուտի օրով ի գօրու եղող ճնշումներէն, որոնք յաճախ անպրպտարձակ էին նաեւ իրենց վրայ, մինչ Թանզիմաթը լայն չունչ մը առնել տուել էր նաեւ իրենց:

«Բայց երբեւ մեռաւ Սուլթան Մահմուտ, կը գրէ Պէրպէրեան, եւ յաջորդեաց որդի նորին Սուլթան Մեճիտ ի գահն արքայական եւ բարձաւ բռնութիւն եւ անպարտ մահ եւ աքսոր քան նորոգ սահմանադրութեան եւ օրինաց արքային, որ ընթերցաւ յապարանսն ի Կիւլխանէն ի լուր անհամար բազմութեան ամենայն ազգաց, յայնժամ ժամ բարեպատեհ համարեալ ամիրայից առնուլ զվրէժըն պրուիթիւն իւրեանց, զան զօրձեցին ի ձեռս Յովհաննէս արքեպիսկոպոսի փոխանորդին առաջի երեսաղէմայ՝ յերկարաձգել գհարիւր հազար գահեկան տարեկան տուրս ձեմարանին, հանին եւ գիշատակաւոր ապտյս բարեկամաց եւ նանօթից իւրեանց ի ձեմարանէն, որ

(1) Պէրպէրեան, անդ, էջ 270:
(2) Անդ:

չունելով պայլ ինչ եկամուտ, եւ վասն հանապազօրեայ անհրաժեշտ ծախուցն սկսաւ հեծել ընդ պարտեօք, որ օր քան զօր յաւելոյր եւ սպառնար վախճան տալ կատարածի դպրոցիս»(1):

*
**

Ամիրաներէն անոնք որոնք ձեմարանով խանդավառուած էին՝ պայն չհեռացուցին երբեք իրենց մտատանջութեան դաշտէն: Անոնք միշտ մտահոգ մնացին անոր ծաղկման եւ ապագային մասին ալ, եւ ամէն առիթէ օգտուելեան որպէսզի բարեկարգ դարձնեն պայն:

«Աբգունի ճարտարապետ Սէրվիչեան Յովհաննէս ամիրան Իտալիայէն ճարտարապետ մը բերել տուած էր Քառէլի անուն, պետնական անձ մը,— կը պատմէ Կարապետ Իւթիւճեան իր յուշերուն մէջ,— որպէսզի երկրաչափութիւն, գծագրութիւն եւ ճարտարապետութիւն ուսուցանէ իւր որդւոց, ինչպէս նաեւ իւր ձեռքին տակ աշխատող հայ զործապետաց ոմանց զաւկներուն:

«Օրին մէկն այդ անձին հետ ձեմարան եկաւ, վեր վար պտըտեցան եւ ամէն բան մանրամասնաբար աչքէ անցուցին: Տնօրէն Յակոբիկ ազա, ուսումնասէր Յովհաննէս Պատուելի եւ իտալացի Պ. Ֆաշատուր Պարտիզպանեան, որ Թարզմանի պաշտօն կը կատարէր, անոնց ընկերանալով ամէն պէտք եղած տեղեկութիւնները տուին: Սկիզբը Քառէլի չհաւնեցաւ, ո՛չ չէնքին, ո՛չ ուսմանց ծրագրին, ո՛չ նոքին կանոններուն: Ինդրուեցաւ իրմէ որ իւր դիտողութիւնները՝ ինչպէս նաեւ հարկ եղած բարեփոխումները՝ գրով յայտնէ: Հաճեցաւ սկիզբ Քառէլի եւ քանի մ'օր յետոյ տեղեկագիր մը տուաւ: Նախ՝ չէնքին մէջ փոփոխութիւններ կ'առաջարկէր· երկրորդ՝ ուսմանց ծրագիրն հիմնովին կը փոխէր՝ կարեւոր ուսումները աւելցնելով եւ իննամեայ ընթացքը վեցի իջուցնելով: Առաջարկեալ բարեփոխութիւնք առանց դիտողութեան ընդունուեցան: Բայց գործադրութիւնը մեծագումար ծախուց կը կարօտէր, մանաւանդ չէնքին մէջ կատարուելիք փոփոխութեանց մասը»(2):

Ըստ Իւթիւճեանի «ձեմարանի չէնքին մէջ կատարուելիք փոփոխութիւններն էին դլխաւորապէս, տղայոց ննջարան եղած 25 սենեակները, որք չէնքին երկրորդ եւ երրորդ յարկերուն փողոցի վրայ նայող մասն ամբողջապէս զրաւած էին, երկու սիւնազարդ երկայն սրահներու վերածել, որք թէ՛ ուսումնասրահի եւ թէ՛ մանգամայն ննջարանի պաշտօն պիտի կատարէին: Մէն մի տղու հա-

(1) Արեսիս Պէրպէրեան, «Պատմութիւն Հայոց», էջ 270:
(2) «Մասիս», 1893, էջ 229:

մաը պրասեղան մ'եւ մահճակալաւոր անկողին մը կարգաւ պիտի չարուէին սրահին երկու կողմն այն կերպով որ աղայք իրենց իրենց դէմի պատուհանները միայն կրնային տեսնել»(1):

Կարապետ Իւթիւճեան մանկութեան իր յուշերուն մէջ նկարագրութիւնը կ'ընէ հանդիսաւոր այն նիստին որ Յակոբոս պատրիարքի նախագահութեան տակ դումարուած է 1839 Մայիսին ձեմարանի մէջ, ուր այդ առթիւ չքեղ ճաշ մըն ալ տրուած է՝ մասնակցութեամբ Պոլիս գտնուող բարձրաստիճան եկեղեցականներուն եւ մեծ ու փոքր բոլոր ամիրաներուն: Իւթիւճեան ներկայ հոգեւորականութեան մէջ կը յիշէ Յակոբոս պատրիարքէն զատ, Կարապետ նախկին պատրիարքը, Աստուածատուր եպիսկոպոսը որ յետոյ պատրիարք պիտի ըլլար; Երեմիա եւ Կիրակոս եպիսկոպոսները, Յովհաննէս վարդապետը՝ յետագային պատրիարք Երուսաղէմի: Իւթիւճեան կը թուէ նաեւ ներկայ ամիրաները եւ աղաները՝ որոնց անունը օրինակած է առենին ձեմարանի արձանագրութեանց տոմարէն: Այդ ամիրաներուն մէջ են այն քանի ականաւոր դէմքերը որոնք իրենց ձեռքին մէջ ունէին ազգը,— Յարութիւն Երկանեան, Ճանիկ Փափազեան, Մազսուտ Սարիմեան, Մկրտիչ Արփիարեան, Միքայէլ Փիլմիչեան, Յովհաննէս Տատեան, Պօղոս Տատեան, Յովհաննէս Սէրվէրեան, Կարապետ Պալեան, Մկրտիչ Ճէզայիրլեան, Միսաք Միսաքեան, Գէորգ Երամեան, Յարութիւն Նէվրուզեան, Յարութիւն Նորաւունկեան, Պետրոս Քիւրքճիխանլը, Յարութիւն Կէլէկէլեան, Պաղտասար Զարպլը, Յովհաննէս Ազնաւուրեան, Մարտիրոս Սաքաեան եւ Պետրոս Խօրասանճեան: Ուրիշ տասնըչորս անուններ ալ յիշուած են իրրեւ ազա, դէմքեր որոնք եւս դեր կատարած են հայ կեանքի մէջ անցեալ դարու կէսերուն, ինչպէս Պօղոս Օտեան, Պօղոս Աչեան, Մկրտիչ Մոմճեան, եւայլն(2):

Կարապետ Իւթիւճեան պատմելով այն հանդիսաւոր պահը երբ ձեմարանը իր առաջին տարուան արդիւնքը պիտի ներկայացնէր պատկառելի այդ առեանին, կ'ըսէ թէ նախ անօրէն Յակոբիկ Մանուէլեան տեղեկագիրը–ճառ մը կարդայ եւ սաներէն ոմանք արտասանեցին ոտանաւոր ուղերձներ դորս աշխատուր Միսաքեան յօրինած էր, եւ կը շարունակէ.

«Պոլսոյ գլխաւոր վարժապետներն որ հոն ներկայ էին, ամիրաներէն ոմանց հրաւիրանօք, հարցումներ ըրին մեզ քերականութեան վրայ, բայց չյաջողեցան. ձեմարանին նոր քերականութիւնն անծանօթ լինելով իրենց, դերերը փոխուեցան. փոխանակ անոնք մեզ

(1) Անդ, էջ 230:
(2) «Մասիս», 1893, էջ 229–230:

քննելու, մեր մէջէն յանդգնապոյները զանոնք քննելու ելան, եւ այնպէս մը ըրին որ խեղճ վարժապետները չկրցին իրենց դասը պաշտպանել եւ մեր այնոց ճամարտակութիւնն յաղթանակեց: Սակաւաթիւ հասկցողք լուռ կեցան, իսկ չհասկցող ստուար մեծամասնութիւնն սքանչացան ճեմարանի աշակերտաց կանխահաս հմտութեան վրայ: Հետեւեալ օրն ամէն կողմ լուր տարածուած էր թէ առիւծի պէս վարժապետները չէին կրցած պատասխանել իրենց սրունքին չափ տղայոց, եւ խայտառակաբար յաղթուեր էին անոնց: Այս յաջողութիւնը բարենչան առհաւատչեայ մը համարուեցաւ ճեմարանի վայելուն ապագային»(1):

3·
ՅՈՒԶՈՒՄԸ ԼԱՑՆ ԽԱԽԵՐՈՒ ՄԷՋ

Ամիրաներու մէջեւ մղուած այս խուլ պայքարը, որ կը սպառնար ճեմարանի գոյութեան, սկսաւ յուզում ստեղծել ժողովրդական զանգուածներու մէջ: Յուզումը իր լման հասաւ երբ ամիրաներու սադրանքով Յակոբոս պատրիարք ստիպուեցաւ աթոռէն քաշուիլ 1840ին, եւ ճեմարանը մնաց անմխիթար վիճակի մէջ:

«Զայս տեսեալ հոդւարարձուաց ճեմարանին,— կը պատմէ Պէրպէրեան,— հրաւիրեցին զբազմութիւն ժողովրդեան Հայոց ի ճեմարանն յաւուր Նոր Կիւրակէի, եւ ի ժողովի անդ արար առենաբանութիւն տնօրէն ճեմարանին Յակորիկ Մանուէլեան փեսայ ճարտարապետին Յովհաննու (Սէրվէրեան), զողորմելի վիճակ ճեմարանին, եւ յորդորեալ զունկնդիրսն ի պաշտպանութիւն նորին. որք միահամուռ ստորագրութեամբ ուխտեցին յառաջացուցանել զճեմարանն անկախ ի կարգադրութենէ ամիրայից»(2):

Պէրպէրեան կ'ըսէ այլուր թէ չուրջ երեք հարիւր հոգի էին ճեմարան հաւաքուողները 1841 Ապրիլ 13ի այդ կիրակի օրը, թուական որ յուզումներու չրջան մը պիտի բանար Պոլսոյ հայ տարեգրութեանց մէջ, սկիզբ դառնալով ժողովրդական պայքարներու՝ որոնց գլխաւոր նպատակը պիտի ըլլար ամիրաներուն ձեռքէն առնել պատրիարքարանի հակակշիռը եւ զայն յանձնել քսանեւչորս արհեստաւորներէ բաղկացած հոգաբարձութեան, զոր ստեղծեր էր Յակոբ պատրիարք:

Ժողովրդական այդ յուզումները հետեւեալ կերպով կը ներկայացնէ ժամանակակից պատմիչը·

---

(1) «Մասիս», 1893, էջ 230:

(2) Պէրպէրեան, «Պատմութիւն», էջ 272:

«Ուստի եւ յառաջիկայ Ուրբաթու ի 13 (ուղղ՝ 18) Ապրիլի թօհաֆճի եղիազար անուն ոմն առեալ ընդ իւր զվեշտասան տղայս ձեմարանին՝ մատոյց առ արքայ զդիր աղերսանաց, խնդրելով, զի Բ. Դուռն վաւերացուսցէ զպաշտօն քահանէչորս հոգաբարձուաց արհեստաւորաց՝ հոգ տանել ծախուց ձեմարանին եւ լինել տեսուչ աղգային եկամտից եւ ծախուցն: Հրամայեաց արքայ ի Բ. Դուռն տեսանել զդատ սոցին, եւ գնաց Յովհաննէս եպիսկոպոս փոխանորդն սուրբ Երուսաղէմի ի կողմանէ պատրիարքին ի Բ. Դուռն խօսիլ ընդ դլխաւորաց ժողովրդեանն յառենի Արդարութեան ժողովսն, եւ Բ. Դուռն խաղաղեցուցանել կամելով պնդովութիւն եւ զերկպառակութիւն ազգիս, չնորհեաց հրամանագիր (պույրուր-լու) քահանէչորս հոգաբարձուացն լինել տեսուչ աղգային եկամտից եւ արկեղն պատրիարքարանին:

«Բայց որովհետեւ արքունի հրովարտակաւ ոչ էին կարդեալ յայս պաշտօն, ոչինչ կարացին առնել, եւ ոչ զօրեցին զդէմ ունել ամբրայից, որք ծիծաղէին հանապազօր ի վերայ սոցա ունելով ինքեանց պաշտպան զԲ. Դուռն եւ զաւազորեաքն արքունի. վասն որոյ եւ ժողովուրդք յուսահատեցեալք եւ զայրացեալ յոյժ, եաուն զարձեալ զդիր աղերսանաց առ արքայ մեծաւ բազմութեամբ, աղաղակաւ եւ պաղատանօք»(1):

Ժողովրդական այս երկրորդ փորձը սուղի նստաւ սակայն զայն կազմակերպողներուն: Սուլթան Մեճիտ հրամայեց քննել պարադան, եւ Բ. Դուռը, անսալով այդ հրամանին, եպարքոսական պաշտօնատուն կանչեց քահանչորս հոգաբարձուները՝ պահանջելով անոնցմէ այն անձերը որոնք յանդգներ էին աղերսագիր ներկայացնել սուլթանին, եւ երբ անոնք պատասխանեցին թէ չգիտեն՝ հրամայեց բանտ նետել հոգաբարձուները, եւ միեւնոյն ատեն բացատրութեան կանչեց Աստուածատուր, Յովհաննէս եւ Պետրոս եպիսկոպոսները, եւ ամիրաները, որոնք ներկայացան արտաքին գործերու նախարար Րիֆաթ փաշային:

Հոգաբարձուներու բանտարկութիւնը նոր յուզում գրգռեց սակայն ազգին մէջ:

«Լուր բանտարկելութեան սոցա հասեալ ի վաճառանոցս քաղաքին, եւ ահա խաժամուժ ամբոխ իբրեւ երից հազարաց լցան խռնեցան ի սրահ արտաքին գործոց վերատեսչին ունելով յառաջոյ իւրեանց զդինեպան Իսկէնտէր զայրն ճարտարախօս, եւ միաբերան աղաղակէին, թէ ոչ կամիմք պատրիարք մեր, եւ ոչ ճանաչեմք զսեղանաւորս գայսոսիկ:

---

(1) Անդ, էջ 272–273:

«Տեսեալ Րիֆաթ փաշայն զայս մեծ ամբոխ, զահի հարաւ, եւ քաղցրութեամբ համոզեալ արձակեաց զժողովն եւ զբանտարկեալ հողաբարձուսն (Օգոստոս 24):

«Իսկ յետ քան աւուրց կոչեցան յԱրդարութեան ատեանն գըլխաւորք արհեստաւորաց, եւ հարցան նոցա խնդիրք, թէ ո՞վ եա ձեզ խրատ, կամ որո՞յ խորհրդով յանդգնեցայք կոխել զԲ. Դուռն երեք հազար որիկայիւք, իսկ նոցա այլընդայլոյ պատասխանելով ի վեր- ջոյ խոստովանեցան, թէ արդարեւ մեծ յանդգնութիւն էր առնել, զոր արարաք, բայց յանցեաք անգիտութեամբ:

«Յայնժամ Բ. Դուռն սկսաւ խուզարկել եւ քննել զգլխաւորք նոցին, եւ աքսորեցան (Սեպտ. 16) Պօղոս եւ Յովհաննէս վարդա- պետք, Յակոբիկ Մանուէլեան, ոսկերիչ Անդրէաս, Տիվիթեան Գէորգ, պամաճի մահտեսի Պետրոս, Յարթաքի Յովհաննէսեան, իսկ զինեպան Իսկէնտէր փախեաւ յՕտէսա, եւ այլեւս ոմանք ի գըլ- խաւորաց ամբոխին փախուցեալք թաքեան յահէ աքսորանացն»(1):

Ամիրաները իրենց լաքէները ունէին նոյնիսկ մտաւորականնե- րու դասին մէջ: Օրուան գրողներէն մէկուն կը վերագրուի, օրի- նակ, թուլցիկ մը, որ հրապարակ հանուած է Ճեմարանի շուրջ ըս- տեղծուած վէճերուն առթիւ, ուր նախատական որակումներով յի- շատակուած են ժողովրդական շարժման պարագլուխները, ինչպէս Ումետիկ եւ Ռափայէլ նկարիչները իրենց միւս համախոհներով, եւ փառաբանական տողեր նուիրուած ամիրաներուն: Նոյն այս թուլ- ցիկէն կ՚իմանանք որ բողոքականները երեք հարիւրի մօտ կուսա- կիցներով շարժման անցած՝ յաջողեր էին իրենց միացնել ուժը հա- զար էսնաֆ:

Թուլցիկէն կը քաղենք.

Կարմիր Կիրակիին օրը,
Ժողովք ըրաւ Ճեմարանը,
Երեք հարիւր ռամիկ մարդիկ,
Որ նա՛ գլուխն էր Ումէտը:

... Հոն Սիւնկիւնի Պաղտասարը,
Այն պատկերհան սեւ Ումէտը,
Քոթիկ փիւյիւրտ Միքայէլը,
Գրգռեցին չար ժողովը:

(1) Անդ, էջ 274:

Զափխըններուն րէստէպաշին,
Այն իսկէնտէր մէխանանին,
Եւ ատէփսիզ Ալէմտաղցին,
Այն Ռափայէլ րէսիմնին:

Առին թուղթ մը ինկան օրթան,
Մէօհիւրլէմիշ ըննող ո՞վ կան,
Թող համարձակ ելան օրթան,
Իշխաններէն թո՛ղ չի վախնան:

Խենդ Անդրէաս, քէօռ խուլյումնին,
Եղիազար բի՛ն թօհաֆնին,
Պապազ Թագւոր ըռըշվատնին,
Ճուտ մը թուղթին մէօհիւր զարկին:

Թուլկինը կը պատմէ յետոյ թէ օրուան պատրիարքը՝ Պօղոս՝ իր մօտ կանչած է խաղվարարները, եւ զանոնք յանդիմանած·

«Այդ ի՞նչ է քի դուք ըրեր էք,
Կիրակի օրը ժողովեր էք,
Ճեմարանը ճէմ եղեր էք,
Թուղթ մը գրեր ու մօհրեր էք:
... Ամիրայից ա՛յնքան ջանքը,
Առատ տուրքը ու բարիքը,
Մոռցուելու բանե՞ր է մի
Անոնց այնքան երախտիքը:
Քանի՞ փորձանք, քանի՞ մեծ ցաւ
Ազգին գլխուն պատահեցաւ·
Ամիրայից այսքան ջանքր
Առանց ամէնքը տէփ ըրաւ:
Քանի՞ ժամեր, քանի՞ վանքեր,
Հիւանդանոց, դպրատուններ,
Մինչեւ հիմա որ շինվեցաւ,
Որո՞ւն ջանքն է, դուք չէ՞ք գիտեր:
Փոխան այսքան բարիքներու
Շնորհակալութիւն տալու,
Ելեր հիմա կը յանդգնիք
Հայհոյելու, զրպարտելու ...»(1):

(1) Գ. Հնասէր, «Նիւթեր Կ. Պոլսոյ աշխարհաբարի պատմութեան համար», «Անահիտ», 1931 Սեպտ. – Դեկտ., էջ 137–138:

Կարապետ Իւթիւճեան, յայտնի հրապարակագիրը որ Ճեմարանի անդրանիկ սաներէն մէկն էր եղած, իր յուշերուն մէջ պատմելով անփառունակ վախճանը կրթական այդ յարկին, կը գրէ․

«1840ին վերջը Ճեմարանի նիւթական վիճակն ա՛յն աստիճան ծանրացաւ որ շարունակութիւնն անհնարին եղաւ։ Տնօրէնութիւնն՝ ամիրաներուն ձեռնտուութենէն յուսաբեկ, ժողովրդեան դիմել մտաբերեց․ արհեստաւորաց գլխաւորները Ճեմարան հրաւիրելով՝ իրաց վիճակը պարզեց անոնց առջեւ ա՛յն աստիճան սրտայոյզ կերպով, որ միտքերը գրգռելէ եւ ահագին կռիւ մը յարուցանելէ ուրիշ արդիւնք մը չունեցաւ․ էսնաֆներու եւ սարաֆներու կռիւն, որ չորս տարի տեւեց եւ երեք պատրիարք տապալեց։ Այսպէս կործանեցաւ առաջին Ճեմարանն, որ այնչափ եռանդուն իղձերով, քաղցր յոյսերով եւ մեծամեծ զոհողութեամբք հիմնուած էր»(1)։

Ճեմարանը ներքին վէճեր ալ պէտք է ունեցած ըլլայ իր գոյութեան այդ տասնամեակին, եւ շատ ալ համերաշխ պէտք չէ եղած ըլլան հոն դասաւանդող ուսուցիչները։ Բաւական է միտք բերել թէ Խաչատուր Միսաքեանի եւ Խաչատուր Պարտիզպանեանի նման ուսուցիչներու գլխուն՝ բազմած էր, իբրեւ ուսումնապետ, յետադիմութեան համբաւաւոր այն քուրմը որ Յովհաննէս Տէրոյենցն էր, եւ որուն սադրանքներով էր որ կրցած էր Ճեմարան սպրդիլ հայ կեանքի մէջ խլրդային աշխատանք կատարելու եկած նշանաւոր ճիզվիթ մը, Լոժէն Պորէն։

«1840ի տարեգլխուն քանի մ'օր մնալով՝ տասնօրեայ արձակուրդ տրուեցաւ պոլսեցի աշակերտաց, կը պատմէ Կարապետ Իւթիւճեան իր յուշերուն մէջ։ Անցան տօնական օրերն, եւ երբ կը պատրաստուէի Ճեմարան վերադառնալ, Պ․ Միսաքեան մեր տունն եկաւ եւ յայտնեց հօրս եւ ինձ թէ ինքն եւ Պ․ Պարտիզպանեան չկրնալով ուսմանց նոր ծրագրին վրայ համաձայնիլ տնօրէնութեան հետ, հրաժարական տուած էին, թէ Պ․ Քառէլլի առաջարկած օգտակար բարեփոխումները մեծաւ մասամբ ի բաց թողուեր էին Լոժէն Պորէի ներկայած հակառաջարկութեանց զօրութեամբ, թէ անհնար էր գոհացուցիչ արդիւնք մ'սպասել Ճեմարանէն՝ ցորչափ Լոժէն Պորէի ճիզվիթական ազդեցութիւնը տիրէր տնօրէնութեան վըրայ, թէ թօշակաց վճարումն ալ արդէն դժուարութեանց կը հանդիպէր, որով Ճեմարանի ապագան նիւթապէս ալ վտանգի մէջ էր, եւայլն, եւայլն։ Այս ձախող լուրերուն վրայ՝ վհատելով հրաժարեցայ Ճեմարան վերադառնալու դիտաւորութենէս»(2)։

---

(1) «Մասիս», 1893, էջ 331։

(2) «Մասիս», 1893, էջ 231։

4·
ԷՍՆԱՖՆԵՐԸ ԵՒ ԱԶԳԻՆ ՂԵԿԸ

Երբ ժողովրդական ամէն ցոյցերուն եւ անոնց յաջորդող ազատ-
բին հետեւանքով Սանփաննոս Ազատին պաշտօնէ քաշուեցաւ 1841
Սեպտեմբեր 19ին եւ իրեն յաջորդեց Առաուաժատուր պատրիարք,
դժնդակ պատկեր մը կը ներկայացնէր կացութիւնը ազգին մէջ։
«Փակեցաւ եւ ձեմարանն իբրեւ պատճառ խռովութեան ազգիս, եւ
ցրուեցան ազգէն ի տունս իւրեանց, եւ ահա այս էր զոր ինդրէին
ամիրայք առնուլ զվրէժ իւրեանց յարքունի ճարտարապետացն»։

Պէրպէրեան ձեմարանի փակումը կը նշանակէ 1841 Հոկտեմբեր
3ին(1)։

Ժողովրդական խումբերը անխղճօրէն նոտած չէին ազգային։ Շարժ-
ման անցան անոնք ի նորոյ։ Եւ ահա, Նոյեմբեր 9ին, «Բոլոբգեցին
արհեստաւորք ի գաւառն արքունի դամբրայից, ելին մեք չեմք ան-
հնազանդ ակրութեան հրամանաց եւ կանոնապրութեանց, բայց եւ
ոչ սարուկք եւ ծերբք սեպհականութեան։ Եւ մինչ Բ. Գաւառն օր ի յօր
յերկարաձգեաց պրպտոք եւ պինդերբ ազգին ի շնորհս ամիրայից,
ազատակ ժողովրդեան սատակացաւ, եւ միաբան ընթացեալն մեռա-
նել, քան ծառայել հրամանաց ամիրայից, ընդ որ զահէ հարան
ամիրայք եւ Առաուաժատուր պատրիարք եւ առաքեցին ի կող-
մանէ իւրեանց զՅովհաննէս վաստակաշէտ Տատեան եւ զԱրքում՝ան
սեպհականն Արզումանեան, որք (Դեկտ. 4) գնացեալ ի Վէդիբ
խանն, եւ կոչեցեալ անդ զդլխաւորս արհեստաւորաց, պէս պէս
համոզական խրատուք եւ ապերասանք հարկ կարացին խռով-
նել զբարն եւ յուժուցանել զսրտմտութիւն ամբոխելոցն, խոստաց-
եալ նոցա կատարել զհաճոյս ժողովրդեան եւ զինդերբ նոցին միա-
բանութեամբ ազգիս։

«Եւ ծանուցեալ զդուան արքունի զպատճառս ապստամբելոյ ժող-
վրդեանն եւ զպատգամսն նոցին, արքունի հրամարտակաւ ընթաբե-
ցան քառնեւեօթն անձինք յարհեստաւորաց լինել անաչ եւ հոգա-
բարձու եւ յուժմէկ եւ սրկեցն պատրիարքարանին եւ ծախուց նո-
ցին, եւ սակն սատարպրութիւն ի պատրիարքէն եւ յամիրայից
չհատանիլ ընդ կարգապրութիւնս նոցին սրամ եւ իցէ եղանակաւ, եւ
այս եղեւ եւ 12 Դեկտեմբերի 1841 ամին»(2)։

Եւ սակայն 27 արհեստաւորներբ՝ որոնք 1841 Դեկտեմբեր 12ին
արքայական հրամարտակով անաչ եւ հոգաբարձու կարգուեբ էին
պատրիարքարանի հատուցմանցն ու ծախքերուն վրայ՝ անկոր և-

(1) «Պատմութիւն Հայոց», էջ 58։
(2) Անդ. էջ 275։

ղան կացութեան դիմագրաւելու եւ մատակարարելու ազգային կարիքները։

Մէկ կողմէ անոնք զուրկ էին բոլոր այն միջոցներէն զորս ունէին ամիրաները եւ ոչ ալ անոնց փորձառութիւնն ունէին «ազգին կառավարութեան ղեկը» վարելու։ Միւս կողմէ կար անշուշտ ամիրաներուն չկամութիւնն ալ ձախողութեան մատնելու համար յանդըգնութիւնը զոր ունեցեր էին արհեստաւոր խաւերը տէր դառնալու համար պատրիարքարանին ու ազգին։

Ու անոնք անձնատուր եղան, ու դիրքերը լքեցին ամիրաներուն, ինչպէս կը պատմէ ժամանակակից հեղինակը․

«Բայց որովհետեւ բազում ծախուց պէտս ունէին ազգային հաստատութիւնք, այսինքն պատրիարքարանն, վարժարանք եւ դպրոցք, եւ առաւելապէս հիւանդանոցն, տնանկք, որբ աղջկունք եւ պատահական ծախք, եւ արհեստաւորք չէին բաւական հայթայթել զպէտս զայսոսիկ, եւ զոր ամենայն բողոք եւ տրտունջ ձանձրացուցանէր զլսելիս նոցին յասելն, եթէ չէիք կարող բառնալ զծանրութիւն ազգիս, ընդէ՞ր առիք յամիրայից, որք դիւրաւ կատարէին զամենայն, զոլով յաջողակք յամենայնի բանիւք եւ արդեամբք։

«Վասն որոյ ձանձրացեալ եւ նոցա յայսպիսի տրտնջմանց եւ ոչ գտանելով զայլ ինչ հնար ի դարման աղէտիս, միաբան խորհրդով գնացեալ առ Ճանիկ ամիրայ գլխաւորն սեղանաւորաց, եղան զմուրհակ ստորագրութեանն՝ զոր առեալ էին յամիրայից, եւ խնդրեցին, զի ինքեանք դարձեալ ի ձեռս ամենեցուն զղէկ կառավարութեան ազգիս, եւ հայթայթեսցեն զամենայն, որպէս առնէին յառաջն, եւ ինքեանք հրաժարեսցին յայս ծանր պաշտօնէն, զոր ոչ կարէին տանել։

«Իսկ Ճանիկ ամիրայ ոչ ընկալաւ զխնդիր նոցին, եւ ետ պատասխանի, թէ դուք աղերսանօք եւ պաղատանօք թախանձեցիք զԲ․ Դուռն, եւ մեք հրամանաւ Բ․ Դրան թողաք ձեզ պաշտօն, ուստի պարտ է ձեզ յայտ առնել զխնդիր ձեր ի Բ․ Դուռն, եւ նա որպէս գիտէ եւ կամի, տնօրինեսցէ զարժանն։

«Ելեալք ապա հոգաբարձուաց՝ գնացին ի Բ․ Դուռն, եւ մատեալք յատեանն արդարութեան խոստովան եղեն զանբաւականութիւն իւրեանց, եւ թողեալք զհրովարտակն, խնդրեցին հրաժարիլ ի պաշտամանէն, եւ հրամանաւ Բ․ Դրան եղեւ ժողով ի պատրիարքարանին ամիրայից եւ գլխաւոր արուեստաւորաց, եւ պատռեցաւ առաջին կնքեալ թուղթն, յորում էր ստորագրութիւն պատրիարքին եւ ամիրայից, եւ վերատեսչութիւն ազգային հոգաբարձու-

թեան եւ կառավարութեան ատենակցաւ զարձեալ ի ձեռս ամբոխի»(1):

5.
«ԻՐԵՒ ՊԱՏՃԱՌ ԽՈՎՈՒԹԵԱՆ ԱԶԳԻՍ»

Համբաւատար Տէրեանց պատուելին՝ որ ձեմարանի առաջին տարիներուն ուսումնական էր պաշտօնին, տարիներ յետոյ սակաւ ներկայացուցած է բնոյթը 1841ի վէպերուն որոնք պատճառ եղան ձեմարանի փակման.

«Ազգն հինգերուն մէջ տեսած տաղտկալից բաներուն անպակաս չէր բոլորովին. եւ 1841ին երբ ձեմարանն՝ եկամուտը ծախքին չբաւելը պատճառ, կամ, աւելի ճիշդ լսանք, պատրուակ բռնելով դոցուեցաւ ու աշակերտները ցրուեցան, վերջին քննութեան ներկայ պատուոդները՝ տեսնելով աշակերտներուն վրայ դիտուած յառաջդիմութենէն մեծապոյն օգտի մը համար ունեցած ակնկալութիւններուն պարապ երեւիլը՝ զրպտուեցան եւ արհարար առաջին քայլափոխն լրին վէպի օրինաւորութիւն. Ա. Երուսաղէմէն զրկուած 120000 դրուչ տարեկան նպաստովը ձեմարանը չկարողանալուն՝ կասկած մտաւ թէ այդ տաճկի ուրիշ բաներու կը ծախսուի. ուստի խնդրեցին որ ձեմարանին տնտեսը զատուի ազգային ընտտեսէն, տեսնեն միթէ վիլլի եւ ուրիշ զրծակատարներ ունենայ՝ անկախ ազգային կառավարութեան զրամական մատակարարութենէն, եւ դայս վաւերացնելու համար՝ մեծապօր ակրութենէն հրովարտակով հաստատութիւն ուզեցին: Բայց բանն հոս չմնաց. հաստատութիւնը չկրնար զմրռնել իր զործերուն ճիշդ տեսմանը, եւ անկէ անդին ալ անցնելով իր նպատակին չհասնիր: Այս անգամին ալ տեսնել եղաւ. ազգային ազատութեան համար սկսուած խնդիրն՝ անցեալին համար վէճի ու կռիւ վերածուեցաւ: Ազգային հաստատութեանց եկամուտներուն եւ ծախքերուն տնտեսէն հաշիւն ուզելու էր. խնդրեցին որ ազգին կառավարութիւնը կարող չունենայ քանի մը մեծերու կամքէն, այլ օրինաւոր կերպի տակ մտնելով՝ կանոնով կարող ունենայ»(2):

«Բայց ամիրայական եւ ժողովրդական կուսակցութեանց խնդիրը, գիտել կու տայ Օրմանեան, առանց ձեմարանի ալ գոյութեան հիմ տուացած էր, իրեւ ազգային մատակարարութեան խնդիր, որուն հանրութիւնը միջամտելու եւ հետամուտ ըլլալու իրաւունքը կը պարտ, եւ ամիրայական բռնութենէ ազատագրուելու

(1) Անդ. էջ 274–275:

(2) «Ներեսակ», 1861. էջ 112–114:

ձգտումն ունէր, որչափ ալ նախընթաց սովորութիւնը եւ վերջին տարիներու փորձառութիւնը յայտնի ըրած էին թէ ամիրայութիւնն էր որ հասոյթները կը հոգար, ժողովրդականութիւնը ինքն իրեն մնացած գործին հանդէպ անճարացած կը մնար»(1):

Այս պայմաններուն մէջ ճեմարանը չէր կրնար երկար տեւել: Ան փակուեցաւ 1841 Հոկտ. 3ին, Աստուածատուր պատրիարքի աթոռ գալէն հազիւ երկու չաբաթ յետոյ: Իսկ 1843ին գինուորական հիւանդանոցի վերածուած, ամբողջ չորս տարի փակ պիտի մնար ճեմարանը:

Ճեմարանի փակումով տագնապը վերջ չէր գտներ սակայն: Ընդհակառակը ան ազդանշանը կ'ըլլար խուլ պայքարի մը զոր ժողովրդական խաւերը պիտի մղէին ամիրաներուն դէմ, որքան ալ ասոնք դեռ կը շարունակէին ամուր կառչած մնալ իրենց դիրքերուն:

Մինչ այս մինչ այն՝ ամիրաներուն համար հերթական զոհ մը պէտք էր: Աստուածատուր պատրիարքն եղաւ ան:

«Յաւուրս յայսոսիկ (1843) եղեւ ժողով ամիրայից ի կոստանդնուպոլիս ի պատրիարքարանին նախատահութեամբ Երկանեան Յարութիւն ամիրայի, որ զամենայն անկարգութիւնս ազգային դործոց թէ ըստ հոգեւորին եւ թէ ըստ մարմնաւորին չարաչարզեալ եւ պատմեալ, եցոյց ամենեցուն բարոյական պատճառ զԱստուածատուր պատրիարք, զանխոհեմութիւն նորա եւ զանվայել խօսս ի քարոզի եւ ի խօսակցութեան»:

Ամիրաները, իրենք եւս համակարծիք, պատրիարքէն կը պահանջեն իր հրաժարականը, եւ կը տեղեկացնեն Բարձր Դուռ:

«Ցետ երից աւուրց եկն հրաման ի Բ. Դրանէն, յորում զրեալն էր հրաժարիլ պատրիարքին յաղագս անբաւական լինելոյ իւրոյ այնմ պաշտաման, եւ հրամայէր վեցեակ ժողովոյ Հայոց (ալքը ճէմաաք ինքիխապի իլէ) որոշել զմին յեպիսկոպոսաց արժանաւոր պատրիարքական պաշտաման, եւ ի նմին աւուր ժողով արարեալ ամիրայից ի պատրիարքարանն, ընտրեցին զՄատթէոս եպիսկոպոս Կոստանդնուպոլսեցի առաջնորդն Զմիւռնիոյ»(2):

6·
ՅՈՅՍԵՐՈՒ ՆՈՐ ՊԱՀ ՄԸ

Քաջալերուած այն մեծարանքներէն որուն, միւս հոգեւոր պետերուն հետ մէկտեղ, արժանացաւ Մատթէոս պատրիարք 1845

(1) «Ազգապատում», Գ·, էջ 3733:
(2) Պէրպէրեան, անդ, էջ 280:

Ապրելին Սուլթան Մահմուդ կոչվ կայսերազան Սուրբ Էջմիածնի ամուսնութեան ատենը, քանի մը ընտրելի ձեմարանի վերաբացման համար, որ պիտուրական հիւանդության վերածուած էր երկար տարիէ ի վեր։

«Զայս տեսեալ առեալ Մատթէոս պատրիարք գնաց ի Զատիկ առ բարեպաշտ սպասպետն Բիւզա վաչային ի շնորհակալութիւն ետուն ընդունելոյն պատասխանոյ խոստովանութեան (մխոթէշար վայէխ) եւ ազաչեաց գնա շնորհել զձեմարանն Հայոց Իւսքիւտարու, զոր երկու ամօք յառաջ արարեալ էր ակրութիւնն հիւանդանոց արքունի գօրաց։ Ի յաջորդ աւուրն գնաց եւ առ Շէքիպ էֆէնտի նախարարն արտաքին գործոց, եւ նոյն ազբար մասայց նմա։ Եւ յետ քանի աւուրց սպասպետն մեծ հանեալ զգօրականան ի ձեմարանէն, զրանալեան առաքեաց առ Մատթէոս պատրիարք, որ մեծաւ ուրախութեամբ ընկալեալ առաքեաց հրամանն, եւ եառ սրբել եւ մաքրել զձեմարանն, չինել եւ նորոգել պիլուգեանն, եւ պատրաստել հաշն եւ կարասիս, եւ յարդարել զամենայն պէտս նորին, եւ ժողով արարեալ ամիրայից եւ պիտուր արհեստաւորաց, անօրինեաց առնուլ ի ձեմարանն զդիւանն տպագրոյ յաշակերտութիւն, որոց քառասունքն գտանին տալ ի տարւոջն կանխիկ մէն մի երեք հազար դահեկան, եւ զհանդերձս ամարան եւ ձմերան, եւ պղտիկս ուսանելոց։ Իսկ տասն տղայք յազգատ վերպատանոց լինելոցն ձրի ի շնորհս տպիս։ Եւ ուսանելիք ի ձեմարանին նախ եւ առաջ քրիստոնէական վարդապետութիւն, թերականութիւն, ճարտասանութիւն, տրամաբանութիւն, քաղաքանութիւն, աշխարհագրութիւն, եւ դպղիերէն եւ տաճկերէն լեզուք, եւ ուսումնասիրս կարգեցաւ Տէրյինց Յովհաննէս պատուելին։ Ետու զայժ կարգադրութեան բացաւ ձեմարանն ի 1 Հոկտեմբերի 1846, ի ներկայութեան արբազան պատրիարքին, որ օրհնեալ զամենեսեան, եղ վերատեսուչ փոխանորդ իւր զրաբեպաշտ սպասպետն եւ ուսումնասէր Պօղոս ազա Պետրոսեան Օտեան, եւ նմա յանձն արարեալ զամենայն կարգադրութիւնս, զարձաւ ինքն ի պատրիարքարանն»(1)։

Պահ մը կրկին բանկիզան լոյսերը, ուշ՛ը, չատ քիչ տեւելու համար այս անգամ եւս։ Հապա երկու տարի տեւեց ան։

ձեմարանը, որ այնքան յուզումներու եւ պայքարներու չարժառիթ պիտի դառնար ամբողջ ազանդակ մը, կարճ գոյութիւն մը պիտի ունենար այդպէս,— իր սկիզբի գոյ տարիները նախ (1838–1840), եւ ուրիչ գոյ մը տարիներ իր վերաբացումէն յետոյ

(1) Պէրպէրեան, «Պատմութիւն», էջ 308–309։

(1846–1848)։ Անիմաստ պիտի ըլլար հունձք սպասել այդ քանի մը սեղմ տարիներէն։ Այնուամենայնիւ այդ տարիներուն հոն յաճախող տղոցմէ ոմանք ուշադրաւ եղան յետագային իրենց ընդգրկած ասպարէզներուն մէջ։ Այսպէս՝ Ճեմարանի առաջին շրջանի սաներուն մէջ էին յայտնի Յովհաննէս Հինքեար-պէյէնտեան քահանան, Կարապետ Իւթիւճեան, Ստեփան փաշա Ասլանեան, եւայլն։ Երկրորդ շրջանին հոն յաճախողներուն մէջ էր ազգային ուրիշ յայտնի դէմք մը, Յովհաննէս Նուրեան։

«1853–54ի ռուսական պատերազմի ատեն երբ տէրութեան զինուորական վարժարանն յատկացաւ գաղղիական զօրքին բնակութեան, Ճեմարանի շէնքն ատեն մը զինուորական այդ աշակերտներուն դպրոցի տեղ ծառայեց որուն փոխարէն ապա ինք՝ տէրութիւնը շնորհեց շէնքին նորոգութեան համար 150·000 ղրուշ, բայց Ազգ· Իշխանութիւնը գործածեց այդ դրամն ուրիշ պէտքի, եւ Ճեմարանն ալ հետզհետէ խարխլեալ վիճակովն երկար ատեն գործածուելէ ետեւ իբրեւ թաղային դպրոց՝ այրեցաւ հիմնայատակ Եէնի-մահալլէի վերջին հրդեհին»(1)։

«Իւսկիւտարի Ճեմարանը փակուելէն յետոյ, Ազգ· Հիւանդանոցի շէնքին մէջ եղած որբանոցն առաւ Ճեմարան անունը։ Այլ այդ Ճեմարանն ալ քիչ մը ժամանակ փայլելէ յետոյ՝ խաւարեցաւ, վանքի ամիրաներու եւ էսնաֆներու մէջ վէճք ինչպէս փակած էին Իւսկիւտարի Ճեմարանը, լուսաւորեալ ու խաւարեալի վէճերն ալ այս վերջին Ճեմարանը կը փակէին»(2)։

7·
ՊԱՏՐԻԱՐՔԱՐԱՆԸ Կ'ՕԺՏՈՒԻ ԶՈՅԳ ԺՈՂՈՎՆԵՐՈՎ

Ճեմարանի շուրջ վէճերով եւ անոնց ստեղծած խռովեալ տրամադրութիւններով յագեցած էր արդէն մթնոլորտը Պոլսոյ մէջ, երբ սկիզբ առաւ նոր վէճ մը, այս անգամ Մատթէոս պատրիարքի եւ զայն պատրիարք չինող ամիրաներուն միջեւ, ազգային կեանքը փոթորկելով կրկին։

Վէճը, հիմա, այն իրաւասութիւններուն շուրջ էր՝ որոնց փոխադարձաբար կը յաւակնէին պատրիարքն ու ամիրաները։

Այս վերջինները որոնք այնքան վստահութեամբ պատրիարքական աթոռ բերած էին Մատթէոսը, սկսեր էին յուսախաբ ըլլալ, տեսնելով որ «Պատրիարքն ինքնին առնու եւ տայ, եւ ինչ ոչ,

---

(1) Յ· Գ· Մրմրեան, «Տէրոյենց», էջ 80։

(2) Նախապետ, «Մասիս», 1893, էջ 23։

հալցանէ ցնոտա եւ աչ խորհրդածէ, այլ ինքնին միայն կարպապէ պամնայն», այնպէս որ «պժուռացան յոյժ եւ զղջացան, զի զոտ պատրիարք ընտրեցին»(1):

Վէճը բորբոքեցաւ առաջնորդներուս վախճանման հարցին շուրջ, վախճանմէրն՝ զոր կ'ուզէին կատարել ամէրանէն իրենք, մինչ պատրիարքը պէտ կեցաւ խոտոր անոնց այդ յաւակնութեան, ժողովի մը պահան յայտարարելով թացարձակ թէ «աչխարհականք աչ կարեն խառնիլ ի հոգեւոր գործառնութիւնս», թէ հոգեւոր իշխանութիւնն է միակ իրաւասուն առաջնորդ ընտրելու, վերացնելով կամ աչ՝ թեկնածուն որ թեմին կողմէ կ'առաջարկուի, եւ թէ պատրիարքը աչխարհականներուս խորհուրդին կը դիմէ «եթէ քաղաքական ինչ վէճ եւ թնդիր պատուհիկ, կամ ազգութեան հրամանի, կամ ազգային կալուածոց յանշատակութիւն, կամ անանկաց եւ հիւանդանոցաց եւ դպրոցաց այլեայս»:

Ամէրանէրը պատրիարքին այս խօսքերը լսելով «ժողովական ամէնէրին, եւ ի վերին եղեալ առանց ցուցանելոյ անհամութիւն ինչ մեկնեցան եւ գնացին. եւ խորհուրդ արարեալ ընդ միմեանս, կամ միացան արքունի հրամարտակաւ իշխանակից լինել պատրիարքին, այնպէս զի պատրիարքն ինքնին միայնակ չզործեցուչ ինչ առանց ծանուցանելոյ ինքեանց, այլ ժողով իւրեանց արուչեցուչ եւ վրանուչ»:

Յաւակնութեանց սոյն բախտին կը թուի բնած ըլլալ ճակատագրական պայքարը պատրիարքին եւ ամէրանէրուն միջեւ, պայքար որ նախապատն եղաւ նոր ալեկոծութեանց Պոլսոյ հայ կեանքին մէջ: Պատրիարքի եւ ամէրանէրու միջեւ վէճի մը ընդմէջն տակաւ եղաւ յաւակնութեանց այս պայքարը, եւ վերածուեցաւ զանազանութեան մը հոգեւոր եւ աչխարհական դասերուն միջեւ, զօտեմարտ մը հոգեւոր եւ աչխարհական դասերուն միջեւ, զօտեմարտ որուն մէջ յաղթականը վերջիններուն պիտի մնար, չնարհիւ այն աչխոյութեան զոր ցոյց տուաւ իրենց համբաւաւոր պետական հայ մարդը՝ Յակոբ Կրնիկեան, եւ անոր վայելած ապիկութեան Բէշիա փաչայի մօտ, որ մեծ–եպարքոս էր այդ միջոցին:

«Ուտամ ձեռն ի գործ արկեալ եւ գօտի ընդ մէջ ածեալ,— կը պատմէ Պէրպէրեան,— ի ձեռն ապրատչ անձինն Յակոբայ Կրնիկեանց որոցին գործ եպարքոսն Բէշիա փաչա, եւ ի ձեռն նորա ծանուցեալ արքային, եկն հրաման ի Բ. Դուռն. եւ կոչեցան Ամէրանէս պատրիարք եւ ամիրայք ի ծոմեկերեայ յարկ արտաքին գործոց նախարարին ի Յմմիրկիրն, եւ ընթերցաւ անդ հրովարտակին արքային, յորում հրամայէ հաստատել եւրուց ժողովոց պատրիար-

(1) Պէրպէրեան. «Պատմութիւն», էջ 318:

քարանի, մին՝ վասն հոգեւորական գործոց, եւ միւսն՝ վասն քաղաքականաց:

«Եւ Մատթէոս պատրիարք արար ժողով մեծ ի Մայր եկեղեցին, եւ հրաւիրեաց անդ զեկեղեցականս՝ եւ զամիրայս՝ եւ զգըլխաւոր անձինս արհեստաւորաց, եւ ընթերցեալ զհրովարտակն արքայի՝ յանձնեաց ժողովոյն որոշել եւ ընտրել զանդամս ժողովոյն»(1):

Սոյն ժողովին մէջ էր որ ընտրուեցան 14 *եկեղեցականներ՝ իբրեւ հոգեւոր ժողովի անդամ. ասոնցմէ չորսը զանազան թաղերու քարոզիչ վարդապետներն էին, իսկ մնացեալ տասը՝ Օրթագիւղի, Խասգիւղի, Բերայի, Պէշիքթաշի, Ղալաթիոյ, Սամաթիոյ, Պալաթի, եւ Սկիւտարի Ս. Խաչ եւ Ս. Կարապետ եկեղեցիներու աւագերէցները:*

Քսան աշխարհականները՝ որոնք մաս պիտի կազմէին Քաղաքական Ժողովին՝ յիշատակուած են իրենց պաշտօնովն ու արհեստովը.—

Յովհաննէս Տատեան — վառօդապետ
Պօղոս Տատեան — վառօդապետ
Կարապետ Պալեան — ճարտարապետ
Յովհաննէս Պալեան — ճարտարապետ
Միքայէլ Փիշմիշեան — սեղանաւոր
Մագսուտ Սարիմեան — սեղանաւոր
Գէորգ Երամեան — սեղանաւոր
Մկրտիչ Ճէզայիրլեան — սեղանաւոր
Միսաք Միսաքեան — սեղանաւոր
Յովհաննէս Եղիա Չէլէպեան — հացագործ
Յովհաննէս Ջօպանեան — ոսկերիչ
Յովհաննէս Սուրէնեան — ժամագործ
Թովմաճան Մարտիրոսեան — վաճառական
Աստուածատուր Սարաֆեան — չուխաճի
Քերովբէ Պագիրկեանեան — խազազ
Սարգիս — գըլըճճի պաշի
Գրիգոր Թիւյիւզեան — պէզազ
Կարապետ Տէր-Գրիգորեան — թիւլպէնտճի
Սահակ Քիւչիւք-Յակոբեան — քէրէստէճի
Յակոբ Կրճիկեան — ատենապետ ժողովոյն «Լէօֆէթ» կոչմամբ(2):

(1) Պէրպէրեան, «Պատմութիւն», էջ 319:

(2) Աւետիս Պէրպէրեան, «Պատմութիւն Հայոց», էջ 320:

«Յետ որոշման եւ ընտրութեան ժողովականացն,— կը շարունակէ պատմել Պէրպէրեան,— արար Մատթէոս պատրիարք ատենաբանութիւն իմն, յորում յորդորեաց զժողովեալսն ամենայն ի սէր եւ ի միաբանութիւն անկեղծ եւ հաստատուն, եւ ի խնամարկութիւն հիւանդանոցին, անանկաց, եւ մանկանց դպրոցաց»: Հոգեւոր ժողովին պարտականութիւնը պիտի ըլլար «խորհիլ զեկեղեցական զիրաւածոյ յարտաքին գաւառաց գրեցելոց ի պատրիարքարանն, զփոփոխութենէ առաջնորդաց եւ զվարից նոցին, զհարստահարութենէ փաշայից եւ զանիրաւ պահանջմանց զայլոց ազգաց, եւ զվերաբերեալսն առ Բողոքական ժողովն յայտ առնել նմին միջնորդութեամբ պատրիարքին»: Որոշուեցաւ նոյնպէս զոյգ ժողովներու անդամներուն ցանկը հաղորդել Բ. Դուռ՝ վաւերացուելու համար արքունի հրովարտակով, եւ ամէն երկու տարի նորոգել ժողովներու կազմը:

1847 Մայիս 20ը, որ զոյգ ժողովներու սկզբնաւորութեան օրն է, կոչուած էր բացառական թուական մը կազմելու Պոլսոյ Հայ տարեգրութեանց մէջ:

Ժողովուրդը, կերպով մը, այդ օրը ոտք կը դնէր պատրիարքարան:

Դեռ այդ իսկական ժողովուրդը չէր:

8·
ՉԱՐԱՇՈՒՔ ՀԱՍՈՒՆԸ

Նոյն այս ատենամեակն է որ ասպարէզ կը բերէ չարաշուք այն դէմքը որ Անտոն Հասունն էր եւ որ պիտի գար պատուհաս մը դառնալու հայ կաթոլիկ համայնքին մէջ:

Յարմէ հետէ, կաթոլիկ պետութեանց պահանջով, ուրոյն համայնքի վերածուեր էին հայ կաթոլիկները 1829ին, առօրինակ կացութիւն մը ստեղծուեր էր անոնց համար: Անոնք զուրկ էին հոգեւոր եւ վարչական վերին իշխանութենէ մը՝ որուն ենթակայ ըլլային բոլոր հայ կաթոլիկները Օսմանեան պետութեան սահմաններուն մէջ: Մէկ կողմէ գոյութիւն ունէր, արդէն տարիէ մը ի վեր, հայ կաթոլիկ կաթողիկոսութիւն մը որուն ենթակայ էին Թուրքիոյ հարաւային եւ միջին շրջանները, եւ միւս կողմէ Պոլսոյ մէջ հաստատուեր էր, Սուլթան Մահմուտ Բ.ի հրովարտակով, հոգեւոր ղեկավարութիւն մը որուն իրաւասութեան տակ կը մտնէին Պոլսոյ, Պրուսայի, Էնկիւրիի, Տրապիզոնի, Կարինի եւ Արղանիի շրջանները, եւ որ ի սկզբան պարզ առաջնորդութիւն մըն էր միայն:

Ու աւելցուցէք խուլ պայքարը որ կը մղուէր այն երկու իշ-

խանութեանց միջեւ, ինչպէս եւ վէճերը որոնք ստեղծուած էին Պոլսոյ մէջ ստեղծուած այդ ազգապետութեան շուրջ, ըմբռնելու համար չփոթ վիճակը որուն մատնուած էր Հայ կաթոլիկ համայնքը՝ պաշտօնապէս անջատուելէ յետոյ Հայոց պատրիարքարանէն: Զմոռնանք յիշել որ միակ տասնամեակի մը ընթացքին բազմաթիւ հոգեւորականներ աթոռը իրարու ձեռքէ խլեցին Պոլսոյ մէջ, աշխարհական եւ հոգեւոր դասերը չկրցան երբեք համերաշխ քալել, եւ անհաշտ պայքարը Աբրայեաններու եւ Թօլէճեաններու միջեւ միշտ բռնկած մնաց, նոյն իսկ երբ Յակոբ պէյ Տիւզեանի ջանքերով Սուլթան Մահմուտ Բ. Հայ կաթոլիկ համայնքը իբր ուրոյն պատրիարքութիւն ճանչցաւ 1831ին:

Դէպքերը իրենց չփոթ վիճակը պահեցին այսպէս ամբողջ տասնամեակ մը, երբ 1838ին, Աբրայեանք եւ Թօլէճեանք, պահ մը համաձայնած, Պօղոս Մարուշ ծերունի վարդապետը բերին հոգեւոր պետի աթոռին վրայ, եւ երբ անոր փոխանորդութիւնը ստանձնեց ճարպիկ այն երիտասարդը, որ Անտոն Հասունն էր եւ որ այդ պաշտօնը վարեր էր Մարուշի նախորդին՝ Անտոն Նուրիճանի օրով ալ, հիմա արդէն կազմ ու պատրաստ ամբողջապէս տէր դառնալու կացութեան:

Ծնած 1809ին, դաստիարակուած փրոփականտայի դպրանոցին մէջ եւ վարդապետ ձեռնադրուած 1830ին, ծագումով ասորի էր Հասուն, եւ բնականաբար զուրկ հոգեկան որեւէ կապէ հայ ժողովուրդին հետ: Մարզուած Հռոմի շունչին տակ՝ միակ մարդն էր որ կրնար սակայն Հայ կաթոլիկ զանգուածներուն մէջ խեղդել ինչ որ դեռ կը մնար ազգային ոգիէն: Եւ արդարեւ հայ ժողովուրդի նոր օրերու պատմութեան մէջ ուշագրաւ էջեր են այն պայքարները որոնք ստեղծուեցան մասնաւորապէս Հասունի երեսէն եւ զորս Հայ կաթոլիկ համայնքին հայրենասէր տարրերը մղեցին Պոլսոյ մէջ անցեալ դարու կէսերուն:

Ներքին վէճերը որ այդ առթիւ բորբոքեցան Հայ կաթոլիկ համայնքին մէջ քանի մը տասնեակ տարի՝ միեւնոյն ատեն ամէնէն տխուրներէն են այն ձեռնարկներուն զորս Հռոմ փորձած է իր լուծին ենթարկելու համար փոքր եկեղեցիները: Ու փոխարէն պայքարը, զոր Հայ աւանդութեանց հաւատարիմ զանգուածը մղեց Հասունի եւ իր չահատակութեանց դէմ՝ ամէնէն համակրելի ճիգերէն մէկն է զոնէ աւանդութիւններով կապուած մնալու հայ ժողովուրդին հետ: Հասուն թէեւ յաղթանակը պիտի շահէր ի վերջոյ՝ շնորհիւ Հռոմէն գտած օգնութեան, եւ պիտի ընկճէր իր ընդդիմադիրները, սակայն հայ ոգիով տոգորուած տարր մը պիտի չարունակէր գոյութիւն ունենալ Հայ կաթոլիկ համայնքին մէջ:

Հայ կաթոլիկ այդ զանգուածը որ կաթոլիկ դաւանութեան

յարած ըլլալով հանդերձ չէր ուզեր հրաժարիլ իր ազգային աւանդութիւններէն՝ գլխաւորաբար հայ լեզուէն ու հայ ծէսէն, բնականաբար հաճելի չէր Հռոմին եւ ոչ ալ իր հայ արբանեակներուն որոնք կոյրկուրային համակերպութիւն կը պահանջէին եւ կեղծ կը գտնէին անոր կապը կաթոլիկ վարդապետութեանց հետ:

Դեռ աշխատանք պէտք էր լրիւ ընելու համար հնազանդութիւնը: Ու այդ աշխատանքը Հասուն միայն իրականացնել կրնար:

Բայց զզուելի այս մարդը ծերունի Մարուշի փոխանորդն էր միայն ի սկզբան: Ապահովելու համար իր յաջորդութիւնը՝ 1842ին ան գնաց Հռոմ, ձեռնադրուեցաւ եւ դարձաւ Պոլիս՝ կացութեան բացարձակ տէր դառնալու համար այլեւս: Մարուշ խրտուիլակ մըն էր միայն, բայց Հասուն այդ խրտուիլակէն ալ կրցաւ ազատիլ, երբ 1846ին Մարուշ մահացաւ՝ կաթուածահար եղած այն ճնշումներուն հետեւանքով զորս գործ դրեր էին Հասունի արբանեակները զայն հրաժարելու ստիպելով:

Հասուն հիմա կրնար այլեւս սանձարձակ գործել:

9.
«ՀԱՄԱԶԳԵԱՑ»Ը

Իր ամէնէն մութ էջերուն մէջ անգամ հայ ժողովուրդի պատմութիւնը սփոփարար պահեր միշտ ալ արձանագրած է: Մխիթարեան այդ վայրկեանը ապրեցաւ հայ կաթոլիկ համայնքը, ճիշդ այն օրերուն երբ Հռոմ եւ իր հայ արբանեակները կը փորձէին ամէն ճիգ որպէսզի ամլացնեն հայ հոգին իրենց սանձած այդ համայնքին մէջ:

Ճիշդ այդ օրերուն հայ հոգին խլրտեցաւ նաեւ հոն:

Հայ կաթոլիկ հասարակութեան ծոցին մէջ բնակած հայ ազգային շարժման յենարանը պիտի հանդիսանար հայ մտքի վերածնունդին նուիրուած եւ մեծ մասամբ հայ կաթոլիկներէ կազմուած այն կենսունակ կազմակերպութիւնը՝ որ ծանօթ է «Համազգեաց Ընկերութիւն» անուան տակ եւ որուն նախաձեռնարկ եղած էր կաթոլիկ հայ վարդապետ մը, Պօղոս Մինասեան, համակրելի դէմքերէն մէկը՝ զորս Մխիթարեանք պարգեւած են հայ ժողովուրդին:

Տարբեր խնդիր որ Մխիթարեանք մոլորութիւնն ունեցան յետոյ իրենց այս պատուաբեր դերը ուրանալու՝ Հռոմի առջեւ անբարեյոյս չերեւալու մարմաջով:

Առաջին արգասիք մը անոնք բերին Հասունի պարտադրին տուած իրենց պատասխանին մէջ, ուր չքմեղանալով հասունեանց այն մեղադրանքին առջեւ թէ Մխիթարեանք մաս առած են Համազգեացի կազմութեան ատեն, կ'ըսէին թէ իրենց մէկ միաբանը,

Պոլիս գտնուած օրերուն, յանձն առած է Համազգեացի կանոնագրութեան խմբագրութեան մասնակցիլ՝ որպէսզի յոռեգոյն բաներ չսպրդին անոր մէջ,— կամ, ուղղակի իրենց դարձուածքով «որպէսզի չըլլայ թէ ազգային երիտասարդք ա՛լ գէշագոյն բան մը ընեն»:

Աւելի յետոյ այն յայտարարութեան մէջ, որ 1853ի գարնան Մխիթարեան Միաբանութեան կողմէ տրուեցաւ Հռոմի Աթոռին, կը չօշափուէր նաեւ Մխիթարեանց մասնակցութեան պարագան Համազգեացի կազմութեան առեն 1846ին, եւ կ՚ըսէր իր 9րդ կէտին մէջ.

«Ճշմարտութենէ հեռու ըլլալով այն խօսքն որ ըսուած է թէ Վենետկոյ Մխիթարեան Միաբանութիւնը մասնակցութիւն մը ունեցեր է Համազգեաց Ընկերութեան ձեւանալուն մէջ,— ինչպէս որ ոմանք ուզեր են Փրոփականտային հաւատացընել,— բացի այն պաշտօնական խնդիրքէն որ եղած է մեր միաբանից մէկուն՝ Կոստանդնուպոլսէն անցած ժամանակը՝ որ կանոնագրութեան ուրուագիծ մը չինէ, առանց ամենեւին նախընթաց տեղեկութեան եւ գիտութեան Ընդհանրական Աբբային եւ ոչ ուրիշ վանականաց. ասոր համար՝ նորէն կրկնելով այն յայտարարութիւնն որ այսու գիտմամբ ըրած ենք՝ կ՚ընդունինք եւ կը յարգենք որ Սրբոյ Ժողովոյն այս բանիս համար տուած որեւէ վճիռը, թէպէտեւ ասիկայ այնպիսի խնդիր մըն է որ մեր Միաբանութեան նպատակէն բոլորովին դուրս է»(1):

Պէտք էր դար մը անցնէր որպէսզի Մխիթարեանք դարձեալ հըպարտ զգային իրենք զիրենք Համազգեացին ծնունդ տուած ըլլալնուն համար, զոր իրենց մէկ աբբահայրը եւ անոր հետ մէկտեղ այն օրերու իրենց ամբողջ Միաբանութիւնը ուրացեր էր՝ Հռոմի հանդէպ իր քծինքները չռայլած պահուն եւ զոր հայ կաթոլիկ պատրիարք մը՝ Հասուն՝ փորձեր էր խեղդել իր խանձարուրին մէջ:

Արդարեւ 1936ին, Մուրատ-Ռափայէլեան վարժարաններու հարիւրամեակին առթիւ, նոր օրերու Մխիթարեան մը՝ Հ. Սահակ Տէր Մեսրոպեան՝ պիտի գրէր յոբելեանական «Բազմավէպ»ին մէջ, այդ ուրացման արատը փորձելով կարծես սրբել Միաբանութեան ճակտէն, եւ սակայն միշտ զգուշանալով Հասունի արարքը կոչել իր բուն անունով.

«Մուրատեան եւ Ռափայէլեան սաներու գեղեցիկ սկզբունքներէն ծնաւ Համազգեաց Ընկերութիւնը, հիմնուած 1846ին, առաջնորդութեամբ Հ. Պետրոս Վ. Մինասեանի՝ ուսումնապետ Փատուայի Մուրատեան վարժարանի, եւ գործակցութեամբ «Եղբայր եմք մեք»ի

(1) «Յայտարարութիւն անցից...», էջ 52:

եանդուն երգիչ Մկրտիչ Պէշիկթաշլեանի։ ...Անկեալ ազգի մը մէջ, առանց կռուի՝ գլուխ գլխի բերել՝ եղբայր ու գործակից դարձնել մինչեւ այն ատեն չարունակ զիրար ատող Հայերը, խնկապէս հրաշք մ'էր, եւ այդ հրաշքը հիանալի կերպով կատարեց Համազգեաց Ընկերութիւնը, որ իր գործունէութիւնը տարածելով, հիմնեց նաեւ Համազգեաց աղջկանց վարժարանը, որ անգնահատելի դեր կատարած է մեր ազգային կեանքին մէջ։ Եթէ բարձրագոյն ձիրք մը, թէ՛ գիտութեամբ, թէ՛ անգիտութեամբ, կրօնքն ազգասիրութեան հետ չշփոթէր, եւ Համազգեաց Ընկերութիւնը լուծել չտար, ապահովապէս Հայ ազգն աւելի բախտաւոր վիճակի մէջ կը գտնուէր, քան ինչ որ չէ այսօր»(1)։

Հ. Պօղոս Վրդ. Պօյճուէյրեան այն թանկագին աշխատութեան մէջ զոր նուիրած է Հասունի գործունէութեան, մեզ իրազեկ կ'ընէ նաեւ Համազգեաց Ընկերութեան հիմնարկութեան պարագաներուն, ըսելով թէ անոր անդամ պիտի ըլլային անխտիր հայադաւան եւ հռոմէադաւան ազգայիններ, թէ անոր նպատակը պիտի ըլլար ազգային զարգացում գրական եւ գիտական, հայագիտական եւ հայրենագիտական, արհեստական եւ առեւտրական ճիւղերու մէջ հաւասարապէս, եւ կրօնական տեսակէտէն անկախաբար, թէ անոր վարիչ մարմինը պիտի կազմէին 3 տեսուչ, 12 խորհրդական, 2 գրագիր եւ 3 գրաքննիչ. հիմնադիրները, որոնք 76 էին թիւով, իրենց ծրագիրը ներկայացուցին հռոմէականներու գերագոյն ժողովին, որուն նախագահն էր Հասուն պատրիարք, եւ որ վաւերացուց զայն՝ հակառակ Հասունի տարակուսութիւններուն(2)։

Ընկերութեան 76 հիմնադիրները, 1846 Մարտ 17ին Բերա գումարած իրենց առաջին ժողովին մէջ յայտարարութիւն մը կը ստորագրեն ուր կ'ըսեն.

«Մեծաց արդարեւ գովութեանց է արժանաւոր եւ առիթ անչափ խնդութեան, տեսանել արծարծեալ ի սակաւ յայսոսիկ ամս ի սիրտ ամենայն ազգայնոց մերոց, փոյթ իմն եռանդեան ի կանգնումն ուսումնարանաց, եւ ի զարգացումն ուսումնական Ընկերութեանց ... ազգ մեր նախնագոյն յազգս, իբր անյիշատակ թողեալ երբեմն ի տգիտութեան խորս ... արդ գլխուխ ի վեր ամբարձեալ յաւերակաց շիրմոցն, թախիծ մեզ արկանէ որդւոց իւրոց, մի՛ զանց առնել զիւիք ի կենդանացուցանել զնա յիմաստութիւն ... Մի ազգ եմք եւ ի մի միաբանութիւն ժողովեալ, երթիցուք ուր ձգիցէ զմեզ ճշմարիտ ազգասիրութիւն»։

---

(1) «Բազմավէպ», 1936, թիւ 8–12, էջ 201։

(2) «Հասունեան քաղաքականութիւն. երեսունեւհինգամեայ պատմութիւն», Տփխիս, 1869, էջ 78–80։

Մամուլին յանձնած իրենց յայտարարութեան մէջ սոյն յառաջաբանէն վերջ Ընկերութեան հիմնադիրները իրենց առաջադրութիւնները կը բանաձեւեն հետեւեալ 10 կէտերով.

«Ա.— Միասիրտ, միակամ, խաղաղասէր շաղկապումն անձանց ի մի միաբանութիւն:

Բ.— Յօրինուած եւ թարգմանութիւն գրեանց օգտակարաց, եւ հրատարակումն այնոցիկ տպագրութեամբ:

Գ.— Կանգնումն վարժարանաց եւ դպրոցաց ի քաղաքս եւ ի գիւղս՝ ի դաստիարակութիւն ուսուերաց եւ դստերաց:

Դ.— Հմտութիւն եւ գործադրութիւն արուեստին երկրագործութեան:

Ե.— Հետախոյզ քննութիւն հայրենականացն հնութեանց եւ սովորութեանց:

Զ.— Հաւաքումն մատենից նախնեաց եւ դրամոց եւ այլոց նըշխարաց հնութեանց:

Է.— Հաւաքումն նիւթոց բնական պատմութեան կենդանեաց, բուսականաց եւ ընդերկրեայց:

Ը.— Ուսումն ամենապղծ արուեստից ծաղկելոյն ազանց:

Թ.— Բարգաւաճումն վաճառականութեան ըստ եւրոպական օրինի:

Ժ.— Ուսումն անթերի պիտութեան վաստակելոյ ի մեռաղս»:

Նոյն յայտարարութեան մէջ կ'ըսուի նոյնպէս թէ Ընկերութեան անմիջական նպատակները պիտի ըլլան

1.— Թարգմանել կամ չարադրել կարեւոր հատուածներ՝ մտքի զարգացումի համար.

2.— Ձանք ընել՝ հաստատուն վաճառականութեան մը հիմ դնելու.

3.— Պատրաստութիւն տեսնել՝ մանչերու եւ աղջիկներու վարժարաններ հիմնելու համար(1):

Այնոր հիմնարկութեան պարագաներուն եւ հիմնական նպատակներուն մասին խօսելով՝ ժամանակակից պատմիչը կը գրէ թէ «ազգասէր եւ ուսումնասէր անձինք ի Հռոմէական հայոց՝ յորոց բազումք աշակերտեալք էին ի Մուրատեան եւ ի Ռափայէլեան վարժարանն եւ վանն Վենետկոյ եւ Վիեննայու, համամիտ եւ համակամ խորհրդով եւ հաւանութեամբ կամեցան հաստատել ընկերութիւնն իմն ընդ Լուսաւորչեան Հայոց: Նպատակ Ընկերութեանն էր ազգասիրութիւն եւ ուսումնասիրութիւն եւ յառաջդիմութիւն ի բարոյական մասին, եւ բայէ ի բայ հերքումն դատապարտ վիճից եւ բանակռուութեանց վասն հաւատոյ խնդրոց, յորս արդէն միաբան

(1) «Արշալոյս Արարատեան», Զմիւռնիա, 1846, թիւ 257:

են երկոքին կողմանք յէական մասունս հաւատալեաց, եւ տարբերին միայն ի վարդապետական բացատրութիւնսն դժուարիմաց բառից, որպիսիք են բառքս բնութիւն, անձն, բղխումն, եւ քաւարան կամ կայան»(1):

«Համազգեաց»ը իր հիմնարկութեան իսկ պահէն չէր կրնար սակայն քունը չխռովել Հասունին:

«Լուեալ զայս ամենայն Հասուն վարդապետ,— կը գրէ արդարեւ Պէրպէրեան,— եւ իւրով բնական հեռատեսութեամբն նշմարեալ զապագայ նուաստութիւն միապետական իշխանութեան իւրոյ, ի խորհուրդ կոչեաց զհամախոհս իւր եւ զօրբանեակս, եւ յոտն եկաց քայքայել զնորոգ սկսեալ Ընկերութիւնն, ցրուել զանդամս նորա համոզելով եւ յորդորելով, թէ այս ջան եւ վաստակ ձեր ընդդէմ է Հռովմէական սուրբ եկեղեցւոյ, որ արգելու ի սպառ յարել եւ միաբանիլ ընդ հերետիկոս, եւ հաղորդակցել ընդ նոսա հոգեւոր սիրով. ուստի ոչ կարեմք տալ ձեզ արձակումն եւ հաղորդութիւն, մինչեւ ոչ զղջասջիք եւ յետս կացջիք յայդոցիկ Ընկերութենէն, որ ոչ միայն հոգւոց եւ մարմնոց ձերոց է վնաս մեծ, այլ նաեւ անարգութիւն եւ նախատինք է ձեզ առաջի գահին Հռոմայ: Եւ այսոքիւք քարոզութեամբք սերմանեցին յամենայն տունս որոմն եւ ատելութիւն, կագ եւ կռիւ. հակառակութիւն ի մէջ հօր եւ որդւոյ, եղբօր ընդ քեռ, եւ որ այլ եւս են չարիք»(2):

«Հակառակ անոր որ Ընկերութիւնը իր օրօրոցէն սկսած կ՚ունենայ զանազան խոչընդոտներ, թիւրիմացութիւններ ու նոյն իսկ ոսոխներ, կը գրէ հայ կաթոլիկ բանասէր մը, կարճ ժամանակի մէջ մեծապէս կը տարածուի: Կը գտնէ անթիւ համակիրներ ու սատարողներ: 1848 Փետրուարին իր անդամներուն թիւը 600էն աւելի էր»(3):

«Բայց արդէն 1848ի վերջերը, կը շարունակէ նոյն բանասէրը, Ընկերութիւնը կը բախի լուրջ արգելքներու: Հայութիւնը տակաւին հասունցած չէր ըմբռնել կարենալու համար թէ կրօնական տարբերութիւնը իսկական արգելք մը չէր որ միեւնոյն ցեղին ու հայրենիքին զաւակները հասարակաց օգտին ու շահուն համար միացնեն իրենց ուժերը եւ ձգտին հասարակաց վախճանի մը: Ասով միասին թղթակից մը կը պատմէ որ, երբ Համազգեացի կաթողիկէ անդամ–

---

(1) Աւետիս Պէրպէրեան, «Պատմութիւն Հայոց», Կ. Պոլիս, 1871, էջ 350–351:

(2) Պէրպէրեան, անդ, էջ 351–352:

(3) Հ. Եփրեմ Վ. Պօղոսեան, «Պատմութիւն հայ մշակութային ընկերութիւններու», Ա., Վիեննա, 1957, էջ 52–53:

ները կը ստիպուէին որ իրենց մէջէն ոչ-կաթողիկէները հեռացնեն՝ կաթողիկէները կը պատասխանեն թէ «մենք միեւնոյն Հայոց ազգն ենք, եւ կրօնի տարբերութիւնը ...չկրնար ազգերնիս երկուքի բաժնել»(1)։

Իրենց մտադրած խաչակրութեան համար հասունեաններուն իբր պատրուակ ծառայեց «Համազգային»ի անդամներէն ոմանց (Վիչէն, Ա. Ազնաւոր, Ա. Լութֆեանց) հրապարակային մէկ ելոյթը մամուլի մէջ այն մտքով թէ եկեղեցական դպրոցի կրօնական կըրթութիւնը «չի հատուցաներ հայ ազգի աշխարհական ընդհանուր տղոց ուսումնական իրաւունքները», ելոյթ որ առիթ ընծայեց Հասունին եւ հասունեաններուն ամբաստանելու «Համազգային»ը իբրեւ կրօնի եւ եկեղեցւոյ թշնամի(2)։

Քանի «Համազգեաց»ը գոյութիւն ունենար՝ խաղաղ պիտի չքնանար սակայն Հասուն։ Իր բոլոր ընդդիմադիրները ջախջախելէ եւ կացութեան միահեծան տէր դառնալէ յետոյ՝ ան իր պայքարին ուղղակի թիրախ դարձուց Համազգեացը։ Այս անգամ ան ուղղակի գրեց Հռոմ՝ հաւատքի դէմ ցոյց տալով Ընկերութիւնն ու իր առաջադրութիւնները։ Հռոմ գրեցին նաեւ Համազգեացի ղեկավարները՝ իրենց կարգին Հասունի դէմ բողոք բառնալով։ Վատիկան պաշտօն յանձնեց այն ատեն Կարտինալ Ֆէրիէրիի որ այդ պահուն մասնաւոր առաքելութեամբ կը գտնուէր Պոլիս՝ քննել Համազգեացի առթիւ ստեղծուած վէճը։

Ֆէրիէրիի տեղեկագիրը եւ Համազգեացի բողոքը Հռոմ կը հասնէին սակայն պապական աթոռին համար դժբախտ պահու մը։ 1848 տարուան յեղափոխական ալիքը սարսած էր նաեւ կացութիւնը Վատիկանի մէջ, եւ ստիպած Պապը որպէսզի հեռանայ ոչ միայն Վատիկանէն, այլ եւ երկրէն։ Այնպէս որ անհնար եղաւ պապական իշխանութեան համար իսկոյն ընթացք տալ Համազգեացի դէմ Հասունի փափաքած պատուհասին։ Կացութեան խաղաղելէն եւ Պապին Հռոմ վերադառնալէն յետոյ էր միայն որ Վատիկան ի վիճակի պիտի ըլլար Համազգեացով զբաղելու եւ հազիւ 1850 Մայիս 28ին էր որ Հաւատոյ Տարածման Ժողովը պիտի կարենար իր պատասխանը հասցնել, ինչպէս պիտի տեսնենք, «Կոստանդնուպոլսոյ Հայոց Նախագահ եպիսկոպոսապետին Հասունեան գերապայծառ Անտոն վարդապետին»։

Մինչ այս մինչ այն Համազգեացը հետզհետէ կ'աճէր ու կը զօրանար, եւ սեփական չէնք իսկ կը կանգնէր Բերայի մէջ՝ կոչելով

---

(1) «Արշալոյս Արարատեան», 1848, թիւ 310։

(2) «Հայաստան», 1847, Փետրուար։

պան «Սուրհրդարան Համազգեաց Ընկերութեան», եւ իր չուրջ համախմբելով չատեր ալ լուսաւորչական Հայերէն:

Հասուն եւ իր համախոհները հետզհետէ աւելի եւս կը բորբոքէին իրենց սրամտութեան մէջ: Այս անգամ ալ Բ. Դուռ դիմեցին անոնք՝ ամբաստանելով Համազգեացը իբր գրգռութիւն սերմանող հասարակութեան մէջ: Համազգեացը ինք ալ իր կարգին արքունիք դիմեց, բողոքելով Հասունի դէմ որ խոչընդոտ կը կանգնի զաւառներու մէջ ուսում եւ վերաթիւն ծաւալելու իրենց ջանքերուն առջեւ:

«Ընթերցեալ արքայի զաղերսագիրն,— կը գրէ Պէրպէրեան,— հրամայեաց ղի հաստատեսցի ազգային ժողովն ի պատրիարքարանի Հռոմէական Հայոց, եւ մի՛ ոք խափան եւ արգելք լիցի Համազգեաց Ընկերութեանն, եւ դկարեւոր հանդամանս հաստատութեան սոցին յանձն արար ի Բ. Դուռն հոգալ եւ անօրինել զամենայն, որ ինչ կարեւոր եւ արժանն էր»(1):

Անսալով սուլթանական հրամանին՝ Բ. Դուռը Համազգեացի անդամներէն եւ Հասունի կուսակիցներէն եօևան անձեր հրաւիրեց Հասունի հետ միասին, եւ հոն, Բ. Դռան մէջ, երկար վէճերէ եւ վիճաբանութիւններէ յետոյ, յարմար դատուեցաւ հայ կաթոլիկ եպիսկոպոսարանի մէջ նիստ հրաւիրել երկու կողմերը՝ Բ. Դռան պատուիրակին ներկայութեան, քննելու համար Համազգեացի կանոնադրութիւնը, եւ ի հարկին բարեփոխութեան ենթարկելու զայն:

Եւ ահա թէ ի՛նչ կը գրէ Պէրպէրեան ճակատագրական այդ նիստին մասին, որ գումարուեցաւ կաթոլիկ եպիսկոպոսարանի մէջ Բ. Դռան հրամանով, ի ներկայութեան առաջին թարգման Էմին Էֆէնտիի, թահրիրաթ միւտիրի Սայիտ Էֆէնտիի եւ հայ կաթոլիկ երկու կողմերուն.

«Եղեւ ժողովն ի 28 Յունիս, եւ Հասուն վարդապետ ընթերցաւ զպահանջմունս իւր, յորում փոխեալ էին կանոնագրութիւնք Ընկերութեանն, որոց գլխաւորն էր այս, զի լուսաւորչածին Հայք եղեցեն Ընկերութենէն, եւ մի՛ ընդունելի լիցին յայսմհետէ անդամ Ընկերութեան:

«Այսմ հակառակ կացին միաբանասէրքն եւ վիճեցան յոյժ. բայց վասն զի դատաւորն եկեալ ի Բ. Դռանէ որոշեաց վճռաբար յասելն, թէ որովհետեւ սա գլուխ ձեր է հաստատեալ արքունի հրովարտակաւ, եւ սմա յանձնեալ է ակրութիւնն կառավարել զձեզ ըստ խրատուն խոհականութեան եւ ըստ քաղաքական օրինաց, պարտաւորութիւն ձեր է հնազանդիլ հրամանաց եւ կարգադրութեանց սորա,

(1) Պէրպէրեան, անդ, էջ 357:

եւ որ սմա ոչ հնազանդի, այնպիսին եւ արքայի իսկ է անհնազանդ:

«Զայս լուեալ նոցա եւ ելեալ արտաքս, յոգի խոցեցան, եւ թէպէտ չեղեն հնազանդ հրամանաց նորա, բայց ցրտացան ի ջերմեռանդ սիրոյ եւ վաստակոց իւրեանց, եւ ցրուեցաւ Ընկերութիւնն առաւելապէս»(1):

Արդարեւ իրեն պարտադրուած նոր կանոնագրով «Համազգային»ը կորսնցուց իր սկզբնական դիմագիծը: Նոր կանոնագրութեան մէջ այլեւս որեւէ ակնարկ չկար համերաշխութեան, համագործակցութեան, եղբայրական զգացմունքի մասին: Չկար ոչ մէկ խօսք հայ ժողովուրդի դժբախտ կացութեան, ինչպէս նաեւ երկրագործական եւ տնտեսական նպատակներու մասին: Դուրս էին հանուած Ընկերութեան նպատակներէն հայրենի հնութեանց հաւաքումն ու հայ աւանդութեանց հետազօտութիւնը: Նոր կանոնագրութեան մէջ իբրեւ նպատակ մնացած էր լոկ «ուսումնական կրթութեան ու գրականութեան եւ օգտակար գիտութեանց վերաբերեալ միջոցները տարածել եւ իր ծախիւքը վարժարաններ ու դպրոցներ հաստատել»:

Պէրպէրեան կսկիծով հաղորդելէ յետոյ թէ այս կերպով կը մահանար կազմակերպութիւն մը «որ գերապանծ հանդիսանայր օր ըստ օրէ, եւ մեծամեծ օգուտս ունէր ցուցանել Արամեանս ազին չնորհիւն Աստուծոյ», կ'ըսէ թէ «գլխաւոր միաբանասէրք Ընկերութեանն էին իննեքին արս, զորս ոչ կամելով անյիշատակ թողուլ յապայս ժամանակի, ի ճահ դատեցուց նշանակել աստանօր յականէ յանուանէ, որք էին Մկրտիչ Սամանճեան, Յակոբ Տավութեան, Ա. Լութֆեան, Խաչատուր Գալաղեան, Յովսէփ Վարդանեան, Կարապետ Թիւլպէնտճեան, Սարգիս Անկէրեան, եւ Սերովբէ Ագնաւուրեան»(2), դէմքեր որոնք յետագային այլապէս ուշագրաւ դեր պիտի կատարէին հայ կեանքի մէջ, ոմանք նոյն իսկ վերադառնալով Հայ Եկեղեցւոյ գիրկը:

* * *

Հաւատոյ Տարածման Ժողովին 1850 Մայիս 28 թուակիր պաշտօնագիրը որուն ակնարկեցինք եւ զոր ստորագրած էր «գերատիճան եւ գերապատիւ նախագահը», Կարտինալ Յ. Փ. Ֆրանսոնի, մէկն է այն զզուելի վաւերաթուղթերէն՝ որոնք կը մատնեն Հռոմի աններող ոգին դէպի ճիղերը փոքր ժողովուրդի մը ազգային գիտակցութեան: Այդ թուղթը, որուն այն ատենուան աշխարհաբար

(1) Պէրպէրեան, անդ, էջ 358:
(2) Պէրպէրեան, անդ, էջ 358:

հայերէն թարգմանութիւնը կը հրատարակէ ժամանակակից պատմիչը(1), կ՚ըսէ թէ ժամանակին նկատի չէ առնուած կանոնադրութիւնը զոր «Համագային Ընկերութեան պետութեան պաշտօնատարներն քանի մը անգամ խնդարկութեամբ ներկայացուցին Արքային Հօր եւ Ընկերութեան վրայ անոր օրհնութիւնը խնդրեցին», ինչպէս նաեւ անգլիագիրը զոր կրկին էր «Միջնոյ արքեպիսկոպոս վերապատուելոյն Ճէյքրիէրին որն որ արքային Պապէն խրկուած էր իրր պետական վեհանձն ինքնակալ Սուլթանին ու նոյն առթիւ ալ առաքելական այցելութ պատուոյ պաշտօնը իրեն յանձնուած էր։

«Ա՛ս բաներուս վրայ կրնան ապրալի պիտուածները,— կը շարունակէ Թուղթը ակնարկելով 1848ի պէպքերուն,— որով կրօնքի թշնամիները սկսան յարձակիլ անոր վրայ բուն իր կեդրոնին մէջ, ուր դերապոյն պահն է։ կարելի ալ չէր առանկ դժուար պարագաներու մէջ աս գործքս պարապիլ այնու ծանրութեամբ՝ զոր նոյն ինքը գործքը կը պահանջէր։ փութորիկը պպրելէն ետեւ՝ աւելի ժողովքը իր ընդմիջեալ ընդհանրական ժողովքները նորէն սկսիլ կարող լրացաւն պէս, իմ վերառաքման պաշտօնակիցներս պէտք եղած մատրութիւնը բերին աս գործքս վերաբերեալ ամէն անգլիութեանց վրայ ու արքային հայրերնիս ալ աւելի ժողովքին գումարուելոյ հաստատած լրլոյով՝ կը փութամ դանի ձեզի հաղորդելու»։

Հաւատոյ Տարածման ժողովքն պաշտօնակիցը կը մատնանշէ վտանգը որ կրնայ յառաջ գալ Ընկերութեան երեսէն հատուցանելամասնութեան համար։ Իր կանոնադրութեան մէջ «աս Ընկերութիւնը, կ՚ըսէ, անանկ անարատ անատնման նպատակ մը կը ցցցնէ, որ անզգուշները քիչ ու քիչ առանց նմանալու իրենց թշնամանքին պատասխանած գործքերու ալ կրնան դիւրաւ ձգտիլ։ այս բանս աւելի դիւրութեամբ կրնայ հանդիպիլ, որովհետեւ իր կատարութեան մէջ աս բանս արդիւնաւոր բուսական ապահովութիւններ չկան»։

Թուղթը իրրեւ ուրիշ ծանր վտանգ մը կը յիշէ այն կասկածը թէ չըլլայ որ ան միջոց հանդիսանայ «Հայոց ազգին մէջ պահուած հատուցանուն բարեպաշտութեան ու քրիստոնէական կրթութեան կարգադրութեան ու դանի մտերնկնոյ սկզբունքներ մտնելու, որովհետեւ, կ՚ըսէ, թէ 1848ին կարգ մը բարեփոխութիւններ հաստատուեցան անոր կանոնադրութեան մէջ, «բայց նոյն բնաւորութիւնը ու նոյն հոգին մնալուն համար Ընկերութեան մէջ՝ նոյն հիմնական վտանգն ալ կը մնայ կոր, որ չըլլայ թէ անոր պատճառով ուղղափառ կրօնքի եղած սէրը երթալով սկսի նուազ, ... ու ճամբայ

(1) Ա. Պէրպէրեան, «Պատմութիւն Հայոց», էջ 352–356։

բացուի բանաւորականաց աղանդին հասնելու՝ որ ազգային բարուքեան ու յառաջդիմութեան պատրուակներովը՝ կրօնքը կը փճացընէ», ...հետեւաբար «ով որ կրօնի ուղիղ սկզբանց վոյթին ու հոգը ունի, ապագային վրայ աղետալի նախազուշակութիւններ ընելու կը սոխպուի»:

Վառնդը մատնանշելէ յետոյ այս կերպով «Սուրբ ժողովքը յիշեաց Ընկերութեան որեւիցէ եղանակաւ կողմ բռնելը ու անոր ուղղակի կամ անուղղակի օգնելը թէ աշխարհական թէ կրօնաւոր կղերին բացարձակ արգիլելէն զատ, ձեզ ալ կը փութացուցանէ որպէսզի ձեր խնամոցը յանձնուած հաւատացեալոց այդպիսի Ընկերութենէ եւ քաշուելնուն պարապիք»: Պաշտօնապիրը կը թելադրէ մէյ մի ունենալ քիչ տարիներ առաջ պատահած անպատեհութիւնները եւ զգուշանալ անոնց կրկնութեան տեղի տալէ, կը հրահանգէ բոլոր կաթոլիկ կղերին զօրավիղ ըլլալ այս մասին իր հոգեւոր պետին, եւ այս կերպով ամենեւին ապարդիւն չտալ «անզգոյշները խաբելու համար եւ անմաքուր աղբիւրներէ թունաւոր վարդապետութիւնները ծծելու դանդաղ առաջնորդելու համար՝ Հայոց ազգին հոգեւոր աղէկութեանը դէմ դիմողներուն»:

Փրոփականտայի այդ դիրքը հաճոյ չթուեցաւ պահ մը թուրք կառավարութեան, եւ արտաքին գործերու նախարարը նոյնիսկ յայտարարեց թէ անարդական է ան պետութեան համար, որ ճանչցած եւ հաստատած էր Համազգեացը: Սակայն Հասուն խնդիրին հաւատքի դէմ տալով հրամանագիրը եկեղեցին կարգացուց, եւ տպագրելով ժողովուրդին մէջ ցրուեց· որով զայն ընթերցող անգամներէն ոմանք խղճահարութեամբ, ոմանք ալ անտարբերութեամբ սկսան թօթափիլ· Ընկերութիւնը տկարացաւ, եւ հետզհետէ անզօրծ դարձաւ, թէեւ չջնջուեցաւ պաշտօնապէս· իր ձեռքը մնաց իր յատուկ չէնքը Բերայի Լալէ փողոցին մէջ, ինչպէս եւ իր հաւաքած դրամին մնացորդը(1):

*
* *

Կարելի չէ Համազգեաց Ընկերութեան տարածած բարի չունչին մասին խօսիլ եւ չյիշել պայծառին որ անոր հիմնարկութեան մաս առաւ եւ յետոյ անոր ծոցին մէջ հայրենասիրութեան կայծը միշտ հրահրեց,— Մկրտիչ Պէշիքթաշլեանը: 1844ին աւարտած Մուրատեան վարժարանը Փատուայի մէջ՝ ան Պոլիս կը դառնար պահու մը երբ հայ ժողովուրդը նեռէն ճեղքուած դաւանական

(1) Օրմանեան, «Ազգապատում», էջ 3927:

վկճերու երեսէն, կարօտ էր թալիսմանի մը, որ հոգիներու միջեւ կամուրջ սահեցնէր, եւ եղբայրացնէր բոլորը վերելքի այն մեծ ճիպին մէջ զոր զարը սահեցեր էր:

Տարիներ առաջ Պէշիքթաշլեանի նուիրած մեր մէկ ուսումնասիրութեան մէջ՝ մատնանշելու առթիւ անոր զմայլելի կեցուածքը դատնական տխուր վէճերուն առեն՝ կը գրէինք.

«Բայց ինչ որ Պէշիքթաշլեանի մէջ անմոռանալի կ'ընէ մարդը, իր մատհոգութիւնն է հայ ժողովուրդը միացած տեսնելու: Մեծութեան երազէն է ան: Ան աչքերը բացաւ թունաւոր մթնոլորտի մը մէջ՝ ևրբ հայ ժողովուրդը կը կրծէր պառակտումի դժնէ որդը: Հայ ազգը բաժնուած կրօնական երեք յարանուանութիւններու, քէն ըրած էր եղբայրը եղբօր դէմ: Միեւնոյն ցեղին զաւակները զիրար չէին սիրեր, ու կը նախատէին զիրար: Այդ օրերուն յայտնուեցաւ Պէշիքթաշլեան ու երգեց իր համբաւաւոր «Եղբայր եմք մեք»ը: Ան սիրոյ հրաւիրեց թշնամի եղբայրները:

«... Պէշիքթաշլեան միայն երգով չքարոզեց եղբայրութիւնը: Ան եւ փորձեց կեանքի մէջ սահեցնել զանիկա: Ինքն է գլխաւոր ախտյանները մէկը այն պայքարին, զոր հայ կաթոլիկ մտաւորականութիւնը մղեց Հասունի լատինամոլ ձգտումներուն դէմ, որոնք կը փորձէին լայնցնել խրամատը միեւնոյն ցեղին այլազաւան զաւակներուն միջեւ: Ու ինքն է զարձեալ գլխաւոր հիմնադիրներէն մէկը Համազգեայ Ընկերութեան որ առաջին փորձը ըրաւ զանազան դաւանանքներու մտաւորականութիւնը գործակցութեան կանչելու կրթական աշխատանքներու մէջ»:

Համազգեայի պատմութիւնը լրիւ գրուած չէ՝ գոնէ անոր առաջին տարիներու խանդավառ կեանքին երբ Պոլսոյ հայութիւնը ոգեւորեց ան մէկէն եւ եղբայրութեան առաջին արահետը բացաւ:

Անոր ծրագիրը չատ էր լայն եւ չատ ալ դժուարութեանց հետ կապուած՝ որպէսզի անոր վարիչները կարենային մէկ անգամէն բազմաթիւ ճեռնարկներ մէկէն սկսիլ: Այնպէս որ Համազգեայը իր սկզբան սեղմ կազմած մը որդեգրեց իր գործունէութեան համար: Իր առաջին մտահոգութիւնն եղաւ սեփական դպրոց մը հիմնել, դասախօսութիւններ եւ հանդիսութիւններ կազմակերպել, եւ հրատարակութիւններ ընել առաւելապէս անտեսական հարցերու մասին:

Համազգեայն էր որ լոյս ընծայեց, օրինակ, Ֆրանքլինի «Հարստութեան ճամբան» զոր թարգմանած էր Նիկողայոս Զօրայեան, մէկը իր ժամանակին ամէնէն եռանդուն մտաւորականներէն, որ նախնական Համազգեայի սիւներէն մէկն էր:

Տարիներ յետոյ Մկրտիչ Պէշիքթաշլեան իր «Խօսեցեալ ի կաճառս Ընկերութեան Համազգեայ» ճառին մէջ՝ ակնարկելով Ընկերութեան երեմնի խանդավառ կեանքին՝ պիտի ըսէր.

«Ո՛հ, ցանկալի է ինձ հիմա մտքիս առջեւը բերել մեր բարեկիրթ Ընկերութեան նպատակն ու սրտիւնքները. որպիսի՛ փոփոխութիւն. ահա ուսմանց ու քաղաքակրթութեան արեւուն ճառագայթներով ամէնքը ողջացած, մտքերը լուսաւորուած, իմաստութեան տաճարները ազգին անգին կանղնած, որոնց ամէնուն ճակատին վրայ կը տեսնեմ Համազգաց Ընկերութեան չքեղ անունը. հոն պիտութենանց յոտակ ու մաքուր ջուրը իր կենդանի աղբիւրէ մը կը բխի անդադար ուր որ ծարաւի ժողովուրդ մը կը վազէ ծարաւը անյընելու. հոս մէկը՝ պիտանի դիտութեամբը զրաղած, հոն ուրիշ մը միտքը կը յղկնեցնէ նոր ու կարեւոր դիւտ մը հնարելու. վերջապէս ամէն տեղ միաբանութիւնը, ազգասիրութիւնը եւ քաղաքակրթութիւնը տիրած, Հայաստանի ոսկեղէն դարը նորոգած, սրբոց Սահակայ, Մեսրոպայ ժամանակները հասած, հայրենիքը հանգստացած՝ խաղաղ երջանկութեան պտուղը կը վայելէ, հայու ազգը պատուաւոր ու մեծարոյ եղած ուրիչ բարեկիրթ ազգերուն առջեւ: Ո՛հ, հայրենիք իմ, վերցո՛ւր մէկ մը գլուխդ. տե՛ս, կը ճանչնա՞ս արդեօք քու հիմակուան վիճակդ՝ առաջինը յիշելով. տե՛ս, քու առաքինի որդիքներդ որ հայրենասէր ջանքով կը փափաքին երջանկութեան պատկը կապել գլխուդ, զարդարել զքեզ իմաստութեան ըղդեստներով, զեղեցկացնել ուսմունքներով ու զքեզ կրթուած ու ծաղկեալ ազգերուն կարզը անցընել...»:

Հայ բանասէր մը պատմելէ յետոյ թէ «Համազգաց»ի ուղղուած քաւթիւններու երեսէն մատուռականներու հոյլը ստիպուեցաւ անկէ հեռանալ, իսկ միւս չերտերը վախցան այլեւս նիւթապէս օժանդակել անոր, եւ այս կերպով «Համազգաց»ը, մատուռ ու նիւթական ուժէ զրկուած, անխուսափելի կնքեց իր օրերը, կ'ըսէ թէ «Համազգաց»ը եւս, մութ երկնակամարը պահ մը լուսաւորող եւ յետոյ չքացող աստղերու նման, ծնած կրօնական վէճերու մութ տարիներուն, պահ մը չողաց ու չքացաւ, «բայց հայ մշակութային պատմութեան մէջ նա մնաց իբրեւ նրա փայլուն ու հմայիչ փուլերից մէկը: Եւ ա՛յն ինչ կապում էր «Համազգաց»ի նպատակը, հետագայում իրականացրին մեծ թէ փոքր չափով միւս զանազան ընկերութիւնները: «Համազգաց»ի դժբախտութիւնն էր, որ նրա ժամանակից հայկական ընկերութիւնը անպատրաստ էր որդեգրելու «Համազգաց»ի բազմերանգ ծրագիրը, որով նա աստպարէզ իջաւ: ...Ու ի՜նչ տխուր եւ տառապալից է անոնց ճակատագիրը, որոնք ծնուած՝ ժամանակից առաջ, պտնում են իրենց չուրջը իրերի տհաս եւ անպատրաստ դրութիւն: Այդ ողբալի ճակատագիրն էր սահմանուած եւ «Համազգաց»ին»(1):

(1) Ռուբէն Բերբերեան, «Համազգաց»ը, «Համազգային տարեգիրք», Ա., Գահիրէ, 1936, էջ 226:

... Ոչինչ չի ծնիր առանց իր ժամանակին առաջ: «Համազգեաց»ը պատրաստ էր իր ժամանակին: Եւ եթէ պայմանները թոյլ չտային որ ան գիտնար՝ ան պիտի ստեղծէր զանոնք:

10.
ԱՆՓԱՌՈՒՆԱԿ ԱՌԱՔԵԼՈՒԹԻՒՆ ՄԸ

1848 տարին պիտի չհաւանի էջ մը կազմանպարկ պատմական վէմերու պատմութեան մէջ:

«1846 տարւոյ Յունիսին Գրիգոր ԺԶ.ին յաջորդած էր Պիոս Թ. պապը, որուն ժամանակին ներքին գործերու մէջ ճանչցուած անձ մը, որ ժամանակին պահանջից հետեւելու միտքով, մինչեւ իսկ իր աշխարհական իշխանութեան առաձնապրակտն ձեւ տուած էր, կը գրէ Օրմանեան: Ուզելով նա ամէն ազգութեանց հետ ուղղակի յարաբերութիւններ հաստատել, օրմանեան ազգութենին ալ յատուկ դեսպանութիւն մը գրկեց, եւ այդ պաշտօնը յանձնեց Իննովկենտիոս Ֆէրրիէրի Սիրանէ անուանական արքեպիսկոպոսին: ... Ֆէրրիէրիի յանձնուած պաշտօնը քաղաքական յարաբերութիւններ հաստատելէ եւ հայ կաթոլիկներու հոգիքին խնդիրները քննելէ զատ, կամ թէ նոյն իսկ քաղաքականութենէն ալ աւելի նպատակ ունէր, հռոմէադաւան հզօր յոյն եւ հայ եկեղեցիները Հռոմի մօտեցնելու կանխիկ բնոյթ, եւ այս միտքով լրջութենական կոնդակ մըն ալ յանձնուած էր Ֆէրրիէրիի, Հռոմի համամիտ հզօր եկեղեցիներուն ուղղուած, որով առանք իրենց գրութենէն հրաժարելու եւ հռոմէական վարդապետութիւն ընդունելու կը հրաւիրուէին»(1):

«Ի սկզբան մարտ (1848), կը գրէ Պէրպէրեան, առաքեցաւ Ֆէրրիէրիի կարտինալն Հռոմմայ ի կոստանդնուպոլիս մեծապէս բնծայութիւք, եւ ընկալաւ զնա արքայ արժանաւորիւ յարգանօք, եւ վարձեալ զխրատուսն Պիոնակ ի Բերա ամենայն կարեւոր հանդերձանօք, հրաւիրեաց զնա նստիլ անդ, ցուցանի եւ կամք իւրեան նմա մնալ ի կոստանդնուպոլիս: Կարկեաց ի նմա հիւրընկալ եւ անտես գՊրապիոն Թարգման Բ. Դասն, եւ առաքեաց ի պատրիարքարանս Յունաց եւ Հայոց երթալ առ նա յայցելութիւն քաղաքավարական օրինօք»(2):

Յունաց պատրիարքը նստատուիթիւն համարեց անձամբ երթալ կարտինալի մը տեղը եւ մեծարագոյն մը գրկեց: Մատթէոս պատրիարք գնաց անձամբ՝ միասին տանելով Վրթանէս անուն վարդա-

---

(1) «Ազգապատում», Գ., էջ 3817:

(2) Պէրպէրեան, «Պատմութիւն Հայոց», էջ 327:

պետ մը, համբաւաւոր Յովհաննէս Տէրոյենց պատուելին, Աւետիս Պէրպէրեանը որ քարտուղարն էր իրեն, եւ Մկրտիչ Ազաթօնը իրրեւ թարգման: Ընդունելութիւնը անչուշտ սիրալիր եղաւ, եւ խօսակցութիւնները չատ քաղաքավար ընթացան:

Տասը օր յետոյ Ֆէրրիէրի փոխադարձ այցելութեան գնաց նախ Ցունաց եւ յետոյ Հայոց պատրիարքարանները: Հայոց պատրիարքարանի մէջ «ընդ առաջ ելին նմա երկուասան քահանայք փիլոնապզեսաք, եւ յետ նոցա վեց վարդապետք եւ երկու եպիսկոպոսք վեզարաւորք, եւ յետուստ նոցա ինքն իսկ Մատթէոս պատրիարք խաչաձեւ գլխարկաւ»: Եւ մինչ Ցունաց կողմէ ընդունուած էր «ոչ որպէս արժանն էր»(1), «ընկալաւ արժանավայել յարգութիւն եւ մեծարանս ի Մատթէոս պատրիարքէն. բայց նա անքաղաքավար կերպիւ խօսս երաց վասն վարդապետութեան հաւատոյ»(2):

Այդ դեռ ոչինչ: «Յետ միոյ ամսեան առաքեաց Ֆէրրիէրի առ Մատթէոս պատրիարք զկոնդակ մի տպեալ հայերէն, ուր յետ ցաւակցաբար խօսելոյ ի վերայ հերձուածոց եւ մոլորութեանց, որք երեւեցան յեկեղեցւոջ ի սկզբանէ անտի՝ գրէ, թէ «այժմեան եկեղեցին Հայոց է մոլորեալ եւ անջատեալ ի յուղղափառ շաւղաց նախնի հարց իւրոց», եւ հրաւիրէ զմոլորութիւնն ի բաց բերել յանձնէ իւրեանց, եւ ողջամիտ վարդապետութեամբ ընդունել զնախնի ուղղափառութիւն իւրեանց, եւ միանալ ընդ գլխոյն եկեղեցւոյ»(3):

Ֆէրրիէրի առաջին իսկ օրէն կը մատնէր այսպէս առաքելութիւնը որուն համար եկեր էր, չփոթութեան մատնելով հայ չրջանակները՝ որոնք պատրանքներով տարուեր էին նմա: Մատթէոս պատրիարք, քանի մը ամիրաներ հրաւիրելով իր մօտ, առաջարկեց բաղաք բառնալ Բ. Դռան մօտ կարտինալին այս անսպասելի յանդգնութեան առթիւ, բայց վառօդապետ Տաճեան Պօղոս եւ Յովհաննէս ամիրաները, եւ արքունի ճարտարապետ Կարապետ Պալեան ամիրան՝ խորհուրդ տուին դէմ դիմաց վիճաբանութիւն մը ունենալ Ֆէրրիէրիի հետ մաթեմական հանդիպումի մը մէջ: Կարտինալը սիրով ընդունած ըլլալով իրեն եղած հրաւէրը, այդ հանդիպումը տեղի ունեցաւ Պէչիքթաշ, Տաճեան Յովհաննէս ամիրայի տունը, եւ «յետ մեծածախս ընթրեաց», երկու բարձրաստիճան հոգեւորականները վիճեցան Հայ Եկեղեցւոյ ուղղափառութեան մասին, ու Մատթէոս պատրիարք պատասխանելով կարտինալին կասկածներուն, պարզեց «զճշմարիտ դաւանութիւնս Հայոց եւ զթշնամեաց նոցին

---

(1) Պէրպէրեան, անդ, էջ 328:

(2) Անդ, էջ 557:

(3) Անդ, էջ 328–329:

ղհամէական թոյլհետց պանթիզմ եւ պատասխանդիպմ պրոպատուիթիւնոն», — պրոպատուիթիւններ որոնց իրրեւ պատճառ կայր տուած Հայ Եկեղեցւոյ մասին տարածուած միտք կարծիքներուն, իսկ Ֆէրրիէրի, ըստ վկայութեան Պէրպէրեանի՝ որ ներկայ էր այս պատմական հանդիպումին, «պարմացաւ պի ոչ՝ որպէս կարծէրն եւ լուսաւ էր, եաեւ այնպէս», եւ խոստացաւ երկրորդ բանակցութենէ մը յետոյ «գրել ի Հռոմ առ պապն պիկայական իւր յղացաւ ուղղափառութեան Հայոցառաքելական Եկեղեցւոյ»(1):

Այդ երկրորդ հանդիպումը տեղի ունեցաւ Սան-Սեբաստիանօ, վանական Տաճեան Պօղոս ամիրայի տունը 1848 Փետրուար 6/18ին: Այս հանդիպման՝ Մատթէոս պատրիարք եւ ամիրաները կարեւորելին հետ վիճելու հրաւիրած էին Յովհաննէս Տէրոյենց պատասխանելին, որ մեծագոյն հեղինակութիւնն էր այդ օրերուն վարդապետական հարցերու մէջ՝ իր համաձայնութեամբ եւ վիճելու իր ձիրքով: Տէրոյենց ինքն իսկ գրի առած է, 1848 Մարտ 25ին, երեք ժամ տեւող այդ տեսակցութիւնը, որ նպատակ ունէր Հայ Եկեղեցւոյ մասին կարեւորելին միտք կամ չափ համոզումները ջրելու: Պատասխանելով Ֆէրրիէրիի հարցումներուն՝ Տէրոյենց հերքած է, օրինակ, թէ Հայ Եկեղեցին եւտիքական է եւ ուզուցած թէ Հայ Եկեղեցին ինքն իսկ կը նզովէ եւտիքէսը, բանած է թէ Հայ Եկեղեցին եւս կ'ընդունի Հռոմի պապին պերպատուիթիւնը՝ բայց երբեք վերիչխանութիւնը, թէ ան չ'ընդունիր պապին անսխալականութիւնը ինչպէս չեն ընդունած ուղղափառ կաթողիկէ բարձրաստիճան հոգեւորականները ինչպէս եւ անգլիկան եկեղեցին ալ որ սակայն հերձուածող չի սեպուիր, թէ մոլորութիւն է եւտիքական հռչակել Հայ Եկեղեցւոյ մեծ հոգեւորականներէն մանաւանդ՝ ինչպէս Օձնեցին, մոլորութիւն՝ որուն համաձայն չեն նոյնիսկ հայ կաթոլիկ հոգեւորականներէն շատեր, ինչպէս Զամչեան եւ Ալիշեան, եւ անոնցմէ յետոյ կաթոլիկ մեծ հեղինակութիւնները ալ ծանօթանալով անոր ճառերուն, թէ հայերը չեն մասնակցած Քաղկեդոնի ժողովին անոր համար էր որ այդ պահուն անոնք դրացած էին իրենց արիւնոտ պաշտպանելու Քրիստոնէութիւնը, եւ եթէ յետոյ չեն յարած անոր՝ եւտիքէսի համակարծիք ըլլալուն համար չէր, թէ միայն կարծիքներ յաճախ եւ ուան տեսակարար սխալ թարգմանութեան երեսէն, թէ ճշմարիտ հաւատացեալներուն պարտքն է խեղաթիւրումները ուղղել՝ ինչպէս այդ ըրած է Ճօվաննի ոէ Մէրրօյ մարքիզ, ճշմարիտ կաթոլիկ մը որ հայ էր ծագմամբ, եւայլն:

Թօսակիցները իրարմէ բաժնուած են չատ սիրալիր՝ կրկին հան-

---

(1) Պէրպէրեան, անդ, էջ 330:

դիպելու ցանկութեամբ, իսկ կարտինալ Ֆէրրիէրին շատ կէտերու մէջ լուսաբանուած ցոյց տուած է ինքզինք։

Հանդիպումները զորս Ֆէրրիէրի կ'ունենար հայ շրջանակներու հետ, յուզման մատնեցին բնականաբար Հասունն ու իր համախոհները։ Անոնք հաւաքում մը ունեցան իսկոյն «Ֆէս Նազըրը» Յովհաննէսի մօտ, հրաւիրելով նաեւ կարտինալը եւ բացատրութիւն ուզելով անկէ վառօդապետ ամիրային տան մէջ տեղի ունեցած հանդիպման մասին։ Մեծ եղաւ սակայն բոլորին ալ վրդովումը երբոր Ֆէրրիէրի բացէ ի բաց յայտարարեց անոնց թէ «համոզեցայ զի չիք ի Հայս կասկած հերձուածողութեան, եւ այսպէս ունիմ վկայել եւ ի Հռովմ»։

Այս խօսքերուն վրայ ներկայ բոլոր եկեղեցականներն ու աշխարհականները սկսան մեղադրել Ֆէրրիէրին թէ այնքան դիւրաւ համոզուած է ստապատիր խօսքերէն հայոց, որոնք տարբեր բան կը հաւատեն ու տարբեր բան կը դաւանին, թէ իր միամտութեամբ կը կործանէ իրենց տունը «զոր ի քսան ամաց հետէ աշխատիմք շինել ի պարծանս գահին Հռովմայ», եւ սպառնալով թէ «բողոք զքէն բառնամք առ սուրբ գահն, զորոյ անսխալականութիւնն դու սխալական երեւեցուցանես յաչս հերձուածողացն ի նմանէ, եւայլն»։

Ֆէրրիէրի, ազդուած հասունեաններու յարուցած այս փոթորիկէն՝ զղջաց հայոց պատրիարքին տուած խոստումին համար, եւ առիթ կը փնտռէր յետս կոչելու համար զայն։ Առիթը ներկայացաւ ինքնին։ Քանի մը օր յետոյ ան կրկին հրաւիրուած էր Սան-Սթէֆանօ Տատեաններու մօտ, ուր Մատթէոս պատրիարքն ալ կար։ Եղբայրութեան համար խօսուած ճառերէ յետոյ՝ խօսքը դարձեալ եկաւ հաւատքի հետ կապուած հարցերու։ Ֆէրրիէրի յայտնեց յանկարծ թէ իր լսածները հայոց հաւատքի մասին՝ շփոթութեան կը մատնեն հիմա զինք, եւ թէ հետեւաբար կը մերժէ որեւէ կարծիք յայտնել ոչ թեր եւ ոչ ալ դէմ։ Մատթէոս պատրիարք շատ կծու պատասխանեց կարտինալին որ այդքան դիւրաւ խաբուած էր չարախօսներէ որոնք «դիւաշունչ բերանով» զրպարտած էին Հայ Եկեղեցին, ինչպէս խաբուած է եւ «ի կատարած աշխարհի» խաբուած պիտի մնայ ինքը պապն ալ։

Բաժանումը շատ սառն եղաւ։ Մատթէոս պատրիարք ձգեց սրահը եւ իր ննջասենեակը քաշուեցաւ, իսկ առաւօտուն այցելութեան գնաց Յունաց պատրիարքին՝ պատմելու անոր բոլոր այս անցուդարձերը։ «Ծիծաղեցաւ պատրիարքն Յունաց եւ ասէ· առ մեզ եւս առաքեաց զկոնդակ մի տպեալ յունարէն, ուր գրէր թէ Յոյնք ի ժամանակաց անտի Փոտայ հերձեալ ի միութենէ կաթողիկէ եկեղեցւոյ անկեալ կան ի պէսպէս հերձուածս եւ յաւելորդապաշտութիւնս, եւ յորդորէր մեզ մաքրել զեկեղեցիս մեր։ Բայց մեք գրեցաք նմա

պատասխանին լի արժանաւոր յանդիմանութեամբ, վասն հերձուածս կոչելոյ զարեւելեան եկեղեցիս, որ է իսկ ուղղափառ եկեղեցի Քրիստոսի, եւ բացայայտ ծանուցաք նմա»(1): Ցունաց պատրիարքը թուած է յետոյ իր տուած պատասխանին չորս հիմնական կէտերը, որոնք կը ձգտին ապացուցանելու թէ կաթոլիկ եկեղեցին ուրիշները միութեան յորդորելէ առաջ ինքն է որ մաքրուելու պէտք ունի «յամենայն յետասմուտ կարգաց, ի նորաձայն վարդապետութեանց, յանտեղի սահմանադրութեանց, ի փառասիրութեանց, եւ ի հերձուածոց»:

Անփառունակ վերջացաւ Ֆէրրիէրի կարեւնալին առաքելութիւնը: Յաջորդ օրն իսկ երկու պատրիարքներու տեսակցութեան, «ի չնորհս Մաթէոս պատրիարքին դրեաց պատրիարքն Ցունաց դանդատ ի Բ. Դուռն, յասելն. «Եթէ դեսպան է սա, ընդ Բ. Դռան ունի յարաբերութիւն. մեզ չէ փոյթ. իսկ եթէ չէ դեսպան, ապ՛ է հապա, պի խռովութիւն արկանէ ի ժողովուրդս մեր, եւ յորդորէ հնազանդիլ պապին Հռովմայ»: Եւ Բ. Դուռն ի ձեռն դեսպանին Գաղղիոյ ծանոյց զրոդոք եւ զպանդատ պատրիարքին Ցունաց՝ վասն կարեւնալին Հռովմայ, զոր լուեալ նորին՝ հրամայեաց պատրաստել զչոգենաւն, եւ տուեալ նախարարաց զհրաժարական ողջոյն իւր վերադարձաւ ի Հռովմ»(2):

11.
ԲՈՂՈՔԱԿԱՆՆԵՐԸ ԵՒ «ՄԻԼԼԷԹ» ԿԸ ԴԱՒՆԱՆ

Տասնամեակը ուշագրաւ դարձաւ ուրիշ տագնապով մըն ալ: Բողոքական քարոզչութեան երեսէն առեղծուած դայթակղութիւններն էին Պոլսոյ մէջ: Եթէ երուսաղէմի միսիոներէն երեք եպիսկոպոսներու բողոքականութեան յարիլը 1824ին՝ առաջին աղդանշանն էր եղեր հայ ժողովուրդի ներքին խաղաղութեան սպառնացող նոր վտանգի մը, երկու հայ քահանաներու կրօնափոխութիւնը 1839ին իմիսի մէջ՝ վտանգը կը մօտեցնէր արդէն Պոլսոյ դուռներուն:

Ինչպէս նախապէս ալ մատնանշելու առիթն ունեցանք՝ բողոքականները եւս որդեդրեցին այն միեւնոյն մեթոտները որոնցմով կաթոլիկ պրոպագանդը յաջողեր էր թափանցել հայ զանգուածներուն ներս: Անոնք եւս խայծերով մօտեցան հայ ժողովուրդին: Անոնք կարեկցիլ կը ձեւացնէին հայ կրթօտութեանց, եւ նպաստ բաշխելով կը յափշտակէին կարօտեալներու համակրութիւնը: Ցետոյ զպրոցներ կը բանային որպէսզի իրենց գոհերը հրապուրեն, եւ ուսում տա-

(1) Պէրպէրեան, անդ, էջ 349:
(2) Պէրպէրեան, անդ, էջ 350:

լու պատրուակին տակ՝ անոնց միտքը կը թունաւորէին, իրենց պապենական աւանդութիւններէն խզելու համար զանոնք։

«Զայսու ժամանակաւ (1839) նորաղանդ քարոզիչք Ամերիկացւոց՝ որք ի վեց ամաց հետէ եկեալ էին ի Կոստանդնուպոլիս քարոզել եւ տարածել զաղանդ իւրեանց՝ պատճառաւ ուսուցանելոյ մանկանց ձրիաբար լեզուն անգլիերէն, զաշխարհագրութիւն եւ զթուաբանութիւն, եւ զայլ ուսմունս կարեւորս եւ զպիտանիս, բացին զերիօթիկ դպրոցս ի Բերա եւ ի Պէպէք գիւղ, եւ հաւաքեցին ի նոսա աշակերտս բազումս ըստ մեծի մասին ի Հայոց, որոց առ սակաւ սակաւ զաղտնի հնարիւք խորամանկութեան իւրեանց ջամբէին զթոյն մոլար վարդապետութեան կաթիլ առ կաթիլ, ի փոքունց սկսեալ ծխից պահից եւ տօնից, հետզհետէ ձեռնարկէին եւ զմասունս ուղղափառ հաւատոյ ստել եւ տալ յուրացութիւն. յանդգնեցան եւ ի զոյափոխութիւն սուրբ Հաղորդութեանն, ի միջա կուսութիւն Աստուածածնորն եւ ի բարեխօսութիւն սրբոց ամբարշտել, ջնջելով եւ զպատկերս նոցին եւ զնշխարաց մասանց յարգութիւն»(1)։

Հայոց պատրիարքարանը չէր կրնար անտարբեր մնալ այս նոր վտանգին առջեւ։ Կաթոլիկութեան ստեղծած դայթակղութիւններն ու աղէտները հայ կեանքէն ներս չատ էին դեռ թարմ որպէսզի Պոլսոյ հայ վարիչները առանց մտահոգութեան դիտէին բողոքական այս արշաւը որ կու գար նոր փորձութեան մը մատնել Հայ Եկեղեցին։

Ամիրաները՝ որոնք այդ պահուն տէրն էին ազգին՝ չուարեցան պահ մը։ Գրեթէ բոլորն ալ սրտմտած էին բողոքականներու խլրդային աշխատանքներէն։ Եթէ կաթոլիկ արշաւանքը իր կողքին ունեցեր էր ամիրաներու բաւական ստուար խումբ մը որ յարած էր հռոմէական դաւանանքին, բողոքականները առ այժմ հայ հոգեւորականներ որսալով սկսան։

Ամէնէն աւելի գայթակղած կը թուին ըլլալ ճարտարապետ ամիրաները, որոնք հայ աւանդութեանց պահպանման ամէնէն թունդ ջատագովներն էին այն օրերուն.

«Լուեալ զայսոսիկ ճարտարապետքն երկոքին Կարապետ (Պալեան) եւ Յովհաննէս (Սերվերեան), սրտմտեցան եւ զայրացան ի սիրտս իւրեանց, եւ որովհետեւ այս պաշտօն հոգեւորականաց միայն էր անկ, եւ ինքեանք աշխարհականք գոլով չէին ձեռնհաս ի խափանումն ամբարշտութեան աղանդոյս»(2), յարմար դատեցին չարժման մղել օրուան պատրիարքը որ Ստեփաննոս Աղաւնին էր։

---

(1) Պէրպէրեան, «Պատմութիւն Հայոց», էջ 268։

(2) Պէրպէրեան, անդ, էջ 268–269։

Աեւեփաննոս Ագաւնի պատրիարքը չատ թոյլ էր սակայն վտանգը դիմագրաւելու համար։ Ամբրանեըը անոր փոխանորդ բերին աւելի կրթուած հոգեւորական մը, որ Մարզուանի եւ Ամասիոյ առաջնորդ Յակոբ Աեբաքեան արքեպիսկոպոսն էր, եւ որ ամիս մը Ագաւնի պատրիարքին կողքին պտնելէ յետոյ՝ 1839 Մարտ 13ին անոր պիտի յաջորդէր պատրիարքական աթոռին վրայ։

Աեբաքեան արդարեւ բաւական խիստ կեցուածք ունեցաւ բողոքականներուն եւ անոնց համակիրներուն դէմ, պատրիարքարան մտած առաջին օրէն։ Շաբաթներ անցան Մարզուա մնալով։ Համբաւաւոր այն բարեպաշտն էր սա՝ որուն պաշտօնն էր պատրիարքարան բերել այս կամ այն ապստամբը, որ առաքի պիտի արժանանար։

Մարզուա մնալով մինչեւ Փետրուար 7ին պատրիարքարան կանչուեցան արդարեւ առաջին կասկածելիները։

«Ես նա կամելով ահ արկանել եւ պատուցանել զամենեսին, զի մի՛ ոք համարձակեսցի ի պղծոցս նոցաւանդիկն երթալ եւ յայց եւանել, առանց ինչ քննութեան եւ հարցման աքսորեալ յանիրաւի պծոմմայ վարդապետս ի վանս Աբմաչու եւ զՓիլիպպոս Պօղոս եւ զՅովհաննէս վարժապետս ի Կեսարիա, որք անմեղք էին յայսմ մասին բան ինչ ասելութեան բայմոց։ աքսորեաց եւ զՏէր Գէորգ քահանայ Ծառկիցի եւ զաբիւրացու Յովհաննէս ի Թէքիրտաղ բանտարկութեամբ քուռ ազանց, եւ յաւել նոյնիսկ յառնիւ ևիևգեցոյ պատանդն իսկ Հատաւրի, բայց յետ չորից աւուրց յաւ յանդիմանութեան ի Բ. Դառնէն զան նոյնիսկն պատանդն յաւերակատաց զի պատասխոյ ևիայ այսմ զեսպան Անգլիացւոց Քաննինկ»(1)։

Տէր Աահակեան բողոքական էր արդարեւ եւ բողոքականներու կողմէ վերակացու կարգուած էր Իզմիրի բողոքական ազգամանէն ելած պերճեան մաճառման։

Արծրունի քահանան պարզապէս կը ձանչնար մխիթարեանները եւ անոնց հետ բարեկամական յարաբերութիւններ ունէր։

Գալով Փիլիբոս Պօղոս պատուելիին, որ, ինչպէս պիտի տեսնենք, մէկն էր չբնանին յաւադոյն մտաւորականներէն, հաւանաբար իրր բողոքական կասկածուած էր իր յառաջդիմ պատմութիւններուն համար զոր կ'աւանդէր իր աշակերտներուն։

Յակոբ Աեբաքեան գոհ չէր սակայն պատրիարքէն՝ որուն ազակցելու հրաւիրուած էր։ ան «սկսաւ վտառհամբառիլ զպատրիարքն, թէ առ պարզամտութեան իւրոյ խարհալ ի յաւերակատաց ի կողմն նոցա լցէ մխաիալ, եւ ի ձեռն արքունի հարստահատուցն բնիկս

(1) Պէրպէրեան, անդ, էջ 269։

զՍահփաննոս ի պատրիարքութենէն եւ նստաւ ինքն, իսկ Սահփաննոս դնաց յառաջին վիճակ իւր Ամմաշու վանս»:

Տարբեր խնդիր որ կարճ տեւեց իր ալ պատրիարքութիւնը. հաղիւ մէկուկէս տարի. ան իր աթոռը դարձեալ իր նախորդին տալուեցաւ թողուլ, հակառակ իր ձեռք առած խիստ միջոցներուն, չյաջողելով իր սաղմին մէջ խեղդել Հայ Եկեղեցւոյ սպառնացող նոր վտանգը:

Օրմանեան խօսելով Յակոբոս Սերոբեանի բողոքականութեան դէմ ձեռք առած միջոցներուն՝ ըլլա՛յ փոխանորդութեան օրերուն, ըլլա՛յ պատրիարքութեանը միջոցին, կը գրէ. «Յակոբոսի պատրիարք չեղած առած քայլը յախուռն էր արդէն, զի Տէր Սահակեանէ զատ միւսները ոչ բողոքական էին եւ ոչ բողոքականութեան համակիր, այլ իմաստասիրական ուսմանց կը հետեւէին եւ Ամերիկայէ եկողներէ օգտուիլ կ'ուզէին: Իւր խստութեան միջոցները յառաջացնելով Յակոբոս հրամայեց աշակերտ չդրել բողոքականաց զպրոցը, որոնք Բերայէ եառքը կանոնաւոր վարժարան մըն ալ բացեր էին Պէպէք վիւղը՝ Վոսփորի վրայ: Բողոքականաց մօտ այցելութիւն եւ անոնց հետ յարաբերութիւն ալ արգիլեց, եւ յատենի եկեղեցւոյ անէծք կարդաց բողոքականներու դէմ. ուրիշ կասկածաւորներն ալ կ'ուզէր աքսորել, բայց չատեր արդէն խոյս տուեր էին, որոնց հետ նաեւ Մեսրոպ Թազեադեանց: Սակայն Յակոբոս պարտաւորուեցաւ չուտով չափ դնել իր նախանձայուզութեան, զի անգլիական դեսպանը բողոքականներու պաշտպանութիւնը ստանձնելով զատախաղ կանգնեցաւ կառավարութեան առջեւ, եւ Յակոբոս բացատրութեան կանչուեցաւ եւ յանդիմանուեցաւ, իսկ Գրիգորիոս Յունաց պատրիարքը, որ նոյն նպատակով կոնդակ հրատարակած էր, պաշտօնանկ ալ եղաւ»(1):

Այնպէս որ երբ Սահփաննոս Ագաւնի երկրորդ անգամ ըլլալով պատրիարքական աթոռ կու գար 1840 Հոկտեմբեր 1ին՝ բողոքականները կը չարունակէին իրենց խլրդային աշխատանքները:

Իրենց քարոզութեան համար զօրաւոր խայծ մը պիտի դառնար չուտով դիշերօթիկ այն կրթարանը զոր 1840 Նոյեմբեր 12ին ամերիկացի միսիոնարները Պօրտ ընկերութեան ծախքով պիտի բանային Պէպէքի մէջ Տօքթօր Համլինի անօրէնութեան տակ:

Կարճ տեւեց նաեւ Սահփաննոս Ագաւնիի պատրիարքութիւնը. ոչ իսկ տարի մը: Բողոքականները անհանգիստ ըլլալ չէին թուեր զժգոհութենէն որ հայ խաւերու մէջ կ'ածէր իրենց դէմ:

Առաւածատուր պատրիարքի օրով, որ Սահփաննոս Ագաւնիի

---

(1) «Ազգապատում», Գ., էջ 3722–3723:

յաջորդելով մօտ երեք տարի (1841 Սեպտեմբեր 19—1844 Յուլիս 17) մնաց աթոռի վրայ, կասեցաւ պահ մը պայքարը բողոքականութեան դէմ, թէեւ միսիոնարները չէին կանգ առած իրենց գործունէութեան մէջ:

Բողոքականութեան ծաւալման դէմ բուռն միջոցներ ձեռք առնելու պաշտօնը Մատթէոս Զուհաճեանին պիտի վիճակէր, երբ ան աթոռ եկաւ 1848 Յուլիսին, իր ուսերուն ծանրացող բազմաթիւ հոգերու կարգին՝ բողոքականութեան վտանգը եւս գտնելով:

Երկու տասնամեակ առաջ՝ Հռոմն էր որ Պոլսոյ հայ կեանքը ալեկոծեր էր վերջնական յաղթանակը ապահովելու համար, հիմա ամերիկեան միսիոնարութիւնն էր որ լծուեր էր վերջին զուպարի մը քրիստոնեայ դարձնելու համար ժողովուրդ մը որ Լուտերէն շատ դարեր առաջ քրիստոնեայ էր արդէն:

Մատթէոս պատրիարք աթոռ կու գար դժբախտ պահու մը, երբ արդէն մարդոց ուժերէն վեր էր աղէտը կանխել, որքան ալ անոնք փորձէին դիմել հնարաւոր բոլոր խստութիւններուն:

«Մատթէոս պատրիարք որ նախանձայոյզ պաշտպան մը եղած էր ազգային եկեղեցւոյ սկզբունքներուն,— կը գրէ Օրմանեան,— սաստիկ զգածուեցաւ իրաց այս վիճակէն երբ պատրիարքական աթոռ բարձրացաւ», եւ փորձեց դիմել ամէն միջոցի որպէսզի նոր տագնապ մը խնայէ Հայ Եկեղեցիի, մանաւանդ երբոր տեսաւ թէ հազարներու կը հասնին արդէն միսիոնարներու ճանկը ինկած հայերը մայրաքաղաքին մէջ իսկ:

Ժամանակակից պատմիչը եւս կը գրէ թէ «Առաջին գործ Մատթէոս պատրիարքին եղեւ համոզել եւ դարձուցանել զմոլորեալսն ի ժողովրդենէ իւրմէ որք որսացեալք էին ի ծուղակ երեցական աղանդոյն Ամերիկացւոց թելադրութեամբ եւ քարոզութեամբ միսիոնարաց նոցին» եւ աւելցնելով Պոլսոյ եւ գիւղօրէից ծխատէր քահանաներէն թէ ութ հազարի չափ մոլորեալներ կան մայրաքաղաքին եւ շրջականներուն մէջ, «յորմէ սկսեալ էր ճարակիլ եւ ի կողմանս Անատոլուի եւ Ռումէլիի, ի Կեսարիա, ի Նիկոմիդիա եւ ի գիւղօրէս նորուն, ի Թէքիրտաղ եւ այլուր», «սկսաւ ի ձեռն իւրաքանչիւր քահանայից հրաւիրել զմոլորեալսն գայթակղեալ առ ինքն, զորս պատուասիրութեամբ ընկալեալ», «եղեւ բազումս որք արծաթով խաբեալք էին եւ ոմանք ի պարտուց իւրեանց դրամովք նոցին զերծեալք, պատրաստ էին զհետ երթալ նոցին»(1):

Մատթէոս պատրիարք չգոհացաւ լոկ յորդորներով. կարօտեալներուն ինքն ալ խոստացաւ օգնել: Անկէ զատ՝ կիրակիէ կիրակի

(1) Պէրպէրեան, անդ, էջ 295-297:

երկու–երեք ժամ կը խօսէր եկեղեցւոյ բեմէն, փարատելու համար անոնց տարակոյսները, եւ անոնց սրտերը վերստին կապելու համար հայրենի դաւանանքին: Միւս կողմէ պաշտօն յանձնեց բազմահմուտ այն պատուելիին որ Յովհաննէս Տէրոյինցն էր եւ որ Մայր Եկեղեցիի մէկ սենեակին մէջ իր չուրջն հաւաքած երկմտողները՝ անոնց կը բացատրէր հայ դաւանանքը, եւ մոլորանքը որուն մատնուեր էին:

Մատթէոս պատրիարքի այս ջանքերուն չնորհիւ բողոքականութեան յարած հայերուն թիւը, կ'ըսէ նոյն պատմիչը, ութը հազարէն հազար հինգ հարիւրի իջաւ, ճիշդ այն օրերուն երբ Նիկոմիդիացի համբաւաւոր Վրթանէս քահանան, կրկին Պոլիս ժամանած, սկսած էր չուկաներուն եւ արճարաններուն մէջ վերստին վարկաբեկել Հայ Եկեղեցին եւ իր վարդապետութիւնները, բողոքականութեան գովքն ընելով ամէն տեղ:

Պատրիարքը դարձեալ իր մօտ կանչեց զայն, որպէսզի անգամ մը եւս խրատէ: Ամբողջ երկու ժամ յորդոր կարդաց պատրիարքը ըմբոստ ակրաէրին՝ որպէսզի վերջ տայ իր վարկաբեկիչ քարոզութեանց Հայ Եկեղեցւոյ ուղղափառութեան եւ Աստուածածնայ հասցէին: «Պատասխան եա ամբարիշտն եւ ասէ· առ իմէ՞ այդչափ յարդ եւ պատիւ տայք լկտի կնոջ միոյ», կը գրէ ժամանակակից պատմիչը(1): Այս խօսքերը սրտմտութիւն պատճառեցին ներկայ հոգեւորականներուն՝ զոր հազիւ կրցաւ զսպել պատրիարքը: Ջայրոյթը տարածուեցաւ դուրսն ալ, եւ ամէն կողմէ խուժեցին պատրիարքին վրայ որպէսզի ճար մը խորհի դայթակղութիւնը տեւելի լայն համեմատութիւններ չառած, եւ տպարէզ չհանած «տզէաք մեր՝ որպիսիք են ջրհանկիրք եւ նաւավարք»(2):

Պատրիարքին ուրիշ բան չէր մնար ընել բայց եթէ խորհրդակցութեան կանչել օրուան կարկառուն հոգեւորականները որոնցմէ մէկն ալ կարապետ նախկին պատրիարքն էր, եւ որոնց բոլորին հաւանութեամբ որոշուեցաւ բանադրանքի կոնդակ մը կարդալ 1846 Յունուար 13ի կիրակի օրը Պոլսոյ բոլոր եկեղեցիներուն մէջ, նպաւելու համար ամբարիշտ քահանան եւ իր համախոհները: Հայոց խեղճ պատրիարքը՝ քաղաքակրթութեան յաւակնոտ դարու մը կիսուն՝ կը զխմէր ղէնքի մը զոր վաղուց էին մաչեցուցեր դարերը:

Մատթէոս պատրիարք իր այդ կոնդակով(3) այպանելով բոլոր այն հոգեւոր պաշտօնեաները որոնք կը մոլորին եւ կը մոլորեցնեն

---

(1) Պէրպէրեան, «Պատմութիւն Հայոց», էջ 298:

(2) Անդ, էջ 299:

(3) Ա· Պէրպէրեան, «Պատմութիւն Հայոց», էջ 299–303:

իբենց հօտը, իր բամանդակ սրամտութիւնը կը թափէ վրձանէս քահանայի վրայ որ «ընդ մարմնոյն եւ դիպ բնաւորութեան բարւոյն ընդաւ դիմելով եւ զպաշտօն իւր առաքս, առ անդ թափառեալ էին ի մայրաքաղաքին եւ էին լիսիմիա, բարբառելով մոլորութիւնս անվայել իւրումն առաքս կարգի եւ պատուոյ, եւ լինին պատճառ պատիժոյ բազմաց, եւ մեղմեալ յանձին իւրմէ բոլորովին դէմառաջն սրբութիւն՝ զոր ընկալաւն էր ի առաքս եւ ուղղափառ եկեղեցւոյս Հայաստանեայց, հետեւի մոլոր վարդապետութեան նորադանդից, եւ սկսանի մոլորութիւնս քարոզել լիսիմիա, եւ ի կեսարիա, յԱրեւելս, եւ ի Կոստանդնուպոլիս, եւ յամենայն տեղիս ուր եւ կոխեալ են ամբարիշտ ոտք նորին, եւ ընկղմել զպարզամիտ ժողովուրդս ի կորուստ հոգւոյ»։

Պատրիարքը կ'ուզէր թէ պատիժ չտար իր բոլոր վարձերը դարձի բերելու համար առաքեալ այս քահանան, եւ թէ առիթ է հետեւարար կարգադրի հոչակել զայն, եւ ազդարարել բոլոր հայ հաւատացեալներուն՝ «չընդունիլ զոք ի առաքս տունս ձեր իբրեւ պանդուխտ զայլ յոյժ չտանել զոգիդն սուրբ իբրեւ դէմդիմելոյ մահառիթ եւ զրուչանալ ամենայն ամենայն ձեռամբ ի սոյնպիսի մոլորեցուցիչ ամբարիշտ հետեւողաց մոլոր վարդապետութեան նզովականիցն»։

Ութը օր յետոյ եկեղեցիներու մէջ կարգացուեցաւ նոր կանոնագիր, որ կը բանադրէր բազմականութիւն ընդունած բոլոր հայերն անխտիր։ Մատթէոս պատրիարքի այս նոր կանոնագիրը եւս առաջինին պէս զրկուեցաւ Թուրքիոյ բոլոր եկեղեցիները կարդացուելու համար։ Այդ կանոնագիրներուն հետեւանքով կարգալոյծ կ'ըլլար նաեւ իմիջիայլոց Տէր Յարութիւն քահանան, որ բազմականութիւն ընդունած էր Տէր Վրթանէսին հետ եւ իր մօտերը կ'ունենար Աստիճանոս Ագռաւը նախկին պատրիարքին հրամանով որ այդ պահուն Արմաշու վանահայրն էր։ Բազմականութեան դէմ նամանաւանդ մինչդեռ ձեռք կ'առնուէին նաեւ Առաքելական, Տրապիզոնի եւ Էրզրումի մէջ, ուր նոյնպէս ճարակած էր բազմականութիւնը։

Ժամանակակից պատմիչը կը թուէ եւս անուններ Վրթանէս քահանայի արբանեակներուն որոնք նոյնպէս բանադրուեցան պատրիարքին կողմէ եւ որոնք էին անհատատ Ոսկան, Գամագիւլեան երկու եղբարք Պօղոս եւ Յովհաննէս, Աբիսողոմ Եղիազեան, Մխիթարեան Կարապետ, Գէորգեան Աստիճան, աւելցնելով որ բոլորն ալ «յետ ամաց ինչ չարաչար վճարեցան ի կենաց արտաքոյ կարգի հիւանդութեամբ»։ Պատմիչը բանադրեալներուն ենթարկուած տառապանքին այլ պատահտաք հատատաք ընդարձակ համար, վկայութեան կը կոչէ ոեկեկագիրը զոր իրրեւ թէ անոնց թիւիկը՝ Էդեան՝ մատուցած է Մատթէոս պատրիարքին։ Այսպէս՝ «անհատատ Ոսկա-

նին լեզուն կապեցաւ յաւուրս երիս եւ ոչ կարէր խօսել. յետ երից աւուրց բացաւ լեզուն, եւ սկսաւ հայհոյել զԱստուած թէ ընդէ՞ր ստեղծեր զիս եւ ի հայհոյելն՝ փչեաց զոգին: Գամաղիէլեան Պօղոսի որովայնն կապեցաւ անլուծանելի հանգուցիւք, եւ կարիք որովայնին ընդ բերանն ի վեր հորդեալ խեղդեցին զնա: Յովսէփ եղբայր նորին փախուցեալ ի կղզի օդափոխութեան աղաղաւ փսխէ զարիւն յորդ, եւ խեղդամահ լինի: Երաժիշտ Աբիսողոմ ընդ ոստուցեալ ի վեր յանկողնոյն հարկանէ զգլուխ իւր չորից անգամ յերկաթի ծխնելոյզ վառարանին, եւ պատառոտեալ զգլուխն ցրուէ զուղեղն, եւ անկանի յերկիր մեռեալ: Միրիքէլեան Կարապետ յոտից մինչ զգլուխ վէրօք լցեալ, ժահահոտեալ որդնեաց եղեւ զաւուրս եօթն, եւ սատակեալ չեղեւ արժանի թաղման ի գերեզմանատան Հայոց: Ստեփան Քէրէստէճեան՝ որ գլուխ կարգեցաւ նորադանդից արքունի հրամանաւ, զճաշակ դժոխոցն յաստիս էառ անձնասպանութեամբ ի կախաղան ելեալ եւ հրակէզ լեալ ամենայն տամբ իւրով»(1):

Պէտք է այն օրերը միտք բերել ըմբռնելու համար ցասումը որով տոգորուած՝ Հայոց պատրիարք մը բանադրանքով կը փորձէ Հայ Եկեղեցւոյ սպառնացող աղէտ մը կեցնել եւ պատմիչ մը որ իր ցասումը եւս կը կցէ իր պատմածներուն: Ինքնին հասկնալի է եւ քամնեցուցիչ տպաւորութիւնը զոր ժողովրդական խաւերու մէջ կը տարածէին չչուկները եւս բանադրեալներու ահաւոր վախճանին մասին:

Եւ սակայն կիսամիջոցներ էին ասոնք բոլորը: Կոնդակներու եւ բանադրանքներու ուժով կարելի չէր կեցնել միսիոնարներու արշաւը Հայ խաւերէն ներս:

Ուժ չունեցաւ Մատթէոս պատրիարքի երրորդ կոնդակն ալ զոր ան հրատարակեր էր նոյն տարուան Յուլիս 9ին, աշխատելով փակել տալ բողոքական հաստատութիւնները: Իր ջանքերը պտուղ չտուին, եւ ուրիշ արդիւնք չունեցան բայց աւելի եւս գրգռել բողոքականութեան յարողները, որոնք հետզհետէ աւելի յանդուգն սկսած էին դառնալ, ապաւինած խոստումներուն որոնցմով զիրենք կը յուսադրէին միսիոնարները:

Օտար պաշտպանութիւնն էր որ վճռական դեր պիտի կատարէր այս անգամ ալ՝ ինչպէս եղած էր զոյգ տասնամեակ առաջ կաթոլիկ գրոհին ատեն:

Հռոմ Ֆրանսան ունեցեր էր կռնակը Արեւելք արշաւած ատեն: Բողոքական միսիոնարները կռթնեցան առաւելապէս Ամերիկայի վրայ, թէեւ իրենց զօրավիգ եղան Պոլսոյ անգլիական եւ բրուսիա-

(1) Անդ, էջ 303–304:

կան դեսպանները եւս յանձին Քէնինկի եւ Լը Քօքի, Մաթիէոս պատրիարքի օրով տեղի ունեցած դէպքերու ընթացքին: Հայոց պատրիարքին համար բախտաւորութիւն եղաւ որ իրեն համակիր ունեցաւ անգլիքան եկեղեցւոյ Պոլսոյ հովիւ Սաութկէյ եպիսկոպոսը, որ վճռական դեր կատարեց Անգլիոյ դեսպանին վերապահ ընթացքին մէջ:

Բողոքական պետութեանց Պոլսոյ ներկայացուցիչներուն վրայ մեծ յոյս դրած էին սակայն միսիոնարները իրենց մարդասիրական բոլոր ձեռնարկներուն մէջ, եւ իրենք եւս իրենց կարգին կը յուսադրէին իրենց զոհերը:

Իրենց տրտ ւած այդ յոյսերուն ապաւինելով է որ բանադրեալները ձեռնածալ չնստեցան: Անոնք նախ դիմեցին արտաքին գործերու նախարար Րէչիտ փաշային եւ չէյխիւլիսլամին բողոքելու համար Հայոց պատրիարքին դէմ, եւ երբ ճամբուեցան անոնցմէ, միսիոնարներու առաջնորդութեամբ գացին այս անգամ ամերիկեան դեսպան Քէրի եւ խնդրեցին անկէ միջամտել որպէսզի դիրենք հանէ Հայոց պատրիարքին հալածակութենէն: Ամերիկեան դեսպանը իր կարգին զնաց անգլիական դեսպան Քանինկի՝ մեղադրելով Հայոց պատրիարքը թէ «նզովեալ է զԼուսաեր եւ զկրօն բողոքականաց եւ զեկեղեցի նոցա»: Ամերիկեան դեսպանին այս քայլը աւելի եւս համոզմունքին կու տայ բողոքականներուն դանգատ ներկայացնել այս անգամ Անգլիոյ դեսպանին բողոքելով Հայոց պատրիարքին դէմ որ բանադրած է դիրենք լուսաբականութեան յարած ըլլալուն համար եւ բացատրելով աղէտները զորս այդ բանադրանքը իրենց ըլլալուն բերել կը սպառնայ:

Քանինկ, հաւատալով բոլոր այս բառաճներուն, բողոք կը բանայ Րէչիտ փաշայի մօտ Հայոց պատրիարքին դէմ նախատել յանդգնած ըլլալուն կրօն մը զոր կը դաւանի Մեծն Բրիտանիան, եւ մինչ կողմէ բողոքականները եւս կը յղէ արտաքին գործերու նախարարին մօտ իրենց աղերսագրով միասին: Րէչիտ փաշան, որուն մօտ այդ պահուն կը գտնուէր իր սեղանաւոր Մապսուտ ամիրան, նախ կը կշտամբէ իրեն ներկայացողները օտար միջամտութեան դիմած ըլլալնուն համար, յետոյ սիրալիր խոսոսումներով ճամբու կը դնէ զանոնք, բայց միեւնոյն առեն դիչերանց իր մօտ կը հրաւիրէ Հայոց պատրիարքը՝ յանդիմանելու համար զայն իր ստեղծած բարդութեանց համար:

Լսելով սակայն Մաթիէոս պատրիարքի բացատրութիւնները՝ Րէչիտ փաշա «համոզեցաւ, եւ իրաւացի գտեալ զխոհեմութիւն եւ զլրջմտ պատրիարքին, հրամայեաց նմա երթալ անճամբ առ Քանինկ դեսպան Անգլիացւոց, եւ պատմել նմա զամենայն որպէս պատմեաց ինքեան»:

Տեսակցութիւնը որ ունեցած է Հայոց պատրիարքը Անգլիոյ դեսպանին հետ՝ հետեւեալ կերպով կը պատմէ Պէրպէրեան, որ ոչ միայն ժամանակակիցն էր դէպքերուն, այլ եւ անձամբ ներկայ եղած է այդ տեսակցութեան.

«Ելեալ Մատթէոս պատրիարք անտի՝ գնաց ի Բերա ի տուն Միսաք ամիրայի, եւ հրաւիրեալ անդ զեպիսկոպոսն Անգլիացւոց, ընդ որում բարեկամացեալն էր յառաջագոյն, եւ պատմեալ նմա զայս ամենայն, աղաչեաց գնա ի միասին երթալ առ Ֆանինկ, եւ օգնել նմա ի խօսս։ Հաճեցեալ եպիսկոպոսին ընդ խնդիր պատրիարքին յանձն էառ, եւ առաքեաց զԹարգման իւր առ Ֆանինկ ազդ առնել նմա, եւ խնդրել հրաման զալ առ ինքն ընդ պատրիարքին Հայոց, եւ խօսակից լինել զկարեւոր գործոյ ինչ։

«Ընկալաւ զեսպանն զխնդիրն, եւ ժամադիր եղեւ յերկոտասաներորդ ժամու գնալ առ ինքն. եւ գնացին պատրիարքն եւ եպիսկոպոսն (ընդ որս եւ ես պատմիչս) ի պալատ զեսպանին, որ մեծաւ մարզասիրութեամբ ընկալաւ եւ պատուեաց յոյժ, եւ սկսան բանախօսիլ. եւ Մատթէոս պատրիարք պատմեաց նմա զամենայն որպէս պատմեալն էր Բէշիտ փաշային եւ զհայհոյութիւնս երիցուն զկուսութենէ Տիրամօրն ի պատրիարքարանի, եւ զուրացութիւն երկուց սուրբ խորհրդոցն մկրտութեան եւ պատարագի, զորս ընդունին Անգլիացիք եւ մերժեն Ամերիկացիք, եւ եպիսկոպոսն Անգլիացւոց հաստատեաց զամենայն զրանս պատրիարքին, որպէս թէ խորհրդով իւրով արարեալ էցէ պատրիարքն՝ զոր ինչ արարեալն է։

«Ընդ որ հաճեալ զեսպանին եւ համոզեալ, հրամայեաց թէյ եւ պաքսիմատ եւ ֆէյֆ չաքարեղէն ածել ի մեծարանս պատրիարքին, եւ կոչեալ զԲիզանի զաւազ Թարգման իւր առ ինքն, հրամայեաց նմա երթալ ի վաղիւն առ Բէշիտ փաշա, եւ հասկացուցանել նմա, թէ անմեղ է պատրիարքն Հայոց զպործոց իւրոց՝ զորս արարեալ է, ուստի եթէ չարախօսք նորին եկեալ առ ինքն ամբաստանիցեն ի նմանէ, մի՛ հաւատասցէ նոցա, այլ վանեսցէ զնոսա անարգանօք եւ յանդիմանութեամբ»(1)։

Բիզանի յաջորդ օրն իսկ ներկայացած է Բէշիտ փաշայի, եւ գոված, յանուն զեսպանին, Հայոց պատրիարքին խոհական ընթացքը։ Այսպէսով, կ՚ըսէ պատմիչը, խայտառակուեցան նորաղանդները եւ «բազում ի նոցանէ զղջացան եւ զարձան յեկեղեցի իւրեանց եւ ապաշխարեցին, եւ օր քան զօր պակասեցաւ թիւ նոցա, եւ հաշուեցաւ ընդ ամենայն ինն հարիւր երկոտասան ոգիք»։

Նորաղանդներու թիւին այս նուազումը պատճառ չեղաւ սա-

---

(1) Ա. Պէրպէրեան, «Պատմութիւն Հայոց», էջ 306–307։

կայն որ անոնք պայքարը լքեն։ Անոնցմէ 40 գլխաւորներ 1846 Յունիսին ժողով գումարելով իրենք իրենց պաշտօնական ձեւ տուին, Կոստանդնուպոլսոյ առաջին աւետարանական եկեղեցին *կազմեցին, եւ Աբրահամ Իւթիւճեանը իրենց առաջին հովիւ ընտրեցին*(1) *եւ այս կերպով «յանդուգն ձեռնարկները ու անտեղի յարձակումները չափաւորելով խոհական եւ հանդարտ գործունէութեան ձեռնարկեցին։ Այս ընթացքը աւելի օգտակար եղաւ իրենց, զի խաղաղարար ամբոխի ձեւէն հանդարտ հասարակութեան կերպը սկսան ցուցնել, եւ բողոքական դեսպաններ աւելի համակրութեամբ սկսան վարուիլ եւ գործնական պաշտպանութիւն ցուցնել»*(2)։

Բողոքականներու առաջին հովիւը՝ Աբրահամ Իւթիւճեան մահացաւ սակայն 1847 *Փետրուար 28ին, եւ անոր յաջորդեց իր եղբայրը Սիմոն, որուն գլխաւորութեամբ էր որ ինքնուրոյն եւ անկախ հաստատութեան ձեւ ու իրաւունքները ստանալու ձեռնարկներ եղան։ Լորտ Քօուլէյ որ դեսպանին բացակայութեան առժամապէս կը վարէր անգլիական դեսպանատան գործերը, ամերիկեան դեսպան Քէրի եւ Բրուսիոյ դեսպան Լըքօքի միացած եւ կաթողիկէներու համար եղած կարգադրութեան վրայ հիմնուելով, Օսմանեան կառավարութենէն խնդրեց եւ ստացաւ բողոքականներու համար ինքնուրոյն հասարակութեան իրաւունքը, որ եւ հաստատուեցաւ* 1847 *Նոյեմբեր 3ի կայսերական հրովարտակով»*(3)։

Օրմանեան հետեւեալ կերպով կը բնորոշէ հայ բողոքականներու օրինական դիրքը Թուրքիոյ մէջ. «Բողոքական հասարակութիւնը, պաշտօնական կոչմամբ Բրօթէսթան միլլէթի, *լոկ դաւանութեան վրայ հիմնուած է առանց ազգութեանց տարբերութեան, եւ բոլոր օսմանեան հպատակ բողոքականներ, ինչ ազգէ ալ ըլլան, միեւնոյն հաստատութեան կը պատկանին, եւ այսպէս ալ պահուած է մինչեւ այսօր։ Նմանապէս բողոքականութիւնը իր մէջ միակ եւ միապաղաղ մարմին մը չէ, այլ բազմաթիւ յարանուանութիւններ ունի իր մէջ, սակայն Թուրքիոյ պետական կազմակերպութեան առջեւ որեւէ յարանուանութենէ եղողներ՝ եպիսկոպոսականք, երիցականք, լուտերականք, աւետարանականք, մկրտչականք, շաբաթականք, եւայլք, միեւնոյն հասարակութեան կը պատկանին։ Իսկ* հայ բողոքական *կոչումը որ մեր մէջ մտած է, պարզապէս մեծամասնութեան հայերէ կազմուած ըլլալէն ծագում առած է, ապա թէ ոչ տիրապէս*

---

(1) Հրանտ Ասատուր, «Կ. Պոլսոյ հայերը եւ իրենց պատրիարքները», «Ընդարձակ Օրացոյց», 1901, էջ 220։

(2) Օրմանեան, «Ազգապատում», Գ., էջ 3805։

(3) Հրանտ Ասատուր, անդ։

հայ էֆ բողոքական հասարակութիւնը: Ամէն հասարակութեան պետը նոյնին եկեղեցական պետն է եղած, բայց բողոքականութիւնը եկեղեցական նուիրապետութիւն չունենալուն, վէճիլ կամ փոխանորդ անունով աշխարհական մէկ մը նոր հասարակութեան իբր ղէուխա ճանչցուեցաւ Օսմանեան կառավարութենէ: ...Բրօթէսթան կամ բողոքական հասարակութեան պետին վէճիլ կոչումը, մեր մէջ սովորաբար ազգապետ անունով փոխանակուած է, թէպէտ ո՛չ բողոքականութիւնը ազգութիւն է, եւ ոչ անոր կազմութիւնը ազգային է»(1):

... Եւ այնուամենայնիւ փրօթէսթան միլլէթին՝ զոր բողոքական միսիոնարները առեղծեցին հայ ժողովուրդին ծոցին մէջ՝ ծընունդ տուաւ խաւի մը, որ ոչ միայն կը հեռանար իր պապերու հաւատքէն, այլ հայրենի աւանդութիւններէն ալ:

Մաթէոս պատրիարքի կոնդակները ու բանադրանքները ուրիշ պտուղ չէին տուեր բայց եթէ դժբախտ էջ մը աւելցնել հայ ժողովուրդի նորագոյն պատմութեան մէջ, աւելի եւս հրահրելով կիրքերը: Ի զուր էր պարծենցեր խեղճ պատրիարքը, իր հրաժարման օրը, 1848 Ապրիլ 1ին, Գերագոյն Ժողովին մէջ թէ իր քսակէն 37·865 ղրուշ ծախսած է բողոքականութեան ծաւալումը արգիլելու համար: Ան չէր գիտեր թէ որքան ահաւոր էր մեղքի կարասը զոր իրենց հետ բերեր էին եւ զեռ պիտի չարունակէին բերել բողոքական միսիոնարները գնելու համար իր թշուառութեան մէջ չուարած հայ հոգին:

12·
ԱՄԻՐԱՆԵՐՈՒ ՀՈՒՍԿ ՅԱՂԹԱՆԱԿԸ

1848ը վերջ կը դնէ նաեւ Մաթէոս Զուհաճեանի պատրիարքութեան:

Ամիրաները՝ որոնք աթոռ բերեր էին զայն բացառիկ յոյսերով՝ չուտով ալ յուսախաբ եղան: Ան իրենց ուզածը չէր: Իր յանձնապատան բնաւորութեամբ խրաչեցուցեր էր զիրենք, եւ առիթի մը կը սպասէին զայն եւս քշելու համար իր աթոռէն՝ ինչպէս վարուեր էին բազմաթիւ իր նախորդներուն հետ:

«Ամիրայք որք սովոր էին, կը գրէ Պէրպէրեան, ի վաղ ժամանակաց հետէ անսի փոխել զպատրիարքս եւ զառաջնորդս երեւելի գաւառաց, քանիցս անգամ կամեցան ընկենուլ զՄաթէոս պատրիարք, այլ ոչ յաջողեցան· զի ամենեքին չլինէին միաբան ի մի

(1) «Ազգապատում», Գ·, էջ 3806:

սիրտ եւ ի մի խորհուրդ. ամն կամէր եւ միւսն ոչ կամէր. եւ ոչ կարէին զկիրս իւրեանց յառաջ տանել, զի անհամաձայնք գտանէին իւրերաց»(1)։

Առաջին պատրուակը իր մերժումն էր եղեր ազդեցիկ ամիրայի մը՝ Ճանիկ Փափազեանի քրոջ յուղարկաւորութեան մասնակցելու հրաւէրին, պարագայ զոր ուզեցին օգտագործել իր հակառակորդ ամիրաները, մանաւանդ անոնք որոնք այլապէս ալ ոխ ունէին իր դէմ, ինչպէս Միսաք Ամիրան՝ որ ուզեր էր Բերայի եկեղեցւոյ գետինէն մաս մը առնել եւ բախեր էր պատրիարքին ընդդիմութեան։ Ամիրաներու այս դժգոհ խումբը փորձեց այն ատեն վար առնել պատրիարքը, բայց չյաջողեցաւ, որովհետեւ ուրիշ խումբ մը, որուն գլուխն էր Ճէզայիրլեան, համաձայն չեղաւ։ Իսկ պատրիարքը՝ որուն հրաժարականը ուզելու գացեր էին՝ յայտարարեց թէ անարդական նման ձեւերով հրաժարիլ կը մերժէ։ Այս կը պատահէր 1848 Ապրիլին։

Հազիւ հինգ ամիս անցած՝ նոյն տարուան Սեպտեմբերին, ուրիշ միջադէպ մը նորէն գրգռեց ամիրաները, որոնց գլուխը այս անգամ Ճէզայիրլեան ինքն էր։ Պատրիարքը մերժեր էր ամիրաներուն յայտնել անունը նուիրատուի մը որ 50 հազար գրուշ բերեր յանձներ էր իրեն յատկացուելու համար կրթական նպատակներու եւ որ խնդրած էր գաղտնի պահել անունը։ Այդ նուիրատուն Պօղոս Օտեանն էր։ Այս աննշան պարագան՝ առիթ կ'ըլլայ որ ամիրաները իրենց հանդէպ անվստահութիւն սեպեն պատրիարքին ընթացքը, եւ Ճէզայիրլի ուղղակի երթայ մեծ-եպարքոս Րէշիտ փաշայի մօտ, որուն սեղանաւորն էր, եւ պատրիարքը ամբաստանէ իբրեւ «առ ոչինչ համարող» ժողով մը որ հաստատուած էր արքունի հրովարտակով։

«Յայնժամ, կը պատմէ Պէրպէրեան, Րէշիտ փաշա կոչեաւ զԹարգման իւր զՅակոբ Կրճիկեան, պատուիրէ նմա գնալ պատրիարքն եւ ասել, զի գրեսցէ զհրաժարական իւր ի Բ. Դուռն, եւ գնացեալ ի տուն իւր, հանգիցէ առ ժամանակ մի ի սրտամաշ հոգւոց կառավարութեան ազգին. իսկ եթէ յամառեալ ի կամս իւր ոչ տայցէ զհրաժարականն, անտրդանօք հանիմ զնա եւ աքսորիմ»(2)։

Մինչ այդ, ամիրաները հաւաքուած էին պատրիարքարանի մէջ՝ յաջորդի մը ընտրութեան համար։

Եւ ահա «լուր եհաս ի վաճառանոցն (չուկան), կը գրէ ժամանակակից պատմիչը, եւ սկսան արհեստաւորք խումբ խումբ իջանել

(1) Պէրպէրեան, անդ, էջ 359։

(2) Պէրպէրեան, «Պատմութիւն», էջ 361։

ի պատրիարքարանս. եւ լցան զեղան ի Մայր Եկեղեցւոջն եւ ի պատրիարքարանին. եւ գլխաւորքն ի նոյին ելին ի վեր, յառաջոյ իւրեանց ունելով զգինեպան Իսկէնտէր զայրն ճարտարախօս, եւ սկսան աղաղակել»(1):

Ցուցարարները կը պահանջէին Մատթէոս Զուհաճեանը բերել վերստին աթոռ, թէեւ պետութեան ներկայացուցիչը կը պնդէր թէ անդառնալի է պետութեան հրամանը:

«Յայնժամ գինեպան Իսկէնտէր պատասխան տայ քարտուղարին եւ ասէ ցնա. ժողովուրդս այս խնդրէ, զի եթէ անհնար է Մատթէոս պատրիարքին վերադառնալ, Յակոբոս եպիսկոպոս առաջնորդն Եւդոկիոյ լիցի պատրիարք. կամ Մատթէոս եւ կամ Յակոբոս. զայլ ոք ոչ ճանաչիմք եւ ոչ ընդունիմք, թէեւ յերկնից իջեալ իցէ: Ընդ այս բան նորա աղաղակեցին միահամուռ ժողովուրդքն, թէ զՅակոբոսն խնդրեմք, Յակոբո՛ս, Յակոբո՛ս: Եւ քարտուղարն խոստացաւ նոցա կատարել զխնդիր նոցա, եթէ ցրուեսցին եւ գնասցին ի տեղիս իւրեանց:

«Եւ ել ամբոխն արտաքոյ պատրիարքարանին, եւ կային առ դրան Մայր Եկեղեցւոյն. եւ ամիրայք ակամայ կամօք զիջան յընտրութիւն ժողովրդոցն, եւ ստորագրութեամբ իւրեանց որոշեցին զՅակոբոս»:

Եւ սակայն դեռ ուժեղ կը մնային հայ ամիրաները իրենց վերջին գալարումներուն մէջ, եւ երկար պիտի տեւէր անոնց հոգեվարքը:

13.
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴԱՏԸ ԿԸ ՇԵՂԻ ՀՈՒՆԷՆ

Դարուն առաջին կէսը փակելէ առաջ՝ ստիպուած ենք պահ մը կանգ առնել այն զարհուրելի անցքերուն վրայ որոնք ալեկոծեցին Հայոց Աշխարհը Մատթէոս պատրիարքի օրով եւ որոնք չուարման մատնեցին Պոլսոյ հայ ղեկավարութիւնը եւս, դէպքեր՝ որոնք պիտի գային նոր վիհ մը բանալ հայ եւ քիւրտ ժողովուրդներու միջեւ եւ իր հունէն պահ մը շեղեցնել հայկական դատը:

Մէկ կողմէ վերջին սուլթաններուն օրով կատարուած բարեկարգութեան փորձերը որոնք յոյսերով ողողեր էին նաեւ Հայը եւ միւս կողմէ դառնութիւնները զորս հայ տարրը դարերէ ի վեր կը կրէր քիւրտ ցեղապետներու ճնշումներուն երեսէն, հայութեան եւ մանաւորաբար իր ղեկավարներուն մէջ տրամադրութիւն մը հրա-

(1) Աւետիս Պէրպէրեան, «Պատմութիւն Հայոց», էջ 365:

հրած էին օսմանեան հովանաւորութեան ապաւինելու՝ քրդական բռնութիւններէն ազատելու համար:

Այնպէս որ քիւրտ համբաւաւոր երկու աշիրաթապետներու՝ Խան Մահմուտի եւ Պետերխան պէյի ասպատակութիւնները, որոնք ծայրայեղ չափերու հասած էին քառասնական թուականներու վերջերը, Պոլսոյ հայ վարիչները մղեցին որ պետութեան պաշտպանութեան ապաստանին՝ հարստահարուող հայ շրջանները ասպատակներու նախճիրներէն փրկելու համար:

Վաւերական միակ աղբիւրը որ 1847 տարուան դէպքերը մեզ կը պատմէ՝ Աւետիս Պէրպէրեանն է, ժամանակակից պատմիչ՝ որ պատրիարքարանի շրջանակներուն հետ իր ունեցած կապերով բնականաբար իրազեկ էր ազգային բոլոր անցուդարձերուն:

Ան հետեւեալ կերպով կը պատմէ միջամտութիւնը զոր օրուան պատրիարք Մատթէոս Չուհաճեան կատարեց պետութեան մօտ.

«Քանի ամօք ինչ յառաջ անդուրմ եւ ապստամբ ազգն Մարաց ունելով ի գլուխ իւրեանց զԽան Մահմուտ եւ Պէտէրխան պէյ, հարստահարեցին զբնակիչս Վանայ եւ Տարօնոյ եւ շրջակայ գիւղօրէից, կողոպտէին զվանօրայս եւ զեկեղեցիս, կեղեքէին եւ սպանանէին, եւ կուսակալն Կարնոյ եւ բդէշխն Վանայ յանդէտս լինէին գշարագործութեանց նոցա. եւ ոչինչ փոյթ էր նոցա, թերեւս եւ ինքեանք առնուին զբաժինս իւրեանց յաւարէ անտի՝ զոր կողոպտէին նոքա, եւ ոչ գդէմ ունէին նոցա կա՛մ պատերազմաւ եւ կա՛մ ահացուցմամբ:

«Լուեալ զայդ սոյն Մատթէոս պատրիարք, բողոքս եբարձ երկիցս ի Բ. Դուռն, եւ յերրորդումն նուագի գրեաց, եթէ բնակիչք Վանայ ոչ կարելով այլեւս տոկալ անմարթ տառապանաց՝ զոր հասուցանեն Մարք ի վերայ նոցա, որոշեալ են ի միջի իւրեանց խոյս տալ ընտանեօք հանդերձ եւ գաղթել ի Ռուսաստան, եւ որովհետեւ ինձ յանձնեալ է բարձրագոյն տէրութենէ ձերմէ հսկել ի վերայ նոցա, եւ զգուշանալ ելից եւ մտից նոցին, պարտ անձին վարկայ կանխաւ ազդ առնել տէրութեան ձերում, զի մի առ յապայս յանցաւոր գտանիցիմ առաջի ձեր»(1):

Պատմիչը կը գրէ յետոյ թէ Բ. Դուռը, սոյն դիմումին ընթացք տալով, արշաւախումբ մը ղրկեց յիշուածներուն վրայ Օսման փաշայի գլխաւորութեամբ, արշաւանք որուն մանրամասնութիւնները մեզ ծանօթ են ժամանակակից ուրիշ աղբիւրներէ ալ, որոնք կը պատմեն թէ Օսման փաշայի 100 հազարի հասնող բանակը յաջողեցաւ ի վերջոյ ապստամբները ճզմել, գերի առնելով անոնց երկու

(1) Աւետիս Պէրպէրեան, «Պատմութիւն Հայոց», էջ 321–322:

պետերը։ Ինչ որ հայ պատմիչէն կ՚իմանանք, հայոց մասնակցութիւնն է այդ կռիւներուն մէջ, օսմանեան բանակի կողքին։

Ահա Պէրպէրեանի տողերը ի մասին հայոց մասնակցութեան Պէտէրխանի դէմ կատարուած արշաւանքին մէջ.

«Յայնժամ գրեաց եւ Մաթէոս պատրիարք առ առաջնորդս Տիգրանակերտի, Բաղէշու, Բալուայ, Կարնոյ եւ Վանայ, զի ժողովուրդք իւրեանց եղիցին ի վրէժխնդրութիւն այնչափ տառապանացն՝ զորս կրեցին մինչեւ ցարդ. յամենայնի օգտակար լիցին եւ ծառայեսցեն արքունի բանակին, եւ զհաւատարմութիւն իւրեանց ցուցցեն իրօք առաջի արքայի։

«Ժողովեցան Հայք Վասպուրական աշխարհին, եւ մարտ եղեալ յարձակեցան ի վերայ Ճէզիրէ նահանգին, ուր որջացեալ ամրացեալ կային յանառիկ վայրս գլխաւորք բարբարոսաց, եւ այնչափ ի նեղ արկին զՊէտէրխան պէյ նոցա, մինչեւ յոգիս լինել նման ապաստան, եւ յուսահատեալ յանձնեաց զինքն սպարապետ Օսման փաշային հանդերձ իւրով գերդաստանաւն, որ խսկ եւ խսկ առաքեաց զամենեսին զնոսա ի Կոստանդնուպոլիս, եւ տիրեաց ամրոցի նորուն, եւ Պէտէրխան պէյ աքսորեցաւ ի Կրետէ կղզին ընտանեօք իւրովք։

«Իսկ Խան Մահմուտ գլխաւորն Մարաց ըմբռնեալ ի Վանցի Հայոց եւ կալանաւորեալ յանձնեցաւ ի ձեռս Օսման փաշային, եւ ածեալ ի Կոստանդնուպոլիս ընտանեօք իւրովք աքսորեցաւ ի Սիլիստրէ. եւ բազումք յապստամբացն մատնեցան ի սուր, եւ մնացեալքն ցրուեցան ի կողմանս Ռուսաց եւ Պարսից»(1)։

Պէրպէրեան, այլուր(2), Պէտրխան խանի Կրետէ աքսորումը կը նշանակէ 1847 Յուլիս 20ին, իսկ նոյն տարուոյ Սեպտ. 19ին կը դնէ Մահմուտ խանի աքսորը Սիլիստրէ։

Քիւրտ ապստամբներու ջախջախիչ պարտութիւնը ցնծութեամբ ընդունուեցաւ Պոլսոյ մէջ։ Մաթէոս պատրիարքի հրամանով գոհաբանական աղօթքներ կատարեցին հայ եկեղեցիները, եւ ինքը Սուլթանը ներքինապետ Թայֆուր աղայի ձեռքով գոհունակութեան գիր ուղղեց այդ առթիւ Հայոց պատրիարքին։ Ինչ որ սակայն բացառիկ շահեկանութիւն կը ներկայացնէ՝ կոնդակն է զոր Մաթէոս պատրիարք աշխարհաբար լեզուով ուղղեց գաւառի թեմերուն(3)։

Իր այդ կոնդակին մէջ Հայոց պատրիարքը քիւրտերուն վրայ կը բեռցնէ տառապանքը՝ զոր հարիւրաւոր տարիներէ ի վեր կը կրէին Թուրք լուծի ներքեւ.

---

(1) Անդ, էջ 322։

(2) Պէրպէրեան, անդ, էջ 555։

(3) Պէրպէրեան, «Պատմութիւն», էջ 323–326։

«Ցայսմնէ ի բարեպաշտութեան ձեռամբ, որ մեր սիրելի հայրենիքը՝ Հայաստան աշխարհք՝ որ ամենայն աշխարհաց եւ ազգաց առջեւ Հայոց ազգիս պարծանք մըն էր իրեն անհամեմատ եւ աննման ձիրքերովը, այսքան հարիւրաւոր տարիներէ ի վեր ապստամբ եւ աշխարհաւեր Քրդաց անօրէն եւ անպութ բռնակալներուն ձեռքը ինկած մառնուած, ուրկէ եւ անդադար կը զարձեր, եւ անմռունչ բարբառով կու լար կ՚ողբար իւր սիրելի զաւակունքը՝ ազգմիւս ազգս Հայոց, որ այն մարդակերպ գազաններուն պատառուղ ժանեացը արս ինկած էին տարաբաղդութեամբ»։

Կոնդակը կը յարէ ապա թէ Նախախնամութիւնը մեզքեցաւ «Հայոց աշխարհին վրայ, որ այս վայրենի Քրդաց անասուններուն առթ եւ ճարակ էր եղեր», ինչպէս որ «առաջնատեղծ մարդոյն ամենագիտակից բնակութիւնը այս գազաններուն արջ էր զարձեր», եւ «չարժանց ի գութ եւ ի կարեկցութիւն բարեզուէթ եւ բարեխնամ Մալթեան Ազգաթիւլ Մեհեթա արքային», որ «հրամայեց այս աշխարհին ազատութիւնը այն անիրաւ բռնաւորներուն ձեռքէն»։

Հայոց պատրիարքը յիշելով յետոյ հակումներն ու ազօթքները որոնք պիշէր ցիրկ տեղ ունեցեր էին Հայ եկեղեցիներուն մէջ, կ՚ըսէ թէ Աստուած լսեց «պարտաւանց անմեղ ազգայոց թաթամաթօս բարերանութիւնը եւ քաշանայից յաւուրկ եւ ջերմեռանդ եւ արտասուալից բազկատարած բարեմազթութիւնը, ձգեց վախ եւ երկիւղ մը թշնամեաց խումբերուն մէջ, կարգալուս ըրաւ այն բռնաւորներուն պլիսաւորներ Ճան Մատմուազ եւ Պէաէրխան պէյ, որոնք ընդհանուր զօրապետին ձեռքը ինկած յաւուրհատ եւ ամօթահար, իրենց կենացը խնայել կը խնդրէին, եւ շնորհեց այս մեծապատիւ եւ աքանչելի յաղթութիւնը Նորին Կայսերական Վեհափառութեան բարձր անունին եւ տօթ տրամանին, որով եւ ազատեցաւ Հայաստան աշխարհը աս պատն վիճակէն, աս անտանելի գերութենէն, եւ կը յուսամք, որ այսուհետեւ կը նորոգի կը պայծառանայ, եւ իւր առջին աքանչելի տեսիլը եւ վիճակութիւնը կ՚ստանայ շնորհիւ բարեզուէթ եւ ողորմած արքային մերոյ աշխարհակէն եւ մարդասէր բնաւորութեանը»։

Մատթէոս պատրիարք իր այդ կոնդակին մէջ հետեւեալ կերպով կը հաղորդէ իր հօտին՝ դժունակութիւնը զոր Հայոց հետաքրքրութիւնը առթած է օսմանեան պահակային.

«Ձեզէք հմա եւ մտածեցէք այս առաջիկայ խօսքիս վրայ, որ պիտի ծանուցանեմ ձեզ ամենեցուն. որ երբոր մտածէք այնչափ աւելի պիտի զարմանաք եւ ապշիք վեհափառ թագաւորին մերոյ անհամեմատ սիրոյն եւ յաւուրհ խնամոցը առաւելութեանը, որ ունի Հայոց ազգին վրայ. զանոնի Նորին Կայսերական Վեհափառութիւնը լսելով եւ իմանալով մեր բարեհաճած ազօթքն եւ խնդրուածքը որ

ըրինք աս յաղթութեանս համար, եւ մեր ուրախութիւնը եւ անպատմելի խնդութիւնը աւելի եւս չատցնել ուզելով եւ ինքն ալ ուրախակից ըլլալով մեզի, ամսոյս Նոյեմբեր 22ին Շաբաթ օրը՝ իր առաջնակայ սիրելի պաշտօնատարներէն մէկ հաւատարիմ մտերմին ձեռօքը հրաման խրկեց նուաստութեանս ի պատրիարքարանս»:

Ահա եւ խօսքերը զոր Սուլթան Մեճիտ իր ներկայացուցչին բերնով ուղղած է եղեր Հայոց պատրիարքին.

«Ձեր աղօթքը եւ խնդրուածքը՝ որ ըրիք իմ այս բարեյաջող յաղթութեանս վրայ, լսեց Աստուած եւ ընդունեց, եւ չնորհք ըրաւ իմ թագաւորութեանս ատ փառաւոր յաղթութիւնը, որուն կը բաղձայի իմ Աստուածատուդ հպատակներուս կատարեալ հանգստութեանը համար: Արդ՝ դո՛ւն պատրիարք, քու բոլոր ազգիդ խապար տաս եւ իմացընես, որ ես ալ ուրախ եմ ձեզի հետ, եւ ընդունելի եղաւ իմ թագաւորութեանս ձեր կատարեալ հաւատարմութեան սէրը եւ փափագը, եւ իմ փառահեղ թագաւորութեանս առջեւ ներկայացեալ տեսածի պէս եմ բարեմտութեան հանդէսը՝ որ ըրիք եւ կ'ընէք. Աստուած ամենաբարին իւր չնորհօքը պահպանէ զձեզ զամենեսին»:

Սխալ պիտի ըլլար ենթադրել որ միմիայն Հայոց պատրիարքին դիմումով եւ ան ալ իր հայ հպատակներուն պաշտպանութեան համար Սուլթանը 100 հազարնոց բանակ մը ղրկեր էր քիւրտ ասպատակներուն վրայ: Նախ որ վաղուց է կը չարունակուէին անոնց հարստահարութիւնները կայսրութեան արեւելեան չրջաններուն մէջ. եւ յետոյ, անանք պատուհաս էին նոյն իսկ իր կայսրութեան համար, եւ կրնային աղետաբեր ըլլալ անոր ալ: Այնպէս որ որքան ալ պետութեան չահերուն համար մտահոգիչ ըլլար Հայոց նոր արտադպիր մը դէպի Ռուսաստան,— արտադպիր զոր անխուսափելի ցոյց կու տար Հայոց պատրիարքը իր դիմումին մէջ,— եւ որքան ալ հայոց մասնակցութիւնը թուրք բանակին կողքին՝ համապատասխան ըլլար Օսմանեան պետութեան չահերուն, որովհետեւ խրամատը պիտի լայնցնէր եւ ատելութիւնը աւելի պիտի խորացնէր երկու հպատակ տարրերու միջեւ, այնուամենայնիւ Բարձրադոյն Դուռը այս արչաւանքը պիտի չկազմակերպէր եթէ վտանգուած չըլլային իր իսկ չահերը:

Այդ արչաւանքը երկար ատենուան մը համար անվտանգ դարձուց արդարեւ քիւրտ տարրը, յաջողելով միեւնոյն ատեն աւելի եւս թշնամացնել հայն ու քիւրտը: Պոլսոյ հայ վարիչներուն թրքասիրութիւնը՝ ինչ չարժառիթ ալ ունեցած ըլլար եւ հայոց մասնակցութիւնը քիւրտերու դէմ մղուած կռիւներուն մէջ որքան ալ դրերով կուտակուած զայրոյթէ մը բխէր, չէր կրնար չազդել հայ եւ քիւրտ յետագայ յարաբերութեանց վրայ, այնպէս որ, ինչպէս դի-

ակ կա ասոր հայ պրոտ մը Պարսոյ հայ վարիչներուն թիւրքախոհութեան չարժառիթները վերլուծած առեն, «Հայոց եւ թիւրքաց պատմութիւնը 1848ին կիսոյ պինդակ փուլերէ անցաւ։ Թուրքին, թիւրքի եւ հայու այս հանդիպման բազաքական խորին մէջ չհասուորը թուրքը եղաւ, եւ խորհուրդը կամ սխալուորը՝ հայն ու թիւրքան եղան»։

Մատթէոս պատրիարք առանձին չէր անչուշտ իր կառավարման վիճակներուն մէջ։ Ճիշդ այն տարին երբ թիւրքաց դէմ արշաւանք կը տարբէր թուրք բանակը, պատրիարքը միահեծան չէր արդէն պատրիարքարանի մէջ, եւ իր իրաւասութիւններէն շատ բան դիջած էր արդէն ապրին հոգեւոր եւ աշխարհական երեւելիներուն, ինչպէս եւ արհեստաւոր դասին առանձակ մը ներկայացուցիչներուն։ Արդարեւ սուլթանական հրովարտակով 1847 Մայիս 20ին պատրիարքարանի մէջ հաստատուեր էին, ապագային գործերուն ընթացք տալու համար, դպրոց մը մարմիններ, Հոգեւոր Ժողովը նախ՝ իր 20 եկեղեցական անդամներով, եւ Քազաքական Ժողովը, նոյնպէս 20 անդամներով, որոնցմէ 10ը ամիրաներ էին եւ 10ը արհեստագիտներ։ Որքան ալ Պարսոյ պատրիարքները դեռ հաչուուած չըլլային նոր ալիքին հետ որ պատրիարքարանի կը խուժէր դարձեալ, չէին կրնար ինքնապաշտ նոմադանդարկ բլլալ բացառիկ քայլերու որպիսին էր հայոց մասնակցութիւնը թիւրքաց դէմ մղուող արշաւանքին։

***

Հայ եւ թիւրք յարաբերութեանց այդ ճգնաժամ պահուն մարդ մը յայտնուեցաւ կանկարծ որ տարբեր տեսակ դէպքերը, մարդ մը որ փոքրիկ իր ժամանակին տակտ անցնել եւ որ տակտին չհասկցուեցաւ։ Այդ մարդը Մկրտիչ Նալպանտեան էր, ճիշդ այն մարդը զոր Պարոնեան պիտի անմահացնէր իր «Ազգային գործեր»ուն մէջ տարբեր երեւոյթի տակ։

«Հայերս չենք կրցած քաղաքակրթութեան ճամբուն մէջ մեզի հետ քալեցնել թիւրքերը եւ անոնց հետ լեզու մը գտնել հասկացողութեան, կիր պրկ Ալթօյաճեան։ Երբ պատկերը թէ ալեւոր էր պարծակիչ՝ արդէն իրարմէ շատ հեռու մնացած էինք։ Նայն իսկ ալեւոր է խոստովանիլ թէ հայրապետական կեդրոնը մեր մէջ պտուտած են անհատներ որ ժամանակով բացառիկ խորհուրդ կանգնելէն ճիշդ մը պահու ձեռնարկներ ըրած են, բայց չեն յաջողած։

«Ազգային ծրագիր մըն էր այն որ անցեալ դարու քառասունական թուականներէն սկսեալ իրագործել աշխատեցաւ իր ժամանակակիցներէն շատ մը կամ բնաւ չհրանուած անձ մը, «Հրաչեայ»

մականուանեալ Մկրտիչ եպս. Տիգրանեան, Տիարպէքիրի եւ Քիւրտիստանի առաջնորդը: Անիկա փոխանակ քաջալերութիւն գտնալու, հալածուեցաւ, ինչպէս սովորաբար կը պատահի ամէն հայու որ օգտակար, բայց յանդուգն գաղափար մը կը յղանայ:

«Տիգրանեան Մկրտիչ եպս.ի ծրագիրն էր ինչպէս քրտախօս հայերը, նոյնպէս նաեւ քիւրտերը դնել քաղաքակրթութեան ճամբուն վրայ, հայ տառերով անոնց կարդալ-գրել սորվեցնել: Մկրտիչ եպս. Տիգրանեան որ 1839 Դեկտ. 10ին կրօնաւոր ձեռնադրուած էր, 1841ին, այսինքն՝ Սահմանադրութենէն ալ առաջ, կազմած է կանոնագիր մը Քիւրտիստանի առաջնորդութեան եւ վանքերու կազմակերպութեան համար, որ իր տեսակին մէջ իրր նորութիւն կրնայ ապացոյց մը համարուիլ Տիգրանեանի խելքին ու ճարտարութեանը(1):

«1844ին քիւրտերուն հարստահարութեանց վերջ տալու համար ձեռք բերաւ չորս ֆերմաններ(2), եւ մեծաքանակ դիրքերով բեռնաւորուած՝ գարձաւ Տիարպէքիր, ուսում տարածելու համար հարստահարող ժողովուրդին մէջ, ինչ որ կը նշանակէր բառնալ պատճառը — տգիտութիւնը — ջնջելու համար արդիւնքը՝ որ էր հարստահարութիւնը: Անիկա ապահովաբար համոզուած էր թէ հրովարտակներ կամ ճնշողական ուրիշ միջոցներ ուղղակի նպատակին չէին ծառայեր: Պէտք էր ժողովուրդին դիտակցութեան դիմել եւ աստիճ միայն ու միայն քաղաքակրթութեամբ կրնար երթալործուիլ: Նախ պէտք էր զանոնք լուսաւորել, մնացածը ինքնին պիտի կատարուէր: Ուստի դպրոցներ բանալու ձեռնարկ ըրաւ»(3):

Մենք դեռ պիտի հանդիպինք իրեն՝ իր յետագայ փորձերուն առեն:

*
* *

Պէտք էր նոր դէպքեր պային սրպէսզի հայկական դատը դարձեալ մտնէր իր հունը, եւ Պոլիս տէր կանգնէր անոր:

Այդ պիտի տեսնենք իր տեղին:

---

(1) Մկրտիչ Վրդ. Տիգրանեան, «Հայելի գործոց», 1864, էջ 9–16:

(2) Անդ, էջ 22:

(3) Արշակ Ալպօյաճեան, «Քրտական ազգութեան նկարագիրը եւ գեղակցական յարաբերութիւններ Հայոց հետ», «Հայրենիք», 1931 Օգոստոս, էջ 100–101:

14.
ՊՈԼԻՍ ՈՒ ՄԱՅՐ-ԱԹՈՌԸ

Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան կապը Մայր Աթոռին հետ այնքան ալ սիրալիր չեղաւ այս շրջանին:

Երկու աթոռներու միջեւ սառն յարաբերութիւնները մասամբ հետեւանքն էին ստեղծուած քաղաքական կացութեան: Յորմէհետէ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութիւնը անցած էր ռուս թեւարկութեան տակ՝ Պոլիս ստիպուած էր վերապահ դիրք բռնել Մայր Աթոռի հանդէպ:

Այնպէս որ 1828 թուականէն ասդին կաթողիկոսի անուան յիշատակութիւնն իսկ դադրած էր Թուրքիոյ մէջ, եւ Էջմիածնէն որեւէ եպիսկոպոս չէր տեսնուած Պոլիս «Ռուսիոյ եւ Բարձրագոյն Դրան մէջ եղած անբաւականութեան պատճառով»(1):

Իրականին մէջ Պոլիս պժգոհ մնալու ուրիշ պատճառներ ալ ունէր: Իր հեղինակութիւնը վաղուց է անտես սկսեր էր առնուիլ Էջմիածնի մէջ, նոյնիսկ մայրաքաղաքը ռուս թեւարկութեան տակ անցնելէ առաջ: Կաթողիկոսներու ընտրութեանց առեն, ուր Պոլսոյ տրամադրութիւնն ու կամքը մեծ դեր խաղացեր էին դարերէ ի վեր, սկսած էր արհամարհուիլ Պոլսոյ ձայնը: 1809ին, օրինակ, միմիայն Էջմիածնի Միաբանութեան հաւանութեամբ կաթողիկոս հռչակուած եւ վաւերացուած էր Եփրեմ Ձորագեղցին, ու խրամատ սկսեր էր այսպէս բացուիլ երկու աթոռներու միջեւ:

Եփրեմի յաջորդին՝ Յովհաննէս Կարբեցիի ընտրութիւնը եւս, 1831 Մարտ 16ին, կատարուեր էր առանց Թուրքիոյ Թեմերուն մասնակցութեան, եւ այս անգամ եւս միմիայն հոգեւորականներու ձայնով: Ռուս իշխանութիւնները նախընտրած էին այս ձեւը, ամէն գնով յաջողցնելու համար ընտրութիւնը իրենց ընտրելիին՝ որ Կարբեցին էր եւ կանխելու համար որեւէ հաւանականութիւն ի նպաստ Աշտարակեցիին: Անոնց տեսակէտն այն էր որ Ռուսիոյ սահմաններէն դուրս ապրող հայութեան հաւանութիւնը առնուի յետոյ, եւ նորընտիր կաթողիկոսը կոնդակներ յղէ Տաճկաստան եւ Պարսկաստան, ռուսական դեսպաններուն ալ յանձնարարուի հաւանութեան պէտքը պատրաստել տալ, եւ վերջապէս Կ. Պոլսոյ, Սսոյ, Աղթամարի եւ Երուսաղէմի աթոռներուն դեկուցուի թէ եղած կարգադրութիւնները միայն այս անգամուան համար են, ստիպողական

(1) Ա. Երիցեան, «Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութիւնը եւ Կովկասի Հայք», Բ., Թիֆլիս. 1895, էջ 31:

պարապանեբու եւ պահանջուած պղուչաւորութիւններու պատճառով(1):

Դժուար էր անշուշտ, Կարբեցիին համար, Թուրքիոյ Թեմերուն անտեսման պնով կաթողիկոս ընտրուելէ յետոյ, պաշտօնական կապ սկսիլ Պոլսոյ աթոռին հետ, մանաւանդ որ նման կապ մը բարեպատեհ ալ չէր Ռուսիոյ եւ Թուրքիոյ միջեւ գոյութիւն ունեցող յարաբերութեանց տեսակէտով ալ: Ան պահ մը յուսաց որ միւռոնի օրհնութիւնը, զոր որոշած էր կատարել 1832 Մայիսին, առիթ մը կ'ըլլայ որպէսզի սերտանան կապերը: Դուրսէն եկողներ քիչ եղան սակայն: Կարբեցին մտածեց այն առեն եպիսկոպոսի մը ձեռքով միւռոն ղրկել Պոլիս եւ Թուրքիոյ վիճակներուն, բայց նման ձեռնարկի մը համար պէտք եղաւ որ ռուս կառավարութիւնը Թուրք չրջանակներու հետ բանակցի երկար: Եպիսկոպոսի դէպքերը պատճառ եղեր էին որ ձգձգուին այդ բանակցութիւնները:

1833 Յուլիս 12ին վերջ դնած ըլլալով եկիպտական տագնապը եւ բնականոն վիճակ ստեղծուած ըլլալով քաղաքական կացութեան մէջ, եւ մանաւանդ մտերմական կապեր Ռուսիոյ եւ Թուրքիոյ միջեւ, Յովհաննէս Կարբեցի վերսաին ձեռք առաւ Տաճկահայոց վրայ եւս իր իրաւասութիւնները տարածելու փորձերը· իր յաւակնութիւնները ան կ'ամփոփէր չորս առաջարկներու մէջ՝ որոնք յատուկ կոնդակով պիտի հաղորդուէին Պոլսոյ ազգային իշխանութիւններուն, մասնաւոր պատգամաւորի մը ձեռքով, որ Բարսեղ եպիսկոպոսն էր: Այդ չորս առաջարկներն էին՝ կաթողիկոսի անունը յիշել պատարագի եւ ժամերգութեան մէջոցին, երեք տարին մէկ անգամ միւռոն բաշխել տաճկահայ Թեմերուն, էջմիածնի համար դանձանակ հաստատել տաճկահայ եկեղեցիներու մէջ, էջմիածնի կողմէ կ. Պոլսոյ մէջ մնայուն «վերահսկող գործակալ» մը պահել:

Սոյն առաջարկները՝ որոնք Կովկասի կառավարիչ Ռոզէնի միջոցաւ ներկայացուած էին Փեթերսպուրկ՝ մասամբ միայն հաւանութիւն գտան: Նախարարը դէմ եղաւ որ յատուկ պատգամաւոր ղրկուի Պոլիս, եւ յանձնարարեց Ռոզէնի որպէսզի կոնդակները պատրիարքարան ղրկուին Պոլսոյ ռուս դեսպանին միջոցաւ: Այսպէս ալ եղաւ: Անոնք պատրիարքարան յանձնուեցան 1834 Հոկտեմբերին:

Պոլսոյ ռուս դեսպանը 1835 Փետրուար 6ին հաղորդած է իր կառավարութեան թէ Պոլիս սիրով կ'ընդունի կաթողիկոսին առաջարկները բացի մէկէն· կը մերժէ որ էջմիածին Պոլսոյ մէջ իր լիազօր մնայուն ներկայացուցիչը ունենայ:

---

(1) Օրմանեան, «Ազգապատում», Գ·, էջ 3607:

Ակնարկելով Էջմիածնի մէջ առեղծուած այն տպաւորութեան թէ Պոլսոյ եւ Երուսաղէմի պատրիարքները «խաղ են խաղում» եւ կը ջանան «խուսափիլ նորա իրաւասութիւնը ճանաչելուց»(1), *Օրմանեան դիտել կու տայ թէ Թիւրիմացութիւնը իրաւասութեան ձեւի վրայ էր. Տաճկահայերը Մայրաթոռոյ իրաւասութիւնը* հոգեւորական *կ'իմանային, իսկ Էջմիածին անոր* նիւթական *իմաստ կու տար, մինչ օսմանեան օրէնսդրութիւնը անձի եւ ինչքի վրայ նիւթական իրաւասութիւնը օտարահպատակի չէր ներեր: Տաճկահայեր կ'աշխատէին այդ ուղղութիւնը պաշտպանել առանց Էջմիածնի գերագահութիւնը ուրանալու»*(2)*: Անկէ զատ Տաճկահայերը վերապահ ըլլալու պատճառ ունէին. անոնք կը գտնուէին այն լուրերու ազդեցութեան տակ թէ Կարրեցի ինքն է սարքած Եփրեմ կաթողիկոսի հրաժարումը աթոռէն եւ Աշտարակեցիի մեկուսացումը նոր կաթողիկոսի ընտրութեան առեն*(3)*: Կարրեցի Տաճկահայոց կասկածները փարատելու համար յանուն միաբանութեան հանրագիր մը յղեց Պոլիս 1834ի վերջերը Պոլսոյ ռուս դեսպանին միջոցաւ, բայց ան որեւէ ուժ չունեցաւ որովհետեւ «գրուած է եղել անվայել ձեւերով եւ կոշտ լեզուով», այնքան որ դեսպանն իսկ յանձնարարած է կաթողիկոսին որպէսզի չգործածէ «ամբարտաւանութեան եւ կշտամբանաց լեզուն, որ բացի գրգռելուց ոչինչ նպատակի չի հասցնում», կարծիք զոր կրկնացուցած է նաեւ ռուս արքունիքը հրամայելով որ «Էջմիածնի գրութիւնները առ Կ. Պոլսոյ պատրիարքները նախապէս քննուին ներքին գործոց նախարարութեան», ինչպէս որ Ռուսիոյ վարչապետն ալ հրահանգ պիտի տար թէ «այսպիսի գործերում չպիտի տեղի ունենան ոչ անմտադիր խուճապումն եւ ոչ ալ տհաճութեան ձեւեր, այլ հարկ է յառաջ ընթանալ զգուշութեամբ եւ խոհեմաբար»*(4)*:*

Ապարդիւն անցան Կարրեցիի բոլոր փորձերը Պոլսոյ պատրիարքութիւնը իրեն ենթարկելու: Ոչ կրցաւ իր անունը յիշել տալ Թուրքիոյ հայ եկեղեցիներուն մէջ, ոչ ալ պատուիրակ ղրկել Պոլիս: Իր անփառունակ կաթողիկոսութիւնը մայր աթոռին մէջ իր առեղծած հոգերով, որոնց արձագանգը սուլթաններու մայրաքաղաքն ալ կ'երթար, չարունակեց Պոլիսը վերապահ ըլլալ դէպի Մայր Աթոռ: Վրայ եկաւ եւ Պոլոժենիան, զոր նոյն այս կաթողիկոսին օրով ռուսները պարտադրեցին հայ եկեղեցիին՝ այլապէս ալ խորտակելով ա–

---

(1) Ա. Երիցեան, անդ, էջ 61:

(2) Օրմանեան, «Ազգապատում», Գ., էջ 3657:

(3) Ա. Երիցեան, անդ, էջ 3658:

(4) Ա. Երիցեան, անդ, էջ 58-71:

նոր աւանդութիւնները, եւ չարունակեց խոր պահել խրամատը երկու աթոռներուն միջեւ: Պոլիս միշտ կը խրաչէր էջմիածնէն՝ երբ 1842ին աչքերը փակեց Կաբրիէլին:

Ներսէս Աչտարակեցիի ընտրութեան առեն եւս, 1843 Ապրիլ 17ին՝ արհամարհուած էր Թուրքիոյ հայութեան ձայնը: Ընտրութեան կը մասնակցէին սինոդին ութը անդամները, եօթը անդամներ էջմիածինի միաբանութենէն, Ռուսաստանի վիճակներու առաններու աշխարհական պատգամաւորները, Պարսկահայոց չորս ներկայացուցիչները, եւ մէկ ներկայացուցիչ միայն Թրքահայութենէն: Այնպէս որ Պոլիս պահ մը վերապահ դիրք բռնեց դէպի Մայր Աթոռը Աչտարակեցիի օրով ալ, որուն անունը եւս չարունակուեցաւ չյիշուիլ՝ ինչպէս չէին յիշատակուած, 1828էն ի վեր, նախ Եփրեմի եւ յետոյ Կաբրիէլի անունը: Աչտարակեցիի յիշատակութիւնը սկսաւ Մատթէոս Զուհաճեանի պատրիարք ընտրուելէն յետոյ միայն: Մատթէոս ինքն էր որ նախաձեռնութիւնն առաւ իր պատրիարքական առաջին պատարագին մէջ, 1844 Յուլիս 23ին, յիշելով Ներսէս Աչտարակեցին:

«Հասեալ այս ամենայն յականջս սրբազան կաթողիկոսին Ներսէսի, դովեաց յոյժ զխոհականութիւն Մատթէոս պատրիարքին, եւ առաքեաց կոնդակ օրհնութեան ի Ֆիչնովայ,— ուր դեռ կը գտնուէր նորընտիր կաթողիկոսը,— որ ընթերցաւ ի Մայր եկեղեցւոջ պատրիարքարանին փառաւոր հանդիսիւ: Գրեալ էր ի կոնդակին, եթէ հանդերձեալ է ելանել ի Պետերապոլ ի Յունիսի 9, եւ երթալ ի Պետրբուրգ ըստ հրաւիրելոյ կայսերն Ռուսաց, եւ անտի երթալ էջմիածին, եւ օծանիլ անդ կաթողիկոս:

«Զայս կոնդակ օրհնութեան առեալ կալեալ ի ձեռին Մատթէոս պատրիարք, արար ժողով մեծ ի Մայր եկեղեցւոջն հոգեւորականաց եւ աշխարհականաց, եւ առորպրութեամբ ամենեցուն եւ բարեհաճութեամբ սկսաւ դարձեալ յիշատակութիւն կաթողիկոսին էջմիածնի ի պատարագին յեկեղեցիս Հայոց յՕսմանեան տէրութեան, բայց երթեւեկութիւն նուիրակաց վճռեցաւ դադարիլ բոլորովին»(1):

Պատմական այս ժողովը, որ դումարուեցաւ 1844 Սեպտեմբեր 14ին, կու գար հանդիսաւորապէս բնականոն վիճակ ստեղծել Մայր Աթոռին եւ Պոլսոյ պատրիարքութեան միջեւ: Նոյն այդ ժողովին մէջ էր որ «էջմիածնի Մայրաթոռին եւ Կ. Պոլսոյ պատրիարքական աթոռին փոխադարձ յարաբերութիւնները ճշդելու համար որոշուեցաւ որ երկու աթոռները իրարու հետ ուղղակի յարաբերութիւն

(1) Պէրպէրեան, «Պատմութիւն Հայոց», էջ 282:

պահէն ոչ թէ իւրաքանչիւր վիճակ առանձինն, որ Կ. Պոլսոյ պատրիարքը նկատուի փոխանորդ եւ նուիրակ եւ գանձապետ Մայրաթոռոյ, մէկ խօսքով միակ եւ լիազօր ներկայացուցիչ Էջմիածնի, որ նուիրակներու երթեւեկը դադրի, որ նուէրներ եւ գանձանակադրամներ պատրիարքին ձեռքով հաւաքուին եւ ղրկուին, որ միւռոնը պատրիարքին յղուի եւ անկէ վիճակներու բաշխուի, իսկ մինչեւ ցարդ անկախ մնացած գործեր եւ հաշիւներ փակուած համարուին, եւ անոնց մասին այլեւս խնդիր չյուզուի»(1):

Մատթէոս յիշատակութիւնը կատարելէն յետոյ շնորհաւորութեան եւ հպատակութեան գիր ալ ուղղած էր Աշտարակեցիի, զոր ան ստացաւ Փեթերպուրկ գտնուած միջոցին, ուր ան հասած էր 1844 Յունիսի վերջերը: Կայսրը որ մեծապէս գոհ մնացած էր Տաճկահայոց կողմէ Էջմիածնի աթոռին հանդէպ ցոյց տրուած սոյն վերաբերումէն, ուզեց Ս. Աննայի առաջին աստիճանը շնորհել Մատթէոս պատրիարքին: Բայց Ներսէս մտածելով որ մի գուցէ օսմանեան շրջանակներու մէջ լաւ տպաւորութիւն չընէ, առաջարկեց իր կողմէ ադամանդեայ պանակէ յղել, զոր եւ յանձնեց արտաքին գործերու նախարարին՝ Պոլսոյ ռուս դեսպանին միջոցաւ յանձնուելու համար պատրիարքին: Պանակէն՝ զոր առհասարակ օրթոտոքս եպիսկոպոսներ կը կրէին եւ անոնցմէ որդեգրած էին ռուսահայ եպիսկոպոսներն ալ, առաջին անգամ էր որ կրելու կը կոչուէր տաճկահայ հոգեւորական մը: Մատթէոս պատրիարք հարկ սեպեց հետեւաբար զայն ներկայացնել արտաքին գործերու եւ կրօնից նախարար Րէշիտ փաշայի որ իր կարգին սուլթանին ներկայացուց:

«Ներսէս կաթողիկոսն, կը գրէ Պէրպէրեան՝ ժամանակակից պատմիչը, որ այդ պահուն քարտուղարն էր պատրիարքին, առաքեաց զպանակի ադամանդեայ եւ թաղադարդ մինէագործ պատկերաւ Փրկչին՝ առ Մատթէոս պատրիարքն, զոր յետ ինն աւուրց տարաւ առ արտաքին գործոց տեսուչ Րէշիտ փաշայն ի ցուցանել արքայի, թէ զինչ հրամայեսցէ: Յետ երկուս ամսոց,— այն է 1846 Մարտ 27ին,— տուաւ պանակին ի Բ. Դռանէն հրամանաւ արքայի առ ի կախել ի կուրծն»(2):

Մատթէոս պատրիարք օրհնութեան կոնդակին շնորհակալութեան հետ հաղորդեց յիշատակութեան համար տրուած որոշումը եւ յարաբերութեանց համար որդեգրուած ձեւերը, իսկ Ներսէս թէեւ «ցաւեցաւ վասն նուիրակութեան դադարման, բայց գիտելով զա-

---

(1) Օրմանեան, «Ազգապատում», Գ., էջ 3801:

(2) Պէրպէրեան, «Պատմութիւն», էջ 539:

տէրութիւն օսմանեանց՝ զոր ունին բնաւորաբար ընդդէմ ռուսաց, իրաւունս եւ ժողովոյն կարգադրութեան»(1):

Կամուրջը ձգուած էր այսպէս երկու աշխոռներու միջեւ:

15·
ԳՐՈՀԷՆ ԱՌԱՋ

ԺԹ· դարու առաջին կէսը մենք կը վակենք 1848 տարուան հետ, որովհետեւ այդ տարուան հետ կ'սւարտի խմորումներու յուզումնալից շրջան մը Պոլսոյ հայ կեանքին մէջ, եւ կը յսկսի ճիզերու եւ պայքարներու նոր շրջան մը ուր ազգայնութիւնը պիտի ձգտէր դանելու վերելքի ճամբան, դեղեւումներով եւ խարխափումներով լեցուն քանի մը տասնամեակներէ յետոյ որոնք ալեկոծեր էին դարուն առաջին կէսը:

Եթէ ուրոյն բնորոշումներ տուինք Պոլսոյ այս կամ այն դարուն՝ մատնանշելու համար էր միայն այդ դարուն հիմնական պիծը: Այլապէս միամտութիւն պիտի ըլլար դարերու բաժնելով Պոլսոյ հայութեան հինգ դարու կեանքը՝ հանգրուաններ ճշդել այդ հինգ դարերու կեանքին մէջ: Դարեր կան որոնք, ձեռք ձեռքի տուած, միակ հանդրուան մըն են, ու դարեր ալ կան ուր բազմաթիւ հանդրուաններէ անցած է կեանքը: Ոչ դահակալող սուլթաններն են ոչ ալ օրուան պատրիարքները որ թուական կը բանան կամ կը փակեն: Ամէն մէկ հանդրուան արդասիքն է պայմաններու որոնք կը հասունցնան կեանքին հետ տուեալ պահու մը:

Սերունդը որ անցեալ դարու կէսերուն փորձեց յեղաշրջել հայ կեանքը՝ իր յարձակումը պատրիարքարանէն սկսաւ: «Նոր սերունդը կը զգայ որ,— կը գրէ Արփիարեան,— պատրիարքարան իր ազդեցութեանը տակ ունենալու է որպէսզի կարողանայ Պոլիսն ու Հայաստանը եւրոպական կրթութեամբ, եւրոպական դաղափարներով վերանորոգել: Բայց պատրիարքական իշխանութիւնը պարզապէս եկեղեցականներու ձեռքին մէջ չէր՝ այլ աշխարհականներուն ալ: Աւելի ճիշդ պիտի ըլլայ ըսել՝ մանաւանդ աշխարհականներու ձեռքին մէջ: ... Պատրիարքական իշխանութիւնը կանոնաւորելու եւ սահմանափակելու ձգտումը կրօնական պատերազմի մը համամատութիւնները սկսաւ առնել: Այդ պատերազմն էր որ մտքերը կը յուզէր, օրագրութիւնը կ'ուժովցնէր, եւ հրապարակագրութիւնը իշխանութեան մը աստիճանին կը բարձրացնէր: Կռիւները վերջացան Սահմանադրութեան հաստատութեամբ: Բայց ա՛լ չարժումը

---

(1) Ա· Պէրպէրեան, «Պատմութիւն Հայոց», էջ 282:

սկսած էր. ընդհանրութիւնը հանրային կեանքի խնդիրներով կը զբաղէր չատ ընդարձակածաւալ սահմաններու մէջ: Օրագրութիւնը հաստատապէս հիմնուած էր. ու հայ տաղանդները զանազան ճեւերու ներքեւ կը նուիրուէին հայ հրապարակագրութեան»(1):

Կէս դարը՝ զոր կը փակենք՝ փորձութեան ու փորձառութեան հարուստ չրջան մը եղաւ: Որքան ալ փորձենք ծիծաղիլ այսօր այն օրերու մարդոց միամտութեանը վրայ թէ արդէն դատած են ճամբան համաթայլ ընթանալու կեանքին հետ զոր զարը ստեղծեր էր աշխարհի վրայ, պէտք չէ թոյլ տանք մենք մեզի տարակուսելու վերելքի բացառիկ տենչին վրայ որով բռնկած էին նոյն այդ մարդիկը:

Այդ տենչն էր որ ոգեւորութեամբ լեցուցած էր զանոնք ու զօտեպնդած՝ վերջնական պրոհէն առաջ:

Ը.

1848 Ի ՇՈՒՆՉԸ

1.
ՀԱՅԵՐԸ 1848ԻՆ

1848ին ալիք մը անցաւ աշխարհի վրայէն: Եթէ 1789ի յեղափոխութեան ազդեցութիւնը Ֆրանսայէն դուրս անուղղակի եղած էր, 1848ին՝ արդէն՝ յուզումը երկրէ երկիր կ'անցնի եւ ժողովուրդէ ժողովուրդ, զանգուածները ոտքի հանելով Իտալիայէն մինչեւ Հունգարիա, եւ մինչեւ Պուքրէչ:

Հայերը եւս պատանէչի վրայ ելան Փարիզի մէջ 1848ին: Կը բաւէ յիշել Սահեան Ոսկանը, որ Սորպոնի ուսանող էր 1848ի յեղափոխութիւնը նախորդող տարիներուն: Հետեւած Միշլէի, Էտկար Քինէի, Ժիւլ Սիմոնի դասերուն եւ այն օրերու յառաջդիմական դործիչներու հետ չփման մէջ, ան իր հանրային եւ քաղաքական խոհեմները խմորեր էր հասունցող յեղափոխութեան նշանաբաններով, եւ առաջիններէն մին եղաւ որ ղէն ի ձեռին Թիւլըրի մատաւ 1848ի Փետրուարեան պողթկումին առեն: Ցետագային ինքն իսկ պիտի գրէր «Արեւմուտք»ի մէջ.

«Փետրուարեան ազատութեան առաջին որոտումը մեր վրայէն արեւելեան դիրութեան մշուշը փարատեց, մեր սիրտը բորբոքեց հրարուխ սաստկութեամբ, անհուն աշխուժ մը տուաւ մեզ եւ դրեթէ ակամայ ասպարէզի մէջ նետեց: Այո՛, Լուի Ֆիլիպի դէմ ապըս-

(1) «Գեղունի», 1902 Յունիս, էջ 40:

տամբներուն հետ էինք, այո՛, ըրինք ազատութեան համար, ինչ որ ամէն մարդու պարտքն է ընել եւ զէն ի ձեռին Թիւլըրի մտնելու պատիւը ունեցանք»:

Իսկ ուրիշ յօդուածի մը մէջ ան պիտի ըսէր. «Այո՛, ապստամբ ենք, այսինքն 89ի վեհ Թուականը կը սիրենք հոգւով եւ մարմնով... մարդուս խիղճը, միտքը, իրաւունքը ապստամբութիւնով ազատութիւն գտեր եւ աշխարհ մտեր էր»(1):

1848 Փետրուարին հետ կանգ չառաւ Ստեփան Ոսկան իր յեղափոխական Թափին մէջ: Ըստ «Մասիս»ի «1849 Թուին, Յունիսի մէջերը Փարիզի ստորին կարգի ժողովրդեան մէկ մասը ապստամբական շարժում մը ընելով, Ս. Ոսկան դրօշակիր հանդիսացաւ անոնց: Խռովարարները քանի մը հազար հոգի խառնաձայն աղաղակելով Փարիզի ծաղկազարդ մէկ փողոցէն անցած ժամանակնին Շանկառնիէ զօրապետին ձիաւորները անոնց վրայ եկան, խաժամուժ ամբոխը ցիրուցան ըրին, խռովարար գլխաւորները բռնեցին, Ս. Ոսկանն ալ հետ եւ տարին բանտ: Ս. Ոսկան 6–7 ամիս բանտ մնալէ ետեւ՝ պանդուխտ եւ արեւելցի ըլլալուն համար յանցանքը ներուեցաւ եւ տեսչութեան հսկողութեան ներքեւ մնալու պայմանով բանտէն արձակուեցաւ»(2):

«Մասիս» կը գրէր նոյնպէս թէ Ստեփան Ոսկան աւելի յետոյ, 1851ին, Նափոլէոն Գ.ի դէմ կազմակերպուած «ապստամբական դաւադրութեան» եւ 1852ին կ՚աքսորուի Ֆրանսայէն, ու հոն կը վերադառնայ ընդհանուր ներման հռչակումէն յետոյ միայն եւ 1855–1856 տարիներուն կը նետուի լրագրական ասպարէզ, ինչպէս պիտի տեսնենք:

1848ը հայերը պատնէշի վրայ գտաւ Արեւելեան Եւրոպայի մէջ եւս: Այսպէս, հայերը ջերմ մասնակցութիւն բերին 1848ին Հունգարիոյ մէջ պայթած յեղափոխութեան, մասնաւորապէս այն յուզումներուն որոնք Թատր հանդիսացաւ Եղիսաբէթուպոլիսը: Գովոնիկեան կը պատմէ թէ այս քաղաքին հայերը հունգար ապստամբներուն դրօշը օրհնեցին իրենց եկեղեցիին մէջ, եւ քաղաքին հայ քաղաքապետը, Եւգինէոս Դանիէլեան, «այս առթիւ գեղեցիկ ճարտարախօսութիւն մը ըրաւ, բնականաբար աւստրիական իշխանապետութեան եւ գերմանական բռնակալութեան դէմ», որմէ յետոյ «դրօշակն անմիջապէս եկեղեցւոյ վրայ կանգնուեցաւ»(3):

Թրանսիլվանիոյ հայոց մասնակցութիւնը հունգարական յեղա-

---

(1) «Արեւմուտք», 1859 Ապրիլ:
(2) «Մասիս», 1859 Յունիս 25:
(3) «Հայք յԵղիսաբէթուպոլիս», Գ., էջ 311:

փոխութեան՝ եղիսաբէթուպոլսոյ մէջ չսահմանափակուեցաւ։ Անոնք մաս ունին ըմբոստութեան ծրագրման եւ գործադրման մէջ եւս։ Այսպէս՝ ժամանակակից վկայութիւններէն կիմանք որ երբեք 13 հունվար գիտակարներէն որոնք զբաղած կեցան 1848ի հունվար յեղափոխութեան՝ կէօրկէնցի հայեր էին,— Քիչ Խանէօ, Լազար Միքայէլ եւ Յովհաննէս Ցեց։ Առաջին երկուքը գնդակահարուեցան երեկոյ հունվար ընկերներուն հետ, իսկ երրորդը յաջողեցաւ Իտալիա փախչիլ, եւ անկէ անցնիլ յետոյ Պուէնոս–Այրէս, ուր եւ մեռաւ 1904ին խոր ծերութեան մէջ։

Ռումանիոյ արխիւներուն տարբեր ֆոնտերուն մէջ վերջերս յայտնաբերուած փաստաթուղթեր հայերը ալ կը յիշատակեն հունվար այն յեղափոխականներու կարգին որոնք Ռումանիա եկան ապաստանիլ 1848ի յեղափոխութեան ճնշումէն յետոյ, յեղափոխութիւն որ, ըստնք ի դէպ, աղետալի հետեւանքներ պիտի ունենար Թրանսիլվանիոյ հայութեան համար, եւ մասնաւորապէս եղիսաբէթուպոլսոյ հայերը շատ ծանր կերպով պիտի քաւէին իրենց յանդգնութիւնը։

Հայերը Ռումանիոյ մէջ եւս յեղափոխականներու կողքին էին 1848ին, եւ մանաւանդ Պուքրէշի մէջ գործօն կերպով մասնակցեցան յեղափոխութեան։ Բացառիկ եղաւ մասնաւորապէս հայ ճարտարապետ Յակոբ Մելիքի դերը այդ օրերուն։ Ուսումն առած Փարիզ, եւ սերտ կապերով կապուած ռումէն յեղափոխութեան վարիչներուն հետ՝ գործակցեցաւ անոնց բռնկումէն առաջ եւ բռնկումի օրերուն, ապստամբութեան ճնշումէն յետոյ յեղափոխութեան վարիչներէն շատերը պատսպարեց Սփաթար փողոցի իր բնակարանին մէջ որ պատմական յիշատակարան է այսօր, եւ յեղափոխական պետերուն հետ մկկանէ ապաստանեցաւ Պոլիս՝ ուր մեծ աջակցութիւն ցոյց տուաւ ի նպաստ ռումէն ժողովուրդի ազգային բաղձանքներուն չնորհիւ իր ունեցած մտերմական կապերուն Թուրքիոյ գլխավորներուն՝ մասնաւորապէս մեծ–նպարչաս Մուսթաֆա Րէշիտ փաշայի հետ, յետոյ ռումէն յեղափոխականներուն պէս ինքն ալ անցաւ Ֆրանսա՝ իր ջերմ յարաբերութիւնները պահելով անոնց հետ այնուհետեւ եւս, ինչպէս պատրաստ դառնալէ յետոյ ալ, ուր քաղաքական կեանքի մէջ ալ մտաւ եւ մաս կազմեց ռումէն խորհրդարանին իրրեւ վերջին նշանաւոր։

Այն օրերուն երբ 1848ը կ'երկնէր Եւրոպան՝ հայ ժողովուրդը տարբեր երկունքի մէջ էր ապրին։ Ոտքի կանգնիլ կը փորձէր՝ կղերին եւ ամիրայրին լուծէն ազատելու համար նախ ազգային դործերը, եւ միւս կողմէ ձգտելով հոգեկան վերելքի մը բազմաթիւ մարզերու վրայ։

1848ը թուական մը պիտի բանար սահմանէն անդին ալ։ Ձիշդ

այդ տարին էր որ ասպարէզէն կը չքանար արեւելահայ վերածնութեան ականաւոր նախակարապետը Խաչատուր Աբովեան, եւ իր խորհրդաւոր անհետացումը միեւնոյն տարեն սկիզբը կ'ըլլար իր սերմանած մեծ գաղափարներուն՝ յանուն լուսամտութեան եւ յանուն հայրենասիրութեան, թէեւ իր կորուստէն հազիւ 10 տարի եաքն էր որ լոյս պիտի տեսնէր իր դլուխ-գործոցը, «Վէրք Հայաստանի»ն, անկիւնաքարն իսկ այն մեծ չարժման՝ որ վերելքի պիտի տանէր արեւելահայութիւնը, բոցկեր նետելով նաեւ սահմանէն ադին:

*
**

1848 տարին իր ճակատագրական անդրադարձումը պիտի ունենար արեւմտահայութեան դարթօնքի ճիղերուն վրայ ալ, չնորհիւ այն սերունդին որ իր հոգեկան եւ մտաւոր անունդն ստացած էր եւրոպական մեծ ոստաններու մէջ՝ նոր նշանաբաններու սպմնաւորման օրերուն եւ Պոլիս էր դարձեր հայ կեանքին եւս նոր աւիշ բերելով, եւ ստեղծելով այսպէս վերելքի չրջան մը արեւմտահայութեան համար:

Բոլոր անոնց պէս որ խանդավառութեամբ կը լեցնան վերյիշելու տարեն Պոլսոյ վերելքի ճիղը անցեալ դարու քառասունական թուականներէն յետոյ՝ Զօպանեան եւս այդ օրերուն փառքը կը հիւսէ.

«Այն երջանիկ օրերուն, եւրոպական քաղաքականութեան ինչպէս քաղաքակրթութեան օսմանեան մայրաքաղաքին մէջ տիրական թափանցումին հետեւանքով, Մեճիտ ու Ազիզ բարեհամբոյր ու հայասէր սուլթաններուն հովանւոյն տակ, Թուրքիոյ հայութիւնը ուժեղ ու խանդոտ թափով մը թօթուելով բիրտ բռնապետութեան մը խաւարին մէջ դարերէ ի վեր ծանրացող բարոյական թմրութիւնը, եւ նորածագ արեւուն քաղցր ու կազդուրիչ լոյսին մէջ նորոգելով իր հինաւուրց ուժերը յառաջ բերաւ մտաւոր, գեղարուեստական եւ ազգային ամէնէն ճոխ ու մաքուր վերթինաղարդութիւնը, զոր մենք ունեցած ըլլանք ե. դարու ոսկի օրերէն ի վեր»(1):

«Հովանին», զոր Զօպանեան տարածուած կը դտնէ հայ վերածնութեան վորձերուն վրայ, պէտք է հասկնալ այն իմաստով միայն որ համեմատաբար խաղաղ կեանք մը կ'ապրէր հայութիւնը այդ դոյդ սուլթաններուն օրով, փակուած դտնելով, եէնիչէրիներուն բնաջնջման հետ մէկտեղ, զարհուրելի հին չրջանները, եւ իր միամիտ խանդավառութեան մէջ չյուսալով երբեք թէ անոնցմէ չատ

(1) «Դէմքեր», Բ., էջ 143:

աւելի զարհուրելի օրեր պիտի գան ուրիշ սուլթանի մը, Սուլթան Համիտի «հովանի»ին ներքեւ, եւ իրենց գերագոյն սարսափներուն պիտի հասնին՝ Երիտասարդ Թուրքերու ըրած «ազատութենէն» յետոյ...

2.
ՅԱՌԱՋԱՊԱՀ ՍԵՐՈՒՆԴԸ

Տասնամեակը՝ զոր Ազգային Սահմանադրութիւնը նախորդեր էր՝ մեզ կը թողու նոյնպէս անուններ որոնք պայքարի ճամբան հարթեր էին, եւ որոնք սակայն իրենց աչքերը փակեր էին սահմանադրութեան իրականացումէն առաջ կամ Պոլսէն հեռու էին անոր ստեղծման եւ կազմաւորման օրերուն:

Այդ սերունդին կարկառուն դէմքերէն մէկն էր Յակոբ Կրճիկեան (1806–1865), *որ նոյնքան ուշագրաւ պիտի հանդիսանար Թուրքիոյ դիւանագիտական կեանքին մէջ: Ծնած Բերա, եւ նախնական ուսումը ստացած այնտեղ,* 1835*ին Եւրոպա երթալով Րէշիտ փաշային հետ, մէկ կողմէ կատարելագործած էր ուսումը եւ միւս կողմէ դիւանագիտական կարեւոր պաշտօններ վարած էր Փարիզ, Վիեննա, Լոնտոն, իբրեւ թարգման եւ քարտուղար ու խորհրդական օսմանեան դեսպաններու: Պոլիս դառնալով խորհրդական եւ քարտուղար եղած էր մեծ-եպարքոս Րէշիտ փաշայի քով:*

Իր դիւանագիտական հոգերուն մէջ ժամանակ գտեր էր 1845*ին լոյս ընծայելու, աշխարհաբար լեզուով,* «Մետաքսագործութիւն» *մը, ուր կը խօսէր թթենիներու մշակութեան, շերամներ տածելու եւ մետաքս շինելու արհեստին վրայ, եւ որ յետոյ պիտի թարգմանուէր Թուրքերէնի եւ յունարէնի ալ:*

Մեծ-եպարքոս Րէշիտ փաշայի քով Կրճիկեանի ունեցած ազդեցութեան շնորհիւ էր որ Պոլսոյ հայոց պատրիարքարանը պիտի օժտուէր նոր կազմակերպութեամբ մը, ուր պիտի նուազէր ամիրաներու միահեծան իշխանութիւնը ազգային գործերու վրայ:

1847 *Մայիս* 7*ին կայսերական հրովարտակ մը կը հրամայէր որ պատրիարքարանի գործերը վարելու համար հաստատուէր* 14 *եկեղեցականներէ բաղկացած Հոգեւոր Ժողով մը եւ* 20 *աշխարհականներէ բաղկացած Գերագոյն Ժողով մը՝ որուն անդամները կէս առ կէս ամիրաներ եւ արհեստաւորներ էին: Իսկ Յակոբ Կրճիկեան, ինքը, կը նշանակուէր ատենապետ՝ պաշտօն ունենալով վարել ժողովին դիւանը*(1):

---

(1) Հրանտ Ասատուր, «Կ. Պոլսոյ հայերը եւ իրենց պատրիարքները», «Ընդարձակ Տարեցոյց», 1901, էջ 221:

Ուրիշ դէմք մը, նոյնքան կարկառուն, Նիկողոս Պալեանն (1826–1858) էր, շառաւիղ Պալեան համբաւաւոր գերդաստանին՝ որ գեղարուեստական կոթողներով պճնած է սուլթաններու մայրաքաղաքը, ինքն իսկ եղած է տաղանդաւոր ճարտարապետ, եւ հակառակ իր կարճատեւ կեանքին՝ կրցած է կանգնել քանի մը հրաշակերտներ, ինչպէս Տոլմապաղչէի պալատին գահոյքի սրահը եւ պատուոյ երկու դուռները, Օրթաքիւղի եւ Չրաղանի մզկիթները, Ըխլամուրի քէօշկը: Իրն է նաեւ Չրաղանի պալատին յատակագիծը՝ զոր, իր կանխահաս մահուան պատճառաւ՝ գլուխ պիտի հանէին իր Յակոբ եւ Սարգիս եղբայրները: Բայց ան փառքի ուրիշ տիտղոս մըն ալ ունի: Ան մէկն է եղած հայ նոր վերածնունդի ախոյեաններէն, եւ նախաձեռնողներէն մէկը ազգային սահմանադրութեան որ գլուխ պիտի ելլէր իր մահէն երկու տարի յետոյ, մղում տուած է հայ կրթական նոր շարժման եւ հանդիսացած է թունդ ջատագով նոր ստեղծուող աշխարհաբարին: Ստուերին մէջ մնացած՝ ինքն էր մղիչ ուժը բոլորին: Իր մահէն 12 տարի յետոյ Նահապետ Ռուսինեան Ազգ. Երեսփ. Ժողովի բեմէն կը հռչակէր թէ Նիկողոս Պալեանի «ջանից ու տքնութեանց արդիւնքն էր» շարժումը, եւ թէ «իւր խրախուսանօքն ու հովանւոյն տակ աշխատեցան իւր համախոհ մտերիմքը»:

Գործած ու միշտ մնացած ստուերին մէջ՝ Նիկողոս Պալեան պէտք է դրուի եւ յիշուի սակայն այն երրորդութեան կողքին, որ իբր հեղինակ կը ճանչցուի Ազգ. Սահմանադրութեան:

Հակառակ իր կարճ կեանքին, որ հազիւ 37 տարի տեւեց (1821–1858), Նիկողայոս Զօրայեան եւս մէկն հանդիսացաւ իր օրերու ականաւոր դէմքերէն:

Ան երեք տարի, 1844–1847, ապրած Փարիզ եւ Լոնտոն, հետեւած էր մանաւանդ տնտեսական եւ իմաստասիրական գիտութեանց: Զօրայեան իսկոյն ուշագրաւ հանդիսացած էր ժամանակին հայ գրողներուն մէջ «Բազմավէպ»ի թիւերով հրատարակուած իր քանի մը յօդուածներուն շնորհիւ, ուր իբր ընկերագէտ իմաստասէր քննած էր Կ. Պոլսոյ Հայոց նիւթական եւ բարոյական կեանքը:

***

Այս հոյլ մը դէմքերու կողքին՝ սահմանադրական շարժման խմորման օրերուն դեր կատարեր էին նաեւ ուրիշներ ալ, եւ պիտի շարունակէին կատարել յետագայ աշխատանքներու մէջ եւս, մասնակցութիւն բերելով իրենց սերունդին փորձած վերածնունդի ճիգերուն:

Առաջինը այդ դէմքերէն Մկրտիչ Աղաթոնն էր (1818–1890).

ծնած Պոլիս, նախնական ուսումը առած Խասղիւղի Ներսէսեան վարժարանին մէջ եւ 1840–1846 Իտալիա հետեւած առեւտրական ուսմանց եւ լեզուաբանութեան, Պոլիս դարձին՝ 1846–1849, Տէրոյենցի հետ կը խմբագրէ «Հայաստան» շաբաթաթերթը, պահ մը առանձին եւս վարելով պայն: Մէկը կ'ըլլայ ազգային սահմանադրական շարժումը խմորողներէն, եւ սահմանադրութեան իրականացումէն յետոյ ալ դործօն դեր կը ստանձնէ ազգային մարմիններու մէջ, ազգային կեանքի հետ կապուած մնալով յետագային իր վարած պետական պաշտօններու շրջանին ալ:

Այդ խումբին կը պատկանէր նաեւ Յովսէփ Վարդանեան (1816–1879), համբաւաւոր հրապարակագիր, ծանօթ վարդան փաշա անունով: Վարդան փաշա հակառակ պետութեան մէջ իր վարած պաշտօններուն չէ ուծացած երբեք հայ կեանքէն եւ չէ լքած երբեք հրապարակագրութիւնը, ու 17 տարի անընդհատ (1855–1872) հրատարակած է «Մէհմուայի Հաւատիս» հայատառ թրքաբարբառ լրագիրը, յետոյ ալ աշխատակցած «Մանզումէի Էֆքիար»ին եւ «Թերճեվմանը Հագիգաթ»ին, ազգային բոլոր խնդիրներու մէջ բռնելով առողջ եւ խիզախ կեցուածք: Դժբախտաբար չատ քիչ արտադրած է հայ բարբառով: Հայ տառերով թուրքերէն լոյս տեսած են իր գրած Նախիջեւանի կենսագրութիւնը՝ վեց հատոր, Արեւելեան պատերազմին նուիրած իր մէկ հատորը, եւ «Ագապի Իֆայէսի»ն որ հայ կեանքէն առնուած վէպ մըն է: Հայ լեզուով լոյս ընծայած է «Ելեկտրական հեռագիր»ը (1857) եւ «Սահմանադրական ճշմարտութիւններ»ը միայն: Իր աշխարհաբարը պարզ ու կոկիկ է:

Այլուր հանդիպեցանք մենք Գրիգոր Աղաթօնին, նոյնպէս մէկը յառաջապահ սերունդէն որ հայ կեանքին մէջ իր դերն ունեցաւ՝ պետական բարձր պաշտօններու հասնելէ ետքն ալ տիպար հայ մը մնալով: Առաջին հայ նախարարն եղաւ թուրք պետութեան մէջ:

Նոյն այդ սերունդին հետն էր որ հանրային կեանքի ասպարէզ մտաւ Կարապետ Իւթիւճեան (1823–1904), ծնած Պոլիս, պահ մը յաճախած Սկիւտարի ձեմարանը (1839–1840), յետոյ ինքնաշարադպրութեամբ աչքառու դարձած, ընդդրկած է ուսուցչական ասպարէզը, 4 տարի ուսուցչութիւն ընելով Պոլսոյ վարժարաններուն մէջ կամ մասնաւորներու տուները (1844–1848): Ճետոյ մեկնած է Փարիզ, երեք տարի (1848–1851) հետեւելով Առեւտրական բարձրագոյն ուսմանց: Պոլիս դարձին՝ կը նետուի լրագրական կեանքի մէջ, 1852ին հիմնելով «Մասիս»ը եւ ամբողջ 32 տարի վարելով զայն՝ նախ երբեմն չաբաթաթերթի, յետոյ երբեմն օրաթերթի, միեւնոյն տաեն գործօն մասնակցութիւն բերելով ազգային կեանքին: Մեղմ, զգոյշ, եւ մեծ ելոյթներէ հեռու է եղած ան իր հրապարակագրական թէ ազգային գործունէութեան մէջ: Բայց ինքն է եղած որ գայեակն է

հանդիսացած հայ օրագրութեան, այլ մասնաւորապէս նոր աշխարհաբարին, ոչ միայն զայն որդեգրելով իբրեւ զանգուածներուն հետ խօսելու բարբառ, այլ մեծ չափերով սատարելով անոր յղկման, կանոնաւորման եւ հարստացման:

Իր թարգմանութիւններէն յիշենք Ժիւլ Վէռնի գործերէն «Քսան հազար փարսախ ծովերու տակ», «Հինգ շաբաթ օդապարիկով», «Կրանտ ճաւապետին որդիքը», «Ուղեւորութիւն յերկրէ ի լուսին», Էօժէն Սիւի «Թափառական Հրեայ»:

Ծովհաննէս Հիսարեան 1827ին ծնած էր Պոլիս, եւ իր ուսումը ստացած Վենետիկի Մուրատ Ռափայէլեան վարժարանին մէջ 1837–1844 տարիներուն: Պոլիս դարձին կը նուիրուի ուսուցչական եւ լրագրական գործունէութեան, նախ աշխատակցելով (1845–1847) «Հայաստան» թերթին՝ զոր կը խմբագրէին Տէրոյենց եւ Աղաթօն եւ ուր լոյս կ'ընծայէ «Նափոլէօնի կեանց կարճառօտ պատմութիւնը», իսկ հրատարակելով 1851ին «Բանասէր» ամսագիրը, որ տարի մը միայն լոյս կը տեսնէ: Հոն է որ տպուած է — եւ հրատարակուած նաեւ առանձին հատորով — «Խոսրով եւ Մարքուհի» վէպը՝ որ հայ լեզուով լոյս տեսած առաջին վէպերէն մէկն է: 1867ին գրած ու հրատարակած է ուրիշ վէպ մը, «Նեռն կամ կատարած աշխարհի», իսկ 1870ին «Դիւան»ը ուր ամփոփուած են իր բանաստեղծութիւնները: 1888–1908 հայ լեզուի ուսուցիչ էր Թուրք պետական վարժարաններու մէջ: Հիսարեան կը հանդիսանայ այս կերպով ոչ միայն մէկը ոգեւորեալներու այն խումբին որ փորձեց դիրք տալ հայ ժողովուրդին, այլ նաեւ մէկը որ իր անունը կը կապէ հայ գրականութեան ալ:

*
* *

Այս անուններուն պէտք է կցել քանի մը ուրիշներ ալ, որոնք իրենց ազգային եւ պետական գործունէութեան առընթեր՝ լատոյն աշխարհաբարի մը մատենագրութիւնը եւս ունեցան ու հեղինակեցին առաջին աշխարհաբար երկերը որոնք մինչեւ այսօր ալ չեն ամչցներ իրենց հեղինակները:

Բարունակ Քրիստիկեան (1824–1868), որ 1849ին ընթացաւարտ է եղած Կալաթա Սարայի բժշկական վարժարանէն եւ նոյն տարին ճամբորդած է Անատոլու, «Ուղեւորութիւն ի Բաբելոն» գրքին մէջ ամփոփելով իր տպաւորութիւնները, տպուած իր մահէն ետքը 1876ին:

Քրիստիկեան առեղնապետ եղած է 1860ի Ուսումնական Խորհուրդին եւ կարեւոր դեր կատարած պատրիարքարանի ժողովներուն մէջ:

Անդրէաս Փոփովիչ (1809–1858) Փեչթայի բժշկական վարժարանէն վկայուած, ծնած էր Սուչովա, եւ իբրեւ բժիշկ կը պործէր Պոլիս։ Պալսոյ մէջ հեղինակեց եւ տպեց իր «Արուեստ երկայնակեցութեան» դիրքը, որուն պործածած լեզուն այն օրերու մեր աշխարհաբարին ամէնէն ընտիր նմոյշներէն մէկն է։

Յովհաննէս Վահանեան, աւելի ծանօթ Վահան Էֆէնտի անունով, երկար տաեն վարած է Դատական Նախարարութեան խորհրդականի պաշտօնը, հետու չէ մնացած նոյնպէս հայ կեանքէ։ 1853ին լոյս ընծայած է աշխարհաբար լեզուով «Քիմիական գիտութեան սկզբունք» խորագրով պիտական պործ մը։

Յովհաննէս Թիւյսիւզեան, ընթացաւարտ Փարիզի Առեւտրական վարժարանէն եւ հեղինակ «Խաղողի հիւանդութիւնը կամ որթածաղիկը» աշխարհաբար երկասիրութեան, 1857ին լոյս տեսած։

Յովսէփ Թաւուշճեան (1808–1844), ուսումն առած էր Իտալիա եւ ուսուցչութեամբ կը պարապէր Պալսոյ մէջ։ Իտալերէնէ աշխարհաբարի թարգմանած եւ լոյս ընծայած է «Բարոյական պատմութիւններ ի պէտս մանկանց» եւ «Փոքր բաղաբներուն մեծսիրտ մարդիկը»։

Մենք դեռ չյիշեցինք ուրիշ անուններ՝ որոնք մաս կազմեցին յառաջապահ սերունդին, եւ որոնց պիտի հանդիպինք ուրիշ մարդկերու վրայ։

Այդպիսի դէմքեր եղան, օրինակ, Սահեան Ոսկանն ու Խաչատուր Միսաքեանը, Մկրտիչ Պէշիքթաշլեանն ու Սրապիոն Հեքիմեանը, Ամմենակ Հայկունին եւ Յարութիւն Սվաճեանը, Մատթէոս Այվազեանն ու Կարապետ Փանոսեանը, եւ Պոլսոյ ազգային կեանքին մէջ դեր կատարող երեք Իզմիրցիները՝ Սահակ Ապօ, Գրիգոր Մարկոսեան, բայց մանաւանդ Մատթէոս Մարմարեան։

Իսկ պիտի չկրնանք երբեք յիշել համեստ այն անուններըը որոնք տասերի մէջ մնացին, որովհետեւ տասերի մէջ էին պործեր։ Այդպիսիներ միշտ ալ եղան, բոլոր սերունդներու օրով, որոնք քրտինք թափեցին մեծերու, փայլուն դէմքերու, բախտաւոր անուններու կողքին, եւ որոնք չքացան պային այս զարմանալի աշխարհէն ուրիշ բան չտանելով իրենց հետ բայց եթէ իրենց ժողովուրդին համար տքնած ըլլալու հոգեկան պոհունակութիւնը։

3·
ՀԱԽԱՔԱԿԱՆ ՃԻԳԵՐՈՒ ՆՈՐ ԹԱՓԸ

Ժթ. դարու երկրորդ կէսը ճիպերու նոր թափով մը սկսաւ Պոլիս՝ կեանքի բոլոր մարզերուն վրայ։

Հաւաքական այդ ճիգը չպարփակուեցաւ միայն ընտրանիի մը

շրջանակին մէջ։ Որքան ալ ստուար ըլլար այդ ընտրանին՝ վերելքի թափը պտուղ պիտի չտար եթէ պանդուխտներուն չհասնէր։

Ընկերութիւնները որ Պոլսոյ զանազան թաղերուն մէջ մարմին առին հայ հոգեկան զարթօնքին համար փորձուած սոյն առաջին ճիգերուն զուգընթաց՝ առաւելապէս ձգտեցան ընթերցման մղել լայն խաւերը։

Լուսամուտը բացուած էր, բայց անհրաժեշտ էր որ նաեւ լոյսը գար։

Ու ան չուշացաւ։

* * *

Այս շրջանին արդէն զգալապէս կ'աճի թիւը ընկերութիւններուն՝ որոնց նպատակն է օգնել իրենց թաղին դպրոցին։ Գրեթէ ամէն թաղ իր սեփական դպրոցն ունի արդէն, ու ստիպուած է ինքը հոգալ զայն։ Ամիրաները ժլատ են հիմա, ու անկիւն մը քաշուած են սրդողած. անոնցմէ քիչերն են միայն որ ժեստեր կ'ընեն ա՛լ, ան ալ գրեթէ ակամայ, սրտնեղած՝ յանդգնութեանը համար սա երէկուան խլէզներուն որոնք կը փորձեն ազգը յափշտակել իրենց ձեռքէն։

Այնպէս որ թաղերը ստիպուած են տապկուիլ իրենց իւղին մէջ։ Սկիւտար անոնց գլուխը կու գայ։ Ինք որ այնքան ալեկոծեր էր ճեմարանի մը սիրոյն՝ պիտի չուզէր որ լոյսը մարի իր երեք թաղերուն մէջ։ Այսպէս՝ Արարատեան Մեղուաց Ընկերութիւնը, 1854ին հիմնուած, նպատակ ունէր Սկիւտարի Ս. Խաչի թաղային վարժարանին օգնել։

Դպրոցասէր Ընկերութիւնը, 1848ին հիմնուած, կ'ուզէր Սկիւտարի Եէնի Մահալլէ թաղին մէջ աղջկանց վարժարան մը բանալ։

Բաժանորդական Ընկերութիւն Հայոց, 1858ին հիմնուած Սէլամիէի մէջ Գրիգոր Օտեանի նախագահութեամբ, կը ձգտէր հաստատուն եկամուտ մը ապահովել նախ եւ ապա բանալ դպրոց մը երկրորդական ուսմանց յատկացեալ՝ ձրիապէս դաստիարակելու համար մանաւանդ 25 մանչ եւ 25 աղջիկ աղքատ տղաք։

Չէին քնանար ուրիշ թաղեր ալ։

Բարեսիրական Ընկերութիւնը որ 1859ին հիմնուած էր Պէյքօզ թաղին մէջ, նոյնպէս կը հետապնդէր կրթական գործը։

Ժողովրդական Ընկերութիւնը որ 1859ին կը հաստատուէր Պալաթի մէջ դպրոցական գործին զարկ տալու նպատակով, իր ջանքերով վերաշինեց արդարեւ Խորէնեան վարժարանը։

Ուսումնասիրաց Ընկերութիւնը 1859ին կը հիմնուի Թօփգափուի մէջ եւ կը ստանձնէ թաղին վարժարանին հոգը։

Աշոտեան Ընկերութիւնը 1860ին կը կազմուէր Եէնիգափուի մէջ աղջկանց դաստիարակութեան սատարելու համար։

Տիկնանց Ընկերութիւնը Պէշիքթաշի մէջ հիմնուած 1861ին, նոյնպէս կ՚օգնէր տեղւոյն դպրոցին։

Տաճատեան Ընկերութիւնը, 1862ին հիմնուած, նպատակ ունէր Ֆէրիկիւղի մէջ գիշերօթիկ վարժարան մը հաստատել։

Լուսաւորչեան Ընկերութիւն մը կը յիշուի 1863–1864 տարինե-րուն Սկիւտարի Իճաոիէ թաղին մէջ, որուն մանչերու վարժարա-նին կ՚օգնէր։

Սփոփարար ալիք մըն էր աս որ ման կու գար թաղէ թաղ։

* * *

Փոքր թիւ մը չէին կազմեր նաեւ Ընկերութիւնները որոնք թա-ղերու մէջ կը չարունակէին կազմուիլ ընթերցարան կամ մատենա-դարան բանալու համար։ Երջանի մը երբ ազգային կեանքին ոգե-ւորութիւնը կ՚եռար, ու սերունդ մը, պայքարի լծուած, կ՚ուզէր նոր չունչ բերել բոլոր մարզերու վրայ, անհրաժեշտ էր մտածել նաեւ գանդուածին մասին որ կարօտ էր ինքն ալ լոյսի՝ այդ սե-րունդին եաեւէն քալելու համար։ Թաղերը՝ իրենց դպրոցներու կողքին՝ սոխուած էին լոյսի վառարաններ սեղծել չափահասնե-րուն համար ալ։

Ընթերցասիրաց Ընկերութիւնը (1852–1864), որ ամէնէն աչքա-ռուն հանդիսացաւ այդ վառարաններէն, կազմուած էր Նիկողայոս Զօրայեանի «Ընթերցասիրութիւն» (1852) հատորին ազդեցութեան տակ, նպատակ ունենալով «հասարակութեան մէջ ընթերցման ա-խորժակ մը տարածելով անոր մտաւոր մշակութիւնը զարգացնել»։ Ընկերութիւնը, որուն մէջ համախմբուած էին Պոլսոյ նոյն տաեն-ուան մտաւորականութեան չատ մը կարկառուն դէմքերը, ինչպէս Նիկողայոս Զօրայեան, Կարապետ Իւթիւճեան, Մկրտիչ Ազաթօն, Գրիգոր Մարկոսեան, Միքայէլ Մամճեան, Նիկողոս Պալեան, Մատ-թէոս Այվատեան եւ ուրիշներ, ունէր իր ընթերցարանն ու մատե-նադարանը, եւ հրատարակած է ժամն գնով գիրքեր։

Ընթերցասիրացի անդամները 1860–1863ի սահմանադրական վէճերու տաեն կատարեցին կարեւոր դեր մը, իբրեւ «լուսաւորեալ» երիտասարդութեան ներկայացուցիչներ։ Տէրոյենց, «խաւարեալ»-ներու կուսակցութեան յառաջապահը, այդ վէճերուն ժամանակ «Դոնամիչեան հերետիկոսներ» կը կոչէր այդ ընկերութեան ան-դամները, որովհետեւ ընկերութիւնը Մեծ–Նոր խանի վերի դռան մէջ ընթերցարանի յատկացուցած էր սենեակ մը։

Ընթերցասիրաց Ընկերութիւն *մը Սամաթեան եւս հիմնեց 1857ին*:

Եղբայրասիրական Ընկերութիւնը, *Գումգափուի մէջ հիմնուեցաւ 1857ին, չափահասներու ձրի դաստիարակութիւն ընելու համար*:

Ուսումնասէր Երիտասարդաց Վերծանութեան Թանգարանը, *Սկիւտարի մէջ մարմին առաւ միեւնոյն տարին, 1857ին: Իր անդամներուն մէջ էին Գրիգոր Օտեան, Մկրտիչ Աղաթօն, Յովսէփ Շիշմանեան (Ծերենց), եւայլն*:

Սամաթիան 1862ին կ'ունենար իր Հայկական Ընկերութիւնը *եւս որուն գլխաւոր նպատակն էր «ազգային ընկերական կեդրոն մը կազմել»*:

1864*ին Էյուպի մէջ կը կազմուէր* Դպրոցական Սանուց Ընկերութիւնը *որուն նպատակն էր թանգարան մը հիմնել թաղին մէջ*:

Առաջին ընթերցարաններն են ասոնք Պոլսոյ մէջ, ու առաջին ալ փորձերը լոյսը տարածելու լայն խաւերէն ներս:

⁂

Գրքերու տարածման զարկ տալու թափը այս շրջանին ալ կը կազմէ մարդոց մտահոգութեան առարկան: Գրքերը՝ որոնք մարդոց ձեռքը կան՝ շատ աննշան են կարիքին առջեւ: Իսկ անոնք որ Վենետիկն ու Վիեննան կը ղրկէ Պոլիս՝ չեն կրնար հայթայթել հոգեւոր սնունդը որուն կարօտ է հայ զանգուածը մայրաքաղաքին մէջ:

Անհրաժեշտ է որ Պոլիսը մտածէ ինք իր մասին: Տպարանները որոնք այդ պահուն կան հոն՝ մեծապէս կը թեթեւցնեն այդ հոգը: Շատ մը գրքեր լոյս կը տեսնեն անոնց սեփական նախաձեռնութեամբ: Բայց հաւաքական ճիգերու ալ կարիք կայ:

Ազգասիրական Ընկերութիւնը, 1853*ին հիմնուած Սամաթիոյ մէջ, տեղւոյն Սահակեան վարժարանի ուսանողներուն կողմէ, նպատակ ունէր հանդէսներ եւ գրքոյկներ հրատարակելով սատարել ազգին. եւ հիմնած էր նոյն իսկ իր տպարանը, ուրկէ լոյս տեսան* «Ընտանի Իմաստասէր» *անունով «օրագիր բարոյական ու մատենագրութեան» ամսաթերթը* (1854–1855), *եւ քանի մը թարգմանութիւններ՝* «Հերետիկոս կամ անառակ տղան» (1854), «Բարի Ֆրիտօլէնը եւ Չար Բիէսին» (1854), «Անքարեխառնութիւն» (1854), «Հէնրիկոս էյլանֆէլ բարոյական պատմութիւն» (1855), *ինչպէս նաեւ* «Համառօտ գուշակութիւն օդոց» (1855):

Հայկազեան Ընկերութիւնը *որ* 1859*ին կը հիմնուի Պէշիքթաշի մէջ «նախակրթական գրքեր տպելու եւ աժան ծախելու համար», ի յիշատակ հայ կրթութեան սատարած «անմահ հոգիներու», Յա–*

կոյ պարոնայք Նալեանի, Պաղտասար դպրի, Գրիգոր պատուելի փէշտիմալճեանի, Նիկողայոս Զօրայեանի: Գլխաւորաբար սատարած է Մատթէոս Գարագաշեանի դասագրքերուն տպագրութեան:

Առանցմէ լոյս ընծայած է՝ «Սկզբունք տրամաբանութեան» (1864), «Քերականական լուծում եւ համառօտ ծաղկաքաղ ի նախնեաց» (1861), «Կրթութիւն հայերէն քերականութեան» (1864), «Դպրութիւն կամ նոր քերականութիւն հայերէն» (1862), «Համառօտ նոր քերականութիւն» (1865), «Աշխարհագրութիւն համառօտ քաղաքական» (1866): *Տպած է նաեւ Տիմայի* «Անգութն Պետրոս»*ը, Պլուտարքոսի* «Բարոյականք»*ը* (2 *հատոր*), «Նախագիտելիք մանկանց», «Թուագիտութիւն համառօտ», «Պարտք տղայոց», «Քերականի», «Քերականական վերլուծութիւն», *եւայլն:*

Հրատարակչական ընկերութիւն կազմելու ուրիշ փորձի մը կը հանդիպինք 1859*ին երբ «Հայազգի ուսումնասէր երիտասարդներ ընկերութիւն մը կը հաստատեն* Տպագրական Ընկերութիւն Հայոց *անունով որուն նպատակը պիտի ըլլայ հայերէն լեզուով բարոյական, պատմական ողբերգական, կատակերգական եւ միանգամայն զուարճալի ու օգտակար գրքեր եւ նախնեաց ընտիր մատենագրութիւններ տպել եւ աժան գինով ազգին վաճառել, տղայոց կրթութեանը վերաբերեալ գրքերն ալ ձրի նուիրել դպրատանց»*(1): *Զգիտենք սա-*

(1) «Մասիս», 1859, թիւ 383:

կայն թէ ինչ պտուղ տուաւ այս փորձը: Սփոփարար պարագան անոյն է որ կը խլրտի մարդոց մէջ:

Այդ տենդը վարակած է պահ մը բոլորը՝ որքան ալ դոյզն ըլլայ արդասիքը որ կը հետեւի, տենդ՝ որ համակած է նոյն իսկ պատանիները: Զմոռնանք որ Սամաթիոյ Ս. Սահակեան Սանուց Ընկերութեան ջանքերով էր որ լոյս տեսաւ «Բուրաստան» *հանդէսը* 1851*էն* 1853:

*
* *

Մշակութային բնոյթի ուրիշ ընկերութիւններ ալ պակաս չեղան այս շրջանին:

Առանձին հատուածի մը մէջ պիտի խօսինք շրջանին ամէնէն ուշագրաւ ընկերութիւններէն մէկուն՝ Բարեգործականի *մասին:*

Ընկերութիւններէն մէկը որ նոյնպէս կարկառուն անուններ համախմբած էր իր մէջ, Վարժապետական Ընկերութիւնն *էր, հիմնուած* 1862*ին:*

Պոլսոյ Ուսումնական Խորհուրդը Ազգ. Կեդր. Վարչութեան ներկայացուցած իր երկամեայ տեղեկագրին մէջ յիշելով որ «Սահ-

մանադրութիւնը Ուսումնական Խորհրդոյ վրայ պարտք դրած է ազգային յառաջդիմութեան նպաստող ընկերութիւնները խրախուսել», կ'ըսէ թէ իր առաջին հոգերէն մէկը ըրած է ուժ տալ Վարժապետական Ընկերութեան: «Սահմանադրութիւնը գեղեցիկ սկզբունք մ'ունի. Ազգին ծառայութեանը մշտնջենապէս նուիրեալ անձանց կացութիւնը բարւոքել եւ ապագայն անդորրել: Սահմանադրութիւնը առաջին անգամ այս սկզբունքը հրատարակած ատեն, վարժապետները ոգեւորած՝ միացեր են իրենց մէջ եւ Վարժապետական անունով ընկերութիւն մը կազմեր են, իրենց նպատակ ունենալով նիւթական, բարոյական եւ ուսումնական վիճակնին բարւոքել»(1):

Ուսումնական Խորհուրդը իր տեղեկագրին մէջ կը հաղորդէ թէ Վարժապետական Ընկերութեան կանոնագրութիւնը յղուած ըլլալով իրեն, ինք ալ իր կարգին Քաղաքական Ժողովին վաւերացման ենթարկած է զայն: Կանոնագրութեան առաջին յօդուածը կ'ըսէ.

«Վարժապետական Ընկերութեան նպատակն է իրեն անդամ եղող վարժապետաց նիւթական, բարոյական եւ ուսումնական վիճակին բարւոքութեանը հոգ տանիլ»:

* * *

Սերունդը զանց չըրաւ նաեւ հաւաքական ճիգերը տնտեսական մարզի վրայ, նոյն իսկ դարուն առաջին կէսէն:

Իզմիրի «Արշալոյս Արարատեան»ը կը ծանուցանէ 1842 Մայիս 15ին թէ «Արամեան անունով առեւտրական փոքրիկ ընկերութիւն մը սկսեր են հաստատել Կ. Պոլիս, որն որ երկու հարուր բաժին պիտի ունենայ ամմէն մէկ բաժինը 500 ղուռուշ, այսինքն ընդամմէնը հարուր հազար ղուռուշ դրամագլուխ ... աս ընկերութիւնը գլխաւորապէս հարկաւոր եղած ուտելիքի վերաբերեալ կամ ուրիշ ասոնց նման ապրանքներ պիտի առնէ ու ծախէ... Բաժանակիցները, որոնք ամմէնքը հայազգի ըլլան պիտի, կը պարտաւորին աս ընկերութենէն առուտուր ընել թէ որ օրինաւոր պատճառ մը չունենան ուրիշ տեղաց առնելու: ...Հաշիւ տեսնըւելու ատենը ընկերութեան շահին հարուրին 5 պիտի հանեն ազգին պիտանի գործքի մը համար: ...Արամեան Ընկերութեան 150 բաժինի չափ արդէն առնըւած է, կը մնայ հիմակ յիսուն բաժին. անիկայ ալ լմննալուն պէս գործի պիտի սկըսին»(2):

---

(1) «Տեղեկագիր Ազգային Ուսումնական խորհրդոյ առ Քաղաքական ժողով Կեդրոնական Վարչութեան», Կ. Պոլիս 1865, էջ 72:

(2) «Արշալոյս Արարատեան», 1842, թիւ 86:

«Մասիս» կը ծանուցանէ 1859ին թէ «քանի մը ազգասէր եւ յարուի անձինք այս օրերս Արաբատեան անունով առեւտրական ընկերութիւն մը հիմնեցին հազար բաժնի վրայ, իւրաքանչիւր բաժինը 50 լիրա սթէռլինի։ Արդէն 200 բաժինէն աւելի առորակրութիւն ըլլալով՝ գործի պիտի սկսին եւ առայժմ առեւտրական յարաբերութիւններնին միայն Անգլիոյ հետ պիտի ըլլայ»(1)։ Ընկերութիւնը Պոլսոյ մէջ ունէր նախագահ մը, երկու անօրէն, չորս խնամակալ, Մանչեսթր եւ Լոնտոն մէկ մէկ անօրէն(2)։

***

Ջուտ բաբենպատակ ընկերութիւնները լեզէոն կը կազմեն երկու յարանուանութեանց մէջ ալ։ Բացի Ս. Փրկչի եւ Ս. Յակոբայ հիւանդանոցներէն, որոնց հոգը պաշտօնապէս առանձնած են հայ եւ հայ-կաթոլիկ համայնքները, եւ բացի նաեւ Աղքատախնամ մարմիններէն որոնք գոյութիւն ունեցած են գրեթէ ամէն թաղի մէջ եկեղեցիներու կողքին։

Իր տեսակին մէջ ուշագրաւ բնոյթ մը կը ներկայացնէ «Ազգասիրական եւ Բարեպաշտական Ընկերութիւնը», կազմուած 1856-1857 Մուսականներուն՝ «վասն ողորմելի տառապելոց եւ անտէրունչ բանտարկելոց, որք կան հասեալ ի յետին կէտս յուսահատութեան», ուշագրաւ ոչ միայն իր որդեգրած նպատակին համար, այլ նաեւ այն րանին համար որ ընկերութիւնը հիմնողները չորս տարի ծածուկ պահած են հանրութենէն իրենց ընկերութիւնը(3), եւ աշխատած են մութին մէջ՝ պետութեան բանտերը պտըտելով եւ պարտքի համար բանտարկուածները ազատելով։ Ընկերութիւնը իբր կեդրոնատեղի ունեցած է Վարագի եւ Շապճի խանները, եւ իրրեւ վարիչ ունեցած է Սահակ Բարսեղեան եւ Ա. Խիւտավէրտեան, համեստ մարդիկ, որոնց անունը խղճի պարտք սեպեցինք սակայն յիշել։ Ընկերութեան Գործադիր ժողովը այցելու անունով եօթը հոգի ունեցած է որոնք կարդով կ'այցելէին բանտերը։

«Վարագայի Հավատիս» թերթը ուրախութեամբ կը ծանուցանէ 1864ին թէ «Պէշիքթաշի եւ Սկիւտարի բնակիչներէն մինչեւ հիմայ 20 ընտանիք Պարզասիրաց Ընկերութիւն մը կազմելու վրայ են եւ մօտ օրերս անոր գործադրութիւնը պիտի տեսնենք։ Նպատակն է՝ նորաձեւ եւ նման զգեստներէ հրաժարիլ եւ վայելուչ եւ խնայողու-

---

(1) «Մասիս», 1859, թիւ 375։
(2) «Մասիս», 1859, թիւ 430։
(3) «Արեւելեան Դար», 1860, էջ 102։

թեան յարմար զգեստներ հագնիլ կտային մէկ արշինը 6 զրուշէն աւելի չըլլալով»(1):

4.
ԼՈՑՍ ՆԱԵՒ ԳԱՒԱՌԻՆ

Եւ վերջապէս չըլլանը չանտեսեց նաեւ գաւառը:

Պոլիս առաջին հերթին իր մտածումին առարկայ ըրաւ Պոլիս գտնուող գաւառացիները, եւ փորձեց ուսում տալ անոնց:

Այս զեղեցիկ մտահղումեան արդիւնքն էին այն քանի մը ընկերութիւնները որոնք նախաձեռնութիւնն առանձնեցին դաստիարակութիւններ կազմակերպել յատկապէս գաւառացիներուն համար:

Բացի Անձնուէր ընկերութենէն որու մասին խօսած ենք այլուր եւ որ կը չարունակէր իր դաստիարակութիւնները յատկապէս գաւառացիներու համար ըլլա՛յ իր կեդրոնին, ըլլա՛յ զանազան թաղերու մէջ, ուրիշ փորձեր ալ եղան հայ պանդուխտներուն մտաւոր սնունդ տալու:

Այսպէս՝ Օրթագիւղի Ս. Թարգմանչաց վարժարանի տեսչութեան նախաձեռնութեամբ դպրոցին առաջին եւ երկրորդ դասու աշակերտներէն Ս. Թարգմանչաց Սաւուց Ընկերութիւնը կը կազմուի 1864ին նպատակ ունենալով «ձրի դասատուութիւն ընել ազգային ուսումնասէր պանդուխտ եղբարց»:

Պոլիս այլապէս ալ չէր կրնար անտարբեր մնալ գաւառին հանդէպ: Լոյս տանիլ պէտք էր նաեւ հոն: Գաւառէն Պոլիս խուժող բազմութիւններուն մէջ՝ սկիզբէն ի վեր եղեր էին մարդիկ որոնք չէին խզեր հոգեկան իրենց կապերը իրենց ծննդավայրին հետ:

Մկրտիչ եպ. Տիգրանեան կը յիշէ իր փորձը Հայաստանի մէջ հայ դպրոցներ բանալու:

«Ի 1844 Թուականի Փրկչին, եկայ ձեր Ֆիւրտատանի մէկ կողմը՝ վեց եօթը տեղ վարժարան բացի ձրիաբար, մէկէ մը յատուկ ստակ չուղելով: Բայց ձեր աչքին տակաւին անսովոր բան մը երեւալով խափանեցաւ. եւ ըրած բազմածախ խարճերս ալ ոչինչը դնաց»(2):

Ի սկզբան դեռ բազմաթիւ չէին ընկերութիւնները որոնք մարմին առին Պոլսոյ մէջ՝ աստարելու համար գաւառի կրթութեան գործին: Բայց արդէն հնգեակ մը կան այս չրջանին:

Մամիկոնեան Ընկերութիւնը, 1849ին հիմնուած, աստարելու

---

(1) Հ. Եփրեմ Պօղոսեան, անդ, էջ 670:

(2) «Լապտեր Լուսատու», 1868, էջ 7–8:

համար Թալասի Վարդ–Պատրիկեան վարժարանին:

Սենեքերիմեան Ընկերութիւնը, 1851ին հիմնուած, նպատակ ունէր վարժարաններ հաստատել Սեբաստիոյ եւ շրջաններու մէջ:

Ուսումնատենչ Ընկերութիւն կազմուած 1860ին Զմշկածագեցի պանդուխտներու կողմէ իրենց ծննդավայրին քանի մը գիւղերուն մէջ դպրոցներ հաստատելու նպատակով:

Արեւելեան Բարեբար Ընկերութիւն կազմուած 1861ին Քիւրտիստանի առաջնորդ «Հրաշագործ» Մկրտիչ վրդ. Տիգրանեանի նախաձեռնութեամբ, հաւանաբար քիւրտերը հայացնելու իր մտադրութեան օժանդակելու համար:

Արամեան Ընկերութիւն հիմնուած 1861ին Կեսարիոյ մէջ աղջկանց վարժարան մը բանալու նպատակով:

Խօսելով ընթերցանութիւնը ծաւալելու նպատակով մայրաքաղաքին մէջ սկսած ոգեւորութեան մասին, Կ. Պոլսոյ օրինակը, կը գրէ Այպօյաճեան(1), թելադրական էր գաւառներուն համար, որոնք կեդրոնին հետեւելով ջանացին ունենալ իրենց մատենադարանները, ընթերցասիրաց ընկերութիւնները եւ ընթերցարանները, անջատ այն հնօրեայ ձեռագրական հաւաքածոներէն որոնք վանքերու մէջ շատ հին թուականներէն ի վեր հաւաքուած էին:

Անդրանիկը այս տեսակ ժողովրդային մատենադարաններու կը թուի ըլլալ Մուշի Վերծանութեան Թանգարանը որ բացուած է Մամբրէ վրդ.ի ջանքերով 1857ին: Նոյն տարին հաստատուած է նաեւ Զմիւռնիոյ Ընթերցարանը եւ Նիկոմիդիոյ Ընթերցասիրաց Ընկերութիւնը որ ունէր ընթերցասրահ մը՝ «Վերծանութեան կայանք» կոչուած, զոր կ'անուանէին նաեւ «Կիրակիի դպրոց»: Անոր նախաձեռնութեամբ էր որ նոյն քաղաքին մէջ հիմնուած էր Լուսաւորչեան վարժարանը որ 400 աշակերտ ունէր:

Յաջորդ տարին՝ 1858ին՝ Պարտիզակ կ'ունենայ Թորգոմեան Ընկերութիւնը եւ Ատափազար իր Ընթերցասիրացը, որոնք իրենց մատենադարանները կը հիմնեն:

Ու յետոյ, յաջորդաբար, 1861ին Երզնկան իր Ընթերցարանը կը բանայ, 1862ին կը հաստատուի Սեբաստիոյ Ընթերցասիրաց Ընկերութիւնը, 1865ին՝ Տրապիզոնի Խորէնեան Ընկերութիւնը եւ Ընթերցարանը, իսկ Էրզրումի մէջ Արծնեան Ընկերութեան Ընթերցարանը: 1872ին կը կազմուի Ակնայ Ուսումնասիրական Ընկերութիւնը՝ թանգարան–ընթերցարան մը բանալու նպատակով, իսկ յաջորդ տարին, 1873ին, կը հիմնուի Ռոտոսթոյի «Արամեան Եղբարք»

---

(1) «Գրասէրի Առաջնորդ», «Մեր մատենադարանները», 1939 Մարտ, Գահիրէ:

Ընկերութիւնը՝ ընթերցասիրութիւնը եւ գրականութիւնը ժողովուրդին մէջ ծաւալելու նպատակով:

5.
ՀԱՅ ՄԱՄՈՒԼԸ ԴԵՐ ԿԸ ՍՏԱՆՁՆԷ ԿԵԱՆՔԻ ՄԷՋ

Պոլսոյ պարբերական հայ մամուլը պէտք է թուագրել դարուն վեցերորդ տասնամեակէն: Արդէն թեւակոխած ենք շրջան մը, երբ հայ նոր սերունդը գրոհի է անցած՝ դարը ձգելու համար ետեւ, եւ առաջ քալելու համար բոլոր մարդերու վրայ: Որեւէ ատենէ աւելի կարիք ունի ան հիմա հաղորդակից դառնալու համար աշխարհի մեծ յուզումներուն: Մամուլ անհրաժեշտ է իրեն: Ու ան՝ ունեցաւ:

Դարուն այս երկրորդ կէսը երեք պարբերականներ կը բանան, երեք թերթեր որոնք թէեւ դարուն սպասածները չեն դեռ, բայց կը մատնեն արդէն հորիզոն բանալու տենչը որ վարակած է սերունդը, իրենց շատ մատաղ տարիքէն սկսեալ:

Արդարեւ հազիւ թէ պատանի մըն է կրակէն առաջին բռնկողը, Աբրահամ Մուրատեան անուն, զոր նոյնպէս պէտք չէ մոռնայ մեր վերելքի պատմութիւնը՝ այն բացառիկ սիրոյն համար զոր ան տածեց դէպի հայ գիրը: Ան գրեց ու շարեց, տպեց ու տարածեց զայն տասնեակ տարիներ՝ իր սեփական ուժերը միայն ունենալով իբրեւ կռուան: Երկու խմորատիպ թերթեր, «Բանբեր Պարտիզակեան» եւ «Սուրհանդակ», զորս կը հրատարակէին 1848ին Յովհ. Մկրեան եւ իր հայրը Մուրատ վարժապետ՝ առաջինը Պարտիզակի եւ երկրորդը Նիկոմիդիոյ մէջ, խանդավառեցին Աբրահամը, որ իր հօր հետ մէկտեղ Երուսաղէմ գտնուած տարիներուն գրաշարութիւն սորված էր վանքին մէջ ու հետը միասին տառեր բերած էր հօրը հետ Նիկոմիդիա դառնալուն: 1833ին ծնած Արմաշի մէջ՝ հազիւ 17 տարեկան պատանի մըն էր այն ատեն Աբրահամ, երբ սկսաւ խմբագրել՝ յետոյ ալ շարելու եւ տպելու համար «Հայրենասէր» թերթը 1850ին, նախ շաբաթը յետոյ երկու շաբաթը մէկ անգամ, միաթերթ փոքրիկ երկու էջերով, որոնք կը պարունակէին տեղական լուրեր, ինչպէս նաեւ զանազան տեղեկութիւններ եւ թարգմանութիւններ:

«Առաջին թիւէն տպուեցաւ միայն երեք օրինակ՝ ընթերցողներու թիւին համեմատ, կը գրէ Վ. Զարդարեան, եւ անոնց շատնալովը տպեալ թերթերու քանակն ալ կը շատնար. գործը շատ դժուար կը տպուէր, ու որովհետեւ տառերը չէին բաւեր ամբողջ էջին, Աբրահամ երկու անգամ կը տպէր մէկ էջը:

«Սակայն Նիկոմիդիոյ այդ անդրանիկ տպագրութիւնը հրաշալիք մը երեւցաւ տեղւոյն հայոց եւ թրքաց համար. ամէնքն ալ պղատոնական համակրութիւն մը ունեցան: Տեղացի երեւելի խոլամներ,

մինչեւ իսկ Թօփալ Օսման փաշա, սիրալիր խօսքերով կը խրախուսէին պինգը, կը հաղորդէին անոր առօրեայ դէպքերու վրայ կարեւոր տեղեկութիւններ, որոնք կը տպուէին «Հայրենասէր»ի մէջ։

«Հայրենասէրի հրատարակութեան հռչակը երթալով կ'աւելնար եւ կը տարածուէր ամէն կողմ, պարմացնելով թէ ինչպէս 17 տարեկան պատանի մը կը յաջողէր առանց մամուլի եւ կարեւոր պիտոյքներու, ոտքով տպել իր թերթը»(1)։

Արձականդը Պոլիս հասաւ. օրուան կարկառուն մարդիկը շահադրդուեցան իրմով, բաժանորդներ ճարեցին, տառ եւ մամուլ ապահովեցին, եւ հնարաւոր դարձուցին որ «Հայրենասէր»ը չարունակէ լոյս տեսնել այս նախնական պայմաններուն մէջ ամբողջ 3 տարի։

Աբրահամ Մուրատեան տպարէզը յետոյ ալ չէզոք տակայն։ Ան դնաց այլուր տպելու, արեւմտահայ մամուլի պատմութեան մէջ արձանագրելէ յետոյ յուզիչ եւ խրախուսիչ այս էջը։

Միւս թերթը դարձեալ պատանիներու նախաձեռնութեան արդիւնքն էր։ Զայն հրատարակեցին Սամաթիոյ Ս. Սահակեան վարժարանի սաները 1851ին, «Ռուբաստան» տիտղոսին տակ, ուր կը տպէին զանազան ուսմանց եւ դիտութեանց վերաբերեալ յօդուածներ եւ թարգմանութիւններ, պատմութիւններ եւ զուարճալիքներ։ Ոչ իսկ երկու տարի տեւեց տակայն հէք «Ռուբաստան»ին կեանքը։ Ան ալ խամրեցաւ։

Երրորդ թերթը «Բանասէր»ն եղաւ։ Զայն լոյս ընծայեց իրրեւ ամսաթերթ, նոյնպէս հազիւ տարի մը, Յովհաննէս Հիսարեան, Մխիթարեան նախկին սան, հեղինակը արեւմտահայ առաջին վէպին, «Խոսրով եւ Մաքրուհի»ի զոր տպեց իր «Բանասէր»ին մէջ։ Մենք անոր դեռ կը հանդիպինք։

Երեք այս թերթերուն կը հետեւին երեք ուրիշները, որոնք արդէն իր կոչմանը կ'առաջնորդեն հայ մամուլը Պոլսոյ մէջ, երեքն ալ 1852ին տպարէզ իջած։

Առաջինը «Մասիս»ն էր, մէկը այն թերթերէն որոնց անունը պարծանքով տեսնուած է տալ հայ մամուլի պատմութիւնը, կէս դարէ աւելի իր գոյութեանը համար նախ, ու նաեւ դիմին համար զոր ան կատարեց հայ կեանքի մէջ։

Հայ բանասէր մը «Մասիս»ի յիսնամեակին (1851–1901) նուիրած իր մէկ յօդուածին մէջ, հարեւանցի ակնարկ մը նետելէ յետոյ այն երեք հանդրուաններուն վրայ ուրկէ անցած էր պարբերական հայ մամուլը Պոլսոյ մէջ նախորդ դարու առաջին կիսուն, եւ յի-

---

(1) «Ցիշատակարան», Ա., էջ 117։

չելէ յետոյ անդրանիկ սերունդը որ լրագրական ասպարէզ իջած էր այդ դարուն քառասունական թուականներուն կամ զարկ կու տար հայ մամուլի ընձիւղման,— սերունդ որուն մաս կազմեր էին՝ Տէրոյենցի եւ Մկրտիչ Աղաթօնի հետ մէկտեղ՝ Սերվիչէն, Կրճիկեան, Սթիմարաճեան, Գրիգոր Աղաթօն եւս,— կը գրէ թէ դարուն երկրորդ կիսուն սկիզբն իսկ նոր խմբակ մըն էր որ կը յայտնուէր խմբուելու համար «Մասիս»ի շուրջ՝ իր գլուխն ունենալով Կարապետ Իւթիւճեանը, սերունդ՝ «որ Փարիզի օդը շնչած եւ լուի Ֆիլիբի ժամանակակից Փարիզի մէջ մտքի սնունդ առած էր» եւ «որ կու գար երկրորդ հիմնաքարը դնելու Թրքահայերու մտաւորական նորազարթոյց կեանքին, գալով խմորուիլ նախորդ խումբին հետ միեւնոյն ասպարէզին մէջ եւ առաջ բերել նոր խմորում մը տարբեր տարբեր դաստիարակութեամբ եւ նկարագրով անձնաւորութիւններէ կազմուած»(1)։

Նիկողոս Զօրայեան (1821–1859) գլխաւոր ուժը եւ զօրավիգը կ'ըլլայ Իւթիւճեանի, որ առաջին տարիներուն մէջ աջակցութիւնը կը վայելէ միեւնոյն ատեն Խաչատուր Միսաքեանի, Մատթէոս Մամուրեանի, Տիգրան Եուսուֆեանի, Արմենակ Հայկունիի, Մատթէոս Այվատեանի, Մկրտիչ Ճանըմեանի, եւայլն։

Շրջանը որ այս հատուածին նիւթը կը կազմէ՝ կ'ընդգրկէ այն երեք տասնամեակները միայն երբ «Մասիս» Կարապետ Իւթիւճեանը վարիչ ունեցաւ իրեն։ Այս շրջանին «Մասիս» ամէնէն հեղինակաւոր օրկանն էր Պոլսոյ հայ մամուլին, եւ մեծ դեր ունեցաւ հայ զարթօնքին մէջ։ Անոր մեծ երախտիք կը պարտի ժամանակակից սերունդը՝ որ արտայայտութեան բեմ մը ունեցաւ միշտ, մեծ երախտիք նաեւ հայ ընթերցասիրութիւնը՝ որուն ծաւալման այնքան սատարեց «Մասիս», եւ մանաւանդ մեր աշխարհաբարը որ զայն ունեցաւ իբրեւ խանձարուր, ինչպէս ընդգծած ենք իր տեղին։ Շատեր տեղ գտան «Մասիս»ի էջերուն մէջ, ու անոր սիւնակներէն հանրային կարծիք վարեցին· բայց անոր հովանիին տակ սերունդ մը չհասունցաւ, ինչպէս պիտի հասուննար յետագային ուրիշ թերթերու շուրջը։

«Մասիս» շատ մը հանգրուաններէ անցաւ 56 տարուան իր գոյութեան ընթացքին։ Հիմնուած 1852 Փետր․ 2ին իբր շաբաթաթերթ, եւ հետզհետէ վերածուած եռօրեայ, երկօրեայ եւ ամենօրեայ թերթի, աւելի քան երեսուն տարի՝ այն է մինչեւ 1884 Օգոստոս 4, լոյս կը տեսնէ իր հիմնադրին՝ Կարապետ Իւթիւճեանի անմիջական խմբագրութեան տակ։ 1884 Օգոստոսէն մինչեւ 1887 ան լոյս կը

(1) Արշակ Ալպօյաճեան, «Մասիս», 1901։

տեսնէ իրեւ չարաթաթևրէ երիտասարդ դէսդնելու կողմէ որոնց դլուխն է Արփիար Արփիարեան, արտօնատէրը մնալով միշտ Իւթիւճեան: Այս ընդհանին մենք դեռ պիտի հանդիպինք տարբեր դլուխի տակ, ինչպէս նաեւ աւելի յետոյ, երբ անոր դլուխը կ'անցնին Գրիգոր Զօհրապ եւ Հրանտ Ասատուր՝ դլխաւոր աշխատակից ունենալով Տիգրան Կամսարականը:

Այս թերթերէն երկրորդը «Նոյեան Աղաւնի»ն էր:

Իզմիր չզոհացաւ միայն հեռուէն մրցելով Պոլսոյ հետ: Ան փորձեց Պոլսոյ մէջ իսկ ճակատիլ Պոլսոյ դէմ: Այդ փորձը ըրաւ, օրինակ, Իզմիրցի երրորդութիւնը, Սահակ Ապօ, Գրիգոր Մարկոսեան եւ Մինաս Մինասեան, կոչուած նաեւ «Իզմիրցի խումբը», որոնք անցեալ դարու կէսերուն փոխադրուած մայրաքաղաք, շնորհիւ իրենց հմտութեան եւ լեզուագիտութեան՝ Բ. Դուռն թարգմանութենոյ պետնին մէջ պաշտօնի անցեր էին իսկոյն, եւ պետական պաշտօն վարելով հանդերձ, 1852ին սկսեր էին հրատարակել «Նոյեան Աղաւնի» շաբաթաթերթը, հազիւ տասնըհինդ օր յետոյ «Մասիս»ի երեւումէն: «Երկու շաբաթաթերթերը՝ առաջին օրերէն՝ վիճաբանութեան բռնուելան օրուան հարցերու վրայ, բաւական բուռն կերպով: Կ. Իւթիւճեան եւ Նիկողայոս Զօրայեան մէկ կողմէ, Ապրօ եւ Մարկոսեան միւս կողմէ՝ կը մղէին այս լրագրական պայքարը, մինչեւ որ Նոյեան Աղաւնին դադրելով վիճաբանութիւնն ալ դադրեցաւ ... անոր յաջորդող ուրիշ թերթերու հետ չարունակուելու համար»(1):

Պէտք է ըսել որ ասպարէզով հրապարակագիրներ չէին «Նոյեան Աղաւնի»ի հրատարակիչները: Թէեւ լուսամիտ պաղատիարներով օժտուած՝ բայց ի վերջոյ պետական բարձր պաշտօնատարներ էին, եւ հոդևկան զբօսանք մըն էր միայն իրենց համար իրենց շաբաթաթերթը, որ այն օրուան պայմաններուն մէջ դժուար թէ տոկար իր ծախքերուն: 1853 Օգոստոս 8ին ծանուցանելով իրենց թերթին դադարումը՝ «Նոյեան Աղաւնի»ի խմբագիրները կը գրէին.

«Երբոր տեսանք որ մեր ի սէր ազգիս յանձնառու եղած ծանր եւ անչահախնդիր աշխատութիւննիս այսպէս օրէ օր կը դառնանար եւ թանկագին ժամանակնուս կորուստը եւ մեր քաշած անհանգըստութիւնները պարապը ելնելէն զատ՝ անոնցմէ աւելի նիւթական կորուստներ ընելու ալ սկսանք, այն ժամանակ աւելի ընտիր համարեցինք շաբաթաթերթիս հրատարակումը մեր յօժար կամօք առ այժմ դադրեցնելու»:

---

(1) Տ(իգրան) Ա(րփիարեան), «Ապրօ Էֆէնտիի կեանքէն», «Մասիս», 1900 Օգոստոս 12, թիւ 33, էջ 521:

Երրորդը այլ թերթերէն հայատառ ու թրքաբարբառ «Մեծմուայը Հավատիս»ն էր։ Յովսէփ Վարդանեան,— յայտնի Վարդան փաշան,— որ զայն կը խմբագրէր, 1815ին ծնած Պոլսոյ մէջ, եւ իր ուսումը սառցած նախ Մայր Եկեղեցւոյ ընծայարանը, յետոյ Վիեննայի Մխիթարեանց մօտ, Պոլիս վերադարձին՝ ուսուցչութեան կոչուեր էր նախ Խասղիւղի Ներսէսեան վարժարանին եւ Յովհաննէս պէյ Տաճեանի տան մէջ, իսկ 1837ին, երբ հազիւ 22 տարեկան էր, պաշտօնի մտաւ Արքունի նաւարանը, բարձրանալու համար Ծովային Աւազ Թարգմանութեան (Պահիյէ պաշ թէրճիմանը) եւ հուսկ ուրեմն փաշայութեան տիտղոսին։ Արդ, Յովսէփ Վարդանեան, կապուած մնաց հայ կեանքին, առաւելապէս իր գրական եւ հրապարակագրական գործունէութեան։ Հայ լեզուով գրած մեակ գիրքը «Սահմանադրական ձշմարտութիւններ»ն է, գործ զոր յօրինած է պարզ ու կոկիկ աշխարհաբարով մը։ Միւս հեղինակութիւնները թուրքերէն եւ հայատառ թուրքերէն են. ասոնցմէ յիշենք «Նաֆօլէօն Պարիխի», «Շարբ մուհարէպէսի», «Փիւսթէն Լօմպար», «Բիսալէի թէլէկրաֆ»։ Իրն է հայ կեանքէ առնուած «Ազապի հիֆայէսի» վէպը։ Բայց ինչ որ իր համբաւին խարիսխը կազմեց իր հրապարակագրական գործունէութիւնն էր։ 1852ին «Մասիս»ի եւ «Նոյեան Աղաւնի»ի հիմնարկութեան տարին՝ ինքն ալ հիմը կը դնէր իր «Մէեմուայի Հավատիս»ին, զոր պիտի խմբագրէր մինչեւ 1869, ամբողջ 17 տարի, յետագային եւս աշխատակցելով կարապետ Փանոսեանի «Մանզումէի էֆքիար»ին, եւ վարելով «Թէրճիմանը էֆքիար»ը 1877էն–1879, մինչեւ իր մահը, որ տեղի ունեցաւ սոյն տարուան Մարտ 28ին։ Իր քաղաքական յօդուածները, ինչպէս նաեւ իր տեսութիւնները ընկերային եւ տնտեսական հարցերու մասին, գրուած գիւրահասկնալի լեզուով մը, պայն գործուցած էին ժամանակին ամէնէն ժողովրդական գիրքերէն մէկը։

«Մեղու»ն պիտի ըլլար սակայն, որ պիտի դար Պոլսոյ հայ մամուլին մէջ նոր դաղափարներու ռահվիրան դառնալ։ Հիմնուած 1856ին Ցարութիւն Սվաճեանի խմբագրութեամբ՝ «Մեղու»ն երկիծաթերթ մը չէր միայն, այլ բեմ մը ուրկէ կը խօսէր նոր սերունդն ինքը իր ամէնէն անկեղծ պոռթկումներով։ Տոգորուած ջերմ հայրենասիրութեամբ եւ անխառն սիրով դէպի ժողովրդական լայն խաւերը, «Մեղու»ն այդ նոր սերունդին ձգտումներուն անյողդողդ պատնէշն եղաւ, եւ ի զուր չէր որ Նալբանդեան յանձին «Մեղու»ի իր ամէնէն հարազատ գինակիցն ու ամէնէն անձնուէր գործակիցը գտաւ։ «Մեղու»ն էր որ սահմանադրական չարժման ամէնէն անկեղծ փողահարն եղաւ, եւ սակայն առաջին սթափողը նաեւ անոր ստեղծած պատրանքներէն. ան մարտնչեցաւ բոլոր այն խութերուն դէմ որոնք կը խափանէին նոր սերունդին վերելքի ճամբան, բոլոր մըղ-

լոտած պաղափարներուն եւ նախապաշարումներուն դէմ՝ զոր այդ օրերուն կ'անձնաւորէր Տէրոյենց, նեցուկ կանգնեցաւ հայ բեմին եւ խրախուսեց անոր առաջին քայլերը, եւ ուղեցոյց եղաւ սերունդին որ պիտի յաջորդէր: Անոր էջերուն մէջ էր որ յառաջապահ սերունդը իր պատգամը պիտի հաղորդէր իր յաջորդներուն: Ու երբ Սվաճեան իր տակը Պարոնեանի կը յանձնէր՝ «Մեղու»ն իր դիծը բացած էր արդէն, ու Պարոնեան կու գար չարունակելու գայն՝ բայց եւ աւելի լայնցնելով, ու նոր ուղիներ կցելով անոր:

«Մեղու»ն առանձին չմնաց իր պայքարին մէջ: Սվաճեան թանկագին ջակից մը ունեցաւ յանձին Արմենակ Հայկունիի, որ թէեւ խառնուածքով չափուն եւ իր վարած պայքարներուն մէջ նուազ ամբապնդ, բայց հայ հրապարակագրութեան մէջ նոր ջիղ մը բերաւ, ու թերթերը զոր հիմնեց ու վարեց եւ կամ որոնց աշխատակցեցաւ՝ համբայ որոնող սերունդի մը ճիչը կը բերէին: Այդ թերթերն էին «Մուսայէ Մասեաց»ը, «Սէր»ը Պոլսոյ մէջ, եւ նաեւ «Ծաղիկ»ը զոր Իզմիրի մէջ պահ մը միասին խմբագրեցին Գրիգոր Զիլինկիրեան եւ ինք: Իր մասին խօսած ենք ուրիշ հատուածի մէջ ալ՝ նոր սերունդի յառաջապահ դէմքերուն անդրադարձած առեն:

Հայ մամուլի այս առաջին շրջանին մէջ, երբ հետզհետէ լոյս տեսնող թերթերէն չատեր նոր կարգախօսներու արձագանգ պիտի դառնային, հայ յետադիմութիւնը եւս պիտի ունենար իր բեմը: Յովհաննէս Տէրոյենց էր որ առաջարկ կ'ընէր պատուար հանդիսանալու համար նոր գաղափարներու առջեւ: Ըլլայ «Զօհալ»ին մէջ զոր 1855ին սկսաւ հայատառ թուրքերէնով եւ երկու տարի չարունակեց, ըլլայ իր «Երեւակ»ին մէջ որ 1857ին հիմնուած ինը տարի դիմացաւ, ան խաւարամտութեան միեւնոյն պատնէշը մնաց՝ սեւ էջ մը ձգելով այսպէս հայ մամուլի պատմութեան մէջ ալ:

Իմաստ պիտի չունենար ծանրանալ բոլոր այն թերթերուն մասին որոնք լոյս սկսան տեսնել Պոլսոյ մէջ 15 տարիներու այս շրջանին, թէեւ անոնցմէ ամանք անհրաժեշտ էր դոնէ յիշատակել հոս, ինչպէս «Արծուի վասպուրականի»ն, զոր Խրիմեան 1855ին հրատարակեց մայրաքաղաքին մէջ իբրեւ առաջին ճիչը զարթնող գաւառին, «Կիթառ»ը (1862–1863) զոր հրատարակեց Ելպիս Կեսարացեան իբրեւ անդրանիկ ձայնը հայ կնոջ, «Բնար Արեւելեան» (1857–1859) եւ «Բնար Հայկական» (1861–1864) երաժշտական պարբերականները զոր լոյս ընծայեցին Արիս Յովհաննէսեան, Գաբրիէլ Երանեան, Տիգրան Զուհաճեան եւ Նիկողոս Թաշճեան հայ երաժշտութեան ճամբայ բանալու համար, Մանուէլ Իւթիւճեանի «Կիլիկիա»ն (1861–1875) եւ Մինաս Գափամաճեանի «Զեփիւռ Հայրենեաց»ը (1862–1867) որ պահպանողական թերթեր եղան, իսկ ուրիշներ՝ զոր հապի թէ պէտք ըլլար արձանագրել, ինչպէս «Թռչնիկ» (1861–1862),

«Վարդ Մեսրոպեան» (1861–1862), «Թուրքակ Հայաստան Աշխարհի» (1860), «Զուարճախօս» (1855–1856), «Աստղիկ Արեւելեան» (1855–1856):

Զմիւռնիան, այդ չրջանին, դեռ հրաժարած չէր Պոլիսը դլխլու իր փորձերէն: Տասը տարուան միջոցին, 1853–1863, տասնեակ մը թերթեր այնտեղ ալ սկսան լոյս տեսնել, մեծ մասը հետք մը չձդած երթալու համար, ինչպէս «Թուրքակ Հայկազնեան» (1854–1855), «Միութիւն» (1860–1862), «Ափեղցիեղ» (1862), «Բողբոջ» (1862), «Գարուն Հայաստանի» (1862–1863), «Դիմակ» (1862–1863), «Ցաւերժահաս» (1862): Երկու թերթեր միայն սիրով կ'արձանագրէ հայ մամուլի պատմութիւնը,— «Արփի Արարատեան»ը (1853–1856) զոր հրատարակեց Յարութիւն Տէտէեան, եւ «Ծաղիկ»ը (1860–1867), զոր լոյս ընծայեց Գրիգոր Չիլինկիրեանը նախ Արմենակ Հայկունիի հետ մէկտեղ եւ յետոյ առանձին, առանց յիշելու Ղուկաս Պալթազարեանի «Արշալոյս Արարատեան»ը որ կը չարունակէր լոյս տեսնել, եւ Գալուստ Կոստանդեանի գիտական տետրերու չարքը, «Թանգարան Հասարակաց» (1858), որու մասին այլուր խօսած ենք:

Զմիւռնիան յիշած տեն Պոլսոյ հետ միասին քայլ նետելու իր փորձերուն առթիւ՝ պէտք չէ մոռնանք տաղանդաւոր իր մէկ զաւակը, որ Աբեմուտաք պիտի անցնէր, հեռուէն բայց միշտ մօտէն հետեւելու համար հայ կեանքին: Մեսրոպ Ոսկանն էր: Խօսած ենք արդէն իր մասին. անդամ մըն ալ յիշենք սակայն հոս թէ զոյդ թերթերը զոր հրատարակեց Փարիզի մէջ, «Արեւելք»ը նախ (1855–1856) եւ յետոյ «Արեւմուտք»ը (1859–1865), հայ հրատարակչութեան համար լուսաւոր պահեր եղան, մինչ լոյս-քաղաքին մէջ նոյն օրերուն լոյս տեսնող երկու ուրիշ հանդէսներ, «Մասեաց Աղաւնի» (1855–1858) եւ «Փարիզ» (1860–1863), խաւարեցան գայն առանց մեծ հետք ձգելու:

6·

1853 ՏԱՐԻՆ

1853 տարին հայ բանասէրներէն ոմանք մասնաւոր կերպով կը մատնանչեն Պոլսոյ հայ տարեգրութեանց մէջ, իրրեւ առաջին հանդրգուանը այն չունչին զոր հայ ժողովուրդը ժառանգ ստացեր էր 1848էն, հանդրգուան՝ ուրկէ ան սոխպուած էր անցնիլ Թեւակոխելու համար հիմնական ճիգերու չրջանը:

Ճիշդ այս տարին էր որ զպայացունց դէպքերու Թատր պիտի ըլլար Պոլիս, ինչպէս պիտի տեսնենք, Ս. Տեղեաց մասին Ֆրանսայի եւ Աւստրիոյ կողմէ տեղի ունեցած միջամտութեանց եւ Ռու-

սխոյ եւս յարուցած ձգտումներուն երեւէն, դէպքեր՝ որոնք իրենց կարգին Խրիմի պատերազմը պիտի գրգռէին եւ այնքան ճակատագրական դեր պիտի կատարէին Թուրքիոյ պատմութեան մէջ: Արդ, այն այս դէպքերու ազդեցութեան տակ էր որ 1853 Մայիս 26ին մեծ-եպարքոս Րէշիտ փաշա իր ապարանքը պիտի հրաւիրէր հոգեւոր պետերը աւետելու համար անոնց թէ սուլթանը կը նորոգէ իրենց կրօնական ազատութիւնները:

1853ին էր դարձեալ որ Նահապետ Ռուսինեան հրապարակ պիտի հանէր համբաւաւոր իր «Ուղղախօսութիւն»ը, երկ, որ հանդըրուաններէն մէկը պիտի հանդիսանար իր կարգին՝ աշխարհաբարի սահմանման նուիրուած մեծ տքնութեան մը ճամբուն վրայ: Պատմած ենք, իր տեղին, Ռուսինեանի եւ իր քանի մը համախոհներուն կատարած այս յախուռն փորձը, որ թէեւ բուռն ընդդիմութեան բախեցաւ եւ ձախողութեան մատնուեցաւ ի վերջոյ, բայց ան մնաց իբրեւ խորհրդանշանը մտատանջութեան մը որով վարակուած էր ամբողջ սերունդ մը լեզու մը՝ եւ հետեւաբար գրականութիւն մը սահմանելու համար իրեն:

1853 տարին այլապէս ալ թուական մը կը սեպուի արեւմտահայ վերածնունդի պատմութեան մէջ: Այդ տարին է որ մարմին կ'առնէր համբաւաւոր այն Ուսումնական Խորհուրդը, առաջին քայլը հայ մտաւոր վերելքը դնելու համար հաւաքական գործակցութեան մը հունին մէջ, եւ այդ նպատակին շուրջ համախմբելու ամէնէն կարկառուն դէմքերը որոնք այն օրերուն կը փայլէին հայ մտաւոր հորիզոնին վրայ սուլթաններու մայրաքաղաքին մէջ:

Յորմէհետէ սահմանուեր էին Հոգեւոր եւ Գերագոյն Ժողովները՝ անոնց ձեռքով կը տնօրինուէին կրօնական եւ քաղաքական գործերը: Բայց ի վերջոյ կարիք զգացուեցաւ կազմելու քանի մը օժանդակ Խորհուրդներ, որպէսզի գլխաւոր լծակները դառնային այդ վերին մարմիններու կողքին, հայ ազգային կեանքը շահագրգռող տարբեր մարզերու վրայ:

Այդ մարզերէն մէկը, եւ թերեւս ամէնէն հիմնականն ու այժմէականը, կրթական գործն էր, այսինքն հայ դպրոցները առաջին հերթին, եւ ինչ որ կապուած էր անոնց բարգաւաճման հետ:

Եւ ահա, 1853 Հոկտեմբեր 29ին Գերագոյն Ժողովը կազմեց Ուսումնական Խորհուրդ մը 14 անդամներէ բաղկացած, որոնց ցանկը կը գտնենք Ռուսինեանի 1854ի Տարեցոյցին մէջ, իւրաքանչիւրը հոն յիշատակուած իր հանգամանքով·

Ամասեան Յակոբ «Հոգաբարձու»
Երամեան Աբրահամ «Լեզուագէտ»
Իւթիւճեան Կարապետ «Համբագիր»

Հովսեան Յարութիւն «բանասէր»
Մաքսուտեան Սարիմ «լեզուագէտ»
Պալեան Նիկողոս «ճարտարապետ»
Պարտիզպանեան Խաչատուր «քանակագէտ»
Ռուսինեան Նահապետ «բժիշկ»
Վահանեան Յովհաննէս «տաբրագէտ»
Վիչենեան Սերովբէ «բժիշկ»
Տատեան Ազաքել «ճարտարապետ»
Տատեան Յարութիւն «բնագէտ»
Տատեան Սիմոն «ճարտարապետ»
Օտեան Գրիգոր «գրական»

Տուեալները մեզ կը պահեն գործունէութեանը մասին սոյն առաջին Ուսումնական Խորհուրդին: Գիտենք սակայն որ անոր նախագահն էր Սերվիչէն, եւ որ յուզումնալից պահեր անցուց՝ այն յանդուգն փորձին առթիւ զոր նոյն տարին ըրեր էր, հայ աշխարհաբարին քմածին կանոններ պարտադրելու համար, Նահապետ Ռուսինեան որ մէկն էր իր ամէնէն կարկառուն անդամներէն, Գրիգոր Օտեանի հետ մէկտեղ, նոյնպէս մէկը Ուսումնական Խորհուրդի սիւներէն:

Մեծ մասամբ Ուսումնական Խորհուրդի անդամներէն կազմուած էր նաեւ Յանձնաժողովը որ պաշտօն ունէր Ռուսինեանի երկը քննելու եւ որ պիտի զատապարտէր զայն:

Ռուսինեանի «Ուղղախօսութեան» ստեղծած վէճերէն յետոյ երկար կեանք ունեցած ըլլալ չի թուիր Ուսումնական Խորհուրդը, եւ անոր մասին այլեւս յիշատակութեանց չենք հանդիպիր հայ մամուլին մէջ:

Փոխարէն՝ Գերապոյն Ժողովը ուրիշ երկու օժանդակ մարմիններ կը ստեղծէ իր կողքին: Տնտեսական Ժողովը նախ որ կազմուեցաւ 1856ին եւ որուն յանձնուեցան պատրիարքարանի անուռւկը, հիւանդանոցը եւ անանկաց մատակարարութիւնը: Անոր անդամակցութեան կոչուած էին 22 անձեր առեւտրական եւ արհեստաւոր դասակարգերէն: Վերակազմուեցաւ 26 անդամներով 1859ին, եւ իր պաշտօնը չարունակեց մինչեւ սահմանադրութեան սկիզբը:

Օժանդակ միւս մարմինը Դատաստանական Ժողովն էր, որու գործունէութեան մասին լուռ են ժամանակակից աղբիւրները:

7.

ԵՐԲՈՐ ՄԱՐԴԻԿ ԿԸ ՓՈՐՁԵՆ ԲՌՆԻ ԼԵԶՈՒ ՅՕՐԻՆԵԼ

Հայ լեզուն վեղեկացնելու նախանձախնդրութիւնը՝ որ առաջին օրէն վարակեր էր Պոլսոյ հայ մտաւորականութիւնը՝ հետզհետէ

կերքէ փոխուեցաւ, ու կերքը ծայրայեղութիւններու եւ երբեմն սայթաքումներու կը մղէ մարդը:

Արփիարեան անդրադառնալով այն քաոսային վիճակին՝ զոր կը ներկայացնէր մեր աշխարհաբարը անցեալ դարու կէսերուն, տեսակ մը անհրապոյր խառնուրդը դարձած Պոլսոյ հայեվարին եւ անոր վրայ ճնշող զանազան ազդեցութեանց որոնք թուրքերէնէն, գրաբարէն եւ օտար լեզուներէ կու գային, կ'ըսէ թէ հայ նոր վերածնունդի ախոյեանները ահաւոր մտահոգութեան մը առջեւ գտան իրենք զիրենք:

«Եւրոպական կրթութիւն ստացող երիտասարդներէն ոմանք այս խառնակութիւնը տեսնելով, կը գրէ Արփիարեան, ուզեցին տիրող շփոթութենէն ազատուիլ եւ լեզուին տրամաբանական ընթացք մը տալ ընտրողականութեամբ: Կը թուի թէ իրենք ալ կը կրէին ընտրողական փիլիսոփայութեան ազդեցութիւնը: Քուզէնի դպրոցը այն ժամանակները դեռ կը ծաղկէր, ու ապագայ ալ կը խոստանար: Տրամաբանական լեզուի մը ստեղծման հետամուտները կարող չեղան ըմբռնել որ գրական լեզուն որքան ալ որ այլանդակ տարրերու խառնուրդ մը կը թուէր, բայց եւ այնպէս պիտի ըմբոստանար ընդդէմ տրամաբանական որեւէ լուծի: Պոլսեցի հայուն բերնին պահանջումներն էին որ պիտի սահմանադրէին ներդաշնակութեան օրինագիրքը: Մեր նոր բառարանը, մեր նոր քերականութիւնը այդ օրինագիրքին պիտի հետեւէին: Ռուսինեան, Օտեան, խանդավառութեամբ արբշիռ երիտասարդներ, չուզեցին ուսումնասիրել լեզուներու ընաշրջման ընթացքները: Պոլսեցին հայերէնը ուզեցին հնազանդեցնել իրենցմէ արձակուած հրամաններու, տակ՝ Ուղղախօսութիւնը»(1):

Արեւմտական լեզու ստեղծելու առաջին խիզախ փորձը Նահապետ Ռուսինեան կատարեց: Ստեղծուելու վրայ եղող աշխարհաբարը քմահաճ կանոններու մէջ կաշկանդելու այդ քայլով, զոր Ռուսինեան եւ իր համախոհները, Հ. Տիմոթէոս Թրնկրբեան եւ Գրիգոր Օտեան, կ'ընէին 1853ին, կը փորձէին ոչ միայն ժողովուրդին խօսած լեզուն նուիրագործել իբրեւ գրական բարբառ, այլեւ միաձեւութիւն ներմուծել քերականական կանոններու մէջ(2):

«Ուղղախօսութեան» *յառաջաբանին մէջ կ'ըսուի·*

«Մեր ազգն ալ՝ շատոնց ի վեր իր հին լեզուն՝ ան վսեմ գրաբառը կորսուած, կը զգար իր կրթութեանը համար ընդհանուրին հասկնալի ազգային լեզուի մը կարօտութիւնը: Այս լեզուն կար,

---

(1) «Գեղունի», 1902 Յունիս, էջ 40:

(2) «Ուղղախօսութիւն արդի հայ լեզուին, յօրինուած ուսումնական խորհրդակցութեամբ», Կ. Պոլիս 1853:

բայց ա՛յնչափ խեղճ վիճակի մէջ էր, որ ո՛չ ոք կը համարձակէր լեզու ըսել անոր: Սակայն տաս տաս–հինգ տարիէ ի վեր, ուսումնական անձեր՝ մասնաւոր ու պարբերական դրվածներով զանի չա՛տ չըտակեցին չըտկըտեցին. եւ ազգն իր հին կորուսած լեզուին տեղ՝ ունէ ասօր թէ ո՛չ կատարեալ, գէ՛թ բաւական զործածելի արդի լեզու մը ազգային, զոր շատ մարդիկ իրարմէ քիչ տարբերութեամբ կը գրեն, ու հասարակութիւնը քանի կ՚երթայ, վարժ ու անուշ կերպով կը խօսէ:

«Ցայտնի է որ Պօլիսի մէջ զործածված արդի լեզուին վրա՛յ է խօսքերնիս. վասնզի Պօլսեցուն խօսած հայերէնը՝ թէպէտեւ աւելի խառն է օտար բառերով քան ուրիշ տեղացոց հայերէնը, սակայն արտասանութեան կողմէն աւելի յստակ, աւելի մաքուր ըլլալէն զատ՝ երկու գլխաւոր պատճառներ կը վաւերացնեն անոր նախապատուութիւնը: Նախ՝ Պօլսէցուն խօսածն ասօր ազգին մեծագոյն մասին լեզուն կը սեպվի. զի ո՛չ ուրէք Հայերու բազմութիւն մէկ տեղ հաւքըված կը տեսվի՝ որպէս ի Պօլիս. եւ բազմութիւնն լեզո՛ւն է անտարակոյս ընդհանուրին ալ լեզուն: Երկրորդ մայր քաղքին լեզուն աւելի գիւրա՛ւ կը տարածվի քան ո՛եւէ գաւառական բարբառ. վասնզի հո՛ն յաճախելով գաւառականներու բազմութիւն, եւ հոն՝ արհեստական եւ վաճառական զանազան զործողութիւններէն հարկադրված՝ երկար տաեն մնալով, երբ իրենց երկիրը գառնան, հեռէկներն կը տանէն վերջապէս մայր քաղքին լեզուն ալ:

«Ա՛ս արդի լեզուն՝ կը տեսնենք որ, ամէն տեղ, օրէ օր փոխոխութիւններէ կրելու վրայ է. եւ ա՛ս՝ երկու պատճառով. մէյ մ՚որ կատարելութիւն ըստացած լեզու մը չ՚է. երկրորդ որ՝ ուղղախոսութիւն ու բառգոյց չ՚ունէ: Ասոր համար ամէն մարդ ուզած կերպովը կանոն եւ ուղղախոսութիւն կը սեփհականէ իրեն: Ա՛ս եաքի պատճառը՝ անա՛նկ անպատեհութիւն մըն է, որ կրնա՛յ լեզուն շատ դժար ու անկանոն ընէլ տաեննով. վասնզի ժամանակը հաստատութիւն կու տայ սովրութիւն հնարած կերպ կերպ այլընդակ կիրառութիւններուն: Դարձեալ ա՛ս անպատեհութիւնը՝ նոյն լեզուով դրոշնէրուն մեծ դժարութիւն կը հանէ, վասնզի իւրաքանչիւր ոք չը դիտնայ ո՛ր կանոնին հետեւիլ:

«Արդ՝ ա՛ս արդի լեզուն կանոնաւորելու, եւ միանգամայն կատարելութեան չաւդին մէջ քայլ մ՚առաջ մղելու մըտքո՛վ է, այսինքն՝ անոր աւելի պարզութիւն, ճըշտութիւն, անուշութիւն, ուղղագրութիւնը դիւրութիւն, ու բառերուն համաոտութիւն տալու մըտքո՛վ է, որ ձեռք գարկինք՝ ուսումնական անձէրու խորհըրդակցութեամբ, ուղղախոսութիւն մը յօրինելու նոյն լեզուին»(1):

(1) «Ուղղախոսութիւն արդի հայ լեզուին, յօրինված ուսումնական խորհըրդակցութեամբ», Կ. Պոլիս 1853, Յառաջաբան:

Թէ ինչ բանի մէջ կը կայանար Ռուսինեանի եւ իր համախոհներուն յեղաշրջութեան փորձը՝ բացատրուած է «Ուղղախօսութեան» նոյն այդ յառաջաբանին մէջ.

«Այս աշխատութիւնն ուշադրութեամբ աչքէ անցնողը կը տեսնէ, որ սովրութիան դրած կանոններուն հետեւած ենք ամէն ո՛ւր որ բանաւոր պատճառն ուրիշ կերպ մը չէ՛ ցուցած. միայն զգուշութիամբ ու հասուն դատմամբ անոնցմէ ինչ ինչ ամփոփած ու միաձեւութիան տակ ձգած ենք: Մեր աշխատութիան ընթացքին մէջ՝ արդի լեզուն գրաբառին քան կարի մօտեցնելու նպատակն ալ երբէք աչքերնէս չը հեռացնելով, ուղիղ տեսութիւնն ու միաձեւութիւնը՝ մեզի երկու գլխաւոր դիտակէտներ էղած են:

«Ինչ որ գրաբառին մօտ երթալ կընալով՝ ուղղութիան ու միաձեւութիան դէմ կը փեղկնէէր, զանի հարկ կ'ըլլար դաւառական բարբառնէրու մէջ սովրոյթ էղած կերպի՛ն հետեւցընելով համեմատէլ մեր կանոնին:

«Գլխաւոր բան մը աս ուղղախօսութիան մէջ ա՛ն է, որ հոլովումը մէկի՛ վերածած ենք. որով ամէն բառ ընդհանրապէս միօրինակ կրնան հոլովվիլ նոյն վերջաւորութիամբ, բայց քանի մը բառէր, որոնց գարզուղութիւնն անկարելի երեւցած է մեզի կանոնաւորել: Աս բանս մեծ պարզութիւն ու դիւրութիւն կը բերէ լեզուին, ու ամէն բառ՝ մանաւանդ յատուկ անուններէն իրենց ամբողջ դիրկն ու ճիշտ հընչումը կը պահէն ամէն հոլովներու մէջ, որ խիստ հարկաւոր բան է:

«Դարձեալ՝ բայերուն խոնարհման դաղտնիքը լա՛ւ մը դիտելէն եաեւ, բոլոր բայերն իրեք յանդով, իրեք կանոնաւոր խոնարհման տակ ձգած ենք. ասով դուրան ամէնեւին անկանոն բայ չը՛ մնայ: Գրաբառին չորրորդ լծորդութիւն ըսած ալ յանդը մէկդի թողեցինք. ասոր ալ պատճառ՝ արդի լեզուին մէջ հազի՛ւ մէկ երկու բայ կը գտնէր ալ յանդով, որոնք ալ միայն չ'արժէին զատ խոնարհում, այլ մանաւանդ միւս յանդերուն մէկին տակ խո՛տա վայելուչ կըրնան եղբալ, եւ ասով՝ չորրորդ յանդի մը աւելորդ բեռը կը վերնայ:

«Աս երկ երեւելի բանէրէն զատ, այսինք՝ հոլովումին մէկի՛, եւ խոնարհումին եւ յանդի վերածէլէն, խօսքի մասէրուն վրայ ալ մանր մունր փոփոխութիւններէ ըրինք. եւ նոյն իսկ ուղղախօսական բառէրն ալ տեղ տեղ փոխեցինք: Սահմանէրու մէջ՝ աւելի պա՛րզ աւելի ճշդրի՛տ ըլլալու նայէցանք, ամէն բանին պատճառները՝ տղայական մըտքին տկարութիանը համեմատէլով բացատրէլ ուզեցինք: Ուղղագրութիան բարեկարգութիւնը հարեւանցի՛ մը չօշափեցինք, սովրոյթը չ'ապատամբելու չափ. զոր եթէ գրականներըը միտք առնէլ ուզէն, ու սովրութիւնն աս բանիս մէջ մէյ մը բանա-

կանութիան կոմն անցնի, կառավարչութիան ու դիւրութիան մասին՝ ամբաւ օգուտնէ՛ր կը քաղէ արդի դրականութիւնը: Վերջապէս, տղայական միտքը՝ ուրիշ լեզուներու ուսման՝ անղնալի կերպով մը պատրաստելու դիտաւորութիամբ հայ ուղղախօսութիան մասնաւոր ըսկըզբունքները՝ իմաստասիրական ուղղախօսութիան ընդհանուր ըսկըզբունքներուն վերածել չնայինք, որչափ կարելի էր: Բայց ան ամէն բան չէ՛ թէ նորաձեւութիան մը մըտքով, այլ լեզուին կանոնաւոր ընթացք մը տալու դիտաւորութիամբ. եւ ասոր համար՝ թէ ազգային եւ թէ այլազգի ուղղախօսութիւններ ու բառգոյացնէր երկար խորհրդակցութիամբ քննէլով:

«Ուղղախօսութիւն»ը քրթմնջիւններու տեղի տուաւ՝ իր պարունակած քմահաճ օրէնքներուն պատճառով եւ անհրաժեշտ դարձաւ յանձնաժողովի մը քննութեան ենթարկել զայն: Յանձնաժողովը, որուն կ'անդամակցէին Գրիգոր Օտեան, Նահապետ Ռուսինեան, Նիկողոս Պալեան, Խաչատուր Պարտիզպանեան եւ Կարապետ Իւթիւճեան, քանի մը նիստեր ըրաւ 1854ին, փորձելով «Ուղղախօսութիւն»ը բարեփոխել. սակայն գործը կիսկատար մնաց, որովհետեւ անդամներէն ոմանք, ինչպէս Պարտիզպանեան եւ Իւթիւճեան, բուռն կերպով ընդդիմացած են Ռուսինեանի նորմուծութեանց, ինչպէս կ'երեւայ յանձնաժողովի նիստերուն տեղեկագրութենէն, զոր յետագային հրատարակեց Հրանտ Ասատուր(1):

Ռուսինեան չհրատականացաւ միայն «Ուղղախօսութեամբ»: Անոր ձախողութենէն յետոյ ալ բոլորովին չհեգնց յեղաշրջում փորձելու իր հնմնական մտահոգութիւնը: 1855ին իր հրատարակած Տարեցոյցը առիթ մը եղաւ քանի մը նորութիւններ եւս փորձելու գոնէ բառեր յօրինելու ասպարէզին մէջ: Առաջին հերթին հայերէնի վերածեց տարուան 12 ամիսները՝ իբր առաջին ամիս որդեգրելով Ապրիլը.—

18

Միամիս (Ապրիլ)
Երկամիս (Մայիս)
Եռամիս (Յունիս)
Քառամիս (Յուլիս)
Հինգամիս (Օգոստոս)
Վեցամիս (Սեպտեմբեր)
Եօթամիս (Հոկտեմբեր)
Ութամիս (Նոյեմբեր)
Ինամիս (Դեկտեմբեր)
Տասամիս (Յունուար)

(1) «Արեւելք», 1898, թիւ 3879 եւ 3903:

Տասմխամխս (Փետրուար)
Տասերկամխս (Մարտ)

1855ի նոյն այդ Տարեցոյցին մէջ, ապդուելով Ֆրանսական Յեղափոխութեան որդեգրած ամիսներէն, որոնք, հեղինակուած Ֆապրը տ'Էգլանթին Ֆրանսացի բանաստեղծին կողմէ՝ 1793 Նոյեմբեր 24ի որոշմամբ ներմուծուած էին Գալանտրիէ Ըէփիւպլիքէնի մէջ, կը հոլոցնէր զանոնք եւս.—

Բուսին	Germinal	*Ապրիլ*
Ծաղկին	Floréal	*Մայիս*
Մարգին	Plairial	*Յունիս*
Հնձար	Messidor	*Յուլիս*
Տօթար	Termidor	*Օգոստոս*
Պաղար	Fructidor	*Սեպտեմբեր*
Կթօն	Vendémiaire	*Հոկտեմբեր*
Թափօն	Exfaliaire	*Նոյեմբեր*
Մխզօն	Brumaire	*Դեկտեմբեր*
Ձիւներ	Nivôse	*Յունուար*
Սառներ	Glaciôse	*Փետրուար*
Մրրկեր	Ventôse	*Մարտ*

Տասնըեօթը տարի յետոյ, 1872ին իր լոյս ընծայած յաջորդ Տարեցոյցով, նոյն այդ ամիսները կը պահէ՝ փոփոխութեան ենթարկելով անոնցմէ մէկ քանին.—

Ձարթին
(փոխանակ «*Բուսին*»ի)
Ծաղկին
Մարգին
Հնձար
(փոխանակ «*Հնձար*»ի)
Տօթար
Մրգար (փոխանակ «*Պաղար*»ի)
Կթօն
Թառմօն (փոխանակ «*Թափօն*»ի)
Մխզօն
Ձիւնէր (փոխանակ «*Ձիւներ*»ի)
Սառնէր (փոխանակ «*Սառներ*»ի)
Մրրկէր (փոխանակ «*Մրրկեր*»ի)

Եթէ «Ուղղախօսութեան» դէմ սարքուած պաշտօնական այս հալածանքը առաւելապէս անոր լեզուական այլանդակութիւնները պատրուակ ունէր, «Տարեցոյց»ի դէմ մղուած պայքարին բնոյթը

բոլորովին տարբեր էր: Ան թիրախ ունէր ոչ միայն Ռուսինեանը, այլեւ անոր համախոհները, կամ աւելի ճիշդ՝ երիտասարդական այն չունչը որ յեղաշրջում կը փորձէր տպին մէջ, եւ հակառակ իր խարխափումներուն եւ սայթաքումներուն՝ կը սպառնար խորտակել յետադիմութեան որջը որ «ազգային» իշխանութիւն կը կոչուէր,— կղերին ու աղային խամաճիկ պատրիարքարանը: Այդ խաչակրութիւնը կը հրահրէին մանաւանդ 1853ի Ուսումնական Ժողովուրդն դուրս մնացած այն քանի մը մղլոտ ղէմքերը, որոնք կը խորչէին ամէն նոր խօսքէ, խաւարակուռ Տէրոյենցէն սկսեալ մինչեւ Նիկողայոս Զօրայեան:

Գրիգոր Օտեան որ ամէնէն ջերմ աջակիցներէն մէկն էր Ռուսինեանին, 1855 Փետր. 3/15ին Պոլսէն Փարիզ, Խաչատուր Պարսիզպանեանին ուղղած մտերմական իր նամակին մէջ՝ զոր բժիշկ Թորգոմեան հրատարակեց Ռուսինեանի կենսագրութեան ընթացքին(1), կը պատմէ Ռուսինեանի եւ իր ընկերներուն դէմ սարքուած մեքենայութիւնները որոնք կղերականներու եւ կղերամիտներու խումբ մը կը բերին: «Գիտես որ, կ'ըսէ, վարդապետները սխալականութեան էն զարհուրելի օրինակներն են, դի՝ ով որ գլուխը վեղար մ'ունի, սիրտը՝ սատանա մ'ունի»: Օտեան իր ընդարձակ նամակը կը վերջացնէ ըսելով որ այդ խմբակը «կարծեց թէ այդ արդելքով եւ դաստիարակութիւնն ու տպագրութիւնը ճանկն անցնելով, յառաջդիմութեան ճամբան փակեց չ'գիտեն կարճամիտները՝ թէ բոլոր կղերը, մէկ մարմին ըլլան, պարիսպ մը ճեւանան ու դաստիարակութիւն դէմը տընկըվին, անոր հզօր քայլերուն առջեւ պէտք է որ փըլչի այն չէնքը եւ դաստիարակութիւնն առաջ երթայ... Վերջապէս ամէնը մէկէն կարծեցին թէ ասով իր օրրանին մէջ մեռցուցին զարդի լեզուն. չըգիտէն անմիտները, թէ թռիչ առաւ անի: Կարծեցին թէ յաղթեցին ըսմեզ, սակայն առաւել քան երբեք յաղթող ենք այսօր...»:

Ազգային իշխանութիւնները տեսակ մը հալածանքի ձեւ տուին Ռուսինեանի հրատարակութեանց դէմ իբրեւց ընդդիմութեան, հրապարակով պախարակելով զանոնք: Հայ լեզուի պաշտպանի հանգամանք տալով իրենք իրենց՝ մամուլի մէջտեղ ճաղկեցին Ռուսինեանի «Ուղղախօսութիւն»ն ու «Տարեցոյց»ը, եւ յայտարարեցին 1855 Յունուար 25 թուակիր պաշտօնական զեկոյցի մը մէջ(2) թէ

---

(1) «Հանդէս Ամսօրեայ», 1902, էջ 140–141:

(2) «Մասիս», 1855 Յունուար 27, թիւ 157:
«Ներկայ ամսոյս 18 թուականով դրամագլուխ Հոգեւոր եւ Աշխար-

հական ժողովոց որոշմամբը եւ ազգային ուսումնականաց խնդրանօքը արդիւնքինք եւ հաստատեցինք, որ թէ Տարեցոյցը եւ թէ Ուղղախօսութիւնը դպրոցները չի մանեն, դաս չտրուին»:

Զբաւականանալով իրենց հռչակած այս արդելքով ազգ. իշխանութիւնները նոյն այդ իրենց զեկոյցին մէջ յաւակնութիւնը կ'ունենային ըսելու նաեւ.

«Մեր ազգին աշխարհաբառ լեզուին հիմը՝ գրաբառն է, եւ հիմակու աշխարհաբառ լեզուներս անկարգութիւնն ու անհամաձայնութիւնը մէջի օտար բառերն են. ուստի անոր մաքրութիւնը եւ զեղեցկութիւնը գտնել ուզողը՝ միայն պէտք է որ անոր մէջէն օտար ու խորթ բառերն ու ոճերը դուրս ձգէ, ու հնար եղածին չափ անոնց տեղը գրաբառ բառեր ու ոճեր մտցնելով գործածած լեզուներս մեր երանելի նախնեաց բուն լեզուին մօտեցնէ: Ահա այս է այս խնդրոյն վրայ ազգին կամքը ու պարտքը, եւ այս պէտք է ըլլայ բոլոր ուսումնականաց ալ ջանքը ի պատիւ ազգին»:

«Ուղղախօսութիւն»ը ձախողեցաւ: Կարելի չէր քմահաճ կանոններ պարտադրել լեզուին: Արեւմտահայ մտաւորականութիւնը գլուխ չծռեց: Ի զուր էր զրեր Ռուսինեան իր յառաջաբանին մէջ.

«Ազգի լեզուին վրայ աւելնալու կատարելութիւննէրը՝ մենք մտքէրնիս չէ՛նք զրած որ մեր հանած աս ուղղախօսութիւմբը պիտի լմընան. հապա ազգիս ուսումնական անձէրուն՝ արձակ ու չափով բնաիր ընաիր գրական աշխատութիւննէրո՛վը, որոնք՝ կը յուսանք որ, աս ուղղախօսութիւնն ալ ներօղամտութիւմբ կ'ընդունէնէն. եւ անոր թերութիւննէրը՝ իրենց հմուտ գիտողութիւննէրովը լրացնէլէն եաեւ, ձէռք կը զարնէն հարկաւոր կերպէրու հեղինակութիւան՝ կանոնաւոր լեզուով մը»:

«Ազգին ուսումնական անձերը» չլսեցին սակայն զինքը: Առանձին մնաց իր փորձած լեզուաշրջութեան մէջ: Առաջին հերթին իր գործակիցները զինք լքեցին: Յետոյ ինքն իսկ լքեց իր հռչակած կանոնները՝ չափաւոր լեզու մը որդեգրելով:

Նահապետ Ռուսինեանի մահուան առթիւ իր յօրինած տողերուն մէջ, որոնք իբր յառաջաբան գեհեղուեցան փիլիսոփայութեան անոր պատպրքին հայերէն թարգմանութեան սկիզբը(1), Գրիգոր Օտեան հետեւեալ կերպով կը վերլուծէր Ռուսինեանի փորձած լեզուական յեղափոխութիւնը «Ուղղախօսութեան» միջոցաւ, յեղափոխութիւն՝ որուն ինքն իսկ գործակցած էր ի սկզբան.

«Աւազակոյն հանճարներ զրաւած են լեզուի խնդիրով, եւ մի-

---

(1) «Դասագիրք Փիլիսոփայութեան», թարգմ. Ս. Էմմէ-ճեանի, Կ. Պոլիս 1879:

եւնոյն ուսուցիչները զոր ունեցած էր Ռուսինեան ունեցած են շատեր: Լէյպնից՝ այն մեծ գլուխն ու մեծ իմաստասէրը՝ քերականով ու գիրերու ձեւով կը զբաղէր:

«Եթէ աշխարհաբառ լեզուն կերպարանելով ուղղել միայն՝ նըպատակն ըլլար Ուղղախօսութիւն, ազգային պիտոյքի մը պիտի պատասխանէր նա: Այլ խիզախ ձեռնարկութիւն մըն է նորոգելու ձեռնարկութիւնը: Լեզուն ժողովուրդին բերնին մէջ կը շինուի: Բնական դէմ յանձնապաստութիւն է ելնել ինքնիրեն օրէնք մը շինել լեզուին եւ կարծել թէ ազգ մ'ամբողջ այն օրէնքով պիտի վարուի: Այսպիսի ձեռնարկութիւն մը, ինչպէս ամէն նոր բան, իր հետեւողները կրնայ ունենալ եւ ոչինչ այնքան բուռն է որքան նոր աղանդաւորի մը եռանդը: Այլ աղանդաւորք ինչպէս իրենց եռանդն ալ վաղ թէ անագան կ'անցնին անոնք, եւ լեզուին ոգին որ ազգային հանճարին ցոլացումն է կը յաղթանակէ ամենուն: Անտարակոյս կարգէ դուրս հանճար մը որ կու գայ զաշխարհ դղրդել, կրնայ նոր շարժում ու նոր կեանք տալ լեզուին ալ, ու Տանթէի պէս անմահ գործքի մը մէջ կռել կոփել իր նորաձեւութիւնքը: Ռօնսառ, Ռէնիէ, Մալէրպ, որ գրագիտական դպրութիւնն ու լեզուն նորոգել ձեռնարկեցին, եւ որ պատրաստեցին այն լեզուն որով Քօռնէյլ գրեց ետքէն, քերականութիւն չշինեցին, այլ գիրք գրեցին:

«Լեզու մը բառերէ ու կանոններէ կը բաղկանայ: Երբ իմաստի մը համապատասխանող բառը չկայ, այն բառը կամ ուրիշ լեզուէ առնել կամ նորէն շինել հարկ կ'ըլլայ: ...Ռուսինեան ազատօրէն վարուեցաւ այս թոյլտուութեամբ ու երբեմն նաեւ անխնայ վարուեցաւ բառերու հետ. զի երբ մէկ կողմէն նոր բառեր կը շինէր, միւս կողմէն լեզուին բառերը ըստ իւր ճաշակին կը յապաւէր կամ կը փոփոխէր, ինչպէս Մալէրպի համար իրեն համար ալ կրնար ըսուիլ թէ բառերու ու վանկերու բռնաւոր մը եղած էր: Այլ չի կրնար ըսուիլ թէ այս մասին իրական ծառայութիւն չմատոյց նա լեզուին: Շատ գեղեցկահիւս բառեր ունի շինած եւ քանի՛ գիտական ու գրական բառեր որ չունէինք եւ որ ունինք այսօր իր շնորհիւ: Մեր լեզուին բնական գեղեցիկ յատկութիւններէն մէկն է, ինչպէս յունարէնին, բառ շինելու համար ընծայած դիւրութիւնը եւ Ռուսինեան շատ աւելի լեզուին ոգւոյն ու կիրթ ճաշակի համեմատ վարուեցաւ, քան մեր Ռուսահայոց գրագէտները որ եւրոպական բառերով ա՛յնքան խառնեցին խճողեցին լեզուն մինչեւ բոլորովին խորթ լեզու մ'ըլլալ զայն:

«Իսկ կանոնաց մասին, ընդհանուր երեւոյթ մ'է լեզուաց համար, որ սովորութիւնը կանոն եղած է, այլ ոչ մտահաճ կանոն մը կրցած է սովորութիւն ըլլալ: Այսպիսի հաւանականութիւն մ'ընդունելու համար պէտք է ուրանալ այն ամէն ազդեցութիւնք, մին-

չեւ կլիմային ալ ապրելու թիւնը, որ կը նեղսրտեն լսելուն վրա։ Եւ մենք դեռ չգիտենք այն առեն երբ լեզու մը չհնչելու եւլեր կենք այն ատկին որ պղտոտան իրեն լեզու ունենալ էր չգիտենք թէ ինչ է ճանճրութիւնը որ մեզ ընկերակցութենէ ու միաձուլութենէ յառաջ կու գայ, եւ բանաւորութեան խոտո առաւածքին կը գոհնենք պեղեցկութիւնն ու մեծութիւնն։

«Բարեբախտաբար Ուսումնական՝ որ քիչ կը կարդար՝ շատ կը գրէր, որով կրցաւ ինքնին գրալ իր չափազանցութիւնքն ու սխալնեբը։ Երկրորդ տիպը Ազդասօսագրիան դար կը պատրաստէր եւ դար չկրցաւ ստարաել՝ իր եւ մեր քաւութիւնը պիտի բլլար առաջի հայկական մտաննապրութեան։

«Ինձնք որ արհամարհանօք կամ բարկութեամբ նայինք Ազդասօսագրիան վրա, զի հատածկին, որ հեղնկին, որ բանագրեցին իսկ, պարտաւորեցան վերջապէս խոնարհիլ անոր իսկական մտածումներուն առջեւ որ տիպին յառաջդիմութեան գործիք մը պատրաստել էր։ Ազդին կենդանի լեզուն կազմակերպելով եւ խոսասանել տանե՝ թէ այդ աշխատութիւնը ոչ բոլորովին անօգուտ եւ ոչ ալ դուրկ էր ի բարեմտնութենէ, բարեմտնութիւնք՝ դարս չեն կրնար ազատել թերութիւնք»։

Բանի լեզու չի առեղծուիր արդարեւ։ Որքան ճիշդ գիտել կու տար Սեր։—

«Կ'ենթադրենք թէ կենդանի, այսինքն նեբկային մէջ խօսուած ու գրուած լեզուի մը առ կամ ան ձեւն առնելը մարդոց հեղինակութենէն կամ կամքէն կախում ունի։ կամ թէ բսենք՝ լեզուներուն ճակատագիրը մարդոց որոշմանր ձեռքին մէջն է։ այնպէս որ, օրինակի համար, մենք այսօրուան օրս իրր թէ մեր լեզուն կարող ենք մեր ուզած կազապարին ձուլել, անիկայ մեր ուզած կերպին դարձընել, նէթ ամենքս մէկին միաբանինք։ ...Իսկ կ'ուզենք թէ առ ենթադրութեան մէջ թէ՝ մենք լեզու մը մէկէն արհեստական ճամբով կամ թէ մեր հեղինակութեամբն ու որոշմամբր կրնանք այս ինչ ձեւի բերել, պակաս սեռութիւն մը կը նշմարենք։ ...Կարծել թէ մենք կրնանք բնել ան բանր որ մինակ բնութիւնն բնել կարող է, մեր ջանքերն ապարդիւն բնելէ դատ՝ մեզ սխալ ճամբու մր կ'առաջնորդէ։ Մեր ջանքերն արդիւնք չեն տնենար, քանզի մարդկային մտքին մէկ օրէնքն է որ նեբքուստ իրմէ կամ կենսական չարժմամբ յառաջ չգիտէ՝ այլ արտաքուստ իր վրայ գրուած բան մը՝ ժամանակին կը հետաչ ու կ'ընկենու։ Սխալ ճամբու մր կ'առաջնորդուինք տնար համար որ մեր բրածը փոքճառութեան հատուն արդարեն բլլալու տեղ՝ հեղինակութեան մը բռնապետական օրէնքն եղած կ'բլլայ, եւ թերեւս սա մտասակարութենէն ալ կ'ազնենայ որ բնութեան ազատ չարժմանն ամբողջ խոչ մը կը դնէ, այնպէս որ

թերեւս դարեր պէտք կ'ըլլան, մինչեւ որ անխոհեմ նախնիներու կապած մէկ հանգոյցը խզուի, եւ միտքը հեղինակութիւնն կապէն արձակուի: Եթէ կայ բան մը որուն մէջ ի յառաջադունէ կամայական օրէնք մը դնելէ զգոյշ ըլլալու ենք, լեզուն է»(1):

Աբփիարեան խօսելով այն փորձերուն մասին զոր Ռուսինեան եւ իր համախոհները կ'ընէին քմածին կանոններ պարտադրելու համար նոր աշխարհաբարին եւ պատրիարքարանի ձեռք առած միջոցներուն մասին այդ փորձերուն դէմ, կ'ըսէ թէ ի վերջոյ զանգուածներու խօսած բարբառն էր որ իր կանոնները հարկադրեց լեզուին: «Լեզուներու կազմութեան կը նախագահէ բռնաւոր մը, կը պրէ, որ չատ աւելի երկաթէ կամք ունի քան պատրիարքական իշխանութիւնը: Անոր զօրութեանը առջեւ ուսումը իր անզօրութիւնը կը զգայ, եւ տրամաբանութիւնը հալածական կը փախչի: Այդ բռնադատը պառաւին բերանն է: Զորս դարեր Պոլիս հասցուցած էին պառաւներու նոր սերունդ մը: Պառաւներու զգրոցն էր որ լեզուին ուղղութիւն պիտի տար»(2):

Ներելի է անշուշտ հիմա ծիծաղիլ այն միամիտ փորձին վրայ, զոր անցեալ դարու կէսերուն, խումբ մը խանդավառ երիտասարդ գրողներ ըրին Պոլսոյ մէջ՝ իրենց գլուխը Նահապետ Ռուսինեանն ունենալով՝ աշխարհաբար լեզուն օժտելու համար քմածին կանոններով: Միամիտ այդ փորձը կը բխէր այն օրերու ոգեւորութենէն, ու բնականաբար պիտի չկրնար արմատ ձգել, ոչ թէ անոր համար որ պաշտօնական Պոլիսը ծառացաւ մէկէն անոր դէմ, այլ որովհետեւ բանի չեն սազդուիր լեզուները: Ռուսինեանի այդ փորձը, քիչ յետոյ այն յանդգնութենէն զոր դործած էր Նիկողայոս Զօրայեան 1849ին լոյս ընծայելով «Յիսուսի վարուց համառօտ պատմութիւնը», ոչ միայն չփոթութեան մատնած էր պահպանողական մայրաքաղաքը իր անակնկալ համարձակութեամբը, այլ արձագանգ տուած էր նաեւ դուրսը, օրինակ Փարիզ, ուր այն տպաւորութիւնն էր ձգած թէ Պոլսոյ մէջ արդէն հոսանքները կը կազմուէին: Այդ տպաւորութիւնը ջրելու համար է որ 1855 Մարտ 31ին Փարիզի իր մէկ բարեկամին նամակ մը կը գրէ Պոլսէն Կարապետ Իւթիւճեան, «Մասիս»ի խմբագիրը, նամակ, որ թէեւ լեցուն հեգնութեամբ եւ արհամարհանքով, այնուամենայնիւ զաղափար մը կու տայ մեզի «Ուղղախօսութեան» գլխաւոր չատագովներուն մասին.

«Ռուսինեանի Ուղղախօսութիւն եւ Զօրայեան բառգիրներ կան եղեր, բայց ո՞ւր, այս լուրը ձեզի տուողներուն երեւակայութիւն

(1) «Սէր», 1861, թիւ 19:
(2) «Գեղուհի», 1902 Յունիս, էջ 40:

մէջ եւ ոչ թէ հոս: Ռուսինեանն ազգին մէջ տասը հոգի ճանչցող չիկայ, կարելի է յիսուն հոգի ալ անունը լսած ըլլայ: Իսկ Ուղղախօսութեան բառը լսուածն այնչափ աննշան եւ գրեթէ միքրօսքոպիկ բառ մըն է, որ բառը լսելու արժանի չէ, եւ ազգին մէջ կեցած ըլլալը գիտնայ: Այդ բառին կազմողներն են՝ Ռուսինեանը, Եաղըճի Պօղոս աղային տղան Գրիգորիկը (Օտեան), Պալեան Նիկողոս աղան, (Խաչատուր) Պարտիզպանը, Ամասեան Յակոբը, եւ Պարտիզպանին յառաջադէմ ու ընտիր աշակերտներէն Սըվաճեան Յարութիւնը, որն որ մօրուք թող տուած ըլլալով երեւելի աքադէմիսիէնի կերպարանք մը առած է: Ասոնցմէ զատ Թընկըրեան Հ. Հ. Տիմոթէոսը կայ, որուն համար կը լսեմ թէ առեն առեն չալղայով Եաղըճը Պօղոս աղային տունը կ'երթայ՝ գիտցած քաղաքական անտեսութեան բաժնիններն հայերէն լեզուին աբլիղէ ընել տալու համար: Ջօպան Յարութիւն աղան ալ կայ բառգիրին մէջ, բայց անիկայ սոսկ արձագանգ է. քանի մըն ալ ամինճի (= «ամէն» բառ) կայ՝ որ են Պարտիզպանին եղբայրները, պախճէպան Հաճի Յովհաննէսն ալ հետ առնելով: Կը տեսնես որ այս անուններն հայ գրականութեան մէջ սէլէպրիթէներ չեն: Ուղղախօսութիւնն յղացողները Ռուսինեանն ու Թընկըրեան Հ. Տիմոթէոսն են: Գրիգորիկն ու Պալեանը խաբուած են: Պարտիզպանն իմ կարծիքս՝ մտօք համոզուած չէ ուղղախօսականաց անտեղութիւններուն, այլ առ հարկի մնացեր է կամ մնացած կը ցուցընէ ինքզինքն անոնց հետ: Ուղղախօսութիւնը քննելու մասնաժողովին մէջ էքիվօզ ճամբայ մը բռնած էր, եւ Ուղղախօսութեան մէջի էն բարձրագոչ անտեղութիւններն հերքելու ժամանակ մէնաժըման ու էկառ կը ցուցընէր անոնց: Այս բանը մեկնութիւն կարօտ չէ: Ամասեանն ու Սըվաճեանն ալ Պարտիզպանին պէս առ հարկի համոզուած են, որովհետեւ այս երկու անպարծ խեղճերուն գործ ու ամսական հայթայթեցին ուղղախօսականք, սա պայմանաւ որ Ուղղախօսութեան ջատագով ըլլան, եւ մէկը Փրկչի վարժարանին եւ միւսը Պէշիքթաշի դպրատան մէջ զանիկա կարդացունեն: «Ամինճի»ներուն խօսքը չըլլար: Մինակ կը ցաւիմ՝ որ Պալեան Նիկողոս աղայի պէս ուշիմ եւ ազնուասիրտ մէկն սանկ զառանցանքներու համոզուի: Կը լսեմ որ ճարտարապետ (Պալեան) Կարապետ աղան՝ Ռուսինեանն ու Ջօպան Յարութիւնը սաստիկ կշտամբելով վռընտեր է տունէն: Սըվաճեան Յարութիւնին ալ մօրուացն ակնածութիւն չընելով՝ զայն ալ դպրատունէն վռընտեր է կ'ըսեն: Վասն ուղղախօսականաց կաճառին ալ այսչափ»(1):

(1) Յ. Գ. Մրմըրեան, «Տասնեւիններորդ դար եւ Յովհ. Պրուսացի Տէրոյենց», Կ. Պոլիս, 1908, էջ 109–111:

Ջմռռնանք աւելցնելու որ Իւթիւճեան այս տողերը գրած տաեն մաս կը կազմէր, Ռուսինեանի հետ միկտեղ, Ուսումնական Խորհուրդին զոր Գերապոյն Ժողովը կազմեր էր 1853 Հոկտեմբեր 29ին, ինչպէս եւ այն Յանձնաժողովին որ «Ուղղախօսութիւն»ը բարեփոխելու պաշտօն ունէր եւ որուն միւս երեք անդամներն էին երեք հեթիկոսները,— Նահապետ Ռուսինեան, Նիկողոս Պալեան եւ Խաչատուր Պարտիզպանեան:

Մինչդեռ Ռուսինեան եւ իր համախոհները պարտուած դուրս կու գային այսպէս իրենց յանդուգն այդ փորձէն, ձեռնածալ նըստած չէին անոնք ալ՝ որոնք այնուամենայնիւ աշխարհաբարը զարգացնելու եւ զեղեցկացնելու հետամուտ էին: Հայ բեմի զեկավարները նոյնպէս ձեռնպահ չէին:

«Արեւելեան Թատրոն»ի վարչութիւնը յայտարարութեան մը մէջ, զոր հրապարակ հանած էր 1862 Սեպտեմբերին՝ իր երկրորդ չրջանի բացման առթիւ, կ'ըսէր.

«Արեւելեան Թատրոնի անօրէնութեան համար ուրիչ դժուարութիւն մ'ալ լեզուն էր: Ամէն հմուտ բանասէրներու վկայութեամբը՝ թատերգութեան լեզուն յատակ եւ արդի աշխարհաբարի սահմանին մէջ բառերու կուտակութենէ եւ սեթեւեթէ, մէկ խօսքով արուեստականութենէ ազատ լեզու մը ըլլալու է: Քանի որ աշխարհաբարը յատուկ ընտանեկան առօրեներէ զուրկ է, քանզի ընտանեկան զրուցուածքներուն խիստ մեծ մասը տաճկերէն բառերու եւ ոճերու փոխառութիւն մըն է, եւ քանի որ թատերական լեզուին մանաւանդ կատակներու մէջ զրուցուածները խիստ աշխարհիկ կամ ընտանեկան ըլլալու է, որ ծիծաղաշարժ ըլլայ, ընտանի առօրեներ, զուտ հայերէնի բացատրութիւնը քերթողի մը կամ թարգմանիչի մը խիստ դժուարութիւնն է:

«... Լեզուին այս կամ այն պարագաները նկատելով, թատրոնին անօրէնութիւնը չանաց դերասաններուն լեզուն այնպէս ընել, որ պարզութեան եւ ընտանութեան հետ կարելի եղածին չափ ալ հայեցի ըլլայ: Հարկաւ ժողովուրդին բերանը եղածէն տարբեր մշակուած լեզու մը ստեղծել ոչ մեր գործն է, այլ ժամանակին, որ ժողովուրդին հետ լեզուն ալ պիտի մշակէ»:

8.
ՊՈԼԻՍ ԿԸ ՏԻՐԷ ՆՈՐ ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐԻՆ

Այսպէս կամ այնպէս՝ Պոլսոյ հայերարն էր որ ի վերջոյ տէր դարձաւ աշխարհաբարին: Մեծ աքնութենէ ստիպուած էր եղեր անցնիլ ան՝ զուտ լեզու, կոկուելու, զեղեցկանալու համար, բայց մա-

նաւանդ պատնայու համար մեկ բարբառ բոլոր ազգաց հայութեան, եւ վերածուելու համար մեկ պրահան լեզուի:

«Մասեաց Աղաւնի» խօսելով մեկ աշխարհաբար մը առնելու եւ ընդհանրացնելու մասին յայտնուած պահպանողական տարաձայնութեանց վրայ, կը մատնանշէր «աշխարհաբառ կանոնաւոր հայերէնի մը հարկաւորութիւնը, անոր տարածուիլ ու բոլորի հետ պահուիլը, եւ պրպտուելն բոլ կարի մտածելու» ու նկատել կու տար որ չատերուն ընդունելի պիտի ըլլայ եթէ այդ աշխարհաբարին հիմը Պոլսոյ հայերէնը առնուի: Ձեռագ կը յարէր.

«Իսկ եթէ երբ այնպէս անոր համար որ երբ թէ Պօլսեցւոյն խոսած հայերէնը արտառանութեան կարմանէ աւելի յոռի՝ աւելի մաքուր է, կամ թէ անոր համար որ Պօլսեցւոյն խոսածն այսօր տպին մեծագոյն մասին լեզուն կը սեպուի, կամ թէ անոր համար որ մայրաքաղաքի լեզու է,— ասոնք ամէնն ալ թեթեւ պատճառներ կրնան նկ, մենք կրնանք թեւրեւս այս ալ ատելցընել թէ անոր համար որ քառասուն տարուն ասրիկ ի վեր աշխարհաբառ լեզուով հին գրուածքներ որ եղեր են մեր ազգին մէջ, գրեթէ ամէնն ալ Պօլսոյ աշխարհաբառովը եղած ու աշխարհիս ամէն կողմերը պտնուող Հայոց ալ մեծը ի մեծ ճանաթ եղած են, թէպէտ եւ ամէնուն ախորժելի չըլլան»:

«Մասեաց Աղաւնի» այն կարծիքին է սակայն որ կարելի չէ արուեստական միջոցներով պարպտնել այդ աշխարհաբարը, ու կ'ենթակացնէ.

«Պատր չըլի մը պէս կը տեսնենք պես մեր այս աշխարհաբառը. խոչոր ազատերը մէջէն հանելէն ետեւ՝ կեսիւայ թէ քիչ մը առնէն ձգելու ենք որ մանր ու բարակ պիտոյ առիր նոսր, յատակուի, պարզուի, ու ախորժելի լեզու մը ըլլայ»(1):

9.
ՄԻՍԻՈՆԱՐՆԵՐՆ ՈՒ ԻՐԵՆՑ ԴԵՐԸ

Աշխարհաբարի կազմութեան մէջ ամերիկեան միսիոնարներուն կատարած դերին մասին խօսելէնէ առաջ, երբ կը նկատցընէինք անոնց իմպերիալ գործունէութիւնը պարտ առաջին կիսուն: Այժմ կրկին կ'անդրադառնանք այդ դերին՝ խօսելու առթիւ Առաւաձաչունչի աշխարհաբար թարգմանութեան մասին, որ կատարուեցաւ անոնց ձեռքով 1853ին, թարգմանութիւն զոր ամերի-

(1) «Մասեաց Աղաւնի», «Աշխարհաբառ լեզուն ձագկեցրնելու վրայ», 1856 Փետր. Փարիզ, էջ 25–33:

կացիք հայոց մատուցած իրենց ծառայութիւններուն կարգը կը սիրեն դասել։

Ամերիկացի յայտնի մխիթարեան մը՝ Ճէյմս Պարթըն, որ երկար տաեն գործած է հայոց մէջ ալ, խօսելով այն մասին թէ «Ամերիկացիք ինչ ըրած են հայոց համար», պարծանքով կը գրէր.

«Առհասարակ ընդունուած է՝ թէ ինչ որ Լուտերական Աւետարանը գործեց գերմանական լեզուին համար, եւ ինչ որ Քինկ Ճէյմսի թարգմանութիւնը անգլիերէն լեզուին համար, (բողոքականներու ձեռքով թարգմանուած) հայ Աստուածաշունչն ալ ըրաւ Տաճկաստանի մէջ խօսուած հայ լեզուին ի մի ձուլմանը համար։ Այսր տուգութիւնը քանիցս ինձ հաստատած են առաջնակարգ հայ գրագէտներ, եւ ես իսկ ականատես եղայ այսր կրթիչ եւ մխացուցիչ մեծ արդիւնքին առհասարակ հայ գրականութեան վրայ՝ Աստուածաշունչի ձեւին տակ, յարգուած եւ սիրուած ամէն ճշմարիտ Հայերէ, եւ խիստ չատ կարդացուած ամէն ուր որ ուսեալ Հայեր կը գտնուին։ Թարգմանութիւնը գոր կատարեց Տօքթօր Էլիաս Րիկս, տարօրինակապէս խնամեալ է եւ պարզ»(1)։

Զօպանեան, իր կարգին, «արեւմտեան նոր հայերէնի առաջին յիշատակարանը» կը սեպէ Րիկսի այդ թարգմանութիւնը, ու կ՚ըսէ.

«Այնպիսի տաեն մը երբ աշխարհաբարը կը գտնուէր անկազմ, անկերպարան, արհամարհուած եւ արհամարհելի վիճակի մը մէջ, ամանց գրութիւններուն մէջ՝ չափազանց տաճկախառն, ուրիշներու ձեռքին տակ՝ չափազանց գրաբարախառն, Ամերիկացի մը՝ Տօքթ. Րիկս՝ Հին եւ Նոր Կտակարանը ամբողջութեամբ թարգմանած է Պոլսոյ հայ ժողովրդեան բարբառով, զայն գործածելով՝ իր անխառն ու մաքուր չինուածքովը, այնպէս ինչպէս ժողովուրդը կերտած է զայն. արեւմտեան նոր հայերէնի առաջին յիշատակարանն է այդ թարգմանութիւնը՝ լրօք. եւ Տօքթ. Րիկսի գործը արժանի է ամէն հիացման։ Կարելի է անշուշտ նկատել որ այդ աշխարհաբարը չափազանց ռամկական է, եւ բնագրին գրական վեհութիւնն ու ճոխութիւնը պահպանելու չունք ցոյց չի տար. բայց Տօքթ. Րիկսի բուն նպատակն էր՝ Աստուածաշունչը հասկնալի դարձնել հայ ժողովուրդին եւ նոյն տաեն այդպիսի գործի մը մէջ սեւեռել Հայոց նոր լեզուն այնպէս ինչպէս ինքը զայն գտած էր ժողովուրդին բերնին մէջ (վտարելով միայն՝ բնականաբար՝ տաճկերէնն քաոսերը). եւ այդ կրկնակ նպատակին լիովին հասած։ Սխալ է սակայն կարծել որ այդ թարգմանութիւնը եղած է արեւմտեան աշխարհաբարը իրր գրական լեզու հաստատութեան մէջ տիրապետել տուողը.

---

(1) «Armenia , Boston 1904 No. 3

գործը արժանի էր այդ դերը կատարելու, բայց չէ կատարած. Տօքթ. Րիկսի աշխարհաբար Աստուածաշունչին հրատարակութիւններէն ետքն է որ գրաբարախառն աշխարհաբարի դպրոցը ամէնէն այլանդակ ծայրայեղութեանց հասած է. այն ատենն որ, Պայըլ Հաուզի վարչութիւնը ինքն իսկ վարակուած է այս սխալ ուղղութենէն եւ մէկդի դնելով Տօքթ. Րիկսի թարգմանութիւնը, Մատաթիա Գարագաշեանի ձեռքով եւ անճոռնի աշխարհաբարով վերստին թարգմանել տուած եւ հրատարակած է Աստուածաշունչը. գրաբարախառն աշխարհաբարի դպրոցին տապալումէն յետոյ էր որ Պայըլ Հաուզի վարչութիւնը ստիպեց Գարագաշեանի թարգմանութիւնը մէջտեղէն վերցնել եւ վերստին հրապարակ հանել Տօքթ. Րիկսի թարգմանութիւնը՝ գրական տեսակէտով քանի մը բարեփոխումներ մտցնելով»(1):

Ամէն պարագայի մէջ գերագնահատելու չէ միսիոնարներու թարգմանած Աստուածաշունչին կատարած դերը աշխարհաբարի զարգացման եւ տարածման գործին մէջ: Գիտցուած ճշմարտութիւն մըն է թէ հայ զանգուածները «բողոքական» այդ Աստուածաշունչէն առհասարակ կը խրտչէին,— կը խորշէին չըսելու համար:

Զօպանեան ինքն ալ կը խոստովանի թէ «հայ բողոքական հասարակութենէն դուրս՝ որ փոքր մաս մը կը կազմէ հայութեան մէջ, շատ քիչեր այդ Աստուածաշունչը կարդացած են, լուսաւորչական եւ կաթոլիկ հայերը այդ գիրքէն խորշած են ինչպէս «բողոքական» գրքէ մը, եւ նախընտրած են Աստուածաշունչ բնաւ չկարդալ, քան Պայըլ Հաուզի Աստուածաշունչը կարդալ»(2):

10.
ԹՐՔԱԽՕՍ ՀԱՅԵՐՈՒՆ ՀԱՄԱՐ

Մինչդեռ աշխարհաբարը կը ջանէր դիրք չինելու համար իրեն, եւ բարբառը դառնալու համար արեւմտեան հայութեան Պոլսէն մինչեւ Փոքր Ասիա եւ աւելի ալ հեռուները, այս կերպով նաեւ հոգեկան կապ մը հանդիսանալով հայութեան ծոցին մէջ իր վերելքի ճիւղերուն պահուն, անդին, նոյն այդ հայութեան ծոցէն ներս, դաս մը կար որ կը յամառէր խորթ մնալ իր պապերու բարբառին:

Թրքախօս հայութիւնն էր ատ: Ան թուրքերէն կը խօսէր՝ ինչպէս կեանքի նոյնպէս իր տան մէջ, թէեւ հայ տառերը կը գործածէր գրելու ատեն: Հայատառ թուրքերէնը, որով գրքեր եւս յօրին-

(1) «Անահիտ», 1905, էջ 26:
(2) Անդ, էջ 27:

ուեցան, ինչպէս տեսանք, ԺԲ. դարու վերջերուն, կոչուած էր զոհացում տալու Թրքախօս այդ հայութեան:

Հայատառ Թուրքերէնը Թափ առաւ «Քաթոլիք Միլլէթի»ին կազմութենէն յետոյ առաւելապէս: Ոչ միայն անոր համար որ կաթոլիկ հայութեան ստուար մասը Թուրքերէն կը խօսէր ու կը գրէր, այլ որովհետեւ այդ հանգամանքէն կ'օգտուէին Հռոմի գործակալները՝ հոգեպէս ճեղքուած պահելու համար հայ ժողովուրդը: Ի'նչ աւելի ձեռնտու էր անոնց՝ քան տեսնել որ կրօնքով արդէն բաժնուած, անջատուած են լեզուով եւս:

Մխիթարեան զոյգ միաբանութիւնները չէին կրնար այս պարագան նկատի չունենալ իրենք ալ: Առաջինն եղան որ հայատառ Թուրքերէնով գրքեր տպեցին, որոնք գլխաւորաբար կրօնական մատեաններ էին ի սկզբան: Առաջին մեր հատորին մէջ տեսանք տասնեակ մը այն հոգեւոր երկերը զոր վիեննացիք նախորդ դարուն տպեցին 1783էն սկսեալ հայատառ Թուրքերէնով. այդ գիրքերէն մեծ մասը բազմիցս վերատպուեցան ԺԹ. դարու առաջին կիսուն:

Հայատառ Թուրքերէնով գրքեր տպելու չուշացան նաեւ բողոքական միսիոնարները: Իրենց հոգեւոր քարոզութեան համար անոնք կային էին ընտրեր Զմիւռնիան, ուր, ինչպէս տեսանք, աշխարհաբար գրքեր տպեցին գլխաւորապէս հոգեւոր բովանդակութեամբ: Բայց որովհետեւ կ'ուզէին Թափանցել Թուրքիոյ տաճկախօս հայ զանգուածներուն մէջ ալ՝ ստիպուեցան Թուրքերէնի Թարգմանել Ս. Գիրքը եւ զայն հրատարակել հայատառ. այդ լեզուով տպեցին նաեւ բազմաթիւ գրքեր, գրեթէ բոլորն ալ կրօնաշունչ, այս կերպով անուղղակի ստատրելով Թրքախօսութեան տեւական նայման Թրքահայ ինչ ինչ շրջաններու մէջ: Անցեալ դարու հինգերորդ տասնամեակին, 1842էն մինչեւ 1850, 25ի չափ նման գրքեր հրատարակեցին Զմիւռնիոյ մէջ, առանց յիշելու այն ուժը հայատառ Թուրքերէն գրքերը զոր տպեր էին 1828էն մինչեւ 1831 Մալթա բացած իրենց տպարանին մէջ որ «Մարդասիրական Ընկերութիւնն Ամերիկացւոց» կը կոչուէր:

Բայց հայ կաթոլիկները եւ բողոքական միսիոնարները չէին միայն՝ որ Թուրքերէնը իբրեւ մայրենի լեզու ունէին: Ինչպէս պատմած ենք մեր առաջին հատորին մէջ՝ հայութեան կարեւոր Թիւ մը գաղթել ի վեր կորսնցուցած էր իր պապերուն բարբառը եւ տիրող ազգին լեզուն կը խօսէր: Այդպէս էին, օրինակ, Կեսարիոյ, Գոնիայի, Անգարայի, Բրուսայի, Սպրիանուպոլսոյ եւ Կիլիկիոյ գանազան շրջաններու հայերը, որոնք հայերէնը կը լսէին իրենց տաճարներուն մէջ:

Արդ, այս հայերը եւս, կարօտ էին տպուած խօսքին, ոչ միայն իրենց հոգեւոր սնունդին համար, այլ որպէսզի կարենան իրենք եւս

քալեյ կեանքին հետ։ Դարուն առաջին կիսուն արդէն գրքեր եւ թերթեր լոյս կը տեսնեն անոնց համար ալ։

Հայատառ թուրքերէնով հոգեւոր գրքեր յօրինուեցան կամ թարգմանուեցան հայ հաւատացեալներուն համար ալ։ Այսպէս, Կ. Պոլսոյ պատրիարք Պօղոս Արք. Սուրբ Գիրքը ժողովրդականացուց Երուսաղէմ տպուած երեք հատորներու մէջ, «Պէշ տէիր փէրգի» (Զանազանութիւն հինգ դարուց) տիտղոսով, որուն առաջին երկու հատորները երեք տպագրութեան արժանացան 1838էն 1867։

Փէշտիմալճեան Գրիգոր պատուելի 1860ին Պոլսոյ մէջ հրատարակեց իր թուրքերէնի թարգմանած «Սաղմոս»ը, գրաբար թարգմանութեան հետ դէմ դիմաց։

Երկու գիրքերն ալ հետու են սակայն տիպար թուրքերէնով մը ներկայանալէ։ Աւելի ճիշդ բառերով՝ միայն թուրքերէն են։

Կ. Պոլսոյ Յակոբ պատրիարքը հայատառ թուրքերէնով գրըուած կոնդակ ալ ունի, իսկ Երուսաղէմի Եսայի պատրիարքը իր նամակներէն ոմանք այդ լեզուով շարադրած է։

Պոլիս պիտի դառնար սակայն հայատառ թրքերէն հրատարակութեանց բուն օճախը, բայց քիչ մը աւելի ուշ։ Այստեղ լոյս տեսածները արդէն, ինչպէս պիտի տեսնենք, այլազան բովանդակութիւն ունէին եւ ամբողջ մատենադարան մը կը կազմեն։

Պոլսոյ մէջ էր նոյնպէս որ զարկ առաւ հայատառ–թրքերէն մամուլը, որ պիտի գար ինքն ալ յաճախ դերստանձնել վերելքի այն մեծ ճիգին մէջ՝ որով ոգեւորուած էին անցեալ դարուն քանի մը հայ սերունդ եւեւէ եւեւ։

Ինչ խօսք որ հայատառ թրքերէն այս հրատարակութիւնները, իրենց կարգին, դեր ունեցան թրքերէնի կատարած ազդեցութեան մէջ հայ լեզուի վրայ, եւ հետեւաբար խութ մը եւս իրենք եղան աշխարհաբարի զարգացման համար թափուած ճիգերուն առեն։

11.
ԹՈՒՐՔ ԼԵԶՈՒԻՆ ԼՈՒԾԸ

Նախընթաց գլուխի մը մէջ, խօսելու առթիւ «Պոլսոյ հայեվար»ի մասին այնպէս ինչպէս ան կը ներկայանար դարուն սկիզբը, ակնարկեցինք նաեւ ազդեցութիւններուն զորս ան կրած էր թուրքերէն լեզուէն։ Հիմա տեղն է արդէն աւելի մանրամասնութեամբ ներկայացնելու այդ ազդեցութիւնը, պարզելու համար վիճակը այն հէք աշխարհաբարին որով սախպուած էր ճամբայ ելլել մասւոր վերածնունդի մեր փորձը անցեալ դարու կէսերուն։

Աշխատութեան մը մէջ, որ «Հայ եւ թուրք լեզուներու փոխադարձ կապը» խորագիրը կը կրէ, ընդարձակօրէն խօսած ենք բոլոր

այն հանգրուաններուն մասին որոնցմէ անցաւ այդ կապը, եւ ցոյց տուած աղետալի այն դերը զոր Թուրքերէնը կատարեց աշխարհաբարի զարգացման բոլոր փուլերուն մէջ՝ յապաղեցնելով անոր վերջնական յաղթանակը:

Չէինք կրնար սակայն ուրոյն հատուած մը չյատկացնել Հայ եւ Թուրք լեզուներու փոխադարձ կապերուն երկի մը մէջ եւս՝ որ Պոլսոյ հինգ դարերու ձիգը կը պատմէ, նախ որովհետեւ նիւթը ինքնին շահեկան մէկ գլուխն է հայ եւ թուրք ժողովուրդներու դարաւոր առնչութիւններուն, բայց նաեւ անոր համար որ ան մեզ պիտի պատմէ ահաւոր այն տքնութիւնը զոր հայ մտաւորականութիւնը վարեց իր լեզուն փրկելու համար Թուրքերէնի ճիրաններէն:

* * *

Հիմնական թերիմացութիւն մը պէտք է ուղղել նախ, այն ազդեցութեան մասին զոր Թուրքերէնը ունեցած է հայ լեզուի վրայ, մանաւանդ այն բառերուն մասին զոր Թուրքը տուած է մեզի: Արդարեւ, թելադրուած խաբուսիկ երեւոյթներէ, մասնաւորաբար երեւութական նմանութիւններէ, շատեր, նոյնիսկ իբր գիտնական հռչակուած մարդիկ, մոլորութիւնն ունեցած են չափազանցելու թիւը Թուրքերէն բառերուն որոնք թափանցած են հայ լեզուի մէջ, ոմանք նուիրագործելու համար վերջնապէս:

Այտընեան շատ իրաւամբ կ'ըսէր դեռ դար մը առաջ թէ «շատ դիւրին մեկնութիւն մ'եղած է՝ նոր հայերէնի մէջ գտնուած որեւէ տաճկերէնի նմանութեան մը վրայ, թէպէտ իրական ըլլայ թէպէտ պատահական, անմիջապէս վճիռ բերել՝ թէ տաճկերէնէ առնուած է: Այսպիսի պահամէժ վճռով՝ չէ թէ միայն այլեւայլ ասութեան ձեւեր որ իրօք հայերէն են, այլեւ հոլովմանց ու խոնարհմանց օրէնքներ եւ շատ բառեր տաճկին նուիրուած են՝ առանց անդրագոյն քննութեանց — կանոններ, ձեւեր ու բառեր՝ որ տաճկաց լեզուին՝ բառ մասին գուցէ նաեւ ազգին գոյութենէն շատ յառաջ էին Հայաստանի մէջ»(1):

Սակայն կան գիտնականներ որոնք հայ եւ թուրանական լեզուներու բառերուն նմանութիւնը մատնանշելու ատեն՝ անոնց բացառապէս թուրանական ծագում վերագրելու միտումն ունեցած են, վերագրում որ եթէ երբեմն տրամաբանական իսկ թուի, յաճախ ալ պարզապէս անհեթեթ է:

(1) Հ. Արսէն Այտընեան, «Քննական Քերականութիւն», էջ 267:

Մորտթման(1), *օրինակ*, 23 *բառեր կը թուէր իբրեւ թուրանական ազդեցութեան ապացոյց հայերէնի մէջ: Այդ բառերն էին* արար, յատակ, խոտ, խփել, ճգնութիւն, տապան, քօշ, ցող, ճոխ, արդ, տախտակ, սոխ, կոյր, քուրձ, մաշկ, արու, իղ, էշ, բանջար, բուք, գայլ:

Պատկանեան ,քննելով զանոնք, վճռելի եւ անընդունելի կը գտնէր Մորթմանի տեսակէտը թէ հայերէն այդ բառերը թուրանական լեզուներէ փոխառութիւններ են(2), *բայց, մոլորելով ինքն ալ իր կարգին՝ աղերսը կը մատնանշէր* 7 *բառերու որոնք գոյութիւն ունին հայերէնի եւ թուրքերէնի մէջ: Այդ բառերն էին* շէն, խոյ, բանջար, արուզ, փեթակ, թուփ *եւ* փոր:

Օտար եւ հայ բանասէրներ, ինչպէս Հիւպշման(3), *Տաշեան*(4), *Աճառեան*(5) *անհեթեթ գտան այս կարծիքը եւս, այդ բառերը գործածուած գտնելով մեր հին մատենագրութեան մէջ, ինչպէս Եզնիկի, Եղիշէի, Ագաթանգեղոսի, Լաստիվերտացիի մօտ, կամ Ոսկեբերանի, Բարսեղի, Մակաբայեցւոց թարգմանութեանց մէջ:*

Այլեւս գտնողներ եղան նաեւ հայերէն թոռն, եւթն, դուար, թել, թոնիր, շիշ, թութ *եւ թուրքերէն* թօռուն, եէտի, տավար, թէլ, թանտըր, շիշէ, տուտ *բառերուն միջեւ,— ինչպէս այդ ըրին Պետերսըն, Սանտալճեան, Տէրվիշեան,— սակայն մերժուեցաւ հայ լեզուն այդ առթիւ ալ հարկատու նկատել թուրքերէնին, այդ բառերը եւս գործածուած գտնուելով մեր հին մատենագրութեան մէջ:*

Թիւրիմացութեանց պատճառ հանդիսացող պարագաներէն մէկն ալ այն է որ պարսկերէն եւ արաբերէն բառերէն շատեր որոնք հաւասարապէս գոյութիւն ունին հայերէնի եւ թուրքերէնի մէջ՝ բանասէրներէն ոմանց առիթ տուած է ենթադրելու որ հայերէնը զանոնք թուրք լեզուի խողովակով իր ծոցն ընդունած է:

Բոլոր անոնք որ ծանօթ են հայ լեզուի պատմութեան՝ կը ճանչնան սերտ աղերսը որ գոյութիւն ունեցած է հայ եւ պարսիկ լեզուներու միջեւ: Արդարեւ, բացի այն բազմաթիւ բառերէն զորս երկու լեզուներն ալ նոյն ակունքէն քաղած են, ուղղակի պարսկերէնէ եւս հարիւրաւոր բառեր փոխ առած է հայերէնը, այնպիսի շրջաններու երբ դեռ պատմութեան բեմը չէր եկած օսմանցին:

---

(1) Mordtman, ZDMG, XXIV, 1870 p 83

(2) «Փորձ», 1880, Գ., էջ 89–97:

(3) Հիւպշման, Ա., էջ 250:

(4) Տաշեան, «Դասական հայերէն», էջ 475:

(5) Աճառեան, «Թրքերէնէ փոխառեալ բառեր», էջ 260:

27

Արաբերէնի հետ հայ աղերսը համեմատաբար աւելի նուազ է, բայց միշտ օսմանցիներու ապարէզ գալէն շատ առաջ։

Այսպէս, կան արաբերէն բառեր՝ որոնք հայ մատենագրութեան մէջ գործածուած են Թուրքերուն հետ մեր շփումէն առաջ։ Հայ բանասիրութիւնը նման բառերէ կը մատնանշէ

Բալասան (*Խորենացիի վերագրուած Աշխարհագրութեան մէջ գործածուած*)

յունապ, շամամ, բակլայ (*Մխիթար Գօշ*)
գիլ (*Երզնկացի*)
սնտուկ, թաս (*Կաղանկատուեցի*)
խալատ (*Լամբրոնացի*)
մզկիթ, կաւատ (*Շնորհալի*)
կլայէկ (*Այրիվանեցի*)
մայտան (*Վարք Հարանց*)
մկրատ (*Վկայաբանութիւնք*)
պատինճան, նալ (*Վարդան*)
նոպայ (*Մխիթար Հերացի*)
նուսխայ (*Նարեկացի*)
շալակ, քումայթ, ռուփ (*Գիրք Վաստակոց*)
ռահան (*Տօնացոյց*)

Երկու լեզուներու մէջ զիրար յիշեցնող դեռ շատ բառեր կան, — ոմանք օտար ծագումով,— որոնք նոյնպէս մեզ կը շուարեցնեն եւ որոնց մասին լեզուաբանութիւնը դեռ չէ ըսած իր վերջին խօսքը։ Այդ կարգի բառեր են՝

բրինձ (փիրինճ)
պաստեղ (փէսթիլ)
կանկառ (էնկինար)
շուշմայ (սուսամ)
ճակնդեղ (չիւքիւնտիւր)
պղպեղ (պիպէռ)
շողգամ (շաղլամ)
կաղամբ (քալամ)
սան (սահան)
սատառ (սաթար)
պաճարել (պէնէր–մէք)
մանուշակ (մէնէմշէ)
պատինճան (փաթլինճան)

Դեռ խօսքը չենք ըներ բառերուն զորս Թուրքերը իրենք են առած մեզմէ եւ որոնց հայ ծագումը զերծ է ամէն տարակոյսէ։

Բայց առոր պիտի անդրադառնանք երբ խօսինք նպաստին մասին՝ զոր հայը տուած է Թուրքին։

Ըսենք միայն որ օտար գիտականներու կողքին որոնք երեւութական որեւէ նմանութիւն Թուրք լեզուին ի նպաստ վճռելու միտումն ունեցան, եղան համեմատական լեզուաբանութեամբ պարապողներ ալ որոնք ջանադիր եղան հայ լեզուի հետքեր եւս որոնելու Թուրքերէնի մէջ:

Դր. Ֆր. Ֆոն Կրէլից-Գրայնֆէնհաու, օրինակ, մատնանշելով աշխարհաբարէ Թուրքերէնի մէջ մտած փոխառութիւններ, այդ կարգի բառերու կարգին կը դասէր էխբաճ (աղբն), փէթէֆ (փեթակ), փօշա (բոշա), մէրէֆ (մարագ), թիրթիկ (Թրթուր), գիղ (գիլ), բէֆթուր (Թաղաւար), գօմ (գոմ)(1):

Մոլորութիւն պիտի ըլլար հետեւաբար Թուրք եւ հայ լեզուներու բառերուն միջեւ որեւէ նմանութիւն ի նպաստ Թուրք լեզուին վճռել:

* * *

Թուրքերէնի արշաւանքը հայ լեզուէն ներս իր բառերով սկսաւ, եւ հայ եւ Թուրք լեզուներու փոխադարձ կապերը որոնած ատեն մեր միտքը առաջին հերթին հայ լեզուին մէջ վխտացող այդ Թուրք բառերուն կ'երթայ:

Մենք համաձայն չենք Հրաչեայ Աճառեանին երբ 4000ի կը հանէ հայ լեզուի մէջ մտած Թուրք բառերու Թիւը: Հայերէն զանազան գրութեանց մէջ եւ զանազան առիթներով Թուրքերուն բառեր գործածուած ըլլալուն պարզապէս պատճառ մը չէ որ զանոնք նկատենք Թուրք լեզուէ հայերէնի անցած բառեր: Նոյն իսկ այն 170 բառերէն(1) զորս մեծանուն գիտականը ներմուծած է իր Արմատական Բառարանին մէջ իբրեւ հին հայերէնի Թրքական փոխառութիւններ, հազիւ քանի մը հատը մնացած է արեւմտահայ ներկայ աշխարհաբարին մէջ, ինչպէս ալոճ, պէխ, բուխերիկ, դդմաճ, երշիկ, թաղար. խաթուն, եւայլն:

Ճիշդ է որ, ինչպէս ըսինք, բառերէն շատեր՝ որոնք հաւասարապէս գոյութիւն ունին հայ եւ Թուրք լեզուներու մէջ՝ արաբական եւ պարսկական ծագում ունին, եւ անոնց մեծ մասը հայերէնի մէջ մտած է ուղղակի այդ լեզուներէն, նոյն իսկ յաճախ Թուրքերուն հետ մեր շփման մէջ մտնելէն առաջ: Այնուամենայնիւ Թուրքերէնի

---

(1) «Հանդէս Ամսօրեայ», 1911, էջ 258–268:

(1) Այդ փոխառութեանց լրիւ ցուցակը եւ անոնց բացատրութիւնը տեսնել՝ Հ. Աճառեան, «Հայ լեզուի պատմութիւն», Ա., էջ 286:

ճամբով եւս փոխանցուած պարսկերէն եւ արաբերէն բառեր ունի հայերէնը, բայց առաւելապէս ռամկօրէնի մէջ։

Բառեր կան,— ոմանք արաբական եւ պարսկական ծագումով, — որոնք գործածուած են արեւմտահայ լեզուի մէջ պարզապէս պոյութիւն չունենալուն համար անոնց համարժէքը, ինչպէս ուղուր, խաթր, մուրատ, էէյֆ, վազ, ճազ, հալալ, հարամ, տարոս, եւ այլն։

Բառերու ուրիշ չարք մը հայ խօսակցական լեզուի մէջ մնացած է, որովհետեւ՝ թէեւ այդ բառերուն հայերէն մօտաւոր համարժէքը կայ՝ բայց լրիւ չի տար թուրքերէնի մէջ ունեցած երանգը, ինչպէս էճէլ, խըամէթ, եւայլն։

Թուրքերէն բառեր ալ կան որոնք խօսակցական լեզուէ անցած են հայ ժողովրդական երգերու, եւ հետզհետէ նուիրագործուած հայերէնի մէջ,— ինչպէս ճան, եար, վաթան։

Թուրքերէ հայերէնի անցած են սիտղոս (փաշա, պէյ, աղա, էֆէնտի), ղրամ (ղուրուշ, փարա), չափեր եւ կշիռներ (օխա, տիրեմ, արշին), վարչական բաժանումներ վիլայէթ, սանճաք, քազա), պաշտօնական պրուֆիւններ (սէնէտ, թէզքէրէ, արզուհալ), պատմական եղելութիւններ (Թանզիմաթ, Մէշրութիյէթ, Հուրրիէթ) եւ այլ պաշտօնական բառեր, զորս կեանքը մեզ հարկադրած է նոյնութեամբ գործածել։

Թուրք լեզուէ բառեր գործածուած են հայոց մօտ իբրեւ անձնանուն, ինչպէս էլմաս, Փրլանթի, Թուրփանտա, Խաթուն, Հաւլըմ, Փերուզ, Կիւլիզար, առանց հաշուելու անսահման թիւը հայ ազգանուններուն որոնք նոյնպէս թուրք լեզուէ կու գան եւ կապ ունին արհեստներու (Չեֆիմեան, Թաշճեան), մարմնական յատկութեանց (Շիշմանեան, Ուզունեան), ծննդավայրերու (Վանլեան, Իզմիրլեան) հետ, եւայլն։

Զանազան ածականներ, մանաւանդ անոնք որ գոյն ցոյց կու տան, չեշտելու միեւնոյն գրուքիւնը ընդունած են երկու լեզուներն ալ։ Այսպէս՝ սեփ–սեւ (սիմ–սիյահ), ճերմակ–ճերմակ (պէմ–պէյազ), կապ–կանաչ (եէփ–եէշիլ), կաս–կարմիր (գըփ–գըրմըզը), չոր–չոր (գուս–գուրու), դեղ–դեղին (սափ–սարը), սուրբ–սուրբ (սիփ–սիվրի)։

Հայերէնի մէջ ածականներ կան, որոնք թուրքերէնէ թարգմանուած կը թուին ըլլալ, ինչպէս են, օրինակ, ծանր հոտ (աղըր koku), ողջ դրամ (սաղ փարա), չուքը ծանր (կէօրկէսի աղըր), հասարդուխ (գալըն գափալը), եւայլն։

Մեր ռամկօրէնը յաճախ գործածած է նաեւ թուրքերէնի դերադրական մասնիկները,— տահա մենծ, էփ աղէկ, էն աղուոր, եւ եթէ առաջին երկուքը վաղուց լքած է մեր աշխարհաբարը, սակայն

Երկրորդը գործածել դեռ յամառողներ կան, զայն կրճատումը նկատելով «ամէնէն»ի, ինչպէս այդ կ'ընէր Զօպանեան։

Հայ ռամկօրէնի մէջ բարդ բառեր ալ կան որոնք կազմուած են Թուրք բառի մը հետ,— խաթրմնայ, մալտէր, փիսբերաև, աղբաթփայի, կախփէշ, իրեֆխաթէն, զրօս հայը վազուց է վտարած նոյն իսկ իր խօսակցական լեզուէն։

Բաւական սուղաբ է Թիւը նաեւ այն հայերէն բարդ բառերուն, որոնք ուղղակի Թարգմանութիւն են Թուրքերէնէն,— օձաձուկ (եըլան պալըղը), չնաձուկ (էէօփէէ պալըղը), Թրաձուկ (գըլըճ պալըղը), դիշերահաւ (կիճէ գուշու), հարսնամատ (հանըմ էլի), եւ դեռ հարիւրաւորներ։

Պոլսոյ հայեվարին մէջ սուղաբ Թիւ մը կայ Թուրքերէն բառերու որոնք զոյական դարձած են հայ մասնիկներով,— շէնութիւն, աղայութիւն, մնտուութիւն։

Կան ածականներ ալ որոնք ածական դարձած են Թուրք մասնիկներով,— մեռոնսրզ, ազգայինճի, մարդավարի, ու փոխարէն Թուրքերէն բառեր որոնք ածականի վերածուած են հայ մասնիկներով,— աննամուս, չամռատ, եւայլն։

Թուրք եւ հայ լեզուներու մէջ տարբեր նշանակութեամբ բառեր ալ կան որոնք կը յիշեցնեն դիրաբ, եւ որոնք Թէեւ չատ աւելի կանուխ մուտ գործած են հայերէնի մէջ, եւ սակայն Թուրք նշանակութեանց ազդեցութեան տակ ընդարձակած են իրենց իմաստը։ Այսպէս՝

Խամ բառը որ դասական հայերէնի մէջ «անփորձ», «անվարժ», «անկիրթ» կը նշանակէ, հայ ռամկօրէնի մէջ գործածուած է նաեւ «հում» եւ «խակ» իմաստով՝ պարսկերէնէ փոխ առնուած Թուրքերէն «խամ» բառին ազդեցութեան տակ։

Փարատել (հեռացնել, ցրուել) բառը «պատռել»ու, «ըզկռելու» իմաստը եւս ստացած է Թուրքերէն «փարալամաֆ» բառին ազդեցութեամբ։

Բաշխել (բաժնել, զատել, նուիրել) հայերէն բառը, Թուրքերէն «պախշ իթմէէ» բառին ազդեցութեան տակ «նեղել» իմաստով եւս գործածուած է։

Սարսիլ (դողալ, սարսափիլ, դղրդիլ) հայերէն դասական բառը «չարժիլ» եւ «ցնցուիլ» իմաստը եւս առած է Թուրքերէն «սարսըլմաֆ» բառէն ազդուած։

Աճառեան դասական հայերէնի «ղրղել» եւ «խմոր» բառերուն նմանութիւնը Թուրքերէն «խիրթմէք» եւ «խամուր» բառերուն հետ

պատառհկան *կը* *տանէ*(1) *հակառակ* *Նոր* *Հայկազնեանի*(2) *եւ* Bitern *ի*(3) *կարծիքին*։

Բայերու պարագան աւելի եւս յատկանշական է։

Նախ ունինք Թուրքերէն բայերէ հայերէնի վերածուած բայեր,— զօրել, ըրղնել, էգմել, թալլել, թխմել, խպնիլ, խաշել, խարնել, խամզել, խօրաթել, նախլել, նախշել, հավասիլ, մեխել, նաթիլ, պարըշիլ, չոքիլ, պլշկիլ, սախտել, սըղմել, սեխմել, *եւ այլն*։

Կան հայերէն էական բայերով եւ Թուրքերէն անցեալ դերբայով կազմուած բայեր,— ազմիշ *ըլլալ*, էգմիշ *ընել*, ույմիշ *ըլլալ*, իշմար *ընել*, խըզմիշ *ըլլալ*, շաշմիշ *ըլլալ*, տալմիշ *ըլլալ*։

Կան նաեւ Թուրքերէն բառերով կազմուած հայերէն բարդ բառեր,— ֆէֆ *ընել*, ֆէօֆ *կապել*, ըռաստ *գալ*, փարղին *երթալ*, հապը *կլլել*, մանթար *նետել*, նազար *տալ*, խաթրը *կոտրել*, անին *հանել*, խարէզ *կապել*, փուրիւզ *փնտռել*, թօփ *նետել*, ապան *բռնկիլ*, փիթ *տալ*, խաթրին *դպչիլ*, խաթրը *մնալ*, էմէֆ *թափել*, փիւշման *ըլլալ*, էզպէր *ընել*, խերը *տեսնել*, *եւայլն*։

Մակբայներու պարագային՝ նախ ունինք Թուրք մակբայներ որոնք կը գործածուին ժողովրդական խօսակցութեանց մէջ,— անճախ, արթըխ, պէլքիմ, պիլէ, կէնէ, մութլախ, սանքի, սէօզտէ, ֆէշկէ, նափիլէ, սալթ, սախըն, հէմէն, հաջան, հէլպէթ, խըթ, խօրսամ, *եւայլն*։

Կան Թուրք մասնիկներով կազմուած մակբայներ եւս, ինչպէս ուտելնիֆէն, չըսածտան, խենդխենդինէ, ուժովսոյէն, եւայլն։

Կան ուղակի Թուրքերէնէ թարգմանուած մակբայներ,— *մէկբերան* (պիր աղըզ), *տակնուվրայ* (ալթիւսթ), *վեր–վար* (աշաղըեօֆարը), *աչքի բերան* (իլֆ աղզ), *չատ չատ* (չօղու չօղու), *եօքըեօքը* (սօնու–սօնու), *չիտկէ–չիտակ* (տօղրուտան–տօղրույա)։

Կան նաեւ Թուրքերէն կրկնակ մակբայներ նոյնութեամբ գործածուած հայերէնի մէջ,— ճառթ–ճութ *կը նետէ*, սըխ–սըխ *կու գայ*, փառըլ–փառըլ *կը փայլի*, հէօնկիւր–հէօնկիւր *կու լայ*, պաղըրպաղըր *կը պոռայ*, ֆըռըլ–ֆըռըլ *կը դառնայ*։

Ասոնք չենք ըներ գոյականէ կազմուած Հայ եւ Թուրք մակբայներուն որոնք զիրար կը յիշեցնեն,— *երեսէն* (եիւզիւնտէն), *կռնակէն* (սըրթընտան = *չնորհիւ*), *եւայլն*։

Դերբայական ձեւեր Հայ ռամկօրէնը յաճախ փոխ առած է Թուրքերէնէն.—

---

(1) «Արմատական Բառարան», Բ․, էջ 630 եւ Գ․, էջ 529։

(2) «Նոր Հայկազնեան», Ա․, էջ 643։

(3) WZKM 1899, էջ 296։

մեղի գալով (պիզէ կէլինճէ)
երթալով կը հարստանայ (կիթտիքճէ զէնկինլէնիր)
երէկ տօն ըլլալով (տիւն եօրթու օլտըղընտան)
օտար ըլլալով միայն մենք էինք (եապանճը օլարաք եալընըզ պիզ իտիք)
չնայելով հասակին (պօյընա պաքմայարաք)
աս էր ըլլալիքը (պու իտի օլաճաղը)։
Տաղկապներու գալով՝ նախ կան նոյնութեամբ գործածուած-ները·

Հրաւիրեցի ամա չեկաւ
պիտի գաս տէյի տունէն դուրս չելայ
էկէր չի գաս նէ չատ կը սրդողիմ
ես իսէ վրադ յոյս դրած էի
եա կու գաս եա ա՛լ երեսդ չեմ նայիր·
հէմ հարս եկաւ հէմ մարս
եկուր տէ մէջէն ելիր
աղբարս իլէն քուրս գեղ գացին։

Հայ ռամկօրէնի մէջ կան շաղկապային ձեւեր որոնք Թուրքե-րէնէ թարգմանուած ըլլալու բնոյթը ունին.—

եկուր տես որ (կէլ պաք քի = միայն թէ)
մնաց որ (գալտը քի = սակայն)
կը բաւէ որ (եէթիշիր քի)
ուր մնաց որ (նէրտէ գալտը քի = թող թէ)
եթէ ինծի հարցնես (պանա սօրարսան)
եթէ ինծի մնայ (պանա գալսա)։

Նոյնութեամբ գործածուած յետադրութիւններէն յիշենք՝

Աստուած սրտիդ կէօրէ տայ
տարուընէ պէրի կը սպասեմ
էշու խտար մարդ է
մարդ տէյի կանչեցինք
եւ պիլէ կրնամ երթալ։

Յետադրութիւններ ալ կան որ ուղղակի թարգմանութիւն են Թուրքերէնէն.—

պարապ տեղը (պօշ եէրտէ)
գլխուս վրայ (պաշ իւսթիւնէ)
ամէն բան տեղը (հէր շէյ եէրինտէ)
մարդու տեղ դրինք (ատամ եէրինէ քօյտուք)
քու երեսէդ (սէնին եիւզիւնտէն)
ասոր վրայ (պունուն իւզէրինէ)
այսքան բարիքի դիմաց (պու քատար էյիլիք քարշըսընտա)

իմինիս քով ինչ կ'արժէ քուկդ (պէնիմքինին եանընտա սէնինքի նէ տէյէր)։

Կան յետադրութիւններ ալ որոնք ուրոյն իմաստ ստացած են երկու լեզուներու մէջ ալ.—

սեղանին տակը (մասանըն ալթընտա = *ճաշի միջոցին*)

աղբիւրին տակը (չէշմէ ալթընտա = *աղբիւրին մօտ*)

իրկուան վրայ (աքշամ իւսթիւ = *իրկուան մօտ*)

ոտքի վրայ (այաք իւսթիւ = *աճապարանքով*)

առտուան դէմ (սապահա քարշը = *լուսնալու մօտ*)։

Թուրքերէնէ թարգմանուած բացագանչութիւններ են՝

վնաս չունի (զարար եօք)

գնա բանդ (իշինէ կիթ)

եկուր նայիմ (կէլ պաքալըմ)

ել երթանք (քալք կիտէլիմ)

ինծի նայէ (պանա պաք)

մեղք է (եազըք տըր)

սուս եղիր (սուս օլ)

կեցիր նայինք (տուր պաքալըմ)

կը բաւէ (եէթէր)

քեզ տեսնեմ (կէօրէյիմ սէնի)։

Թուրքերէնէ թարգմանուած հարցականներ եւս ունի հայ ռամկօրէնը.

եղա՞ւ մի [ըրածդ]

տեսա՞ր մի [եղածը]

առի՞ր մի [փայդ]

քեզի՞ մի [մնաց]

[գործ] չունի՞ս մի

ի՞նչ ըսելով [չեկար]

վե՞րջը

խենդ ես ի՞նչ ես

ես հոգի չունի՞մ

ի՞նչ կայ չկայ։

Կան նաեւ ձայնարկութիւններ զորս Թուրքերէնէ առած է մեր ռամկօրէնը.

եկուր պէ

հայտէ *գնա*։

Հայ լեզուաբան մը հանդիտութիւններ կը գտնէ ,

Հայերէն կան (*գուժկան, օգնական, յաղթական*) *եւ Թրքական* գան *կամ* կան (*չալըշկան, օթուրգան*)

Հայերէն իչ (*մեկնիչ, մխիթարիչ*) *եւ* ուչ (*ընկալուչ, տեսուչ*)

եւ Թուրքերէն ինի, ընը, իւնիւ, ունու (*կիրիճի, եաղըճը, կէօրիւ-ճիւ, ույտուրուճու*)

Հայերէն ումն *կամ* ում (*ուսումն, ուսում*) *եւ Թուրքերէն* ում, իւմ, իմ, ըմ (*տուրում, իչիմ, սաթըմ*)

Հայերէնի ակ, իկ *եւ* ուկ (*պահակ, մարդիկ, յեղյեղուկ*) *եւ Թուրքերէն* աք, իք, ըք, իւք, ուք (*քաչաք, իլիշիք, գարըշըք, սէօ-քիւք, օյուք*) *մասնիկներուն հետ*(1):

Ածականներ, բայեր եւ բացատրութիւններ կան որոնք երկու լեզուներու մէջ ալ յատուկ իմաստ ստացած են.—

թոցնել (ուչուրմաք = *խելքը կորսնցնել*)
փախցնել (գաչըրմաք = *գողնալ*)
ուռենալ (քապարմաք = *հպարտանալ*)
փրցնել (քօփարմաք = *չորթել*):

***

Թուրք լեզուն կը տառապի առհասարակ բայերու սովէն: Ան ստիպուած էր ապաւինիլ հետեւաբար արաբ եւ պարսիկ լեզուներու օգնութեան: Այնպէս որ մինչ ուրիշ լեզուներու մէջ հոմանիշ եւ նմանանիշ բառերու առատութիւնը կը ճոխացնէր լեզուն՝ գրութեանց մէջ պէսպիսութիւն եւ երանգ ստեղծելով, Թուրք լեզուն զուրկ էր այդ առաւելութենէն: Հոմանիշ բառերու իր հարստութեամբ համբաւուած արաբերէնն էր որ, պարսկերէնի հետ մէկտեղ, օսմանեան Թուրքերէնով շարադրուած գրութիւնները կ՚ողողէր բառերու հեղեղով, պոչ–պոչի կցելով, տեղի–անտեղի, նոյնիմաստ գոյականները, ածականներն ու բայերը:

Նոյն այդ արաբերէնն ու պարսկերէնն էին որ կը դարմանէին բայերու սովը Թուրք լեզուի մէջ, հնարաւոր դարձնելով կազմութիւնը անհամար բարդ բառերու՝ որուն մէջ էական բայը միայն զուտ Թուրքերէն էր: Այսպէս, Թուրքերէն եափմաք, քըլմաք, իթ-մէք *Թուրք էական բայերով կազմուած ներգործական բայերը, եւ* օլմաք, եափըլմաք, քըլընմաք *եւ* իտիլմէք *բայերով կազմուած չէ-զոք, կրաւորական կամ անցողական բայերը զարհուրելի Թիւ մը կը կազմեն Թուրք լեզուի մէջ:*

Բայերու սակաւութեան հետեւանքով էր նաեւ որ Թրքական բայերը բազմատեսակ նշանակութիւններ կը ստանային, նայելով տեղին ուր գործածուած էին, եւ բառերուն որոնք կ՚ընկերանային

---

(1) Ստեփան Կուրտիկեան, «Ընդարձակ տարեգիրք հիւանդանոցի», Կ. Պոլիս, 1939, էջ 124–126:

իրենց: Թրքական բայերու նշանակութեանց այս բազմազանութիւնը պատճառ դարձած է որ ոճային անթիւ ձեւեր առեղծուին թուրք լեզուի մէջ չնորհիւ բայերուն ստացած տարբեր առումներուն, եւ իրենց այդ առումները փոխանցեն նաեւ խօսակցական հայ լեզուին:

Այդ կարգի բայերէն Այտընեան կը յիշէ սիւրմէք (քչել) բառը՝ որ թէ թուրքերէնի եւ թէ հայերէնի մէջ կը նշանակէ «քչել», «աքսորել» եւ «տեւել»: Այտընեան կը թուէ նոյնպէս «առնել» բայը որ պնել եւս կը նշանակէ երկու բարբառներուն մէջ, «կանչել» որ երգել եւս կը նշանակէ, «կոխել»՝ նաեւ տպել (գիրք կոխել), «հանել»՝ նաեւ հնարել (վրան երգ հանեցին), «քաշել» նաեւ նկարել եւ կրել (պատկեր քաշել, գաւ քաշել), «նստիլ» նաեւ արժել (սուղի նըստիլ), «իմանալ» նաեւ ղգալ (չատ գաւ իմացայ)(1):

Աճառեան(2) կը յիշէ, իր կարգին,

պասմաք որ թէ թուրքերէնի եւ թէ հայերէնի մէջ կը նշանակէ կոխել, տպել, ճնշել, սեղմել, թեւակոխել, սկսիլ, խուզարկութեան ենթարկել, հրդեհը մարել·

սիւրմէք (քչել, վանել, աքսորել, փորը լուծել, անցընել, տեւել)·

չէքմէք (քաշել, տեւել, կրել, ծխել, նմանիլ, կշռել, եւայլն)·

ալմաք (առնել, պնել, տիրել, ընդունիլ)·

պիլմէք (գիտնալ, կարծել):

Մեր կարգին մենք ալ փորձեցինք կազմել ընդարձակ ցուցակը այն թուրք բայերուն որոնք բազմաթիւ առումներով գործածուած են՝ նայած իրենց ընկերացող բառին, եւ որոնք նման առումներ առեղծած են նաեւ հայերէնի մէջ, չատերը խօսակցական հայ բարբառէն անցնելով բուն լեզուին: Ակնարկուած այդ ցուցակը, որ պիտի երեւայ հայ եւ թուրք լեզուներու կապին նուիրուած մեր մենագրութեան մէջ, ամէնէն խօսուն պատկերը կը պարզէ երկու լեզուներու կապին:

Իբրեւ նմուշ կու տանք թուրմաք (բռնել) բայը իր այլազան իմաստներուն մէջ՝ թէ մեզ եւ թէ թուրքերուն մօտ·

խօսքը բռնել (սէօզիւնի թուրմաք)
արմատ բռնել (գէօք թուրմաք)
ծոմ բռնել (ուրուճ թուրմաք)
պահք բռնել (փէհրիզ թուրմաք)
կողմ բռնել (թարաֆ թուրմաք)
սուգ բռնել (մաթէմ թուրմաք)
քարի բռնել (թաշա թուրմաք)

---

(1) «Քննական Քերականութիւն», էջ 328:
(2) «Հայ լեզուի պատմութիւն», Բ·, էջ 293:

կոպտ բանել (թալանի բուրմամբ)
վհայ բանել (շահիտ բուրմամբ)
քէն բանել (ինի բուրմամբ)
ինքգինքը բանել (էլևտիլի բուրմամբ)
եբեսը բանել (եիւզիւնիւ բուրմամբ)
լեղուն բանել (տիլինի բուրմամբ)
ճամբայ բանել (եօլ բուրմամբ)
ծովը բանել (տէնիզ բուրմամբ)
ոտքը ձեռքը բանել (էլլե, այադր բուրմամբ)
ձեռք բանել (էլ բուրմամբ)
խանութ բանել (տիւքհան բուրմամբ)
թնդանօթի բանել (բօմպա բուրմամբ)
էրար բանել (պիրի-պիրինի բուրմամբ)
պատ բանել (պահս բուրմամբ)
բանել նետաձ (արըզ բուրմամբ)
ձեռքի վրայ բանել (էլ իւսթիւնեաէ թուրմամբ)
պիմպաչինը պոպ բանել (ֆարշըտաֆինի խրրարզ բուրմամբ)
հիւանդութիւնը բանել (հաստալըղը բուրմամբ)
ջնջմբ բանել (սըթմաար բուրմամբ)
անուշ բանել (խոշ բուրմամբ)
պլութ բանել (ֆաֆա բուրմամբ)
ժամ բանել (սաար բուրմամբ)
կատք բանել (ալաալա բուրմամբ)
ազամին բանել (ադեմէմ բուրմամբ)
[*մէկուն*] *ակռը բանել* (եէրինի բուրմամբ)
[*մէկուն*] *սուտ բանել* (եալաներնը բուրմամբ)
չունչը բանել (նէֆէսինի բուրմամբ)։

Ուրիշ նմանչ մը պոր առոբեւ կու տանք «առնել» ալմամբ բային է.

չունչ առնել (նէֆէս ալմամբ)
պրի առնել (գալէմէ ալմամբ)
կրակ առնել (ադէշ ալմամբ = *բռնկիլ*)
հրնա առնել (եիւզ ալմամբ = *չվանալ*)
լուր առնել (խապէր ալմամբ = *լմանալ*)
աչք առնել (կէօզ ալմամբ = *համարձակիլ*)
օրինակ առնել (իպրէք ալմամբ = *խրատուիլ*)
սկրա առնել (եիւրէմ ալմամբ = *քաշակերտիլ*)
առաջքը առնել (էօնիւնիւ ալմամբ = *արգիլել*)
խոնարհութիւն առնել (նէմ ալմամբ = *խոնարհութիւն ձգել*)
դաս առնել (տէրս ալմամբ = *խրատուիլ*)
վրան առնել (իւսթիւնէ ալմամբ)

ակռանիերը առնել (տիշլէրի ալմամ)
անձրեւ առաւ (եաղմուր ալտը = *անձրեւ սկսաւ*)
ծախու առնել (սաքուն ալմամ = *գնել*)
ճամբայ առնել (եօլ ալմամ)
ձեռք առնել (էլէ ալմամ)
տակը առնել (տիպի ալմամ = *կերակուրին տակը այրիլ*)
սիրաս առաւ (եիւրէյիմ ալտը)
ձեռքը առնել (էլինէ ալմամ = *առանձնել*)
հոգին առնել (ճաւրնը ալմամ = *նեղել*)
պլուխը առաւ գնաց (պաշընը ալտը կիթտի)
առի՞ր մի (ալտը՞ն մը)

Երկու լեզուներու մէջ ալ տարբեր բառերու հետ զործածուելով իմաստի տարբեր երանգներ առեղծող բառերէն յիշենք՝

աթմամ (*նետել*), ածմամ (*բանալ*), ասմամ (*կախել*), գալգմամ (*լլլել*), գալմամ (*մնալ*), գալտըրմամ (*վերցնել*), գաչմամ (*փախչիլ*), գարըշմամ (*խառնուիլ*), գըրըլմամ (*կոտրուիլ*), գըրմամ (*կոտրել*), գօփմամ (*փրթիլ*), եաքմամ (*պառկիլ*), եէքիշմէք (*հասնիլ*), եէմէք (*ուտել*), թուքուլմամ (*բռնուիլ*), իչմէք (*խմել*), կէքիրմէք (*բերել*), կէլմէք (*գալ*), կէչմէք (*անցնիլ*), կէչիրմէք (*անցընել*), կէօրմէք (*տեսնել*), կիթմէք (*երթալ*), կիրմէք (*մտնել*), չաղըրմամ (*կանչել*), չէմմէք (*քաշել*), չըճարմամ (*հանել*), չըմամ (*ելլել*), պաճմամ (*նայիլ*), պաղլամամ (*կապել*), պասմամ (*կոխել*), պիլմէք (*գիտնալ*), պօզմամ (*աւրել*), սաքմամ (*ծախել*), սէօյլէմէք (*ըսել*), սիւրմէք (*քչել*), սօճմամ (*խոթել*), վէրմէք (*տալ*), վուրմամ (*զարնել*), տէօնմէք (*դառնալ*), տէօճմէք (*թափել*), տիւշմէք (*իյնալ*), տիճմէք (*անկել*), տուրմամ (*կենալ*), տօֆուլմամ (*տպիլ*), փիշիրմէք (*եփել*), ֆէսիլմէք (*կտրիլ*), ֆէսմէք (*կտրել*), օգուրմամ (*կարղալ*), օթուրմամ (*նստիլ*), *թուելու համար անոնք որոնց երանգները քաղած ենք երկու բարբառներէն*:

*
* *

Թուրք բառերն ու քերականական ձեւերը չէին միայն որ ողողեցին հայ լեզուն: Թուրքերէնը մեզ տուաւ ոճերու, ասութեանց եւ դարձուածքներու ստուար թիւ մը, որոնցմէ ոմանք եթէ մեզ վրանման մէջ իսկ ձգեն՝ ի նպաստ թուրքերէնի վճռելու համար լրութեան նմանութիւնը, մեծ մասը հեռու է որեւէ տարակոյս ղըղռելէ:

Ցոյց տալու համար թէ առօրեայ խօսակցութեանց մէջ հայ ոմկօրէնը ինչպէս թուրքերէնէ կը թարգմանէր իր զանազան դարձուածքները, առնենք անոնցմէ «երես» (եիւզ) բառով կազմուածները.

եիւզ ալմաք (*երես առնել = չփանալ*)
եիւզ վէրմէք (*երես տալ = չփացնել*)
եիւզէ վուրմաք (*երեսին զարնել = մեղադրել*)
եիւզ չէվիրմէք (*երես դարձնել = սրդողիլ*)
եիւզէ կէլմէք (*երես գալ = բացէ ի բաց խօսիլ*)
եիւզիւ թութմաք (*երեսը բռնել = համարձակիլ*)
եիւզտէն տիւշմէք (*երեսէ իյնալ = համարումը կորսնցնել*)
եիւզտէն պրաքմաք (*երեսէ ձգել = քամահրել*)
եիւզիւ աշաղը ալմաք (*երեսը վար առնել = յանցանքները մատնանշել իրեն*)

եիւզէ կիւլմէք (*երեսին խնդալ = շողոքորթել*)
եիւզիւ էքշիթմէք (*երեսը թթուեցնել = դժկամակութիւն ցոյց տալ*)
եիւզիւնէ պաքըլմազ (*երեսը չի նայուիր = տգեղ է*)
կիւլէրեիւզ (*խնդումերես = զուարթ*)
եիւզսույու (*երեսջուր = պատիւ*)
եիւզսիզ (*աներես = անպատկառ*)
եիւզիւնտէն (*երեսէն = պատճառով*)
նէ՞ եիւզլէ (*ի՞նչ երեսով = ի՞նչ համարձակութեամբ*)։

Ահա դարձուածքներու ուրիշ խումբ մը աղըզ (*բերան*) *բառով կազմուած*.

աղզա ալմաք (*բերան առնել = յիշել*)
աղզը պօզմաք (*բերանը աւրել = հայհոյել*)
աղզա տիւշմէք (*բերանը իյնալ = բամբասուիլ*)
աղզը աչմամաք (*բերանը չբանալ = չխօսիլ*)
աղզը թութուլմաք (*բերանը բռնուիլ = համբանալ*)
աղզընը արամաք (*բերանը փնտռել = անուղղակի հարցափորձել*)
աղզընը փօրիազա աչմաք (*բերանը հովին բանալ = յոյսերը ի դերեւ ելլել*)
աղզընը քափամաք (*բերանը գոցել = լռեցնել*)
աղզընը հավայա աչմաք (*բերանը հովին բանալ = անյոյս ըսպասել*)
աղզա ալընմազ (*բերան չառնուելիք = զռեհիկ խօսք*)
աղզընըն սույու աքըթմաք (*բերնին ջուրը վազցնել = յափրշտակուիլ*)
իլք աղըզ (*առջի բերան = ի սկզբան*)
աղզը աչըք (*բաց բերան = թուլբերան*)
սօքաք աղզը (*փողոցի բերան = փողոցին սկիզբը*)
չայ աղզը (*գետաբերան = գետին սկիզբը*)։

Մեր հաւաքածոյին մէջ բազմաթիւ հասարակաց դարձուածք-

ներ կան նոյնպէս ագըլ (*խելք*), այաճ (*ոտք*), ֆուլաճ (*ականջ*), եիւրէֆ (*սիրտ*), էլ (*ձեռք*), կէօզ (*աչք*), պաշ (*գլուխ*), պուրուն (*քիթ*), տիլ (*լեզու*) բառերու առնչութեամբ։

Առածներով հարուստ լեզու մը՝ որպիսին է մեր հայերէնը՝ կարիք չունէր թուրքէն առած մուրալու։ Այնուամենայնիւ հայ լեզուին մէջ մտած են չատ մը թուրք առածներ, առանց յիշելու անոնք որ հասարակաց աղբիւրներ ունին։ Թուենք քանի մը հատը թրքականները յիշեցնող մեր առածներէն.

լեզուն ոսկոր չունի (տիշին էմմիյի եօֆ)

ծուռ նստինք չիտակ խօսինք (էյրի օթուրալըմ տօղրու ֆօնուշալըմ)

երես տուինք՝ աստառն ալ կ'ուզէ (եիւզ վէրտիֆ՝ ասթարը տա իսթիյօր)

անձրեւէն փախանք՝ կարկուտի բռնուեցանք (եաղմուրտան ֆաշտըֆ դօլույա թութուլտուֆ)

չունը կը հաչէ՝ կարաւանը կ'անցնի (իք հավլար՝ էվրան կէչէր)

ձուկը գլխէն կը հոտի (պալըֆ պաշտան գօգար)

կճուճը գլորեցաւ՝ իր խուփը պատ (թէնեէրէ եուվարլանտը՝ ֆափաղրնը պուլտու)

մեծ հչը ախոռը մոռցանք (պէօյիւֆ էշէյի ախըրտա ունութտուֆ)

անուշ լեզուն օձը ծակէն կը հանէ (թաթլը սէօզ եըլանը տէլիյինտէն չըֆարըր)

հչը հեծեր՝ հչ կը փնտռէ (էշէյէ պինմիշ՝ էշէֆ արըյօր)

քիթէն ինկողը հազար կատ կ'ըլլայ (պուրունուտան տիւշէն պին փարչա օլուր)

տուր թեւդ քաշեմ (վէր ֆօլունու չէֆէյիմ)

դղումի համ կու տայ (ֆապաֆ տատը վէրիյօր)

վարդի պէս կ'ապրի (կիւլ կիպի կէչինիյօր)

աչք ունեցողին աչքը ելլայ (կէօզիւ օլանըն կէօզիւ չըֆսըն)

ուղղին մէկ երեսը սեւ՝ չտուղին երկուքը (իսթէյէնին պիր եիւզիւ գարա՝ վէրմէյէնին իքիսի)։

Մաղթանքներ եւ անէծքներ կան մեր ամկօրէնին մէջ որոնք ուղղակի թարգմանուած են թուրքերէնէ՝ ինչպէս

գլուխդ ողջ ըլլայ
Աստուած տայ
անցած ըլլայ
ասոր ալ փառք
աչքդ լոյս
չատ տարիներու

չՀասնիս
Հզած չԸլլայիը
քիթիդ բերնիդ պայ
Աստուծմէ պահաս
Իսկ ուրիշներ, արդէն, կազմուած են թուրք բառերով.
Հէյտ ըլլայ
պարլանդ ըլլամ
Աստուած մուրատդ տայ
Աստուած պէրքէքդ տայ
Աստուած պէյտդ տայ
օճախդ մարի
քէօթը չորնայ
Տարամ ըլլայ
ուճուտդ վերնայ

Եւ վերջապէս քաղ մը եւս ընենք այն աստիճաննելէն որոնք հասարակաց են երկու լեզուներու ալ, եւ որոնց թիւը այնքան ըստուար է՝ որ բացառիկ պրպտումներու անհրաժեշտութեան առջեւ է հայ բանասիրութիւնը, լրիւ կարենալ ճանչնալու համար երկու լեզուներու փոխադարձ կապը, փորձ՝ որ այնուամենայնիւ պէտք է կատարուի։

մարդ պլուխ (ատամ պաշընա)
կլուխի պին (աքէշ փիյաքը)
պլպանը ծակ (ճէպի տէլիէ)
ախորժակը բացուած է (իշթահը աչըլմըշ տըր)
պլպանը պրած է (ճէպինէ գօմուշ տըր)
չուքէն կը վախնայ (կէօկէսինտէն գօրգար)
նէրսը ըլլալու է (իչէրտէ օլմալը տըր)
ըլլալիք բան չէ (օլաճաք իշ տէյիլ)
պարապ նստելուն (պօշ օթուրաճաղընա = փոխանակ պարապ նստելու)

քաչելիք ունի (չէֆէնէյի վար)
առնելիքդ ըլլայ (ալաճաղըն օլսուն)
պրնելու վրայ է (եապմաֆիւզրէ տիր)
ա՞ս էր ըլլալիքը (օլաճաղը պո՞ւ մը իտի)
նպատ ըլլալիքը (օլտու օլաճաղը)
խօսքս անոր (սէօզիւմ օնա)
ճայնդ կարէ (սէսինի բէս)
խօսքին կարճը (սէօզիւն բըսասը)
մինչքս ճիտդ (կիւնահըմ պօյնունտա)
պարծիս կու պայ (իշիմէ կէլիր)
Աստուած խելք տայ (Ալլահ ագըլ վէրսին)

մեր մէջը մնայ (արամըզտա գալսըն)
տակը չեմ մնար (ալթընտա գալմամ)
հոգիդ սիրես (ճանընը սէվէրսէն)
կարճ կապէ (քըսա պաղլա)
համը փախաւ (տատը քաչտը)
եղբօրս ըսեմ (քարտաշըմա սէօյլէյիմ)
խելքիս պիտի գայ (աքլըմա կէլէճէք)
բերանս բանալ մի տար (աղզըմը աչտըրմա)։

*
* *

Թուրք լեզուն աղետաբեր եղաւ մանաւանդ իր կատարած ազդեցութեամբ աշխարհաբարի չարադասութեան վրայ։

Եւ այստեղ ևս անհրաժեշտ կը դառնայ հիմնական թիւրիմացութիւն մը ճշդել, պարզելէ առաջ այդ ազդեցութեան բնոյթը։ Անհրաժեշտ է այդ ճշդումը՝ որովհետեւ բացառապէս այդ ազդեցութեան կը վերագրուի խրամատը որ բացուեցաւ դասական հայերէնին եւ մեր ներկայ աշխարհաբարին միջեւ։

Գաղտնիք մը չէ որ հիմնական տարբերութիւններ գոյութիւն ունին գրաբարի եւ նոր հայերէնի միջեւ, եւ անջրպետ մը իսկապէս կայ։ Յայտնի է նոյնպէս որ այդ անջրպետը քերականական ձեւերու տարբերութեան, կամ բառերու ստացած նոր իմաստին մէջ չի կայանար լոկ, այլ նաեւ այն զարտուղութիւններուն՝ որոնք հեռացուցած են մեր աշխարհաբարը հայ լեզուի դասական չարադասութենէն։

Արդ, չարադասութիւնը զոր որդեգրած էր նախնեաց ռամկօրէնը եւ փոխանցած նոր աշխարհաբարին՝ հետզհետէ դառնալու համար անոր լեզուական նկարագիրը, հիմքը կը կազմէր Թուրքերէնին ալ, ինչ որ տեղի տուած է եւ կու տայ վճռելու թէ Թուրք ազդեցութեան կը պարտինք բացառապէս անջրպետը որ բացուած է հին հայերէնին ու նորին միջեւ։

Արդարեւ՝ Թուրք լեզուին եւ զոյգ հայ աշխարհաբարներուն միջեւ կան ինչ ինչ քերականական նմանութիւններ՝ որոնք առաւելապէս կապ ունին չարադասութեան հետ։

Այսպէս՝ որակական, ցուցական եւ ստացական ածականները թէ Թուրքերէնի եւ թէ հայերէնի մէջ գոյականը կը նախորդեն.

մեծ մարդ (պէօյիւք ատամ)
այս գիրքը (պու քիթապ)
իմ հայրս (պէնիմ պապամ)

Յատկացեալը երկու լեզուներու մէջ ալ կը հետեւի յատկացուցիչին.

տան դուռը (էվին քափուսու)

Ցուցական մասնիկը թէ՛ Թուրքերէնի եւ թէ՛ Հայերէնի մէջ գոյականին վերջը կը դրուի·

պարտէզներ (պաղչէլէր)

Հոլովական մասնիկը երկու լեզուներու մէջ ալ կը յաջորդէ գոյականին, եւ եթէ գոյականը յոգնակի է՝ կը հետեւի յոգնականացուցիչ մասնիկին·

քաղաքին (շէհիրին)

քաղաքներուն (շէհիրլէրին)

Թուական ածականը թէ՛ Հայերէնի եւ թէ՛ Թուրքերէնի մէջ կը գետեղուի գոյականէն առաջ, եւ երկու լեզուներու մէջ ալ եզակի գոյական կը պահանջէ·

հինգ տետրակ (պէշ թէֆթէր)

Մինչ դասական Հայերէնը նախադրութիւնները միշտ կը գետեղէ գոյականէն առաջ, նոր Հայերէնը, ճիշդ Թուրքերէնի նման, զուրկ է նախադրութիւններէ եւ յետադրութիւններ միայն կը գործածէ, որոնք միշտ գոյականէն յետոյ կը դրուին·

հօրս համար (պապամ իչուն)

սեղանին վրայ (մասանըն իւսթիւնտէ)

Երբ գոյականի մը կը նախորդեն զանազան ածականներ, որակական ածականը գոյականէն անմիջապէս առաջ կը դրուի երկու լեզուներուն մէջ ալ·

երկու գեղեցիկ աղջիկ (իքի կիւզէլ գըզ)

Եթէ որակական ածականները մէկէ աւելի են՝ երկու լեզուներուն մէջ ալ մեր ուզածին կրնանք տալ նախապատուութիւնը, նայելով թէ որուն վրայ կ'ուզենք շեշտել աւելի·

չար փոքրիկ տղան (եարամազ քիւչիւք չօճուք)

փոքրիկ չար տղան (քիւչիւք եարամազ չօճուք)

Ստացական յօդը երկու լեզուներու մէջ ալ կը հետեւի գոյականին·

հայրս (պապամ)

մայրդ (աննէն)

Երկու լեզուներուն մէջ ալ մակբայը կրնայ իբր ածական գործածուիլ եւ միշտ կը դրուի գոյականէն առաջ·

շատ ապրանք (չօք էշիա)

մօտ գիւղ (եագըն քէօյ)

Թէ Հայերէնի եւ թէ Թուրքերէնի թուական ածականը կը հետեւի յաճախ քանակութիւն ցոյց տուող բառի մը·

երկու հատ խնձոր (իքի դանէ էլմա)

հինգ գլուխ ոչխար (պէշ բէս գօյուն)

տասը կտոր գորգ (օն փարչա խալի)

Տէր բային երկու լեզուներու մէջ ալ կը նախորդէ բայը·
եղբայրս եկաւ (գարտաշըմ կէլտի)
Բայը կը նախորդեն նաեւ սեռի եւ բնութեան խնդիրները·
գիրքը կարդացի (քիթապը օգուտում)
գրիչը եղբօրս տուի (գալէմի գարտաշըմա վէրտիմ)
Թուղթը քրոջմէս առի (քեաղըտը գըզ գարտաշըմտան ալտըմ)
գրիչով գրեցի (գալէմ իլէ եազտըմ)

Մինչ հին հայերէնը բայը սովորաբար կը դնէ խօսքին սկիզբը խնդիրներէն առաջ, արդի հայերէնը կը ձգտի բայը զետեղել, ճիշդ ինչպէս Թուրքերէնը կ՚ընէ:

Հին հայերէնը պիտի ըսէր·
եկն հայր իմ ի տուն·
Թուրքերէնը կ՚ըսէ՝
պապամ էվէ կէլտի
ճիշդ մեր աշխարհաբարին պէս՝
հայրս տուն եկաւ.

* * *

Սխալ պիտի ըլլար ենթադրել սակայն թէ բոլոր այս զանազան նմանութիւնները երկու լեզուներու չարադասութեանց միջեւ՝ Թուրք լեզուն է որ ստեղծած է աշխարհաբարի վրայ իր կատարած ազդեցութեամբը եւ որ հետեւաբար միմիայն այդ ազդեցութեան շնորհիւ է որ ներկայ աշխարհաբարը հեռացած է դասական չարադասութենէն:

Այսպէս՝ սխալ է կարծել, օրինակ, թէ հայ լեզուին խորթ է յատկացուցիչին զետեղումը յատկացեալէն առաջ: Ճիշդ է որ դասական հայերէնի մէջ սովորաբար յատկացեալն է որ յատկացուցիչէն առաջ կու գայ՝ բայց քիչ չեն պարագաները երբ յատկացեալն է յետադասը:

Այսպէս՝
Հաւատոյ հանգանակ
Մակաբայեցւոց գիրք
Հայոց երկիր
Աւետեաց երկիր
Մասեաց աղաւնի
Մամիկոնեանց տուն
Գեղամայ ծով
Սիւնեաց աշխարհ

Ածականը գոյականէն առաջ դնելու սովորութիւնը եւս աշխարհաբարին մենաշնորհը չէ: Դասական հայերէնին եւս խորթ չէր այդ սովորութիւնը:

Այսպէս՝
Մեծն Տիգրան
Սեաւ ծով
Փոքր Հայք
անկիսելի մարմնի

Ենթական բայէն առաջ կամ յետոյ դնելու պարտական եւս չի կազմեր պրպտելի եւ աշխարհաբարի հիմնական տարբերութիւնները մին։ Դասական հայերէնը եւս անխտիր գործածած է երկու ձեւն ալ, թէեւ ուղղափառ կանոնը բայը կը զետեղէր առաջ։

Աշխարհաբարի ձեւով նախադասութիւններ սովոր էին կազմել մեր նախնիքն ալ։

Ագաթան պիտի կու տայ իրաւամբ թէ «Ք. դարի պատմագիրը Յովհաննէս Մամիկոնեանցը դրած է այնպիսի մի լեզուով, որ տեղ տեղ չատ չի տարբերուիր արդի աշխարհաբարի չարադասութիւնից եւ երբեմն էլ բոլորովին նոյնն է։ Ահա մի քանի օրինակ.

Տուր ինձ երկոտասան տարուց հարկ, որ զօրդ ես զիմ երկրիս խոտն եւ զհացն կերան եւ զխայտսն այրեցին.

Ջրոյ եւ զհացի գինն թողում.
Երկու տարի է, որ յինէն կտրեալ էին։

«Յովհաննէս Մամիկոնեանից երկու դար աւելի ուշ՝ Նարեկացին էլ ճիշդ աշխարհաբարի չարադասութեամբ գրում է.

Այդ սօս ու տօսալս ծառերդ՝ վարդագոյն ոսոս արմակեցին։

«Երբ այս երկու հեղինակները, կ'աւելցնէ Ագաթան(1), թուրքերի արշաւանքից (1021) էլ աւելի առաջ գրում են արդի աշխարհաբարի չարքով, ուրեմն փոխադրութիւնը կատարուած է ոչ թէ թուրքերի ազդեցութեամբ, այլ նրանցից անկախաբար։ Նոյն իսկ վիպասանական երգի մէջ ունինք.

Ընդ եղեգան փող ծուխ ելանէր
Ընդ եղեգան փող բոց ելանէր

որ համապատասխանում է ճիշդ արդի արեւմտեան գրական աշխարհաբարի հետեւեալ ձեւին.

Եղէգին փողէն ծուխ կ'ելնէր.
Եղէգին փողէն բոց կ'ելնէր.

Այնպէս որ եթէ աշխարհաբարը հետագայ ատեան հայ լեզուի դասական չարադասութենէն՝ մեզը չերպղենք մեր թուրք լեզուի վրայ։ Գրամատը բացատրած էր գործը. թուրքերէնը հին խոցացնել պէտք։

---

(1) Տ. Ագաթեան, «Հայ լեզուի պատմութիւն», Բ., էջ 292։

*
* *

Այնուամենայնիւ թուրքերէնին հայ լեզուի վրայ ունեցած ամէնէն ուշագրաւ ազդեցութիւնը ի յայտ եկաւ շարադասութեան մէջ: Թուրք լեզուն էր որ նպաստեց աչխարհաբարի շարադասութիւնը հիմնապէս հեռացնելու դասական ձեւէն, եւ խրամատը աւելի եւս լայնցնելու երկու հայերէններուն միջեւ: Ու այս շարադասութիւնը իր հետ բերաւ այնքան քաոս եւ այնքան չփոթութիւն նոր աչխարհաբարին մէջ, որոնցմէ ճողոպրիլ այնքան ալ դիւրին չեղաւ:

Մէկը այն աղետալի ազդեցութիւններէն զորս թուրքերէնը ունեցած է հայ լեզուի վրայ՝ նախադասութեանց երկար եւ մանուածապատ ընոյթն է, որ օսմանեան թուրքերէնին հիմնական նկարագիրն էր եւ որմէ երկար պահ մը վարակուած մնաց մեր աչխարհաբարը: Ձիշդ է՝ ճոռոմ այդ լեզուն, պոյականներու եւ ածականներու իր հեղեղով թուրքը ժառանգեր էր ինքն ալ ուրիշէն, բայց թուրք պաչտօնական լեզուն էր որ զայն դրութեան վերածեց, էջեր խմբագրելով մի միակ նախադասութեան մը մէջ, եւ դրութեան այդ ձեւը, այդ «շիվէ»ն, պարտադիր դարձնելով բոլորին, պաչտօնատուններէն մինչեւ դպրոցները, եւ թուրք մամուլին ու թուրք դրականութեան լեզուն եւս հանդիսացնելով զայն:

Նախադասութեանց տարապայման ընդարձակութիւնը իր կարգին պատճառ եղաւ որ հայ լեզուն եւս, դերբայներ եւ դերբայական ձեւեր ներմուծէ նախադասութեան մէջ՝ անոր զանազան մասերը կապելու համար իրարու, եւ ինքն ալ քալէ այս կերպով թրքական «շիվէ»ին հետքերուն վրայէն, ճոռոմաբանութիւնը ոճի վերածելով ինք եւս:

Ու արդարեւ այդ ճոռոմ ոճով կը պրէին հայերը անցեալ դարու կէսերուն:

Նախադասութիւնը որ կը հետեւի՝ քաղած ենք նոյն իսկ այն օրերու մամուլէն.

«Տիւզեան Զէլէպիներու ապնուատոմ վերպաստանէն մեծարու Տիրան աղայն կիրակի իրիկուն ձիով Պէօյիւք-ադրէյի հրապարակէն անցնելն իքէն ներքեւի ձիը խիստ կրակոտ ըլլալուն կ'ըսկսի երկու կողմին խաղալով անհանդիստ երթալու»(1):

Ու թող չզարմանայ ընթերցողը եթէ սոպկս խմբագրուած տողերու հանդիպի այն օրերու դրութեանց մէջ.

«Երէկ երեկոյ քրոջս եւ եղբօրս հետ խօսելէն չուկայ գացած առեններս հայրս մէկէն ի մէկ մեղի հանդիպելուն բարկանալու տեղ մեզի դրամ ալ տալով աճապարանքով մեզմէ բաժնուեցաւ»:

---

(1) «Հայաստան», կ. Պոլիս, 1847, Յունիս 6:

*
* *

Թուրք լեզուին մեզ պարգեւած «բարիքներէն» մէկը անորոշութիւնն էր որ կը ստեղծէր մեր լեզուին մէջ, նախ ռամկօրէնի ընթացքին՝ յետոյ նաեւ աշխարհաբարի առաջին խարխափումներուն ատեն:

Յարաբերական դերանունը, որ, ուրիշ լեզուներու մէջ, իր դանազան հոլովներովը կ'օգնէ շարահիւսութեան՝ մայր նախադասութեան կցելով երկրորդականները, կամ միջամուխ նախադասութիւններ ներմուծելով խօսքին մէջ առանց խճողելու եւ խճճելու զայն, արհամարհուած էր Թուրքերէնի մէջ: Այդ սովորութենէն վարակուեցաւ հայ ռամկօրէնն ալ, ան եւս, դերբայներու դիմելով նախադասութիւն կազմած ատեն՝ փոխանակ միմիայն յարաբերական փրկարար դերանունը գործածելու, եւ Թուրքերէնի ստեղծած շփոթութիւնը ստեղծելով այսպէս նաեւ ինքը:

Թուրքերէնը յարաբերական դերանունէն խորշելու պատճառներ ունէր, որովհետեւ ան ունի ուղղականը միայն, եւ մեզ կը ստիպէր գուշակել միւս հոլովները.—

o ատամ ֆի պիզէ կէլտի
(այն մարդը որ մեզի եկաւ)
o ատամ ֆի կէօրտիւֆ
(այն մարդը զոր տեսանք)
o ատամ ֆի էվինէ կէրտիֆ
(այն մարդը որուն տունը գացինք)
o ատամ ֆի բաար կէլտիֆ
(այն մարդը որուն հանդիպեցանք)
o ատամ ֆի այրըլտըֆ
(այն մարդը որմէ բաժնուեցանք)
o ատամ ֆի պարըշտըֆ
(այն մարդը որուն հետ հաշտուեցանք)

Պարագան նոյնը չէր սակայն հայերէնին համար: Յարաբերական դերանունը գոյութիւն ունի ինչպէս դասական հայերէնի, նոյնպէս աշխարհաբարի մէջ, եւ սակայն, Թուրքերէնէ ազդուած անցեալ ընդունելութեանց կամ դերբայներու կը դիմէր ռամկօրէնը՝ անոնցմով փոխարինելու համար դերանունը, եւ շփոթութեան մատնելով մեզ նախադասութեան իմաստը որոնած ատեն:

Այնպէս որ յարաբերական դերանուններու գործածութեան պակասը Թուրք լեզուի նախադասութեանց մէջ ուղղակի կը շուարեցնէ մեզ խօսքին բուն իմաստը փնտռած ատեն: Նոյնն է պարագան մեր ռամկօրէնին մէջ ամէն անգամ որ ան զանց կ'ընէ յարաբերական դերանուններով կազմել նախադասութիւնը, եւ Թուրքերէնի

հետեւողութեամբ անցեալ ընդունելութեանց եւ ներբայնիերու օգնութեան կը դիմէ :

Այսպէս՝ Անցեալ ընդունելութիւնը՝ ածականաբար դործածուած առեն թուրքերէնի թէ հայերէնի մէջ՝ ի վիճակի չէ խմացնելու հոլովը դոյականին որ կը հետեւի իրեն.

մնացած դրամը (դրամը որ կը մնայ)
դործածած գրիչս (գրիչը զոր կը դործածեմ)
հանդիպած մարդս (մարդը որուն հանդիպեցայ)
նստած տունս (տունը ուր կը նստիմ)
դացած քաղաքս (քաղաքը դէպի ուր կ՝երթամ)
խեղդուած գետը (գետը որուն մէջ խեղդուեցաւ)
ապուր խմած դդալս (դդալը որով ապուր խմեցի)
մէկտեղ դացած ընկերս (ընկերը որուն հետ մէկտեղ դացի)
վախցած բանս (այն բանը ուրկէ կը վախնամ)
հաց կերած սեղանս (սեղանը որուն վրայ հաց կ՝ուտեմ).

Ապառնի ընդունելութիւնը եւս, ինչպէս թուրքերէնի նոյնպէս հայերէնի մէջ, մեզ անկարող կ՝ընէ ճշդելու քովի բառին հոլովը, որ դօրութեամբ միայն կ՝իմացուի

մեռնելիք մարդը (մարդը որ պիտի մեռնի)
տեսնելիք տունս (տունը զոր պիտի տեսնեմ)
հետեւելիք ճամբան (ճամբան որուն պիտի հետեւիմ)
երթալիք դիւղս (դիւղը դէպի ուր պիտի երթամ)
նստելիք սենեակս (սենեակը ուր պիտի նստիմ)
վախնալիք դազան (դազանը որմէ պէտք է վախնալ)
խնդալիք տեսարան (տեսարան որուն վրայ պէտք է խնդալ)
հաց կտրելիք դանակս (դանակը որով հաց պիտի կտրեմ)

Շփոթութեան կը մատնուինք նմանապէս պիտնալու համար թէ անցեալ ընդունելութիւնը՝ զոր կը դործածենք թուրքերէնի հետեւողութեամբ՝ բային ո՛ր ժամանակը ցոյց կու տայ : Այսպէս, չենք գիտեր թէ «տեսած մարդս» բառած առեն ո՞րը պէտք է հասկնալ հետեւեալ խմաստներէն.

մարդը զոր կը տեսնեմ
մարդը զոր տեսայ

Անորոշութիւն նաեւ այլապէս :

Երբ կ՝ըսենք, օրինակ, «կտրտնցուցած դրամս», կը դժուարանանք գիտնալ թէ հետեւեալ խմաստներէն ո՛րն է պարտպան.

դրամը զոր կտրտնցուցի
դրամս զոր կտրտնցուցի

Եղանակական մակբայներէ կը խուսափէր մեր ռամկօրէնը՝ նախընտրելով ընդունելութեանց դիմել. թուրքերէնի ազդեցութեան տակ մեր աշխարհաբարը կ՝ըսէր, օրինակ.

ուզածիդ չափ գնա (խրէտիյին գաղաւ կիւր)
գաղաց առնող առ (պուլտուդուն վաճրք ալ)
գիտցածիդ պէս լրէ (սիլտիյին կիպի եափ)
փափաքած տեղդ գիր (սիլէտիյին եէրէ գոյ)
Մինչդեռ աշխարհաբարը կրնար պարզապէս ըսել՝

գնա որքան կ'ուզես
առ երբոր պատես
լրէ ինչպէս գիտես
գիր ուր կը փափաքիս

Անտրուէթենէ խուսափելու համար թուրքերը առնգուած են ճապաղեցնել նախադասութիւնը։

պու ֆիթապը պէնիմէն պատը օ ատամ ֆի պէնիմ տօսթում տըր (*այս գիրքը ինձմէ առնու այն մարդը որ բարեկամս է*)։

պու ֆիթապ օ ատամըն սըր ֆի սօֆաֆթա էօլտիւրտիւչէր (*այս գիրքը այն մարդուն է զոր վստահ ծեծուցին*)։

պու ֆիթապը օ ատամա վէրտիմ ֆի սէնի թանիր (*այս գիրքը այն մարդուն առի որ քեզ կը ճանչնայ*)։

պու ֆիթապը օ ատամտան պատրմ ֆի ֆէօյտէ կէօրտիւմ (*այս գիրքը այն մարդէն առի զոր գիւղը սպաննք*)։

պու ֆիթապը օ ատամդա եազտըմ ֆի կէչէն սէնէ էօլտիւ (*այս գիրքը այն մարդուն հետ գրեցի որ անցեալ տարի մեռաւ*)։

***

Անցեալ դարու կէսերուն՝ երբ առաջին կ'իջնէր վերածնութեան հայ սերունդը իր մատաղահասութիւններէն մէկին ընելով լեզու մը առնչելի իրեն, հայ ամիրօրներ՝ որ պարսկաց առաջին առանամահականներէն կիրարկուել սկսած էր տպուած խօսքի մէջ՝ դեռ կը հեծէր թուրք լեզուի տիրապետութեան առկ։ Ճիշդ է որ ան թօթափած էր հայերէն նախադասութիւնը թուրք բառերով ողողելու իր վարժութիւնը եւ թուրք քերականական ձեւերը առաջուան պէս իշխող չէին հայ պրուտոր խօսքին մէջ, բայց թուրք ոճր միշտ կը կաշկանդէր հայ գրագր, եւ կ'ամլացնէր անոր ճիգերը աշխարհաբարը պարճնելու պրակտիկ լեզու։ Ու հայ գրագր քանի մը առնամահակ դեռ պէտք է տեսնէր թուրք լեզուին լուծը թօթափելու համար մատամբ,— մատամբ կ'բռներ գրոհնաւ աշխարհաբարին ուրիշ քանի մը առնամահականներ անհրաժեշտ էին գրագրի պարտականին չմոռցած թուրքերն։

***

Միայն արեւմտահայերէնը չէր որ առատացած թուրք լուծի

ներքեւ։ Թուրքերէնի ազդեցութիւնը կրեց արեւելահայերէնն ալ։

Աւելին։ Թուրք բառերու հեղեղը աւելի շատ ողողուած պահեց հայ լեզուն սահմանէն անդին, նոյնիսկ երբ հայերէնը այդ բառերու տարափէն կը փորձէր ազատագրուիլ Թուրք տիրապետութեան տակ։

Արդարեւ՝ Աբովեանէն սկսեալ մինչեւ Թումանեան, եւ անկէ ալ մինչեւ Զարենց, չխորշեցան Թուրք բառերէն, ժողովուրդին արտայայտութեանց հաւատարիմ մնալու իրենց մտատանջութենէն տարուած։

Արեւելահայ գրողները իրենց այդ մտահոգութիւնը բացէ ի բաց կը խոստովանէին։ «Ազատամարտ»ի մէջ Ստեփան Լիսիցեան կը գրէր 1911ին թէ «պէտք է թողնել եւ այն բացառիկ սոսկումը, որ ունենք մեր բարբառների մէջ հարեւան ազգերէն մտած բառերի նկատմամբ, եւ չվախենալ դրանցից, գործածել այնպիսիները որոնց համարժէքը, հանրամատչելին չունենք ոչ հին ոչ նոր հայերէնի մէջ եւ որոնք նիւթ ու միս են տալիս արտայայտութեան ոսկորոտ կմախքին»(1)։

12·
ԼԵԶՈՒԻ ՀՈԳԸ ՍԱՀՄԱՆԷՆ ԱՆԴԻՆ

Անցեալ դարու կէսերը ուշագրաւ տարիներ եղան աշխարհաբարի կազմութեան համար արեւելահայութեան մէջ եւս։ Տարիներ էին ատոնք երբ Կովկասի մէջ մտաւոր վերելք մը կը հասուննար, եւ ճամբայ կը հարթուէր ուրոյն գրականութեան մը համար։ Մտաւոր այդ ճիգերուն մէջ իր բացառիկ տեղն ունէր լեզուի մտահոգութիւնը, որ տակաւ կենսական հարց կը դառնար բոլոր անոնց համար որոնք ճամբայ կ՚որոնէին հոգեկան վերածնութեան մը։

Պահ մըն էր արդարեւ երբ հայ կեանքը սկսեր էր եռալ բովանդակ արեւելահայութեան մէջ։ Հայ միտքը կարիք կը զգար զանգուածներուն մօտենալ։ Կրթական գործը առարկայ կ՚ըլլար մարդոց հոգածութեան, մամուլը մարմին կ՚առնէր, գրականութիւնը կ՚արձակէր իր առաջին ծիլերը, եւ բեմ ունենալու փորձեր կ՚ըլլային։ Բոլոր այս քայլերուն առջեւ կը ցցուէր մեծ հարցականը,— հայ լեզուն կեանքին հետ ընթացնելու դժուարին հարցը։

Հարցը դժնդակ էր մանաւանդ անոր համար, որովհետեւ այն դէմքերու կողքին զորս կը մտատանջէր մտաւոր խաւերուն շփումը լայն զանգուածներուն հետ, եւ հետեւաբար այդ շփումը հնարաւոր դարձնող միջոցները որոնցմէ մէկն ալ լեզուն էր, կային մարդիկ

(1) «Ազատամարտ» շաբաթաթերթ, 1911, թիւ 52, էջ 819։

ալ, եւ նայն իսկ առաւած թիւով, որոնց համար հաճելի չէր ուրանալ գրաթարը, կամ մը որ արդէն խորհ էր գանգուածներուն եւ կ'արժէր գանոնք մաս առնելու մասսայ մեւերքին:

Ահաւ՝ այն դժուարա պայքարը որ մղուեցաւ արեւելահայ մասսայական ծոցին մէջ, ինչպէս մղուեր էր եւ պիտի մղուէր առաջանդն անդին: Այդ պայքարը տեսակ մը մահու եւ կեանքի կռիւ էր երկու մասնակիցներու միջեւ, որոնցմէ առանցքիւնները ուժին կրճատ խումբն էր որ կը պատկանէր գրաթարին անհրաժեշտութիւնը մասն ըլլալ եւ իրեն պայմ պատրաստ պնդելու յանգուցանդնելու հետ կապուելու համար, նոր գրական ձեւերը գոնք չունէին: Դէմ չունէին գրաթարը մը որուն ապագայնան՝ գրաթարը գուրս քշելի իր գերիշխանն:

Եւ սակայն արեւելահայ կեանքի մէջ եւս հայ միտքը պիտի հասունցնէր քանի մը խնդրատրա մարդիկ՝ որ պիտի յանդգնէին անհատապես պայքարի մը, ընդունակ գործնելու համար նախ ամբիոնները խոնարհ գրաթարն իրենց առնչակցութեանց արտայայտիչն դարձնելու, եւ յետոյ ապագրկի բանաստեղծներ հայ մամուլին ու հայ դպրոցներուն, հայ բեմին ու հայ պարտիզներուն նեւրս: Անոնք էին որ պիտի յաջողէին ի վերջոյ պատ պնդել գրաթարը:

Առաջինը, արեւելահայ մասսայականութեան մէջ, որ գրաթարի մասը գործը էր, Խաչատուր Աբովեանն էր եղեր: Ան պայքարի անցեր էր գեւ անցեալ գարու երեսնական թուականներէն:

Սոխեռահայ բանաստեղծ մը, որ խղճմտօրէն ուսումնասիրութիւն մը նուիրած է Խաչատուր Աբովեանի ունեցած դերին արեւելահայ աշխարհաբարի առեղծման մէջ(1), գայն կը նկատէ գրաթարի դէմ մղուած պայքարին բուն իսկ հիմնադիրը, ու կ'գրէ թէ ան «ոչ միայն գրաթարի գործածութեան մէջ արեւ օտարախառնութիւն չի տեսնուեր, այլեւ այն համարուեր է հասարակական կեանքի գործողութեան արդիական պահանջ» եւ թէ այս համոզումն էր որ գայն մղեց պայքարի երթալու մեռած լեզուի մը որ գրաթարն էր ու գայն պահպանողներուն եւ պաշտպանողներուն դէմ, ու վերջապէս յաղթողի գառնալ աշխարհաբարին որ, քան Աբովեանը, «ժողովրդին հասկնալի եւ հարազատ լինելով հանդերձ է իսկական այն միջոցը, որով միայն հնարաւոր կը լինի խաւարի ու տգիտութեան մէջ խրված հայ հասարակական կեանքը գուրս բերել գէպի լուսաւոր ապագայ»(2):

---

(1) Ալ. Մարգարեան, «Խաչատուր Աբովեանը եւ աշխարհաբարը», Երեւան, 1958:

(2) Անդ, էջ 53:

Առաջին հերթին Աբովեանն ինքն էր որ փորձեց թօթափել գրաբարին լուծը, ու հասկնալի դառնալ զանգուածներուն: Ան կը գրէր «Վէրք Հայաստանի»ի յառաջաբանին մէջ.

«Բանը հէնց էս էր որ ասում էի մտքումս՝ թէ նստիմ, ինչքան խելքս կը բերի, մեր ազգին զուլեմ, մեր երեւելի մարդկանց արած քաջութիւնները պատմեմ. էլի մտածում էի թէ ո՞ւմ համար գրեմ որ ազգը լեզուս չի հասկանայ: Թէկուզ ռուսերէն, նեմեցերէն եա ֆռանցուզերէն գրած, թէկուզ գրաբառ՝ տասը կըլին որ հասկանային. բայց հարիւր հազարի համար՝ թէկուզ իմ գրածը, թէկուզ մի քամու ջաղաց: Ախր որ ազգը էն լեզուովը չի խօսում, էն լեզուն չի հասկանում, սաքի հէնց բերնիցդ էլ ոսկի վեր ածիր, ո՞ւմ պէտք է ասես: Ամէն մարդ իր սրտի խարճ բան կուզի»(1):

Աբովեան իր պայքարին մէջ ուրիշ ժողովուրդներու փորձն ալ ունէր իր առջեւ, այն ժողովուրդներուն որոնց լեզուները նոյնպէս երկու բարբառէ կազմուած է, «գրքի կամ մեռեալ բարբառից, որից ժողովուրդը ոչինչ չի հասկանում եւ որով ոչ ոք չի խօսում եւ ռամկական կենդանի բարբառից որ ներկայումս գործածութեան մէջ», եւ որոնք սակայն չվարանեցան ի վերջոյ հրաժարիլ իրենց հին բարբառէն, որքան ալ գեղեցիկ եղած ըլլար ան, ինչպէս, օրինակ, հին յունարէնն էր: «Մի՞թէ միայն հայերը պէտք է միւս ազգերից եա մնան եւ թողնուեն հոգեկան խաւարի այդպիսի ստրկական կապանքներում»(2):

Դիւրին չէր անշուշտ Աբովեանի բացած պայքարը: Իր դէմը դարաւոր աւանդութիւններու ամբողջ պատնէշ մը ունէր, եւ անոնց կողքին կեցած մոլեռանդ ու կոյր պաշտպաններու ամբողջ փաղանգ մը, որ ոչ միայն խոչընդոտ կը հանդիսանար իրեն, այլ եւ չէր վարաներ կռուիլ իր դէմը:

Աբովեան չբաւականացաւ միայն պայքար մղելով գրաբարին դէմ եւ ջատագովն հանդիսանալով աշխարհաբարին. ան այլապէս ալ սատարեց աշխարհաբարի յաղթանակին: Դերը զոր ան ունեցաւ նոր գրականութեան ստեղծման մէջ՝ այդ յաղթանակին ամէնէն զօրաւոր կռուանն եղաւ:

«Եւ ահա գրելով աշխարհաբար, Խ. Աբովեանը ոչ միայն ազատւում է գրաբարի կաշկանդիչ շղթաներից ու առաջ շարժւում, ոչ միայն ստեղծում է նոր գրականութիւն, այլեւ դրանով հիմնիվեր խարխլում է մեռած գրաբարի հիմքերը. այստեղից էլ հետեւում է,

---

(1) «Խ. Աբովեան, Երկերի լիակատար ժողովածու», Երեւան, հատոր Բ., էջ 4:

(2) Խ. Աբովեան, անդ, հատոր Ե., էջ 50:

որ նրա իւրաքանչիւր ստեղծագործութիւնը խիզախ հատու զէնք էր՝ ուղղուած գրաբարի դէմ. թէ՛ «Վէրք Հայաստանի»ն իր կրակոտ առաջաբանով ու վեհ գաղափարներով, թէ՛ «Պարապ վախտի խաղալիք»ը իր նիւթերով, թէ՛ «Նախաշաւիղ»ը իր ընդհանուր բովանդակութեամբ եւ թէ՛ միւս գործերը եղան գրաբարի ամենամեծ ախոյեանները եւ իբրեւ այդպիսին էլ, առաջինը ապահովեցին աշխարհաբարի տեղը գրականութեան մէջ: Հետեւաբար՝ հին լեզուի դէմ եւ նորի օգտին Խ. Աբովեանի պայքարը գնահատելիս երբեք էլ չպէտք է անտեսել» նաեւ անոր դերը գեղարուեստական գրականութեան ստեղծման մէջ ինչ որ «գրաբարը ասպարէզից դուրս մղելու եւ գրականութեան լեզու դարձնելու անհրաժեշտ միջոցն ու ուղին էր եւ իրաւամբ կազմում է Խ. Աբովեանի գրապայքարի հիմնադիր կոչուելու նախադրեալներից մէկը»(1):

Աբովեան չտեսաւ աշխարհաբարի յաղթանակը: Ան իր աչքերը փակեց իր ստեղծագործութեան կէս ճանապարհին, եւ հետեւաբար նաեւ պայքարի կէսին: Բայց իր պարզած դրօշը այլեւս գետին պիտի չիյնար. ուրիշներ պիտի գային զայն ձեռքն առնել իրենց, ու տանիլ առաջ: Պիտի ստեղծուէր յառաջապահ ամբողջ սերունդ մը:

Այդ սերունդին մաս կազմեց, առաջին հերթին, Ստեփաննոս Նազարեանց: Ան ասպարէզ պիտի գար ճիշդ այն օրերուն երբ ուրիշ սերունդ մը ճիգերու լծուած էր սահմանէն անդին, յանուն հոգեկան վերելքի մը՝ որուն ճամբան նոր աշխարհաբարը պիտի բանար:

Ստեփաննոս Նազարեան մէկն էր եղեր անոնցմէ որոնք առաջին օրէն իրենց սրտին մօտ էին զգացեր Աբովեանի բացած պայքարը գրաբարին դէմ, եւ խրախուսեր էին զայն՝ առանց դեռ կարենալ գործակցելու անոր: Ան դեռ 1845ին Կազանէն կը գրէր Աբովեանին.

«Ս. Պետերբուրգի ճեմարանը միշտ հակառակ պիտի լինի ինձ եւ քեզ, եւ այդ բնական է: Հայոց լեզուն կարօտ չէ վերանորոգութեան. ինչո՞ւ համար, ասում են, թողնել նախահայրերի ականաւոր լեզուն եւ ձգտել հարստացնել եւ գրական լեզու դարձնել ժողովրդի գռեհիկ լեզուն, մի խօսքով, ինչո՞ւ բանալ ժողովրդի աչքերը, որ նա տեսնի եւ որ նա պարտական է տեսնել: Որ այդ բոլորը սուտ է եւ կխորտակվի եւ կթաղվի մոխրի մէջ, եթէ մենք բաց անենք եւ ուշադրութեամբ կարդանք եւրոպական ազգերի կրթութեան ու լուսաւորութեան տարեգիրները. դրան, այդ մասին կարող է վկայ լինել ամէն մի հասկացող մարդ, բայց ոչ այս տգէտները»(2):

---

(1) Ալ. Մարգարեան, անդ, էջ 59–60:

(2) Եր. Շահազիզ, «Դիւան Խ. Աբովեանի», Ա., Երեւան, 1840, էջ 200:

Տարի մը չանցած, այն է 1846ին, Նազարեանց «Օպօզրէնիէ օ կավկազսկօյ պիսմէննօստի» *խորագրով իր ռուսերէն աշխատութեան մէջ, արդէն հանդէս կու գար «երկար ժամանակ հայերու վրայ ծանրացող միջնադարեան ուղղութեան դէմ, կը մերժէր գրաբարը, եւ կը ջատագովէր ազգային լեզուով ազգային գրականութիւն ունենալու, «դարուն հետ մէկտեղ քալելու» եւ «անոր պահանջներուն համապատասխան ընթանալու» անհրաժեշտութիւնը:*

Ստեփաննոս Նազարեանց նոյնպէս մէկն եղաւ այնպէս անոնցմէ որոնք ուզեցին գրաբարին լուծը թօթուել արեւելահայ գրականութեան մէջ: Բայց ան ճամբայ ելաւ տատամսոտ քայլերով, եւ աշխարհաբարը տարփողելու համար ատպարէզ իջաւ գրաբար շարադրուած երկով մը(1):

Լէօ բոլորովին ալ տարօրինակ չի գտներ այն պարագան որ Նազարեանց գրաբարով շարադրեր էր գիրք մը որով աշխարհաբարի դատը կը պաշտպանէր: Ան հետեւած է իր խսկ տեսութեան թէ թուիչքներով չի կատարուիր յառաջդիմութիւնը: Եւ արդէն, կը գրէ Լէօ, «ժամանակի ոգուց, նախապաշարումներից մի անգամից չեն ազատուել մեր առաջին գրական գործիչները: Նալբանդեանը, Գամառ-Քաթիպան էլ գրաբար են գրել, լաւ զգալով որ դա չպիտի լինի իրանց լեզուն: Հետաքրքրական է որ Միքայէլ Նալբանդեանն էլ գրել է մի գրաբար «Ճառ» *աշխարհաբար լեզուի առաւելութիւնները եւ իրաւունքները ցոյց տալու համար»*(2):

Նազարեանց իրաւունք ունէր թերեւս զգուշութեամբ շարժելու: Պահ մըն էր երբ հրապարակի վրայ կ՚իշխէին աւանդութեանց կոյր ջատագովները: Այնուամենայնիւ, իր այդ փորձով, ինչպէս կը գրէ Լէօն, «Նազարեանցը առաջին անգամ բռնում է յարձակողական դիրք. այդ յառաջաբանը նրա առաջին բանակռիւն է հակառակորդների դէմ: Դա մի ամբողջ մեղադրական ճառ է, որ շպրտում էր կեղծ, անգործ, ինքնագոհ ազգասէրների դէմքին»:

Նազարեանց ցոյց տալու համար թէ ինչո՛ւ գրաբար է շարադրած իր երկը, կ՚ըսէ թէ այդպէս ըրաւ որպէսզի փարատէ «զտարակոյս կասկածամիտ արանց ոմանց՝ որք չեւ եւս գիտեն թէ եւ մեր ունեալ է փոքր ի շատէ պաշտել զդպրութիւն ի ժանգոտեալն աննորոգելի հնութեամբ լեզու առաջնոց Հայկազանց», թէեւ իր գրքին լեզուն շատ հեռու է գրաբար ըլլալէ: Յետոյ կ՚անցնի իր հիմ-

---

(1) Ստեփաննոսի Նազարեանց վարդապետի Արեւելեան լեզուագիտութեան յաղագս փորձական հոգեբանութեան ճառ. Մոսկուա, 1851:

(2) «Հանդէս Գրականութեան եւ Պատմական», 1895, թիւ 6:

կան մատենագրութեան. «Ինչպէս ասեմ ականջս առնողացն թէ պնդին ի զաշխարհիկ հայկաբանութիւն՝ մաքրեալ եւ պատեալ լեհամուտ օտարաճաշնութեանց, մշակեալ եւ աղնուապսպծեալ հելինականութեամբ, արդիւնաւոր միայն ունիմք», կը թելադրէ որ մեր պրատարն ալ լատիներէնի, հին յունարէնի եւ սլաւերէնի նման առատաթիւ ուսումնականներէն համար պահուի իբր հայերէնի աւանդ, եւ գանգուածներուն համար յօրինուի հասարակաց աշխարհաբար մը «ի պոծ վարելոյ գնոց նկրթան որ մատակարարել մեզ հին լեզուն եւ այլ եւ այլ ընտիր բարբառք նորոյ ժողովրդեան, որով լիցի ապաքէն հեղհեղակ մաքրել զհասարակ լեզու Հայոց լեհամուտ աւրացաճնութենանց, լցուցանել պակասարդս նորին եւ քաղցուցանել զայն առ իւրաքանչիւր հնդկաս ուսմանց»:

Նոյն այդ յառաջարանին մէջ քննադատելով առաջ հելինակի մը՝ Սլեվկիկեի յայտնած անհամաստ կարծիքը «կովկասի մէջ ի մասին աշխարհաբարը ծագկեցնել փորձողներուն, Նազարեանց կը վերջացընէ.

«Իսկ մեք ասեմք եւ կրկնեմք. պէտքին եւս է յառաջացնել զմեհաղս ի պերճմանաց քան թէ միջնորդութեամբ հնոյն լեզուի զնորն լուսաւորել ջանդրուզ. խաւարն լուսոյ վտարասի եւ ոչ խաւարաւ. կեանք ի կենդանութենէ ազբերանայ եւ ոչ ի մեռելութենէ. իսկ որ ի հակառակն բերի ի կարծիս, թերահորդայ պնա ասել ոչ առարկութեամբ» Sapienti sat (1)

Երկրորդ երկասիրութեան մը մէջ դար Սահմանուս Նազարեանց լոյս ընծայեց 1853ին(2) տպչն «Հասարակաց Հայախօսութեամբ», այսինքն իր օրերու աշխարհաբարով, ան ատկի յանդուգն է եւ հետեւաբար ատկի վճռական՝ աշխարհաբարի ի նպաստ մղուելի սկսող պայքարին, եւ անոր մօտաւոր յաղթանակին մասին:

Այդ դրքին յառաջարանին մէջ ան կ'ըսէ.

«Մեք ծանօթենքերին եւ անծանօթենքերին, որ կարդացած էին մեր երկու տարի յառաջ տիպ տուած Հայկերանական աշխատութիւնս, յայտնի կը լինի որ նորա յառաջարանի մէջ պատճառներով եւ օրինակներով ցոյց տուեցինք թէ Հայոց հին լեզուն չէր կարող լուսաւորութեան ճանապարհ լինել այժմեան ազգի համար, եւ խոստացանք չուտով նոր հայախօսութեան հանդէս բանալ ազգի հետ, այ-

---

(1) Ստեփանոսի Նազարեանց՝ վարդապետի Արեւելեան լեզուագիտութեան՝ Յաղագս փորձական հոգեբանութեան հատ. Մոսկուա, 1851:

(2) Ստեփանոսի Նազարեան վարդապետարան Կրօնի Հասարակաց Հայախօսութեամբ. Մոսկուա, 1853:

սինքն՝ մեր պատուելի հայրենակիցների հետ մտածել եւ խօսիլ այն ոճով, ինչպէս նոքա կարող էին հասկանալ եւ ինչպէս պահանջում էին նոցա այժմուս հանգամանքը: Ինչ որ խոստացանք, ահա կատարում ենք գործով, եւ մեր նոր հայախօսութիւնը ընկլըսանում ենք մի սուրբ առարկայով՝ որպէս Քրիստոնէական կրօնի վարդապետութիւնն է:

«... Այս աշխատութեան մէջ որի առաջին հատորը այժմ ընծայում ենք ազգին, կանոն եւ օրէնք դըրեցինք մեզ՝ որ այնպէս խօսենք մեր հայազգի հասարակութեան հետ, ինչպէս ամենայն հայ անձը կարո՛ղ էր հասկանալ մեր գրուածը, եթէ միայն գիտէր իւր մայրենի գործածական լեզուն եւ կարդալ փոքր ի շատէ մտածելով: Մեր նորախօս լեզուն չէ ոչ մի քաղաքի մասնաւոր կամ առանձին բարբառ. այլ՝ մօտաւորապէս՝ այն մաքուր եւ յստակ հայախօսութիւնը որ լսվում է ազգի մէջ հարիւրաւոր եւ հազարաւոր լաւ խօսողների բերանից՝ ուր եւ գտանվէին նոքա:

«Խօսելով մի նորահայ լեզուի վրայ՝ որ կարող էր լինել այժմեան լուսաւորութեան յարմար ճանապարհ, ոչ մտածել ենք երբեք եւ ոչ մտածում ենք՝ որպէս թէ այդ նորախօս լեզուն պէտք է լինէր այն գռեհկական ռամկախօսութիւնը՝ խանգարված ամենայն տեսակ այլազգի բառերով, ամենեւին ոչ. այդ աղաւաղեալ եւ վայրենացեալ լեզուովը չէ կարելի ոչինչ գործ յառաջ տանել. այլեւ՝ ոչ մի առողջամիտ կրթեալ անձը՝ խօսելով իւր ընկերի հետ՝ արժան կը համարէր ծառայանալ տգէտ խառնիճաղանճի լեզուին: Ամենայն ազնուամիտ հեղինակ կամենալով օգուտ բերել իւր ազգին եւ ձեռնտու լինել նորա լեզուի շինութեանը՝ պարտական էր տղմի մէջ խըրած ընկերը դէպի իւր կողմը վեր քարշել, եւ ոչ թէ ինքը ցած իջանել նոյն խակ ապականութեան մէջ:

«... Հեղինակը, եւս առաւել տակաւին չըմըշակված նոր լեզուի հեղինակը՝ մեր կարծիքով պարտական էր բանաստեղծին պէս հնարել եւ ճարտարապետել. այսինքըն միտ դընելով ազգային լեզուի յատկութեանը՝ նոյն իսկ լեզուի խորքերը հանել, շինել կազմել եւ յարմարել ինչ որ հարկաւոր էր միտք եւ զգացողութիւն բացայայտելու համար՝ մեր բազմաճիւղ եւ բազմօրինակ լուսաւորեալ ժամանակներումը...»:

Նոյն այդ տարին, 1853ին, Նալբանդեան լոյս կ'ընծայէր «Առաջին Հոգեղէն կերակուր Հայազգի երեխաների համար», որ, ըստ Լէոյի, «առաջին աշխարհաբար դասագիրքն է մեզանում»: Ան արդէն մատաղ սերունդին հետ եւս կը փորձէր խօսիլ անոր իսկ հասկըցած լեզուով:

Եւ սակայն աւելի յանդուգն ու աւելի եւս վճռական գործակից

մը պէտք էր աշխարհաբարը տանելու համար իր վերջնական յաղթանակին։

Այդ գործակիցը պիտի հանդիսանար Միքայէլ Նալբանդեան, մանաւանդ երբ Նոր Նախիջեւանէն Մոսկուա կը տեղափոխուէր 1853ին եւ ջերմ մասնակցութիւն կը սկսէր բերել «Հիւսիսափայլ»ին։

«Այդ համագործակցութիւնը դրապայքարի պատմութեան մէջ լուռ էութեան գործօնման մի նոր աստիճան է, որը յատկանշւում է դրաբարի ու նրա պաշտպանների դէմ ծրագրուած պայքարով, վերջնական դրոհի անցնելու նախապատրաստական աշխատանքներով եւ գրականութեան մէջ կենդանի լեզուի իրաւունքները հաստատելու լուրջ փորձերով։ ...Ստ. Նազարեանը եւ յատկապէս Մ. Նալբանդեանը գրաբարի եւ գրաբարեանների դէմ հանդէս են գալիս ոչ միայն ջախջախիչ քննադատութեամբ, այլեւ իրենց աշխարհաբար գործերը դարձնում են գրաբարն ասպարէզից դուրս մղելու հիմնական միջոց։ Մ. Նալբանդեանը եւ Ստ. Նազարեանը, սակայն, այդքանով չեն բաւարարւում. նրանք քայլ պիտակցում են, որ գրաբարը մերժելու եւ գրականութեան մէջ կենդանի լեզուի իրաւունքը հաստատելու համար առանձին աշխատութիւնների հրատարակումը դեռեւս բաւական չէ, որ վերջնական յաղթանակի հասնելու համար հարկաւոր է ունենալ ապացոյն օրագիր եւ դրա «լայն ուղիով» հասնել «համոզմունքների իրագործման»(1)։

Բացառիկ անհատականութիւնը որ Միքայէլ Նալբանդեանն էր՝ չէր կրնար իր վճռական դերը չունենալ ճակատագրական այն պայքարին մէջ որ արեւելահայութիւնը մղեց յանուն իր լեզուին անցնալ դարու կէսերէն յետոյ, գրեթէ ամբողջ տասնամեակ մը։ Նալբանդեան «իր տեսական ու գործնական պայքարով իսկապէս կարողացաւ կռել գրապայքարի վերջնական յաղթանակը, կարողացաւ ջախջախիչ հարուած հասցնել գրաբարի պաշտպաններին եւ հսկայ չափով նպաստել գրականութեան մէջ ժողովրդի կենդանի լեզուի դիրքերի ամրապնդման վեհ ու առաջադիմական գործին»(2)։

Մ. Նալբանդեան իր գրութեանց մէջ կը գործածէ չարցած (փոխանակ չորացածի), տրվիլ (սովորիլ), քերնով (բերանով), մոռցել (մոռացել), վախնալով (վախենալով), աւելցնում (աւելացընում), հաւնում (հաւանում), մի մոռնար (մոռանար), պակսեցընում (պակասեցնում), դադրում է (դադարում), եւայլն։

---

(1) Ալ. Մարգարեան, «Մ. Նալբանդեանի լեզուագիտական գործունէութիւնը», 1957, էջ 87–88։

(2) Ալ. Մարգարեան, «Մ. Նալբանդեանի լեզուագիտական գործունէութիւնը», էջ 87։

Նալբանդեանի լեզուագիտական գործունէութեան նուիրուած աշխատութեան մը մէջ հեղինակը դիտել կու տայ թէ «դրանք, ի հարկէ, տարերայնօրէն գործածուած ձեւեր չեն, այլ ունին իրենց կիրառութեան օբյեկտիւ հիմքն ու պատճառը: Եթէ այդ ձեւերը մինչեւ 1860 թ. Նալբանդեանի լեզւում գործ են ածուել սակաւ դէպքերում եւ նրան են փոխանցուել հէնց իր՝ Նալբանդեանի մայրենի խօսուածքից, ապա 1860 թ. յետոյ նրանց կիրառութիւնը դառնում է գիտակցական, բխելով արեւելահայ ու արեւմտահայ գրական լեզուները ի մի բերելու նրա տեսական ըմբռնումից ու առաջադիմական ձգտումից»(1):

*
* *

Եթէ Պոլիս գրաբարի գիրքերուն կառչած մոլեռանդներու իր դասը ունէր որ կը փորձէր թումբ շարել աշխարհաբարի առաջին քայլերուն առջեւ, արեւելահայ մտաւորականութեան մէջ եւս չպակսեցան թունդ գրաբարեաններ խոչընդոտ դառնալու համար աշխարհաբարի յաղթանակին:

Անոնցմէ մէկ մասը համախմբուած էր Թիֆլիս՝ «Մեղու Հայաստանի» թերթին շուրջ, ու կը շարունակէր ջերմեռանդ պաշտպան հանդիսանալ դասական հայերէնին: Այս խումբին մէջ էին Ստեփան քահանայ Մանդինեան, Յ. Չէրքէզեան, Մ. Խասհակեան, Ա. Արարատեան, եւ դեռ ուրիշներ:

Այս խումբէն, Առաքել Արարատեան, օրինակ, 1858ին լոյս կ'ընծայէր երկու գրքոյկներ: Անոնցմէ առաջինին մէջ որ «Դիմագրաւ ընդդէմ սատան յարուցելոց ամենապատուական նախամայր մաքուր լեզուիս հայոց» խորագիրը կը կրէր, «քաջուսումն եւ հանճարամիտ հեղինակն, կը գրէ յետադիմականներու մոսկովեան օրգանը՝ «Ճռա-քաղ», զկնի համառօտիւ խօսելոյ Հայկական լեզուի, դպրութեան եւ մատենագրութեան վերայ՝ մեր դարում, դարձուցանում է զիւր բանը ի վերայ Պ. Ստեփանոսի Նազարեանց եւ ի վերայ նորա գըլխաւոր աշխատութեանց, տալով եւ համառօտ ինչ տեղեկութիւն զկենաց նորա եւ զվարժութենէ յուսմունս: Յետոյ սկսում է մանրամասնաբար զննել «զնորա Հանդէս Նոր Հայախօսութեան վերնագրով մեծաքանակ գիրքը, եւ ի միջի նորին պարունակեալ ընդդէմ լեզուի եւ ընդդէմ ճիշդ եւ անվթար հայկաբանութեան սխալանքները եւ խորթութիւնքը ի տասն եւ երեք կարգս բաժանելով, առան-

(1) Ալ. Մարգարեան, «Մ. Նալբանդեանի լեզուագիտական գործունէութիւնը», Երեւան, 1957, էջ 212:

ձին առանձին օրինակօք խօսում է իւրաքանչիւրոյ վերայ անաչառապէս»(1)։

Երկրորդ գրքոյկը, «Սխալանք վարդապետարանին կրօնի եւ զգուշութիւն համազգեաց», նոյնպէս ուղղուած էր Ստեփաննոս Նազարեանի դէմ։

Պէտք չէ մոռնալ թէ գրաբարի հանդէպ իրենց ունեցած կոյր պաշտամունքին մէջ մոլորած այս երանելիները կը յամառէին յափշտակուած մնալ այն անուշ ինքնախաբէութենէն որ Մխիթարեան հայրերէն կու գար,— հայ լեզուէն դրախտն էր որ մեզ պարգեւուած էր, եւ գրաբարն էր որ կը բիւրաղեցնէր զայն։

Այսպէս, նոյն այդ Արարատեանը կ՚ըսէր թէ Հայերն ունին լեզու մը որ է «նախամարդոյն Ադամայ պարգեւ» եւ որ «ի հոլովս բազմադարեան ժամանակաց անայլայլ եւ անեղծ մնացեալ պանծայ ցայսօր»(2)։

Զարմայր Մսերեան՝ նոյն ինքն Մսեր Մսերեանի նոյնքան համբաւաւոր որդին, կ՚ըսէր թէ «Արարատեան աշխարհի լեզուն՝ որ Նոյի լեզուն էր՝ ազատ մնաց բաբելոնական խառնակութենէն»(3)։

Ստեփան քահանայ Մանդինեանը կը սրտմտէր բոլոր անոնց դէմ որոնք գրաբարը թաղել կ՚ուզէին, «մէկ լեզու որ ջրհեղեղի ժամանակէն սկսեալ հասած է մեզ եւ գրականութեան 1450 տարի գործածութեան մէջ լինելով եւ օտար ազգացմէն պատուելի եւ գերազանց համարած...»(4)։

Գրաբարի պաշտպանութեան ուրիշ մէկ միջնաբերդն ալ հանդիսացաւ Թէոդոսիան, ուր Փարիզի իր ընկերներէն զատուելէ յետոյ եկած հաստատուած էր Գաբրիէլ վրդ. Այվազովսքին, եւ ուր ան հիմնած էր Խալիպեան դպրոցը, Փարիզէն հոն փոխադրած ըլլալով նաեւ «Մասեաց Աղաւնի»ն։ Այվազովսքի որուն ջանքերով էր հիմնուեր 1843ին «Բազմավէպ»ը Վենետիկի մէջ՝ դառնալու համար աշխարհաբար լեզուով լոյս տեսնող առաջին հայ պարբերականներէն մին, եւ յետոյ ալ, 1855ին, Փարիզի մէջ «Մասեաց Աղաւնի»ն, որ աշխարհաբարի ախոյեան կը ձեւանար՝ առանց գրաբար յօդուածներէն հրաժարելու, հիմա, 1857էն սկսեալ, նոյն պարբերականը կը տպէր Թէոդոսիոյ մէջ, աշխարհաբարի բարեկամի դիմակին ներքեւ՝ ջատագով շարունակելով մնալ դասական հայերէնին։

(1) «Ծռաքաղ», 1859, էջ 256։

(2) Ա. Արարատեան, «Դիմագրաւ ընդդէմ սատան յարուցելոց...», Թիֆլիս, 1858, էջ 5։

(3) «Մեղու Հայաստանի», 1858, էջ 277։

(4) «Մեղու Հայաստանի», 1859, էջ 167։

Մոսկուան, նոյնպէս, կատաղի դրաբարեաններու իր օճախն ունէր յանճին հայր եւ որդի՝ Մսեր եւ Զարմայր Մսերեաններու որոնք թունդ պաշտպաններն հանդիսացան դրաբարին Մոսկուայի մէջ 1858ին իրենց հիմնած «Ճռաֆաղ»ով: Մսեր Մսերեան որ նոյնպէս դրաբար չարաչքած էր Լազարեան տոհմին նուիրած իր մենագրութիւնը(1), կ'ըսէր իր գրքին յառաջաբանին մէջ.

«Ի մատենագրութեանս յայսմիկ՝ զլեզուն, ա՛յն է՝ զհինն, զկանոնաւորն եւ զհարազատն մեր ի կիր արկի բարբառ, եւ ոչ զնորն չմշակեալ, իմա՝ զամկացն՝ զկողմանց կողմանց զչխարհիկն անուանեալ՝ աղխաղուր լեզու: Զի որչափ համեղական եւ ազդոց եւ պեղեցիկ առաջինն է, այնչափ անհամ է վերջինն, թոյլ, տգեղ, անհեթեթ եւ գուրկ միանգամայն, ի կարի կարեւորացն կանոնաց ուղղախօսութեան, որպէս եւ չատք իսկ ոչ յաննչանիկ արանց՝ որ քաջհմուտք լեզուիս ճանաչին, վկայեն անաչառապէս»:

Մ. Նալբանդեանի լեզուագիտական գործունէութեան նուիրուած ուսումնասիրութեան մը մէջ(2) Ալ. Մարգարեան կը խօսի այն յամառ պայքարին մասին եւս զոր մղեցին արեւելահայ գրականութեան մէջ խումբ մը գրաբարամոլներ՝ «Հիւսիսափայլ»ով սկսած աշխարհաբարեան հոսանքին դէմ, պնդելով թէ գրաբարը կենդանի, «կուսութեամբ ու անարատութեամբ» պահպանուած լեզու մըն է, մինչ աշխարհաբարը ուրիշ բան չէ եթէ ոչ աղաւաղումն ու աղճատումը:

*
* *

Մսեր Մսերեանց չբաւականացաւ միայն մաքառելով աշխարհաբարին դէմ: Մէկ կողմէ նիպակ ճօճելով յանուն գրաբարին՝ միւս կողմէ ինքն իսկ փորձեցաւ աշխարհաբարը գործածելու, իր գրութիւնները մատչելի ընծայելու համար լայն խաւերուն: Ջանգուածներուն գործածած աշխարհաբարը չէր սակայն որով փորձեց շարադրել զանոնք, այլ ինքն իսկ փորձեց սեռակ մը ժողովրդական լեզու յօրինել որ հասկնալի ըլլար բոլոր հայերուն ուր ալ գտնուէին անոնք: Նոր նոր կանոններ սահմանեց հետեւաբար այդ որձեւէդ աշխարհաբարին, կանոններ զոր պարզած է իր կրօնական մէկ գրքին մէջ.

---

(1) Մ. Մսերեան, «Ցիշատակարան կենաց եւ գործոց Լազարեան տոհմի», Մոսկուա, 1856:

(2) Ալ. Մարգարեան, «Մ. Նալբանդեանի լեզուագիտական գործունէութիւնը», Երեւան, 1957:

«Ի պէտս մատաղատիոյ մանկանց եւեթ՝ անծանօթից գրոց բարբառոյ՝ կա՛մ եղեւ ինձ գրել ի լեզու աշխարհիկ, այլ յաշխարհիկ այնպիսի՝ որ ամենեցուն առհասարակ հասկանալի իցէ, եթէ՝ Նախիջեւանցւոց եւ Ղրիմեցւոց, եթէ՝ Վրաստանեայց, եթէ՝ Հայաստանեայց, եւ եթէ՝ որոց Տաճկաստանի կողմանց են բնակիչք, կամ անդուստ առ մեզ եկուորք: Այլ զի խտիր ոչ փոքր է ի տարբաղ կամ յոճ խօսից յիշատակելոցդ մերազնեայց ի պատճառս շատ կամ սակաւ օտարոտի ձայնիցն խառնութեան գրեթէ յիւրաքանչիւրսն, ջան եղի ես՝ որչափ ի կարի էր ըստ հանգամանաց ժամանակիս ներելոյ պարզ եւ յստակ հայրենախօս յամենայն ի բանս լինել՝ ի բաց զխորթութիւնսն վտարելով: Եւ առ այս՝ կանոնաց ոմանց պէտք եղեն պահպանութեան, որք են

Ա. Ոչ ի գործ ածել ամենեւին զբառս յօտար լեզուաց եկամտեալս...

Բ. Զյարել զթարմատար յօդս կամ զմասնիկս կը կամ կ՛ ի սկիզբն բայից, ի ներկայ ժամանակս սահմանական եղանակի, որպէս եւ ոչ զկոր ի յանգս...

Գ. Ի բաց ձգել զյանգս ում եւ ամ, յորոց զառաջինն (հանդերձ էական բայիւս եմ) սովոր են ոմանք կցել գրեթէ յամենայն բայս, ի ներկայ եւ յանցեալ անկատար ժամանակս...

Դ. Զներգոյական հոլովն ում վերջաւորութեամբ՝ ոչ յաճախ եւ ոչ անխտիր ի կիր առնուլ, այլ զուն ուրեք, եւ յայն բառս միայն որովք զվայր ինչ կամ զտեղի իրիք կամ զսահմանաւոր ժամանակ նշանակել կամք իցեն, որպիսի են սոքին. անապատումը, խցումը, սեղանումը, շաբաթումը»(1):

* * *

ԺԹ. դարու կէսերուն, Պոլսոյ մէջ մղուող պայքարին համընթաց, յառաջապահ սերունդը, յանձինս իր երեք յաջորդական ախոյեաններուն՝ որոնք Աբովեանը, Նազարեանցն ու Նալբանդեանն էին եղեր, աշխարհաբարի հիմերը կը դնէր այսպէս արեւելահայութեան մէջ: Բայց մինչդեռ Պոլիս դեռ երկար պիտի տքնէր իր քայլերուն առջեւ ցցուած խոչընդոտներուն երեսէն, եւ մանաւանդ ըստիպուած պիտի ըլլար կուրծք տալ նոր հակադրոհի մը՝ որ պիտի յապաղեցնէր վերջնական յաղթանակը արեւմտահայ աշխարհաբարին, արեւելահայ գրականութիւնը իր հիմնական աշխատանքին արդէն կ՚անցնէր, լեզուի հողէն արդէն մասամբ ազատած:

(1) Մսեր Գրիգոր Մսերեան, «Հաւատապատում», Մոսքուա, 1851:

Ճիշդ է՝ այդ լեզուն երկար խարխափումներէ դեռ պէտք է անցնէր, մինչեւ իր վերջնական դիմագծութիւնը գտնէր, ու շատ բարբառներ պէտք է օգնութեան գային անոր ու օտարէն ալ շատ ուրիշ ծծէր որպէսզի առաջ գառնար գրականութիւն մը ծնուցանելու, բայց պայքարը դադրած էր հիմնականին մէջ, այսինքն խորտակուած էին թեւերը գրաբարի ջատագովներուն, ու լեզուն ուրիշ մահազուրկութիւն չունէր այլեւս բայց եթէ որոնել իր զարգացման ուղին:

*
* *

Եթէ աշխարհաբարի ստեղծման համար Պոլսոյ թափած ճիգերուն այս հատուածն ալ կցեցինք՝ պատմելու համար չէր միայն լեզուի մահազուրկութիւնը որ կը տիրէր սահմանին անդին, այլ տալու համար էր նաեւ պատկերը բացառիկ պահու մը, երբ մէկ կողմէ գրականութիւն մը մարմին կ'առնէր հայ ժողովուրդի արեւելեան հատուածին մէջ լեզուական այդ մահազուրկութեան համընթաց, եւ միւս կողմէ կը նուիրագործուէր խրամատ մը երկու հատուածներու հոգեկան վերելքին մէջ: Արդարեւ դոյզ աշխարհաբարներու կազմութիւնը տարբեր խարխափներու վրայ, ու տարբեր ուղիները դրոս որդեգրած էին այդ դոյզ աշխարհաբարները իրենց զարգացման համար, ազգակներէն մէկին եղաւ երկու ուրոյն գրականութեանց ալ առեղծման:

Քանի դեռ գրաբարը ի պատուի էր սահմանին այս ու այն կողմը, այդ խրամատը այնքան մահազդիչ չէր երեւար դեռ: Շատ մը գրական դէմքեր ու երկեր հասարակաց էին դեռ երկու հատուածներուն համար ալ: Ինչպէս անցեալ դարուն ոմանք, ինչպէս Պետրոս Ղափանցին երկեր էին անխտիր բոլորին համար՝ գրաբարը չխօթափելու իրենց յամառութեան չնորհիւ, այս դարուն առաջին կիսուն եւս դէմքեր ունեցանք որոնք այս կամ այն հատուածին սեփականութիւնը չմնացին: Անոնք մատչելի եղան երկու կողմին ալ, անկախ թէ ուր ծնած էին անոնք կամ թէ ուր կը ստեղծագործէին: Այդպէս եղան, օրինակ, Յովհան Վանանդեցին կամ Թադեանդեանցը:

Մեղքը արեւելահայ աշխարհաբարի ախոյեաններուն չէ անշուշտ եթէ խրամատը այնուամենայնիւ բացուեցաւ: Չէին կրնար գոյզ այդ հատուածները չստեղծուիլ: Տարբեր ռեժիմներու տակ եւ կեանքի տարբեր պայմաններու մէջ, տարբեր հարեւաններով՝ եւ տարբեր մշակոյթներու ազդեցութեան տակ, հայ ժողովուրդը երկուքի պիտի ճեղքուէր, ուրոյն դիմագծութեամբ երկու տարբեր ժողովուրդներու մարմին տալով սահմանէն ասդին ու անդին: Ու

յետոյ, նոր ճիղեր անհրաժեշտ պիտի դառնային կամուրջ ձգելու համար հատուածէ հատուած, ստեղծելու եւ թրծելու համար հոդեկան նոր կապ, եւ վերստին ձուլելու համար զանոնք՝ յանուն վառարար ժառանգութեան մը որ երկուքինն ալ էր, յանուն դատի մը որ բոլորինն էր նոյնպէս, յանուն պայքարին որ պիտի մղուէր հասարակաց այդ դատին ու անոր յաղթանակին համար:

13.
ՅԱՆՈՒՆ ԿՐԹՈՒԹԵԱՆ

Չէր բաւեր խորտակել երբեմնի պատուելիներուն տիրապետութիւնը հայ մատաղ սերունդին վրայ. այդ սերունդը հոգեկան սընոյոյ ալ կ'ուզէր, ու դիւրին չեղաւ այդ անունդը տալ: Անոր համար նախ որ նիւթական միջոցներ պակսեցան որպէսզի ամէն թաղ իր դպրոցը ունենայ. ամիրաները իրենց հետ մէկտեղ տարեր էին պատուելիները իրենց առջեւ բարեւ կեցնելու փառասիրութիւնը, ու դեռ չհային նոր աղաները որպէսզի ժեստեր ընէին եթէ իրենց ունայնամտութիւնը զղուէիր: Դպրոցներուն բովանդակ հոգը թաղերուն իրենց վրայ էր հիմա, համեստ խաւերուն, անհնարին տեսիլքներով բռնկած երիտասարդութեան:

Այնուամենայնիւ դարուն կէսերուն արդէն քառասունի կը մօտենայ հայ կրթարաններու թիւը Պոլսոյ մէջ:

«Նոյեան Աղաւնի»ի մէջ 1852ին լոյս տեսած վիճակագրութեան մը կցուած ծանօթութեան համաձայն «յականէ անուանէ յիշատակուած երեսուն եւ եօթն ազգային ուսումնարանները 3904 կամ (մէկտալ երեք դպրոցներուն մէջ ալ 96 աշակերտ համրելով՝ ընդամէնը) 4000 հայազգի պատանիք եւ 620 աղջկունք կը յաճախեն կրթութիւն առնելու կամ ուսմունք եւ դիտութիւնք ձեռք բերելու համար: Մեր խօսքը մէայն հասարակաց ազգային ուսումնարաններու համար է. եւ վերոյդրեալ հաշիւէն դուրս են քանի մը դիւղերու եւ թաղերու մէջ գտնուած մասնաւոր դպրատուները ուրտեղ ազդիս գլխաւորաբար թեղմ մասին գաւակունքը կարդալ գրել կը սորվին քանի մը դուրուչ չարաթական վարձ տալով»(1):

Տասնեակ մը տարի չանցած արդէն այս թիւն ալ կ'ածէ: Կը չատնայ թաղային հայ դպրոցներուն եւ հոն յաճախող հայ մանուկներուն թիւը, ու այլեւս անհրաժեշտ կը դառնայ որպէսզի մարդիկ մտածեն ընդհանուր գեկավարութեան մը մասին: Ուսումնական Խորհուրդը, զոր, ինչպէս տեսանք, ստեղծեց Գերապոյն Խորհուրդը

(1) «Մասիս», 1900 Օգոստոս 19, թիւ 34, էջ 533:

1853ին օրուան ամէնէն կարկառուն դէմքերէն՝ նպաստակ ունէր, առաջին հերթին, համախմբել մասնակի ճիւղերը հաւաքական ծրագրի մը շուրջ, այն ձեռնարկներուն համընթաց՝ զորս կառավարութիւնը ինքն ալ կ'ընէր հանրային կրթութիւնը նոր հիմերու վրայ դնելու համար:

«1858ին նոր հաստատուեցաւ Մէսրիֆի ժողովը, որպէսզի զարկ տրուի հանրային կրթութեան. այդ ժողովին հայ անդամներն էին տօքթ. Սերվիչէն էֆէնտի, Սինապեան Գասպար պէյ, եւ տօքթ. Բարունակ պէյ Ֆէրահեան, որ 1859ին պաշտօնական քննութիւն մը կատարեց կ. Պոլսոյ հայ վարժարաններուն վրայ, որոնց թիւը 42ի հասած էր. հոն կ'ուսանէին 4,375 մանչ եւ 1,555 աղջիկ, 197 երկու սեռէ ուսուցիչով, եւ տարեկան ծախք էր 1,224,400 ղրուշ թղթադրամ, այսինքն արծաթի 875,000 ղրուշի չափ»(1):

Պաշտօնական վիճակագրութիւնները, ինչպէս կը տեսնենք, աղջկանց դպրոցներու մասին եւս կը խօսին: Նման դպրոցներու ակնարկութեան կը հանդիպինք նաեւ աչքէ անցուցած առեն ցանկը մշակութային ընկերութիւններուն որոնք հայ դպրոցներուն օգնելու համար կազմուեցան Պոլսոյ զանազան թաղերուն մէջ: Եւ սակայն Ռուսինեան կը պնդատի որ մոռացութեան տրուած է հայ իգական սեռը:

1855ի իր Տարեցոյցին մէջ թելադրելով Ուսումնական Խորհուրդին զարկ տալ նաեւ աղջկանց դաստիարակութեան գործին, Ռուսինեան կ'ըսէր. «Կրնանք ըսել որ աղջիկներու դաստիարակութիւնը բոլորովին երեսի վրա թողված է, որովհետեւ ազգնուս մէջ իբրեւ աղջիկներու կարզաւորեալ վարժոց՝ Տիւզիան ազնըւաշուք ընտանիքին վարժոցը կայ դիշերօթիկ ի Բերա, մէյ մ'ալ բաւական կարզաւորեալ վարժոց մը յԻրմիա. սակայն ի՞նչ պիտի ըլլայ ազգի մը այնչափ աղջիկներուն համար մէկ երկ վարժոց»:

Կրթական գործը, այսպէս, մեծ ճիգի մը կարօտ է որպէսզի որպէսզի համաքայլ ընթանայ այն օրերու հեւքին հետ: Բոլոր միւս մտահոգութեանց նման ան եւս կը սպառէ համայնաբուժ բանասանի մը: Մարդիկ կը կարծէին թէ Սահմանադրութիւնը պիտի ըլլար համայնաբուժ այդ բանասանը:

14.
ՄԽԻԹԱՐԵԱՆՔ ԴԱՐՁԵԱԼ ՊԱՏՆԷՇԻ ՎՐԱՅ

Մխիթարեանք իրենց ուշադրութիւնը չհեռացուցին Պոլսէն մա-

(1) Հրանտ Ասատուր, «Ընդարձակ Օրացոյց», 1901, էջ 248:

նուանդ այն տարիներուն երբ տոքի էր ամբողջ սերունդ մը, պրոհի անցնելու համար յանուն վերածնունդի մը զոր դարը կը հարկադրէր հայուն: Դարուն կէսերուն՝ անոնք եւս իրենց մտահոգութիւնը բերած են Վոսփորի ափերուն վրայ, Պոլիսը իրենց միջնաբերդ դարձնելու յոյսով: Անկէ է որ պիտի անցնէին ասիական ափ: Տրապիզոնի մէջ անոնք առաջին փորձ մը ըրեր էին արդէն 1817ին Հ. Մինաս Բժշկեանի նախաձեռնութեամբ, բայց խոչընդոտի հանդիպեր էին: Երեք տասնամեակ յետոյ, 1846ին, երկրորդ փորձ մը կ'ընէր Հ. Պետրոս Մինասեան, որուն ջանքերուն շնորհիւ «զոհողութեամբ ու պարտքով 1847ին կը բացուէր ըղձացուած նոր դպրոցն ալ, եւ աշակերտներն արդէն 100ի հասած էին, եւ երբ օր ըստ օրէ կը յառաջդիմէր, ան կրկին խափանուեցաւ նախանձի պատճառաւ»(1): Եւ սակայն Մխիթարեանք յուսահատած չէին. Տրապիզոնի մէջ կ'ուզէին ամէն գնով կայք ունենալ, ու տարածուիլ նաեւ Նիկոմիդիա, Պարտիզակ, եւ դեռ աւելի հեռուն, մինչեւ Մուշ ու Խարբերդ:

Ասդին, Պոլսոյ մէջ, Մխիթարեանց Բեբայի դպրոցը, որ 1839ի մեծ հրդեհին հրոյ ճարակ դառնալէ յետոյ՝ կառուցուած էր վերըսաին, սկսած էր յառաջդիմել ի նորոյ: 1847 Յունուարին արդէն 200ի կը հասնէր Պոլսոյ Մխիթարեան վարժարաններու աշակերտութեան ընդհանուր թիւը: Դպրոցին վերատեսչութիւնը որ պահ մը վարեր էր Հ. Աբրահամ Ճարեան, յանձնուած էր Հ. Մանուէլ Քալոնիին, յետագային ծանօթ իր վիպական հրատարակութիւններով, բայց այն առեն դեռ հազիւ 27 տարեկան:

Ու Պոլիսը այդպէս կը դառնար կրկին անոնց հիմնական մատոհոգութիւններէն մէկը:

Եւ սակայն խոչընդոտներու պիտի բախէին այստեղ ալ: Այն դժնդակ պահերը զոր Մխիթարայ Տունը անցուց Պոլսոյ մէջ Հասունի առեղծած տագնապներուն երեսէն եւ որոնց անդրադարձանք իր տեղին, չէր կրնար չամլացնել Պոլսոյ իրենց գործունէութիւնը: Մեղադրուած Հռոմի առջեւ եւ վարկաբեկուած յաչս կաթոլիկ աշխարհին՝ Հասունի սադրանքներուն հետեւանքով, Մխիթարեանք, հակառակ իրենց նուաստացուցիչ ընկրկումներուն, պիտի չլատուէին բնականաբար իրենց կրթական առաքելութեան մէջ ալ:

Հ. Բարսեղ Սարգիսեան Վենետիկի Մխիթարեանց Պոլսոյ մէջ ունեցած կրթական գործունէութեան վրայ ընդհանուր ակնարկ մը նետելէ յետոյ կ'եզրակացնէ.

«Որքան զոհերով եւ աշխատութեամբ բացին Մխիթարեանք Կ.

---

(1) «Բազմավէպ», 1936, էջ 214:

Պոլսոյ դպրոցները, եւ ինչպիսի խոչընդոտներով եւ բուռն ճիգով չարունակեցին եւ զարգացուցին զանոնք, առանց խնայելու դրամի, անձի եւ ինչ բանի որ հարկաւոր է կրթական գործին յառաջացման»(1):

Մխիթարեանք այլապէս ալ օգնութեան պիտի հասնէին Պոլսոյ:

Մուրատեան վարժարանը զոր անոնք բացին նախ, 1833էն 1846, Փատուայի, եւ յետոյ՝ 1846էն 1873՝ Փարիզի մէջ, մեծապոյն ուրիթներն էին այն բացառիկ նպաստին համար, զոր Պոլսոյ վերածնութեան գործին ընծայեց Մխիթարայ Տունը, ինչպէս պիտի ըլլային կրթարանները որոնք բացուեցան Վենետիկի մէջ՝ նախ Ռափայէլեան անուան տակ 1836–1873, եւ ապա 1873էն սկսեալ Մուրատ–Ռափայէլեան տիտղոսին ներքեւ:

Այն պատճառով նախ որ այդ վարժարաններու «հում նիւթը» անոնք առաւելապէս կը ստանային Պոլսէն:

Ցետոյ եւ մանաւանդ անոր համար որ այդ դպրոցներու դրաւեղաններուն վրայ ուսում առած երիտասարդներն էին որ եկան ղեր ստանձնել Պոլսոյ հայ կեանքին մէջ, ոչ միայն հայ կաթոլիկ համայնքի՝ այլ բովանդակ հայութեան ծոցէն ներս, ղեր՝ որուն ալ կատարած ըլլալու պատիւը Մխիթարեանց փառքի տիտղոսներէն մէկը պիտի մնայ մեր նորագոյն պատմութեան մէջ:

Ինքնին հասկնալի է թէ Մխիթարեանք Պոլսոյ իրենց դպրոցներուն համար աշակերտ հաւաքած առեն՝ կաթոլիկ ընտանիքներու տղաքը նախապատուութիւն պիտի ունենային միշտ: Հասկնալի է նոյնպէս որ կաթոլիկ մթնոլորտը որ կը տիրէր այդ դպրոցներուն մէջ՝ պիտի ազդէր իրենց սաներուն տրամադրութեանց վրայ: Եւ պէտք չէ զարմանալ հետեւաբար որ ոչ միայն կաթոլիկ դարձող ընտանիքներ եղան՝ իրենց տղոց ուսման սիրոյն, այլ եղան ատոնցմէ յետագային կաթոլիկութիւնն ընդունողներ:

Եւ պէտք չէ զարմանալ նաեւ եթէ Մխիթարեան Միաբանութեան չարքերուն մէջ այնքան ալ ցանցառ չէ եղած թիւը հայ լուսաւորչական ընտանիքներէ իրենց մօտ ուսանելու եկող տղոց, եւ այս թիւին մէջ հայ քահանաներու տղաք անդամ միշտ եղած են:

Մուրատեան եւ Ռափայէլեան դպրոցներու երկարամեայ դործունէութիւնը իր տխուր պահերն ալ ունեցաւ սակայն: Կ'ակնարկենք մասնաւորաբար Փարիզի մեծ տագնապին՝ որ քանի մը տեւ էջ կը մտցնէ Մխիթարեանց պատմութենէն ներս: Այդ մասին ընդարձակ խօսած ենք ուրիշ դլուխի մը տակ:

---

(1) «Երկհարիւրամեայ կրթական գործունէութիւն Վենետկոյ Մխիթարեան Միաբանութեան», էջ 59:

ՀԱՅ ՏՊԱՐԱՆՆԵՐԸ

Շրջանը որ Սահմանադրութեան համար մղուած պայքարներուն ամէնէն տեղատու տասնամեակն է՝ որեւէ տեսնէ աւելի կարիք ունի հայ պիրքի: Եւ իրաւ ալ ան փորձեր կ'ընէ որ պիրքը անպակաս ըլլայ հայ տունէն: Բայց դեռ իսկական հայ պիրքը չէ աս: Մարդիկ դեռ պատրաստուած չէին հեղինակ դառնալու, ու անոնք որ ի վիճակի էին իրենց մտածումները յանձնելու թուղթին՝ կլանուած էին հանրային ուրիշ հոգերով: Միւս կողմէ՝ թերթերու սիւնակները պրկելու տեղը բռնեցին երկար տեսեր, ու պարբերական մամուլի մէջ պէտք է երթալ փնտռել շրջանին հոգերն ու մտածումները, պրական առաջին պոռթկումները մարդոց, ու արձագանգը մեծ յուզումներուն որոնցմով բռնկած էին ժողովուրդները Արեւմուտքի մէջ:

Այնուամենայնիւ հայ տպարաններ միշտ ունինք: Կանգուն են Արապեանք ու Միւհէնթեսեան՝ բայց թուրքը չատ բան կը խլէ անոնց աքնութենէն: Միւհէնթեսեան ձեռք կը կարկառէ աշխարհատարին, ու թոյլ կու տայ որ ան պիրք տարածէ: Կը տպէ Զօրայեանի երկերը,— «Նկարագիր ազգ· դաստիարակութեան» (1848), «Բառգաֆական տնտեսութեան վրայ տեղեկութիւններ» (1849), «Վարժարանական ընթերցանութեան» (1851) եւ մանաւանդ համբաւաւոր «Ընթերցասիրութիւն»ը (1852) եւ «Վարք Յիսուսի»ն, Անդրէաս Բոյուվիչի «Արուեստ երկայնակեցութեան»ը (1850), Գրիգոր Օտեանի «Առաջարկութիւն աշխարհաբար լեզուի վրայ», Ն. Թուսինեանի «Ուղղախօսութիւն»ը (1853), Յակոբ Տիվիթճեանի «Վարչութիւն ընդհանուր ազգաց» (1853), Յովհաննէս Վահանեանի «Քիմիական գիտութեան սկզբունք» (1853), Յարութիւն Սվաճեանի «Մեչուխեչա»ն (1860), Համբարձում Ալամճեանի «Նեկտարիւէ»ն (1861), Գ. Զաքրաստճեանի թարգմանած «Աքալա»ն (1858),— բոլորն ալ աշխարհաբար,— ու ասոնցմէ դատ Սրապիոն Հէքիմեանի «Տաղք ու քատերգութիւն»ը (1857), «Սեբէոս»ը (1851), եւայլն:

Թերթերը որոնք լոյս կը սկսին տեսնել այս շրջանին՝ կը ջանան իրենց սեփական տպարանն ստեղծել իրենք ալ: «Մասիս» ամէնէն բարեբախտը կ'ըլլայ անոնցմէ, ու լոյս կ'ընծայէ, Թերթին հետ մէկտեղ, դրքեր ալ, որոնք յետագային առաւելապէս իր խմբագրին՝ կարապետ Իւթիւճեանի հեղինակութիւններն ու թարգմանութիւնները պիտի ըլլային: Այս շրջանին «Մասիս»ի տպարանէն արդէն լոյս կը տեսնէ Սիլվիոյ Բելլիքոյի «Բանտէ իմ»ը (1861):

Ազգային Հիւանդանոցը եւս, 1844–1865 տարիներուն, իր սե-

վիճան տպարանը կ'ունենայ, «Արեւելեան Համազգային» անունին ներքեւ, ուր տպուած են «Մուսայէ Մասեաց» (1857–1858) եւ «Սէր» (1862) հանդէսները եւ ասոնց մը նաեւ «Մեղու»ն, Ազգային ժողովներու տեղեկագիրները, Ամենայն Հայկունիի գործերէն մէկ քանին, ինչպէս «Գարնան ծաղիկներ» (1863), «Ճերմակ» (1863), «Գերեզմանիճ երիտասարդաց» (1863), «Մահ Ողիմպիադայի հայուցւոյն Հայոց» (1864), եւ ուրիշ քանի մը Թարգմանածոյ վէպեր՝ Հիւկոյի «Դատապարտեալի մը վերջին օրը» եւ Տիւմայի «Մատուռն գոթականի», եւայլն:

Տէրոյենց եւս տպարան կը սահմնէ իրեն, ու ամբողջ 16 տարի հարկաւոր ըլլալէ յետոյ ուրիշ տպարաններու՝ 1854ին սկսեալ իր գիրքերը ինք կը տպէ, ինչպէս «Տղայ կրթելու վրայ», «Առաջնորդ երկնից», «Ցուներէն բերականութիւն», «Մաթիլտ», «Պարսից թագաւորն ու իր փոխարբայն», «Ռօզամանտ», «Փարիզն յԱմերիկա», եւ կարդ մը «Օրացոյց»ներ 1863ին սկսեալ:

Արմենան տպարան կը հիմնէ ինքն ալ 1854ին, Գրիգոր Օտեանի օգնութեամբ, Սկիւտարի Ս. Նաչ եկեղեցիին մօտիկ, ու հոն կը տպէ «Արծիւ Վասպուրական»ը «1855–1856) տպարանն ու թերթը անկէ վարագ փոխադրելու համար քիչ յետոյ:

Ստիպուած ենք սակայն պահ մը կանգ առնել բացառիկ դէմքի մը վրայ, զոր անցեալ դարը մեզ տուաւ՝ Ճանիկ Արամեանին, մէկը, որ ոչ միայն հայ տպագրութեան պատմութեան մէջ աչքառու տեղ մը պիտի գրաւէր, այլ եւ իր ուրոյն դերը պիտի ունենար հայ վերելքի փորձերուն մէջ անցեալ դարուն: Իզմիր ծնած 1820ին, եւ առանն մը դերձակութեամբ պարապած՝ 1846ին Փարիզ կ'անցնի իր արհեստը կատարելագործելու: «1850ական թուականներուն Արամեանը կը տեսնենք դերձակութենէ քաշուած, կը գրէ Թէոդիկ, եւ ինքզինքը տուած փորագրութեան ու վիմագրութեան արհեստներուն: Ցետոյ իր մտասեւեռումը կ'ըլլայ հայկական ճոխ տպարան մը քանալ, հայ տառերը դէղեցկացնել՝ եւրոպականներուն մերձեցնելով զանոնք: Կ'աշակերտի Բարիզի նշանաւոր տպագրիչներէն Վալէդոի, եւ արհեստն անոր քով կատարելագործելով՝ հետամուտ կ'ըլլայ առաջադրած նպատակին: Երկար աշխատանքէ վերջ ճարտարան մը կը հիմնէ եւ կը հնարէ չարտուածքով ու տեսքով այն գեղեցիկ տառերը — տեսակով այլապան — որոնք մինչեւ այսօր իր մականունովը կը յորջորջուին: Մեծագիր Թուղթի վրայ տպագրեալ այդ տառերուն մէկ ցուցակը ձեռք անցուցած ըլլալով տեղեկացանք թէ իր հնարածները կը յանկին 73 պատկառելի թիւին»(1):

---

(1) «Տիպ ու տառ», էջ 93:

Անդրիկ Ադամեան իր հնարած տառերով Վալտհոլ տպարանին մէջ տասն մը իր յատուկ բաժինն ունենալէ եւ հոն կարող մը հայերէն պիրքեր տպելէ յետոյ՝ Փարիզի մէջ իր սեփական տպարանը կը հիմնէ 1859ին, ամբողջ չորս տարի կանգուն պահելով զայն եւ տպագրելով գրքեր ու հանդէսներ՝ որոնք իրենց դեղեցկութեամբ անհամբերթաց էին: Իր տպարանին մէջ լոյս տեսան, օրինակ, Մեսրոպ Ոսկանի «Արեւելք»ն ու «Արեւմուտք»ը, Այվազովսքիի եւ իր ընկերներուն «Մասեաց Աղաւնի» եւ Աբրահամ Մուրատեանի «Փարիզ» հանդէսները, Նալբանդեանի «Երկու տող»ը, Գաբրիէլ վրդ. Այվազովսքիի «Վարք Յիսուսի»ն եւ «Վարդապետարան»ը, Խորէն Նարպէյի Լամարտինէն թարգմանած «Դաշնակէ»ը, ինչպէս նաեւ «Նարեկ», «Եզնիկ», «Սաղմոս», «Պօղ եւ Վերգինէ», «Փիլիբոս եւ Պաւլինէ», եւայլն, բացի իր իսկ հեղինակութիւններէն որոնցմէ «Դասարան հայկազն մանկանց»ը տպագրական արուեստի պլուհ-գործոց մըն է:

Այս մեծածախս գործերուն երեսէն նիւթական տագնապի մատնուած, տպարանը կը փոխադրէ Մարսիլիա, ուր հազիւ քանի մը գիրք տպած՝ կը ստիպուի Պոլիս դառնալ 1864ին:

Շրջանին մեզ տուած նոր անուններէն մէկը Ռուբէն Քիւրքճեանն է: Աչակերտ Մխիթարեանի որմէ սորված է նաեւ գիր ձուլելու արհեստը, Քիւրքճեան ձուլարան եւ տպարան հիմնեց 1856ին: «Հրատարակած իր գործերը, կը գրէ Թէոդիկ, համբաւաւոր էին իրենց մաքուր տպագրութեամբ, իսկ յօրինած տառերը ժամանակին ամէնէն կատարեալ գործեալներէն կը սեպուէին, որոնք ցարդ իր մականունովը կը յորջորջուին: Գործին սիրահար՝ իր հիւանդապին օրերուն իսկ, յառաջդիմելու եռանդը չէ մարած իր մէջ. ոչ մէկ ջանք կը խնայէր իր տպարանը օժտելու կատարելագործեալ մեքենաներով, զոր բերել կու տար Եւրոպայէն: Իր օրով՝ գիրերը ձեռքով կը ձուլուէին: Քիւրքճեան հնարեց գուլումպայով թափելու գործիքը: Իր ձուլարանին մէջ հայերէնէ զատ ուրիշ լեզուէ տառեր պատրաստուած չէն»(1):

Իր տպարանին մէջ տպուած են «Ձէրիտէի Թիւարէբ» (1857–1858), «Մեղու» (1857–1861), «Միլն Ալարայրի» (1866–1867), «Մամուլ» (1869) հանդէսները, պանդան վէպեր՝ ինչպէս «Կանժի մարբիզուհին» (1858), «Գիտուն տղայ» (1859), «Անգուրճ Պետրոս», «Եունկի գիշերները» (1861), «Ալգիր» (1862), «Կալադէ եւ Ալլա», «Ֆօսթ եւ Մարգարիտ» (1863):

Բողոքականները եւս չեն թօթափած իրենց աչխուժութիւնը

(1) «Տիպ ու տառ», էջ 86:

Պոլսոյ մէջ, եւ մինչ Գուլիէլմոս Կրիֆֆիթի Զմիւռնիա բացած տպարանը կը փակուի 1852ին՝ տասնըչորս տարի գործելէ յետոյ, եւ Ջըրչըլի մահուամբ իրենց Պոլսոյ գործավարութիւնը կը կասի Պոլսոյ մէջ, այս անգամ հայեր կը գտնեն որպէսզի շարունակեն իրենց գրքերը տպել: Այդ հայերը կ՚ըլլան Յարութիւն Մինասեան եւ Յարութիւն Փափազեան, երկուքն ալ ծագումով Երզնկացի: Առաջինը առաւելապէս հայերէն եւ հայատառ թուրքերէն քարոզչական գրքեր տպած է, թէեւ տպած է նաեւ Մկրտիչ Քիրէճճեանի «Աշխարհաբարի քերականութիւն»ը 1864ին: Երկրորդը, որ իբր գրաշար բողոքական գրքեր շարած էր միայն, յետոյ իր հիմնած տպարանին մէջ տպեց ոչ-քարոզչական գրքեր ալ, ինչպէս Ռուբէն Անդրէաս Փափազեանի կենսագրութիւնը (1855), «Ընթերցարան» մը (1858), եւայլն:

16·

ՇՐՋԱՆԸ ԻՐ ԳՐԱԿԱՆ ՄՏԱՀՈԳՈՒԹԵԱՆՑ ՄԷՋ

Հազիւ մէկուկէս տասնամեակ տեւող շրջան մըն է որ մեր այս գլուխին նիւթը կը կազմէ, ճիշդ այն շրջանը որ 1848էն կը սկսի Ազգային Սահմանադրութեան յանգելու համար, եւ ուր հայ գրականութիւնը եւս վարակուիլ փորձեց 1848ի շունչով: Այս շրջանին ալ անշուշտ տարբեր էր հիմնական մտահոգութիւնը մարդոց. գրականութեան մասին խորհելէ առաջ անոնք ստիպուած էին կարդացնելու վարժեցնել ժողովրդական խաւերը:

Նիկողայոս Զօրայեան այս շրջանին ալ նոյն այդ մտահոգութեան ռահվիրան կ՚ըլլար: Ան յաջորդաբար լոյս կ՚ընծայէր «Քաղաքական տնտեսութեան վրայ տեղեկութիւններ» (1849), «Վարժութիւն ընթերցանութեան ի պէտս դպրոցաց» (1851), եւ «Ընթերցասիրութիւն կամ գիրք կարդալու միջոցաւ մտաւորական մշակութեան հասնելու օգտակար խրատներ» (1852):

Այս շրջանին էր դարձեալ որ Սուչովայի հայ բժիշկ մը՝ Անդրէաս Բոբովիչ Պոլսոյ մէջ կը հեղինակէր, բաւական պղտոր աշխարհաբարով մը, «Արուեստ երկայնակեցութեան» (1850), Յակոբ Տիվիթճեան կը հրատարակէր «Վարչութիւն ընդհանուր ազգաց» եւ Յովհաննէս Վահանեան «Քիմիական գիտութեան սկզբունք», 1853ին տպուած երկուքն ալ, իսկ 1857ին լոյս կը տեսնէին Յովսէփ Վարդանեանի «Ելեքտրական հեռագիր»ը եւ Յովհաննէս Թիւյսիւզեանի «Խաղողի հիւանդութիւնը կամ որթեծաղիկ»ը:

Բոլոր այս ճիգերը գրականութիւն չէին անշուշտ, բայց անոր ճամբան կը բանային: Լեզու մը կը ստեղծէին անոր: Ով որ արեւմըտահայ գրականութեան պատմութիւնը պիտի գրէ օր մը լրիւ, չի կրնար երախտագիտութեամբ չյիշել նաեւ անունը անոնց, որ

գրական յաւակնութիւններ երբեք չունեցան, բայց դիեցուցին աշխարհաբարը իր խանձարուրին մէջ. աւելի՛ն՝ գեղեցկացուցին զայն:

*
* *

Եւ սակայն նոյն այս շրջանին Պոլիս իր նախափորձերը կ՚ընէր գրական մարզի վրայ ալ: Չէր կրնար դէմ դնել կեանքի յորձանքին, ու չխառնուիլ ալիքին որ կը խուժէր ներս:

Արփիարեան գիտել կու տայ որ արեւմտահայ նոր գրականութիւնը մարմին առաւ աճապարանքով, գրեթէ ստիպման տակ: Սերունդը դեռ պատրաստուած չէր հոգեկան ոյժերով, բայց կեանքը զայն հարկադրեց գրիչ ձեռք առնել:

«Վերածնունդի սկզբնաւորութեան այդ 1850–1880 թուականին ծնաւ ու մեծցաւ գրականութիւն մը որուն նպատակն էր ժողովուրդին վրայ անմիջական ներգործութիւն, կը գրէ ան: Մաքառումի տարիներ էին, նոր զգացումներու փթթումի եղանակն էր: Պէտք էր շուտ գրել, շուտ երգել, եւ շատ: Հապճեպէն չէր կրնար ծնիլ գործ մը որ գեղեցիկ ըլլար ու տեւականութեան սահմանուած»(1):

Ու իրաւ ալ վախկոտ էին այդ նախափորձերը, ու դեռ անընդունակ մարդոց հոգին պոռթկալու:

*
* *

Մխիթարեանց վաստակը, ինչպէս չեշտեցինք քանիցս, մեծ է հայ մշակոյթին համար: Անոնք փորձեցին հայ գրականութեան եւս սատարել: Անշուշտ մեծ նպաստ մըն էր հայ գրականութեան համար՝ երբոր անոնք հին մատենագրութեան գոհարները կը հանէին լոյս աշխարհ, մեր աչքերուն առջեւ կը փռէին հայ լեզուի բառագանձը:

Անոնք աջակցեցան հայ աշխարհաբարի կազմութեան ալ: Բայց անոր առաջին ռահվիրաները տալէ յետոյ դարուն սկիզբը, եւ իր «Բազմավէպ»ով ճամբայ բանալէ ետք անոր, Ս. Ղազար բոլորովին կապեց վերատին, ու իր լեզուն քայլ չնետեց կեանքին հետ: Պէտք էր որ հասնէինք մեր օրերուն՝ որպէսզի աշխարհաբար գրել գիջանէին Մխիթարեանները:

Մխիթարեանք գրականութիւն եւս ըրին, իրենց ուրոյն գրականութիւնը: Սերունդէ սերունդ քրտինք վատնեցին օտար հրաշակերտներ հայացնելու համար դալար մտած լեզուով մը որ գրաբարն

---

(1) «Գեղունի», 1902 Յունիս, էջ 40:

էր, եւ նոյն այդ մեռեալ լեզուով յօրինեցին իրենց տաղերը։ Մեր աչքերուն առջեւ է ցուցակը իրենց կատարած թարգմանութիւններուն, ու չենք գիտեր հիանա՞նք կորովին վրայ զոր վատնեցին անոնք օտար հանճարը սեփականութիւնը դարձնելու համար իրենց ժողովուրդին, թէ ողբանք ի զուր վատնուած այդ զմայլելի ճիգին համար։

Մեր աչքերուն առջեւ են դարձեալ հատորները զոր Մխիթարեանք գրեցին իրենց հայրենասիրութիւնը երգելու համար, եւ այն երեք գրքերը որոնք լոյս տեսան 1852–1854 տարիներուն «Տաղք Մխիթարեան վարդապետաց» խորագրին ներքեւ եւ որոնք կը բովանդակեն Ս. Ղազարու վանականներուն քերթողական ստեղծագործութիւնները Հ. Գաբրիէլ Աւետիքեանի, Հ. Մանուէլ Ջախջախեանի եւ Հ. Եղիա Թովմաճանի ստանաւորներէն սկսեալ Հ. Արսէն Բագրատունիի եւ Հ. Եդուարդ Հիւրմիւզի յօրինած տաղերը։ Կեղծ դասականութեան ալիք մըն էր որ ողողեց Ս. Ղազար կղզին, բայց հանդրուան երբեք չստեղծեց մեր գրականութեան մէջ։ Կղզիացած մնաց եւ ինքը։

Իրենք զիրենք բարեբախտ թող սեպեն Մխիթարեանները որ իրենց ծոցէն ելաւ հոյակապ այն դէմքը որ Հ. Ղեւոնդ Ալիշանն էր եւ որ իրենց զարդը փրկեց՝ Ս. Ղազարի եւս անուղղակի տեղ տալով հայ գրականութեան մէջ։ Մեծ գիտնական ինչպէս մեծ բանաստեղծ, Ալիշան կը կոթողանար նոր օրերու մեր մտաւոր պատմութեան մէջ, որքան իր մտքի ստեղծագործութիւններով, նոյնքան այն քանի մը սերունդներով որոնք հասունցան իր շունչին ներքեւ։ Ու չեն սխալիր անոնք որ ժամանակակից հայ քերթողութիւնը կը թուագրեն իրմով, ու զայն Աբովեանի կողքին կը դնեն՝ հայ նոր հայրենասիրութեան ռահվիրաները որոնած ատեն։

Իրապէս՝ քերթուածներու իր հինգ հատորները որոնք լոյս տեսան 1857 եւ 1858 տարիներուն «Նուագք» խորագրին ներքեւ (Ա. Մանկունք, Մաղթունք, Բ. Խոհունք, Բնունք, Գ. Հայկունք, Հովիւք Շիրակայ, Երգք Նահապետի, Դ. Տէրունք եւ Ե. Տխրունք), հոգեկան սնունդ եղան հայ հայրենասիրութեան համար, զայն դուրս կանչեցին պատմութեան գրկէն, ու տարին կապեցին հայրենի հողին։

Մխիթարեանք բախտաւոր եղան նաեւ այն սերունդով որ հասունցաւ իրենց ծոցին մէջ Ալիշանի շունչին տակ, եւ որ հայ բանասիրութեան համար տքնող գիտնականներու կողքին՝ արուեստի մտահոգութեամբ տողորուած քանի մը վանականներ ալ տուաւ յետագային։ Բախտաւոր վերջապէս եւ մանաւանդ այն սերունդին համար որ սնունդ առաւ իրենց վարած կրթարաններուն մէջ եւ որ հայ կեանքին եկաւ դեր ստանձնելու համար հայ ժողովուրդի վե-

ժելքի ճիւղերուն ատեն։ Անկէ եկան հայ գրականութեան եւս քանի մը բացառիկ դէմքեր,— հայ Թատերգութեան առաջին երախտաւորներէն սկսեալ մինչեւ այն քանի մը մեծ բանաստեղծները որոնք հայ քնարին փառքն հանդիսացան։ Ճիշդ է՝ բաւական չարչարուեցան անոնք ազատագրուելու համար կեղծ դասականութեան լուծէն եւ Թօթափելու համար հռետորութիւնը զորս վանքերէն էին բերեր. բայց կեանքը, որուն կու գային խառնուիլ, վերատեղծեց զանոնք իր հնոցին մէջ։

*
* *

Այս շրջանէն արդէն երկու վէպ ունինք եւ զոյգ մը տասնեակ Թատերախաղեր։

Թատերական գրականութիւնը, սակայն, հիմը դրած էր արդէն Պոլսոյ մէջ հայ Թատրոնին հետ մէկտեղ։ Այդ գրականութիւնը ճիշդ է որ փառքի էջ մը պիտի չըլլար արեւմտահայ մշակոյթի պատմութեան մէջ եւ պիտի չքանար արեւմտահայ Թատրոնին հետ մէկտեղ, եւ սակայն եթէ ոչ ծաղկման՝ գոնէ խանդավառութեան զոյգ մը տասնեակ տարի ապրեցաւ հայ Թատերական գրականութիւնը եւս, ինչպէս պիտի տեսնենք տարբեր հատուածի մը մէջ։

Ճիշդ է որ յօրինուած ու տպագրութեան յանձնուած այս Թատերախաղերէն բոլորը չէ որ բեմ ելան։

Փոխարէն՝ բեմ ելած ու երկար ատեն բեմի վրայ մնացած Թատերախաղերէն քիչերը միայն մեզ հասան տպագրուած։ Այնպէս որ Պոլսոյ հայ բեմին համար քրտինք վատնած հայ հեղինակներէն ոմանք իսկապէս դժբախտ եղան. հետք չմնաց անոնց երկերէն։

*
* *

Հայ քնարը, այս օրերուն է, որ կը հնչեցնէ իր առաջին գողարիկ երգերը։

Արփիարեան կ'ըսէ Թէ Թատերգութեան պէս՝ բանաստեղծութիւնն ալ պտուղն է կեանքի հարկադրանքին, ան եւս «խանդավառութեան ժայթքումն է։ Սահմանադրութիւնը ամէն մտքեր յափըշտակած է։ Հայուն արեւելեան երեւակայութիւնը՝ Թռիչ առած՝ երանութեան աշխարհ մը կ'երազէ։ Դարերէ ի վեր հանդչած մըտքերը կը ցնցուին։ Կը խոյանան դէպի երկինք, բայց ոչ Թէ հոնկէ բալադէմ լուսնին հետ մելամաղձօրէն լալու։ Ո՛չ, մինչեւ Մասիս պիտի սլանան։ Ատ երգերը հիմակ ա՛լ մոռցուած են։ Կը պահուին հաւաքածոներու մէջ, ու երբ կը կարդանք զանոնք, իրենց անմեղունակ գրականութիւնը կը ժպտեցնէ մեզի։ Բայց անոնք գարնա–

նային պարթումի մը օրուան մը ծլումն են, նոր դրախտալեզուի մը թոթովումները, ապագային մատենագրութեան առաջին քայլը»(1)։

Ալիշան փանքը չմնաց։ Ան կեանք մտաւ յանձին Պէշիքթաշլեանի։ Պէշիքթաշլեան տեսակ մը կամուրջ հանդիսացաւ ընդմէջ Ալիշանի եւ գրական այն սերունդին որ պիտի հասուննար Պոլսոյ մէջ Պետրոս Դուրեանի հետ մէկտեղ։ Պէշիքթաշլեան ըլլայ իր քնարական էջերուն ըլլայ հայրենասիրական իր երգերուն մէջ հայ նոր քերթողութիւնը բարձունք կը հանէր։

Միայն Պէշիքթաշլեանը չէր որ Մխիթարեանները մեզ ընծայ տուին։ Բանաստեղծներու ամբողջ հոյլ մը պիտի հետեւէր անոր, եւ իր երգերով պիտի գար մեզի քիչ մը աւելի ուշ։ Բայց Պէշիքթաշլեանի հետ էր արդէն Սրապիոն Հեքիմեանը, հայ թատրոնի հիմնադիրներէն մին՝ որ քերթուած ալ կը գրէր։ Անոնց մեծ մասը կ'երեւայ 1857ին իր լոյս ընծայած ժողովածուին մէջ որ «Տաղք, քերթուածք եւ թատերգութիւնք» խորագիրը կը կրէր։

Այս շրջանին է որ կը յայտնուի նաեւ Մկրտիչ Խրիմեան։ Հայ յուզումներուն խառնուելէ առաջ Հայոց Հայրիկը պահ մը կը բարձրանայ Ողիմպոս։ Բալլատունին կախարդած է զինք, ու ազդուած անկէ «Հրաւիրակ Արարատեան»ը լոյս կ'ընծայէ 1850ին, եւ տարի մը յետոյ ալ «Հրաւիրակ Երկրին Աւետեաց»։

* * *

Դեռ փոխ է սակայն Պոլսոյ հայ արձակը։ Հազիւ քանի մը անուն ան կը յանձնէ գրականութեան։ Այդ անուններն են Յովհաննէս Հիսարեան, Արմենակ Հայկունի, բայց մանաւանդ Խաչատուր Միսաքեան եւ Ստեփան Ոսկան, չորսն ալ դեր խաղացած են նաեւ այլապէս հայ կեանքի մէջ։ Եւ ուշագրաւ է որ չորսն ալ վէպ եւս փորձած են, հայ վէպին առաջին խարխափումները։ Հիսարեան «Խոսրով եւ Մաքրուհի»ն կը հրատարակէ 1851ին, Ստեփան Ոսկան, քիչ մը աւելի ուշ, 1859ին, «Հայ Դիւցազնուհի»ն, Միսաքեան 1860ին կը գրէ «Սոփիա»ն, որ յետ-մահու միայն լոյս կը տեսնէ,— Զօպանեանի «Անահիտ»ին մէջ 1904ին,— իսկ Հայկունի Իզմիրի մէջ կը տպէ 1861ին իր «Էլիզա»ն։

Մարդիկ կը զգան որ պէտք է լուսամուտ բանալ հայ մտքին։ Աշխարհ, դուրսը, խռովքի մէջ է եւ աւեկոծութեան։ Տեսութիւնները զիրար կը հալածեն, ու գրական դպրոցները զիրար կը ծզեն եւեւ։ Վիպապաշտ դպրոցը արդէն կը տիրէ գրականութեանց, ու

---

(1) «Գեղունի», 1902 Յունիս, էջ 42։

կը պատմէ դարուն ռոմանթիք հողին։ Բայց շատ տժգոյն է դեռ անոր արձագանգը հայ աշխարհէն ներս։ Պէտք է դեռ տասնամեակ մը անցնի որպէսզի Հիւկօն ու Տիւման հայանան, ու գրգիռ դառնան մեր գրողներուն ալ։

Հայ արձակը իր այս վտիտ հունձքով ալ խոստում մըն էր սակայն։ Եւ եթէ Հիսարեան եւ Հայկունի միշտ ալ խոստում մնացին — մէկը երկար ապրելով եւ միւսը աչքերը փակելով կանուխ — Միսաքեան եւ Ոսկան արդէն էջեր կը թողուն։ Արեւմտահայ գրականութիւնը բոլորովին ալ չ'ամչնար երբոր կը թղթատէ Միսաքեանի «Եպիմէնիտէս ի Վոսբոր»ը (1855), «Ժմիտք Դեմոկրիտեաց» (1855), «Տխրութիւնք եւ սփոփանք հայրենասիրի» (1860)։ Իսկ Ոսկան չքեղ էջեր շատ ունի նոյն իսկ իր հրապարակագրութեան մէջ։

Մեր նոր գրականութեան սոյն զոյգ ռահվիրաներուն պիտի միանար շուտով Գրիգոր Օտեան ալ։

17.

ԱՌԱՋԻՆ ԴԱՍԱԳԻՐՔԵՐԸ

Դժուար էր աշխարհաբարը տանիլ իր վերջնական յաղթանակին, եթէ ան չտիրանար հայ դպրոցներուն, անոնցմէ տարածուելու համար դէպի տուները, դէպի այլազան մարզերը ղուրսի կեանքին։

Բայց տիրանալու համար դպրոցներուն՝ դասագիրքեր անհրաժեշտ էին նախ։ Մարդոց պակսեցաւ սակայն յանդգնութիւնը դասագիրքեր յօրինելու՝ քանի դեռ աշխարհաբարը չէր գտած իր վերջնական դիմագծութիւնը։

Այդ մարզին մէջ եւս Մխիթարեանք առին առաջին քայլերը։ Եթէ Հ. Ղուկաս Ինճիճեան իր տարբեր երկերով ռահվիրան հանդիսացաւ աշխարհաբարին՝ անոր անդրանիկ խարխափումներուն մէջ, Հ. Մինաս Բժշկեանի կը պարտինք դպրոցներէն ներս ալ թափանցելու մտահոգութիւնը։ Իր «Վարժութիւն մանկանց»ը, լոյս տեսած 1824ին, աշխարհաբար լեզուով յօրինուած առաջին դասագիրքերէն մէկն հանդիսացաւ, եւ իր յաջորդական տպագրութիւնն ունեցաւ 1831ին, 1848ին, 1860ին, 1865ին, 1869ին, 1873ին, 1881ին եւ 1888ին։

Վենետիկէն տարի մը յետոյ, 1825ին, այբբենարաններ կը սկսէր տպել Վիեննան ալ,— «Սկիզբն ընթերցանութեան հայկական տառից կամ նոր, զուարճալի եւ դիւրին Այբբենարան եւ հեգերէն, յերիւրեալ յաշխարհիկ լեզու առ հեշտեաւ մարզութիւն մանկանց տղայոց»,— այբբենարան որ իր յետագայ տպագրութիւնները եւս պի–

տի ունենար 1830ին, 1845ին, եւայլն։

Եթէ աշխարհաբարի չարժման առաջին թափի օրերուն Պոլիսը հետամուտ եղաւ աշխարհաբար հայերէնով լոյս ընծայել հանրային զարգացման յատուկ դիրքերու պատկառելի թիւ մը՝ նուազ ճիգ թափեց սակայն՝ աշխարհաբարի ուսուցման յատուկ դասագրքերու հրատարակութեան համար։

Պոլսոյ մէջ լոյս տեսած առաջին դասագիրքերէն մէկը Նիկողայոս Զօրայեանի «վարժուքիւն Ընթերցանուքեան»ը կ'ըլլայ, լոյս տեսած 1851ին, «ի պէտս դպրոցաց», ճիշդ այն տարին երբ Իզմիր կը տպէր իր «Այբբենարան եւ հեգարան»ը։

Յաջորդ տարին, 1852ին, Պոլսոյ մէջ կը տպուի «ի պէտս Անդրիանուպոլսոյ ծաղկոցաց», «Բառտետրակ կամ ժողովածու», որ կը պարունակէ «հայերէն պիտանի բառեր տաճկերէն թարգմանութեամբ» եւ ուր չահեկան է դտնել, օրինակ, ցուցակը դերանուններու, այնպէս ինչպէս որդեգրած էր զանոնք այն օրերու աշխարհաբարը։—

Այսպէս՝

Անձնական դերանուններ

ես	*քեզմով*	*դիրենք*
իմ, իմին	*դուք*	*իրենցմէ*
ինծի	*ձեր*	*իրենցմով*
դիս	*ձեզ, ձեզի*	*այն, ան*
ինծմէն	*դձեզ, ձեզ*	*անոր*
ինծմով	*ձեզմէ*	*անոր*
մեք	*ձեզմով*	*դանիկայ*
մեզ, մեզի	*ինքը*	*անկէց*
դմեզ, մեզ	*իւր, իրեն*	*անով*
մեզմէ	*իրեն*	*անոնք*
մեզմով	*դինքը*	*անոնց*
դու	*իրմէն*	*անոնց*
քու, քուկին	*իրմով*	*դանոնք*
քեզ, քեզի	*իրենք*	*անոնցմէ*
դքեզ, քեզ	*իրենց*	*անոնցմով*
քեզմէ	*իրենց*	

Ցուցական դերանուններ

այս, սա	*ասիկա*	*ասոնք*
ասոր	*ասկէց*	*ասոնց*
ասոր	*ասով*	*ասոնց*

զատնք	ատոր	ատոնց
ատոնցմէ	ատիկայ	ատոնց
ատոնցմով	ատկէց	զատոնք
դա, այդ	ատով	ատոնցմէ
ատոր	ատոնք	ատոնցմով

Յարաբերական դերանուն

որ, որն որ
որուն որ
որուն որ
զորն որ
որմէ, ուսկէց
որով
որոնք
որոնց
որոնց
զորոնք
որոնցմէ
որոնցմով(1)

1856ին Գրիգոր Դերճակեան Պոլսոյ մէջ կը տպէ աշխարհաբար ուրիշ դասագիրք մը, «Հրահանգ մանկանց»ը։

Ցետոյ դարձեալ օգնութեան կու գան ամերիկեան միսիոնարները, եւ լոյս կ'ընծայեն «Առաջին դասագիրք մանկանց»ը, որ մէկ քանի հրատարակութիւններ կ'ունենայ։

1858ին Պոլիս տպուած ուրիշ ընթերցարան մը ունինք,— «Ընթերցարան մանկանց, որ է հաւաքումն օգտակար նկարագրութիւններու, զուարճալի պատմութիւններու, պիտանի խրատներու, բարոյական առածներու եւ երգերու։ Հասարակ ընթերցման վարժութեան համար յատկապէս չինուած»։

Չենք կրնար չյիշատակել այստեղ »Դասարան Հայկազն Մանկանց»ը եւս, զոր 1860ին Փարիզ հրատարակեց Ճանիկ Արամեան, ինը մասի բաժնուած, որուն «առաջին եւ երկրորդ մասերը քերականն եւ հեգելու բառեր կը պարունակեն, միւս մասերը համառօտիւ

(1) «Բառտետրակ կամ ժողովածու», հայերէն պիտանի բառեր տանկերէն թարգմանութեամբ, ի պէտս Անդրիանուպոլսոյ ծաղկոցաց, կ. Պոլիս 1852, էջ 64–65։

կը խօսին սրբազան, ազգային եւ այլ զանազան ազգաց պատմութեանց վրայօք, նմանապէս երկրագործութեան, թուաբանութեան եւ երաժշտութեան վերաբերեալ սկզբնական համառօտ ծանօթութիւններ կու տան, որ ամենակարեւոր դիտելիքներ են մանկանց համար»(1):

Հայերէն դասագիրքերու հարցը ամէնէն հիմնական մտահոգութիւններէն մէկը պիտի կազմէր Պոլսոյ ազգային իշխանութեանց, երբ 1860էն յետոյ Պոլիս իր Ուսումնական Մարհուրդը եւս կ'ունենար Ազգ. Կեդր. Վարչութեան կողքին:

Պոլսոյ Ուսումնական Մարհուրդը Ազգ. Կեդր. Վարչութեան ներկայացուցած իր առաջին երկամեայ տեղեկագրին մէջ՝ գլուխ մը կը յատկացնէ նաեւ դասագրքերու խնդրին, «Ցնօրէնութիւնք դասագրոց նկատմամբ»(1), եւ կ'ըսէ.

«Դպրոցական օրինաւոր դասագրքերու պիտոյքը ոչ ոք կրնայ ուրանալ. Ուսումնական Մարհուրդը որչափ ժամանակ կրցաւ ունենալ, ջանաց այս մեծ պիտոյքը մասամբ իմիք լրացնել: Դասագրքի միօրինակութեան սկզբունքը Ուսումնական Մարհուրդը իր առաջին նիստերուն մէջ մերժեց, եւ միջոց ու յարմարութիւն ուզեց թողուլ, որպէսզի իւրաքանչիւր ոք իր ձեռնհասութեան չափով այս ասպարէզին մէջ մրցի: Ամէն մէկ ուսման մէկ եւ աւելի դասագրքեր ունենալ ոչ թէ դպրոցական յառաջդիմութեան կը վնասէ, այլ ընդհակառակը օրինաւոր դասագրքերու թիւը կ'աւելցնէ, ուսմունքները աւելի դիւրուսոյց եղանակ մը կը ստանան, եւ թերեւս դնոց չափաւորութիւններ մանելով աւելի դիւրութիւններ կ'ըլլան: Մխայն թէ պէտք է այս դասագրքերը միօրինակ հիման մը վրայ ըլլան, որ է ուսմանց ցուցակը, եւ Ուսումնական Մարհրդէն ալ վաւերացած»:

Ուսումնական Մարհուրդը այս առթիւ կը հաղորդէ թէ ձեռնարկած ըլլալով դասագրքի պատրաստութեան, արդէն պատրաստ ունի.—

Քերական
Ընթերցանութիւն
Քերականութիւն (տպագրութեան տրուած)
Ազգային Պատմութիւն
Սրբազան Պատմութիւն
Աչխարհագրութիւն համառօտ (հրատարակուած)
Աչխարհագրութիւն քաղաքական, բնական, ուսումնական

---

(1) «Արշալոյս Արարատեան», 1860, թիւ 635:

(1) «Տեղեկագիր Ազգային Ուսումնական Մարհրդոյ առ Քաղաքական Ժողով Կեդրոնական Վարչութեան», Կ. Պոլիս, 1865, էջ 69:

Թուաբանութիւն համա.
Տրամաբանութիւն համառօտ
Բնագիտութիւն համառօտ
Համառօտ եւ Միջակ Քրիստոնէական վարդապետութիւններ
Գեղեցկախօսութիւն մը պատրաստութեան յանձնուած է
Հայերէն եւ Քիւրտերէն Աղգային եւ Սրբազան պատմութիւն-
ները, որոնց վրայ Խորհուրդս իր դիտողութիւններն ըրաւ,
եւ յանձնեց հեղինակին ըստ այնմ սրբագրելու, որպէսզի
յետոյ վաւերանայ
Տաճկերէն Քերական մ'ալ Քաղաքական Ժողովէն Խորհրդոյս
հատուածը յանձնուած ըլլալով, ընդունուեցաւ:

18.

ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՌԱՀՎԻՐԱՆԵՐԸ

Ցառաջագահ այն սերունդին մէջ՝ որուն վրայ այս արդ ակնարկը նետեցինք, եղան անչուշտ նաեւ ուրիշներ, որոնցմէ ոմանց դեռ պիտի հանդիպինք մեր սոյն նիւթի ընթացքին: Անոնցմէ ոմանք, օրինակ, մաս առին նաեւ հայ դրականութեան առաջին խարխափումներուն մէջ, ինչպէս ուրիշներ դեր պիտի կատարէին հայ կեանքի տարբեր մարզերուն վրայ:

Աշխարհաբարի ծաղկման առաջին օրերուն իսկ՝ յայտնուեցան չատ մը դրողներ որոնք աշխարհաբարը իրենց արտայայտութեան լեզուն դարձուցին, բայց ի վիճակի չեղան իրենց կնիքը դնելու իրենց ժամանակին վրայ: Որպէսզի աշխարհաբարը առաջին օրէն ինքզինք պարտադրէր՝ ան պէտք է կիրարկուած ըլլար դրական այնպիսի երկերու մէջ որոնք թուական բանային: Մխիթարեան պիտի ըլլար Տանթէ մը երեւակայել Պոլսոյ մէջ, բայց ան Մաշտոց Աբովեան մը եւս չունեցաւ: Եթէ Ֆիէրլինցայի բարբառը առաջին վայրկեանէն յաղթանակեր էր Տանթէի շնորհիւ, «Վէրք Հայաստանի»ն դժուարութիւն չքաշեց ճամբայ բանալու համար Երեւանի բարբառին:

Պոլիս այդպիսի բախտ չունեցաւ: Զյայտնուեցաւ այնտեղ այնպիսի դէմք մը որ իր տաղանդին ուժով սերունդի մը առհվիրան դառնար: Ան դեռ պիտի սպասէր որ կեանքը ինքը ստեղծէ այդ նոր սերունդը:

Եւ սակայն արեւմտահայ հորիզոնի վրայ ալ երեւցան մարդիկ՝ որոնք տաղանդ ունեցան, եւ մեղքը բոլորովին ալ իրենցը չէ եթէ պայմանները թոյլ չտուին որպէսզի առաջին օրէն առհվիրայ դառնան անոնք, եւ պարտադրեն աշխարհաբարը որով սկսեր էին գրել:

Սահեան Ոսկան, Խաչատուր Միսաքեան, Գրիգոր Օտեան նման դէմքեր էին, օրինակ, բայց անոնց համբաւը այնքան զօրաւոր չեղաւ որպէսզի սերունդ մը առաջնորդէին։ Եւ սակայն նոյն այդ երեքն էին որ արեւմտահայ գրականութիւնը ճամբայ հանեցին, անոր առաջին երեք սիւները հանդիսանալով։

ՍՏԵՓԱՆ ՈՍԿԱՆ (1825–1901).— Ծնած եւ նախնական կրթութիւնը ստացած Իզմիր, պահ մը ուսուցչութեամբ կը պարապի հոն ու 1846ին կ'անցնի Փարիզ, ուր 1850ին կ'աւարտէ Սորպոնը, միեւնոյն ատեն խառնուելով նոյն օրերու յեղափոխական յորձանքին։ Պահ մը Պոլիս եւ Իզմիր դեգերելէ ու կաթոլիկութեան դէմ երկու տետրակներ լոյս ընծայելէ յետոյ, Փարիզ կը վերադառնայ կրկին, եւ կը նուիրուի հրապարակագրութեան, հրատարակելով «Արեւելք»ը նախ (1855–1856), յետոյ «Արեւմուտք»ը (1859), ռահվիրայ հանդիսանալով նոր գաղափարներու եւ անխնայ հարուածելով հայ ժողովուրդի յետադիմական ուժերը։ Կ'անցնի յետոյ Իտալիա, Թուրինոյի մէջ կը խմբագրէ «Իթալի» թերթը, Գավուռէն կը հրաւիրուի իբրեւ ուսուցիչ անոր տղոց, ու իտալացի պետական մարդուն մահէն յետոյ դարձեալ կ'անցնի Փարիզ եւ 1864ին կը վերահրատարակէ «Արեւմուտք»ը։ 1866ին է որ կը դառնայ Իզմիր ստանձնելով Մեսրոպեան վարժարանի տնօրէնութիւնը։ Տեղական վէճեր կը դառնացնեն զինքը ու կը քաշուի հայ կեանքէն, կը հիմնէ «Լա Ռէֆօրմ» ֆրանսերէն թերթը զոր կը խմբագրէ ամբողջ 34 տարի, 1867էն մինչեւ իր մահը։ Կը մեռնի Թշուառ, բայց փառաւոր կը թաղուի։

«Ոսկան հայ հրապարակագրութեան հիմնադիրն է, կը գրէ Զօպանեան, ֆրանսական քաղաքակրթութեան ամէնէն աղնիւ տարրերովը կազմուած մաքուր եւ ուժեղ միտք մը, որ միացած՝ չիտակ, աննկուն ու յստակ նկարագրի մը, Եւրոպայի ազատական պայքարին մասնակցելէ յետոյ 48ի Ֆրանսական Յեղափոխութեան մէջ, այդ պայքարն առաջին անգամ մտցնողը եղաւ հայութեան խաւարչին չրջանակէն ներս»(1)։

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՄԻՍԱՔԵԱՆ (1815–1891).— Ծնած էր Պոլիս, եւ ինքնաշխատութեամբ կարկառուն դէմք հանդիսացած իր ժամանակակիցներուն մէջ։ Հայկաբանութեան ուսուցիչ է նախ, 1838–1840 տարիներուն, Սկիւտարի նորաբաց ճեմարանին մէջ։ Ցետոյ դասեր կը ստանձնէ մասնաւորներու տուները, կը պարապի բանասիրու-

(1) «Անահիտ», 1903, էջ 86։

թեամբ, իսկ 1848ին Փարիզ կը մեկնի՝ իբրեւ հսկող ուսանելու զա-
ցած հայ պատանիներու: Երբ 1852ին Պոլսոյ մէջ կը հիմնուի «Մա-
սիս»ը՝ Մխաքեան Փարիզէն կ'աշխատակցի անոր: Հաղիւ 1871ին
կը դառնայ Պոլիս, արդէն ճերմկած եւ հայերէնի ու ֆրանսերէնի
դասեր կը ստանձնէ թաղային վարժարաններու մէջ: 1885էն ասդին
մեկուսացած կ'ապրի՝ նորերուն դէմ քէն ըրած եւ ամփոփուած ինքն
իր մէջ:

Մխաքեանէն մնացած երեք ղլխաւոր գործերն են «Եպիմէնդոս ի Վոսփոր», «Տճնուքիւճճ հայրենասիրի» եւ «Կուրաց դաստիարա-
կութիւն»:

Ըստ Զօպանեանի՝ Խաչատուր Մխաքեան հրապարակագրէ ա-
ւելին է. գրական եւ իմաստասիրական խոր զարգացմամբ հզօր
«գրագէտ» մըն է,— թերեւս ամէնէն հզօրը գոր արեւմտեան Հա-
յերն արտադրած ըլլան: ...Ժամանակակից գրական, կրօնական,
քաղաքական, իմաստասիրական, ընկերական, մանկավարժական
բոլոր հարցերուն վրայ իր աղնիւ ու լուրջ մտքին դատաստանը
յայտնած է՝ անզուգականօրէն ներդաշնակ, ամուր ու ճոխ արձա-
կով մը»(1):

Հրանտ Ասատուր, նամակի մը մէջ գոր 1922 Մայիս 2ին ուղղեր
էր հին գրչեղբօր մը՝ Տիգրան Կամսարականին, սա տողերը ունի
Մխաքեանի մասին.

«... Գալով Մխաքեանի աշխարհաբարին մասին գրածիդ, վեր-
ջերս կրցայ աչքէ անցընել բոլոր ինչ որ Մխաքեան հրատարակած է
1848էն 1872, եւ տպաւորուած եմ այն եղաւ թէ Մխաքեան իրա-
ւամբ կրնայ գրաւել, Ստափան Ոսկանէ ետքը, դեղապաշտ գրագէ-
տի երկրորդ աթոռը մեր գրականութեան մէջ, ժամանակագրական
կարգով: Ինք աւելի ճոխ լեզու մը ունի քան Ոսկան, բայց նուազ մե-
թոտաւոր: Աչխարհաբարը կը գրէ շատ պարզ երբ կամի, բայց յա-
ճախ կ'ուզէ ցոյց տալ իր գրաբարի համառօտիւնն ալ, եւ այսպէս,
հակառակ իր ճշմարիտ գրագէտի խառնուածքին, երբեմն չի յաջո-
ղիր: Մութ են իր նախադասութիւնները, երբեմն հանելուկներ երե-
ւալու չափ մութ: Իր քերականութիւնը շատ որոշ կանոններու վրայ
հիմնուած չէ: Ականջը վկը գրէ. հետեւելով Վենետիկի աչխարհա-
բար գրողներուն, եւ քիչ մըն ալ [պատուելի Գրիգոր] Փէշտիմալ-
ճեանին եւ այն առենուան Պոլսոյ մէջ աչխարհաբար գրողներուն:
Բայց իր գրագէտի բնազդէն վարուած, անոնց ամէնէն ալ վեր կը
սաւառնի, ինչպէս ըսի, իր առենը միայն Ոսկանն է որ կը դեր-
դանցէ դայն չնորհիւ իր յատակութեան, եւ եւրոպական մտքի յըս-

(1) «Անահիտ», 1903, էջ 85:

տակ պայծառ պարբերութիւններուն, զոր դիտցած է ճուլել իր կանոնաւոր աշխարհաբարով»(1):

ԳՐԻԳՈՐ ՕՏԵԱՆ (1834–1886) մէկն էր գրական այդ երրորդութենէն, ինչպէս Նահապետ Ռուսինեանի եւ Սերվիչէնի հետ մէկտեղ պիտի կազմէր ուրիշ երրորդութիւն մը, Ազգային Սահմանադրութեան հիմնադիր երբեակը: Օտեան ճշմարիտ ռահվիրայ մը եղաւ իր պատկանած սերունդին համար, եւ անոր պիտի հանդիպինք բազմաթիւ մարզերու վրայ: Բայց ան ճշմարիտ դրագէտ մնը էր մխիթարեան առեն, եւ թէեւ դրական որոշ երկ մը չի թողուր ետին, այնուամենայնիւ դրական իսկական գոհարներ ունի լրագրական իր յօդուածներուն, իր ճամբու նօթերուն, իր նամակներուն մէջ, որոնք հոգածու ձեռքի մը կը սպասեն հայ դրական մեծ դէմքերու շարքին պատուոյ տեղ մը ապահովելու համար նաեւ իրեն եւ յաջորդ սերունդներուն ձգելու լեզուի եւ ոճի վարպետ մը, որ սապէս լեզուով մը կը գրէր 1857ին, երբ դեռ նոր քալել սկսած էր աշխարհաբարը.

«Գեղեցիկն ու բարին պէտք է ըլլան միշտ նպատակ վիպասանին, եւ ապեղն ու չարը միշտ իբրեւ միջոց գործածուին՝ աւելի դուրս ցայտեցնելու համար առջինին գերազանցութիւնը: Այսու ամենայնիւ՝ թէեւ այն կոյր մոլեռանդներէն չենք որ մէկ բառի, մէկ հատուածի համար ամբողջ գործ մը կը դատապարտեն, սակայն ի բնէ ի կրթութենէ միշտ կը ցանկանք որ, թէ զուարճութեան համար ըլլայ եւ թէ վարժութեան համար, մարդ միշտ իր ընթերցմանը մէջէն բարեպաշտ եւս դուրս ելնի քան զառաջինն...

... Մեր կարծիքով՝ վիպասանութիւն մը որ բարոյական պարտուպատշաճ մեծարանքը կը պահայ, վիպասանութիւն մը որ մոլութեան բաղին կը կանգնէ եւ խենէշանքն ու ցոփութիւնը կը խնկարկէ, անարժան է կարդացվելու եւ անկարո՛ղ ընթերցողին չահը դրդռելու. ի՞նչ կարեկցութիւն կրնայ ըլլալ, ի՞նչպէս մարդուս սիրտը կրնայ եփել երբ տեսնէ երկու սիրահարներ ցած կիրքերու գերի եղած, իրենց սէրը միշտ փոխանակելով՝ ստակի հետ, գեղեցկութեան հետ, աստիճանի հետ: Վիպասանութիւն մը՝ որուն մէջ սիրահարութիւնը այս տեսակ պատմուած է, մոլութեանց ու տըւիանաց տեսարան մը կը բանայ. այս տեսակ սիրահարութիւնը կը նըւաստացնէ ըզմարդ»(1):

---

(1) «Անահիտ», 1931 Յունուար–Ապրիլ, էջ 113:

(1) «Մասիս», 1885 Յունուար 26:

19·

ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԿԸ ՃԵՂՔՈՒԻ ԵՐԿՈՒՔԻ

Երբոր երկուքի ճեղքուեցաւ Հայոց Աշխարհը՝ իր հետ երկուքի բաժներ էր հայ ժողովուրդը եւս, առանց հաշուելու դեռ պարսկահայութիւնը ուր կը չարունակէր հոծ զանգուած մը մնալ իր ուրոյն կեանքով, եւ միւս հայ կորիղները աշխարհի քարտէսին վրայ։

Ըսինք, իր տեղին, թէ կեանքը ինչպէս երկու դլխաւոր բարբառ ստեղծեց հայ ժողովուրդի երկու հատուածներուն համար։ Ու հիմա ըսենք թէ երկու բարբառներն ալ դրական լեզու դարձան տակաւ։ Ծաղկելով տարբեր պայմաններու մէջ եւ տարբեր ազդեցութեանց տակ, ու մշակուելով դէքերու եւ պարբերականներու մէջ, անոնք իրենց սեփական քերականութիւնն ստեղծեցին, ու հետզհետէ աւելի եւս հեռացան իրարմէ։ Ու միւս կողմէ սոյն ղոյդ դրական լեզուներու չուրջ երկու տարբեր դրականութիւն զարդացաւ։

Արտասովոր երեւոյթ էր անշուշտ հայ ժողովուրդի ծոցին մէջ դոյացած այս ճեղքը, երբ մանաւանդ ան տեղի կ'ունենար չսպասուած պահու մը, այսինքն պահու մը ուր հազիւ սկսեր էր կազմուիլ մեր նոր դրականութիւնը։

«Ռուսահայոց դրականութեան» նուիրուած իր երկասիրութեան մէջ, խօսելով երկու տարբեր դրականութեանց ստեղծման մասին, միեւնոյն ժողովուրդի ծոցէն ներս, Լէօ կը դրէր 1903ին·

«Կէս դար առաջ դեռ տիրապետող, դեռ ընդհանուր էր Հայոց դրաբար դրականութիւնը· նա մի էր աշխարհի բոլոր կողմերում ցրուած Հայերի համար։ Կէս դար առաջ նոր միայն կազմակերպուում էր մեր աշխարհիկ դրականութիւնը· նրա լեզուն Կ· Պոլսի բարբառի վրայ հիմնուած աշխարհաբարն էր։ Եւ թուում էր թէ նա պիտի բռնէ դրաբարի տեղը, թուում էր թէ նոր դրականութիւնը այդ լեզուով պիտի հանդէս դայ բոլոր տեղերի հայութեան մէջ։

«Ճանկարծ տեղի է ունենում բաժանում· աշխարհագրական այս գիծը որ կազմում է երկու մեծ պետութիւնների — Թիւրքիայի եւ Ռուսաստանի սահմանագլուխը, դառնում է մի մեծ անջրպետ· Ռուսաստանում ապրող հայութիւնը իր համար լեզու է ստեղծում, նոր, ինքնուրոյն դրականութիւն է ստեղծում։

«Մեր պատմութիւնը չատ քիչ ունի այնպիսի խոչոր երեւոյթ, որպիսին է այս բաժանումը։ Ամբողջ տասներեքդարկէս դար, սկսած այն ժամանակից, երբ Ս· Մեսրոպը դտաւ Հայոց դրերը եւ սկիզբ դրեց ազգային դրականութեան, մենք, Հայերս, մի եւ անբաժան էինք դրական տեսակէտից։ Քաղաքական հանդամանքները այդ դարերի ընթացքում չատ անդամ են զանազան դիրքեր ստեղծել մեր

հայրենիքի մէջ· բայց դիւրքերի զանազանութիւնը դրականութեան խիստ զանազանութիւն չէ առաջացրել»(1):

Լէօ կ'ըսէ յետոյ թէ նոյնիսկ այն օրերուն երբ Հայաստան բաժնուած էր Բիւզանդիոնի եւ Պարսկաստանի միջեւ, երբ, Բագրատունեաց շրջանին, երկրէն դուրս էր հայ ժողովուրդի մեծ մասը, երբ՝ Ռուբինեաց օրով՝ սոսկալի հայութիւն կ'ապրէր նոյնպէս Կիլիկիոյ սահմաններէն դուրս, երկու տարբեր դրականութիւններ չստեղծուեցան, եւ միայն «տառնիններորդ դարի երկրորդ կէսից իրողութիւն է դառնում որ հայութիւնը բաղկացած է երկու խոշոր հատուածներից, որոնք տարբերւում են իրարից ոչ միայն լեզուով, այլ եւ խառնուածքով, բնաւորութեամբ, մտածողութեան եղանակով»:

Այդ բաժանումը այնուամենայնիւ տեղի ունեցաւ, ու այդ՝ անկախ հայ ժողովուրդի կամքէն:

Ուշագրաւ է որ երկու դրականութիւններն ալ հասակ նետեցին հայ հողէն հեռու: Մէկը, արեւելահայը, Թիֆլիսն ունեցաւ իբրեն կեդրոն, թեւեր տարածելով նաեւ աւելի հեռուները ռուս պետութեան մէջ, ինչպէս Պաքու եւ Նոր Նախիջեւան, Մոսկուա եւ Բեթերսպուրկ եւ իբրեն հարկատու ընդելով նաեւ պարսկահայութիւնը: Միւսը, արեւմտահայ դրականութիւնը, Պոլիսը օրրան ունեցաւ, աջակից ունենալով իբրեն քոյր Զմիւռնիան, Մխիթարեանները եւ կայքեր հաստատելով տակաւ Փարիզի եւ հայ Սփիւռքի բազմաթիւ կեդրոններուն մէջ:

Եթէ արեւելահայ դրականութիւնը հասակ նետեց հայ հողին աւելի մօտիկ՝ աւիշ ծծելով անընդհատ անկէ, համեմատաբար աւելի անուժ էր աւիշը զոր արեւմտահայ դրականութիւնը կը ստանար իր զաւառներէն: Արեւելեան իր շրջանները, ինչպէս Վասպուրականը, Տարօնն ու Կարինը, կերպով մը խորթ էին իրեն, կարծես աչքերնին յառած սահմանէն անդին: Շատ աւելի ուշ էր որ զաւառը իր չունչը պիտի բերէր Պոլիս:

Ծլած այսպէս տարբեր կլիմայի տակ, եւ տնտեսական ու քաղաքական տարբեր պայմաններու մէջ՝ հայ ժողովուրդի երկու մեծ հատուածները պիտի ծաղկէին տարբեր բարքերու ազդեցութեան տակ, տարբեր նկարագրով եւ տարբեր հոգեբանութեամբ, եւ իրենց այս ուրոյն դիմագծութիւնը պիտի ցոլանար նաեւ իրենց մշակած դրականութեան մէջ:

Բայց դեռ աւելին կար:

Լէօ տարօրինակ կը գտնէ այն երեւոյթը որ «միեւնոյն ազգը,

---

(1) «Գեղունի», 1903, էջ 43:

միեւնոյն անցեալը, միեւնոյն դարաւոր ճակատագրի հարազատ զաւակը ներկայացնում է գրական երկու հակառակ ծայրեր»: Պէտք էր որ, կ՚ըսէ, «քաղաքականութեամբ բաժան բաժան եղած մի ազգութիւն դէթ գրականութեան միջոցով մի ամբողջութիւն կազմէր, մինչդեռ այսօր օտարացումը այդ երկու բաժինների մէջ այն կերպարանքն է ընդունել, որ, օրինակ, ռուսահայոց լեզուով գրուած մի գործ թարգմանում են թիւրքահայ լեզուով, որպէսզի նա մատչելի լինի թիւրքահայ ընթերցողին»:

Եւ այնուամենայնիւ Լէօ չ՚ընդունիր որ «դա մի անբնական, արհեստական, քմահաճ բաժանում է» եւ կը շարունակէ.

«Բաժանումը ունի իր խոր պատճառները, իր հաստատուն հիմերը: Բաժանումը անխուսափելի էր, քանի որ նրանից առաջ եկաւ կեանք: Նա տեղի ունեցաւ այն ժամանակ, երբ մեր գրականութիւնը, վերջապէս, դարձաւ բուն ժողովրդական, ազգային գրականութիւն: Մի եւ ընդհանուր էր նա, քանի հեռու էր ժողովրդից, քանի նա մի փոքրաթիւ դասակարգի, գլխաւորապէս եկեղեցականութեան սեփականութիւնն էր: Տասնիններորդ դարը ազգայնութիւնների, ռամկավարական սկզբունքների մրցութեան դարն էր: Մեծ շարժման ալիքները ողողեցին Եւրոպան. հասան եւ այն երկիրները, որոնք կամ Եւրոպա չէին կամ Եւրոպայից շատ էին յետ մնացել, բայց հասկացել էին որ եւրոպականութիւնը փրկութիւն է. կեանք եւ մահուան խնդիր է:

«Ժամանակը՝ խանդոտ, գործունեայ. մտաւոր խմորումը ամէն տեղ. նոր աշխարհայեցողութիւնը արթնեցրել է մարդկանց: Ամէն տեղ պարզուած է մի եւ նոյն դրօշակը — ժողովրդի, ամբոխի դատը: Ստրուկ է ամբոխը,— պէտք է ազատել նրան: Տգէտ է ամբոխը,— պէտք է կրթել նրան: Ամբոխը աղքատ է, դարաւոր անարդարութիւնը բարձել է նրա վրայ ամէն տեսակ հարստահարութիւնների բեռներ,— պէտք է նրան ցոյց տալ նիւթական բարեկեցութեան ճանապարհները: Ամէն ինչ ժողովրդի համար. դասակարգային արտօնութիւնները պէտք է ոչնչանան, որպէսզի առաջ գայ ազատ, գիտակից ժողովուրդը: Եւ եթէ կայ աշխարհի վրայ մի բարերար, որ այդպիսի հրաշալի մեծագործութիւններ պիտի իրականացնէ, դա ուրիշ ոչ ոք չէ, բայց միայն լուսաւորութիւնը:

«Եւ գրականութիւնը, գիտութիւնը մօտենում են ժողովրդին, նրա մէջ ապրելը, նրանից կենդանութեան նիւթեր քաղելը միակ արդարացի, միակ օրինաւոր նպատակ են համարւում: Ժողովուրդը իր հողի, իր միջավայրի, իր պատմական անցեալի, իր ցեղային առանձնայատկութիւնների արդիւնքն է, եւ ժողովրդականացող գրականութիւնը պիտի նոյն այդ ժողովուրդը լինի: Նա ազգայնանում է, աւելի եւ աւելի խիստ է ենթարկւում տեղային առանձնայատուկ

պայմաններին: Նա այլևս վերացականութիւն չէ, երկնքի թարգմանը չէ: ...[Երկրի վրայ] իւրաքանչիւր խորշ, իւրաքանչիւր լեռնային բարձրութիւն, հովիտ իր առանձնայատկութիւններն է մըտցընում, իր հզօր պայմաններն է օրէնք դարձնում, որին պէտք է հպատակի մարդը: Կեցութեան, բնաւորութեան, խառնուածքի որքա՜ն խայտաճամուկ բազմազանութիւն: Հողի, իրականութեան վրայ հիմնուած ժողովրդային դրականութիւնն էլ պիտի այսպէս կերպարանք ընդունէ:

«Ամէնից առաջ այս հանգամանքի մէջ պէտք է որոնել մեր դրական բաժանման իսկական պատճառները: Հայաստանի մէջ գաւառներն անգամ տարբերւում են իրարից աշխարհագրական դիրքով, ժողովրդական կեցութեան, լեզուի հանգամանքներով: Միաճոյլ ազգային բնաւորութիւն, խառնուած չկայ մեզանում եւ չէր էլ եղել: Դա մեր պատմութեան, մեր հողի մշակած օրէնքն է: Եւ երբ եկաւ ժողովրդական դրականութեան ժամանակը, այդ միջոցին պարզուեց, պատմական իրողութիւն դարձաւ, որ մենք երկու առանձին մեծ մասերի պիտի բաժանուենք,— արեւելեան եւ արեւմտեան հայութիւն»:

Բայց հոգեկան այս խրամատը իր տարբեր չարժառիթն ալ ունէր:

Մինչ հայ դրականութիւնը, արեւելեան իր հատուածին մօտ, դայեակ մը ունէր իր կողքին իր օրօրոցին մէջ իսկ,— ռուս միտքը, — բոլորովին տարբեր էր պարագան հայ դրականութեան արեւմտեան հատուածին համար: Ճիշդ է՝ ուրոյն միջավայրի մը մէջ կը զարգանար ան, չրջապատուած կեանքի ուրոյն պայմաններով եւ ուրոյն բարքերով՝ որոնք չէին կրնար չանդրադառնալ իր ստեղծագործութեանց վրայ եւս, բայց այդ միջավայրը չէր կրնար իր հոգեկան հորիզոնը լայնցնել: Ան տիպուած էր հեռուներէն հոգեկան պատուաստ մուրալ,— աչքերը հեռաւոր Արեւմուտքին յառել:

«Սակայն բաժանման պատճառը միայն աշխարհագրական դիրքը, ժողովրդի բնաւորութիւնը չէ, կը դրէ Լէօ: Հաւասար չափով զօրեղ է եւ ազգեցութեան, զրական դաստիարակութեան հարցը», կ'ըսէ Լէօ, եւ կը տարուի չեշտելու թէ «անպատրաստ, ինքնուրոյնութիւնից զուրկ», «փոքրիկ, անպաշտպան, ցիր ու ցան եղած», «սեփական անկախ չաւիղ» չունեցող ուրիշ ազգերու նման, օտարին ենթարկուելու բնաւորութիւնն ունի Հայը, որ ոչ միայն դիւրութեամբ կ'ընդունի օտարին զրոշմը, այլ կը կորանցնէ երբեմն իր լեզուն, ամէն կերպով կը չփոթուի իր չրջապատին հետ, պահպանելով լոկ, ան ալ ոչ միշտ, իր կրօնը:

«Այսպիսի յատկութիւններով օժտուած մի ազգի մտաւոր սեփականութիւնը բնական է որ պիտի կրէ օտարների խիստ ազդե-

ցութեան կնիքը։ Ռուսահայերի դրականութիւնը ռուսաց խիստ աղեցութեան տակ է առաջ եկել ... Միանգամայն ճիշդ է որ մեր արեւելեան դրականութիւնը իր ուղղութեամբ, իր ձգտումներով, արտայայտութեան ձեւերով ռուսաց դրականութեան մի փոքրիկ ղաւակն է»։

Լէօ կ'ընդգծէ ապա թէ հայ միտքը դեռ վաղուց օտար մտածման եւ լեզուին ազդեցութիւնն է կրեր, եւ ներկայիս ալ, ինչպէս արեւելահայերը ռուս դրականութեան ազդեցութեան տակ են՝ նոյնպէս ալ արեւմտահայը թուրք լեզուին եւ ֆրանսական մշակոյթին կնիքը կ'ընդունի անընդհատ։

Շատ ճիշդ կը նկատէ Լէօ սոյն երկու հակոտնեայ ազդեցութեանց պարագան, թէեւ կը խտացնէ դոյները ֆրանսական կնիքը չօշափած տալն արեւմտահայ դրականութեան վրայ։

«Թիւրքահայ նոր դրականութիւնը — ո՞ւմ համար է սա գաղտնիք — սկզբից եւեթ ֆրանսիական դրականութեան պատճէնն էր ձգտում դառնալ։ Հազիւ թէ մի ուրիշ օտար երկրում ֆրանսական դրականութեան հսկաները այնպիսի ջերմ պաշտամունքի առարկայ դարձած լինեն, ինչպէս թիւրքահայերի մէջ։ Ներկայումս էլ, ինչպէս տասնեակ տարիների ընթացքում, Կ. Պոլսի հայոց մամուլը կեւրակրում է իր ընթերցողներին ֆրանսիական փողոցային, խայտառակ վէպերի թարգմանութիւններով։ Սա արդէն պարզ ազդեցութիւն չէ, այլ մոլութիւն»։

Եւ Լէոյի եզրակացութիւնը կ'ըլլայ·

«Եւ այսպէս ահա, մեր դրականութեան երկու մեծ ճիւղերը կէս դարի ընթացքում զարգանում են առանձին առանձին, կրելով իրանց վրայ թէ՛ աշխարհագրական եւ ժողովրդական առանձնայատկութիւնների եւ թէ արտաքին որոշ ազդեցութիւնների կնիքը։ Այսօր դրանք երեւան են գալիս մեր առջեւ իբրեւ հետաքրքրական մեծութիւններ, հետաքրքրական դլխաւորապէս այն պատճառով, որ դրանք հակոտնեաներ են»։

Այսպէս է որ երկու տարրեր դրականութիւն մարմին առին միակ ժողովուրդի մը ծոցին մէջ, ի հեճուկս հասարակաց աւանդութիւններու՝ որոնք զարերու խորէն երկուքին ալ կու գային հասարապէս, եւ ի հեճուկս նաեւ հասարակաց ապագայի մը որ նոյն այդ աւանդութիւններէն կը բխէր եւ որուն կ'երթային զոյգ հատուածներն ալ։ Մէկ էր եղեր իրենց ճակատագիրը իրենց անցեալին մէջ, եւ մէկ ալ պիտի մնար նաեւ վաղը, որքան ալ մրրիկը բաժնած ըլլար հիմա դիրենք, եւ տարբեր հոգեբանութիւն պարտադրէր ամէն մէկուն։

Միակ կապը որ հայ ժողովուրդի զոյգ հատուածները կը միացրնէր դրական մարզի վրայ՝ հայրենասիրական վէպերն ու քերթ-

ուածներն էին: Ռաֆֆին ու Քամառ Քաթիպան, օրինակ, բովանդակ հայութեան էին՝ անկախ բարբառէն որով կը յօրինէին անոնք իրենց վէպերն ու քերթուածները:

Եւ պէտք է ըսել որ Պոլիս չատ աւելի լայն կը բանար իր հոգին ներչնչումներուն համար որոնք միւս հատուածէն կու գային իրեն:

20·

ՀԱՅՈՒՆ ԵՐԳ ՏԱԼՈՒ ՀԱՄԱՐ

Ճիշդ այն օրերուն երբ հայ զարթօնքի չարժման առաջին թափը յաջողութեամբ դլուխ հանած՝ վերջնական դրոհի կը պատրաստուէր Պոլսոյ սերունդը իր ձեռքն անցընելու համար ազդին բովանդակ ղեկը եւ իր ազդեցութիւնը տարածելու համար բոլոր մարդերու վրայ, հայ երաժշտութիւնը եւս անոր հիմնական մտահոգութիւններէն մէկը կազմեց:

Համբարձում Չերչեանի ցանած սերմերը կու տային արդէն իրենց պտուղը:

Արհեստով երաժիշտները չէին միայն որ հայ երգին զարկ տալու նախանձախնդրութեամբ ոգեւորուած էին, այլ անոնք իրենց կողքին ունեցան ամբողջ խումբ մը այն օրերու կարկառուն մտաւորականներէն:

*
* *

Արխտակէս Ծովհաննէսեան դլուխն է չարժման: Պահ մըն է ուր մարդիկ կը զգան թէ չի բաւեր մեղեդիներ դեղդեղել եկեղեցիներու մէջ, թէ անհրաժեշտ էր հորիզոն բանալ հայ երգին: Այդ մտահոգութեան արդիւնքն էր երաժշտական առաջին հայ պարբերականը՝ «Քնար Արեւելեան»: Զայն սկսան հրատարակել Արխ Ծովհաննէսեան եւ իր ձեռնասունը՝ Գաբրիէլ Երանեան, առաջինը միչտ կառչած արեւելեան երաժշտութեան դիրքերուն, Երանեան արդէն ձգտելով դէպի եւրոպականը: Արեւելքն ու Արեւմուտքը իրար հանդիպելու առաջին փորձը կ'ընէին:

Երեք տարի չանցած, այն է 1861ին Գաբրիէլ Երանեան, այս անդամ իր խոկ ձեռնասունին՝ Նիկողոս Թաչճեանի հետ մէկտեղ, պիտի հիմնէին նոր պարբերական մը, «Քնար Հայկական»ը, ուր պիտի տպէին ազդային երգեր եւրոպական նօթայով, որուն համուտ էին երկու երաժիշտներն ալ:

Իսկ 1862 Յունուարէն թերթին խմբագրութեան մաս կը կազմէր նաեւ ականաւոր այն երաժիշտը, որ այդ պահուն դեռ սկսնակ, չու-

տով պիտի հանդիսանար հայ ժողովուրդի եւ Արեւելքի ալ փառքերէն մէկը աշխարհի առջեւ՝ Տիգրան Չուխաճեան։

*
* *

Թափը թերթով կանգ չառաւ։ Անոր հրատարակիչները ուրիշ փորձ մը եւս ըրին։ Նախաձեռնութիւնն առանձնեցին երաժշտական դասախօսութեանց շարք մը սկսելու Պոլսոյ թաղերուն մէջ, զանգուածներուն մէջ եւս տարածելու համար հայ եւ եւրոպական երաժշտութեանց սկզբունքները։

«Խմբագիրները նոյն իսկ առաջին թիւով կը ծանուցանեն հասարակութեան թէ զանազան տեղեր ձրի դասախօսութիւններ հաստատած են, ինչպէս Սկիւտարի Ճեմարանին, Իճատիյէի, Միջագիւղի, Պէշիքթաշի, Բերայի, Խասգիւղի, Գարակէօմրիւկի, Սամաթիոյ, Եէնի Գաբուի վարժարաններուն մէջ Կիրակի օրերը, դասախօս ունենալով, երկու խմբագիրներէն զատ, Սիմոն Մինէճեան, Ռեթէոս Փափազեան, Եղիա Տնտեսեան, Ստեփան Գալֆայեան, Համբարձում Չերչեան, Պետրոս Մաղաքեան եւ Գաբրիէլ Խանճեան։ Ասոնք Կիրակի օրերը պիտի դասախօսէին «Քնար»ի բաժանորդներուն թէ՛ եւրոպական եւ թէ՛ հայ երաժշտութեան համառօտ սկզբունքները, զորս արդէն «Քնար»ի մէջ մաս մաս բացատրել սկսած էին երկու խմբագիրները եւ Համբարձում Չերչեան»(1)։

*
* *

Անհատական ճիգերու շրջանը չէր այլեւս։ Համախումբ աշխատանքի դարն էր, ու երաժշտութիւնը եւս բացառութիւն կազմել չէր կրնար։ Մինչեւ այն ատեն եկեղեցիներու կողքին կազմուած դպրաց դասերն էին եղեր առաւելապէս որ հաւաքական ոգեւորութիւն ստեղծեր էին։ Հայ երգը հիմա դուրս ելած եկեղեցիներու շրջափակէն՝ հաւաքական նոր ճիգերու կարիքը կը զգացնէր։ Հայ երաժշտական ընկերութիւն մը անհրաժեշտ կը դառնար։

Երաժշտական հայ անդրանիկ այդ ընկերութիւնը հիմնուեցաւ 1862ին, Գաբրիէլ Երանեանի եւ Տիգրան Չուխաճեանի նախաձեռնութեամբ, մէկ կողմէ սատարելու համար «Քնար Հայկական» հանդէսին կանոնաւոր հրատարակութեան, եւ միւս կողմէ «ազգային երգեր, թատերական նուագներ ու պարերգներ հրատարակելու, ըն-

(1) «Յիշատակարան», Ա., էջ 78։

տիր նուագածուներ յառաջ բերելու եւ երաժշտութեան ճաշակը առհասարակ բոլոր Հայոց մէջ ծաւալելու համար»(1)։

Թէ նման ընկերութեան մը ստեղծումը թերթի մը օժանդակելու փափաքէն աւելի խոր մտահոգութիւններէ կը բխէր, պարզ կ'երեւայ հիմնադիրներու իսկ ցանկէն։ Այդ ցանկին մէջ կը տեսնուին անունները այդ օրերու ամէնէն կարկառուն հայ մտաւորականներէն շատերուն՝ որոնցմէ էին Գրիգոր Աղաթօն, Գրիգոր Օտեան, Նահապետ Ռուսինեան, Սերովբէ Թագւորեան, եւ ասոնց կողքին անուններ ալ որոնք այդ պահուն պէտք է յայտնի դէմքեր եղած ըլլան, ինչպէս Գրիգոր Խուրտաճեան, Ճանիկ Պէյլիքճեան, Մարտիրոս Միհէնտիսեան, Յակոբ Քէօչէեան, Յակոբ Պուրունսուզեան, Յարութիւն Փափազեան, Յօհաննէս Կէլկէլեան, Յովակիմ Նէվրուզեան, Պօղոս Քէօչէեան եւ Փիլիպպոս Կէլկէլեան։ Եւ ինչ որ աւելի եւս ուշագրաւ է՝ ընկերութիւնը իր ծոցէն կազմած էր յանձնաժողով մը որուն պաշտօնը պիտի ըլլար հրատարակուելիք նիւթերու քննութիւնն ու ընտրութիւնը, եւ որուն մաս կը կազմէին ամէնէն հեղինակաւոր դէմքերը հայ մտաւոր ընտրանիին, ինչպէս Թորոս Նազարեան, Մատթէոս Մամուրեան, Մկրտիչ Պէշիքթաշլեան, Յակոբ Ոսկանեան, Սրապիոն Հեքիմեան եւ Ստեփան Փափազեան։

Գաբրիէլ Խանճեանի վաղաժամ մահը 1862 Հոկտ. 23ին՝ ընդհատեց մարդոց այս աղուոր թափը. «Քնար Հայկական» դադրեցաւ եւ թէեւ Նիկողոս Թաշճեան պահ մը վերահրատարակեց զայն, բայց դարձեալ երկար կեանք չունեցաւ ան։

21.
ՀԱՅ ԹԱՏՐՈՆԸ ԻՐ ԽԱՆՁԱՐՈՒՐԻՆ ՄԷՋ

Եւրոպա թատրոն ալ ցոյց տուաւ Հայուն։ Սերունդը որ կրթուելու գացեր էր այնտեղ՝ բազմաթիւ ուրիշ նորութեանց հետ բեմ ալ տեսեր էր։ Ան Պոլիս կը դառնար թատրոնի սէրը եւս սրտին մէջ։

Եւրոպան ինքն ալ իր թատրոնները կը ղրկէր Պոլիս։ Թանզիմաթը անոնց առջեւ բացեր էր երկրին դուռները։ Սուլթան Մեճիտ գացեր տեսեր էր Եւրոպան՝ կարծելով զայն հետը բերել ու կը քաջալերէր օտար խումբերը։

Եւ հուսկ ուրեմն Եւրոպան թատրոն հիմնեց ինքն ալ Պոլսոյ մէջ՝ որպէսզի իր խումբերը սեփական բեմ ունենան։

Պոլսոյ այդ պահը սապէս կը ներկայացնէ Սմբատ Դաւթեան.

«Մինչ մէկ կողմէ հայ ընտանիքներու եւ վարժարաններու ծո՛ցը

(1) «Մասիս», 1862, թիւ 534։

կը խմորուէր ապագայ թատրոնին գաղափարը, միւս կողմէ Պոլսոյ եւրոպական գաղութին ու դեսպանական շրջանակներուն մէջ ալ, ընտանեկան ներկայացումներ կը սարքուէին, Ֆրանսական խաղացանկէն առումներ եւ կատակերգութիւններ բեմ հանուելով արուեստասէրներու կողմէ եւ Թուրք մեծամեծներ ու պաշտօնատարներ ալ կը հրաւիրուէին: Այս ներկայացումները Բերայի բարձր ընկերութեանց եւ Թուրք ականաւորներու համար բերկրանքի առարկայ եղան մինչեւ այն օրը որ վենետիկցի մը, Ճիւսթինիանի անուն, առիթը յարմար սեպեց այս ներկայացումները ընտանեկան անձուկ շրջանակէն փոխադրելու հանրային մեծ թատերաբեմի մը վրայ: Այս նպատակով, Բերայի կեդրոնին մէջ իտալական ոճով շքեղ թատրոն մը կառուցանել տուաւ, որ է Ֆրանսական Թատրոնը: Հետըզհետէ հրաւիրուեցան Եւրոպայէն Ֆրանսացի թատերախումբեր, որոնք Եւրոպացի դեսպաններուն եւ Թուրք բարձր շրջանակներու կողմէ կը հովանաւորուէին ու կը քաջալերուէին»(1):

Եւ ահա, շուտով, երկրորդ թատրոն մը եւս պիտի ունենար Բերան:

«Այս առաջինին յաջորդեց երկրորդ մը, կը գրէ Սմբատ Դուլթեան, իտալական օպերայի յատկացուած գուսաներգական թատրոն մը զոր շինել տուաւ հալէպցի Նաում Էֆէնտի քաջալերուելով կայսերական նուէրներէն որ իրեն կը շնորհուէին: Նաումի թատրոնն ալ Ֆրանսականին նման իտալական ոճով, բայց անկէ աւելի ընդարձակ ու շքեղ կառուցուած էր դարձեալ Բերայի մէջ»:

Բերան հիմա կրնար արդէն պարծենալ: Եւրոպան իսկապէս իրեն եկած էր այցի, ու բերած էր նոր հրապոյր մը Վոսփորի ափերուն վրայ, թէեւ պարզ շպար մը միայն ըլլար ատ: Սուլթան Մեճիտ, որ Եւրոպան կապկել կ'ուզէր ինքն ալ, սիրով կու գար ներկայացում տեսնելու, եւ կը քաջալերէր Նաումն ու իր դերասանները:

«Օգոստափառ սուլթանը, կը գրէ Մասիս, անցեալ Կիրակի Նաումին թատրոնը իր ներկայութեամբը պատուելուն առթիւ, Նաումին 200 լիրա եւ թատրոնին տնօրէնութեան 800 լիրա շնորհեց: Օրիորդ Նաում ալ նորին վեհափառութեան թատրոն մտած ժամանակ, փունջ մը ծաղիկ ներկայացուց, որուն համար Ն. վեհափառութիւնը իրեն 50 լիրա շնորհեց»(2):

Աւելցնենք որ Սուլթանը Նաումին շնորհեց նաեւ մայրաքաղաքին մէջ թատրոն ունենալու մենաշնորհը, մենաշնորհ՝ որ խոչըն-

---

(1) «Ընդարձակ Տարեցոյց», 1932, էջ 84:

(2) «Մասիս», 1868, Մարտ 30:

դոռներէն մէկը պիտի ըլլար հայ թատրոնին իր առաջին քայլերուն մէջ։

Սմբատ Դաւթեան կը գրէ թէ «Ապտիւլ Մեճիտ Սուլթանը ամէն չաբաթ իր ներկայութեամբ կը պատուէր այս «զուսանական տաճարը», եւ մեծ հաճոյք կը զգար եւրոպական մեծ վարպետներու եւ բաժշտական գործերէն որոնք հոն կը ներկայացուէին։ Կամաց կամաց իր ճաշակն այնքան զարգացաւ ու եւրոպական հրաշակերտներու համար իր սէրն այնքան աւելցաւ որ Տօլմապահճէի կայսերական պալատին քովը մասնաւոր թատրոն մը կառուցանել տուաւ։ Պալեաններու այս ձեռակերտը օժտուեցաւ, չինուքեան, զարդարանքի, լուսաւորման եւ մեքենաւորման նորագոյն կատարելագործութիւններով, եւ յաճախ ֆրանսական թատրոնէն կամ Նաումի թատրոնէն տռամի կամ օպերայի խումբերէն մէկը կը հրաւիրուէր կայս. մասնաւոր բեմին վրայ խաղալու»։

Սուլթան Ազիզ, որ գահ բարձրացած էր 1861ին,— ճիշդ այն տարին երբ մարմին կ'առնէր Արեւելեան թատրոնը,— չարունակեց Սուլթան Մեճիտի աւանդութիւնները։ Եւրոպա տեսած ան եւս՝ պիտի քայլերէր իր կարգին՝ ուրիշ արուեստներու հետ՝ նաեւ թատրոնը։

«Կ. Պոլսոյ ներքին կեանքն ալ որ արդէն Սուլթան Ապտիւլ Մեճիտի օրով սկսած էր եւրոպական կերպարանք առնել, Ապտիւլ Ազիզի օրով եւ մանաւանդ անոր Եւրոպայէն դառնալէն վերջը, Բերայի կողմը բոլորովին արեւմտեան մայրաքաղաքաց ձեւն առաւ, յորս թագաւորք եւ իշխանք կը մասնակցին եւ կը խրախուսեն թատրոններ եւ զուարճութիւններ։ Ապտիւլ Ազիզ զանազան անգամներ գըտնըլեցաւ ժողովրդեան հետ Նաումի թատրոնը եւ ուրիշ զուարճութեանց տեղեր, անվախ եւ վստահ ամբոխին վրայ»(1)։

Հայը, այս պայմաններուն մէջ, չէր կրնար թատրոնի ճաշակը չառնել ինքն ալ։ Թատրոնը սկսաւ պահանջք մը դառնալ իրեն համար եւս, ու լեզու եւ գրականութիւն ստեղծելու իր փորձերուն հետ, ու թերեւս անոնցմէ ալ առաջ, իր թատրոնն ունենալու ձգտեցաւ ինքն ալ։ Յովհաննէս Գասպարեան, տասնամեակ մը առաջ, բացած էր ճամբան։ Նոր մարդոց կը մնար ընդլայնել բացուած այդ ուղին։

*
* *

1856ը արդէն ուշագրաւ թուական մըն է Պոլսոյ հայ թատրոնի

(1) Հ. Միհրաս վ. Նուրիխան, «Ժամանակակից Պատմութիւն», էջ 317։

պատմութեան համար: Այդ տարին է որ թատերական շարժումը մարմին կ'առնէ Պոլսոյ հայութեան ծոցէն ներս,— ճիշդ այն տարին, երբ, ինչպէս տեսանք ուրիշ գլուխի մը մէջ, երկիրը նոր ճիգ մը կ'ընէր վերանորոգուելու, այն ձախող քննութենէն յետոյ զոր անցուցեր էր 17 տարուան ընթացքին, այսինքն 1839ի Թանզիմաթէն ի վեր:

Երեք հայ թաղեր ձամբայ կ'ելլեն միեւնոյն տարիներուն: Այդ թաղերէն երկուքը՝ Օրթագիւղն ու Խասգիւղը՝ վաղուց է աչքառու կեդրոններ էին Պոլսոյ հայութեան համար: Ոչ միայն անոր համար որ այդ թաղերը կանուխ հայաշատ դարձած էին, այլ որովհետեւ, երկուքն ալ, թաղերն էին հայ ամիրաներուն եւ հետեւաբար անոնց փառքին:

Բերան նոր է որ կեդրոն կը դառնար Հայուն: Եւրոպական թաղ մը դարձած՝ ան իրեն սկսած էր քաշել հայ քաղքենին, որ կ'ուզէր այդ կերպով աւելի մօտը ըլլալ Եւրոպային: Ասկէ զատ՝ Բերան էր որ կ'ունենար, ինչպէս տեսանք, թատրոնի առաջին ներկայանալի շէնքերը Պոլսոյ մէջ:

Արդ այս երեք թաղերուն մէջ էր որ սկսաւ մարմին առնել Պոլսոյ հայ թատրոնը:

«Թաղային թատրոն» որակումը զոր մեր թատերագէտներէն ոմանք կու տան Պոլսոյ զանազան թաղերուն մէջ տրուող հայերէն առաջին ներկայացումներուն ակնարկելով՝ շատ ալ տեղին չէ: Նման որակում կարելի էր տալ այն պարագային միայն՝ երբ կեդրոնական թատրոն մը գոյութիւն ունենար գլխաւոր թաղի մը մէջ եւ երկրորդական թաղեր ալ իրենց ներկայացումներն ունենային: Մինչդեռ երեք այն թաղերը, Բերան, Խասգիւղն ու Օրթագիւղը՝ ուր հայ թատրոնը իր անդրանիկ մարզանքները կը կատարէր, հայութեան երեք տարբեր կեդրոններն էին Պոլսոյ մէջ, եւ ոչ թէ արուարձաններ:

Օրթագիւղ պիտի խլէր առաջնութեան դափնին, իսկ Մկրտիչ Պէշիկթաշլեան պիտի ըլլար առաջին հայ խումբին նախաձեռնողն ու մենատէրը: Իր շուրջն հաւաքած խումբ մը հայ երիտասարդներ, որոնք հայ կաթոլիկ ծնողքներու զաւակ էին բոլորն ալ, հայ կաթոլիկ եկեղեցւոյ կից Լուսաւորչեան վարժարանին սրահին մէջ 1856 տարուան վերջերուն ան բեմադրեց իտալացի թատերագիր Մեթասթազիոյի Թեմիստոկլէս ողբերգութիւնը՝ Հ. Եդուարդ Հիւրմիւզի գրաբար թարգմանութեամբ, եւ Հ. Պետրոս Մինասեանի Խոսրով Մեծ թատրերգութիւնը, նոյնպէս գրաբար: Որքան խանդավառութիւնը ջերմ էր եղած հայ բեմի մը ստեղծման առթիւ, նոյնքան ալ արագ եղաւ յուսախաբութիւնը. հասարակութիւնը համ չառաւ ոչ նիւթէն եւ ոչ ալ լեզուէն, որոնք հասարակէս խորթ էին իրեն:

Այնպէս որ Պէշիքթաշլեան Կոռնակն յօրինեց չուտով եւ բեմ հանեց 1856ի վերջերուն։ Անոր նիւթը կը խօսէր հայուն, եւ չարադրուած էր ժողովուրդին խօսած լեզուովը։

Պէշիքթաշլեան միշտ աշխարհաբարով թարգմանեց Սաւուղը (Ալֆիէռի), ինչպէս որ Մահ Կեսարուն (Վօլթէռ) եւ նոյն լեզուով պիտի յօրինէր իր հայրենասիրական յաջորդ թատերախաղերը որոնք Արշակ Երկրորդն ու Վարդան Մամիկոնեանն էին եւ որոնք ներկայացուեցան, մէկը միւսի ետեւէն, Օրթագիւղի հայ բեմին վրայ։

Օրթագիւղի հայ խումբը իր թաղին մէջ պարփակուած չմնաց սակայն։ 1859էն յետոյ ան ներկայացումներ սարքեց նաեւ Բերա, Նաումի թատրոնին բեմին վրայ։

Խասգիւղը երկրորդ թաղն եղաւ որ հայ լեզուն բեմ հանեց։ Նախաձեռնութիւնը Առաքել եւ Ստեփան Ալթուն-Տիւտիւ եղբայրներունն էր, որոնց նիւթապէս սատար էր եղեր ճէղայիրլի ամիրան կառուցանել տալով յատուկ չէնք։ Անոնք իրր դեկավար եւ դերասոյց ունէին համբաւաւոր այն մատուռականը որ բժիշկ Գարեգին Զաքրատճեանն էր, հեղինակը Վարդան Մամիկոնեան եւ Ազատն Արմաւրայ խորագրով թատերախաղերու եւ մէկը իր ժամանակի յառաջապահ սերունդէն, որ 1861ին պիտի փակէր աչքերը դեռ չատ երիտասարդ։ Առաջին ներկայացումը տեղի ունեցաւ 1859ի վերջերուն։

Թէ ի՛նչ էր ներկայացուած առաջին խաղը՝ մեր բանասէրները տարբեր անուններ կու տան. ոմանք, ինչպէս Սմբատ Դաւթեան եւ Շարաման, Անիծեալ Ընտանիքը կը կարծեն զայն, իսկ ըստ Վահան Զարդարեանի երուանդ Առաջին թատերախաղն է։ Բանասէրները տարակարծիք են նաեւ յաջորդ ներկայացումներուն մասին. ըստ ոմանց՝ միակ ներկայացում մը միայն տրուած է Խասգիւղի բեմին վրայ, իսկ ուրիշներ քանի մը ամիս տեւած կը կարծեն զայն եւ նոյն իսկ անոր վրայ բեմադրուած թատերախաղերու անուններ կը յիշեն։ Որքան ալ տեւած ըլլայ Խասգիւղի հայ թատրոնը՝ հիմէն փըլըցուած է սակայն ան։ Եւ ահա այստեղ եւս համակարծիք չեն մեր բանասէրները։ Սմբատ Դաւթեան կը պնդէ թէ զայն փլցնել տուած է Նաում որ թատրոնի մենաշնորհն ունէր Պոլսոյ մէջ եւ որ չփոթած էր Խասգիւղի հայ բեմին ստեղծած խանդավառութենէն։ Վահան Զարդարեան կը պրէ սակայն թէ ճէղայիրլեան չէին միւս հայ ամիրաններըն. անոնք ղէմ էին թատրոնի գաղափարին, եւ փլցնել տուին հետեւաբար Խասգիւղի թատրոնին չէնքը։

Շէնքեր կան սակայն որոնք չեն փլիր, եթէ նոյն իսկ քար քարի վրայ չթողուս։

Բերայինն էր հիմա կարգը սեփական բեմ ունենալու։ Նախաձեռնութիւնը վիճակեցաւ Սրապիոն Հէքիմեանի, Մխիթարեանց

նախկին սան՝ որ նոր Պոլիս էր եկեր հանրային կեանքի մէջ մխրճուելու համար ինքն ալ իր պարտականութիւնը պիտ: Բեմը ասիկա էր պինդ առաջին օրէն, եւ նոյն իսկ ձեռնարկեր էր թատերախաղեր ալ յօրինելու: Հապա ժամանակ Պոլիս՝ խումբ մը կազմեց ընդունակ սիրողներէ, որոնք հայերը էին առանց բացառութեան, եւ ներկայացումներու սկսաւ խիտն:

Պէտք է ընդգծել սակայն որ Սրապիոն Հէքիմեան իր թատերական գործունէութիւնը սակաւուկաս թուրքերէն ներկայացումներով սկսել, բեմ հանելով գանոնք նախ Նաւումի թատրոնին (1856–1857), եւ յետոյ Թէմաթի Թրանակի մէջ (1858–1859): Ընդհանրապէս օսմանեան հեղինակներէ թուրքերէնի թարգմանուած կամ պատշաճեցուած խաղեր կը կազմէին Հէքիմեանի խաղացանկը, որովհետեւ, ինչպէս կ'ըսէ Սմբատ Դաւթեան; «Հէքիմեան նախ չունէր հայերէն բաւական խաղեր, երկրորդ՝ իր ձեռնարկը առաջին օրէն նուիրուած էր թուրքերէն լեզուով ներկայացումներու, եւ երրորդ՝ Բերայի մէջ իր թատրոնը յաճախող այլազան տարրերուն համար աւելի չհասուր էր զանոնք պահպանող խաղեր ներկայացնել: Այսպէս թէ այնպէս, Հէքիմեանի նախաձեռնութեամբ արուած այդ ներկայացումները առաջին փորձը եղան Պոլսոյ մէջ թէ՛ թրքախօս հայերուն եւ թէ՛ թուրքերուն եւրոպական թատրոնը ծանօթացնելու եւ նախերջանքը թրքական թատրոնի մը հիմնարկութեան»(1):

Սուլթան Մահմուտ իր ներկայութեամբ պատուած է նաեւ հայ թատերախաղերը, որոնք արդէն գործունէութեան անցած էին իր օրով: Կը յիշուի իր ներկայութիւնը Սրապիոն Հէքիմեանի թուրքերէն մէկ ներկայացման Բերա, Նաւումի թատրոնին մէջ, 1856–1857 տարիներուն: Յիշատակութիւն կայ նաեւ այն մասին թէ Սուլթանը քանիցս պալատ հրաւիրած է Հէքիմեանի խումբը որ թուրքերէն լեզուով խաղացած է Տոն Կրիկորիոս, Նեղսիրա Բարեզրդ, Համեստութեան վարձատրութիւն, Տոն Սեզար տը Պազան:

Ամբողջ չորս տարի Հէքիմեան չհամարձակեցաւ հայերէն լեզուով խաղեր բեմ հանել: Ան նոյնիսկ իր վահրամ կամ Ասպետն Երկայնաքաշուկը խտալերէն թարգմանելով բեմ հանեց Նաւումի թատրոնին մէջ 1857 Յունիս 15/27ին:

1858–1859 տարիները անկիւնադարձ մը կ'ըլլան Սրապիոն Հէքիմեանի համար: Այդ տարիներուն էր որ ան յամառօրէն կը հետապնդէ հայերէն ներկայացումներու անցնելու գաղափարը: 1859ը պատրաստութեանց վերջին տարին է:

Ուշագրաւ է որ Սրապիոն Հէքիմեանի կողմէ կատարուած այդ

---

(1) «Ընդարձակ Տարեցոյց», 1932, էջ 88:

փորձերուն հետ ուղուած է կապել փրօֆեսիոնալ հայ թատրոնի մը սկզբնաւորութիւնը Պոլսոյ մէջ: Արդարեւ Պետրոս Մազաքեան երբ 1873 Հոկտեմբերին իր ներկայացումներու շարքը կը բանար Բերայի Ալքազար թատրոնին մէջ, յատուկ երեկոյ կը կազմակերպէր նուիրուած Աբեւելեան թատրոնի ստեղծման 15ամեակին, բեմադրելով Հաւատք, Ցոյս, Սէր թատերախաղը:

Առաջին հայերէն ներկայացումը՝ որ տրուեցաւ Նաումի թատրոնին մէջ 1860 Փետրուար 26ին, իտալացի հեղինակի մը՝ Մօնթիի Արիստոտեմ ողբերգութիւնն էր, զոր դրաբար թարգմանած էր Հ. Եղուարդ Հիւրմիւզ: Ներկայացումը տեսակ մը ազգային ցոյցի կերպարանքն առաւ: Հայ ժողովուրդը վսեմ եկեր էր իր ազգային թատրոնին բացումը կատարելու կերպով մը: «Տարուս Փետրվար 26 Ուրբաթ դիշերը, ժամը 2ուկէսին Նաում թատրոնին սրահը ազգայնոց բազմութեամբ լցուեր էր, կը դրէր Մասիս: ... Անչուշտ չեմք սխալիր եթէ այդ հանդէսին չքեղութիւնը նկարագրելու համար «ազգային» կոչեմք զանիկա, վասնզի ազնուական, հարուստ, աղքատ, արհեստաւոր, դրագէտ, ուսումնական եւ վերջապէս ազգին ամէն դասը իր ներկայացուցիչը ունէր սրահին մէջ»(1):

Օրթագիւղէն, Խասգիւղէն եւ Բերայէն յետոյ ուրիշ թաղեր ալ պիտի փորձէին իրենց ուրոյն բեմն ունենալ— Այսպէս՝ նման փորձեր եղած են առաջին հերթին Գուզկունճուքի եւ Գատըգիւղի մէջ, ու աւելի յետոյ ուրիշ թաղերու մէջ ալ:

*
**

Եւ նոյն այդ երեք թաղերուն մէջ է որ ծնունդ կ'առնեն բնականաբար թատերական երեք առաջին հայ ընկերութիւնները: Նախ կազմուած կը դտնենք Հայկազեան Թատերական Ընկերութիւնը Օրթագիւղի մէջ 1857 Դեկտեմբերին, նպատակ ունենալով «թատրոն մը կանգնել, ուր ազգային անցեալ դիւցազնից տեսարանները ներկայացուին», եւ բաղկացած 17 հիմնադիր անդամներէ որոնցմէ մին Գաբրիէլ Խուրեան «պաշտպան եւ երաշխաւոր ընկերութեան» եւ Գրիգոր Քէհրիպարճեան «նախագահ»,— անուններ որոնց այլեւս երբեք չենք հանդիպիր,— եւ ասոնց կողքին ալ երկու ուրիշ յայտնի դէմքեր, Յովհ. Տ. Մ. Վանանդեցեան որ յիշուած է իբր «տեսնադպիր» եւ Սարգիս Տ. Մ. Վանանդեցեան իբր «գործակալ»: Սոյն թատերական առաջին հայ ընկերութիւնը երկար կեանք ունեցած չէ, ոչ ալ լուր ունինք իր յետագայ գործունէութեան մասին: Ան չի յիշ-

---

(1) «Մասիս», 3 Մարտ 1860, թիւ 423:

ուխր արդէն 1860 Յունուարէն յետոյ(1)։ Պոլսոյ հայ բեմի պատմութեամբ զբաղողները չեն յիշեր այս ընկերութեան կապը Մկրտիչ Պէչիքթաշլեանի դործունէութեան հետ։ Գիտենք միայն որ Սարգիս Վանանդեցին Օրթաղիւղի Թարգմանչաց դպրոցի տնօրէնն էր, եւ անոր Թարգմանած Միհրդատ ողբերգութիւնը ներկայացուցին վարժարանին սանները Թովմաս Պեհենկի ղեկավարութեան տակ 1859 Յունիս 11ին, պատրիարքին իսկ ներկայութեամբ։

Թատերական ընկերութիւն մը կը յիշուի Ռասպիւղի մէջ ալ 1859ին, հաւանաբար կազմուած այն տարրերէն որոնք առաջին ներկայացումները կու տային Թաղին մէջ։ Զայն կը յիշէ Տիգրան Եուսուֆեան 1859 Մարտ 5ի «Մասիս»ին մէջ, ըսելով որ թէեւ ինք ներկայ եղած չէ անոնց ներկայացումներուն, բայց «յօժար սրտիւ մասնակից կ'ըլլայ իրենց դովելի ձեռնարկութիւնը քաջալերող ազնիւ հանդիսականաց խրախուսիչ ծափահարութեանց»։

Երրորդ ընկերութիւնը որ 1857ին կազմուած է Բերայի մէջ, արդէն դերասանական այն ընկերութիւնն է զոր Սրապիոն Հէքիմեան հիմնեց ներկայացումներու չարք մը տալու համար Նաումի Թատրոնին մէջ։ «Մասիս»ի մէջ 1858 Ապրիլ 28 թուականով ծանուցում մը կ'ըսէր թէ «Պէյօղլուի մէջ հաստատուած ու Սրապիոն աղա Հէքիմեանէն վարժուած դերասանական ընկերութիւնը չորս հինդ օրէն Մ. Միչէլ եւ եղբարք Նաումի Թատրոնը իր պատրաստած Միւրայի փէյլէսոփ իւէ միւսէյէպ խարտաշլար ըսուած զուարճալի խաղը պիտի ներկայացնէ»(2)։

Սիրողներ էին ընկերութեան առաջին անդամները, բայց յետոյ, անոնցմէ ոմանք, Պոլսոյ հայ բեմին առաջին սիւները եղան, ինչպէս Պետրոս Մազաքեան, Սերովբէ Պէնլեան եւ Յովհաննէս Աճէմեան երէց, ու ասոնց կողքին առաջին հայ կիները որոնք բեմ ելլելու քաջութիւնն ունեցան, ինչպէս Աղաւնի Ռամսեան զոր առաջին հայ դերասանուհին կը սեպեն ոմանք, եւ Արուսեակ Փափազեան՝ որ խոկապէս առաջին հայ դերասանուհին եղաւ հայ Թատրոնի պատմութեան մէջ իր զմայլելի ձիրքերով։

*
* *

Զորս այս տարիները, 1856էն 1860, Պոլսոյ հայ բեմին խանճարուրի տարիներն եղան։ Միամտութիւն պիտի ըլլար ապասել որ իր

---

(1) Հ. Եփրեմ Պօղոսեան, «Պատմութիւն հայ մշակութային ընկերութիւններու», էջ 187–188։

(2) «Մասիս», 1858, թիւ 327։

առաջին այս խարխափումներուն մէջ Պոլսոյ հայ թատրոնը իր խաղացանկը եւս ունենար։

Ան առաջին հերթին պիտի անչուշտ դիմէր օտարին։ Եւ խարւ ալ իտալացի եւ ֆրանսացի հեղինակներն եղան որ իրեն առաջին անունը տուին։ Ձիշեցինք, իր տեղին, Մեթաստազիոյի Թիմեսթոկլէսը եւ Մոնթիի Արիստոտեմը որ հայերէն անդրանիկ ներկայացումներն եղան՝ առաջինը Օրթաքիւղի եւ երկրորդը Բերայի մէջ։ Ձիշեցինք, նոյնպէս Մահ կիսարուն (Վօլթէռ) եւ Սաուղը (Ալֆիէրի) զորս յետագային թարգմանեց Պէշիքթաշլեան Օրթաքիւղի թատրոնին համար։

Թարգմանութիւններ կատարեց Սրապիոն Հէքիմեան ալ։ Ձիշենք Գօմալան եւ Պօղոս եւ Վերգինեան, որոնք աչխարհաբար թարգմանուած էին՝ եւ 1864ին լոյս պիտի տեսնէին իր երկերու ժողովածուին մէջ։ Իրեն կը վերագրուի նոյնպէս թարգմանութիւնը Տոն Կրէկօրիօ (Կոլտոնի), Անճիւր պատուոյ բժիշկն (Քալոէրօն), Պօղիկտես (Բօրնէյլ) թատերախաղերուն։

Սոյն շրջանին կատարուած թարգմանութիւններէն յիշենք նաեւ Արմենակ Հայկունիի հայերէնի վերածած Հերսիլիան եւ Կատերինէն զորս լոյս ընծայեց իր «Մուսայէ Մասեաց» հանդէսին մէջ, ինչպէս նաեւ վատ սիրտ կամ առսկալի գիշեր մը Սիրաֆուզայի մէջ որ նոյնպէս փոխադրութիւն կարելի է սեպել։

Մեր բանասիրութեան մէջ յիշուած են նոյնպէս անուններըը բազմաթիւ ուրիչ թարգմանութեանց, տպագրուած ըլլան թէ ոչ, առանց սակայն մատնանշուած ըլլալու թէ ե՛րբ կատարուած են անոնք եւ ո՛ւր բեմադրուած։

Ձենք պիտեր, օրինակ, թէ ե՛րբ թարգմանուեցան եւ ո՛ւր ներկայացուեցան թատերախաղերը՝ զորս Սահեան Ալթուն–Տիւրիի կը վերագրէ հայ բանասիրութիւնը եւ որոնց մէջ կը յիշուին Ալպեանց Հովուուհին, Ֆրանչէսքա տա Ռէմինի, Հաւատք–Յոյս–Սէր, Յովսէփ եղերապահ, Ժան տը Պալէ, Խաղամոլի մը կենաց երեսուն տարին (Տիւ կանժ), Լոնտրայի աշտարակը, Նէլի աշտարակը (Տիւմա), Բալմա, Բիէս տ'Օբէօօ, Ռոպերթ աւազակապետ, Ս· Պօղոսի եկեղեցւոյն զանգահարը, թէեւ այս թատերախաղերէն ոմանց թարգմանութիւնը ուրիշներու ալ վերագրուած է, եթէ երեք տարբեր թարգմանութիւններ չեն։

Ձմոռնանք այս առթիւ յիշել՝ որ հայ բեմի ստեղծման այդ օրերուն եւ նոյնիսկ անոնցմէ առաջ Ձմիւռնիան ալ սկսեր էր թարգմանել։ Արդէն հոն լոյս էին տեսած, Տիգրան Ճարուճիւն Տէմէճեանի թարգմանութեամբ, Մոլիէռի գործերէն երեքը,— Ագահն (1854), Ակամայ բժիշկ (1854) եւ Սէրը բժիշկ է (1855), ինչպէս որ յետա-

զային լոյս պիտի տեսնէին մեծ կատակերգակին նաեւ ուրիշ երկերը իբրեւ հայերէն թարգմանութեանը մէջ։

Եւ սակայն, ինչպէս որ նոյնպէս տեսանք, իր ինքնուրոյն խաղացանկը եւս ունեցաւ Պոլսոյ հայ բեմը նոյնիսկ իր խարխափումի այս տարիներուն, եւ ուրեմն իր առաջին թատերագիրները, մերժելէ յետոյ բոլոր այն խաղերը զորս Մխիթարեանք հրամցուցեր էին իրեն մինչեւ այն տեսն՝ զրաբար լեզուով յօրինելով ու թարգմանելով։

Թիւով մեծ չէին այս թատերագիրները, բայց անոնք էին որ Պոլսահայ բեմին առաջին խաղացանկն ստեղծեցին, չարաշրջելով հայրենասիրական թատերախաղերու ամբողջ չարան մը։

Անոնցմէ մէկը ինքը Սրապիոն Հէքիմեանն էր, ամէնէն բեղմնաւոր հայ թատերագիրներէն մէկը, որուն երկերը կեանք չմտան, աւա՛ղ, որովհետեւ գրաբա՛ր յօրինուած էին, ոմանք նոյն իսկ իր հայ բեմին դլուխն անցնելէն առաջ, թէեւ գրուած հայրենասիրական չունչով։ Ճիչենք անոնցմէ Վահրամ կամ Ասպետն Երկայնաբազուկ, Արտաշէս եւ Սաթենիկ, Հարմակ եւ Աշխէն եւ Սամել, որոնք այնուամենայնիւ առաջին ճիղն էին եւրոպական իմաստով թատերախաղ յօրինելու, եւ մեզ կը սոսկացնէ Հէքիմեանը զետեղելու, անշուշտ Պէչիքթաշլեանի հետ մէկտեղ, գլուխը հայ բեմի ռահվիրաններուն։

Մկրտիչ Պէչիքթաշլեանն եղաւ սակայն որ իր ստեղծագործութիւններով հարստացուց հայ ինքնուրոյն խաղացանկը։ Անոր գրչին կը պարտինք բազմաթիւ հայրենասիրական թատերախաղեր, ինչպէս Կոռնակ, Արշակ Երկրորդ, Վահան Մամիկոնեան, Վահէ, որոնք Պէչիքթաշլեանի անունը անմահ կը դարձնեն հայ թատրոնի պատմութեան մէջ, անկախ այն բացառիկ դերէն զոր Պէչիքթաշլեան ունեցաւ Պոլսահայ բեմի ստեղծման մէջ եւս։

Շրջանը երրորդ թատերագիր մը եւս ունի, յանձին Ամենակ Հայկունիի, որ սակայն, ինչպէս տեսանք, թարգմանութիւններով է որ հանդէս կու գայ դեռ, յաջորդ շրջանին ինքնուրոյն թատերախաղեր եւս տալու համար հայ դրականութեան։

Հունճքը համեստ է անշուշտ Պոլսոյ հայ թատրոնի ստեղծման այս առաջին շրջանին, բայց ան մեծ եղաւ իր ստեղծած խանդավառութեամբ։

*
* *

Պոլսոյ հայ բեմը, առաջին օրէն, մոլեռանդ մարդոց հոյլ մը ունեցաւ որոնք ճամբայ բացին իր անդրանիկ քայլերուն, եւ զայն մղեցին առաջ։ Մխիթարեանք պարծանքով կը յիշեն քանի մը անուններ որոնք Պոլսոյ հայ բեմին կողքին կեցան անոր առաջին դե-

դեւումներուն մէջ՝ ինչպէս եղեր էր, օրինակ, իրենց մէկ վարդապետը, Հ. Պետրոս Մինասեան: Հայ թատրոնի համար պատմութիւն յօրինողները Ցովհաննէս Դասպարեանի անունը եւս կու տան իրրեւ առհվիրաներէն մէկը Պոլսոյ հայ բեմին:

Պոլսոյ հայ բեմը իր բուն առհվիրաները անցեալ դարու կէսերէն միայն ունեցաւ, այսինքն ճիշդ այն պահէն երբ բռնկած էր ամբողջ սերունդ մը իր վերելքին մղելու համար հայ ժողովուրդը: Այնպէս որ այդ վերելքը խանձարուր մտաւ իր բազմաթիւ մարզերով որոնցմէ մէկն ալ բեմն էր, եւ թափ առացաւ հասարակական խանդավառութեան մը մէջ՝ որոնց իրենց մասնակցութիւնը բերին բեմն ու իր դործիչները:

Եւ բնաւ պատահական չէ որ հետերը այդ սերունդի մարդոցմէ՝ բազմաթիւ մարզերու մէջ քրտինք թափեցին, եւ տարբեր հոդերու լծուեցան միեւնոյն առեն: Ու ճիշդ այն մարդիկը որոնք Պոլսոյ հայ բեմին բերը իրենց ուսերուն առին՝ ոչ միայն անոր առաջին դործիչներն եղան, այլ նաեւ անոր առաջին թատերապիրները, այլ նաեւ այն օրերու մեր առաջին բանաստեղծները, այլ նաեւ առաջին ախոյեանները պանդուածներու հայրենասիրութեան, այլ նաեւ դրօշակիրներ՝ դաւանական վէճերու պահուն՝ հայ ժողովուրդի հոդեկան միութեան:

Անոնք ճամբայ ելան ձեռք ձեռքի: Ու հայրենասիրութիւնն էր գլխաւոր չաղաթը անոնց եղբայրութեան, անոնց հասարակական տըբնութեան: Ու զարմանալի չէ որ անոնք ծծեր էին զայն միեւնոյն ակէն. Ալիչանէն կը սերէին բոլորն ալ: Ու միեւնոյն յուռութքով բռնկած մնացին բոլորը, ու միակ նշանաբան մը ունեցան ամէնքն ալ,— հայ ժողովուրդն ու իր հայրենիքը: Այնպէս որ հայ մշակոյթի եւ հայ հայրենասիրութեան պատմութիւնը անոնց անունը մէկտեղ կը յիշէ. որովհետեւ չի կրնար իրարմէ անջատել Մկրտիչ Պէշիքթաշլեանն ու Թումմաս Թերզեանը, Հեքիմեան ու Թղլեան զոյդ Սրապիոնները, եւ դեռ չատերը որ դործակցեցան ասոնց:

Ու զարմանալի պիտի չթուի հետեւաբար եթէ հայ թատրոնին հետ թափ կ'առնէր հայ հայրենասիրութիւնը եւս Պոլսոյ մէջ:

Եթէ ճիշդ է որ հայրենասիրական թատերախաղերով իր մարդանքն ըրաւ Պոլսոյ հայ բեմը, փոխարէնն՝ նոյնքան ստոյգ է որ հայ հայրենասիրութիւնը թրծուեցաւ թատրոններու մէջ, եւ հայ ժողովուրդի լայն խաւերը հոդեկան աւիշ ծծեցին հայրենասիրական թատերախաղերէն որոնք կը ներկայացուէին բեմերու վրայ, ճիշդ այն տարիներուն երբ հայ ժողովուրդը սկսած էր հայրենիք մը որոնել իրեն:

Դիւրին է հիմա, աւելի քան դար մը յետոյ, ծիծաղիլ միամտութեանը վրայ որով յօրինուած էին հայրենասիրական այդ թատերա-

խաղերը, ճոռոմ դառնալ անոնց լեզուն, ու գեղարուեստական թերու-թիւններ փնտռել անոնց կառուցուածքին մէջ: Բայց միտք բերենք չըջանը ուր հայ վերելքի ճիգը իր խարխափումները կ'ընէր գրեթէ բոլոր մարզերու վրայ, ուրիշ կռուան չունենալով բայց եթէ իր խանդավառութիւնը: Այդ խանդավառութիւնն էր սակայն որ ճամ-բայ պիտի բանար երեն, ու ցոյց պիտի տար հայ ժողովուրդին իր հայրենիքը որ երբեմն կար իր պատմութեան մէջ, եւ որ պէտք է դարձեալ ըլլար...

22·

ՀԱՅ ԹԵՄՆ ՈՒ ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Այն զոյգ տասնեակ տարիներուն երբ Պոլսոյ հայ բեմը փառքի իր չըջանը ապրեցաւ՝ չափազանց ստուար եղաւ թիւը թատերախա-ղերուն զոր հեղինակեցին կամ թարգմանեցին հայ գրողները:

Մխիթարեաններէն մեզ եկան, ինչպէս ըսինք, մեր առաջին թա-տերագիրները: Անոնք էին եղեր առաջին անգամ թատերախաղ յօ-բինողները, երբ հայ թատրոնը իր օրօրոցին մէջ էր դեռ, այսինքն երբ իր առաջին մարզանքները կ'ընէր դպրոցական բեմերու վրայ, կամ հայ մեծատուններու հիւրասրահներուն մէջ: Ցիշենք Հ. Պետ-րոս Մինասեանը՝ որ մէկն եղաւ այդ դէմքերէն, եւ որուն երկու թատերախաղերը, «Խոսրով Մեծն» եւ «Սմբատ Ա.», 1845ին լոյս տեսան Ս. Ղազարի մէջ:

Ու հիմա որ հայ թատրոնը իրապէս մարմին կ'առնէր Պոլսոյ մէջ՝ Մխիթարեան սաներն եղան որ սիւն հանդիսացան անոր, ոչ միայն զարկ տալով անոր կազմակերպման, այլ եւ թատերախաղ հայթայթելով անոր: Այդ սաներն էին Սրապիոն Հեքիմեան, Մկրտիչ Պէշիքթաշլեան, Սրապիոն Թղլեան եւ Թումմաս Թերզեան, ո-րոնք լոյս ետս ընծայեցին իրենց յօրինած թատերախաղերը: Այս-պէս Հեքիմեան՝ 1857ին իր տպած «Տաղք, ճերքուածք եւ թատեր-գութիւնք» հատորին մէջ կը հրատարակէր վահրամ կամ Ասպետն երկայնաբազուկ թատերախաղը խոստանալով որ եթէ յաջողութիւն գտնէ ան տպէ նաեւ իր Արգամ, Սմբատ, Մահ Գնէլայ, Ողիմպիա-դա եւ Փառանձեմ, Արշակ, Մեծն Ներսէս եւ Աւերք Անւոյ ողբեր-գութիւնները, որոնցմէ ոմանք արդէն պատրաստ էին: Պէշիքթաշ-լեան 1862ին լոյս ընծայեց արդէն իր Արշակ Բ.ը, ինչպէս որ յետա-գային պիտի հրատարակէր բեմական ուրիշ գործեր ալ: Թումմաս Թերզեան նոյն տարին հրատարակութեան կու տար իր Սանդուխտը, իսկ տարի մը յետոյ, 1863ին, Սրապիոն Թղլեան իր Էլէոնորան: Կցնենք այս շարքին նաեւ Մխիթարեանի մը՝ Խորէն Նարպէյի Արշակ

Բ․ը եւ Ալափրանկան որոնք 1861ին եւ 1862ին լոյս տեսան Թէոդոսիոյ մէջ։

Միայն Մխիթարեան սաները չէին որ գրուեցին ասպարէզը Պոլսոյ մէջ։ Նոյն այդ տարիներուն լոյս տեսան նաեւ ուրիշներու թատերախաղերը, ինչպէս Ներսէս Մեղպուրեանի Ձորս օրիորդը (1862) եւ Արաքսիս, հարուած զարնան գիշերոյ (1861), Արմենակ Հայկունիի Վատ սիրտը (1858), Յովհաննէս Աճէմեանի Կոմխտասի ցուցակը (1862), Սրապ Մանասեանի Բամէլա կամ Բարեկենդանի գիշերները (1863), առանց հաշուելու թարգմանութիւնները որոնք եղան օտար հեղինակներէ, ինչպէս Մոլիէռէ, Մոնթիէ, եւայլն։

Պոլսոյ ոգեւորութիւնը արձագանգ տուաւ նաեւ հեռուն, եւ առաջին հերթին Զմիւռնիոյ մէջ, ուր նոյնպէս բեմ սաեղծուեր էր։

Տիգրան Յարութիւն Տէտէեան թարգմանեց եւ լոյս ընծայեց 1862 եւ 1863 տարիներուն՝ Մոլիէռի Ագահը, Ակամայ բժիշկը, եւ Սէրը բժիշկ է, ինչպէս նաեւ Լուքրէճիա Պորճիա, Քաթէրին Հովուարտ եւ Ռոմէօ Ժուլիէթ, Մատթէոս Մամուրեանի թարգմանութեամբ 1862ին լոյս տեսան Պոմարշէի Սէվիյլի սափրիչը եւ Րէնիյօ տը Բլէպուայի Մենաստանի աղօրին, իսկ Միրզա Սարգիս Վանանդեցիի Մեծն Ներսէսը, որ 1861 Յունիս 16ին ներկայացուեր էր Զմիւռնիոյ մէջ, քիչ յետոյ Փարիզ լոյս տեսաւ։

Արձագանգը գնաց հասաւ մինչեւ Վան։ Մանուէլ Արտամեան Վարագի տպարանէն 1860ին լոյս կ'ընծայէր Գաղթ ի Վասպուրականէ Սենեքերիմայ արքայի Արծրունեաց, եւ երկու տարի յետոյ, 1862ին, Տիգրան Ամիրճանեան Ողբերգութիւն Մեծին Վարդանայ եւ Տրդատայ։

«Թատերգութիւնները՝ որքան որ ալ անարուեստ գրուած, բայց եւ այնպէս աչքերու վրայ իրենց ներգործութեամբը, դիւրաւ կը գրաւէին ժողովուրդ մը, որ գրական ու գեղարուեստական դաստիարակութեամբ նրբացած չէր։

«Թատրոնով, հայ գրականութեան մէջ կը մտնէր պարզ լեզուն։ Հեղինակները պարտաւորուեցան հռետորական չարաղասութենէ զգուշանալ նոյն իսկ դիւցազներ հանդէս բերող խաղերու մէջ, վասնզի կը գտնուէին դէմ յանդիման հասարակութեան մը, որուն սրտին պէտք էր խօսիլ անմիջապէս․ ունկնդիր հանդիսականը լսածը հասկնալու համար երկար բարակ մտածելու ատեն չունէր։

«Թատերական գրականութիւնը մինչ մէկ կողմէն կ'արագէր մեր յառաջդիմութեանը անհրաժեշտ պայման եղող դիւրահասկնալի լեզուի մը կազմութիւնը, միւս կողմէն ալ՝ հայ հայրենիքի մը գիտակցութիւնը կու տար, մասնաւորապէս գաղթական Հայոց։ Ներկայացուած տեսարանները մեր պատմական կեանքէն առնուեցան, ուստի եւ Հայոց պատմութիւնը մտքերու եւ սրտերու մէջ քանի մը

մեծ պատկերներով տպաւորեցին, երեւակայութեան օժանդակութեամբ։ Ծնաւ Հայաստանի գաղափար մը, որ շատ չանցած՝ իբր կեդրոնաձիգ զօրութիւն մը, իրեն պիտի քաշէր ամբողջ հայութիւնը, ստեղծելու համար ազգային նոր կեանք մը»(1)։

Ընդգծելով այն պարագան որ ազգային թատերախաղերու կողքին՝ Պոլսոյ մէջ մեծ ընդունելութիւն գտան նաեւ եւրոպական լեզուներէ թարգմանութիւնները,— ինչ որ կ'ապացուցանէ թէ գրական ճաշակը բաւական զարգացած էր հասարակութեան,— Արփիարեան կ'ըսէ թէ բացառիկ հեղինակութիւն մը պիտի կարենար հրաշք գործել։ «Բայց մեծ հեղինակութիւնները, կ'աւելցնէ, չեն կրնար ուսման ու կրթութեան տարածումին շնորհիւ կարճ ժամանակամիջոցի մէջ առաջ գալ։ Ջերմանոցի մէջ կարելի է շուտով պտուղ ու ծաղիկ հասցնել, բայց կաղնի ոչ»(2)։

Յետոյ կ'աւելցնէ.

«Այսօր կրնանք այդ առենին ողբերգութիւնները այն պատճառով միայն հաճոյքով կարդալ որ ժամանակին ոգին ցոյց կու տան։ Ժողովուրդը թատերգութիւն մը պարզապէս իր ազգային զգացումովը կը դատէր։ Վարդանի ներկայացման մը մէջ Վասակի դերը ստանձնողը եթէ Ադամեան մը իսկ եղած ըլլար, ու այդ իր դերը արուեստին գերագոյն կատարելագործութեամբը ներկայացնէր, ծափերը իրեն համար չէին։ Իրեն՝ մռլտուք եւ հայհոյութիւն։ Ծափերը կը վազէին դէպի Վարդան, հոգ չէր թէ մեր հերոսը մարմնացնողը ամենախեղճուկ բացագանչող մը եղած ըլլար։ Ժողովուրդը իր աչքին առջեւ Գաղափար մը կ'ուզէր տեսնել, իր սրտին խօսող գաղափար մը։ Անոր կը ծափէր»(3)։

Արուեստի պահանջումներէն զուրկ հայրենասիրական այդ թատերախաղերն էին սակայն որ ոչ միայն նոր յուզումներ ներարկեցին զանգուածներուն, այլ եւ նպաստեցին նոր աշխարհաբարին։ Արփիարեան կ'ըսէ թէ «Անարուեստ» այդ ողբերգութիւնները «մինչ մէկ կողմէն սրտերու վրայ կ'ազդէին, միեւնոյն ատեն հայ լեզուն կը զօրացնէին ժողովրդին մէջ։ Գրական բարբառի մը կ'ընտելացընէին Պոլսոյ Հայոց ականջները որոնք շուկայական խօսակցութեանց վարժուած էին»։

Շնորհիւ այդ թատերախաղերուն էր որ թատրոնը կենսական պահանջ մը դարձած էր Պոլսոյ մէջ։ «Եթէ հիմակ Հայաստան ու Պոլիս ազգային թատերգութեանց ներկայացումի թոյլտուութիւն եղած

(1) «Բանքեր գրականութեան եւ արուեստի», Ա., էջ 183։

(2) «Գեղունի», 1902 Յունիս, էջ 42։

(3) Հրպետ (Ա. Արփիարեան), «Գեղունի», 1902 Յունիս էջ 42։

ըլլար, տարակոյս չունինք որ Պէշիքթաշլեանի, Դուրեանի, Նարպէյի եւ ուրիշներու ողբերգութիւնները դարձեալ ժողովրդէն խանդավառութեամբ պիտի ծափահարուէին: Այդ թատերգութեանց 1850էն յետոյ գտած ընդունելութիւնը վկայագոյց մըն է Կ. Պոլսոյ Հայոց կարճ ժամանակի մէջ ըրած յառաջդիմութեանը: Ու Կ. Պոլսոյ նորաթեք հայերէնն ալ հետզհետէ գրական ձեւ ու կերպարանք առած է, մինչեւ ընդհանրութեան հասկնալի ըլլալու աստիճան»(1):

23.
ՎԵՐՋԻՆ ՊԱՏՈՒԵԼԻՆԵՐԸ

Անցեալ դարու առաջին կէսը պատմութեան յանձնելէ առաջ՝ վերջին անգամ մըն ալ ակնարկ մը նետենք մտաւորականներու այն հին տիպարին վրայ զոր շրջանը պիտի առնէ տանի իր հետը:

Այդ տիպարը «պատուելի»ն էր:

Հայ ժողովուրդը տարբեր շրջաններու տարբեր տիտղոսներով մեծարած է իր մտաւորականները:

Եթէ 18րդ դարը «տիրացու» կամ «դպիր» համեստ մակդիրներուն տակ մտքի աշխատաւորներու պատկառելի թիւ մը արձանագրեց, որոնցմէ ոմանք պատմութեան ալ յանձնեցին իրենց անունը, 19րդ դարը, «վարժապետ»ներու սերունդին հասնելէ առաջ, «պատուելի» տիտղոսով պատուած է կրթական իր մշակները, որոնցմէ ոմանք եւս իրենց համբաւը հասցուցին մինչեւ մեր օրերուն:

«Պատուելի»ն, իսկապէս, պատուոյ տիտղոս էր երբեմն: Ու անով հպարտ էին երբեմն զայն կրողները: Ան ակնածելի կը դարձնէր զիրենք յաչս ժողովուրդին, ու ամիրաներուն առջեւ ալ վարկ կու տար իրենց:

«Ինչպէս յայտնի է, կը գրէ հայ բանասէր մը, հին Ամիրաներէն շատեր սկիզբէն ի վեր իրենց նախասիրած «պատուելի»ները, «վարժապետ»ները ունէին՝ որոնց նիւթապէս ալ կ՚օգնէին ամէն առիթով: Այսպէս՝ Շնորհք Մկրտիչ Ամիրային պաշտպանեալն էր Տէր Յովհան Միրզա Վանանդեցին, Ճանիկ Ամիրայինը՝ Փէշտիմալճեան Գրիգոր, Պէզճեան Յարութիւն Ամիրայինը՝ Փիլիքա Պօղոս, Միսաք Ամիրայինը՝ Զաքարատեան Գէորգ, Փիշմիշեան Միքայէլ Ամիրայինը՝ Յովհաննէս Եզիկեան, Պալեան Կարապետ Ամիրայինը՝ Տէրոյենց Յովհաննէս պատուելիները եւայլն, եւայլն»(2):

(1) «Գեղունի», 1902 Յունիս, էջ 42:

(2) Գ. Հճասէր, «Բազմավէպ», 1938 Ապրիլ–Մայիս, էջ 99:

«Պատուելի»ն, տակաւ, դէմք կը դառնար ինքն ալ: Երկրպագուներ կը ստեղծէր իրեն: Տեսակ մը կուռքը կը դառնային անոնց, որոնք ուսանելու կու գային «յոտս» իրենց...

«Հայ պատուելիները իրենց ապրած դարաշրջաններուն (ԺԸ. դարէն մինչեւ ԺԹ. դարուն կէսերը) թէեւ բաւական օգուտ ունեցած են մեր համայնքին՝ հասցնել ցանցառ թիւով աշակերտներ, սակայն ընդհանրապէս չափէն աւելի քանքարաթաղոյց եւ ժլատ եղած են պիտցածնին սորվեցնելու իրենց պաշտօնին մէջ: Անոնց աշակերտները եթէ Ամիրաներու զաւակներ չէին, ստիպուած էին այս պատուելիներուն քմահաճոյքներուն դերին ըլլալ, գլուխ ծռել ամէն տեսակ կշտամբանքներու եւ նոյն իսկ ապտակներու: Ակէ գատ՝ շատ անգամ ալ առանին ծպռայութիւնները կը կատարէին յօժարութեամբ,— ջուր կրել, չուկայէն գնումներ ընել, եւայլն»(1):

Աւա՛ղ, անցեալ դարը աւլեց տարաւ բոլոր պատուելիները...

«Պատուելի»ն, յետոյ, բողոքական քարոզիչներուն յաջորդեց Պոլիս: Այսպէսով տիպարը կրկնապէս անհրապոյր դարձաւ: Եթէ ան կը յիշեցնէր մատուռականներու դաս մը որոնք հիմա բոլորովին ծիծաղելի կը թուէին նոր սերունդներուն համար, միեւնոյն ատեն ան կը մատնանշէր նոր տիպար մը, տիպարը բողոքական քարոզիչներուն որոնցմէ խրատչելու ուրիշ պատճառներ ունէր հայ ժողովուրդը:

Ու այն օրէն «պատուելի»ն հեգնական տիպարս մը դարձաւ զոր հայ վարժապետը ծաղրելու համար կը գործածէին ամիրաներուն յաջորդող հայ աղաները...

*
* *

Գլխաւոր դէմքը զոր 19րդ դարը մեզ կը մատուցանէ իբրեւ կրթական բեղմնաւոր մշակ՝ Գրիգոր Փէշտիմալճեանն է: Մի՛շտ պատուելիի տիպարին ներքեւ՝ բայց մատուռականի ուրոյն դէմք մը կը ներկայանայ մեզ յանձին Փէշտիմալճեանի:

Մենք զայն տեսանք կրթական այն չարժումին մէջ որով յանկարծ բռնկեցաւ դարը: Զայն տեսանք այն օրերուն երբ իր շուքը վռած էր իր օրերու բոլոր մատուռականներուն վրայ, եւ իր ձեռքին տակ կը պատրաստուէր սերունդ մը որ իր ծոցէն դէմքեր պիտի տար:

Արդարեւ Մայր Եկեղեցւոյ մօտ Պէզճեան Ամիրայի կողմէ հիմնուած Ընծայարանին մէջ զոր ինքը վարեր էր 1828էն մինչեւ 1832

(1) Գ. Հնաւէր, «Բազմավէպ», 1938 Ապրիլ–Մայիս, էջ 97:

եւ ուր աւանդեր էր հայերէն լեզու, ճարտասանութիւն եւ տրամաբանութիւն, ուսում էին առեր Գրիգոր Քէլէսթէճեան (յետոյ Գէորգ Դ. Կաթողիկոս), Մաչառուր Մխսաքեան, Նիկողայոս Զօրայեան, Յովսէփ Վարդանեան (յետագային՝ համբաւաւոր հրապարակագիր Վարդան փաշա), Յովհաննէս քհնյ. Հիւնքեարպէյկնտեան (հեղինակը ստուգաբանական յայտնի բառարանին), եւ ուրիշ բազմաթիւ դէմքեր՝ որոնցմէ ոմանք ծանօթ հայագէտներ պիտի դառնային յետոյ:

Փէշտիմալճեան հեղինակ ալ էր, ամէնէն բեղմնաւոր հեղինակը իր շրջանին:

Իր տպագրուած գլխաւոր աշխատասիրութիւններն եղան.

1.— «Կրթութիւն հաղաֆավարութեան» (1829), երկ որով ան կը հանդիսանար Պոլսոյ աշխարհաբարը լաւագոյն կերպով գրող առաջին պոլսեցի գրագէտը(1):

2.— «Քերականութիւն գրաբարի» (1829), որ լաւագոյն քերականութիւնն էր իր ժամանակին:

3.— «Լուսաշաւիղ» (1848), որ Նիկիոյ հանգանակին պարզաբանութիւնն է եւ ուր ան կը յայտնուի իբր հմուտ կրօնագէտ:

4.— «Բառարան հայկազեան լեզուի», երկու հատոր (1844), որ իր ամէնէն կարեւոր երկասիրութիւնն է:

Ակէ պատ ձեռագիրներու բաղդատութեամբ սրբագրեց եւ հրատարակեց «Շարական»ն ու «Ցայսմաւուրք»ը:

Ինչ որ սակայն համճեան չթուեցաւ իր ժամանակակիցներուն՝ ասպարէզ տալն էր դիտելիքներու որոնք կը չեղէին Հայ Եկեղեցւոյ աւանդութիւններէն եւ որոնք անուղղակի պատճառ եղան բողոքականութեան տարածման: Իր աշակերտներէն եղած է, օրինակ, Յովհաննէս Տէր Սահակեան, Կ. Պոլսոյ մէջ առաջին անդամ բողոքականութիւն ընդունող հայը:

*
* *

Մաւրոգեանի ուրիշ չահեկան տիպար մըն էր Փիլիքա Պօղոսը, որուն անուան նոյնպէս իբր տիպարս կցուած մնաց «պատուելի»ն: Գըրդ Աղամ ծնած 1788ին, Իզմիրի մէջ աշակերտած էր Յովհան Միրզա Վանանդեցի քահանային, 1808ին Պոլիս գալով Աղբիանու-պոլսեցի Պօղոս վարդապետէն (յետոյ պատրիարք) արժանացած էր փիզիֆա պատուանունին՝ որովհետեւ հմուտ էր բնագիտութեան: Պէզճեանի տան մէջ դաստիարակած, յետոյ ուսուցչութիւն ըրած էր

(1) Հրանտ Ասատուր, «Ընդարձակ Օրացոյց», 1901, էջ 205:

Իզմիրի, Օրթագիւղի, Պրուսայի ազգային վարժարաններուն մէջ եւ մինչոց մըն ալ Երուսաղէմի վանքին ուսումնարանը: 1830ին առեն-ները Պոլիս դառնալով հաստատուած էր Զուքուր խան, ուր չուկայի արհեստաւոր տղոց մասնաւոր դասեր կու տար: «Մեծ համբաւ ու-նէր իբր փիլիսոփայ, եւ հաւանօրէն իր դասախօսութեանց մէջ յայտ-նած լմաստասիրական կարծիքներն էին որ պինքը չիսթեցին բողո-քականներուն հետ»(1):

Իրաւ ալ երբ Մարզուանի առաջնորդ Յակոբ արք. Սերոբեան (յետոյ պատրիարք) 1837ին Պոլիս կը հրաւիրուի որպէսզի Սահ-փաննոս Ազաւնի պատրիարքին օգնէ՝ խիստ միջոցներ ձեռք առնե-լու համար բողոքականութեան յարող կամ անոնց համակրութիւն ցոյց տուող հայերուն դէմ, համբաւաւոր Մարզար ժամկոչին մի-ջոցով Փետրուար 7ին պատրիարքարան կը կանչուին Տէր Սահակ-եան Յովհաննէս պատուելին եւ Փիլիբա Պօղոս պատուելին, եւ ա-ոանց այլեւայլի չորս օր եաքը կեսարիոյ Ս. Կարապետի վանքը կը ղրկուին: «Տէր Սահակեան բողոքական էր արդարեւ եւ բողոք-կանները կողմէ վերակացու կարգուած էր Իզմիրի բողոքական ազգայնէն լոյս տեսած գիրքերու վաճառման, իսկ Փիլիբա Պօղոս պատուելին բողոքական չէր եւ ոչ ալ միսիոնարներու համակիր-նէրէն»(2):

Երուանդ Օտեան՝ Փիլիբա Պօղոսի կեանքին նուիրուած յօդ-ուածի մը մէջ հետեւեալ ծանօթութիւնները կու տայ.

«Սրտաճմլիկ են այն նամակները զորս գրած է Փիլիպպոս Ս. Կարապետի վանքէն իր բարեկամներուն: Ինչ որ ամէնէն աւելի ծանր կու գայ իր սրտին՝ իբր ամբարիշտ նկատուիլն է:

«Բարեբախտաբար չատ երկար չտեւեց իր ազգայնարանքը: 1830 Դեկտեմբեր 11ին Փիլիպպոս վերադարձաւ Պոլիս: Բայց հոս նոր ու դառնագոյն կսկիծ մը կը սպասէր իրեն: Պատրիարքարան հրաւիրուած եան ուղեց ձեռագիրները, զորս կրօնական տեսակէտով քննելու համար առած էին իր սենեակէն. պատասխանեցին թէ Սահփաննոս պատրիարք, որ հրաժարած ու Արմաշի վանքը վերա-դարձուած էր, միասին տարած է զանոնք. անոր դիմեց եւ պա-տասխան առաւ թէ պատրիարքարանը կը գտնուին այդ ձեռագիր-ները. վերջապէս կրկին ու կրկին խնդրանքներէ վերջ խե՛ղճ Փի-լիպպոս Պօղոս ստիպուեցաւ հրաժարիլ գանոնք ձեռք անցընելէ: Այդ թանկագին ձեռագիրներն էին Հայելի ճշմարտութեան, Հրաւէր իմաստութեան, Խորհուրդ Քրիստոսի, Բանալի եկեղեցւոյ, Դի-տակ խորհրդոց աշխարհի եւ գաղտնեաց տիեզերաց, Տեսիլ Լուսոյ,

(1) Հրանտ Ասատուր, «Ընդարձակ Օրացոյց», 1901, էջ 210:
(2) Հրանտ Ասատուր, անդ, էջ 211:

Բնախօսութիւն, Բանալի գրոց, Տեսիլ կենաց, վերջապէս քանի մը դրագիտի փառքը չինելու չափ բան, մանաւանդ մեզի պէս գրողներու որ երեք կաոր յօդուած չարադրելով դրագէտ կ՚ըլլանք:

«Ս. Կարապետի մէջ Ֆիզիզայ պարապ չէ անցուցած իր ժամանակը. հոն պատրաստած է, վանականներու խնդրանքին համեմատ, «Խորհուրդ Աշխարհի» անուն աշխատասիրութիւն մը:

«Ֆիզիզայ իր ձեռագիրներուն այդ անդամմանալի կորուստէն ետքը բաւական հոգեկան զօրութիւն ունեցած է կրկին գրելու: Իր այս նոր գրութիւններն են Մեկնութիւն Ս. Գրոց, Տրամաբանութիւն, զոր իր մահէն վերջ՝ եղբայրը Ֆիզիզայ Մկրտիչ վարժապետ տպագրած է 1876ին եւ Առածներ թուով 1855 հատ:

«Ֆիզիզայ միայն գրաբար չէր գրեր, աշխարհաբար գրուածներ ալ ունի ժամանակին օրագիրներուն մէջ: Ահա նմոյշ մը իր աշխարհաբարէն զոր կը գտնեմ 1855ի օրագրէ մը. «Հոգին մտաց զօյութիւնն է աննիւթական իմանալի էութեամբ, որ երկու զօրութիւն ունի. Ա. Շարժումն. Բ. Իմացումն: Շարժմամբ կեանքը կը պատճառէ սրտին մէջ, Իմացմամբ միտքը կը կազմէ ուղեղին մէջ: Կենաց զօրութիւնը հոգւոյն շարժումն է, որ արմատաբար սրտէն կը տարածուի արեան ջերմութեամբը երակներուն մէջէն անցնելով մինչեւ մարմնոյն բոլորտիքը: Հոգին ուղեղին մէջ՝ մտաց իմացմունքը կը կազմէ զօրութեամբ լուսոյ եւ զգայարանաց մէջ՝ զգացմունքը կը չինէ ճաճանչաձիգ ճառագայթներով, որով այս տարածեալ բազմագիծ ճառագայթները՝ որպէս չառաւիղ լուսոյ գոյութեան մտաց, ջիղերուն մէջ են. մէկ ծայրը ուղեղին միջավայրն է, որ կ՚ըսվի կէտ տեսութեան եւ ծայր սկզբան, եւ միւս ծայրը զգայարանաց մէջ կը դադարի, որ կ՚ըսվի կէտ հայեցուածոյ եւ ծայր կատարածի»:

«Մատթէոս Սրբազանի պատրիարքութեան ժամանակ, 1847–48 թուականին՝ Ֆիզիզայ կրթական պաշտօնով գացած է Մուշի Ս. Կարապետի վանքը. այնտեղ պատրաստած է ընդարձակ կանոնագիրք մը մեր վարչական գործերուն համար: Այդ աշխատութիւնը խնդրած էին իրմէ Նիկողոս Հովսեան եւ Յակոբ Կրճիկեան, գործադրելու հոգը վրանին առնելով, սակայն որեւէ արդիւնք չէ ունեցած: Այդ աշխատութեան մէջ Ֆիզիզայ կ՚երեւայ իբրեւ օրէնսդէտ–բարոյագէտ մը, արժանի Նախակարապետ Ռուսինեանի եւ Նիկողոս Պալեանի:

«Ֆիզիզայ Պօղոս Մուշէն վերադարձին Վէզիր խանի մէջ հաստատած է քահանայ պատրաստելու համար հոգեւորական դպրոց մը, ուր կը դասախօսէր մինչեւ իր կեանքի վերջին տարիները. հո՛ն, այդ խանը, գծուծ խշտիկի մը մէջ, մեռաւ Ֆիզիզայ Պօղոս,

1855 Յունիս 12ին»(1):

«Փիլիքա, կը գրէ Վահան Զարդարեան, իր ժամանակին ամէնէն գիտուն եւ ողջամիտ անձը եղաւ որ փոխանակ ծթռած գաղափարներու հետեւելու՝ փափագեցաւ որ գիտութիւնը կրօնի հետ դուրընթաց տարածուի Ազգին մէջ»(2):

Գալով կանոնագիրքին՝ որուն կ՝ակնարկէր Երուանդ Օտեան իր յօդուածին մէջ՝ նախագիծն էր Սահմանադրութեան մը որուն վրայ կ՝որոճար այն ատեն Յակոբ Կրճիկեան, եւ պէտք է յղուած ըլլայ Փիլիքայի կողմէ Գերագոյն Ժողովին որուն լօլօֆէթն էր Կրճիկեան: Հաւանաբար այդ նախագիծին է որ կ՝ակնարկուի Փիլիքայի կողմէ «Յարութիւն Աղայի եւ Նիկողոս Աղայի» ղրկուած նամակի մը մէջ որուն ֆամանահանութիւնը կը հրատարակէ Վ. Զարդարեան. «Հրամանքդ աս կը խնդրեմ որ դիս ամօթով չընէք. լօօֆէթ Յակոբ աղային ստիպէք որ փութով կատարէ աս իմին խնդրուածքներս եւ ճարտարապետ կարապետ ամիրային եւ Տատեան Յովհաննէս ամիրային ալ ստիպեցէք փութով կատարելու»(3):

Սոյն երկու պատուելիներու կողքին որոնք իրենց օրերուն համար քայլ մըն էին դէպի առաջ եւ որոնք սակայն չդիմացան լոյսի նոր հեղեղին, մէկ ուրիշն ալ կար, որ կը փորձէր եա հրել իր դարը եւ որ սակայն յանդգնեցաւ մաքառիլ այդ հեղեղին դէմ:

Զամուրճեան Յովհաննէս պատուելին էր, համբաւաւոր Տէրոյենցը:

*
**

Տէրոյենց, երրորդ այդ պատուելին, որ իր հմայքը պիտի փոէր ամբողջ կէս դարու վրայ եւ պիտի մաքառէր իր դարուն դէմ, Պրուսա ծնած էր, աւա՛ղ, ճիշդ դարուն հետ, 1801ին: Իր ամբարած պաշարով, զրելու իր արտակարգ ճիրքով, վիճելու իր բացառիկ կարողութեամբ, մեծ հեղինակութիւն պիտի դառնար ան չուտով, ու կառչած սկզբունքներու եւ տեսութեանց որոնք վաղուց բորբոս կապած էին՝ ան պիտի կռուէր ամէն փորձի դէմ զոր ժամանակակից սերունդը պիտի ընէր հայ ժողովուրդի վերելքին համար:

Ան ուսած էր Պրուսա, Պօղոս եպիսկ. Գարագօչեանի մօտ, որ սակայն զայն եկեղեցական կոչման չէր ընդունած իր դասակիցնե-

---

(1) «Մասիս», 1892 Դեկտեմբեր 31, էջ 289–290:
(2) «Յիշատակարան», Ա., էջ 23:
(3) Անդ:

բուն՝ Ստեփաննոս Ազաւնիի եւ Պօղոս Թաքթաքեանի նման, որոնք պատրիարք պիտի դառնային յետագային, չվտահելով անոր յամառ եւ ինքնահաւան բնաւորութեանը: Այսուհանդերձ, Տէրոյենց ինքնօգնութեամբ առաջ անցած էր իր դրեթէ բոլոր ժամանակակիցներէն, ուսուցչութեամբ պարապած էր Պրուսա, Ամաշ, Ամասիա, Պանտրմա եւ 1828ին անցած էր Պոլիս, ուր այնքան հռչակ հանեց չուտով որ 1835ին Սկիւտարի ձեմարանին բացման առեն ուսումնապետ նշանակուած էր ազգային այդ բարձրագոյն ուսումնարանին: Ան որեւէ առեն մաս չկազմեց ազգային մարմիններու, բայց անոնք միշտ իրեն է որ դիմում կ'ընէին ամէն անգամ որ Հայ Եկեղեցին պաշտպանելու կարիք ունենային օտարներուն դէմ, կամ խորհուրդ հարցնելու համար ամէն յանդգնութիւն որ հայ ժողովուրդի ծոցին մէջ կը փորձուէր Հայ Եկեղեցւոյ աւանդութեանց դէմ: Ցայտնի են իր հակաճառութիւնը պապական նուիրակ Ֆէլրիէրիի հետ՝ ի պաշտպանութիւն Հայ Եկեղեցւոյ աւանդութեանց, իր բուռն վիճաբանութիւնները բողոքականութեան տարածման առթիւ հայոց մէջ, եւ իր թղթակցութիւնը 1849ին Նիկոդայոս Զօրայեանի դէմ որ յանդգներ էր «Ցիտուսի վարուց համառօտ պատմութիւն»ը հրապարակ հանել:

Մենք այդ բոլորը տեսանք իր տեղին: Բայց այդտեղ չի փակուիր հայ ժողովուրդի ծոցին մէջ իր կատարած դերը, ոչ ալ «Հայաստան» թերթով, որ 1846ին սկսաւ լոյս տեսնել իբրեւ օրկան Արտ. Պատրիարքարանի, եւ որուն խմբագիրներէն մէկն էր ինքը Մկրտիչ Ազաթօնին հետ առաջին երկու տարին (1846–1848), պահ մը թերթէն բաժնուելէ յետոյ 1850ին կրկին ստանձնելու համար անոր տնօրէնութիւնը մինչեւ 1850:

Հրանտ Ասատուր սապէս կը ներկայացնէ զայն. «Յովհաննէս Տէրոյենց դիտէր թուրքերէն, լատիներէն, հին յունարէն, իտալերէն, ֆրանսերէն եւ քաջհմուտ էր հին հայերէնին եւ ժամանակին ամէնէն բեղմնաւոր հայ գրիչն էր Կ. Պոլսոյ մէջ: Սուր միտք, հզօր յիշողութիւն եւ աշխատելու մեծ տոկունութիւն ունէր: 1843ին հրատարակած է ճառ մը «Առաջին ժամանակի մարդոց կրօնական, մատուռական ու բարոյական կրթութեանը վրայ», որ հաւանօրէն աշխարհիկ լեզուով Պոլիս հրատարակուած իմաստասիրական անդրանիկ աշխատասիրութիւնն է, դժբախտաբար յետամնաց գաղափարի մը պաշտպանութեան յատկացած. 1843էն սկսեալ հետզհետէ հրատարակած է ինքնուրոյն եւ թարգմանածոյ երկեր, կրօնական, իմաստասիրական, պատմական, քիչ չատ մաքուր աշխարհաբարով. միայն թէ օգտակար գաղափարներ չէր որ կը տարածէր անոնցմով, այլ կը յուզէր բնազանցական խնդիրներ, եւ կը զբաղէր կրօնական

սքօլաստիք վէճերով: Իր թարգմանած գիրքերն ալ նոյն ոգիով ընտըրուած էին»(1):

Շատ գունատ եւ անզօր են այս բառերը բնորոշելու համար մարդ մը որ ուղղակի պատուհաս դարձաւ իր օրերուն իր խոր խաւարամտութեամբ, իր ամբարտաւանութեամբ եւ իր կիրքով, որոնք վիճաբանութիւնները կ'այլասերէին, յաջողելով սակայն թունաւորել մթնոլորտը:

Աւելի համարձակ է Ալպօյաճեան Տէրոյենցը ներկայացուցած ատեն·

«1850 թուականը դարագլուխ ըլլալու սահմանուած թուական մըն է· ան մեզ կը յիշեցնէ «կրօնական վէճեր, որոնց մէջ պայքարող եւ կղերամոլ վիճասէրը՝ Տէրոյենց՝ իր թուրքերէնի, լատիներէնի, հին յունարէնի, իտալերէնի, ֆրանսերէնի եւ հայկաբանութեան — ինչպէս կ'ըսէին հիները — քաջահմուտ ըլլալու անփոխարինելի առաւելութեան միացուած ծայրայեղ աններողութիւն մը՝ բոլոր իր ուշը կեդրոնացուցած էր իր գրչովը հարուածելու ամէն անոնք որոնք կղերական ոգւոյն դէմ ամենաչնչին ընդվզում մը ցոյց կու տային:

«Եւ յաջողցնելու համար իր յարձակումները ու կրօնական բանադրանքներու ենթարկելու համար իր ախոյեանները, այս հնօրեայ պատուելին իր տրամադրութեան ներքեւ ունեցած էր ազդեցիկ ազգայիններու եւ եկեղեցականներու համամտութիւնը որոնք թերեւս իր խորհրդով կը շարժէին: Այս մոլեռանդ ոգին շատ մը պայքարներ մղած է որոնք անմոռանալի պիտի մնան, եւ միանգամայն իր ժամանակը պիտի ներկայացնեն՝ ներկայացնելով նաեւ իր անձը որ հակասութիւն մը եղած էր թէ՛ ինքն իր մէջ եւ թէ՛ իր ժամանակին հետ»(2):

Միամիտ չենք կարծելու համար որ Տէրոյենց մի-մինակը պիտի յաջողէր հանդիսանալ զարհուրելի այդ պատուհասը Պոլսոյ հայ կեանքին մէջ, եւ դառնալ այդքան յոխորտ ու այդքան մխահեծան, եթէ իր ամուր կռուանները չունենար: Այդ կռուանները, առաջին հերթին, ամիրաներն էին որոնք յանձին Տէրոյենցի գտած ըլլալ կը կարծէին բարոյական այն յենարանը որոնք կարիք ունէին յաւերժացնելու համար իրենց տիրապետութիւնը: Այդ ամիրաներուն մէջ կար մանաւանդ մէկը,— Պալեան Կարապետ ամիրան,— որ Տէրո-

(1) Հրանտ Ասատուր, «Ընդարձակ Օրացոյց», 1901, էջ 226–227:

(2) Արշակ Ալպօյաճեան, «Յիսուն տարուան մէջ» (1851–1901), «Մասիս», 1901, թիւ 13:

յենցի վրայ իր ունեցած կոյր վստահութեամբը, ինք եւս դժուարութեանց դուռ բացաւ:

Տէրոյենց պատուելիի բարոյական միւս յենարանը օրուան պատրիարքներն էին: Մատթէոս պատրիարք, օրինակ, չփացուց եւ աւելի եւս գոռոզացուց ամբարտաւան Պրուսացին՝ անոր վստահելով Հայ Եկեղեցւոյ վարդապետութեան պաշտպանութիւնը օտար յարձակումներու դէմ:

Տէրոյենցն էր որ, ինչպէս ըսինք, ճակատեցաւ Ֆէրրիէրի կարտինալին դէմ երբ ան, 1848ին Պոլիս ժամանած, Յունաց եւ Հայոց պատրիարքներուն հետ փոխանակուած քաղաքավարական այցելութիւններէ յետոյ «առաքեաց առ Մատթէոս պատրիարք զկոնդակ մի տպեալ հայերէն յորում յետ ցաւակցարար խօսելոյ ի վերայ հերձուածոց եւ մոլորութեանց, որք երեւեցան յեկեղեցւոջ ի սկզբանէ անտի՝ գրէ, թէ այժմեան Եկեղեցին Հայոց է մոլորեալ եւ անջատեալ ի յուղղափառ շաւղաց նախնի հարց իւրոց, եւ հրաւիրէ զմոլորութիւնսն ի բաց քեցել յանձնէ իւրեանց, եւ ողջամիտ վարդապետութեամբ ընդունելի զնախնի ուղղափառութիւն իւրեանց, եւ միանալ ընդ գլխոյն եկեղեցւոյ»:

Այս կոնդակն էր որ առիթ դարձաւ պատմական այն զոյգ հանդիպումներուն, զորս Հայոց պատրիարքն ու լատին կարտինալը ունեցան Յովհաննէս Տատեան Ամիրայի Պէշիքթաշի բնակարանին մէջ նախ, եւ յետոյ Պօղոս պէյ Տատեանի տունը Այ–Ստէֆանոյի մէջ, հակաճառելու համար հայոց մոլորութեանց շուրջ լատինական յերիւրանքներուն մասին: Այս առթիւ է որ տեղի ունեցած է ոչ նուազ պատմական խօսակցութիւն մը, նոյնինքն Ֆէրրիէրիի դեսպանատան մէջ, 1848 Փետրուար 6/18ին, ընդմէջ կարդինալին եւ Տէրոյենցի, խօսակցութիւն որուն մօտաւոր բովանդակութիւնը գրի առած է Տէրոյենց կարելի մանրամասնութիւններով(1), եւ որ կ'երեւայ թէ ազդած է լատին կարտինալին տրամադրութեանց վրայ, թէեւ Տէրոյենց յիշած է խօսակցութեան ընթացքին թէ հայ ազգին անունով չէ որ կը խօսի:

Նոյն այդ Տէրոյենցն էր որ Մատթէոս պատրիարք զօրավիգ ունեցաւ իրեն բողոքականութեան դէմ իր մղած պայքարին մէջ ալ, պայքար որուն մէջ այնքան անները էին որքան ինքը Պատրիարքը, նոյնքան Տէրոյենց, աններողութիւն որուն մէջ անդրդուելի մնաց պատուելին, իր ատելութիւնը տակաւ մեղմացնելով կաթոլիկներուն դէմ, նոյնիսկ կերպով մը դաշնակից դառնալով անոնց, եւ յիշեցնելով անոնց մոլեռանդութիւնը, որովհետեւ, ինչպէս կ'ըսէ Օր-

---

(1) Աւետիս Պէրպէրեան, «Պատմութիւն Հայոց», էջ 330–347:

մանեան, «երբ քաղաքական ազատամտութեան դէմ կը մաքառէր, յանդգաստո հռոմէական անձկամտութեան կը մօտենար»(1) :

Աւելցնենք որ իր աշակերտներէն երկուքին Հռոմ երթալու եւ հոն կաթոլիկ վարդապետ ձեռնադրուելու պարագան՝ կասկած հրաւիրած է իր վրայ ատենին թէ ինք է եղած կաթոլիկ ոգին երիտասարդ այդ վարդապետներուն ջամբողը, ու իր կենսագիրը ատոր Մըրմըրեան անգամ կը ստիպուի ըսել «թէ որչափ իրաւացի էր այս կասկածը չգիտենք, բայց իր մասին յաճախ համբաւուած կաթոլիկ միտումներուն նախաշաւիղն եղած է այս պարագան»(2) :

Մատթէոս Զուհաճեան կաթողիկոսական աթոռ երթալ բաղձելէ յետոյ ալ իր հովանաւորութիւնը չհեռացուց Տէրոյենցի վրայէն: Արդարեւ, ինչպէս պիտի տեսնենք, կաթողիկոսական յատուկ կոնդակով մը, 1861 Օգոստ. 29ին ան կ'արտօնէր որ տպուի Զամուռճեան պատուելիին «Մ. Մ. Այվազեանի նամակին քննութիւնը» գըրքոյկը(3) :

Ոչ միայն ծիծաղ ու պժգանք, այլ նոյն իսկ սարսափ կ'ազդեն պատմութեան էջերը թղթատողին՝ կրօնական ըմբռնումները զորս կը տարփողէր Տէրոյենց արդէն դարու մը կիսուն երբ աշխարհ կը փորձէր խաւարը թօթափել ամէն տեղ :

Տէրոյենցի այդ ըմբռնումներն էին որ զայն մղեցին խլրդային աշխատանքներու, որպէսզի 1863ի Սահմանադրութեան մէջ հոգեւոր դասուն գերիշխանութիւն ապահովուի՝ ի հեճուկս 1860ի նախնական Սահմանադրութեան, որ անտես ըրած ըլլալ կը թուէր հոգեւորականութեան համախումբ ներկայութիւնը Ազգ. Երեսփ. Ժողովի մէջ :

Այդ մասին Արփիարեանի վկայութիւնն ունինք :

Արփիարեանի բնորոշումով Տէրոյենց «կրօնամոլութիւնը կրօնամոլութեան տարած հռչակաւոր աստուածաբան մըն էր... Սահմանադրութեան հաստատման կռուին ատեն մեծ դեր կատարեց : Պահպանողականներուն մտաւորական էն կարեւոր ուժն էր, եւ անոնց պատգամաւորն : Երբ տեսնուեցաւ թէ ա՛լ չարիքը անխուսափելի էր, այսինքն թէ՝ վարչական դրութիւնը հիմնովին պիտի փոխուէր Սահմանադրութեան մը հաստատութեամբը, Զամուռճին ան ատեն ջանաց կանոնագրքին մէջ կղերամտութիւն ներմուծել : Իր թելադրութեամբն ու ազդեցութեամբը եկեղեցականները մինչեւ ատեան մը իրենց յատուկ իրաւունքները ունեցան, իբր աշխարհա-

---

(1) «Ազգապատում», Գ., էջ 3883 :

(2) Յ. Գ. Մրմրեան, «Տասնեւիններորդ դար...», էջ 39 :

(3) «Երեւակ», 1861, թիւ 114 :

կաններէն անջատ, որոշ դասակարգ մը: Այսպէս՝ Պոլսոյ եկեղեցականները Ազգային Երեսփոխանութեան քսան պատգամաւոր կը ղրկէին, եկեղեցականներու համազումար ժողովէ մը ընտրուած: Սահմանադրութեան առաջին ծրագիրը աշխարհականը եկեղեցականէն անջատող արմատական փոփոխութիւններ չէր պարունակեր: Տէրոյենց ուղեց կրօնամոլութեան ապագայ մը երաշխաւորել: Ազգեցիկ ամիրաները իր կռնակն էին: Լուսաւորեալները Խաւարեալներուն ահեղ ընդդիմադրութեան չարունակութիւնը վերջացնելու համար տեղի տուին անոնց կարգ մը պահանջումներուն, որով Սահմանադրութիւնը թեթեւ իմն կղերական կը թուի»(1):

Տէրոյենցին մենք դեռ պիտի հանդիպինք, աւա՛ղ: Անոր հմայքը դարուն կէսէն անդին ալ անցաւ, ու իր խաւարակուռ եւ թունաւոր հոգին իր ժահրը սփռեց նաեւ շրջանի մը մէջ, ուր զաւակները չահուած կը կարծէին իրենց մղած պայքարը իրենց հօրը դէմ: Այնպէս որ Տէրոյենց ոչ միայն մուխին մէջէն դաւեց նոր սերունդին փորձած ճիւղերուն դէմ՝ նախ վիժեցնելու համար Սահմանադրութիւնը, յետոյ ալ կղերին տիրապետութիւնը ապահովելու համար անոր երկրորդ խմբագրութեան մէջ, այլ եւ իր քննութիւնները չարունակելով հրապարակով եւս, իր վարած թերթերուն մէջօգտա, ամէն անգամ որ վերելքի նոր քայլ մը ղգալի կ'ըլլար: Այսպիսի առիթներ իրեն հայթայթեցին, օրինակ, ինչպէս պիտի տեսնենք, Պոլիս ժամանումը ազատամիտ հոգեւորականի մը որ Կարապետ վարդապետ Շահնազարեանն էր, Միքայէլ Նալբանդեանի այցը Պոլիս, եւ անոր ստեղծած խանդավառութիւնը մայրաքաղաքի եւ Զմիւռնիոյ հայութեան մէջ, հայ թատրոնին առաջին քայլերը եւ անոնց դատ ջերմ ընդունելութիւնը հայութեան կողմէ, Պօղոսեան եւ Ապօղոսեան վէճը որ բռնկեցաւ յանկարծ ազգին մէջ «լուսաւորեալ»ներու եւ «խաւարեալ»ներու երկու բանակներ ճակատեցնելով դէմ առ դէմ, եւ վերջապէս մասնական հայ օթեակի մը կազմութիւնը Պոլսոյ մէջ՝ զոր նոյնպէս սոսկումով պիտի ողջունէր Տէրոյենց:

Տէրոյենց իր աչքերը կը փակէր 1888ին, արդէն 87 տարու, որեւէ հետք չձգած իր ետին՝ բայց եթէ յիշատակը մարդու մը որ հայ ժողովուրդի վերելքի ճիւղերը պղծեց, ու իր անունը այլեւս չեն յիշեր մարդիկ, բայց եթէ այն առեն միայն երբ պէտք ըլլայ մտաբերել դարը իր տխուր պայքարներուն մէջ, որոնք մղուեցան լոյսի ծարաւ սերունդի մը եւ իրենց մոլեռանդութեանը կառչած մարդոց խումբի մը միջեւ: Տէրոյենց մարմնացումն էր այդ մոլեռանդութեան, ու մեր պատմութիւնը պիտի խնայէ իր ակնածանքը նոյն իսկ

---

(1) «Գեղուհի», 1902 Յունիս, էջ 46:

հմտութեան առջեւ զոր ան ունէր, եւ տպուած ու անտիպ երկերու դէզին առջեւ զոր թողուց։

Ու Մրմրեան, իր երբեմնի սանը, հակառակ իր բոլոր ճիգերուն մոռացման ճիրաններէն ազատելու անոր յիշատակը ու պատկառելի ընծայելու զայն, ուրիշ բան չկրցաւ ընել բայց եթէ յարգանքի տուրք մը տալ անոր մտաւոր պաշարին, կորովին, հաստատակամութեան, չհամարձակելով զայն զետեղել այն մարդոց շարքը որոնք ծառայեցին հայ ժողովուրդին։

Կենսագրութիւնը զոր Մրմրեան նուիրեց անոր(1)*, հեռու է հետեւաբար համակրութիւնը շահելէ ընթերցողին, եւ նոյն իսկ ինքը՝ Մրմրեան, որ 13ի կը հանէ Տէրոյենցի գիտցած լեզուները, եւ 150ի՝ թիւը անոր տպուած եւ անտիպ երկերուն, ստիպուած է, մէկէ աւելի անգամներ, մատնանշել նաեւ թերութիւնները որ ստուեր բերին անոր բարեմասնութեանց։*

Մրմրեան հետեւեալ տողերով կը սկսէր իր կենսագրութիւնը․

«Պիտի նկարագրեմ երկար ու ամէնազբաղ կեանքի մը հետ՝ լայն ներհուն եւ հինը պաշտող անձ մը, որ 19րդ դարու առաջին կէսին մէջ՝ ամէնէն աւելի սկզբնականութեամբ պատկերեց աւանդական ու չատղէտ հայու մը տիպարը, որ լոյս եւ Աստուած տեսած օրէն պաշտեց ու փաստեց՝ Լուսաւորչի Կրօնքն ու զԱստուած՝ ընդհանրական առձեռն ձեւերովն ու ապացոյցներովը, որ ամէնէն շատ կարդաց ու տպեց, ամէնէն շատ խօսեցաւ ու խօսեցուց իր վրայ՝ գէթ մինչեւ մեռնիլը։

«Արդի սերունդը չճանչնար զինքն ինչպէս որ էր, եւ իրաւունք ալ ունի։ Իր վրայ ինչ որ արժան ու ճիշդ էր՝ ոչ միայն չխօսուեցաւ յետ մահուն, այլ եւ հանրապէս խօսելով ո՛չ եւս կը տիրէ նոյն ոգին որ կը տիրէր իր գործունէութեան ատեն․ ոչ եւս կը յուզուին իր ուզած ու նախասիրած խնդիրները, որով իր ներքին զրոյմը ցոլացունող գրուածներն ալ չեն կարդացուիր։ Տէրոյենցի անունը կը ներկայանայ նորերէն շատերուն՝ իբրեւ յուշարարն հին պատուելիներէն միուն, որ գրաբառի սահմանափակ գիտութենէն եւ քանի մը աստուածաբանական վէտ-տետրակներէ զատ ուրիշ բան չունէին արժանի յիշատակութեան, թողլով այն չափազանցեալ վերագրութիւններն ու խրտուցիչ զրոյցները, զոր իր ընդդիմադիրները չեղջած են իր համբաւին վրայ»(2)*։*

Մրմրեանի ամբողջ գիրքը բնականաբար ներբող մըն է։ Կան սա–

---

(1) Յ․ Գ․ Մրմրեան, «Տասնեւիններորդ դար եւ Յովհաննէս Պրուսացի Տէրոյենց», Կ․ Պոլիս, 1908։

(2) Անդ, էջ 17–18։

կայն վերապահումները ալ տեղ տեղ։ «Միսականին ու դաւանականին մէջ իր միջինդարեան համոզումները,— կը գրէ օրինակ,— որ կը մնան մեզ համար հոգեբանական գաղտնիք եւ որ բաւական կը ղըրդուեցունեն մեր համոզումը՝ մանաւանդ երբ ակնարկենք իր Հաղորդութեան ճառերուն եւ բողոքականութեան դէմ գրածներուն, ենթադրել կու տան առ այժմ իր վրայ դէք անօգուտ եւ անվնաս մխամտութիւն մը, որպէսզի չըսենք ուրիշ բան»(1)։

Մմբեան, ի վերջոյ, մեծապոյն արժանիքը Տէրոյենցի մէջ՝ անոր բարեպաշտութիւնը կը գտնէր, եւ բաւական կը սեպէր առ որ «քաւուին ալ իր վրայ յիրաւի կամ յանիրաւի գրուցուած մարդկային թերութիւնները»(2)։

Մեղքեր կան, աւա՛ղ, որոնք չեն ներուիր։

Տէրոյենցիները առոնցմէ էին...

---

(1) Անդ, էջ 187։

(2) Անդ, էջ 194։

1948-Ի ՇՈՒՆՉԸ

24.

ՈՒԺԱՑՈՂ ՀԱՏՈՒԱԾԸ

Ճիշդ այն տարիներուն երբ հայ կեանքը իր վերջին ճիգերը կը փորձէր վերածնութեան չրջանը թեւակոխելէ առաջ, եւ սահմանին երկու կողմն ալ բռնկած էին բացառիկ ոգեւորութեամբ, հայ կաթոլիկ համայնքը դեռ կը զալարուէր իր տագնապին մէջ։

Հռոմ լարած կը չարունակէր պահել իր բովանդակ ճիգերը՝ չքացնելու համար ազգային ոգին այդ համայնքէն ներս։

Պապական նուիրակ Ֆէրրիէրիի մեկնումը Պոլսէն 1848 Մայիսին՝ նոր կացութիւն ստեղծեր էր Հասունի համար։ Ճիշդ է՝ ան յաջողեր էր ընկճել Համազգեացը, բայց չէր կրցած ճզմել ամէն ընդդիմութիւն համայնքին մէջ։

Աւակէ զատ քանի Ֆէրրիէրի կը զանուէր Պոլիս եւ ուղղակի կը միջամտէր կաթոլիկներու ներքին գործերուն՝ Բ. Դուռը փափկանկատութեամբ եւ վերապահութեամբ կը մօտենար անոնց։ Բայց պապին դեսպանին մեկնումէն յետոյ ան մէկ կողմ դրաւ ամէն վերապահութիւն, եւ հրամանագրով մը հրահանգեց որպէսզի կաթոլիկ պատրիարքարանի մէջ երկոտասանից ժողով մը հաստատուի պատրիարքին նախագահութեամբ եւ երեսփոխաններու քուէով ընտրուած, անոր որոշումները տրուին մեծամասնութեամբ, իր սեփական կնիքը ունենայ ան, եւ Բ. Դուռ ներկայացուած զրուխիւնները թէ՛ պատրիարքին եւ թէ՛ ժողովին կնիքները կրեն։

Հասուն, բռնադատեալ, երեսփոխանական ժողով գումարեց 1848 Օգոստոս 10ին՝ ընտրել տալու համար երկոտասանից ժողովը, փորձելով սակայն արգելք ըլլալ անոր որոշումներուն։ Կառավարութիւնը չէր ուզեր սակայն տեղի տալ։

Անհաճոյ զրուխիւն մը կը ստեղծուէր այսպէս Հասունի համար։ Ան ստիպուեցաւ իր զոյգ իշխանութիւններէն քաղաքականը թողուլ, եւ հրաժարիլ պատրիարքութենէ, դիմաւորելէս այն պատճառով որ

ինքնինքը զրկուած կը զտնէր Հռոմի պաշտպանութենէն ալ, քանի որ Պիոս Թ. Պապը, 1848 տարուան յեղափոխական բռնկումներուն հետեւանքով, հարկադրուած էր Հռոմը թողուլ եւ երթալ ապաստանիլ Նէապոլսոյ Թագաւորութեան Կոյիթա քաղաքը:

Հասունի հրաժարականը բնականաբար ընդունուեցաւ, եւ անոր տեղ 1848 Դեկտ. 31ին ազգապետ-պատրիարք ընտրուեցաւ Կարնոյ առաջնորդ Յովհաննէս Սեբլեան վարդապետ, որ սակայն Հասունի հլու կամակատար մը պիտի չյայտնուէր եւ պիտի փորձէր խանգարել կառավարութեան հաճութեամբ անօրինուած կարգադրութիւնները:

Հասուն յաջորդ տարուան Օգոստոս 23ին մեկնեցաւ Պոլսէն, երբ արդէն Ֆրանսական զէնքերուն ուժով ճնշուած էր Պապին դէմ յարուցուած ապստամբութիւնը, եւ կոնկլեվայի մէջ իսկ հանդիպած էր Պապին, ապա Հռոմի մէջ ամբողջ ինը ամիս, 1849 Օգոստոսէն մինչեւ 1850 Մայիս, հիմերը ապահովելու համար այն քաղաքականութեան զոր պիտի վարէր յետոյ Պոլսոյ մէջ, նպատակ ունենալով «հայ կաթոլիկ հասարակութեան մէջէն բնաջինջ ընել ինչ որ հայութեան հետ վերաբերութիւն եւ կապակցութիւն ունի, եւ անոր տեղ հռոմէական եւ լատինական ձեւերն ու կերպերը հաստատել, անհետ ընել ինչ բան որ հայ է, եւ ամբացնել ինչ որ զուտ կաթոլիկ է: Սակայն նպատակը իրագործելու համար արգելքներու կը հանդիպէր, եւ պէտք էր անոնք տկարացնել, եթէ ոչնչացնել հնար չըլլար: Արգելքներու գլխաւորը հասարակութեան կողմէն էր, որուն մեծամասնութիւնը կամ մի լաւ մասը չէր մերկացած ինչ որ աւանդաբար ունէր իւր միտքին եւ սիրտին մէջ իբրեւ հայ, որչափ ալ կաթոլիկութիւնը ընդունած էր, եւ կը պահանջէր աչխարհական տարրին եկեղեցական գործերու մասնակցութիւնը, եւ ընտրողական ու մատակարարական ու վարչական պարտնակներու մէջ ձայն եւ իրաւունք ունենալ: Հասուն հիմնուելով պապական անպայման իշխանութեան կաթոլիկ դաւանփարին վրայ, կը ջանար պապի անունով խափանել ինչ որ հնարաւոր հայութեան զգացումէ կը ծագէր, եւ կը ջանար աչխարհական տարրը հիմնովին հեռացնել եկեղեցական ու ազգային գործերէն, եւ ամենայն ինչ եկեղեցականներու եւ եկեղեցական իշխանութեան ձեռքին ներքեւ դնել»(1):

Հասուն իր այս ապերասան ծրագրին իրր խոչընդոտ ունէր ընդդիմադիր զօրաւոր հոսանք մը կաթոլիկ հոգեւորականութեան մէջ՝ յանձին Մխիթարեան եւ Անտոնեան միաբանութիւններուն, եւ նաեւ մտաւորականութեան ուժեղ չերտ մը որ համախմբուած էր Հա-

(1) «Օրմանեան, «Ազգապատում», Գ., էջ 3923–3924:

մաղթեաց ընկերութեան մէջ։ Պայքարը զոր Հասուն վարեց ընդդէմ այս խոչընդոտներուն, եւ աջակցութիւնը զոր Հռոմ այդ առթիւ ընծայեց իրեն՝ նախ Ֆէրրիէրի կարտինալին եւ յետոյ Պոլսոյ պապական նուիրակի Իլէրոյի ձեռքով, պիտի տեսնենք իրենց տեղին։

Հասունի Հռոմ դանուած օրերուն՝ դէպքերը աննպաստ բնոյթ մը սկսած էին առնել Պոլսոյ մէջ։ Սելվեան ազգապետ–պատրիարք, որ իր կամակատարն էր, հանրութեան ներկայացուցիչներուն յարձակումներուն նշաւակ էր դարձած։ Հասուն 1852 Յուլիսին կը փութար հետեւաբար Պոլիս, բայց չէր կրնար զրկուելեանց առաջքն առնել։ Սելվեան 1852 Սեպտեմբերին պաշտօնանկ կ'ըլլար, եւ նոր ընտրութիւն կը հրամայուէր, բայց համաձայնութիւն չէր գոյանար թեկնածուի մը շուրջ, Հռոմ կ'առաջէ անուն տոմինիկեան կրօնաւոր մը քննիչ կը ղրկէր Պոլիս, եւ անոր վերադարձէն յետոյ՝ Հասուն եւ Իլէրօ կը կանչուէին Հռոմ, եւ Պոլսէն տարբեր տեսակէտներով մեկնած՝ Հռոմի մէջ կը հաշտուէին։

Ազգէն, Պոլսոյ մէջ, կառավարութեան հրահանգով վիճակ կը ձգուէր գլխաւոր ընտրելիներու մէջեւ եւ վիճակը կ'ելլէր Անտանեան մխիթարեանէն Նիկողայոս վարդապետ Կոհանեանին, որ 1852 Նոյեմբեր 16ին կը ներկայանար կայսեր եւ կը նստէր ազգապետ–պատրիարքութեան աթոռը։ Կոհանեանի պաշտօնավարութեան հետ՝ պահ մը կանոնաւոր վիճակ մը կը ստեղծուէր հայ կաթոլիկ ազգային կեանքի մէջ. կը վերակազմուէին վարչական մարմինները եւ գործունէութեան կը սկսէին, եւ կը կազմուէր յանձնախումբ մըն ալ ազգային կանոնագրութիւնը վերամշակելու համար։

Այնպէս որ երբ Հասուն եւ Իլէռօ 1853 Փետրուարին կը դառնային Պոլիս՝ կացութիւնը փոխուած կը դտնէին։ Ժողովուրդը խոկոյն յայտարարութիւն մը կը ցրուէր Հասունի դէմ, եւ նոյն իսկ կը պատռէր յայտարարութիւնը զոր Հասուն ուղղած էր ժողովուրդին՝ բացատրութիւններ տալու համար Պարսաւագրին մէջ իր բռնած դիրքին մասին։ Կառավարութիւնը՝ բողոքներ ստացած ըլլալով երկու կողմէն ալ՝ կը ձեռնարկէր քննութեան, իսկ Հասուն կը դիմէր Ֆրանսական դեսպանատան միջամտութեան։ Բ. Դուռը, զայրացած Հասունի այդ քայլէն, զայն կը կանչէր ու կը յանդիմանէր։

Հասուն, փոխանակ հանդարտելու, խաժամուժը կը զրգռէր ու կը դինէր, անոնց վստահելով 1853 Մարտ 8ին Ղալաթիոյ եկեղեցին կ'իջնէր պատարագելու, բայց իր հաւատքածներէն զատ մարդ չէր դտներ հոն։

Ազգայնական հոսանքը իր պայքարը կը շարունակէ սակայն, իր բողոքները տեղացնելով Բ. Դուռ եւ Հասունի հեռացումը պահանջելով։ Կառավարութիւնը ի դուր կը փորձէ համաձայնութեան բե–

րել կողմերը։ Ազգայնականք անյողդողդ կը մնան իրենց տեսակէտին վրայ, մինչ Հասունեանք կը պնդեն իրենց կարգին որ յարուցուած վէճերը կրօնական հանդամանք ունին եւ հոգեւոր իշխանութեան անկ է վճիռը տալ։

Կառավարութիւնը, այն ատեն, ուրթ պաշտօնակալ փաշաներէ բաղկացած յանձնաժողովի մը յանձնեց հարցը, բայց ազգայնական կողմը միայն ներկայացաւ անոր։ Իսկ Հասուն ուրիչ ելք չգտաւ բայց եթէ բանադրանքի կոնդակ մը հրատարակել իրեն ընդդիմացողներուն դէմ, կոնդակ որ 1853 Ապրիլին կարդացուեցաւ եկեղեցիներու մէջ ալ։

Կառավարութիւնը ազդուած այս բոլորէն՝ Հասունի մասին եղած ամբաստանութիւնները դրաւոր ուղեց։ Ամբաստանագիրը, որ Յուլիս 6ին Մեծ–եպարքոսին ներկայացուեցաւ ժողովուրդին կողմէ, տասը կէտերու մէջ կը մեղադրէ Հասունը, ըսելով որ ան առանց ընտրութեան յափշտակած է հոգեւոր իշխանութիւնն ու ազգապետութիւնը, խախտած է Համազգեացը, առանց ազգային որոշման դաւառական եպիսկոպոսներ հաստատած եւ ընտրած է, բարենպատակ հաստատութեանց մատակարարութիւնը իր ձեռքն առած է, ներմուծած է լատինական սովորութիւններ, պարսաւագիրք հրատարակած է միաբանութեանց եւ անուանի վերդաստաններու դէմ, եւայլն, եւ ի վերջոյ խնդրելով որ կառավարութիւնը հասարակութիւնն ազատէ Հասունի եւ Հասունեաններու ձեռքէն։

Հասուն եւ իրենները իրենց հասցէին բանաճեւուած այս ամբաստանութեանց դէմ Յուլիս 24ին հերքում մը ներկայացուցին կառավարութեան, որուն վերջնական վճիռը սակայն երկար ուշացաւ։ Եւ բազմաթիւ միջադէպերէ յետոյ, որոնք այնուամենայնիւ տեղի ունեցան, 1854 Յունուար 3ին էր միայն որ Բ. Դուռը որոշեց կաթոլիկ հասարակութենէն լատինամիտ Հասունեանները ուղղակի լատին հասարակութեան փոխանցել, եւ մնացեալներով կաթոլիկ հասարակութիւնը պահել, որոշում որ հաճելի չէր կրնար գալ Պապին։ Ֆրանսական դեսպանատունը, Հասունի խնդրմամբ, միջամտեց հետեւաբար կառավարութեան մօտ, եւ յաջողեցաւ յետաձգել տալ տրուած որոշման կիրարկութիւնը։

Ազգայնական հոսանքը 1854 Մարտ 5ին յայտարարութիւն մը հրատարակեց այնուամենայնիւ թէ ասկէ յետոյ ոչ մէկ կերպով պիտի չճանչնայ Հասունը իբրեւ հովիւ եւ առաջնորդ։

Հասուն պահ մը փորձեց մեղմ միջոցներով իրեն ի նպաստ ապահովել կացութիւնը։ Հովուական թուղթ մը հրատարակեց ան 1854 Մայիս 8ին, որով իբրեւ թէ աղքատանոցի, հիւանդանոցի, դպրոցներու եւ եկեղեցիներու մատակարարութեան մէջ աչքարհական տարրին մասնակցութիւնը կը ճանչնար, «բայց միշտ պատի-

պատ դարձուածներով»(1)։ Ազգայնական ուղղութեան հետեւողները ծուղակը չինկան, եւ Յունիս 28ին հրապարակ հանուած տետրակով մը Հովուական թուղթին մանուածապատ դարձուածները պախարակեցին։

Հասուն սակայն պարտուած ըլլալէ հեռու էր։ Ան մինչ իր կողքին ունէր Ֆրանսական դեսպանատունը, իսկ արտաքին գործերու նախարար Րէչիտ փաշա, որ ստիպուած էր հաշուի առնել Ֆրանսական դեսպանատան տրամադրութիւնները՝ թէեւ իր համակրութիւնները Հասունի հակառակորդներուն կողմն ըլլային, մինչ կը յորդորէր ազգայնականները Հասունը ընդունիլ երբեւ գլուխ, խոստանալով որ ինքն ալ իր կարգին Հասունին ընդունիլ կու տայ ինչ որ իրենք խնդրեն։

«Սակայն խաբկանք էին բոլոր այս դարձուածները. Հասունի պէտք էր դնել առերեսոյթ հանդարտ կացութիւն մը ստեղծել, որ դիւրին ալ կ'երեւար, զի ազգայնականք ալ յոգնած էին, եւ իրենց ճիւղերուն անպտուղ մնալէն յուսահատած, ու քիչ քիչ ասպարէզէն կը քաշուէին»(2)։

Այս պայմաններուն մէջ, Երկոտասանից ժողովը, որ նորոգուած էր 1855 Մարտ 2ին, չէր կրնար արդիւնաւոր գործունէութիւն մը ունենալ, ասպարէզը պատ ձգելով այսպէս Հասունի առջեւ, որ համարձակութիւն առաւ առանց ընտրութեան եպիսկոպոսներ ձեռնադրել։

Ժողովուրդը երբ ալ ձանձրացած կը թուէր իր ընդդիմութեան մէջ, իսկ Հասուն օրէ օր աւելի յանդուգն կը դառնար։ Արեւելեան պատերազմին պատճառով աճած էր Ֆրանսական ազդեցութիւնը Թուրքիոյ մէջ, եւ այդ ազդեցութեան կոթնած՝ Հասուն յաջողեցաւ կաթոլիկ ազգապետ-պատրիարքի ձեռք դնուող պատրիարքական հրովարտակէն տարբեր հրովարտակ մըն ալ ստանալ 1857 Մարտին Բ. Դռնէն, իբր հոգեւորական գործերու պետ եւ կաթոլիկ պաշ փիխfոփոս անունով, հրովարտակ որուն ուժով կրնար այլեւս կաթոլիկ ազգապետական պատրիարքարանէն անկախաբար գործել եւ անօրինել եւ յարաբերութիւններ կատարել, անկարգութեան մատնելով բուն պատրիարքարանը։

Մխիթարեանները զգեստած, Համազգեացը խոչտանգած, Անտոնեանները ահաբեկած ու կազմալուծած Պոլսոյ ազգայնական հոսանքը՝ Հասուն տէր էր Պոլսոյ մէջ, բայց իր թաթին տակ չունէր դեռ բովանդակ հայ կաթոլիկութիւնը, քանի Լիբանանի մէջ կաթո-

---

(1) Օրմանեան, «Ազգապատում», Գ., էջ 3971։

(2) Օրմանեան, անդ, էջ 3971։

դիկոսութիւն մը կար որ իր իշխանութեան տակ կը պահէր հայ կաթոլիկները Թուրքիոյ չորս աններէն կարեւոր մէկ մասին մէջ, եւ որուն հետ Հասուն սոխուած էր մաքառիլ իրաւասութեանց սահմաններու չուրջ, քանի որ մէկ կողմէ Փոքր Հայք եւ Կիլիկիան Լիբանանու կաթողիկոսութեան, եւ միւս կողմէ Պոնտոսն ու Կապադովկիան Կ. Պոլսոյ արքեպիսկոպոսութեան վիճակ կը նկատուէին, մինչ չատ քաղաքներ տարբեր առմամբ երկու կողմերուն ալ կրնային պատկանիլ: Հասուն կը ձգտէր միապաղաղ դանդուածի մը վերածել Թուրքիոյ բովանդակ հայ կաթոլիկ հօտը, եւ ինք միակ հովիւը դառնալ անոր, մանաւանդ այնպիսի պահու մը երբ դէպքերու բերմամբ կաթոլիկ փրոփականտին համար նպաստաւոր դետին մը ստեղծուած էր Թուրքիոյ մէջ, եւ հետզհետէ կ'աճէր կաթոլիկ հայ համայնքներուն համրանքը:

«Երիմի պատերազմին վրայ, կը գրէ Օրմանեան, զաղղիական ազդեցութեան զօրանալը, եւ զաղղիական կայսրութեան ալ իր ազդեցութիւնը ընդարձակելու համար հռոմէականութեան պաշտպան կանգնիլը, կրցաւ Հայերուն մէկ մասին մէջ հռոմէականութեան յարելու միտքը զարթուցանել նիւթական օգնութիւն եւ քաղաքական պաշտպանութիւն վայելելու համար: Այս տեսութեանց հետեւանքն եղաւ որ Լիբանանու կաթողիկոսութեան սահմաններու մէջ, Մելիտինէ (Մալաթիա), Գերմանիկ (Մարաշ), Կեսարիա եւ Ատանա մասնաւոր հռոմէական հատուածներ սկսան ունենալ, եւ Գրիգոր (Լիբանանի հայ կաթոլիկ կաթողիկոսը) վուլթայ սոյն սակաւաթիւ հատուածներու համար նոր վիճակներ կազմել եւ նոր եպիսկոպոսներ ձեռնադրել, աւելի եւս չարժումը զօրացնելու նպատակով, թէպէտեւ առաջին քայլերէն ետքը նոր աճումներ չունեցան նորանջատ հատուածները: Շատ մանաւանդ չարժումներ ալ տեղի ունեցան Զէյթուն եւ Հաճըն, որոնց առաջինը Գերմանիկի եւ երկրորդը Ատանայի վիճակներուն կցուեցան»(1):

Այսպէս կամ այնպէս՝ հայ կաթոլիկ հատուածը կը դիմէր դէպի ուծացում, հայ ժողովուրդին համար ճակատագրական այն տարիներուն, երբ նոր սերունդը թեւակոխած էր արդէն նոր հանդրուան մը հայ վերածնունդի ճամբուն վրայ,— մտած էր չորջանը վերջին մաքառումներուն, զարուն երկրորդ կէսին հետ:

25·
ԶՈՑԳ ՊԱՐՍԱԽԱԳԻՐՔԵՐԸ

Պատակտիչ ոչին զոր ԺԹ· դարը պարգեւեց հայ կաթոլիկնե-

(1) Օրմանեան, Անդ, էջ 3974:

րուն եւ որ փորձեց ամէն դինով խորտակել հայ չունչն ու ոգին հայ կաթոլիկ հասարակութեան մէջ, խոչընդոտներ ունեցաւ սակայն իր քայլերուն առջեւ:

Հասունի չհատակութեանց դէմ առաջին ընդվզողն եղեր էր կաթոլիկ հայերու այն սրտցաւ խումբը որ հռոմէական դաւանանքի յարած ըլլալով հանդերձ՝ չէր ուզեր իր հոգին խղել հայ ժողովուրդէն եւ անոր աւանդութիւններէն:

Հասուն կրցած էր սակայն չէզոքացնել այդ ընդդիմութիւնը, եւ մեւնոյն ատեն իր խանձարուրին մէջ իսկ խեղդել հայ աւանդութեանց ջերմապէս փարած այդ համակրելի կորիզը որ Համազգեացն էր:

Հասունի աչքին փուչ էին նաեւ Վենետիկի Մխիթարեանները: Յորմէհետէ հայ ժողովուրդի ծոցին մէջ բռնկեր էին դաւանական վէճերը, անոնք, ի հեճուկս Հռոմի անմիջական չունչին տակ մարզուած մոլեռանդներու խումբի մը՝ Քօլէճեաններուն, յամառեր էին հաւատարիմ մնալ հայ չունչին, ու երբ ստեղծուեր էին զոյգ հատուածներ հայ ժողովուրդի ծոցին մէջ՝ փորձեր էին կամուրջ դառնալ անոնց միջեւ, եւ հիմա, Հասունի ասպատակութեան օրերուն, կը շարունակէին ամուր մնալ իրենց դիրքերուն վրայ:

«Ոչընդոտ մըն ալ Վենետկոյ Մխիթարեան Միաբանութիւնն էր,— կը գրէ Օրմանեան,— որ Մխիթարէն ժառանգած ազգային դպացումը այն ատեն վառ կը պահէր, եւ ինչպէս քանիցս առիթ ունեցանք կրկնել, հայութիւնը կաթոլիկութեան պատասատելու դաղափարով կ'օրօրուէր, որ թէպէտ մեր տեսութեամբ անհնարին մի բան էր, սակայն Հասունի աչքին կարեւորութիւն ունէր, դի նա եւրեւակայական խոչընդոտներն իսկ իր առջեւէն հեռացուած տեսնել կը բաղձար»(1):

Համազգեաց Ընկերութիւնը կազմալուծել յաջողելէ յետոյ կարգը Մխիթարեաններուն էր բնականաբար: Հասուն Մխիթարեանց դէմ իր պայքարը սկսաւ զանոնք վարկաբեկելով:

«Իսկ Մխիթարեանները, որովհետեւ Հռոմէ ճանչցուած Միաբանութիւն էին եւ պարզ հրամանով մը գոյն դաղրեցնել հնար չէր, ուստի անոնց վարկը աղարտելու եւ անոնց դաւանանքը կեղտակարծ ցուցնելու եւ զանոնք կասկածելի ներկայելու համար նախապատրաստութեանց ձեռնարկեց եւ փրոփականտայի դիւանին եւ ուրիշ յիշատակարաններու մէջ, որչափ որ Մխիթարեանց աննպաստ դրութիւններ կային, զանոնք հաւաքելու եռեւէ եղաւ Հռոմ գտնուող Սահիան Ագարեան եւ Յովհաննէս Հօլասեան նորընծայ կուսակրօն քահանաներու ձեռքով»(2):

---

(1) Օրմանեան «Ազգապատում», Գ., էջ 3921:

(2) «Ազգապատում», Գ., էջ 3922:

Հասուն Մխիթարեանց մասին աննպաստ այդ գրութիւններուն հաւաքածոն համառօտ եզրակացութիւններով պաշտօնական պարտութեայի վերածել տուաւ եւ փրօփականտայի ատեանին մատուց մասնաւոր կերպով։

Մխիթարեանք, որ օրինակ մը ձեռք ձգած էին այդ պարտութեան, փութացին իրենք եւս յիշատակագիր մը պատրաստել իրենց նպաստաւոր վաւերագրերով եւ տպագրելով ցրուեցին Հռոմի բարձրաստիճան պաշտօնակալներուն։

Հասուն իր կարգին օրինակ մը ստացած էր Մխիթարեանց յիշատակագիրէն, եւ որպէսզի իր առաջին յարձակողականին ուժը չկոտրի, խորհեցաւ աւելի ընդարձակ եւ աւելի ուժգին գրութիւն մը պատրաստել եւ փրոփականտային հասցնել, որ իր օրակարգին մէջ մտցուցած էր անոր առաջին պարտութեան եւ Մխիթարեանց յիշատակագիրը։ Հասուն եւ իր համախոհ հոգեւորականները որոշեցին խմբագրական մարմին մը կազմել՝ որուն պաշտօնը պիտի ըլլար ի տալերէն լեզուով պարբաւագիր մը խմբագրել, տպագրել չատ դաղտնի կերպով՝ առանց դէտ հրատարակութեան տալու, եւ մատուցանել փրոփականտայի ատեանին։ Գիրքը տպագրուեցաւ 1852 Յունկի օրերուն Պոլսոյ մէջ, թէեւ Լիվոռնօ նշանակուած է հատորին ճակատը։ Հակառակ Հասունեաններու բոլոր դժուարութիւններուն՝ գիրքը չուտով ծանօթ դարձաւ սակայն հանրութեան։

1852 Յունիս 1ին «Հրատարակեցաւ, կը գրէ Պէրպէրեան, իտալերէն պարբաւագիրքն ի կողմանէ Հասունեան Գօլճեանց, յորում դատապարտին Մխիթարեան միաբանք Վենետկոյ վանից իբրեւ հերձուածող եւ հերետիկոս»(1), պարբաւագիրք որ ջանալով հաստատել թէ Մխիթարեանք «ջատագով եւ պաշտպան են Հայոց հերձուածողաց, արտաքուստ կեղծաւորաբար Հռոմէական ուղղափառ ցուցանեն դինքեանս, բայց գաղտնի հաղորդակից են ընդ հերձուածողաց ի հոգեւորս, եւ այլ այսպիսի ամօթալի եւ եպերելի գրպարտութեամբք եւ ստայօղ բանիւք զԱբբայեան միաբանութիւնն դատապարտէր իբրեւ զհերետիկոս։ Հեղինակ գրոյս չէր նշանակեալ ի դուռն մատենիս, բայց խոհական անձինք վաղ ընդ փոյթ դուշակեցին եւ հաստատեցին, թէ մատն Հասուն վարդապետին է ի սմա, եւ նորին խորհրդով չարադրեալ է սա յանխիղճ եւ յանամօթ Գօլճեանց»(2)։

Մօտ 200 էջէ բաղկացած այդ հատորը որ Վենետկոյ Սուրբ Ղազարի Մխիթարեանն

---

(1) Պէրպէրեան, «Պատմութիւն», էջ 573։

(2) Պէրպէրեան, անդ, էջ 387։

խորագիրը կը կրէ, չարագրուած է արդարեւ Մխիթարեանները կաթոլիկութենէ կատարելապէս հեռու եւ հայադաւան ցոյց տալու նպատակով։ Ան Մխիթարեան մեռած վարդապետները եւ աբբահայրերը «Յաննէսեանց նման հերետիկոս եւ հերձուածող» կ՚անուանէ, եւ ողջերը կը թելադրէ յանձնել հաւատաքննութեան ատեաններու, տարակուսելի կը գտնէ անոնց հետեւողներուն հոգւոյ փրկութիւնը, եւ անոնց պաշտած խորհուրդներուն արդիւնքը երկբայական։ Ասկէ զատ Մխիթարեան Միաբանութիւնը եւ մասնաւորապէս անոր համակիր Տիւզեան գերդաստանը կ՚ամբաստանէ իբր ջանադիր հայ ժողովուրդը ապստամբեցնելու, եւ Մխիթարեանց վարչութեան տակ գտնուող Մուրատեան եւ Ռափայէլեան վարժարաններու աշակերտները իբր անկրօն եւ անհաւատ(1)։

Գրքին լեզուն ալ գռեհիկ եւ կոշտ էր, ոճը անվայել, բացատրութիւնները ստորին, գնահատումները յախուռն, բայց ան հասած իր նպատակին, այն է՝ միտքերը գրգռել, հասարակութեան մէջ երկպառակութիւն սերմանել, միամիտներուն խիղճը այլայլել, սրտմտութեան մղել ազատախոհները, եւ ամէն տեղ եւ ամէն տուն չփոթութիւն եւ դժգոհութիւն հրահրել։ Մինչեւ իսկ Տիւզեանք զգածուեցան իրենց մասին գրուածներէն, եւ վատ հետեւանքներ կրնային գոյանալ եթէ կայսրն ու նախարարները չվստահեցնէին զիրենք թէ «դուք միշտ հաւատարիմ գտնուած էք, ուստի հանդարտ եղէք եւ ձեր տեղը մի խռովէք սրտերնիդ»։

Չուշացաւ վրդովումը լայն խաւերու մէջ ալ, եւ 1852 Յունիս 5ին 60 հոգիի չափ կաթոլիկ հայերու խումբ մը խուժեց տպագրապետ Սելվեանի վրայ՝ պահանջելով որ երեւան հանուին գիրքին հեղինակները։ Հայ կաթոլիկ ղեկավարները բնականաբար չփոթեցան, եւ ամէն ճիգ ըրին որպէսզի իսկական պատասխանատուները երեւան չելլեն, ու պահ մը յաջողեցան ալ խալցի Գասպար Վուչինօ քահանան համոզել որպէսզի իր վրայ առնէ գրքին պատասխանատուութիւնը, մինչդեռ ան լեզուական սրբագրիչի դերն ունեցած էր միայն, իսկ գիրքին բուն հեղինակները Հասունի արբանեակներէն հայ կաթոլիկ հինգ վարդապետներ էին, որոնց մէջ կար նաեւ Ստեփան Ազարեան, յետագային պատրիարք հայ կաթոլիկներու։

Յայտարարութիւնը զոր կորզեր էին Վուչինոյէն, պատճառ եղաւ որ միջամտէ Պոլսոյ առաքելական նուիրակ Իլէրօ արքեպիսկոպոսը՝ որուն ուղղակի ենթակայ էր Վուչինօն, եւ այս առթիւ ծայր տայ վէճերու ամբողջ թնճուկ մը՝ պարսաւագրին բուն հեղինակ-

(1) Պօղոս վրդ. Պօյնուէյրիեան, «Հասունեան քաղաքականութիւն», էջ 165–166։

նները զանելու համար: Վուչինօ մերթ կը մատնանչէր զանոնք անուններով ու մականուններով, մերթ խոստումներէ չլացած՝ ամբողջ մեղքը ուսերուն կ'առնէր, մինչեւ որ Հասունեանք կը յաջողէին հեռացնել զայն Պոլսէն: Մինչ այս մինչ այն դրդռումիւնը կը ծաւալէր Պոլսոյ կաթոլիկ համայնքին մէջ, Հասունեանք եւ Հակահասունեանք կը մաքառէին իրարու դէմ իրենց բոլոր զէնքերով եւ պաշտպան որոնելով պետութեան մօտ ու Հռոմի մէջ, ազմկալից ժողովները կը յաջորդէին մէկը միւսին, Հասուն եւ Իլէրօ եւս իրարու դէմ պահ մը կը ճակատէին, քննիչ կու գար Հռոմէն, եւ ի վերջոյ 1852 Հոկտեմբեր 22ին Հասուն եւ Իլէրօ կը կանչուէին Հռոմ: Հասարակութեան յոյսը Իլէրոյի վրայ էր՝ որուն յանձնած էր Պապին ուղղուած իր աղերսագիրները, մինչ Հասունեանք վստահ էին իրենց յաղթանակին: Իլէրօ, աւա՛ղ, կը սոխպուէր տեղի տալ Հռոմի մէջ, եւ հաւատալով չարաչուք մարդուն հետ, եւ Պոլիս դառնալ չէզոքացած ու նկուն:

Վէճերը այստեղ չեն կանգ առներ սակայն կաթոլիկ հայ համայնքին ծոցին մէջ, սկզբնական իրենց հունէն արդէն չեղած: Հասունեանց եւ Հակահասունեանց պայքարը վերածուած է համայնքին ղեկը իրարու ձեռքէ խլելու գօտեմարտի մը, որուն ոչ միայն կը միջամտէ Հռոմ այլազան ձեւերով, այլ եւ Ֆրանսական դեսպանատունը որուն օգնութեան դիմած էր Հասուն, եւ արտաքին գործերու նախարարութիւնը որ վրդոված էր օտար միջամտութեան դիմուած ըլլալուն համար:

Այս բոլոր անցուդարձերուն մէջ դժուար դիրքի մը մատնուած էին անշուշտ Մխիթարեանները: Քանի Հասուն տէրն էր կայութեան՝ Հռոմի առջեւ մեղաւորը իրենք կը մնային: Միաբանութեան տարեգրութեանց մէջ առաջին դէպքը չէր ասիկա, ուր Մխիթարեանք կարիք զգային պաշտպանուելու եւ արդարանալու Հռոմի առջեւ: Ծանօթ էին ամբաստանուած անոնք Հռոմի մօտ իբրեւ անբարեյոյս կաթոլիկ եւ ամէն անգամուն ալ յաջողած էին ազատիլ այդ մեղադրանքէն՝ հազար երդում ընելով իրենց անկեղծութեանը մասին: Ինքնապաշտպանութեան նոյն մեթոտին ստիպուեցան դիմել այս անգամ ալ:

«Մխիթարեանք, կը գրէ Օրմանեան, մեծապէս զղածուեցան չարամատեանին հրատարակութենէն, եւ Հռոմի կողմէն իրենց անյապաստ որոշման մը վախով, մեծամասնութեամբ դիջողութեանց, եւ մինչեւ իսկ սորընութեանց կողմը դանուեցան, իրենց առաջնորդ եւ ուղեցոյց ունենալով Հիւրմիւզեան աբբահօր տկար եւ կորովէ զուրկ վարչականութիւնը: Իրաւ, չէին պակսեր Մխիթարեանց հին հոգւոյն հետեւողները, բայց ցրուած էին եւ աստեւանդ առանձինն մնացած, եւ գործունեայ դեր մը ստանձնելու անկարող կը դանուէին:

Մխայլ Փարիզի Մուրատեան վարժարանին տեսչութեան վրայ ղբաղբուղ երեք վարդապետները, Սարգիս Թէոտորեան վերատեսուչ, Գաբրիէլ Այվազեան դաստիարակ, եւ Ամբրոսիոս Գալֆայեան ուսուցիչ, ընդդիմադիր դեր մը ստանձնեցին, եւ այդ իրենց ընթացքին առիթ ընծայեց Մխիթարեանց կողմէ պարսաւագիրքին տրուած պատասխանը, որ նոյնպէս «Նոր պարսաւագիրք» անունով կոչուեցաւ(1):

«Ցետ ամսոց հնդից, կը գրէ Պէրպէրեան, հրատարակեցաւ եւ այլ իմն պարսաւագիր հայերէն ի կողմանէ Վենետկեան միաբանից, որպէս թէ հերքել կամելով զցուցմունս եւ զփաստս խոտլականին, ցուցանէ զինքնեանս եւ զմիաբանութիւն իւրեանց ջերմեռանդ յոյժ եւ յամենայնի հպատակ հրամանաց Պապին Հռոմայ, յայտ յանդիման խոստովանի, թէ մեք ընաւ հաղորդակից չեմք եղեալ Հայոց ի հովեւորս, եւ թէ ազգ եւ եկեղեցին Հայոց է հերձուածող եւ հերետիկոս: Եւ պարսաւագրոյս հեղինակ էր Հ. Արսէն Կոմխոսեան երեւելին ի միաբանս Վենետկեան վանից, որ էր յայնժամ ի Կոստանդնապոլիս»(2), եւ որ ուրիշ մէկը չէր բայց եթէ Համբաւաւոր Հ. Արսէն Բագրատունին: Ցետոյ պարզուեցաւ սակայն որ Բագրատունիի խմբագրած գրութիւնը չէր որ տպագրուած էր նոյնութեամբ, այլ անոր վանք ղրկած գրութիւնը տպարան յանձնուելէ առաջ այլափոխուած էր Աբբահօր իսկ կողմէ(3):

Գրութիւնը ոչ միայն ծաղրածու եւ դռեհիկ լեզուով գրուած էր, կարծես Հասունի պարսաւագիրքին հետ մրցելով(4), այլ որ եւսն է անոր գրեթէ ամէն թերթին մէջ հերձուածող, հերետիկոս եւ մոլորեալ ածականները կրկնուած էին հայոց համար(5): Հրատարակութիւնը, որ Ընդդիմախօսութիւն եւ Ջատագովութիւն կոչուած է հատասարակս, 150 էջով հատոր մըն էր որ երբ հայ ժողովուրդի մէջ երեւցաւ 1852 Հոկտեմբեր 10ին, մեծ չչուկ եւ աղմուկ հանեց:

«Իրբեւ հրատարակեցաւ այս մատեան ի մէջ ժողովրդեան, կը պատմէ Պէրպէրեան, զարմանք կալաւ զամենեսին. զի ամենեքին մանաւանդ Հայք այնպէս զիտէին եւ այնպէս հաւատացեալ էին յայսչափ ժամանակաց հետէ, թէ Աբբայեան հարք ջատագով եւ

---

(1) «Ազգապատում», Գ., էջ 3937:

(2) Պէրպէրեան, «Պատմութիւն Հայոց», էջ 367:

(3) «Յայտարարութիւն առցից Մուրատեան վարժարանի», էջ 14:

(4) «Ազգապատում», Գ., էջ 3938:

(5) Սարգիս վրդ. Թէոտորեան, «Պատմութիւն Մուրատեան եւ Հայկազեան վարժարանաց», Գ., էջ 153:

պաշտպան են Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ, բարեկամ եւ սիրող հայրենի ազգին եւ հնաւանդ կարգաց եւ սովորութեանց. վասնորոյ եւ յամենայնի ձեռնտու եւ նպաստող էին առատաձեռն արեամբք եւ նուիրօք ի տպագրութիւնս մատենից նոցին եւ Բազմավէպ օրագրին, որպէս Յովհաննէս պէյ Տատեան աւելի քան զհազար քսակ ոսկւոյ ջերմեռանդ սիրով նուիրեաց ի նպաստ տպագրութեան նորոգ աշխարհագրական տախտակաց եւ ներածութեան նոցին, եւ Բազմավէպ օրագրին. սոյնպէս եւ այլք բազումք, զորոց չէ տեղւոյս յերկարել մի ըստ միոջէ։

«Բայց այժմ ծանեան ամենեքին, զի եւ նոքա ոչինչ ընդհատ ի Գօլէճեանց կամ ոչ պակաս քան զնոսին ոխերիմ թշնամիք են Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ»(1)։

Մխիթարեանց այս պատասխանը դժգոհութիւն պատճառեց Միաբանութեան անդամներէն շատերուն, եւ առաջին հերթին Փարիզի Մուրատեան վարժարանի երեք վարիչներուն, որոնք սապէս պիտի բնորոշէին զայն յետոյ իրենց ծանօթ յայտարարութեան մէջ.

«Սոյն գրուածքին ռամկական ոճն ու անվայել խմաստները ինչ կերպով ալ ուզէ մէկը արդարացընել՝ չկրնար ուրանալ թէ ծայրէ ծայր ծաղրածութիւն էր խալերէնին ցած ծաղրածութեանցը դէմ, բամբասանք անոր անխիղճ բամբասանացը դէմ։ ... Անոր մէկ մեծ պակասութիւնն ալ՝ ըստ մեր կարծեաց՝ այս է, որ խալերէնին ամէն ըսածներն ալ սուտ հանելու ջանքով՝ Մխիթարեանց ազգասէր ըլլալն ալ ուրացաւ, սուտ հանեց հայերէնը, դէթ անուղղակի»(2)։

Հիւրմիւզեան պիտի չգոհանար սակայն այդքանով։ Հռոմի վստահութիւնը շահելու համար ան զիջանեցաւ աւելի առաջ տանիլ իր գետնաքարշ ստրկամտութիւնը։

«Յետ ոչ բազում ամաց... Աբբահայր նոյնին Հ. Գէորգ եպիսկոպոս Հիւրմիւզեան գրեաց զգիր իմն, թէ ազգ եւ եկեղեցին Հայոց է հերձուածող եւ հերետիկոս, եւ ետ ստորագրել բոլոր միաբանութեան իւրոյ, եւ ներկայացոյց առաջի գահին Հռովմայ. որով որպէս թէ սուտս եւ զրպարտիչս կացուցանել կամեցաւ զՀասուն եպիսկոպոս. վասն որոյ եւ արար բողոք առ Ժողովն Տարածման Հաւատոյ, եւ խնդրեաց ի դատ ելանել ընդ նմին, եւ արդարացուցանել զմիաբանութիւն իւր»(3)։

Տարբեր խնդիր որ «Ժողովն Տարածման Հաւատոյ ոչ ետ հրա-

---

(1) Պէրպէրեան, անդ, էջ 367։

(2) «Յայտարարութիւն անցից Մուրատեան վարժարանին», Փարիզ, 1855, էջ 14։

(3) Պէրպէրեան, «Պատմութիւն», էջ 368։

ման ժողովով քննել եւ որոշել զդատ սոցա· միայն հրամայեաց, զի պարտաւորքն այնոքիկ թէ իտալական եւ թէ հայկականն՝ երկոքին եւս խափանեալ մնասցեն եւ բարձցին ի միջոյ»(1):

Բոլոր այս պարագաները մեծ զայրոյթ պատճառեցին հայ ազգին մէջ նաեւ Մխիթարեանց դէմ, եւ ձեռնթափ եղան անոնց պաշտպանութեան աշխատելէ, ինչ որ նախընթաց պարագաներու մէջ զանց ըրած չէին, իսկ միւս կողմէ հայ լրագիրներն ալ սկսան մեղադրական յօդուածներ հրատարակել Մխիթարեանց հասցէին(2):

Նոյն այս առթիւ էր որ Մատթէոս պատրիարք հրապարակ հանեց իր ծանօթ հատորը ի պաշտպանութիւն Հայ Եկեղեցւոյ(3):

«Մխիթարեանց կողմէ եղած ջատագովական հրատարակութիւնը փութաջան աճապարանքի արդիւնք էր, օտար մինչեւ այդ տեններ իրենց հետեւած ճամբէն, մանաւանդ որ նոյն իսկ լատին եպիսկոպոս Իլէրօ, արդէն գործը ձեռք առած էր, եւ իւր կղերէն Վուչինոյի խնդիրը պարզելով Մխիթարեաններն ալ պաշտպանած կ՚ըլլար, եւ Քօլէճեանց մոլեռանդութիւնը երեւան հանելով Մխիթարեանները պիտի արդարացնէր: Բայց Հիւրմիւզեանի ընթացքը օտար էր այդ խոհական զատողութենէն, եւ հապճեպ յայտարարութիւններով միաբանութիւնը վտանգէ ազատելու խորհուրդը կը փափաքէր, զի մենք ալ կը դժուարանանք կարեւորութիւն տալ ժողովրդական զրոյցներու, իբր թէ փրօփականտան չահելով Հասունը պաշտօնանկ ընել տալու, եւ անոր յաջորդ անուանելու գաղափարը ունեցած ըլլայ» Հիւրմիւզ(4):

Իրականին մէջ պարսաւագիրքեր էին երկու հրատարակութիւններն ալ, թէ այն գիրքը զոր Հասունեանք հրապարակ հանեցին Մխիթարեան Միաբանութիւնը վարկաբեկելու համար, եւ թէ Մխիթարեանց պատասխանը որ ինքնապաշտպանութենէ մը աւելի նախատական մըն էր Հայ Եկեղեցւոյ հասցէին եւ չէր կրնար իր յոռի հետեւանքները չունենալ:

Իրաւ ալ՝ Գէորգ Հիւրմիւզեան աբբահօր բռնած գիրքը սոյն անցուդարձերուն մէջ չարժառիթներէն մէկն եղաւ այն մեծ տագնապին որուն մատնուեցաւ Մխիթարեանց ներքին կեանքը, դայթակղութեանց բոյն դարձնելով Փարիզի մէջ անոնց վարած վարժարանը եւ յանգելու համար չորս կարկառուն դէմքերու անջատման Միաբանութենէն:

---

(1) Պէրպէրեան, անդ, էջ 368:

(2) Սարգիս վրդ· Թէոդորեան, անդ, էջ 153–154:

(3) Մատթէոս արքեպ· Զուխաճեան, «Հանդիսարան Ուղղափառութեան Հայոց Եկեղեցւոյ», Կ· Պոլիս, 1854:

(4) Օրմանեան, «Ազգապատում», Գ·, էջ 3936–3939:

ՓԱՐԻԶԻ ԳԱՅԹԱԿՂՈՒԹԻՒՆԸ

Պոլսոյ անցեալով զբաղող մը չի կրնար պահ մը կանգ չառնել նաեւ այն տաղնապին վրայ որ ստեղծուեցաւ Մխիթարեանց ծոցին մէջ, հայ ժողովուրդի վերելքի ճիղերուն ամէնէն ոգեւոր միջոցին, տաղնապ՝ որ իր անդրադարձումը պիտի ունենար միաբանութեան ընթացքէն դուրս եւս, եւ պիտի զբաղեցնէր նաեւ Պոլիսը։

Տաղնապին չարժառիթներն եղան ատրկութեան հասնող այն մտավախութիւնը զոր Մխիթարեան Միաբանութիւնը ունեցաւ յանձին իր աբբահայր Գէորգ Հիւրմիւզի եւ իր չուրջիններուն՝ Մխիթարեանց դաւանական բարեյուսութիւնը կասկածի տակ ձգելու համար Հասունեանց փորձերուն առթիւ, եւ այն թեթեւամտութիւնը զոր որդեգրեցին անոնք, այդ կասկածները փարատելու սիրոյն՝ Հայ Եկեղեցին վարկաբեկելու իբրեւ հերձուածող եւ հերետիկոս։ Տաղնապը աւելի եւս պիտի սրուէր Մխիթարեանց ծոցին մէջ երբ անոնք ծայրագոյն չափերու պիտի հասցնէին իրենց հաճոյակատարութիւնը դէպի պապական աթոռը, եւ առաջին հերթին պիտի ծրագրէին Փարիզէն Հռոմ փոխադրել Մուրատեան վարժարանը, զայն դնելու համար Վատիկանի անմիջական չունչին եւ հսկողութեանը տակ։

Միաբանութեան մէջ քիչ չէին անշուշտ եւ անոնք որոնք դէմ էին իրենց աբբահօր եւ անոր անմիջական համախոհներուն առած տզեղ քայլին։ Բայց անոնց պակսեր էր ուժը թոյլ հանդիսանալու անոր։

«Մխիթարեանց մէջ չէին պակսեր ստուգիւ գործը տարբեր տեսակէտէ նկատողները, կը գրէ Օրմանեան, սակայն ոչ կրցան Հիւրմիւզեանի ազդեցութեան ընդդիմանալ եւ ոչ համաձայնութեամբ ոյժ մը կազմել։ Կ. Պոլիս գտնուողներ Հասունեանց հանած աղմուկէն չուարած, եւ Ս. Ղազարու վանքը գտնուողներ աբբահօր իշխանութենէն կաշկանդուած, յայտնի գործակիցներ իսկ եղան Հիւրմիւզեանի, եւ միայն Փարիզ գտնուող երեքներն եղան, որոնք դիմադրութեան համարձակեցան»(1)։

Փարիզի այդ երեքն էին այն երբեակ վարդապետները որ Մուրատեան վարժարանը կը վարէին տարիներէ ի վեր, Սարգիս վրդ. Թէոտորեանը նախ որ նախաձեռնողն ու սիւնն էր հաստատութեան եւ որ միեւնոյն ատեն Միաբանութեան աթոռակալն էր, եւ իր երկու գործակիցները՝ Գաբրիէլ վրդ. Այվազովսքի եւ Ամբրոսիոս վրդ.

---

(1) Օրմանեան, «Ազգապատում», Գ., Էջ 3939։

Գալֆայեան, երկուքն ալ յայտնի իրենց վայելած հեղինակութեամբ Միաբանութեան մէջ, առաջինը՝ այդ պահուն ուսումնապետ Մուրատեան վարժարանի, եւ երկրորդը դաստիարակ:

Գլխաւոր վրդովուողը անշուշտ Սարգիս վրդ. Թէոդորեանն էր, ան որ գլխաւոր իրագործողն էր եղած Մուրատեան նուիրատուութեան եւ միակ պատասխանատուն էր անոր վստահուելուն Մխիթարեան Միաբանութեան, եւ որ տեսակ մը բարոյական երաշխաւորութիւն ստանձնած էր այս կերպով կտակարարներուն եւ հանրային կարծիքին առջեւ թէ ան պիտի յատկանար անխտիր հայ տղաք կրթելու առանց դաւանութեան խտրութեան: Ան հաշտ աչքով չէր կրնար դիտել հիմա որ Հիւրմիւզեան Աբբահայր ստորնանալով Հռոմի պահանջներուն առջեւ յանձնառու կ'ըլլար հայադաւան եղողները, որպիսին էին Մուրատեան եւ Ռափայէլեան կտակարարներն ալ, կտակակատարներն ալ, իբրեւ հերետիկոս եւ հերձուածող եւ մոլորեալ հռչակել, եւ միանգամայն Մուրատեան վարժարանը Հռոմ փոխադրել պապին անմիջական հսկողութեան տակ դնելու համար զայն, հայադաւանները կտակին վայելումէն զրկել, եւ լոկ հռոմէադաւան անձեր ընդունիլ(1):

Մխիթարեանց այս զզուելի ելոյթը չէր կրնար չփոթորկել նաեւ հայ հանրային կարծիքը: Հայ ժողովուրդը չէր կրնար անտարբեր մնալ դէպի Հաստատութիւն մը որ իր մէկուկէս դարու գոյութեան ընթացքին այսպէս կամ այնպէս սատարեր էր իր յառաջդիմութեան եւ որուն վարկ էր բացեր ինքն ալ՝ անոր վստահելով մեծ գումարներ իր կրթական կարիքներուն համար, մեկենաս դառնալով անոր հրատարակութեանց, եւ անոր ուսումնական խնամքին յանձնելով իր զաւակները, այն համոզումով որ Մխիթարեանք Հռոմի աթոռին հանդէպ իրենց ուխտած հաւատարմութեան մէջ չէին անգոսներ հայ աւանդութիւնները, եւ հերձուածող կամ հերետիկոս չէին սեպեր ժողովուրդ մը որուն ծոցէն բաժնուեր էին:

Հանրային զայրոյթին մամուլն էր որ արձագանգ եղաւ ամէնէն առաջ: Բացի Պոլսոյ «Մասիս»էն որ կ'արձանագրէր դէպքերը եւ անոնց ստեղծած դժգոհութիւնը, անտարբեր չմնաց նաեւ Զմիւռնիոյ հայ մամուլը յանձին «Արշալոյս Արարատեան»ի՝ Մխիթարեանց տգեղ դիրքին առջեւ, եւ զայն պախարակեց(2):

Փարիզի երեք վարդապետները՝ որոնք վրդովուեր էին իրենց Աբբահօր անթոյլատրելի քայլէն, զայրոյթով աւելի եւս համակուե-

(1) Սարգիս վրդ. Թէոդորեան, «Պատմութիւն Մուրատեան եւ Հայկազնեան վարժարանց եւ Մխիթարեան աբբայից», Փարիզ, 1866, Գ., էջ 35:

(2) «Արշալոյս Արարատեան», 1852, Հոկտեմբեր 10, թիւ 426:

յան՝ երբ հրապարակով ալ վարկաբեկուած տեսան Մխիթարեանութիւն մը որուն կը պատկանէին, եւ թէեւ համոզուած թերթին «դանդատներուն եւ մեղադրութեանց մեծ մասին իրաւացի ըլլալուն», բայց ուզեցին առաջքն առնել հանրային աւելի մեծ զայրոյթի մը ընդդէմ Մխիթարեան: Ու այս նպատակով խմբագրեցին, երեքին մէկտեղ, նամակ մը որ լոյս տեսաւ միեւնոյն թերթին մէջ՝ իրենցմէ միայն մէկուն, Հ. Գաբրիէլ Այվազովսքիի սոսրագրութեամբ:

Իր այդ նամակին մէջ Հ. Գաբրիէլ Այվազովսքի կը գրէր թէ սխալ է Մխիթարեանց անունով Ս. Ղազարի մէջ տպուած խոհերէն այդ պարսաւագիրը վերագրել ամբողջ Մխիթարեան, եւ թէ, թէպէտեւ միաբանի մը գրչէն ելած, բայց ան հեռու է բովանդակ Մխիթարեան կարծիքը ցոլացնելէ: «Արշալոյս Արարատեան» հրատարակելով այս նամակը՝ գոհունակութիւն կը յայտնէր ինքն ալ թէ ակնարկուած «գրուածքը Մխիթարեան Մխիթարեան կողմանէ չէ, այլ մասնաւոր անձի մը գործն է»:

«Արշալոյս Արարատեան»ի մէջ լոյս տեսած գրութիւնները,— ըլլայ թերթին յարձակումը Մխիթարեանց անունով հրատարակուած պարսաւագրին դէմ, ըլլայ Հ. Գաբրիէլ Այվազովսքիի բացատրութիւնը,— չգայնացուցին Պոլիս գտնուող Մխիթարեանները որոնք 1852 Նոյեմբեր 28ին հրապարակ եկան յայտարարութեամբ մը թէ ակնարկուած գիրքը բովանդակ Մխիթարեան Մխիթարեան կարծիքն է որ կը ցոլացնէ քանի որ «Սուրբ Ղազարու վանքին տպարանէն ելած որեւէ գիրք մը՝ ո՛եւէ հեղինակի անունով ըլլայ բոլոր Մխիթարեան կը համարի եւ Աբբան է երաշխաւորը, թող թէ երբոր առանց անուան ըլլայ, վասնզի Սուրբ Ղազարու վանքին տպարանը ոչ է հասարակաց տպարան որ ամէն առանձնական մարդ իր ուզածը տպէ»:

Պոլսոյ Մխիթարեանց եղբայրը իւրացուց վանքն ալ, եւ փորձեց մեղադրելի ցոյց տալ Այվազովսքին՝ Մխիթարեանց անունով լոյս տեսած գիրքի մը անհատական բնոյթ վերագրած ըլլալուն համար, եւ զայն ստիպեց որ յետս–կոչում ընէ հրապարակով: Փոխանակուեցան գիրեր եւ բացատրութիւններ վանքին եւ Փարիզի միջեւ, եւ Մխիթարեան ղեկավարութիւնը պնդեց իր պահանջին վրայ, որոշելով ի վերջոյ Փարիզ ղրկել, տեղւոյն վրայ հասկացողութեան մը գալու համար, Մխիթարեան ամէնէն հեղինակաւոր դէմքերէն մէկը, Հ. Ղեւոնդ Ալիշան, որ Փարիզ կու գար Մխիթարեան մէջ հաստնցող նոր տաղնապի մը պատճառներն

Ճետագային իրենց լոյս ընծայած բացատրութեանց մէջ Փարիզի վարդապետները կը գրեն թէ «Ճունուար ամսոյն սկիզբները 1853ին յուղարկեցին ի Փարիզ Վ. Հ. Ղեւոնդ վարդապետան Ալիշանեան՝ որ Ժողովոյն քարտուղարն էր, որպէսզի իրենց պատճառներն

ու փաստերը հասկցընէ մեզի եւ համոզէ։ Եկաւ խօսեցաւ պէտք եղած պատասխանները լսեց, կեցաւ հոս երեք ամիս, եւ մեր խօսքերուն արդարութիւնը բանիւ եւ գրով վկայելէն, եւ վանքցոց բռնած ճամբան պախարակելէն ետեւ, դարձաւ Վենետիկ»(1)։

Ճիշդ այդ օրերուն փորձութեան նոր առիթ մը ներկայացեր էր Մխիթարեանց համար, երբ Փրոփականտայի Ժողովին առջեւ ելեր էին զոյգ պարսաւագրքերը։ Մխիթարեանք անընդհատ կը պահանջէին որպէսզի Սուրբ Աթոռը քննութեան առնէ զանոնք, իրենց դէմ յեղյեղուած մեղադրանքներէն ազատելու համար ժամ առաջ։ Իսկ Հռոմէն կը թելադրուէր իրենց յայտարարութիւն մը ներկայացնել յանուն Միաբանութեան, անոր մէջ խոստանալով ամբողջական հնազանդութիւն։

Արդ, Աբբահայրն ու իր համախոհները հաւանեցան այդ յայտարարութիւնը տալ՝ առանց նոյնիսկ միաբանական ընդհանուր ժողովի մը բովէն անցընելու զայն։

«Մենք որ հոս ի Փարիզ էինք,— կը գրեն երրեակ վարդապետները,— այս բանիս նշանը առածնուս պէս բողոք ըրինք մեր Առաջնորդին թէ պէտք չէ յանձն առնուլ այն առաջարկութիւնը։ Պատասխան ընդունեցանք թէ «ինչուան որ ձեզի ալ չհաղորդենք այն առաջարկութիւնները՝ քայլափոխ մը չենք ըներ»։ Երբ այս խօսքիս վրայ վստահացած կեցեր էինք, քանի մը օրէն բուն իտալերէն յայտարարութեան օրինակն եկաւ ձեռքերնիս, հետն ալ այնպիսի թուղթ մը որ չէր ըսեր՝ յայտարարութիւնը տրուե՞ր է Հռոմ՝ իբրեւ վանական ժողովէն քննուած եւ ընդունելի եղած՝ թէ չէ» (2)։

Այդ յայտարարութիւնը մէկն էր այն նուաստացուցիչ վաւերաթուղթերէն որոնք Մխիթարեանց պատմութիւնը սեւ տառերով պէտք է նշէ։ Իրենց այդ գրութեան մէջ Մխիթարեանք հաւաստելով թէ «ամէն ժամանակ կուրօրէն հնազանդեր են ամենայն կամաց Սրբոյ Աթոռոյն», տասը յօդուածներով կը նորոգեն իրենց հաւատարմութիւնը հանդէպ Հռոմայ գահուն։ Երրորդ յօդուածը կ'ըսէ, օրինակ·

«Կ'ընդունինք եւ կը յարգենք ինչպէս որ ասկէ առաջ ալ ըրած է մեր Միաբանութիւնը, Սրբոյ Հռոմէական Եկեղեցւոյ ամենայն օրէնքները, եւ կը հնազանդինք ամենայն եւ իւրաքանչիւր որոշմանց, կարգաւորութեանց, շրջաբերականաց եւ վճռոց, որ արդէն ելած են եւ պիտի ելլեն Հռովմայ Քահանայապետէն եւ Սուրբ Ժողովէն, եւ մանաւանդ անոնք որ կ'արգելուն չհաղորդիլ յաստուածայինս ընդ հերձուածողս, եւ կը նորոգենք այս անգամ՝ ամէն առենի համար՝

(1) «Յայտարարութիւն անցից…», էջ 42։

(2) «Յայտարարութիւն անցից…», էջ 46։

մեր յայտարարութիւնները թէ կ՚ընդգրկենք եւ կը ճանչնանք մեզի իբրեւ եղբայր բոլոր այն մարդիկն որ սուրբ կաթուղիկէ հռոմէական եկեղեցին իբրեն որդիք կը ճանչնայ, եւ կ՚աղօթենք, կը քարոզենք զրով եւ բանիւ, կը չանանք որ կաթուղիկէ ճշմարտութենէն մոլորեալները դառնան ի մի միայն փարախ հօտին Քրիստոսի, որոյ մի միայն գլուխ եւ կեդրոն եւ գերագոյն հովիւ է Քահանայապետն Հռոմայ: Եւ թէեւ մեզի համար միշտ եւ ամփոփոխ ճշմարտութիւն է գործնական որ ոչ երբեք մեր կրօնաւորներէն մէկը հաղորդեալ է յաստուածայինս հերձուածողաց հետ, ինչպէս որ ոմանք հասկըցնել ուզեցին, սակայն նորէն կը բողոքենք եւ կը յայտնենք որ եթէ յանկարծ մարդկային բնութեանս տկարութեանը պատճառաւ պատահի այսուհետեւ որ մերոնցմէ մէկը պակասի այս ուղղափառական կանոնադրութեան արժելքին դէմ, ոչ միայն միտք չունինք այնպիսւոյն ըրածին հաւնելու եւ անոր բռնած ճամբուն պաշտպանութիւն ընելու, այլ կ՚ուզենք հիմակուընէ անդամ դատապարտել զայնպիսին, ընդհանրական մեծաւորներուն ձգելով, այնպիսւոյն վրայ այն պատիժները դնել, որ մինչեւ կրօնէն դուրս հանելու չափ կը գործածուին հիմա մեր սուրբ Միաբանութեանը մէջ, եւայլն» (1):

Եւ դեռ աւելին կայ: Նոյն այդ յայտարարութեան եօթերորդ կէտը կ՚ըսէ.

«Մեր Միաբանութեան պարտքն ըլլալով հայազգի տղայոց դաստիարակութիւն տալ մասնաւոր վարժարաններու մէջ, կը յայտարարենք թէ ոչ երբեք անփոյթ դտնուած ենք ամենեւին հոգ եւ աշխատանք չխնայելու, այսպիսի գերագոյն վախճանի մը հասնելու համար, չնայելով որ աշակերտաց մտքին մէջ տոգորենք կաթուղիկէ հռոմէական հաւատոյ ամենամաքուր սկզբունքները: Եւ որովհետեւ այս մեր չանքը եւ ճգունքը՝ Աստուծոյ ողորմութեամբը՝ յաջողութեամբ պսակուած ըլլալով՝ չատ մը մարդկանց նախանձը գրգռեր է ու կը գրգռէ միշտ մեզի դէմ, այնպէս որ ասոր համար անդամ մեղադրանաց տակ ընկած ենք, ահա կը հաստատենք թէ մենք ոչ երբեք դէմ կեցեր ենք եւ ոչ դէմ կը կենանք տեղական եպիսկոպոսաց որեւիցէ հսկողութեանը, եւայլն» (2):

Ցայտարարութեան պատճէնը կը գայթակղեցնէ անդամ մը եւս փարիզի երեքը, իբրեւ փաստաթուղթ մը որ փոխանակ պատիւ ընելու Մխիթարեան Միաբանութեան՝ նախատինք կը բերէր անոր եւ անունը կ՚աւրէր՝ եթէ բոլոր Միաբանութիւնն ընդհանուր ժողովով անդամ ընդունէր եւ ստորագրէր» (3):

---

(1) «Ցայտարարութիւն ասցից···», էջ 48–49:

(2) Անդ, էջ 51:

(3) «Ցայտարարութիւն ասցից···», էջ 56:

Եւ անոնք վուխթացին բողոքի դիր մը ուղղել Վենետիկ՝ 1853 Մայիս 15ին։

Ուշագրաւ է որ այն գրութեան տակ՝ զոր Մուրատեան վարժարանի վարիչները ուղղեցին արքահօր, բողոքելու համար յանուն Միաբանութեան Հռոմ ուղղուած թուղթին դէմ, ստորագրած է նաեւ ինքը, Հ. Ղեւոնդ Ալիշան, որ փարիզ ղրկուած էր «երեք ըմբոստները» համոզելու պաշտօնով։ Այդ գրութեան մէջ «երեք ըմբոստները» եւ անոնց հետ միասին Հ. Ղեւոնդ Ալիշան կ՝ըսեն թէ Ծաւալոց ժողովին կողմէ առաջարկուած այդ յայտարարութեան մէջ «բովանդակին յանձնառութիւնք նորանորք այնպիսիք որոց չկարէ Միաբանութիւնս մեր հաւանել առանց ընդհանուր ժողովոյ. նախ, զի յանձնառութիւնս այս արդարացուցանէ զամենայն զրպարտութիւնս եւ զկասկածանս եղեալս մինչեւ յայժմ զդուոյ եւ զվարդապետութենէ եւ զընթացից Միաբանութեան մերոյ, երկրորդ՝ զի հաստատէ զամենայն զրպարտութիւնսն հրատարակեալս զմեզ յիտալական Պարսաւագրին. երրորդ՝ զի արգելու զմեզ ի գործունեայ վաստակոց յօգուտ կրօնական, բարոյական եւ ուսումնական յառաջդիմութեան ազգիս Հայոց առհասարակ, եւ եղծանէ զսեպհական կնիք Միաբանութեանս՝ որոշիչ յայլոցն, որ է ազգութիւն կամ ազգասիրութիւն. չորրորդ՝ զի արկանէ զմեզ ամենայն անիրաւ պահանջանաց Գեր. Հասունի եւ համախոհից նորին, եւայլն»։

Ստորագրող չորս վարդապետները կը պահանջեն ընդհանուր ժողով որպէսզի քննէ պարագան, այլապէս կը մերժեն որեւէ յանձնառութիւն զոր այդ յայտարարութիւնը կը պարտադրէ Միաբանութեան(1)։

Ալիշան, Վենետիկ դարձին, իր առաքելութեան զեկուցումը ընելու առթիւ վանական ժողովին մէջ 1853 Մայիս 3ին, խօսած է ճառ մը որ ուղղակի պարսաւանք եւ պախարակութիւն մըն էր Միաբանութեան կողմէ Հռոմ մատուցուած գրութեան, եւ ջատագովութիւն՝ Մուրատեան վարժարանի վարիչներուն բռնած ընթացքին։

«Ամենեւին հաճոյ չէր եղած ժողովոյն այն արդարասէր վարդապետին առենախօսութիւնը. եւ առանց կարենալու ըսած ճշմարտութիւններուն պատասխան տալ՝ մեղադրեր էին զինքն որ դեսպանութեան պարտքը այնպիսի անակնկալ եւ իրենց համար անախորժ կերպով մը կատարեր է։ Ինքն ալ... երբ տեսաւ թէ ժողովականք միտք չունին անձնական կիրքերը մէկդի դնելով՝ արդարութեան օրինաց հետեւելու, եւ ըստ այնմ գործն ընելու եղած եւ ըլլալու չարիքներուն, կամաւորապէս հրաժարեցաւ իր Քարտուղարութեան,

---

(1) Անդ, էջ 37։

Առաջիկայութեան եւ Վերակացութեան պաշտօններէն եւ այնուհետեւ սեղեակը քաշուած՝ իր ազգային եւ հնասիրական գրաւոր աշխատութեանցը պարապեցաւ» (1):

Աւելցնենք որ Ալիշան վենետիկ դառնալէ յետոյ 1853 Մայիսին՝ իմացուցած է Փարիզ թէ «յայտարարութիւնը յիրաւի յուզարկուեր է Հռոմ, եւ տրուեր է սրբազան Պապին.. Պապը դոհ չէ եղած անով, վանքդիք ալ աւելի տաղնապեր են, տեսնելով որ իրենց ապօրինաւոր գործողութիւնը վախճանին ալ չհասնելով՝ անոր դէմ բողոքողաց խօսքերը եւս հաստատուեցան» (2):

Մխիթարեան Հռոմ ուղղած յայտարարութիւնը առիթ տուաւ այսպէս նոր տրտունջներու Մխիթարեան շարքերուն մէջ: Աբբահայր Հիւրմիւզեան 1853 Մայիս 17ին ստիպուեցաւ գիր մը ուղղել Փարիզի վարդապետներուն, որոնք գլխաւոր արտայայտիչներն էին այդ դժգոհութեան եւ որոնց կը յայտնէր թէ պարագաներն է որ ստիպեցին զինք ծանօթ յայտարարութիւնը փութացնել Հռոմ, առանց բովանդակ Մխիթարեան կարծիքն ու կամքը առած ըլլալու, «զի բարեսէր մտօք ի փրկութիւն հասարակաց բռնադատեցաք առնել զզոհքս, զի ի ծանրագունից խորչեսցուք» (3):

Մխիթարեան այս գիրը անպատասխան չմոռցուցին Փարիզցիք: 1853 Յունիս 9 թուակիր գրութեամբ մը անգամ մը եւս կը ներկայացնեն իրենց բողոքը Հռոմ մատուցուած յայտարարութեան դէմ, ըսելով որ ան ոչ թէ կը ծառայէ «ի փրկութիւն, այլ ի քակտումն եւ ի կործանումն ուխտիս», եւ թէ իրենք զիրենք ազատ կը զգան մէյ մը անոր խոստացած յանձնառութիւններէն» (4):

Սոյն նամակը անպատասխան կը մնայ: Փոխարէն կ'ըլլան դուրսէն՝ որպէսզի իրաւախոհութիւն մը գոյանայ վանքին եւ Փարիզի միջեւ, եւ որովհետեւ գլխաւորաբար Հ. Գաբրիէլ Այվազովսքին էր աչքի փուշ՝ «Արշալոյս Արարատեան»ի մէջ լոյս տեսած եւրոյթին համար, Պոլսէն, սրտցաւ հայ կաթոլիկներ, խորհուրդ կու տան անոր հրապարակային նոր բացատրութեամբ մը լուսաբանել միտքերը: Այվազովսքի զոհացում տալ կը փութայ, գրելով դարձեալ «Արշալոյս Արարատեան»ի մէջ թէ այդ քայլը առած է որպէսզի ամբողջ Մխիթարեան Միաբանութիւնը պատասխանատու չհլատուի հայերէն պարբաւագրքին պարունակած «անպատշաճ խօսքերուն համար, եւ յայտարարելով նոյն իսկ թէ «հաւատքի վե-

---

(1) Անդ, էջ 62:
(2) «Յայտարարութիւն անցից...», էջ 81:
(3) Անդ, էջ 64:
(4) Անդ, էջ 65:

բաբերեալ ազգային խնդրոց կողմանէ ինչ որ հռովմէական ընդհանուր սուրբ եկեղեցին վճռած է եւ կը վճռէ՝ անկէց դուրս միտք չեմ ունեցած, չունիմ եւ չեմ կրնար ունենալ» (1):

Եւ սակայն կացութիւնը պիտի չդարմանուէր նման լուսաբանութիւններով, որքան ալ անոնք հաւաստիք տային «հաւատքի վերաբերեալ ազգային խնդրոց կողմանէ»:

«Ցաջորդ տարին, այսինքն 1854ը, նոր տեսարանով մը սկսաւ որ առջիններուն հաւասար եւ թերեւս աւելի ալ տխրական էր. եւ նոյն տեսարանին հետեւանքն է որ մինչեւ յայսօր այսչափ յեղափոխութեանց պատճառ եղաւ Մուրատեան վարժարանին վրայ» (2):

Մուրատեան վարժարանի Փարիզէն Հռոմ փոխադրութեան խընդիրն էր աս, զոր Ս. Ղազարի ղեկավարները յղացեր էին Հռոմի հաճելի ըլլալու համար առաւելապէս քանի մը տարի առաջ եւ որուն գործադրութեանը կը ճեռնարկէին հիմա՝ առանց Փարիզի վարիչներուն կամքն առած ըլլալու:

Եւ որպէսզի փութացնէ ծրագրին կիրարկութիւնը, Աբբահայր Հիւրմիւզեան ինք անձամբ եկաւ Փարիզ, եւ իր առաջին փորձերէն մէկն եղաւ Այվազովսքին հեռացնել վարժարանէն, թէեւ դեռ առանց յաջողելու: Աբբահօր վճռեակից մեկնելէն օր մը յետոյ, այն է 1854 Ապրիլ 21ին, Այվազովսքի ինքն իսկ, յանուն իր եւ իր ընկերներուն, կը բողոքէր վարժարանին փոխադրութեան դէմ, մինչ նոյն օրերուն, Ապրիլ 13/25ին, Ֆրանսական կառավարութեան ղրկուած ուղերձով մը «Կոստանդնուպոլսոյ հայ կաթոլիկ ժողովրդեան դխաւոր երեւելիները», կը թուէին վարժարանին Հռոմ փոխադրութեան անպատեհութիւնները, եւ կ'աւելցնէին թէ «Գաղղիացւոց վեհափառ կայսեր բարձր խոհականութիւնը յոյս կու տայ մեզի թէ ասանկ վէճի մը մէջ ուր չէ թէ միայն հայ ազգին օգուտը, այլ նաեւ Գաղղիոյ պատիւն ալ, թէեւ անուղղակի կերպով, խաղալիք կ'ըլլայ, պիտի չմերժէ իւր զօրաւոր պաշտպանութիւնը անանկ վարժարանի մը վրայ որ հիմա երկու ազգաց մէջ երջանիկ կապ մըն է, ու ամէն տարի իւր աշակերտները կը խրկէ Արեւելեան գաւառներու մէջ Գաղղիոյ լուսաւորութիւնը եւ քաղաքակրթութիւնը տարածելու» (3):

Այսպէս կամ այնպէս Մուրատեան վարժարանը իր տեղը մնաց: Բայց այդ ոչ միայն չնուազեցուց Ս. Ղազարու սրամտութիւնը փարիզի իր երեք միաբաններուն դէմ, այլ աւելի եւս զրգռեց զայն: Վայրկեանը հասած ըլլալ կը թուէր, Հռոմի եւ Ս. Ղազարու իր խա-

---

(1) Անդ, էջ 73:

(2) «Յայտարարութիւն անցից...», էջ 75:

(3) Անդ, էջ 90:

մաճիկներուն համար, բուռն միջոցներու անցնիլ, հաշուեյարդարի ենթարկելու համար խռովութեան բոյն մը:

Ու այդ բռնի միջոցները փափկութեամբ է որ սկսան: Համոզեցին Այվազովսքին որպէսզի Հռոմ ներկայանայ եւ այնտեղ արդարացընէ ինքզինք Ս. Աթոռոյ առջեւ: Պահ մը հաւանելէ յետոյ՝ Այվազովսքի ի վերջոյ մերժեց սակայն մեկնիլ Հ. Սարգիս Թէոդորեանի իսկ թելադրութեամբ, յանձն առնելով փոխարէնն, վարժարանէն հեռանալ, դաստիարակութեան հոգն ստանձնելու համար Փարիզ հաստատուած հայ կաթոլիկ համբաւաւոր հայու մը՝ Արթին պէյի երկու զաւակներուն:

Ինչ ձեւով ալ եղած ըլլար Այվազովսքիի մեկնումը դպրոցէն՝ յաղթանակ մըն էր Աբբահօր համար: Բայց յաղթանակը լրիւ պիտի չըլլար եթէ ամբողջովին չմաքրուէր Մուրատեանը ըմբոստներէն: Դժբախտաբար դիւրին չեղաւ յաջորդ մը կարգել Այվազովսքիի, որուն մեկնումով մեծ հարուած էր կրած դպրոցը, եւ շատ աշակերտները ալ քաշուած էին վարժարանէն: Ալիչան միայն պիտի կրնար հեղինակութիւն բերել անկէ ներս, բայց ան մերժած էր «ըսելով թէ մարմնոյս տկարութիւնը եւ սրտիս զգացմունքը չեն թողուր ինծի այն պաշտօնը յանձն առնուլ» (1):

Հ. Գաբրիէլ Այվազովսքիի հեռացումը Մուրատեան վարժարանէն՝ սկիզբն էր միայն նոր գայթակղութեանց: Աբբահայրը դիմեր էր նոր մեթոտի մը,— դրամական տագնապով մեռցնել դպրոցը: Ան մերժեց, օրինակ, յաւելուածական դրամ ուղարկել, դիտնալով հանդերձ որ աշակերտներէն ոմանց հեռանալովը՝ եկամուտները պակսած էին դպրոցին եւ ետ դարձուց փոխանակագիրները զորս Թէոդորեան քաշած էր վանքին վրայ:

Ցետոյ ինքն իսկ երկրորդ անգամ ըլլալով Փարիզ եկաւ՝ անձամբ զբաղելու դպրոցին հետ կապուած հարցերով: Իրականին մէջ ան եկած էր միւս երկու անբաղձալիներէն եւս փրկել դպրոցը: Ու իրաւ ալ, Փարիզ հասնելէն քիչ յետոյ, պահանջեց Թէոդորեանէն այս անգամ ալ հեռացնել Ամբրոսիոս վարդապետը, եւ անոր տեղ պաշտօնի անցընել մէկը երկու վարդապետներէն զորս հետն էր բերեր: Ու ահա յուզումնալից դէպքերն սկսան: Առաջին հերթին ըմբոստացան աշակերտները վենետիկի կարգադրութեանց դէմ, ըմբոստութիւն՝ որ հրաւիրեց իր կարգին իշխանութեանց միջամտութիւնը, եւ աւելի եւս դժուարացուց կացութիւնը երկու անբարեյոյս վարդապետներուն, եւ անոնց ընդդիմութիւնը Աբբահօր դէմ, որ Հռոմն ունէր իբր հովանի, ու ատոր իբր հետեւանք Փարիզի արքե-

(1) Անդ, էջ 109:

պիսկոպոսին պաշտպանութիւնն ու Ֆրանսական իշխանութեանց ալ անվերապահ աջակցութիւնը։

Հիւրմիւզ այս անգամ ալ պահանջից որ Թէոդորեան հեռանայ դպրոցէն, յարկէ մը զոր ան ինքն իսկ ստեղծեր էր եւ կը վարէր եօթը տարիներէ ի վեր։

Ոսոխականական միջամտութիւններէ եւ դատերէ, եւ ասոնց հետ կապուած ամօթալի միջադէպերէ յետոյ, որոնց անդրադառնալու տեղը չէ, Հիւրմիւզեան յաջողեցաւ ի վերջոյ, Ֆրանսական իշխանութեանց աջակցութեամբն իսկ, վարժարանէն վտարել ըմբոստ վարդապետները, եւ Մուրատեան վարժարանը առնել Միաբանութեան լրիւ հսկողութեանը տակ։

Երեք վարդապետներու պայքարը վերջ չէր գտած սակայն։ Մխիթարեան Միաբանութենէն քաշուելէ յետոյ ալ՝ նոր ասպարէզ պիտի փնտռէին անոնք իրենց կրթական առաքելութիւնը շարունակելու համար։

27·

«ՀԱՅԿԱԶՆԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԸ»

Մխիթարեան վարժարանէն մեկուսացուելէ յետոյ՝ երեք վարդապետներու առաջին մտածումն եղաւ կրթարան մը հիմնել Փարիզի մէջ իսկ, «Հայոց եւ ուրիշ արեւելցի ազգաց զաւկիներուն եւրոպական լեզուներ ու զանազան գիտութիւններ սովրեցնելու, Եւրոպացւոց ալ արեւելեան գլխաւոր լեզուաց ուսմունքը դիւրացնելու մտքով»(1)։ Իրենց այս մտածումին խթան եղան Մուրատեան վարժարանի աշակերտներու ծնողքներէն չատեր որոնք դպրոցին շուրջ ըստեղծուած տագնապէն պայթակղած իրենց զաւակները քաշեր էին եւ Ֆրանսական դպրոցներ զետեղեր, եւ սակայն կը փափաքէին այնպիսի կրթարան մը հիմնուած տեսնել «յորում կրթութեան եւ դաստիարակութեան ոճն ըլլայ մէկ կողմանէ ընդարձակ եւ աւելի եւրոպական, մէկ կողմանէ ալ ազգային հոգւոյն ու գաղափարներուն աւելի ապահով ապաստան մը ըլլայ, այնպէս որ արեւելքէն եկող ազգային պատանիք իրենց բարի բարի յատկութեանց վնասովը չվաստըկին եւրոպական քաղաքակրթութիւնն ու գիտութիւնները» (2)։

Արդարեւ երեք վարդապետները երբ բաժնուեցան Մխաբանու-

(1) «Մասեաց Աղաւնի», Փարիզ, 1856, էջ 4։

(2) «Մասեաց Աղաւնի», Փարիզ, 1856, էջ 4։

թենէն, հիմնեցին մէկ կողմէ «Մասեաց Աղաւնի»ն իբրեւ ամսագիր, եւ միւս կողմէ ձեռնարկեցին նոր կրթարան մը բանալ Փարիզի մէջ, արհամարհելով բազմաթիւ այն խոչընդոտները զոր իրենց դէմ կը սարքէր Մխիթարեանութիւնը՝ Հռոմի եւ Փարիզի կաթոլիկ արքեպիս-կոպոսարանի դործակցութեամբ։

Իրաւ ալ, իրենց բովանդակ յոյսը դրած ազդին վրայ, վարժարանը անոնք բացին 1855 Օգոստոսին, իրենց վտարումէն հազիւ երեք ամիս յետոյ, միայն 12 աշակերտներով, որոնք Մուրատեան վարժարանէն հրաժարողներ էին բոլորն ալ։

Սոյն դպրոցը որ ի սկզբան «Արեւելեան Բազմալեզու Վարժարան» անունը կրեց՝ յետագային պիտի կոչուէր «Հայկազեան Վարժարան»։

Յանդուգն իրենց այս քայլը առնելէ առաջ Թէոդորեան եւ իր ընկերները 1855 Յուլիս 6ին դիմեցին Պոլսոյ Պատրիարքարանին մէկ կողմէ օգնութիւն եւ պաշտպանութիւն ապահովելու, եւ միւս կողմէ թելադրելու համար Յակոբոս պատրիարքին եւ ամիրաներու ժողովին Մխիթարեանց ձեռքէն հանել Մուրատեան կտակին դործածութիւնը, որ ընդհանուր ազդին որբերուն եւ աղքատներուն սահմանուած էր կտակողին կամքով, մինչ այժմ փոքրամասնութեան մը միայն կը յատկացուի Հռոմի պահանջով եւ Մխիթարեանց համակերպութեամբ։

Պատրիարքարանը 1855 Յուլիս 5ի իր պատասխանով դոհունակութիւն կը յայտնէր եղած առաջարկին, զգուշանալով հանդերձ որ քառասուն տարիէ ի վեր առաջին անգամ է որ ազդին իմաց կը տըրուի իր ունեցած իրաւունքները կտակին վրայ։

Այսով մէկտեղ դործը հետապնդելու համար հրահանգ կը ղրկուի Յակոբ Կրճիկեանի, որ այդ պահուն պետական պաշտօնով Փարիզ կը գտնուէր եւ որ իր կողմէ Լոնտոն կ'ուղարկէր Ճարտարապետ Յակոբ Մելիքը, որ նոյնպէս Փարիզ կը գտնուէր այդ պահուն՝ Իւմանեանց 1848ի յեղափոխութենէն յետոյ այնտեղ ապաստանած ոմանց ուրիշ դործիչներու հետ մէկտեղ։

Կրթարանը որ մեծամեծ դժուարութեանց գնով յաջողեր էին բանալ երեք վարդապետները՝ կը գտնուէր «Փարիզի բազմամբոխ թաղերէն չափաւորապէս հեռու, կրընկալ ըսուած նորաչէն արուարձանին ղլխաւոր փողոցին վրայ»։ Անոր «նախնական ծախքերուն ծանրութիւնը մեծապէս թեթեւցաւ՝ Դրանխոլեանց Սերտար Եսայի Աղային (Եաչէն), Մանանեան Մկրտիչ Աղային, եւ վաոոդապետ Տատեան Պողոս Ամիրային (Կ. Պոլսէն) ազդասիրական ինքնայօժար առատաձեռնութիւններովը, որոնք կերպով մը այս ազդային դպրոցիս առաջին բարերար հիմնադիրները եղան» (1)։

(1) «Մասեաց Աղաւնի», 1856, էջ 6։

Շահեկան է նշել որ Արեւելեան Բազմալեզու Վարժարանին ա-չակերտներուն թիւը 24ի հասած էր 1856 Յունուարին, եւ անոնցմէ 1ը Աղեքսանդրիայէն էր, 1ը Մատրասէն, 8ը Պոլսեցի էին, 4ը Ֆրանսացիներ, իսկ մնացեալ 9ը Մոլդովայէն,— 7ը Եաչէն (Գրիգոր Պըլըզլեան, Յովհաննէս Գալատեան, Կարապետ Պըլըզլեան, Սողոմոն Դրանխալեան, Աստուածատուր Պըլըզլեան, Յովհաննէս Պըլըզլեան եւ Արտաշէս Պըլըզլեան), 1ը Պոթոշանէն (Ստեփան Պալասանեան), 1ը Ռոմանէն (Մկրտիչ Խաչիկեան) (1):

Վարժարանին նիւթական օգնութիւն հասցնելու համար Պոլսոյ Պատրիարքարանը դժուարութեանց պիտի բախէր սակայն: Որքան ալ վառօդապետ Պօղոս Տպատեան, Փարիզ դտնուած միջոցին, աջակցեր էր անոր նախնական ծախքերուն, վարժարանը հիմնական աջակցութեան մը կարիք ունէր: Այդ օժանդակութիւնը ապահովելու համար էր որ Հ. Ամբրոսիոս Գալֆայեան Պոլիս կու գար 1856 Ապրիլին, եւ չփման մէջ կը մտնէր Պատրիարքին եւ Պոլսոյ հայ երեւելիներուն հետ:

«Մասեաց Աղաւնի» կը ծանուցանէր իր 1856 Սեպտեմբերի թիւով թէ նոյն ամսուան 4ին «հասան ի Փարիզ Ամբրոսիոս վարդապետին առաջնորդութեամբ 38 հայկազուն պատանիք, ամէնքն ալ կոստանդնուպոլսոյ գլխաւոր ու պատուաւոր գերդաստաններու զաւկըներ, որով վարժարանիս աշակերտաց թիւը եղաւ եօթանասունըերկու, ուրթ հասը պաղդիացի, մնացածը հայ» (2):

«Նոր եւ բարձր վարժարան մը հիմնել առանց կտակի կամ բարերարութեան կամ դրամագլուխի ապահով միջոցներ ունենալու, այլ լոկ առաձեռն նպաստներու եւ ենթադրական թոշակներու վրայ հիմնուելով, այն ալ հեռաւոր Եւրոպայի մէջ, ատո՛յգ որ յախուռն բերմամբ ձեռնարկուելու դործ մը չէր, դիտել կու տար Օրմանեան: Այս կէտին վրայ աւելցուի որ հիմնարկու ներկայացողները ոչ միջոցներու տէր անձեր էին, եւ ոչ կշռուած նախապատրաստութեամբ գործի սկսողներ, այլ հակառակութեանց առջեւ ընկճուած, աւելի կիրքէ քան թէ ձիրքէ մղուած երեք եկեղեցականներ, որոնք ազդային մարմինին հետ հաղորդակցութիւն եւ կապակցութիւն ալ չունէին, այլ իրենց Միսթարեանութենէն հեռացած, հռոմէականութեան դէմ հակառակած, տակաւին հռոմէական եկեղեցականի կերպարանը չհին մերկացած» (3):

Տեղն է յիշելու որ Ս. Ղազար կանդ չառաւ իր հալածանքին

---

(1) «Մասեաց Աղաւնի», 1856, էջ 7:
(2) «Մասեաց Աղաւնի», 1856, էջ 221:
(3) «Ազգապատում», Գ., էջ 3948–3949:

մէջ: Հիւրմիւզեան Աբրահայր չզոհացաւ միայն Միխաքանութեան անունով հրապարակ գալով: Ան Մուրատեան վարժարանի չուրջ ստեղծուած վէճը օտարներուն առջեւ ալ խեղաթիւրելու համար՝ իր Ֆրանսացի փաստաբանին կիլմէնի բերնով ալ երեք տետրակներ հրատարակեց 1855 տարուոյ վերջը եւ 1856ի սկիզբները, անոնց մէջ վարժարանի երեք վարիչները ապստամբ, խռովարար, Մուրատեան վարժարանի թշնամի հռչակելով, եւ յարձակելով նաեւ բարերար «Սամուէլ Մուրատի որդւոյն ղէմ անհիմն ճամարտակութեամբ, ցած երդիծաբանութեամբ եւ իմաստակ բացագանչութեամբ լեցուն» լեզուով մը(1): Աւելորդ է ըսել որ այս տետրակներուն մէջ եւս երեք վարդապետները «կաթոլիկութեան հակառակորդներուն հետ միաբանած» ցոյց կը տրուին Ֆրանսացի հասարակութեան առջեւ:

Պէտք եղաւ Օսմանեան կառավարութեան միջամտութիւնը որպէսզի պահ մը կանգ առնեն փոխադարձ յարձակումները Հիւրմիւզեան Աբրահօր եւ երեք վարդապետներուն միջեւ,— միջամտութիւն զոր Օսմանեան կառավարութիւնը կ'ընէր Աբրահօր խնդրմամբ, Մխիթարեանք պահած ըլլալով միշտ իրենց Օսմանեան հպատակութիւնը եւ դանուելով հետեւաբար անոր պաշտպանութեանը տակ:

Ահա թէ ինչպէս կը ծանուցանէր այդ դէպքը երեք վարդապետներու փարիզեան օրգանը՝ «Մասեաց Աղաւնի»ն.—

«Ազգերնիս արդէն լսեր ու հասկըցեր էր թէ Գ. Հիւրմիւզեան ու իր համախոհները ինչ ծանր՝ անհիմն եւ գայթակղեցուցիչ զրպարտութեամբք հալածեցին զմեզ անխնայ բանիւ եւ գրով մեծի ու պզտիկի առջեւ: Մենք թէպէտեւ եղածներուն համառօտ պատմութիւնը հրատարակեցինք հայերէն, բայց երբ Հիւրմիւզեանց դաղղիարէն գրուածներով զմեզ օտար ազգաց առջին ալ վատահամբաւելը տեսանք՝ առաջադրեցինք դաղղիարէն ալ ընդարձակ պատասխան մը տալ ամէն տեսակ ապացոյցներով, եւ այն պատասխանին մի միայն նպատակը զմեզ արդարացընել էր, ինչպէս որ կը պահանջէին մեր բարեկամներն ու մեր խիղճը...

«Այն միջոցին վսեմափառ Ալի փաշա մեծ վեզիրին հզօր միջնորդութեամբը վերջ տրուեցաւ Փարիզու մէջ սկսուած վէճերուն, որ երթալով զայրանալու սաստկանալու վրայ էին, որով եւ Գ. Հիւրմիւզեանը գրով հրաժարեցաւ իր պահանջմունքներէն որ կ'ընէր Թէոդորեան Հ. Սարգիս վարդապետէն, եկեղեցական արձելքն ալ որ դրեր էր թէ՛ անոր եւ թէ՛ Գալֆայեան Հ. Ամբրոսիոս վարդապետին, վրայ՝ վերցուց:

«Ուստի եւ Օսման Դրան (Փարիզու) դեսպան վսեմափայլ Մէ-

(1) «Մասեաց Աղաւնի», 1856, էջ 107:

հէմմէտ պէյը ստիպեալ ի թախանճանաց Հիւրմիւզեանց՝ յատկապէս ապսպրեց որ այսուհետեւ անոնց դէմ բան չգրենք՝ եւ ոչ խակ ինքզինքնիս արդարացընելու համար»: Զեկոյցը կը խոստանայ ի վերջոյ ասկէ յետոյ նոր հրատարակութիւն չընել Հիւրմիւզեանց հակառակ, յոյս յայտնելով որ անոնք եւս կը դադրին գիրենք «զըրպարտութեամբ հալածելէն» եւ «ետ կը կենան այն ամենայն գաղտնի եւ յայտնի միջոցներէն՝ որոնցմով մեզի վնաս հասցընելու եւ անուննիս աւրելու կ'աշխատէին մինչեւ հիմա» (1):

Անքնական էր սակայն Փարիզի մէջ ստեղծուած դրութիւնը: Մինչ մէկ կողմէ Մուրատեան վարժարանը կը շարունակէր դոյութիւն ունենալ հոն Մխիթարեանց անմիջական վարչութեան ներքեւ, միւս կողմէ նոյն այդ քաղաքին մէջ մարմին էր առեր ուրիշ հայ դպրոց մը, հոգածութեանը տակ երեք վարդապետներու՝ որոնք թէեւ անջատուած Մխիթարեան Միաբանութենէն՝ բայց կը շարունակէին կաթոլիկ մնալ:

Պոլսոյ ազգային իշխանութեանց հետ չփումները զգացուցին սակայն ըլլայ Հ. Ամբրոսիոս Գալֆայեանի, ըլլայ անոր Փարիզ գըտնուղ երկու ընկերներուն՝ Հ. Սարգիս Թէոդորեանի եւ Հ. Գաբրիէլ Այվազովսքիի, թէ պահն է Հայ Եկեղեցւոյ գիրկը դառնալու: Եւ արդարեւ երեք նախկին Մխիթարեանները Պոլսոյ Յակոբոս պատրիարքին եւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Ներսէս Աշտարակեցիի ուղղուած իրենց հաւաքական գիրերով կը յայտնէին 1856 Մայիսին թէ կը դառնան Հայ Եկեղեցիի գիրկը, իրենց առած քայլին մասին բացատրական գրութիւն մը եւս ուղղելով ազգին:

Երեք վարդապետներու դարձը ցնծութեամբ ընդունուեցաւ՝ ինչպէս Պատրիարքարանի եւ Մայր Աթոռի, նոյնպէս բովանդակ ազգին կողմէ: Պոլիս խոստացաւ օգնել Փարիզի մէջ անոնց հիմնած դպրոցին, խնամակալներու ժողով մը ստեղծեց Պետրոս ամիրա Յովսաննճեանի նախագահութեամբ, աշակերտներ հաւաքելու հետամուտ եղաւ եւ 40 հատ ալ ապահովեց, եւ 16 հազար ֆրանքի դումար մը եւս յանձնեց Ամբրոսիոս վրդ.ի որ Փարիզ մեկնեցաւ խոստումներով բեռնաւոր: Գոհունակութեան գիր փութացուց նաեւ Աշտարակեցին, եւ խոստացաւ օժանդակութեան տեւական աղբիւր մը ապահովել Փարիզի հայ կրթարանին:

Եւ սակայն երկար չտեւեց Հայկազնեան վարժարանի կեանքը: Ան փակուեցաւ նիւթական միջոցներու պակասէն: «Մեծ էին ակնկալութիւնները, այլ մեծ չեղան արդիւնքները, կը գրէ Օրմանեան, թէպէտեւ ձախորդութիւնն չենք կրնար որոշ միակ պատճառի մը վերա-

(1) «Մասեաց Աղաւնի», 1856, էջ 164:

գրել: Եթէ Ներսէսի արագահաս վախճանը ռուսահայոց կողմէ սպասուած օգնութիւնը արգիլեց, Կ. Պոլսոյ մէջ ալ մէկէ աւելի խնդիրներ կը յուզուէին, եւ նոյնիսկ տեղական հաստատութիւններ դրամական դժուարութեանց մատնուած էին: Յակոբոս պատրիարքի կը պակսէր այլեւս ժրութիւն եւ ազդեցութիւն, իսկ Կ. Պոլսոյ մեծամեծները աւելի քաղաքավարի խօսքերով եւ մեծամեծ խոստումներով կ'առատանային քան փութաջան եւ արդիւնաւոր գործունէութեամբ», միւս կողմէ «գործի գլուխ կեցող վարդապետներէն ամէնքն ալ Թէոդորեանի ջլապինդ բնոյթը չունէին»(1)*, եւ զայն լքեցին հետզհետէ յայտնուող դժուարութեանց հետ:*

Այնպէս որ վարժարանը փակուեցաւ 1869ի *աշնան, չորս տարի միայն տեւելէ յետոյ:*

Սարգիս վրդ. Թէոդորեան Հայկազնեան վարժարանի անփառունակ վախճանը պատմած ատեն(2)*, չի վարանիր պատասխանատուներ փնտռել այդ դժբախտութեան առթիւ: Ան կը մեղադրէ նախ Տաճկահայերը, եւ մասնաւորաբար Կ. Պոլսեցի ունեւորները որ միջոցներ չեն տրամադրած Հայկազնեան վարժարանի պահպանութեան, մինչ առատ ծախսեր ըրած են ուրիշ նպատակներու եւ յատկապէս կաթողիկոսական հրաւիրակներու պատուասիրութեան համար: Կը մեղադրէ Ռուսահայերը որոնք նոյնպէս անտարբեր գըտնըւած են հիմնադրամ մը ապահովելու վարժարանի յարատեւութեանը համար: Կը մեղադրէ Մատթէոս կաթողիկոսը որ խօսքով խոստումներ շռայլելէ եւ քաջալերութիւններ տալէ ետք՝ գործնական միջոցներ ձեռք չէ առած զանոնք իրականացնելու:*

Թէոդորեան վարդապետ մեղքի կարեւոր բաժին մը կը բեռցնէ նաեւ իր նախկին գործակիցներուն վրայ: Ան կը մեղադրէ նախ Գաբրիէլ վարդապետ Այվազովսքին, որ կանուխէն բաժնուելով իրմէ գացած առաջնորդական պաշտօն ստանձնած է Ռուսաստանի մէջ, Խալիբեանի բարերարութեամբ վարժարան է բացած ի Խրիմ, եւ նոյնիսկ Գալֆայեան եղբայրները հրապուրած է երթալ պաշտօն ստանձնելու իր հիմնած այդ նոր վարժարանին մէջ: Կը մեղադրէ Ամբրոսիոս վրդ. Գալֆայեանը որ իր մատակարարութեան յանձնըւած եւ վարժարանին յատկացուած գումարները շեղեցուցած է իրենց նպատակէն: Կը մեղադրէ Խորէն վրդ. Գալֆայեանը, որ լըրջութենէ զուրկ եւ թեթեւութեանց հետամուտ՝ իր կենցաղով վնասած է գործին:

---

(1) «Ազգապատում», Գ., էջ 3950:

(2) Սարգիս վրդ. Թէոտորեան, «Պատմութիւն Մուրատեան եւ Հայկազեան վարժարանաց», Գ., էջ 183–344:

Օրմանեանի կարծիքով սակայն Հայկազնեանի ձախողութեան պատասխանատուները անոր հիմնադիրներն են ամէնէն առաջ, եւ առաջին հերթին ինքը՝ Թէոդորեան, որ ինչպէս անհեռատես գըտնըւած է նախապէս Մուրատեան կտակը Մխիթարեանց տիրապետութեան տակ դրած ատեն, նոյնպէս անխոհեմութիւնն ունեցած է երազներու անձնատուր ըլլալու՝ Մուրատեան վարժարանէն արտաքսուած ատեն, «այն ակնկալութեամբ որ բոլոր հայութիւնն ալ պիտի զգար իր զգացած ցասումը Մխիթարեանց դէմ, եւ բոլոր քահանները իր տրամադրութեան տակ պիտի դրուին», երբ «մանաւանդ մեծ հրապոյր մը չէր ներշնչեր հեռաւոր Եւրոպայի մէջ նախակրթութեան չափով ուսում տալու ծրագիրը» եւ բնական էր հետեւաբար որ «իւր աւազի վրայ հիմնած չէնքը փորձանաց առաջին փոթորիկի առջեւ քայքայուի»։ «Կը ճանչնանք թէ,— կ'ըսէ Օրմանեան,— Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանն ու մեծամեծներ շատ քաջալերեցին Թէոդորեանը իւր տկար ձեռնարկին մէջ, եւ շատ առատացուցին իրենց խոստումները· բայց ինչ որ ալ ըլլան Կ. Պոլսոյ վարչական կամ ժողովրդական քայլերուն աղեցութիւնը եւ հետեւանքը, միշտ Թէոդորեանի պատասխանատուութիւնը կը մնայ, եւ չի կրնար ազատ կերպով հիմնարկութեան փառքն իրեն պահելով՝ կործանման պատասխանատուութիւնը իրմէ հեռացնել» (1)։

Բայց տագնապը չփարատեցաւ Հայկազեան վարժարանի փակումէն ետքն ալ։

28·

ՈԴԻՍԱԿԱՆ ԶՈՐՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏՆԵՐՈՒ

Մխիթարեանց ծոցին մէջ ծայր տուած տագնապը որ իր կարգին Մուրատեան վարժարանի դադրեցման պատճառ էր դարձեր, չարժառիթ եղաւ նաեւ, ինչպէս տեսանք, «երից վարդապետաց դարձին» դէպի Հայ Եկեղեցւոյ գիրկը։

Դէպքը այնքան ալ աննշան չէր անցեալ դարու հայ իրադարձութեանց մէջ՝ որպէսզի պահ մը չծանրանայինք նաեւ անոր վրայ, երբ պատմելու ատեն Պոլսոյ ճիզերը այդ դարուն՝ անընդհատ մեր առջեւ կը ցցուին դաւանական վէճերը, ու այդ վէճերէն բխած բազմազան անցքեր, որոնցմէ մէկը երեք վարդապետներու դարձն է։

Մխիթարեանց տագնապը որ Փարիզի Մուրատեան վարժարանի հարցը ստեղծեց եւ անոր երեք վարիչները հեռացուց Միւթարեան-

(1) «Ազգապատում», Գ·, էջ 4004։

նէն, մեւնոյն ատեն առիթ դառնալով որ անոնք նոր դպրոց մը հիմնեն նոյն այդ Փարիզին մէջ «Հայկազնեան Վարժարան» անուան տակ, յիշեալ երեք վարիչները Հայ Եկեղեցւոյ դիրկը բերելու եւս դրդապատճառ եղաւ:

Տեսանք արդարեւ թէ այն ճիգերուն պահուն զորս երեք վարդապետները կ'ընէին Պոլսոյ մէջ նիւթական աջակցութիւն ապահովելու համար Փարիզի մէջ իրենց հիմնած դպրոցին, դտնուեցան Հայ Եկեղեցւոյ դիրկը դառնալու անհրաժեշտութեան առջեւ: Սարգիս Թէոդորեան, Գաբրիէլ Այվազովսքի եւ Ամբրոսիոս Գալֆայեան վարդապետներու այս ժեստին, որ տեղի կ'ունենար 1856ին, երկու տարի չանցած պիտի մխանար նաեւ Ամբրոսիոս Գալֆայեանի կըրտսեր եղբայրը՝ Խորէն, որ նոյնպէս հրաժարեցաւ թէ՛ Մխիթարեան Միաբանութենէն եւ թէ՛ Հռոմէական Եկեղեցիէն: Երեք վարդապետները Մուրատեան վարժարանէն բաժնուեր էին գայթակղալից տեսարաններէ յետոյ Ֆրանսայի մայրաքաղաքին մէջ. Խորէն ուղղակի Ս. Ղազարէն հեռացաւ՝ ոչ-հաճելի բախումներէ յետոյ Հիւրմիւզեան Աբրահօր հետ:

Երեք վարդապետները առաջին անգամ հրապարակ եկան յայտարարութեամբ մը(1) ուր կը պատմեն Մուրատեան վարժարանի հետ կապուած բոլոր անցքերը սկսելով Մխիթարեանց դէմ լոյս տեսած իտալերէն պարսաւագրէն, անոր դէմ Մխիթարեանց հրատարակած հայերէն «Պատասխանատուութենէն» եւ հայերէն կրկնակ յայտարարութիւններէն զորս հրապարակ հանեցին Մուրատեան վարժարանի երեք վարիչները, մինչեւ վարժարանին չուրջ ստեղծուած տագնապը, երեք վարդապետներու արտաքսումը դպրոցէն դայթակղալից պայմաններու տակ, եւ ի վերջոյ անոնց ինքնակամ հրաժարումը Մխիթարեան Միաբանութենէն:

Երեք վարդապետները երկրորդ դրքոյկի մը մէջ(2) զոր հրատարակեցին Հռոմէական Եկեղեցիէն իրենց բաժնուելու տարին՝ կը պարզաբանեն չարժառիթները որոնք զիրենք մղեցին այդ քայլն առնելու, լուսաբանելով նաեւ թէ ինչո՛ւ, վանքին հետ իրենց կապերը խզելէ ետքն ալ, ղեռ ատեն մը չհրաժարեցան իրենց կաթոլիկ սքեմէն:

---

(1) Յայտարարութիւն անցից Մուրատեան վարժարանի, հրատարակեալ ի ձեռն հարց Սարգսի Վ. Թէոդորեան, Գաբրիէլի Վ. Այվազովսքի եւ Ամբրոսեայ Վ. Գալֆայեան, Փարիզ, 1855:

(2) Պատմութիւն եւ պատճառք վերադարձի երից վարդապետաց Հայոց Սարգսի, Գաբրիէլի եւ Ամբրոսեայ ընդ հովանեաւ Լուսաւորչական Սուրբ Աթոռոյ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ. Փարիզ, 1856:

Երեք վարդապետները իրենց լուսաբանութիւնները կը սկսին դաւանական վէճերը պատճառ ցոյց տալով մեր բազմաթիւ դժբախտութեանց.

«Հայոց ազգիս կլխուն եկած ողբալի թշուառութեանց մէջ ամէնէն մեծը՝ ո՛չ անոր աշխարհիս ամէն կողմը ցրուած ըլլալը կը կարծենք, ո՛չ հայրենի երկրին աւերմունքները, ո՛չ լեզուին պղտորութիւնը, ո՛չ նիւթական աղքատութիւնը, ո՛չ տասնըհինգ-քսան միլիոնէն չորս-հինգ միլիոնի իջնալը, ո՛չ, ո՛չ. հապա մեր ազգին թշուառութեանց ամենամեծ պատճառ կը ճանչնանք ներքին եւ կրօնական երկպառակութիւնները»(1):

Դաւանական վէճերու ամէնէն դժբախտ մէկ պահը կը սկսի, ըստ երեք վարդապետներու դրքոյկին, երբ «լատինացիք սկսան այնպիսի քարոզիչներ ղրկել Հայաստան որ իրենց տգիտութեամբն ու անխոհեմ նախանձայուզութեամբը տակնուվրայ ըրին մեր ազգին ներքին եւ արտաքին հանդստութիւնը: Բայց անոնց ալ ըրած վնասները այնչափ չէին մեծնար՝ թէ որ իրենց խռովարարութեանը յարմար գործիք չգտնէին Ապատանցւոյն պէս, Քռնեցւոյն պէս, Ներսէս Պաղոնցին պէս, Սիմոն Բէկին պէս, մէկ խօսքով Ունիթօռաց եւ անոնց յաջորդ ու հետեւող խումբ խումբ հռոմէական քարոզչաց պէս ազգատեաց մարդիկ, որ մուր չմնաց որ չքրսեն Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ անարատ վարդապետութեանցը վրայ, որպէսզի իրենք միայն ուղղափառ ճանչցուին օտար ազգաց առջեւ» (2):

Անցնելով իրենց սկսած պայքարին չարժառիթներուն՝ երեք վարդապետները կ՚ըսեն թէ այդ պայքարը ծագում կ՚առնէ իրենց տարակարծութենէն երբ «Վենետկոյ Մխիթարեան Միաբանութիւնը պարագաներէ ստիպուած 1854ին յայտարարութիւն կամ դաւանանք մը տուաւ պապական աթոռոյն թէ «Հռոմայ Եկեղեցւոյն իշխանութենէն բաժանեալ հայերը արտաքոյ են ճշմարիտ Եկեղեցւոյն Քրիստոսի», յայտարարութիւն՝ զոր իրենք, Փարիզի երեք վարդապետները մերժեցին ստորագրել յանձն առնելով իրենց այդ անհնազանդութենէն առաջ գալիք ամենայն հալածանքները, թշնամանքներն ու տառապանքները» (3):

Երեք վարդապետները կ՚ընդունին այնուամենայնիւ թէ երբ կը բաժնուէին Մխիթարեան Միաբանութենէն՝ ուխտած էին չլքել կրօնական առաքելութիւնը որուն լծուած էին, եւ այդ մտադրութեամբ էր որ ի սկզբան չհեռացան Հռոմէական Եկեղեցիէն, որով-

---

(1) Անդ, էջ 4:
(2) Անդ, էջ 7:
(3) Անդ, էջ 8:

հետեւ իրենց այդ առաքելութիւնը պիտի չկարենային շարունակել Ֆրանսայի նման կաթոլիկ երկրի մը մէջ բայց եթէ կաթոլիկ մնալով, մանաւանդ որ անհրաժեշտ էր չդայթակղեցնել նաեւ աշակերտներու ծնողքը որ մեծ մասամբ հայ–հռոմէականներ էին(1):

Գրքոյկը կը ճգնի չքմեղացնել յետոյ թէ ինչո՛ւ համար Մուրատեան վարժարանի դէպքերուն նուիրած իրենց հատորին մէջ իրենք զիրենք Հռոմմայ սուրբ ընդհանրական եւ առաքելական եկեղեցւոյ վարդապետութեանց հետեւող ուղղափառ հայ վարդապետներ կը դաւանին դեռ, ու կ՚ըսէ թէ այն օրուան պայմաններուն մէջ երբ ամէն կողմէ «անհնազանդութիւն, ապստամբութիւն, անհաւատարմութիւն, յանդգնութիւն, խռովարարութիւն» եւ նման մակդիրներով կ՚որակէին իրենց բաժանումը Մխիթարեաններէն «իրենք խոհեմութիւն չէին համարեր [փոխան Հռոմայ] Հայաստանեայց եկեղեցւոյ անունը տալով՝ իրենց թշնամեաց կէրքը զայրացընել, եւ անոնց ըրած զրպարտութիւններուն իրենց բերնովը ոյժ տալ», եւ վստահ էին թէ այս բանին համար մեղադիր պիտի չըլլան իրենց հայ եղբայրները, «վասնզի գիտէինք թէ ոչ երբեք ժխտեր են նաեւ իրենք թէ Հռոմայ եկեղեցին ալ արժանի է ամենայն մեծարանաց՝ որպէս եւ իրենց սեպհական Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցին» (2):

Ինքնարդարացման բաւական բռնաղբօսիկ այս ճիգէն յետոյ, երեք վարդապետները կ՚ըսեն թէ դէպքերը սակայն տարբեր հանդամանք առին, երբ Մխիթարեանց աբբահօր խնդրանքով եւ Հռոմի հրահանգով Փարիզի կաթոլիկ արքեպիսկոպոսը սկսաւ հալածել զիրենք եւ դժուարացնել իրենց առաքելութիւնը, մանաւանդ երբ ան իրենցմէ պահանջեց «հերձուածողաց հետ ամենեւին հաղորդակցութիւն չընել ի հոգեւորս», ինչ որ կը նշանակէր թէ լուսաւորչական հայ մը չխոստովանցնել ու չհաղորդել առանց ուրանալ տալու անոր իր հայութիւնը:

«Մենք երեքնիս, կ՚ըսէ երեք վարդապետներու բացատրագիրը, արդէն այսպիսի հրամաններու մտիկ ընել չուզելնուս համար զատուեր ելեր էինք Մխիթարեան Միաբանութենէն, եւ միանգամայն «Հայոց հետ հաղորդակցութիւն պէտք չէ ընել ի հոգեւորս» ըսողներուն դէմ կեցեր էինք, զարմանք չէր որ աճապարէինք այնուհետեւ քաշուելու հեռանալու բոլորովին Հռոմայ եկեղեցիէն ու անոր առաջնորդներուն իշխանութենէն, եւ մեր ազգային անարատ եկեղեցւոյն օրինաւոր եւ սեպհական առաջնորդաց հովանաւորութեանն ու

(1) Անդ, էջ 13:

(2) Անդ, էջ 14–15:

իրաւասութեանը տակ պատսպարուելու» (1)։

Գրքոյկը մէջ կը բերէ յետոյ այն զրուխիւնները զոր երեք վարդապետները ուղղեցին 1856 Մայիս 5ին եւ 18ին Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքին եւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին որ Ներսէս Աշտարակեցին էր։

Պոլսոյ պատրիարքին իրենց ուղղած նամակին մէջ կ'ըսեն թէ մէկ կողմէ տեսնելով անիրաւ հալածանքները որոնք իրենց դէմ կ'ուղղուին, եւ միւս կողմէ հաւատքի լսած ըլլալով որ Ազգը կ'ուզէ օգնական ըլլալ իրենց կրթական ծրագիրներուն մէջ, որոշած են «հրաժարիլ խսպառ ի հպատակութենէս մերմէ առ Պապն», եւ մտնել Հայ Եկեղեցւոյ ծառայութեան մէջ, խոստանալով հպատակիլ «հարազատ աւանդութեանց Հայաստանեայց առաքելական սուրբ Եկեղեցւոյ, զորոյ զվարդապետութիւնսն եւ զպաշտամունս առ հասարակ ուղղափառանս ծանուցեալ եմք միչտ եւ ճանաչեմք, եւ ջատագովք կամք նոցին եւ կացցուք Տերամբ մինչեւ ի վախճան բանիւ եւ գրով» (2)։

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին ուղղուած զրութիւնը՝ որ չատ աւելի ընդարձակ է՝ պատմականը ընելով նախ զէպքերուն որոնք մղեցին զիրենք Հայ Եկեղեցւոյ գիրկը դալու, կը յիշէ բախումը հայ կաթոլիկ զոյգ հոսանքներուն մէջեւ.

«Ցառաջ քան զամս տասն յերկուս պատակտեալ անուանեալն կաթոլիկ կամ Հռովմէական ժողովուրդ Հայոց որ ի Կոստանդնուպոլիս, զամ քան զամ աղմկեցաւ անհնարին զայրացմամբ մինչեւ ցսկիզբն արեւելեան պատերազմին։ Միւսմն կողման պարապլուխ անցեալ կայր Գերապատիւ Անտոն վարդապետ Հասունեան՝ նախագահ եպիսկոպոս Հռովմէականացն Հայոց, աշակերտ Ուրբանեան դպրոցին Հռովմայ, եւ ամենայն հրամանաց այնր Աթոռոյ հաւատարիմ պաշտօնեայ եւ որ ընդ նմա միաբանեալ էին երիցունք եւ աշխարհիկք՝ լատինասէրք մանաւանդ զոլով քան թէ ազգասէրք՝ արհամարհէին եւ անարգէին զամենայն ինչ զՀայոց։ Իսկ միւսոյ կողմանն ջատագով եւ ձեռնտու էր զառաջինն Մխիթարեանցն Միաբանութիւն որ ի Վենետիկ, ընդ իւր ունելով զմեծ կէս հռովմէականացն Հայոց, որ յազգասիրութիւնն իմաստից իմն բերեալք՝ ջանահնար լինէին անկորուստ պահել զէջի զնչխարեալն իրաւունս ազգայնոյ եկեղեցւոյն։ ... Առաջինքն զօրացեալք թեւարկութեամբ Հռովմէականին Աթոռոյ՝ յաղթեցին ի վերջէ հակառակորդաց իւրեանց.

---

(1) Անդ, էջ 18։

(2) Անդ, էջ 19–20։

եւ եթէ ընկճեցին ոչ զոգւոցն աչխոյժս, սակայն զբերանս նոցա կարկեալ լռեցուցին»:

Գրքոյկը կ'ակնարկէ յետոյ հալածանքին որուն նշաւակ եղաւ Մխիթարեան Միաբանութիւնը հայ կաթոլիկ ներքին պայքարներուն մէջ իր ունեցած ազգային դիրքին համար, բամբասելով «կասկածելիս զոլ ի հաւատոյս՝ իբրու հայկականացն աւանդից տարապայման ջատագովս, որոյ վասն եւ ոչ ըստ բաւականին կաթոլիկս եւ պապականս: ...Նմին իրի եւ Պապն Հռովմայ պահանջեանց ի Մխիթարեանց ազգ իմն նորոյ դաւանութեան եւ յայտարարութեան հաւատարիմ հպատակութեան իւրեանց առ ամենայն հրամանս եւ ակնարկութիւնս Աթոռոյն Հռովմայ եւ պաշտօնէից ի նմանէ կարգելոց, եւս եւ ի խնդիրս որ արտաքոյ էին մասանց հաւատոյ:

Գրքոյկին մէջ կը պատմուի ապա թէ ինչպէս Մխիթարեանք լքեցին իրենց ազգային դիրքերը եւ յանձնառու եղան ամէն նուաստութեան.

«Երկուցեալ այժմու առաջնորդին Մխիթարեանց, Տեառն Գէորգայ աբբայի Հիւրմիւզեան, ի սպառնալեաց ոսոխացն, յանձին կալաւ առնել զյայտարարութիւնն այն անարժան, և զբաղումս յիւրոցն միաբանից բռնադատեաց ձեռնագրել ի նոյն, որով եւ Մխիթարեան Միաբանութիւն իրաւամբ համարեցաւ իմն մատնտու իրաւանց ազգիս եւ միանգամայն նախատիչ ուղղափառութեան վարդապետութեան Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցւոյ: Քանզի ասէր Հիւրմիւզեան ի միաբանական դրին իւրում որ առ Պապն, եթէ Հայքն չմիաբանեալք ընդ Հռովմէականին եկեղեցւոյ՝ հերձուածողք են եւ հերետիկոսք, որով եւ արտաքոյ գտանին կաթողիկէ եկեղեցւոյն Քրիստոսի: Եւ զայս վկայութիւն Մխիթարեանց հրատարակեաց Պապն Պիոս Թ. ի կոնդակին իւրում տուեալոյ յամին 1854, յ2 աւուր Փետրուարի»:

Կը պատմուի յետոյ թէ ինչպէս Փարիզի երեք վարդապետները մերժեցին ստորագրել «անիրաւ եւ անպատեհ այդ յայտարարութիւնը»՝ Աբբահօր զայրոյթը դրգռելով իրենց դէմ, թէ ինչպէս ան փորձեց Մուրատեան վարժարանը Փարիզէն փոխադրել Հռոմ, կամ գոնէ մեայն կաթոլիկ աշակերտներ ընդունիլ դպրոց, իսկ հայ տղոց պարտադրել կաթոլիկ դառնալ, պահանջներ որոնք դէմ էին կատարարներուն կամքին եւ հետեւաբար անընդունելի:

Այս ընդդիմութեան արդիւնքն այն եղաւ,— կը պատմէ դըրքոյկը,— որ Աբրահայր Հիւրմիւզեան նախ Հայր Գաբրիէլ Այվազովսքին վտարել տայ դպրոցէն՝ եօթը տարի անոր հոն թափած տաժանելի աքնութենէն յետոյ, ապա ինք անձամբ Փարիզ գալով՝ դըպրոցէն դուրս հանէ նաեւ Հայր Սարգիս Թէոդորեանը որ չիսուն տարիէ ի վեր անդամ էր Մխիթարեան եւ քառասուն տարիէ ի վեր

կը տենչէր կտակին իրագործման եւ դպրոցին բարգաւաճման համար: «Եւ իբրեւ տեսաք երեքին վարդապետքս,— կը շարունակէ գրքոյկը,— եթէ այսպէս ոտնակոխ եղեն յառաջնորդէն Մխիթարեանց իրաւունք ազգի եւ ամենայն արդարութիւն, կամաւորապէս հրաժարեալ ի բաց ելաք ի Միաբանութենէ անտի նոցա, յազգս Հայոց եւ յառաջնորդս նորին առնելով ապաստան՝ հոգ անձին ունել եւ կորզել ի ձեռաց Մխիթարեանց զէթ զմասն հրիտակին սահմանելոյ ի դաստիարակութիւն աղքատ եւ որբ մանկտւոյ Հայկազնեացս առ հասարակ»:

Երեք վարդապետները կը պատմեն յետոյ իրենց ձեռնարկը կըրթական նոր վարժարան մը բանալու Ֆրանսայի մայրաքաղաքին մէջ, իրենց դիմումը Պոլիս նիւթական օժանդակութեան համար եւ իրենց ստացած քաջալերանքն ու խոստումները, եւ ի վերջոյ իրենց որոշումը Հայ Եկեղեցւոյ գիրկը դառնալու, եւ «զպատրաստականն մեր յօժարամտութիւն մտանելոյ ընդ եկեղեցական իրաւասութեամբ մեծի Աթոռակալին եւ յաջորդի սրբոյ Հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչին, որոյ բարեխօսութեամբն ի Ձեռամբ հայրապետական հաճութեամբ եւ օրհնութեամբ ակն ունիմք պտղաբերս լինել ջանիցս մերոց յօգուտ եւ ի պայծառութիւն Ազգիս» (1):

Երեք վարդապետներու նոյն գրքոյկին մէջ կը հետեւին Պոլսոյ Յակոբ պատրիարքին 1856 Յունիս 10 թուակիր օրհնութեան գիրը, եւ զանազան լուսաբանութիւններ մտածումներուն շուրջ՝ զորս երեք վարդապետները ունեցած են դաւանական հարցերու մասին եւ անոնց պատասխանները բոլոր այն խնդրանքներուն որոնց առարկայ եղած է իրենց առած վճռական քայլը:

Գրքոյկը պատասխան կու տայ յետոյ հաւանական այն հարցումին թէ ինչո՞ւ լռեր էին մինչեւ այն ատեն.

«Կրնայ մէկը հարցնել մեզի, եւ իրաւամբ, թէ ինչո՞ւ համար մինչեւ հիմա յայտնապէս եւ հրապարակաւ չէիք քարոզած այդ ձեր մտաց համոզմունքը, մանաւանդ թէ երբեմն ատոր հակառակն ալ քարոզելու պէս կ՚երեւնայիք: Պատասխաննիս յայտնի է: Վասնզի անդամ գտնուեր էինք այնպիսի Կրօնաւորական Միաբանութեան մը որ թէպէտ այնպիսի ազգասիրական եւ ուղիղ սկզբունքներ ունէր, բայց որովհետեւ հռովմէական կաթոլիկ ճանչցուած էր ամէնէն, եւ միշտ կ՚ուզէր նոյնպէս ճանչցուիլ, կարծես թէ հարկադրուած էր իր սկզբունքը պարտըկելու՝ որպէսզի իր ոսոխներէն չհալածուի եւ չբամբասուի. անոր համար չէինք կրնար ուզել որ լսուի առանց ստիպողական պատճառի թէ մենք՝ քանի մը հոգի՝ պատճառ կ՚ըլլանք բովանդակ Միաբանութեան գլխացաւութիւն ու հալածանք

(1) Անդ, էջ 21–28:

կրելուն»: Երեք վարդապետները կ'ընդունէին այսպէս թէ «Միաբանութեան իր ուղիղ սկզբունքը այլեւայլ նկատումներով պարտկելը՝ անվայել բան, եւ բռնածը անել ճամբայ էր, եւ մեր ազգին ալ օգուտ ընելու տեղը վնաս կ'ընէր», իսկ իրենք կը լռէին համբերութեամբ մէկ կողմէ «Միաբանութեան հանգստութիւնը կամ շահը աւելի վեր դնելով քան թէ ազգային օգուտը», եւ միւս կողմէ «յոյս ալ չունենալով որ երկու երեք կամ չորս հոգւոյ արիութիւնը բաւական ըլլայ ամբողջ Միաբանութեան ընթացքը փոխել տալու»: Բայց խնդիրը փոխուեցաւ «երբոր անցեալ տարուան դէպուածներովը ստիպուեցանք Մխիթարեան Միաբանութենէն բոլորովին բաժնուելու, վասն զի այնուհետեւ պատճառ չէր մնար մեր ուղիղ ճանաչմունքը պարտըկելու, եւ օտարազգի առաջնորդաց կուրօրէն հնազանդելով՝ ազգերնէս հեռու պտըտելու» (1):

Երկրորդ գրքոյկ մը(2), ո րլոյս տեսաւ երկու տարի յետոյ եւ որ Խորէն Գալֆայեանի դարձը կը չօշափէր, կը պատմէ դժուարութիւնները որոնք յարուցուեցան Աբբահօր կողմէ Խորէն վարդապետի Ս. Ղազարէն հեռանալուն առթիւ, եւ ցնծութեամբ ողջունելով անոր միանալը իր երեք երէցներուն՝ արտակարգ գովեստներ կը շռայլէ անոր մտաւոր արժէքներուն, եւ մասնաւորապէս քերթողական ձիրքերուն, վկայութիւններ բերելով այս առթիւ օտար մտաւորականներէ՝ որոնք ծանօթացած են իր քերթուածներուն, եւ որոնցմէ մէկը, Տիւլորիէ, ըսած է թէ «Խորէն Հայաստանի Լամարթինն է»:

Սոյն գրքոյկին մէջ կ'երեւնայ Խորէն վարդապետ Գալֆայեանի 1857 Օգոստոս 15/27 թուակիր նամակը(3) Պոլսոյ Յակոբ պատրիարքին, որուն կ'իմացնէ թէ «պարտ անձին վարկայ, ազատամիտ կամօք կչռեալ զամենայն, ի գիրկս բնիկ եկեղեցւոյ հայրենեաց իմոց փութալ», եւ որ 1857 Օգոստոս 29 թուականով կ'ողջունէ անոր ինքնաբեր դարձը «ի պաշտպանութիւն ուղղափառ վարդապետութեան սուրբ Եկեղեցւոյս Հայաստանեայց»(4), օր մը յետոյ ալ, Օգոստոս 30ին, յղելով անոր կոնդակ մը, ուր եւս գոհունակութիւն կը յայտնէ որ ան «ազատ կամօք եւ անձնանուէր հպատակութեամբ

(1) Անդ, էջ 42–44:

(2) Յաւելուած ի պատմութիւն վերադարձի երից վարդապետաց ի ծոց Հայաստանեայց սուրբ Եկեղեցւոյ. վերադարձ եւ չորրորդին Տ. Խորենայ Խ. Գալֆայեան Ճերթող վարդապետի, Փարիզ, 1858:

(3) Անդ, էջ 54–55:

(4) Անդ, էջ 55–56:

ընկալաւ զհոգեւոր իշխանութիւն իրաւասութեան աստուածարեալ Հայրապետի Ամենայն Հայոց Սրբազան Կաթուղիկոսին Սրբոյ Էջմիածնի» եւ կ'արտօնէ զայն «վարդապետել եւ կատարել զամենայն աստուածային պաշտամունս ըստ արարողութեան եւ ծէսի մերս Ս. Եկեղեցւոյ ի Հայկազեան վարժարանին որ ի Փարիզ եւ յամենայն ուրեք» (1):

Հայ ժողովուրդը հրճուանքով ընդունեց չորս վարդապետներու դարձը իր ծոցը, եւ թէեւ ի վիճակի չեղաւ, ինչպէս զրեցինք իր տեղին, ապահովել գոյութիւնը Հայկազեան կրթարանին՝ զոր անոնք հիմներ էին Փարիզի մէջ, բայց լայն աստպարէզ բացաւ անոնց հայ կեանքէն եւ Հայ Եկեղեցիէն: Սարգիս վարդապետ Թէոդորեան, որ երէցն էր անոնց եւ արդէն ծերունի, համեստ մնաց իր յետագայ տարիներուն ընթացքին, մերժելով նոյնիսկ եպիսկոպոսութիւնը զոր Մատթէոս Կաթողիկոս առաջարկեր էր իրեն, կարծես խորտակուած ներսէն՝ մահացած տեսնելով իր ձեռակերտը որ Հայկազեան վարժարանն էր: Օրմանեան որ իր տեղին մեղադրած էր զայն՝ Մուրատեան կտակը Մխիթարեանց դերիշխանութեան տակ դրած ըլլալուն, ինչպէս եւ Հայկազեան վարժարանը բացած ըլլալուն համար՝ առանց նիւթական միջոցներ ապահոված ըլլալու, կ'ընդունի այնուամենայնիւ որ ան օժտուած էր ձիրքերով եւ զանոնք ջանաց ի սպաս դնել իր ժողովուրդին:

Ամբրոսիոս վրդ. Գալֆայեան երկար չմնաց Հայ Եկեղեցւոյ ծոցին մէջ. քանի մը տարի յետոյ սքեմը նետեց, վերածուեցաւ Իշխան Գուիտոն Լուսինեանի, ամուսին զարձաւ մեծահարուստ Ֆրանսուհիի մը որ իշխանուհի հանդիսանալ կը բաղձար, պատուանշան բաշխեց միամիտներուն, ու իր ամբարած հարստութիւնը այն միակ օդուտը բերաւ ազգին՝ որ ծառայեց լոյս ընծայելու զոյգ հատորները Լուսինեան Ֆրանս–հայ պատկառելի բառգիրքին:

Գաբրիէլ վրդ. Այվազովսքի յառաջացաւ իր աստպարէզին մէջ Հայ Եկեղեցւոյ ծոցէն ներս, Ռուսիոյ հայ թեմին առաջնորդ եղաւ, զարձաւ եպիսկոպոս եւ արքեպիսկոպոս, դպրոց եւ տպարան հիմնեց Թէոդոսիոյ մէջ, բանասիրական աշխատանքներ ալ բարձի թողի չըրաւ՝ թէեւ այդ ճիւղին մէջ այնքան բեղմնաւոր չեղաւ, ինչպէս եղած էր Ս. Ղազար դտնուած ատեն, բայց իր առաջնորդութեան չրջանին՝ ցարին արքունիքին հաճելի դառնալու իր մտահոգութիւնը ծայրայեղութեան հասցուց, տխուր դեր կատարելով Միքայէլ Նալբանդեանի կրած հալածանքներուն մէջ:

Յորէն վարդապետ Գալֆայեան, որուն յետագայ կեանքն ու

(1) Անդ, էջ 56–57:

գործունէութիւնը ամէնէն բեղմնաւորն եղան, եւ որ իշխանական տիտղոսներ կցեց իր անուան՝ ինչպէս ըրած էր իր Ամբրոսիոս եղբայրը, մէկն եղաւ այն հայ հոգեւորականներէն որոնք ուշագրաւ դարձան Պոլսոյ հայ կեանքին մէջ: Բանաստեղծ, հռետոր, ազգային գործիչ, կարկառուն դարձաւ բոլոր այս մարզերուն մէջ ալ, իր թեթեւ կեանքով ստուեր բերելով յաճախ իր արժանիքներուն, եւ դառնալով Պարոնեանի «Ազգային Զոյներ»ու հերոսներէն մին: Խորէն Արքեպիսկոպոս Նարպէյ, երբեմնի Խորէն վարդապետ Գալֆայեանը, եղաւ այսպէսով դէմք մը որ անցաւ պատմութեան ալ: Մենք անոր երբեմն պիտի հանդիպինք մեր սոյն աշխատութեան ընթացքին:

29·

«ՀԵՐՁՈՒԱԾՈՂ» ԵՒ «ՀԵՐԵՏԻԿՈՍ»

Ալեկոծ կեանքը զոր Պոլսոյ հայ կաթոլիկ համայնքը կ'ապրէր անցեալ դարու կէսերուն Հասունի ստեղծած տագնապներուն երեսէն՝ Համազգեացի եւ Մխիթարեանց չուրջ, եւ նաեւ Մխիթարեանց իրենց ծոցին մէջ, անտարբեր չթողուց նաեւ մայր զանգուածը: Անտարբեր չէր կրնար ըլլալ ան նախ այն դժբախտութեան համար որուն կը մատնուէին հայ աւանդութեանց ջատագով տարրերը քոյր յարանուանութեան մէջ, այլ նաեւ այն պատճառով որ նոյն այդ վէճերուն երեսէն Հայ Եկեղեցին եւ հայ ժողովուրդը անդամ մը եւս նշաւակ կը դառնային Հռոմի արբանեակներուն վայրահալութեանց, ու կը յեղյեղուէին անոնց հասցէին նոր անդամ մըն ալ հերձուածողի եւ հերետիկոսի մակդիրները, եւ այդ՝ ոչ միայն Հասունի եւ իր համախոհներուն կողմէ, այլ Մխիթարի ստեղծած Միաբանութեան կողմէ եւս՝ որ Հռոմի աչքին բարեյոյս երեւալու ուրիշ միջոց չէր գտներ՝ բայց եթէ վարկաբեկել հայ ժողովուրդի մայր զանգուածը եւ անոր դաւանանքը:

*
* *

Առաջինը որ Հայ Եկեղեցւոյ դէմ սփռուած նախատինքներուն առթիւ ասպարէզ իջաւ՝ Մատթէոս Զուհաճեան նախկին պատրիարքն էր, «իւր ժամանակին դերազանցապէս ուսումնական եկեղեցականը, թէպէտ իւր հմտութիւնը հայկական չրջանակէն անդին չէր անցներ», «հռչակուած իբրեւ հմուտ աստուածաբան եւ քարոզիչ»: Ձմիւռնիոյ առաջնորդութեան չրջանին արդէն հեղինակած էր ան

Հայ Եկեղեցւոյ վարդապետութեանց մասին հմտալից երկ մը 1842ին(1), եւ հիմա, 1854ին, երբ Հասունեան տաղնապին առեն՝ անարգանքի նշաւակ կը դառնար Հայ Եկեղեցին, ինք եւս հրապարակ կու գար պատկառելի նոր աշխատութեամբ մը(2), երկու տարի յետոյ ալ, 1856ին, Հայ Եկեղեցւոյ պաշտպանութիւնը ստանձնելով բողոքական արշաւանքին դէմ(3):

«Այս երկու գործերը, կը գրէ Օրմանեան, մեծ հռչակ ստացան իրենց հմտական ճոխութեամբ, վկայութեանց եւ պատմական յիշատակաց առատութեամբ եւ կրօնական ուղղութեամբ»(4), եւ բնականաբար չէին կրնար իրենց ազդեցութիւնը չգործել մտքերու դըրդռուած այդ պահուն, իբրեւ ձայնը հեղինակաւոր դէմքի մը՝ որ հրապարակ իջած էր իր Եկեղեցւոյ պաշտպանութեան համար:

***

Հասունեանց եւ Հակահասունեանց պայքարին առթիւ Հայ Եկեղեցւոյ հասցէին եղած անարդական արտայայտութիւնները, արտայայտութիւնները որոնք իրենք իրենց թոյլ տուին նաեւ Մխիթարեանները՝ կարծելով բարեյոյս երեւալ այդ կերպով Հռոմի աչքին, ընդվզեցուցին նաեւ չատերը հայ հրապարակագիրներէն: Առոնցմէ մէկը Մարկոս Աղաբէգեանն եղաւ: Թէեւ Մխիթարեանց նախկին աշակերտ ինքն ալ, սակայն մէկն եղաւ անոնց դէմ ամէնէն բուռն արտայայտուողներէն, ըլլայ «Կռունկ»ին մէջ՝ զոր լոյս ընծայեց Թիֆլիս, ըլլայ Պոլիս հրատարակած իր «Ծիլն Աւարայրի»ին մէջ:

Աղաբէգեան կծու կերպով կը պախարակէ Մխիթարեանները, ըսելով որ անոնք, սկսեալ Մխիթարի օրերէն, պապականութեան քարոզիչներն եղան մեր մէջ, իրենց հաւաքած հազարաւոր ձեռագիրներուն մէջէն լոյս աշխարհ հանեցին միայն անոնք որոնք պապականութեան ձեռնտու էին, մեծ ճիգ թափեցին պապական սկըզբունքներու յարած ցոյց տալու համար հայոց հին հայրապետները լուսաւորչէն սկսեալ, չորս–հինգ բառ գիրքի, երկու–երեք քերականութեան եւ մէկ քանի պիտական եւ ուսումնական դրքերու կողքին լոյս ընծայեցին երկերու դէզ մը՝ որոնք առաւելապէս կը ձգտին կա-

---

(1) «Խորհրդածութիւն շնորհաց եւ նշանաց եւ խորհրդոց քրիստոնէական Սուրբ Եկեղեցւոյ», Զմիւռնիա, 1842:

(2) «Հանդիսարան ուղղափառութեան Հայոց Եկեղեցւոյ», Կ. Պոլիս, 1854:

(3) «Բարի մարդ եւ քարի քրիստոնեայ», Կ. Պոլիս, 1856:

(4) «Ազգապատում», Գ., էջ 3986:

թոլիկ քարոզութեան, բայց ինչ որ գլխաւորն է այն է որ «Մխիթարեանք, փոխանակ իրանց ժողովուրդը միւս կրօնաւորներու ձեռքէն խլելու, որոնք զրեթէ նրան ազգայնութիւն մոռացնել տուեր են, փոխանակ իրենք, ասում ենք, այդ անելու եւ անազգի ժողովրդին մի ազգայնութեան եւ բարոյականութեան կերպարանք տալու, թողել են, Գոլէցցւոց, Ֆխուսեանց, Դոմինիկեանց, Լազարիսանների, եւ այլ չենք իմանում ինչ կրօնաւորների եւ կրօնաւորուհիների ձեռին, որոնք բոլորովին կրօնափոխ եւ ազգափոխ ըլլալով, նրանով կազմել են, մի նոր տեսակ ժողովուրդ անանուն, անսկիզբն, անվերջ...»: Ազաբէկեան ակնարկելով Մխիթարեանց բռնած դիրքին Հասունեան պայքարին մէջ, կը գրէ· «Ահա եկաւ Հասուն ու վերջին ահազին հարուածը տուաւ նրանց իբրեւ հերետիկոս եւ հերձուածող ամբաստանելով Պապի մօտ, խլել տուաւ նրանցմէ մի նոր գաւանութիւն, որոյ մէջ Մխիթարեանք երդումով Պապն ու Հռովմայ գահը իբրեւ գլուխ եկեղեցու խոստովանեցան եւ մեզ էլ իբրեւ հերձուածող ճանաչեցին: Իսկ Հասուն յաղթանակը տանելուց յետոյ ինքն էլ տէր եւ իշխան հոգեւոր եղաւ Պապէն յետոյ բոլոր հայ պապականների, նրանց եկեղեցիների, վարժարանների, դպրեվանքերի վրայ եւ իր նախագահութեանը հնազանդեցուց պատրիարք, եպիսկոպոս, վանահայր, առաջնորդ եւ ժողովուրդ: Կործանեց, հալածեց եւ բաժանեց իրարմէ Մխիթարեանց կուսակիցներին, նրանց վարժարաններն ու աշակերտները փշացուց, վերջապէս ընկեց նրանց ազդեցութիւնը ժողովրդի վրայէն եւ իր իրաւարարութեան ներքեւ ածեց բոլոր պապական Հայքն: Ինքն էլ փառքով, պատուով, ոսկեփունջ դդակով, ծիրանի վերարկուով եւ ոսկեշղթայ խաչով վարձատրուեցաւ եւ փառաւորուեցաւ Պապէն եւ կարդինալներու ժողովէն· ի զուր տեղ ժողովուրդը բողոքեց, պոռաց կանչեց, դանդաղեցաւ· նա հաստատուեցաւ իր իշխանութեան մէջ մինչեւ մահ, նախագահ լինելով մեր Հայոց աշխարհի զրեթէ յիսուն–վաթսուն հազարի չափ որսացուած եւ մոլորուած սրտոց հոգւոյն, մտքին հանճարոյն եւ դանձին վրայ: Այս բոլոր աղմուկէն, մի միայն չորս վարդապետ եւ մի քանի աշխարհական դանուեցան, որոնք բաւական քաջ լինելով եւ իրենց ազգային եւ բարոյական պատիւը ճանաչելով եկան իրանց մայրենի եկեղեցւոյն ծոցը» (1):

*
* *

Վենետիկի Մխիթարեանց անպատշաճ արտայայտութիւնները

(1) «Կռունկ Հայոց Աշխարհի», 1860, թիւ ե·:

Հայ եկեղեցւոյ հասցէին՝ մէկ քանի հայ լրագիրներու մէջ դատափետուած ըլլալով, Ս. Ղազարու յանկարծ օղնութեան հասած էր վիեննան եւ իր օրգանին՝ «Եւրոպա»ի մէջ դրած էր այդ թերթերուն դէմ։ Այդ առթիւ «Նոյեան Աղաւնի» թերթին տպարանէն դրքոյկ մը լոյս տեսաւ(1), սաստելու համար «Եւրոպա»ն, որ ձայնակցած էր վիենեահիկներուն՝ «հերձուածող» եւ «հերետիկոս» որակումները կրկնելով հայոց հասցէին։ Դրքոյկը վրդովուած է Մխիթարեանց այն յաւակնութեան համար թէ բոլոր եկեղեցիները պէտք է միանան Պապին մականին ներքեւ, եւ կը հարցնէ թէ ինչո՞ւն է որ, օրինակ, «Ֆրանսայի բոլոր ազնուամիտ հեղինակները բանադրեալ են» եւ «հռոմէականի մը արգիլեալ է կարդալ Կիզօ, Թիէր, Քուզէն, Սէն Մար–տը–Ժիրարտէն, Լամարթին, Վ. Հիւկօ, Պէրանժէ, Լամէնէ, Լիդրէ, Միշլէ, Գինէ, Պաթիլլըմի–Սէնդ–Իլէր, Մինիէ, Ա. Տիւմա հայր եւ որդի, Էօժէն Սիւ, Ժիւլ Ժանէն, Ալֆրէտ–տը–Միւսէ, Ալֆոնս Քար, Վօլտէր եւն., բոլոր Ֆրանսայի փառքը, պարծանքը եւ լուսաւորութիւնը», իսկ հռոմէական կնոջ մը «Սդալ, Ժօրժ–Սանտ, Սօֆի–Կէյ, Էմիլ–տը–Ժիրարտէն, Լուիզ–Քօլէ եւ ուրիշ երեւելի կին հեղինակները»։

Հայերէն թերթ մը դրած էր թէ «Մխիթարեանց ամէն ճիգը հռոմէականութեան համար է եւ հռոմէականութեան չահուն կը դործեն», իսկ «Եւրոպա» պատասխանած էր թէ այդ խօսքը արդարեւ «զրպարտութիւն չէ, որովհետեւ Մխիթարեանը հռոմէականութեան ծոցէն ելած է ու հռոմէականութեան համար կեցած՝ միայն հռոմէականութեան համար կը տեւէ։ Ո՛վ երանելի յանցանք. եթէ ասոնք ստոյգ է որ Մխիթարեանց դործքերուն չարժում տուող դօրութիւնը հռոմէականութեան չահն է, արդեօք սխա՞լ հետեւութիւն մըն է ըսելու ըլլանք նէ թէ՝ ինչ որ մեր աղդը Մխիթարեանց ձեռքէն ընդունած է՝ ամէնն ալ հռոմէական պարգեւ է»։

Դրքոյկը՝ որ մեր ձեռքին տակ կայ՝ ուղղակի կ'ընդվզի այդ խոստովանութեան դէմ, ու կը բացագանչէ. «Ա՛ռ տպած դիրքերդ քեզ թող ըլլայ. վանքիդ մէջ պահէ զանոնք որ ուրիշի մը ընծայ ընես Պապին կողմէն. մենք քեզմէն չնորհակալ ենք ու հռոմէական պարգեւի կարօտ չենք»։

Աւելցնենք որ Զմիւռնիան ալ անպատասխան չթողուց Հայ եկեղեցւոյ վրայ տեղացող անարգանքի տարափը։ Ինչպէս տեսանք՝ հոն էր որ հրապարակ հանուեր էր 1842ին Մատթէոս Զուհաճեան Հայ եկե–

---

(1) «Ներքին համոզումն», «Եւրոպա» լրագրոյն ներքին համոզմանը դէմ բուն Հայու մը ներքին համոզմամբ տուած Ա. պատասխանը, Կ. Պոլիս, 1853։

ղեցւոյ վարդապետութեանց մասին իր առաջին երկը, ու հոն էր որ տասնեակ մը տարի յետոյ, 1854ին, Տէտէեան տպարանէն լոյս պիտի տեսնէր փամփլէ մը կաթոլիկ փամփլէներուն դէմ(1)։

Բանավէճերը կանգ չառին։ 1856ին Փարիզի մէջ անգամ մը եւս ասպարէզ կու գար Գրիգոր վարդապետ Գապարաճեան, հեղինակը այն զոյգ տետրակներուն որոնք հրապարակ էին եկեր հայ կաթոլիկներու միրձեցման փորձերուն առեն 1820ին(2) եւ 1822ին(3)։ Հիմա, երեք տասնամեակ յետոյ ան հրապարակ կը հանէր միութեան նոր կոչ մը(4)։

Ճանիկ Արամեան, որուն տպարանէն լոյս տեսած էր Գապարաճեան վարդապետի «Միաբանութեան յորդորանք»ը, ինքն իսկ պատասխանեց միութեան այն նոր հրաւէրին, Թ. Կըկոիկեան ծածկանունին տակ(5)։

Աւելի յետոյ, 1864ին, Կ. Բ. Նուրիճան, հրապարակ կը հանէր «Քաթոլիկի մը մտմըտուքները եւ Հայու մը մտմըտալիքները», ու սոր իբր անմիջական պատասխան Գ. Այվազեան լոյս կ'ընծայէր նոյն տարին «Համառօտ նկարագիր պապական դրութեան», որ պատասխան մըն էր նաեւ Նուրիճանի «Պօղոս պէյ Տատեանի դարձը» գրքոյկին։

1871ին լոյս կը տեսնէին Պոլիս, Յ. Գավաֆեան տպարանէն «Քահանայապետին կարծեցեալ նախագահութիւնը» եւ «Սրբոյն Պետրոսի կեղծ աթոռը», որոնք թարգմանութիւնն էին Հռոմի «Լա Քափիթալէ» լրագրին մէջ հրատարակուած երկու յօդուածներու, նախապէս տպուած «Մէնմուայի Հավատիս»ի էջերուն մէջ, եւ յետոյ երրորդ գրքոյկ մը, միշտ նոյն տպարանէն որ «Հռովմայ քահանա-

---

(1) «Հռոմէական պարգեւ», շարադրեց չարափառ հայ մը, Զմիւռնիա, 1854, Յունուար 1։

(2) «Բան հրաւէր սիրոյ», որ առաջի առնէ զպատասխանի խնդրոց ինչ ինչ մասանց հաւատոյ ըստ Լուսաւորչական վարդապետութեան Հայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցւոյ, ազգային ժողովոյ հաւանութեամբ եւ խնդրանօք տպեալ։

(3) «Բացայայտութիւն մտաց Հրաւէր Սիրոյ տետրակին», ի բանից սրբոց ուղղափառ վարդապետաց․ ի տպարանի սուրբ Աստուածածնի պատրիարքանիստ Մայր Եկեղեցւոյ։

(4) «Ընծայ», յորդորանք միաբանութեան․ Ստկով չծախուիր․ Ձրի կը բաշխուի․ Փարիզ, տպ․ Ճ․ Արամեան, 34+179 էջ։

(5) Թ․ Կըկոիկեան, «Ընդունելութիւն ընծայի», ստկով կը ծախուի․ ձրի չի բաշխուիր․ Փարիզ, 1856, 140 էջ։

յապետը, կամ ինչ պէտք է ֆահանայապետին աշխարհական իշխանութիւն» *խորագիրը կը կրէր*։

Աւելի յետոյ, 1876ին, *այս անգամ էջմիածինի մէջ, լոյս պիտի տեսնէր*, Գաբրիէլ Արք. Այվազեանի *թարգմանութեամբ, փարիզեցի Միշոյ քահանայի մէկ դրքոյկը եւս*, «Թէ ինչպէս Հռովմայ եկեղեցին ոչ եւս է կաթողիկէ եկեղեցի»։

*
* *

Թռուցիկները ալ մանն եկան հրապարակի վրայ։ Անոնցմէ մէկ քանի հատը մեր ձեռքին տակ ունինք այս պահուս։ 1856 *Հոկտեմբեր* 30*ին Պոլսոյ մէջ ցրուած, յայտարարութեան մը մէջ, օրինակ*, «*Հռովմէական ճշմարտասէր ու ազատամիտ Հայք*» *կը դանդաղին որ չհաղորդուող չրջանակները չհամարձակեցան պատասխան մը տալ ամիս մը առաջ իրենց հրապարակ հանած առաջին յայտարարութեան ու կ'ըսեն*. «*Ով գերապատիւ Տեարք, ու վերջին անգամ հարցունենք թէ՝ ինչո՞ւ համար մեր արդարացի դանդատներուն ականջ չէք տար...*»։

Հայ բանասէր մը որ «գռեհիկ սեռ»ի նմուշներ հրատարակեց ասկէ առաջ, մեծ մասամբ յօրինուած աղգային դէմքերու եւ դէպքերու մասին եւ տարածուած առաւելապէս Թռուցիկներու ձեւով, կ'ըսէ թէ պապական Reversurns *կոնդակին առիթով ծագած պապական–կաթոլիկ վէճերը եւ Հասունեան ու Հակահասունեան խռովութիւնները եւս նիւթ հայթայթած են «չատ մը այպանելի դրդռիչ հրատարակութիւններու, լոյս տեսած աւելի Թուրքերէն լեզուով»*(1)։

*
* *

Օրմանեան մը պէտք էր սակայն որ Հայ Եկեղեցին երեւար իր իսկական վարդապետութեան մէջ, եւ իրենց արժանի պատասխանը դտնէին բոլոր քրիստոնեայները։ «Le Vatican et les Arméniens» *հատորը, զոր* 1873*ին լոյս ընծայեց ան Հռոմի մէջ, անկիւնաքարն եղաւ այն մեծ պայքարին որ անհրաժեշտ պիտի դառնար իրենց իսկական արժէքին վերածելու համար «հերետիկոս» եւ «հերձուածող» ածականները զորս պահ մը այնքան դիւրութեամբ Հայ Եկեղեցւոյ ճակտին կը փակցնէին Հռոմի մեծ ու պզտիկ դործակալները*։

(1) Գ. Հնասէր, «Անահիտ», Նոյ. 1932–Ապրիլ 1933, էջ 174-175։

ԴԻԱԿ ՄԸ ՈՐ ՎԵՑ ՕՐ ԱՆԹԱՂ ԿԸ ՄՆԱՑ

1850 Նոյեմբերին էր միայն որ կայսերական Ֆէրման մը կը հրամայէր ազգապետ մը ընտրել բողոքականներուն, վերջնականապէս նուիրագործելով կազմուածքը բողոքական անջատ հասարակութեան մը: Առաջին ազգապետը կ'ըլլար Սահիան աղա Սերոբեան, եղբայրը նոյն այն Ցակոբ պատրիարքին՝ որ պահ մը հալածած էր բողոքականութիւնը:

*Թ*Թ· դարու կէսերուն բողոքականութիւնը հետզհետէ տարածուած է արդէն Տիարպէքիր, Մարաշ, Այնթապ:

1854ին սկիզբը Թուրքիոյ մէջ 15 բողոքական ժողովարան կայ արդէն, 2300 արձանագրուած հայ–բողոքականով:

Դաւանական ոխը չարունակեց հայ կեանքը յուզել՝ հայ ժողովուրդի ծոցին մէջ երկու նոր յարանուանութիւն ստեղծուելէ ետք ալ: Աւելին: Կաթոլիկ եւ բողոքական քարոզչութիւնը աւելի համաձակ դարձաւ՝ իրեն համար օրինական կռուան եւս ապահովելէ յետոյ: Ու քանի համարձակ կը դառնար այդ քարոզչութիւնը՝ ա՛նքան խրամատը կը լայննար երեք հայ հատուածներու միջեւ, փոխադարձ կիրք եւ թշնամութիւն եւս զրգռելով ընդմէջ երբեմնի եղբայրներու որոնք իրրեւ թէ միմիայն դաւանանքով բաժնուած էին:

Այնպէս որ աւելութիւնը դաւանանքէ դաւանանք՝ տխուր մէջադէպեր չատ յաճախ ստեղծեց հայ կեանքի մէջ, երբեմն նոյնիսկ դայթակղալից տեսարաններու տեղի տալով: Նման դէպք մը արձանագրեց, օրինակ, 1860 տարին, հազիւ քանի մը չաբաթ յետոյ խանդավառ այն օրերէն որոնցմով բռնկած էր Պոլիսը Ազգային Սահմանադրութեան հռչակման առթիւ:

Մէջադէպին առիթ տուաւ բողոքական հայու մը թաղման պարագան, որ իսկական դայթակղութեան մը վերածուեցաւ, ու հայ կեանքը փոթորկեց Պոլսոյ մէջ, տխուր նոր էջ մը աւելցնելով ամօթալի այնքան դրուագներով հարուստ այդ դարուն:

Երկու տասնեակ տարիէ ի վեր անջատուած՝ այնուամենայնիւ հայութեան հետ բոլորովին խզած չէին դեռ իրենց կապերը հայ բողոքականները: Անոնք կը չարունակէին հայ դերեզմաններուն թաղուիլ՝ առանց որ մէկը արդելք ըլլար իրենց:

Բայց մեռնողը այս անգամ այնպիսիներէն չէր զոր իր դերեզմանատունը ընդունելու յօժարէր հայ մոլեռանդութիւնը: Մեռնողը համբաւաւոր այն Միւրիքէլեան էր, որ չուրջ քսան տարի առաջ բողոքականութիւնն ընդունած եւ բանադրուած Մաթէոս պատրիարքէն, անկէ ի վեր կատաղի թշնամի մը դարձած էր Հայ Եկեղեցւոյ,

եւ զայն ամէն տեսակ լուտանքներով քարկոծած էր չարունակ։ Ու հիմա երբ ան կը մեռնէր 1860 Յուլիս 1ին, եւ իր դաւանակիցները կ՚ուզէին Պալաթու հայոց գերեզմանատունը թաղել զայն, մէկ մարդու պէս կը ծառանար ամբողջ թաղեցին՝ արգիլելու համար նման սրբապղծութիւն մը… Սրբապղծութիւն կը սեպէր ան իր գերեզմանն ընդունիլ իր հաւատքին հայհոյող մը…

«Մեռաւ ի սմին ժամանակի, կը գրէ ժամանակակից պատմիչը, հայ բողոքական ոմն Մխիթէլեմ Կարապետ անուն, զորոյ զմարմինն կամէին բողոքականք թաղել ի գերեզմանատունն Հայոց յԷմիրնէգափուսի, բայց հայ ժողովուրդք գիտելով յառաջնմէ զհայհոյիչ բերան նորա՝ որ ի կենդանութեան իւրում հայհոյէր զօր ամենայն գեկեղեցին եւ զաղդն Հայոց կռատուն եւ կռապաշտս կոչելով եւ ծաղր առնելով, եւ ասէր զանձնէ իւրմէ լինել առաքեալ Քրիստոսի, եւ թէ տեսեալ էիցէ զՔրիստոս եւ ձեռնադրեալ ի Նմանէ ի քարոզութիւն Աւետարանին հանդոյն Պօղոսի, եւ այլ եւս բանս դժոխալուրս, որոց ոչ կարելով տանել ժողովրդականք Հայոց՝ ամբոխ մեծ յարուցին եւ ոչ թոյլ ետուն թաղել ի գերեզմանատուն իւրեանց, լաւ համարեալ զմեռանիլ ի պարծանս ազգին, քան ընդունիլ զհայհոյիչն Տիրամօր Կուսին ի սրբավայր իւրեանց» (1)։

Ժամանակակից օրաթերթը, «Մասիս», ինք եւս արձագանգած է Մխիթէլեմի դպղպին չուրջ ստեղծուած միջադպերուն(2) պատմելով որ Պալաթի թաղեցիներուն ընդդիմութիւնը լուրջ համեմատութիւններ կ՚առնէ՝ երբ մերձաւոր եւ հեռաւոր թաղերէ հայեր կու գան կը միանան ցուցարարներուն եւ երբ բողոքականները կը դիմեն ոստիկանական միջամտութեան։ Գործը կը հասնի պատրիարքարան, Յուլիս 4ին ժողով կը գումարուի, բայց կ՚որոշուի որ բողոքականները, իրրեւ անջատուած համայնք, իրաւունք չունին Հայոց ստացուածքին վրայ, իսկ պատրիարքարանը ի վիճակի չէ դայթակղած եւ զայրացած խղճերու վրայ բռնութիւն բանեցնել։ Յաջորդ օրը, Յուլիս 5, կառավարութենէն հրաման կու գայ գերեզմաններուն մէկ անկիւնը թաղման տեղ մը ցուցնել։ Միւս կողմէ Անգլիոյ եւ Ամերիկայի դեսպաններն անձամբ պատրիարքարան կու գան իրենց կրօնակիցը պաշտպանելու, բայց տեղի կու տան պատրիարքի համոզմունքը բացատրութեանց, կը հաւանին որ գերեզմաննոցին մէկ անկիւնը տեղ մը ցուցուի, եւ կը խոստանան կարգադրել որ այլեւս բողոքականներ հայոց գերեզմաննոցները չթաղուին, եւ այս կերպով ալ կը գրեն պնդող բողոքականներուն։

---

(1) Ա. Պէրպէրեան, «Պատմութիւն Հայոց», էջ 384–385։

(2) «Մասիս», 1860, թիւ 440։

«Եւ ի սաստկանալ խռովութեանն՝ կը պատմէ Պէրպէրեան՝ դեսպանք Անգլիացւոց եւ Ամերիկացւոց միջամուխ լեալ ի պաշտպանութիւն բողոքականաց՝ առաքեցին զառաջին թարգմանս իւրեանց ի պատրիարքարանն Հայոց, եւ մեծաւ դանդաղանօք խնդրեցին ի պատրիարքէն թոյլ տալ թաղել զմեռեալն ի գերեզմանատանն Հայոց: Բայց Սարգիս պատրիարք պատճառելով զազմուկ ժողովրդեան իւրում՝ ոչ կարաց ընդունել զխնդիր նոցա, եւ զուչակելով զսաստկանալ կռուոցն ի վերջին աստիճան, ընտրեաց զմահ քան զկեանս ի փառս սուրբ Եկեղեցւոյ եւ ի պարծանս ազգիս» (1):

Կ'երեւայ թէ ժողովրդական յուզումները վերջ գտած չէին: Շշուկի մը վրայ թէ բողոքականները սպաննած են Իսահակ վարդապետը՝ որ Ցովհաննէս Տատեանի եւ Գրիգոր Օտեանի հետ մէկտեղ գերեզմանատուն գացած էր տեղ մը զատելու համար Միրիքէլամի դիակին, գերեզմաննոցը լեցեր էր յանկարծ խուռն բազմութեամբ եւ ոստիկանութիւնը հազիւ կրցեր էր զայն ցրուել արեւը մարը մըտնելէն երեք ժամ յետոյ:

Այնպէս որ, ինչպէս կը պատմէ «Մասիս», յաջորդ օրը, Յուլիս 6ին, ժողովրդական նոր ցոյցերէ վախնալով, գերեզմաննոց էր եկեր՝ բազմաթիւ զօրքով՝ սպարապետ Բիլա փաշան, անձամբ հրսկելու թաղման: Եւ այնուամենայնիւ ամբոխը տեղի տուեր էր մի-ջադէպի մը, զինուորները ստիպուեր էին միջամտել զէնքով, 15 հոդի վիրաւորուեր էին, Սարգիս պատրիարք անձամբ եկեր էր գերեզմաննոց տէր կանդնելու իր ժողովուրդին, եւ վերջապէս Միրիքէլամի դիակը յանձնուեր էր հողին՝ 6 օր անթաղ մնալէ յետոյ:

Իսկ Պէրպէրեան սապէս կը պատմէ.

«Բողոք կալան յայնժամ դեսպանք ի Բ. Դուռն. եւ սպարապետն մեծ Բիլա փաշա՝ եւ նախարարն ոստիկանաց Մէհմէտ փաշա բազմաթիւ զօրօք գնացին ի գերեզմանատունն. գնաց անդ եւ Սարգիս պատրիարք ի պաշտպանութիւն ազգին. եւ իւրով խոհական եւ քաղցր բնաւորութեամբ ցածոյց զսրտմտութիւն սպարապետին՝ որ սպառնայր հրացանիւ զնդակաց ցրուել զամբոխն Հայոց, եւ յետ բազում վիճաբանութեանց կնքեաց զխօսս իւր Սարգիս պատրիարք առ այս բան, թէ լաւ է մեզ մեռանել վասն օրինաց մերոց, քան տեսանել զսրբավայրս մեր պղծեալ եւ ապականեալ յայսպիսի հայհոյիչ թշնամեաց Եկեղեցւոյ մերոյ:

«Յայնժամ տեսեալ սպարապետն, թէ վասն միոյ մեռելոյ հազարաւոր անձինք պատրաստեալ են զոհ լինել ի պաշտպանութիւն օրինաց իւրեանց, խորհեցաւ ընդ Մէհմէտ փաշային, եւ զանկիւն՝

(1) Պէրպէրեան, անդ, էջ 385:

ինչ արտաքոյ սահմանի պերճախոսութեան Հայոց բոլոր մէջ ճանապարհին, եւ անոր համար թագել պահանջատիրական մեռելոյն, որ՝ բոլոր բանին եւ բոլոր անդունդի որպիսիից եկեալ էր յերից աւուրց հետէ. եւ այսպէս վերջացաւ կռիւն:

«Լուեալ զայս ամենայն արքայի՝ հրամայեաց որսալ առնել զուցանել բողոքականաց թագել պահանջատիրն իւրեանց եթէ ի կոստանդնուպոլիս եւ եթէ այլուր, եւ տուաւ նոցա առիւծ յարքանուստ ի պէյօղլու» (1):

«Մասիս» կը գրէ թէ անգլիական դեսպան Հէնրի Պուլվըր Յուլիս 9ին պատրիարքին գանգատագիրը մը կ՚ուղղէ, աննեղգամտութիւն եւ քրիստոնէական եղբայրութեան մոռացում վերագրելով Հայոց, եւ չհաւատով որ եթէ Հայեր համակրութիւն չունին բողոքականներուն, «մեր ազգին ալ շատ դժուար կ՚ըլլայ համակրութիւն ունենալ ձեզի»: Պատրիարքը ընդարձակ գրութեամբ մը կը պատասխանէ Յուլիս 12ին ցաւագովութիւնն ընելով Հայոց նեղգամտութեան, Միրիքլամի ընթացքը բացատրելով, եւ ազգային ու կրօնական իրաւունքները ճշդելով, այնպիսի խոհական լեզուով մը, որ Պուլվըր Յուլիս 17ին պատրիարքին ուղղած իր պատասխանին մէջ կը գրէ թէ բերկրութեամբ ընդունած է անոր նամակը որուն մէջ «ապացոյց մը կը նշմարեմ այն խաղաղասէր եւ հաշտարար ոգւոյն որով ես ինքս վառուած եմ» (2):

Օրմանեան գրաւոտիքն ընելով Սարգիս պատրիարքի բռնած ընթացքին այս հարցութեանց մէջ, կ՚ըսէ թէ ան պատրիարքին վրայ վարկ եւ յարգանք հրաւիրեց, «այլ եւ ահագին խնդիր մը վերջացուց, որ կառավարութեան կողմէն հրաման եղաւ բողոքականներուն յատուկ գերեզմաններ որոշել, եւ այլեւս Հայոց գերեզմաններն չթաղել» (3):

Ինչպէս գրած ենք այլուր, նոյն այս Սարգիս պատրիարքն էր որ գոհ դնաց Ազգային Սահմանադրութեան չորք մզուած վէճերուն եւ քաշուեցաւ 1861 Հոկտեմբեր 21ին հոգիս ծկկիկէս տարի պատրիարքութիւն ընելէ յետոյ:

Բայց փակելէ առաջ սոյն հատուածը՝ չենք կրնար մէջերնիս մը չընել յոգուածէ մը, զոր տարիներ յետոյ Արփիար Արփիարեան նուիրած է Միրիքլամի գործին շուրջ առիթուած սոյն գայթակղութեան.

«... Դեսպանը Միրի-Քէյամի գործը բրիտանեան դրօշին հո-

---

(1) Պէրպէրեան, անդ, էջ 385–386:

(2) «Մասիս», 1860. թիւ 442:

(3) «Ազգապատում». Գ., էջ 4055:

վանաւորութեանը տակ կը հռչակէ։ Գերեզմանատունն ալ հայ ջըրհանկիրին կաշէգօտին խնամակալութեանը կը յանձնուի։ Դեսպանը կը պնդէ, հայ ժողովուրդը «ոչ-կարիմք»ը կը դնէ։ Դեռ Խրիմի վաղորդայնը, Անգլիա Թուրքիոյ մէջ իր ազդեցութեան գագաթնակէտը հասած, ափ մը խեղճուկ հայերու առջե՞ւն էր որ պիտի ընկրկէր, ի հարկին «զարնելու» ազդարարութիւն կ՚ընէ Դրան։ Ու այդ «հարկը» անխուսափելի կը դառնայ։ ... Չորս օր դիակը աստանդական կը թափառի։ ... Հայ ջըրհանկիրը, հայ բեռնակիրը, հայ արհեստաւորը ծառը թառած, գերեզմանաքարին վրայ կանգուն, գիշերն ու ցորեկը իրարու խառնած կը հսկեն, որպէսզի յանկարծակի չի գան· բայց ահա ուրիշ յանկարծակի մը· սպարապետ Րիզա փաշան զօրքին գլուխը անցած կու գայ գործադրել դեսպանական պահանջումը· իր հրահանգները բոցորոշ են· բերանացի ազդարարութիւն ժողովրդին որ ցրուի· անսաստութեան պարագային խօսքը հրացանին եւ սուինին։ Հայը ուսերը վեր կը թօթուի, ու անխռով՝ գնդակին դէմ քարը, ու սուինին դէմ կաշէգօտին ցոյց կու տայ։ Ազդարար շեփորը կը հնչէ· ահեղ վայրկեան· զինուորը կը չեշտէ զէնքը, հայը անխռով։ Եւ ահա սրարշաւ կու գայ կը հասնի կառք մը· մէջը խոժոռադէմ մարդ մը· դժնէհայեաց աչքերուն մէջ դարերու ատելութեան բոցը կը փայլի»։

Սարգիս պատրիարքն է, սուլթանին շնորհած պատուանշանը կուրծքին։ Կը հասնի ճիշդ այն պահուն՝ երբ զինուորները կը պատրաստուին կրակելու։ Ձեռքովը կուրծքէն կը քաշէ եւ փաշային ոտքին տակ կը նետէ շքանշանները, ու, խրոխտ, ցոյց կու տայ կուրծքը որպէսզի հոն արձակեն առաջին գնդակը։

«Փաշան խելայեղ երեսին վրայ կ՚իյնայ, կը վերցնէ, կը համբուրէ, ճակտին կը դնէ իր տիրոջը պատկերը մարմնացնող նշանը·

«— Բաթրի՛ք, ի՞նչ կ՚ընես, խենդեցա՞ր։

«— Չէ, չի խենդեցայ։ Ոտնակոխ ըլլան այդ պատուանշանները եթէ ատոնք ժողովուրդս պաշտպանելու համար ճակտիս վրայ պիտի չի կրեմ։ Եթէ դուն թագաւորը կը ներկայացնես, ես ալ ան կը ներկայացնեմ· քեզի զինուորը, ինծի ժողովուրդը յանձնուած է։ Զե՞ս ճանչնար իշխանութիւնը, նախ զա՛րկ ինծի։

«Րիզա փաշա, թիւրք բայց զինուոր, հիացած, ապշած,— եւ ամօթահար,— ձեռքովը Սարգիս պատրիարքին կուրծքը կը կախէ նշանները, ու զօրքերը առած ետ կը դառնայ։

«Գերեզմանատան սահմանագլխէն դուրս, քան մէթր անդին կը թաղուի Միրի-Բէլամ։ Ու Սարգիս պատրիարքն ալ օր մը մօրուքէն փետտուելով, աթոռներու տակ ջախջախուած, Պատրիարքարանէն դուրս կը նետուի» (1)։

(1) Հրազդան (Արփիար Արփիարեան), «Նոր Կեանք», 1898, Փետրուար 15, էջ 55–56։

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌԻՆ ՀԵՏ

Հարցերէն մէկն որ յաճախ զբաղեցուցած է Պոլսոյ ազգային իշխանութիւնները Պոլսոյ պատրիարքութեան կապն է եղած Մայր-Աթոռին հետ, հարց որ յաճախ վէճերու եւ կնճիռներու դուռ բացած է, մանաւանդ Թուրքիոյ Հայոց մասնակցութեան առթիւ կաթողիկոսական ընտրութիւններուն, ինչպէս նաեւ այն յաւակնութեանց երեւէն զորս սնուցած են կաթողիկոսներէն ոմանք Թուրքիոյ սահմաններէն ներս: Ինչպէս տեսանք՝ վէճերը երբեմն այնպիսի սուր բնոյթ կը ստանային որ երկու աթոռները իրարու հանդէպ կը գտնէին թշնամական դիրքի մէջ:

Աշտարակեցիի օրով մթնոլորտը փոխուած կը թուէր ըլլալ:

Յակոբոս Սերոբեան, Մատթէոս Պատրիարքի յաջորդը Պոլսոյ աթոռին վրայ, Ներսէս Աշտարակեցիի տեղեկագրելու առթիւ 1850ին Պոլսոյ ազգային անցքերը «գրեաց գիր հպատակութեան սիրոյ եւ մեծարանաց առ սրբազան կաթողիկոսն, եւ առաքեաց ընդ գրոյն եւ զշուրջառ մին ոսկեթել եւ ծանրագին ընդ այլոց ընծայից, եւ սրբազան կաթողիկոսն ուրախացեալ յոյժ գովեաց զհաւատարմութիւն նորա եւ զհարազատութիւն առ ազգն եւ Եկեղեցին Հայոց, եւ առաքեաց զմարգարտազարդ մեծագին կոնքեռ հայրապետական զարդարեալ պատկերօք սուրբ Փրկչին եւ Աւետարանաց, եւ զկնդակ օրհնութեան առ ժողովուրդս մայրաքաղաքիս, որ ընթերցաւ յամենայն եկեղեցիս» (1):

Աշտարակեցիի մահը 1857ին վերստին այժմէական պիտի դարձնէր Տաճկահայութեան մասնակցութեան հարցը նոր կաթողիկոսի ընտրութեան առթիւ: Գլխաւոր կնճիռը միշտ նոյն կէտին շուրջ էր, — տաճկահայութեան ձայներուն թիւը կաթողիկոսական ընտրութեան ատեն: Աշտարակեցիի ընտրութեան ատեն այդ ձայները արհամարհուած էին, եւ Տաճկահայոց պատուիրակը՝ որ գացեր էր յանուն բոլոր տաճկահայ թեմերուն քուէարկելու, իր ձայնը միակ քուէ մը հաշուուած էր քուէհամարին մէջ: Պօլօժէնիան կը սպառնար այս անգամ եւս խեղդել տաճկահայոց ձայնը, թէեւ Պոլսոյ Հոգեւոր եւ Գերագոյն ժողովները միշտ կը յաւակնէին որ իրենց պատուիրակը Էջմիածին ներկայանայ յանուն տաճկահայ 45 թեմերուն, այսինքն 90 ձայնով: Եւ սակայն այս անգամ եւս ջուրն ինկաւ Պոլսոյ յաւակնութիւնը, եւ իր ներկայացուցիչները, որոնք երկու հայ

(1) Պէրպէրեան, «Պատմութիւն», էջ 370:

երեւելիներ էին Թիֆլիսէն, միակ քուէ մը տուին։

Այս անգամ կնճիռ չստեղծուեցաւ բարեբախտաբար։ Այն պարագան որ Ընտրողական Ժողովը կաթողիկոսական աթոռին կոչեց դրեթէ միաձայնութեամբ տաճկահայ եպիսկոպոս մը յանձին Պոլսոյ նախկին պատրիարք Մատթէոս Զուհաճեանի, որ Պոլսոյ դլխաւոր ընտրելին էր, առաջքն առաւ նոր վէճերու, եւ միւս կողմէ նոր թուական մը բացաւ երկու աթոռներու բարւոք յարաբերութեանց համար։ Այդ թուականը կը սկսի մանաւանդ այն պահէն երբ ռուս կառավարութիւնը առանց առարկութեան ընդունեց կատարուած ընտրութիւնը, եւ բացառիկ պատիւներ կարգադրեց՝ նորընտիր կաթողիկոսը Պոլսէն իր աթոռը առաջնորդելու առթիւ։

«Մատթէոսի Կ. Պոլիս եղած միջոցին, կը դրէ Օրմանեան, կատարուած գործերէն մին ալ ծագած փափաքն էր, էջմիածնի եւ Կ. Պոլսոյ աթոռներուն, այսինքն ռուսահայ եւ տաճկահայ ազգայնոց եկեղեցական յարաբերութիւնները որոշ եւ հաստատուն հիմերու վրայ դնել եւ ճշդել, եւ անցելոյն թիւրիմացութեանց կրկնումը խափանել։ Այդ նպատակով կազմուեցաւ «խնդիր եւ առաջարկութիւն ի դիմաց հոգեւորականաց եւ ժողովականաց բնակելոց ի Տաճկաստան» ծրագիրը։ Գործին քաջալերութիւն տուողը ռուսահայոց ընթացքն էր, որոնք Տաճկաստանէ ընտրած էին նոր կաթողիկոսը, եւ Մայր Աթոռոյ եւ ռուսական կառավարութեան կողմէ պատուաւոր հրաւիրակներ եկած էին եւ կատարելապէս համակիր վարմունք ունէին» (1)։

Ծրագիրը առաջարկ մըն էր ուղղուած Մայր Աթոռին սինոդին եւ ստորագրուած էր Գէորգ պատրիարքի, Ցակոբոս նախկին պատրիարքի, Երուսաղէմի փոխանորդին, ինչպէս նաեւ Հոգեւոր եւ Գերագոյն ժողովի անդամներուն կողմէ։ Բաժնուած երկու մասի՝ ծրագիրը զանազան տրամադրութիւններ կը նախատեսէր մէկ կողմէ Մայր Աթոռին եւ միւս կողմէ նուիրապետական միւս աթոռներուն համար։ Ծրագիրը կը նախատեսէր, օրինակ, որ կաթողիկոսական ընտրութիւնը Պօլժէնիայի համաձայն տեղի ունենայ, էջմիածին փոխանորդ եպիսկոպոս մը ունենայ Պոլսոյ մէջ, կաթողիկոսը կարենայ ընդհանուր ժողով դումարել «վասն վերանորոգութեան օրինաց եւ կանոնաց եւ աւանդութեանց սահմանելոց ի նախնի հարց եւ ժողովոց», կարենայ միւռոն օրհնել եւ բաշխել «ընդ ամենայն եկեղեցիս հայոց», Սսոյ, Աղթամարայ, Երուսաղէմի եւ Կ. Պոլսոյ գահակալները «ի նստիլ յաթոռ մատուցանն զհաւատոխս մեծարանաց, առ Մայր Աթոռն» եւ միայն «ի բռնի եւ ի դէպս դժուարին խնդրոց»

(1) «Ազգապատում», Գ., էջ 3993։

դիմեն Մայր Աթոռ, թէ այս բոլոր կանոնները պարտադիր ըլլան բոլոր աթոռներուն համար, եւ եթէ նոյնիսկ որեւէ կաթողիկոս ոտնակոխ ընէ զանոնք, «զայնպիսին ոչ ընդունի եւ ոչ ճանաչէ ազգն իբրեւ արժանաւոր յաջորդ Լուսաւորչեան աթոռոյ»:

Առաջարկը որ 1859 Մայիս 8 թուականը կը կրէր, առիթ տուաւ սակայն ահագին փոթորիկի մը ազգին մէջ: Մարկոս Ազաբէգեան, որ Մատթէոս կաթողիկոսի պիտի ընկերանար Մայր Աթոռ՝ անոր հետ դժուարելու համար սակայն ճամբան իսկ, այդ փոթորիկը կը վերագրէ այն կասկածներուն որոնց մղեցուեցաւ հանրային կարծիքը անմիջապէս որ առաջարկին մասին տեղեկութիւն ստացաւ: Այն տպաւորութիւնը տիրեց թէ առաջարկը կը բխէր Լօրիս Մելիքով զօրավարէն որ իրրեւ հրաւիրակ եկած էր Պոլիս, թէ Գէորգ պատրիարք չահուած էր ռուս կառավարութենէն, թէ Հոգեւոր եւ Գերագոյն ժողովներու անդամները պարզամտութեամբ ստորագրեր էին, թէ այդ ծրագիրը ընդունիլ տալով ռուս կառավարութիւնը կը ձգտի Պօլօժէնիան պարտադիր ընել բովանդակ հայութեան, այս կերպով ճամբայ բանալով քաղկեդոնականութեան Հայ Եկեղեցիէն ներս(1): Օրմանեան կ'ըսէ սակայն թէ մատնանշուածները այնպիսի պարագաներ են որոնք «Ազաբէգեանի կարծիքէն աւելի ուրիշ փաստեր կը պահանջեն իրրեւ պատմական եղելութիւն ընդունուելու համար»(2), տարբեր խնդիր որ առաջարկը վիժեցաւ իր սաղմին մէջ իսկ, իբրեւ թէ կարգ մը աչալուրջ ազգայիններու խորամտութեան չնորհիւ(3):

Վրայ պիտի հասնէր 1860 տարին: Թուրքիոյ հայութիւնը պիտի ունենար այդ տարին իր Ազգային Սահմանադրութիւնը, եւ նոր իրաւական վիճակ պիտի ստեղծուէր Պոլսոյ պատրիարքական աթոռին եւ իրեն ենթակայ թեմերուն համար:

Նոր բնոյթ պիտի ստանային նաեւ կապերը Պոլսոյ եւ Մայր Աթոռին միջեւ:

32·

ՀԱՑ ՀԱՄԲԱՆԴԸ ԱՆՑԵԱԼ ԴԱՐՈՒ ԿԷՍԵՐՈՒՆ

Արեւելքը տառապած է միշտ վիճակագրութեանց սովէն: Թուր-

---

(1) «Ծիկն Աւարայրի», Ա·, էջ 242–245:

(2) «Ազգապատում», Գ·, էջ 3997:

(3) Մելխիսեդեկ վրդ· Մուրատեան, «Պատմութիւն Հայաստանեայց Սուրբ Եկեղեցւոյ», 1872, էջ 607:

քիան չէր կրնար բացառութիւն կազմել։ Երկրի մը մէջ ուր մարդահամար դրեթէ երբեք տեղի չէր ունենար, եւ երկրին բնակչութեան մասին ճշդրիտ թիւեր ունենալու մտահոգութիւնը կը պակսէր մարդոց, երկրի մը մէջ՝ ուր ծնունդները գաղտնի կը պահուէին ու մահերը չէին արձանագրուեր, միամտութիւն պիտի ըլլար վիճակագրական տուեալներ դանել բաղկացուցիչ տարրերու թիւին եւ անոնց համեմատական կացութեան մասին։ Այս տխուր պատկերին պէտք է աւելցնել եւ այն, որ այն պահուն երբ Թուրք իշխանութիւնները մտածեցին թիւեր ժողվել՝ ուրիշ բանի համար չէր բայց եթէ փաստելու համար Թուրք տարրին Թուական գերակշռութիւնը Օսմ. կայսրութեան մէջ, եւ քրիստոնեաներու ճղճիմ համրանքը այդ գերակշռութեան առջեւ։

«Ճանկաստանի մէջ, ժողովուրդը ընդհանրապէս զգալի հակակրանք մը կը տածէ ազգահամարի դէմ, եւ ոչ–մահմետական հպատակները միշտ նկատած են զայն իբր սկզբնաւորութիւն գլխահարկի եւ պէտէլաթի տուրքերուն ծանրացմանը։ Իրենց դրեթէ անփոփոխ կանոնն է կարելի եղածին չափ պակաս թիւեր ներկայացնել ազգահամարի գործակալներուն, կառավարութիւնը չունենալով ծնընդոց տոմարներ կամ ստուգելու ուրիշ որեւէ ազդու միջոց մը» (1)։

Վիճակագրութեան փորձ մը որ տեղի ունեցաւ Մահմուտի օրով չորս միլիոնի մօտ այրեր գտաւ Թուրքիոյ սահմաններուն մէջ, մէկ ու կէս միլիոն Եւրոպական Թուրքիոյ մէջ, եւ երկուքուկէս միլիոնէն քիչ մը աւելի Ասիոյ կողմը։ Եւրոպական Թուրքիոյ մէջ 800 հազար քրիստոնեայի դիմաց կէս միլիոն իսլամ հաշուուեցաւ, դուրս ձգելով փոքրաթիւ հրեաները ու գնչուները։ Անատոլուի մէջ 400 հազար քրիստոնեայ եւ երկու միլիոն իսլամ գտաւ այդ վիճակագրութիւնը(2)։

Այն ազգահամարին մէջ զոր Ուպիչինի կատարեց 1845ին Օսմանեան կայսրութեան հրամանով եւ որուն տուած թիւերը յետագային իբր հիմ ծառայեցին Թուրքիոյ մասին խօսող օտար հեղինակներու հաշիւներուն, 2 ու կէս միլիոն ցոյց կու տար Թուրքիոյ Հայոց թիւը, որուն 400 հազարը Պոլսոյ եւ Պալքանեան թերակղզիի եւ մնացեալը Ասիոյ մէջ։

Ժուպէռի եւ Մօռնանի տուած թիւերուն համաձայն Օսմանեան կայսրութեան 35 միլիոն 350 հազար բնակչութեան մէջ օսմանցի–

---

(1) «Ծրագիր կազմակերպական կանոնագրի օսմանեան Հայաստանի», հրատ. Պատրիարքարանի, Կ. Պոլիս, 1878։

(2) Էնվէր Ձիյա Քարալ, «Օսմանլը Թարիհի», հատոր Ե., Բ. տպագրութիւն, 1961, էջ 159–160։

ները 1854ին 12·800 հազար էին՝ 2·100 հազար Եւրոպայի եւ 10·700 հազար Եւրոպայի մէջ, Յոյները ընդամէնը 2 միլիոն, Սլաւները 6 միլիոն 200 հազար, Ռումէնները 4 միլիոն, Ալպանացիք 1 ու կէս միլիոն, Արաբները 4 միլիոն 700 հազար, Քիւրտերը 1 միլիոն, Հրեաները 150 հազար, Սուրիացիք եւ Քազդէացիք 235 հազար, Գնչուները 214 հազար, իսկ Հայերը 2 միլիոն 400 հազար, որուն 400 հազարը Եւրոպական Թուրքիոյ մէջ(1)։

Հանրի Մաթիէօ 1857ին 21 միլիոն 700 հազար բնակչութիւն կը դանէր Օսմանեան կայսրութեան սահմաններուն մէջ, 8 միլիոն 900 հազարը Եւրոպական Թուրքիոյ, 12 միլիոն 300 հազար Ասիական Թուրքիոյ եւ կէս միլիոն Տրիպոլսոյ մէջ։ Եւրոպական Թուրքիոյ մէջ 1 միլիոն Թուրքի, 2·540 հազար Յոյնի, 2·800 հազար Պուլկարի, 850 հազար Ալպանացիի, 840 հազար Պօսնիացիի, 300 հազար Հրեայի դէմ 400 հազար Հայ կը դանէր, իսկ Ասիական Թուրքիոյ մէջ 5 միլիոն Թուրքի, 1 միլիոն 600 հազար Յոյնի, 1 ու կէս միլիոն Քիւրտի, 900 հազար Արաբի, 350 հազար Հրեայի, 1 միլիոն ուրիշ դանազան ազգերու դիմաց 1 միլիոն 950 հազար Հայ կը հաշուէր, որով Եւրոպական եւ Ասիական Թուրքիոյ 21 միլիոն 200 հազար բնակչութեան մէջ 6 միլիոն Թուրքի եւ 1 ու կէս միլիոն Քիւրտի դիմաց 2 միլիոն 350 հազար Հայ(2)։

Տիւլօրիէ Հայոց Թիւը բովանդակ աշխարհի մէջ 4 միլիոն ցոյց կու տար 1855ին որմէ 2 ու կէս միլիոնը Օսմանեան կայսրութեան մէջ, մէջն իլլալով Եգիպտոսն ու Դանուբեան իշխանապետութիւնները, 1 միլիոն 200 հազար Ռուսիոյ մէջ, 150 հազար Պարսկաստանի եւ Ատրպէյճանի, 25 հազար Աւստրիական կայսրութեան, 25 հազար Հնդկաստանի եւ Ասիական Արշիպելագոսի մէջ, եւ 100 հազար զանազան վայրերու մէջ ցրուած(3)։

Գալով Պոլսոյ Հայոց Թիւին անցեալ դարու կէսերուն՝ տուեալները անհունապէս կը տարբերին իրարմէ։ Մինչ Ռօպէրթ Քըրզըն 100 հազար Հայ միայն կը դանէր Պոլսոյ մէջ(4), Պօրէ 222 հազար Հայ ցոյց կու տայ որուն 17 հազարը Հայ կաթոլիկ(5), իսկ Միւլէն 400

---

(1) Joubert et F. Mornand, Tableau Historique, Politique, et Pittoresque de la Turquie et de la Russie. Paris. 1057, p. 63

(2) Henri Mathieu, La Turquie et ses différents peuples, Paris, 1957, p. 45

(3) «Մասեաց Աղաւնի», 1855։

(4) Robert Curson, Armenia, a year at Erzerum and on the frontiers of Russia, Turkey and Persia. London, 1854.

(5) Engènce Boré. Almanach de l'Empire Ottoman pour 1949, Constantinople,

հազար խալամի եւ 197 հազար յոյնի դիմաց՝ 222 հազար հայ, այսինքն Պօրէի տուած թիւը(1), եւ Լօրէնց Լիկլէր 400 հազար թուրքի, 130 հազար յոյնի եւ 20 հազար հրեայի դիմաց 250 հազար հայ(2):

(1) Mgr. Mislin, Les Saints Lieux. T, 1851 Paris-Lyon.

(2) Lorenz Rigler, Die Turkey und ihre Bewohner, Wien, 1852,

Թ.

ԹԱՆԶԻՄԱԹԷՆ ԻՍԼԱՀԱԹ

1.

ԵՐԻՒՄՆԵՐԸ ՈՐ ԵՂԱՆ ՅԱՆՈՒՆ ԱՒԼԱՀԻՆ

Տարիները կը սահէին եւ թանզիմաթով խոստացուած բարիքները միշտ կը չարունակէին մնալ թուղթի վրայ։

Փորձեր անշուշտ եղան՝ բայց անոնք հետեւ էին լրջութենէ եւ մանաւանդ անկեղծութենէ։ Ու հետեւաբար դրեթէ ոչինչ փոխուեցաւ երկրին մէջ, թէեւ պատրանքը՝ որ թանզիմաթը առեղծեր էր՝ դեռ չքացած չէր։

Մինչեւ թանզիմաթ երեք ձեւով կը բաշխուէր արդարութիւնը։

Նախ Շէրիի դատարանները կային։ Անոնք պաշտօն ունէին խաղամներու վերաբերեալ քաղաքային դատերը քննել, ինչպէս եւ առհասարակ եղեռնական բոլոր դատերը առանց կրօնական խնդիր նկատի առնելու։

Ցետոյ կային քրիստոնեայ հասարակութեանց դատարանները որոնք, ի ներկայութեան իրենց պատրիարքներուն, կրնային տեսնել իրենց դատանդիին պատկանողներու դատերը։

Վերջապէս կային հիւպատոսական դատարանները՝ որոնք հատատուած քափիթիւլասիօններու ուժով՝ կը դատէին իրենց հպատակներու դատերը։

Արդ, անհրաժեշտ կը դառնար վերջ տալ այս խառնակ դրութեան։ Եւ սակայն ոչինչ բարեկարգուեցաւ հիմնապէս, հակառակ եղած բոլոր փորձերուն։

Ցետոյ կրթական գործը կար որ նոյնպէս հոպածութիւն կը պահանջէր։

1845 *Փետրուարին Սուլթան Մեճիտի մէկ Հաթթը Շէրիֆը կը հաստատէր իրեւ «սահմանադրական գործ մը՝ անհրաժեշտ դարոցներու հիմնարկութիւնը, որպէսզի դիտութիւնները ու արուեստներու եւ ճարտարարուեստներու սկզբունքները կարելի բլլայ սորվեցնել»։*

կառավարութիւնը փորձեց աշխարհականացնել ուսումը, մասամբ վերցնելով զայն մզկիթներու տեսչութենէն: Մասնաւոր զպրոցներ հիմնուեցան կամ վերակազմուեցան, ինչպէս բժշկական վարժարանն ու զինուորականը: Եւ սակայն՝ իր էութեան մէջ՝ հանրային կրթութիւնը հինը կը մնար: Երեւոյթներն էին միայն որ փոխած էին:

Պետութեան խոցերէն մէկը իր գաւառներն էին եղեր: Հիմնական փոփոխութեան կարիք ունէր գաւառական վարչութիւնը եւս:

1852 Նոյեմբեր 28ին, Սուլթան Մեճիտի նոր մէկ ֆէրմանովը, նահանգներու վարչութիւնը փոփոխութեան կ՚ենթարկուէր: Մինչեւ այն ատեն իւրաքանչիւր նահանգ կերպով մը կուսակալին կը ծախուէր. ան տեսակ մը ընդհանուր վարձակալ կը հանդիսանար որ մէկ կողմէ կ՚ապահովէր պետական գանձին տրուելիք հարկերը եւ միւս կողմէ ուզածին պէս կը վարուէր իր քաղաքացիներուն հետ: Իրեն համար կարելի եղածին չափ չհաւատը կերպով՝ տուրքերուն հաւաքումը կը յանձնէր սեղանաւորի մը, յաճախ հայ, որ, հնոյն Հռոմայ հարկահանին պէս, իրեն նպաստաւոր կերպով կը կարգադրէր գործը: Այն ատեն, տուրքերու բաշխումը եւ սակը բացարձակապէս կամայական էին. կուսակալը իր տրամադրութեան տակ ունէր զինուորական ուժը, իր հպատակներուն ինչքը, կեանքն իսկ: Այս է թուրքերուն հպատակ երկիրներուն թշուառութեան եւ կործանման գլխաւոր պատճառը: Ռեչիտ փաշա փորձեց դարման տանիլ այս վիճակին: Կուսակալին իշխանութիւնը բաժնեց իրարմէ անկախ երեք պաշտօնատարներու,— զինուորական հրամանատարին (միւշիր), կուսակալին (վալի) եւ ելեւմտական պաշտօնեային (տէֆթէրտար): Բոլորն ալ պատասխանատու պիտի ըլլային Դրան առջեւ, եւ հաստատուն թոշակներ պիտի ստանային, ի վնաս իրենց քաղաքացիներուն դրամ քաշելու իրաւունք չունենալու համար(1):

Բայց բոլոր այս բարենորոգումները, ինքնին յոյժ անկատար եւ յոյժ անբաւական, դժուարութեանց կը հանդիպէին անդադար: Իւլէմաները չարունակ կը դանդատէին թէ կը բռնաբարուի Ֆուրանը եւ Աստուծոյ բարկութիւնը կը հրաւիրուի: Անհաւատներուն ծախուած կեավուռ մը կը նկատէին Ռեչիտ փաշան: Անցեալին կապուած, ամէն նորութեան թշնամի եւ մոլեռանդ, հին թուրքերու կուսակցութեան պետերը կը հաւաստէին, իրաւացի կամ անիրաւ, թէ Եւրոպայի օրէնքները, ինչպէս եւ անոր բարքերը չէին յարմարեր իսլամներուն: Անոնց կարծիքով թանզիմաթը քրիստոնեաները միայն պիտի ազատագրէր. չատ նահանգներու մէջ, ուր իսլամները,

---

(1) Էտուառ Տոիօ, անդ, էջ 250:

թէեւ ուժով գերազանց բայց նուազ էին թիւով, քրիստոնեաները, տէր դառնալով հաւասար իրաւունքներու, պիտի զօրանային անհունապէս եւ պարտութեան պիտի ենթարկուէր իսլամութիւնը· աւելի լաւ էր ուրեմն անմիջապէս անցնիլ Վոսփորը, եւ Պոլիսը ետ տալ քրիստոնեաներուն(1):

Բոլորովին անիրա՞ւ էին արդեօք այսպէս տրամաբանողները: Ստուգիւ օրէ օր աւելի կը շարժէին քրիստոնեաները: Կ՚աճէին իրենց պահանջումները՝ քանի արտօնութիւններ ձեռք կը բերէին: Կրօնական զանազան յարանուանութիւններ իրարու ետեւէ նորանոր առաւելութիւններ կը պահանջէին, եւ կը դիմէին նոյնակրօն պետութեանց,— օրթոտոքսները՝ ռուսերուն, կաթոլիկները՝ Ֆրանսայի, նորոդարձ բողոքականները անգլիացւոց: Արեւելքի մէջ մեծ պետութեանց մրցակցութիւնները նոր ձեւ մըն է որ կ՚առնէին· միջամտելու հազարումէկ պատրուակ ունէին հիմա(2):

Թուրք նոր պատմագրութիւնը նախանձով կը յիշէ առաւելութիւնները զորս ռայաները կը վայելէին այս կերպով:

«Քրիստոնեայ ռայաները իրենց առեւտրական գործերը առաջ տանելու համար իբրեւ թարգման կը մտնէին օտար պետութեանց հիւպատոսութիւններուն մէջ՝ օտար թարգմաններու վերապահուած առանձնաշնորհումներէն օգտուելու համար: Շահաւէտ այս գործին երեսէն շատեր էին մտած օտար պաշտպանութեան տակ: Կառավարութիւնը իր ռայաները օտար պաշտպանութենէն ազատելու համար պէրաթներով անոնց ապահովեց այն միեւնոյն իրաւունքները զորս անոնք պիտի վայելէին հիւպատոսական թարգմանի հանգամանքով վաճառականութեամբ զբաղելու պարագային: Նման պէրաթներ տուաւ փափաքող իսլամ վաճառականներուն ալ: Կառավարութիւնը կը յուսար որ այս առանձնաշնորհումները մեծ շահեր պիտի ապահովէին իսլամ վաճառականներուն, որոնք շոգենաւեր հայթայթելով միջամուխ պիտի ըլլան մեծ ծաւալի վրայ գործերու: Բայց այս յոյսը չիրականացաւ: Քրիստոնեայ ռայաներն էին որ, հնարաւորութիւն ունենալով աւելի դիւրաւ առեւտուր ընելու քրիստոնեայ աշխարհին հետ, մեծապէս շահեցան» (3):

Այսպէս կամ այնպէս թուրք մոլեռանդութիւնը ցասումով կը դիտէր բարեհաճութիւնը որ ցոյց կը տրուէր երկրին ռայաներուն:

Պէյրան, հայազգի համբաւաւոր բժիշկը՝ որ մէկն էր եղեր այն

---

(1) Տոփօ, անդ, էջ 251:

(2) Տոփօ, անդ, էջ 252:

(3) Էնվէր Զիյա Քարալ, «Օսմանլը Թարիհի», Ե. հատոր, Բ. տպագրութիւն, Անգարա, 1961, էջ 167:

միամիտներէն որոնք թանզիմաթին հրաշք կը սպասէին, ինք եւս իսլամական աղանդաւորութեան մէջ կը գտնէ գլխաւոր թշնամին այն բարենորոգումներուն որոնց ձգտեցաւ Սուլթան Մեճիտ, նոր մտայնութեամբ ոգեւորուած խումբ մը թուրքերու կրթնած։

«Նման վիճակ մը, կը գրէ, ոչ միայն կը մթագնէր ամէնէն զեղիկ գիտակցութիւնները եւ կ՝արգիլէր թուրքերուն յառաջդիմութիւնը, այլ երիտասարդութիւնը ենթարկելով իսլամ հոգեւորականութեան անմիջական ազդեցութեան, զայն կը պահէր, իսլամ ժողովուրդին մնացեալ մասին հետ մէկտեղ, պետութեան եւ օտարներուն հանդէպ մշտական թշնամութեան վիճակի մը մէջ։ Ատկէ յետոյ՝ ամէն նորմուծութիւն, ամէն բարեկարգութիւն, եթէ ոչ անկարելի, գոնէ արտակարգօրէն դժուար կը դառնար։

«Ուսուցման այս ողբալի սիստեմին հետեւանքն էր գարձեալ նախապաշարումներու եւ մոլեռանդութեան սաստկութիւնը որ իսլամները անընդհատ կը գրգռէր կայսրութեան քրիստոնեաներուն դէմ, եւ այս պատճառով ալ արհամարհանք եւ ատելութիւն կը սնուցանէին անոնք միեւնոյն հայրենիքին պատկանող զանազան տարրերուն դէմ։

«Բայց, չնորհիւ կարգ մը գերազանց մարդոց, որոնց մէջ Ռեշիտ փաշան առաջին կարգի վրայ կու գար եւ որոնք իրենց կրթութիւնը կատարելագործած էին արեւմտեան Եւրոպայի մէջ, չնորհիւ այս մարդոց սոյն ողբալի կացութիւնը սկսած էր ըմբռնելի դառնալ քանի մը տարիներէ ի վեր, եւ ուսուցման հին սիստեմը, արդէն խախտած եւ բարեփոխուած, հետզհետէ փոխարինուելու վրայ էր օգտակար նոր հիմնարկութիւններով, ենթակայ՝ ընկերային փորկրեսիվ կարգի մը» (1)։

Որքան ալ անկեղծ ըլլար ուրեմն Ռեշիտ փաշան բարենորոգչական իր ճիգերուն մէջ՝ զարհուրելի խոչընդոտներ ունէր առջին իրականացնելու համար զանոնք։

2.

ՊԱՑՔԱՐ ՅԱՆՈՒՆ ՍՐԲԱՎԱՅՐԵՐՈՒ

Դարուն երկրորդ կէսը նոր հոգերով պիտի թեւակոխէր Թուրքիան։

Ս. Տեղեաց խնդիրը այդ հոգերուն գլխաւորն եղաւ, եւ թուրքերուն բացաւ ալեկոծութեան նոր չրջան մը, որ իր կարգին կաղ-

(1) Beyran, աճդ, էջ 16։

մալուծելու կու գար բարեկարգութեան խօսքը վտրձելը։

Ս. Տէղեաց խնդիրը մէկն էր արդարեւ այն վէճերէն որոնք յաճախ տպնապ ստեղծած են Թուրքիոյ նկատմամբ։

Տպնապ՝ նախ այն պայքարներուն համար զոր իրարու դէմ մղած են Երուսաղէմի մէջ պատմական իրաւունքներ ունեցող երեք պատանդները,— յոյները, լատիններն ու հայերը։

Տեսանք, մեր պատմութեան ընթացքին, որ եթէ յոյն եւ հայ տարրերը երբեք չտատչան իրարու Պոլսոյ մէջ՝ պատճառներէն մէկն ալ իրենց զարաւոր կռիւներն էին Երուսաղէմի սրբատեղիներու չուրջ իրենց իրաւունքներուն մասին։ Թէեւ ոչ միշտ այնքան սուր՝ բայց լատիններուն հետ ալ պակաս չեղան հայոց վէճերը։

Ս. Տէղեաց չուրջ յարուցուած վէճերով նուազ չզբաղեցաւ Օսմանեան կառավարութիւնը։ Ամէն վէճ Բարձրագոյն Դուռ կը յանդէր եւ կը ստիպէր զայն դիրք բռնել տարակարծութեանց մէջ, դիրք՝ որ փոփոխութիւն կը կրէր յաճախ, նայած օրուան պաշտօնատարին չահագրգռութեան։

Ս. Տէղեաց խնդիրը դիւանագիտական կնճիռներու նոր տեղի պիտի տար բնականաբար։ Եթէ անպաշտպան էին հայերը իրենց իրաւունքները արժեցնելու համար՝ յոյներն ու լատինները իրենց հովանաւորներն ունէին նաեւ գործին։

Ս. Տէղեաց չուրջ ստեղծուած բարդութիւնները պատրուակներ էին յաճախ օտար միջամտութիւններու Թուրքիոյ ներքին գործերուն մէջ։

«Մենք ալ համոզուած ենք, կ'ըսէ Օրմանեան, որ այդ անսակ եղելութեանց բուն պատճառը՝ քաղաքական ձգտումներու եւ գործերու պետութեանց հակընդդէմ ձգտումներու բախումն է, բայց պատահական դիպուածներ են որ անոնց պայթելուն առիթ կ'ընծայեն։ Արեւելքի վրայ ազդեցութիւն տարածել եւ Թուրքիոյ գործերուն միջամտել, եւրոպական մեծ ազգութեանց մարմաջներուն պլիտորն է եղած, բայց որովհետեւ ազգութեան մը միւս ազգութեան գործերուն խառնուիլը իր մերկութեանը մէջ պահանջուելիք ձեւ մը չէ, եւրոպական ազգութիւնք իրենց կռուան գտած են Թուրքիոյ խնդիրները խնդրական ազգութեան հանդէպ պատասխանելու ձեւը, հոգ չէ թէ այս պաշտպանութիւնը իրականացած ըլլայ կամ ոչ» (1)։

Թուրք պատմագիրը(2) թուելէ յետոյ Երուսաղէմի մէջ ըրած նուիրական վայրերը, կ'ըսէ թէ անոնց պահպան մասերուն վրայ իրաւունքներ եւ առանձնաշնորհումներ ունին յոյները, լատին-

(1) Օրմանեան, «Ազգապատում», Գ., էջ 3911–3912։

(2) Էվլիէր Չելեպի Գարագ. անդ., էջ 229–232։

նները եւ հայերը, եւ թէ Երուսաղէմի յոյն պատրիարքն էր որ 1455ին Պոլիս գալով առաջին անգամ՝ Ֆաթիհին ցոյց տուաւ Օմար խալիֆայի կողմէ յոյներուն շնորհուած իրաւասութեանց գիրը եւ ճանչցնել տուաւ անոր յունական իրաւունքները Երուսաղէմի մէջ։

«Ֆաթիհէն յետոյ Եավուզ Սուլթան եւ Գանունի Սիւլէյման եւս յոյներուն եւ հայերուն հրովարտակներ տալով նուիրական վայրերու մէջ անոնց ունեցած առանձնաշնորհումներն ու իրաւունքները ճանչցան։ Յոյներուն եւ հայերուն հանդէպ ցոյց տրուած այդ համակրութիւնը ծանր եկաւ կաթոլիկներուն։ Զանազան առիթներով վէճ յարուցին յոյներուն հետ։ Մուրատ Դ.ի չրջանին ծագած անհասկացողութիւն մը Երուսաղէմի դատարանը կարողացած չըլլալով լուծել, վէճը բերուեցաւ Պոլիս եւ առեանի մը առջեւ, որուն կը մասնակցէին չէյխիւլիսլամը, վէզիրներն ու զազասկէրները, վճռուեցաւ ի նպաստ յոյներուն։

«... 1644ին եւ 1657ին մէկ կողմէ օրթոտոքսներուն եւ կաթոլիկներուն, եւ միւս կողմէ օրթոտոքսներուն եւ հայերուն միջեւ նոր անհասկացողութիւններ ծագեցան՝ որոնք նոյնպէս Պոլիս գտան իրենց լուծումը, միշտ ի նպաստ յոյներուն։

«Կաթոլիկներու եւ օրթոտոքսներու միջեւ ծագած վէճերուն միշտ ի նպաստ լուծուիլը վշտացուց Ֆրանսան՝ որ Գանունի Սիւլէյմանի օրերէն ի վեր բարեկամ էր Թուրքիոյ։ Ֆրանսա Քէօփրիւլի Ֆազըլ Ահմէտ փաշայի օրով, 1673ին, ճանչցուց, 1564էն սկսեալ զանազան առեններ կաթոլիկներուն տրուած կալուածաթողութիւներու հիման վրայ,ասոնց ունեցած իրաւունքները նուիրական վայրերու մասին, եւ ներմուծեց Քափիթիւլասիոններու մէջ»։

Թուրք պատմաբանը կ'ըսէ թէ Ֆրանսական մեծ Յեղափոխութենէն յետոյ Ֆրանսա պահ մը չուզեց զբաղիլ նման հարցերով եւ կաթոլիկները անպաշտպան մնացին Երուսաղէմի մէջ, եւ 1846ին միայն, երբ Ֆրանսա վերազարձած էր հին սկզբունքներուն, հին իրաւունքներու հարցը վերարծարծուեցաւ, բայց այս անգամ իր դէմը գտաւ Ռուսիան, որ օրթոտոքսութեան պաշտպանի իր հանդամանքը կ'ուզէր արժեցնել։

Սուրբ վայրերու կացութիւնը նոր կերպարանք առացաւ, կ'ըսէ թուրք պատմաբանը, երբ Նափոլէօն Գ. 1848ին նախագահ ընտրուեցաւ Ֆրանսայի, եւ կաթոլիկութեան հովանաւորի դերն առանձնեց, առաջին հերթին պահանջելով 1808ի հրդեհէն առաջ Երուսաղէմի մէջ գոյութիւն ունեցող վիճակը, պահանջ որուն ուժ տուին Աւստրիոյ, Սպանիոյ, Փորթուկալի, Սիկիլիոյ եւ Թոսքանայի Պուրպոն դեսպաններն ալ։

Օսմանեան կառավարութիւնը վերստին առեանի մը քննութեան յանձնեց խնդիրը, որ իր լուծումը գտաւ դարձեալ ի նպաստ օրթո-

տոքսններուն: «Յոյները ասկէ չփացան, եւ ռուսահեռեւ ռուս ցարին ձեր կը վերադրէին հարցին այս կերպ լուծման մէջ, պայն սկսան նկատել իբրեւ իրենց հովանաւորը եւ հեղինակութիւն Եւրոպայի քաղաքականութեան մէջ:

Ճիշդ այդ օրերուն էր որ Ֆրանսա աշխուժացաւ իր դիտումներուն մէջ:

Վերջին տարնապը որ տեղի ունեցաւ անցեալ դարու կէսերուն ահաւոր բարդութեանց առիթ տալով, լատիններն էին որ ստեղծեցին: Վալէրկա, լատին նորահաստատ պատրիարքութեան առաջին աթոռակալը, «իր աթոռին նոր փայլ մը տալու փափաքով եւ Խաչակիրներու ժամանակին լատինաց ունեցած ազդեցութիւնը վերանորոգել երազելով, խորհեցաւ լատինական ընդհանուր տիրապետութիւն մը կազմել [Երուսաղէմի մէջ], եւ Յոյնն ու Հայը իրենց ունեցած դերերէն խախտել»: Վալէրկա, քաջալերուած Պիոս Թ. պապէն, անձամբ Նափոլէոն Գ. կայսեր դիմեց որ արդարեւ 1850 Մայիսին պահանջեց Օսմանեան կառավարութենէն որպէսզի բացարձակ կերպով լատիններուն յանձնուին Ս. Յարութեան տաճարին մէջ Ս. Գերեզմանը, եւ ուրիշ սրբավայրեր՝ որոնք երեք դաւանանքներու հաւասարապէս կը պատկանէին մինչեւ այն ատեն, պահանջ որուն բուռն կերպով ընդդիմացաւ սակայն ռուս դեսպանը:

Լսենք ժամանակակից հայ պատմիչը եւս.

«1852. ի սմին ամի կայսերք Գաղղիոյ եւ Աւստրիոյ պահանջեցին վնոր կարդադրութիւն ինչ յարքայէ վասն տնօրինական տեղեաց սրբոյ Երուսաղէմի, յորում պահանջէին ի Յունաց նախ՝ զբացարձակ իշխանութիւն մատուցանելոյ զԱստուածային պաշտօնն ի վերայ սրբոյ գերեզմանին, որպէս ունէին յամին 1808:

Երկրորդ՝ պահանջէին զթոյլտուութիւն նորոգելոյ զգմբեթն սուրբ Յարութեան Տաճարին:

Երրորդ՝ պահանջէին զմկրտարանն, եւ զեօթն աղեղունսն Մարիամ Կուսին, որք մասն համարին սուրբ գերեզմանին:

Չորրորդ՝ զԲէթղեհէմի մեծ եկեղեցին եւ զմերձակայ երկու պարտէզսն, զորս առին Յոյնք ի ձեռաց Լատինացւոց յամին 1757:

Հինգերորդ՝ զեկեղեցին, յորում են գերեզմանք Յովակիմայ եւ Աննայի ծնողաց սուրբ Աստուածածնին, սրբոյն Յովսէփայ Աստուածահօրն, եւ սրբոյն Սիմէոնի Ծերունւոյն:

Վեցերորդ՝ զայրն հովուաց, զոր առին Յոյնք ի ձեռաց Լատինացւոց յամին 1828:

Եօթներորդ՝ զաստղն, որ էր ի վերայ Ծննդեան խորանի Լատինացւոց, զոր յափշտակեցին Յոյնք ի նոցանէ յամին 1847 Հոկտեմբեր 30:

Ընդ այս խնդիր Եւրոպական տէրութեանց՝ եղեւ ժողով նախա-

բարաց եւ օրէնսգիտաց ի Բ. Դրան, եւ արժանաւոր վարկուցեալ զպահանջմունս նոցին, կամեցաւ արքայ նոր հրովարտակով տալ նոցա զոր պահանջէիննն» (1):

Դրութիւնը փափուկ էր Բ. Դրան համար, երբ իր աչքերուն առջեւ «լատիններուն եւ սլաւներուն, կաթոլիկներուն եւ օրթոտոքսներուն միջեւ կռիւն էր որ կը բացուէր»: Այնպէս որ «Ապտիւլ Մեճիտ չփոթեցաւ եւ վրդովեցաւ այս մրցակցութեանց մէջ զորս պարտաւոր էր հաշտեցնել: Նախ փորձեց զանազան ձգձգումներով ելլել մէջէն. նախ Բամազանը պատրուակեց, յետոյ Պայրամը, յետոյ արտաքին գործերու նախարար Ալի փաշային մէկ ճամբորդութիւնը: Ապա, խոստացաւ յանձնաժողով մը կարգել գործը քննելու համար: Ասանկով քանի մը ամիս չահեցաւ: Բայց ֆրանսական դեսպանը անհամբեր էր, եւ սպառնաց. իր ներկայացուցած իրաւունքները անհերքելի էին, հիմնուած հին դաշնագրերու վրայ, բազմիցս անգամներ վաւերացուած»(2): Եւ սակայն Սուլթանը ստիպուեցաւ 1852 Փետրուարին ստորագրել ֆէրման մը, որ կը ճանչնար Ֆրանսայի իրաւունքները Ս. Գերեզմանի յիշատակարանին եւ անոր մեծ գըմբէթին, փրանք թագաւորներու գերեզմաններու տեղին, Գէթսէմանիի տաճարին եւ Բէթղէհէմի վերին եկեղեցիին վրայ:

Այդ պարագան առիթ բռնելով Նիքօլա ցարը ուզեց ռուս ուխտաւորներու համար եւս մշտական իրաւունքներ խլել Բ. Դռնէն: Արտակարգ դեսպանի պաշտօնով Մէնչիքով իշխանը ղրկեց Պոլիս՝ որպէսզի, Քիւչիւք Քայնարճիի դաշնագրին վրայ հիմնուած, պահանջէ Բ. Դռնէն ա) դադարում տալ նեղութիւններուն զորս ռուս ուխտաւորները կը կրէին. բ) ճանչնալ Ռուսիոյ իրաւունքը յունական եկեղեցին պաշտպանելու Թուրքիոյ մէջ. գ) ապահովել յունաց դերակշռութիւնը քրիստոնեաներու իրաւունքներուն մէջ Ս. Տեղեաց վրայ:

Պահ մը այնպէս կարծուեր էր թէ իշխան Մէնչիքովի պահանջը միմիայն Ս. Տեղեաց չուրջը կը դառնար, եւ կը յուսացուէր որ խընդիրը կը փակուի սուլթանական ֆէրմանով մը որ Մայիս 4ին օրթոտոքսներուն կը շնորհէր անոնց համար Ռուսիոյ կողմէ պահանջուած առաւելութիւնները:

«Այդ վայրկեանէն՝ արտասովոր դեսպանը կը ստիպուի դիմակը վար առնել: Մայիս 5ին, վերջնագիրի ձեւ կու տայ այն առաջարկներուն զորս ներկայացուցած էր Դրան եւ որոնք մինչեւ այն ատեն

---

(1) Ալեքսիս Պէրպէրեան, «Պատմութիւն Հայոց», էջ 371–372:

(2) Տուիօ, անդ, էջ 263:

դաշտնի մնացած էին: Սուլթանին կ'առաջարկէ Ռուսիոյ մշտատեւ պինակցութիւնը, պայմանաւ որ Սուլթանը ճանչնայ Ցարը իբրեւ օրինաւոր պաշտպանը իր յոյն հպատակներուն, որովհետեւ այս վերջինք իբր 12 միլիոն կը հաշուուին Օսմ. կայսրութեան մէջ, աւելի բազմաթիւ քան իսլամ հպատակները. իշխանութենէ ճշմարիտ հրաժարում մըն է որ Ցարը կ'ուզէ ստորագրել տալ Սուլթանին:

«Օսմ. նախարարք խորհուրդ եւ աջակցութիւն կը խնդրեն Ֆրանսական եւ անգլիական դիւանագէտներէն, որոնք կը քաջալերեն զանոնք կորովապէս դիմադրելու: Այն ատեն [մեծ եպարքոս] Րիֆաթ փաշա կը յայտարարէ թէ ռուսական առաջարկները անընդունելի են» (1):

Ծանուցագիրը՝ որ 1853 Մայիս 5ին ներկայացուած էր՝ պատասխանելու համար հինգ օր միայն պայմանաժամ կու տար Թուրքերուն: Բ. Դուռը՝ յուսադրուած Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի պաշտպանութենէն՝ պատասխանեց ճիշդ պայմանաժամին թէ պատրաստ է զոհացում տալ ռուս ուխտաւորներու վնասներուն եւ կը յարգէ յոյն եկեղեցւոյ առանձնաշնորհումները, բայց իր վեհապետական իրաւունքներուն ոտնակոխում կը նկատէ նման իրաւասութիւն մը թոյլ տալ ռուսերուն:

Մէնչիքով՝ դժգոհ այս պատասխանէն՝ վերջնագրով մը յայտնեց Թուրքերուն թէ իր կառավարութիւնը ստիպուած պիտի ըլլայ զէնքով ապահովել յունական պաշտամունքի երաշխաւորութիւնը, եւ Մայիս 21ին մեկնեցաւ Պոլսէն դեսպանատան պաշտօնէութեան հետ:

Ահա այս միջադէպն էր որ զղայացուց հետեւանքներ պիտի քաշէր եռեւէն:

Ժամանակակից պատմիչը կը գրէ թէ Մայիս 25ին Մէնչիքով, զայրացած իր պահանջներուն մերժուելէն, մեկնեցաւ Պոլսէն ռուս դեսպանատան պաշտօնէութեան հետ, եւ թէեւ «դեսպանք Գաղղիոյ եւ Անգլիոյ չկանգին յոյժ արգելուլ զղնալ նորա, այլ ոչ անսաց նոցա», եւ յետոյ կ'աւելցնէ.

«Գլխաւորագոյնն ի պահանջմունս էր այս, զի 12 միլիոն յունադաւան ազգք՝ որք են ընդ իշխանութեամբ Օսմանեան տէրութեան, այսինքն են Վլահք, Մոլտաւք, Սէրվացիք, Բուլղարք, Ցըրուաթք, եւ Ցոյնք, եղիցին ընդ պաշտպանութեամբ կայսրութեանն Ռուսաց» (2):

---

(1) Տոիո, անդ, էջ 270:

(2) Պէրպէրեան, «Պատմութիւն Հայոց», էջ 579:

Ռուս արտասովոր պատուիրակին Պոլսէն մեկնումէն քանի մը օր յետոյ, այն է Մայիս 25ին (Յունիս 6) Թուրք կառավարութիւնը չրջաբերական հրովարտակով մը հրահանգ ղրկեց ամէն կողմ որպէսզի խալամները սիրով վարուին քրիստոնեաներուն հետ եւ յարգեն անոնց կրօնական արտօնութիւնները: Հրովարտակին մէջ յիշուած էր հայոց անունն ալ:

Յաջորդ օրը Ռեչիտ փաշա իր մօտ կը հրաւիրէր հոգեւոր պետերը, ինչպէս կ'արձանագրէ պատմիչը.

«1853 Մայիս 26. Պատրիարքունք Քրիստոնեայ ազգաց եւ Բարբին հրէից հրաւիրեցան ի ծովեզերեայ յարկ Ռեչիտ փաշային, որ ընկալաւ զնոսա մեծարանօք, եւ ծանոյց նոցա, թէ վեհափառ արքայն հաճեցաւ վերահաստատել զկրօնական ազատութիւնս եւ զարտօնութիւնս զամենայն, զորս ի սկզբանէ Օսմանեան տէրութիւնն չնորհեալ է հպատակաց իւրոց, եւ զօրինակ արքունի հրովարտակին ետ իւրաքանչիւրոց նոցա տանիլ եւ ընթեռնուլ յեկեղեցւոջ» (1):

Նոր թմբեցուցիչ մը կը ներարկուէր ոչ-թուրք տարրերուն...

3.

ԽՐԻՄԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Ս. Տեղեաց առթիւ Ռուսիոյ և Թուրքիոյ միջեւ ստեղծուած սոյն միջադէպն էր որ պատճառ պիտի հանդիսանար Խրիմի պատերազմին, անակնկալ դէպքերու թատր դարձնելով երկու երկիրներն ալ:

1853 Մայիս 21ին Կոմս Նէսէլրօա կը յայտարարէր Թէ Ռուսիա պիտի դրաւէ Մոլտովան եւ զայն դրաւուած պիտի պահէ մինչեւ որ Բ. Դուռը չընդունի Մէնչիքովի կողմէ ներկայացուած պահանջները, «պահանջներ որոնք իրականին մէջ ուրիշ բան չեն բայց եթէ Ֆրանսայի արդէն վայելած իրաւունքները Թուրքիոյ կաթոլիկներուն վրայ»,— սպառնալիք՝ որ իր ազետալի հետեւանքները պիտի ունենար չուտով:

Արդարեւ դէպքերը իրարու կը յաջորդէին սրընթաց թափով: Ռուսիա զօրծի կ'անցնէր իսկոյն: Ի պաշտպանութիւն Թուրքիոյ՝ Ֆրանսա եւ Անգլիա իրենց նաւատորմները ղրկեր էին Տարտանէլի բերանը, իսկ ինք յոյս դրած էր Աւստրիոյ եւ Բրուսիոյ վրայ. Աւստրիա, մոռնալով Ռուսիոյ իրեն մատուցած ծառայութիւնը, վախցաւ սակայն որ ան առանձինն պիտի տիրէ Պալքանեան թերակղզիին, իսկ Բրուսիա բաւական յանդուգն չէր դեռ Աւստրիոյ հակառակելու համար: Ու անոնք չշարժեցան իրենց տեղէն:

---

(1) Պէրպէրեան, «Պատմութիւն Հայոց», էջ 580:

Ռուս բանակները Փրութը անցան Յուլիս 3ին զօրավար Կորչաքովի հրամանատարութեամբ: Ցարը իր ժողովուրդը պատերազմի կանչեր էր իբրեւ ճշմարիտ խաչակրութիւն մը, եկեղեցիներէն դուրս հանուեր էին սուրբ պատկերները եւ ամբոխին ջերմեռանդութեանը ընծայուեր: Յոյն ժողովուրդը արբեցած էր իր ուրախութենէն, եւ զինեալ հրոսախումբեր մտեր էին Եպիրոս եւ Թեսալիա:

«Կացութիւնը շատ տագնապալից կ'ըլլար, կը գրէ Փրանսացի պատմիչը, վասնզի, եթէ բոլոր քրիստոնեաները Յոյներու օրինակին հետեւէին եւ ոտքի ելլէին իսլամութեան դէմ, սուլթանը եւ իր դաշնակիցները պիտի կրնայի՞ն ջախջախել ասպարներու այդ հսկայական յառնումը. ի՞նչ դիրքի մէջ պիտի գտնուէին Ֆրանսա եւ Անգլիա՝ իսլամական դատը պաշտպանելով ընդդէմ քրիստոնէական խաչակրութեան մը» (1):

Ֆրանսա եւ Անգլիա էին որ գահավիժեցին դէպքերը եւ Դուռը մղեցին վճռական միջոցներ ձեռք առնելու: Անոնց նաւատորմները 1853 Սեպտեմբերին անցան Տարտանէլէն, իսկ Հոկտեմբեր 4ին պատերազմ հռչակեց սուլթանը, եւ իր բանակը, Էօմէր փաշայի հրամանին տակ, Դանուբը անցաւ, մինչ միւս կողմէ Թուրք նաւատորմը, Օսման փաշայի հրամանին ներքեւ, կը քերէր Փոքր Ասիոյ հիւսիսային եզերքը՝ ուտեստ տանելու համար Պաթում կամ քաջալերելու համար Շամիլի դիմադրութիւնը Կովկասի մէջ: Նախիմով ռուս ծովակալը իր նաւատորմով զայն հետապնդեց սակայն, եւ Նոյեմբեր 30ին փճացուց զայն Սինոպի առջեւ:

Ֆրանսա եւ Անգլիա աշխուժացան այն ատեն: Իրենց մարտանաւերը Սեւ Ծով մտան ռուս մարտանաւերը հալածելու համար, մինչ Փարիզ եւ Լոնտոն վերջնագիր կու տային Ռուսիոյ որպէսզի պարպէ իր գրաւած հողերը եւ ճանչնայ սուլթանին գերիշխանութիւնը իր քրիստոնեայ հպատակներուն վրայ: Ռուսիա մերժեց, եւ թշնամութիւնները աւելի եւս բռնկեցան:

Եւ մինչ ռուսերը կը գրաւէին Տօպրուճան ու Սիլիսթրէն կը պաշարէին՝ դաշնակիցները Վառնա զօրք ցամաք հանեցին, ստիպելով որ Սիլիսթրէի պաշարումը վերցնեն 1854 Յունիսին եւ իշխանապետութիւններէն ալ քաշուին, զանոնք ձգելով Աւստրիոյ գրաւման տակ, որ չէզոք էր տակաւին եւ միջնորդի դեր կը խաղար կողմերուն միջեւ: Դաշնակիցները չկրցան սակայն վճռական հարուած հասցնել ռուսերուն, որոնք կը նեղէին զանոնք Տօպրուճայի մէջ՝ մեծ կորուստներ պատճառելով:

Այն ատեն էր որ դաշնակիցները փնտռեցին ռուսերուն խոցելի

(1) Տոխօ, անդ, էջ 272:

րութենէն։ Սեւաստափոլը գրաւելով միայն կրնար ըլլալ ատ։ Ու կողմը։ Ուզեցին զանոնք զրկել Սեւ Ծովու մէջ շարժելու հնարաւոահա 1854 Սեպտեմբերին դաշնակից բանակները, Ֆրանսացի, անգլիացի եւ Թուրք, շուրջ 57 հազար հոգի, նաւ նստան Վառնայէն եւ ցամաք ելան Սեւաստափոլի մօտերը։

Ու այդ օրէն կը սկսի շարանը այն ահաւոր կռիւներուն որոնք անհրաժեշտ եղան ընկճելու համար Սեւաստափոլը իր դիւցազնական դիմադրութեանը մէջ։

Մինչ այս մինչ այն, 1854 Դեկտ. 2ին Աւստրիա եւս միացաւ Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի՝ Ռուսիոյ դէմ անոնց մղած պայքարին մէջ Թուրքիոյ կողքին։ Ան կը խոստանար Դանուբեան իշխանապետութիւնները բաց պահել դաշնակիցներու բանակին առջեւ եւ պռանց անոնց հաշտութիւն չկնքել Ռուսիոյ հետ։

Քիչ յետոյ դաշնակիցներուն յարեցաւ նաեւ Սարտինիա, եւ 1855 Յունուար 26ին 15 հազար զօրք ղրկեց Խրիմ, տեսակ մը նոր խաչակրութեան վերածելով կռիւը, այս անգամ սակայն իսլամ պետութեան մը կողքին քրիստոնեայ պետութեան մը դէմ։

Նիքօլա ցարին յանկարծական մահը 1855 Մարտ 2ին կացութենէն ոչինչ փոխեց։ Ալեքսանդր Բ.՝ որ յաջորդեր էր անոր՝ որոշեց շարունակել պատերազմը, եւ ան շարունակուեցաւ հակառակ Վիեննայի մէջ կատարուած զոյգ բանակցութիւններուն հաշտութեան համար։

Սեւաստափոլի անկումը 1855 Սեպտ. 8ին, 336 օրուան պաշարումէ մը յետոյ, վճռական դեր կատարեց սակայն պատերազմի ելքին մէջ։ Շատ սուղ գնուած յաջողութիւն մը եղաւ ան դաշնակիցներուն համար, որոնք այնուամենայնիւ չէին կրցած Ռուսիան ընկճել։ Անոր բանակները յաջողութիւններ կը շարունակէին այլուր, եւ կը յաջողէին Կարսը գրաւել 1855 Նոյեմբեր 27ին։

Այս պայմաններուն մէջ բոլոր դաշնակիցները չէին որ պատերազմը շարունակել կ'ուզէին։ Ի հեճուկս անգլիացիներուն՝ որոնք կ'ուզէին նոր ճակատ ստեղծել Ռուսիոյ դէմ, կործանել, օրինակ, Քրոնշթատը եւս Սեւաստափոլին նման եւ Փեթերսպուրկը ռմբակոծել, միւս դաշնակիցները պատճառներ ունէին կռիւը դադրեցնելու։ Այնպէս որ Անգլիա եւս չառարկեց, երբ Աւստրիա, միւս դաշնակիցներուն հետ համախորհուրդ, 1855 Դեկտ. 16ին վերջնագիր կու տար Ռուսիոյ, առաջարկելով կարգ մը նախապայմաններ, որոնց, թեթեւ վերապահումներով, հաւանեցաւ Ալեքսանդր Բ. ցարը։

Պատերազմը պիտի վերջանար այլեւս շուտով անկիւնադարձ մը հանդիսանալով որքան Թուրք պետութեան, նոյնքան եւ իր ժողովուրդներուն համար։

ՀԱՅԵՐԸ ԽՐԻՄԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ

Շատ քիչ բան դիտենք տրամադրութիւններուն մասին զոր Խրիմի պատերազմը ստեղծեց Պոլսոյ հայ վարիչներու մօտ։ Անոնք յափշտակուած կը չարունակէին մնալ այն ցնորքներով որոնցմով թանզիմաթը տոգորեր էր զիրենք, եւ չըաժնուիլ Ռուսիա փաչայի սուսերէն՝ իրենց յոյսը կապելով անոր խոստացած բարենորոգումներուն։

Ու ճիշդ այն օրերուն երբ Ռուսիա Բարձր Դուռը կը նեղէր Ս. Տեղեաց մասին իր յաւակնութիւններով, «Պոլսոյ հայոց եւ յունաց պատրիարքները սուլթանին կը ներկայացնէին իրենց ազգային ժողովներուն բազմանքները, որոնք կը յայտարարէին թէ կը մերժեն որեւէ օտար պաշտպանութիւն, եւ թէ իրենց բարօրութիւնը կը սպասեն սուլթանին առատաձեռնութենէն»։ «Այս՝ ամէնէն սոսկալի հարուածն էր, կ'աւելցնէ Յակոբ Մելիք, զոր Ռուսիա կու տար Ռուսիոյ յաւակնութիւններուն» (1)։

Միւս կողմէ Թուրքիոյ դաշնակիցները եւս աշխատանք կը տանէին Հայոց մէջ, որպէսզի անոնք ուրիշ որեւէ հովանի չճանչնան բայց եթէ սուլթանինը։

«1853 *Մայիս* 28 (*Յունիս* 9)· *Անգլիոյ դեսպան Լորտ Քանինկ ընկերակցութեամբ Մըսթըր Շապէռ Թարգմանին իւրոյ եկն ի Պատրիարքարանս Հայոց եւ Յունաց, եւ մեծաւ քաղաքավարութեամբ համոզեաց զպատրիարքունսն Հաւատարիմ սիրով կապիլ ընդ Օսմանեան տէրութեան, եւ մերժել զպաշտպանութիւն Ռուսաց, եւ չընդունել երբեք*» (2)։

Եւ վերջապէս իրենց քրիստոնեայ հպատակները սիրաշահիլ կը փորձէին Թուրքերը իրենք ալ։

«1854 *Օգոստոս* 26 (9 *Սեպտեմբեր*)· *Եղեւ ժողով ի Բ. Դուռն նախարարաց եւ իւլէմայից, պատրիարքաց, եպիսկոպոսաց եւ ամենայն կարգի արհեստաւորաց, եւ ընթերցաւ նոր կանոնագրութեան (թանզիմաթի) կայսերական հրովարտակն, եւ օրինակ նորուն առաքեցաւ առ ամենայն տէրութիւնս Եւրոպական ապրաց*» (3)։

Ֆէրմանը քրիստոնեաներուն ուղղուած նոր հաւատարիմ մրն էր։ «Օսմանեան կառավարութիւնը, կը գրէ նոր օրերու Թուրք

---

(1) A. Melik, L'Orient devant l'Occident, p. 159

(2) Պէրպէրեան, անդ, էջ 580։

(3) Պէրպէրեան, անդ, էջ 592։

պատմիչ մը, պատերազմի հաւանականութեան առջեւ նիւթական պատրաստութիւններ տեսնելու մէջոցին՝ բարոյական պատրաստութիւններն ալ զանց չըրաւ։ Անհրաժեշտ էր կայսրութեան քրիստոնեայ տարրերն ալ կուսակից դարձնել պատերազմին եւ այս բանը իրականացնելու նպատակով իր հրատարակած ֆէրմանին մէջ կառավարութիւնը իր վստահութիւնը յայտնեց հաւատարմութեանը վրայ իր քրիստոնեայ հպատակներուն՝ մէջը ըլլալով նաեւ Յոյները, զորս բացարձակապէս պատասխանատու չէր նկատեր յոյն դատին անունով Ռուսիոյ Օսմանեան կայսրութեան պատճառած ցաւերուն համար։ Ասոր վրայ յոյն եւ հայ պատրիարքները թագաւորին յղեցին հաւատարմութեան մէյ մէկ ուղերձ, զորս Օսմ. կառավարութիւնը օգտագործեց իր դատին չահելու համար նաեւ Եւրոպան։ Արդէն եւրոպական մամուլը Սուրբ Տեղեաց հարցին քաղաքական բնոյթ ստանալու առաջին օրերէն սկսած էին Թուրքերուն ի նպաստ եւ ընդդէմ Ռուսիոյ դրել։ Եւրոպայի Թունդ կաթոլիկ աշխարհը մտածման տեսակէտով առաջին անդամ ըլլալով կը միանար իսլամներուն հետ օրթոտոքս Ռուսիոյ դէմ։ Բայց ասիկա հետեւանքն էր Թերեւս այն բանին որովհետեւ չէր յուսացուեր որ պատերազմը հարիւրին հարիւր կը պայթի» (1)։

Եւ սակայն, այս բոլորով միասին, պատերազմական գործողութիւնները որոնց թատերաբեմ կը դառնար Կովկասեան ճակատը, չէին կրնար չանդրադառնալ հայ ժողովուրդի ընդհանուր տրամադրութեանց վրայ։ Պատրանքները զորս Պոլսոյ մէջ կը սնուցանէին հայ վարիչները՝ չէին կրնար Հայոց Աշխարհը հասնիլ, ուր Հայը միշտ կը ճնշուէր ու կը տառապէր։

Կովկասեան ճակատի վրայ ռուս եւ թուրք կռիւներու ընթացքին դժնդակ պահեր անցուց ի սկզբան սահմանամերձ վայրերու հայ բնակչութիւնը։ Առաջին օրերուն բախտը Թուրքերուն ժպտեցաւ ցամաքի վրայ ալ։ Անոնք յաջողութիւններ ունեցան ինչպէս Փօթիի մէջ նոյնպէս Ալեքսանդրապոլէն ոչ չատ հեռու Պայանդուր գիւղին մօտ, աւեր սփռելով իրենց ճամբուն վրայ։ Ամէնէն աւելի տուժեցին Սուրմալուի եւ Շիրակի դաշտերու հայ գիւղացիները։

Կովկասեան ռազմաճակատի վրայ առաջին մեծ բախումը տեղի պիտի ունենար 1853 Նոյեմբեր 19ին Կարսի ուղղութեամբ Պաչքատըքլար գիւղի մօտ երբ ռուսական 10 հազարնոց զօրամասը զօրավար Բեհբութովի հրամանատարութեամբ յարձակեցաւ Թրքական զօրաբանակի վրայ, որ 36 հազարէ կը բաղկանար եւ զայն ետ քշեց դէպի Կարս՝ ծանր կորուստներ պատճառելով անոր։

---

(1) Էնվէր Զիյա Գարալ, անդ, էջ 238։

Չնայած իրենց դժուարութիւններուն Սեւ Ծովու աւազանին մէջ՝ ռուսերը նշանակալի յաջողութիւններ ունեցան սակայն Կովկասեան ճակատի վրայ 1854–1855 թուականներուն։ 1854 Յունիսին Թուրք զօրքերը վտարուեցան Կուրիայէն, եւ յետոյ Հին Պայազիտէն․ Յուլիս 24ին Քիւրուկ Տարայի ճակատամարտին մէջ ռուսական 18 հազարնոց զօրամասը՝ զօրավար Բեհբութովի հրամանատարութեան տակ ջախջախիչ հարուած հասցուց Թուրք բանակին որ 60 հազարէ կը բաղկանար։ 1855ին ռուսերը զօրավար Մուրավիեվի հրամանին տակ կը գրաւեն Արտահանը, եւ Կարսը կը պաշարեն։ Նոյն տարուան Նոյեմբեր 16/28ին կը յանձնուի Կարսը։

Կարսի գրաւումը ռուսերուն կողմէ՝ ցնծութեան առիթ մը կ՚ըլլա շրջանի հայութեան համար։ Ան այդ օրուան կը սպասէր ակնդէտ։ Պատերազմի սկիզբէն իսկ ան օգներ էր արշաւող ռուս զինուորներուն, եւ կազմեր էր կամաւորական ջոկատներ՝ որոնք նպաստեր էին ռուս յաջողութիւններուն, մասնաւորաբար Պաշկատըքլարի եւ Քիւրուկտարայի ճակատամարտներուն, եւ Կարսի գրաւման համար մղուած կռիւներուն մէջ։ Իրենց քաջութեան համար յետագային վարձատրուած ռուս բանակի հայ սպաներուն կողքին՝ հայ կամաւորներ եւս կային։

Այնպէս որ Պոլսոյ հայ ղեկավարութեան վերապահ դիրքը չարգիլեց սահմանամերձ շրջանի հայ բնակչութիւնը իր մասնակցութիւնը բերել Թուրքեւռուս կռիւներուն մէջ, եւ անգամ մը եւս օրօրուիլ յոյսերով, ինչպէս օրօրուեր էր ռուս եւ Թուրք զէնքերու ամէն բախումի ատեն։

5․

1856Ի ԽԱԹԹԸ ՀԻՄԱՅՈՒՆԸ

Ղրիմի պատերազմը չէր կրնար չազդել Թուրքիոյ ներքին դէպքերուն վրայ ալ։ Անգամ մը եւս կը զգար Թուրքիան՝ որ իր ներսը փոփոխուելու կարօտ ցաւերը շատ են։ Յաղթանակը զոր ան շահեր էր պատերազմին մէջ՝ առաւելապէս կը պարտէր իր եւրոպացի դաշնակիցներուն, բայց անոնց վրայ չէր կրնար յենուլ իր ներքին փտութիւնը ծածկել կարենալու համար քաղաքակիրթ աշխարհէն։ Անգլիական եւ Ֆրանսական նաւատորմերը ի զօրու չէին մարդկութեան խիղճը եւս քնացնելու։

Տասներեօթը տարի անցեր էր Թանզիմաթէն ի վեր, եւ Թուրքիոյ ժողովուրդները դեռ չէին քաղեր անկէ սպասուած բարիքը։ Նոր փորձի մը կարիք կար որպէսզի հաշիշ սրսկէ Թուրքիոյ ժողովուրդներուն, եւ քնացնէ Եւրոպան։

Ստեփան–Հիմայունը դոր Սուլթան Մեճիտ հաշակեց 1856 Փետրուար 18ին այդ նոր փորձն էր։

Սուլթան Մեճիտ իր ֆէրմանին յառաջաբանին մէջ յայտնէր թէ իր պահ բարձրանալէն ի վեր ուրիշ որևէ մտահոգութիւն չէ ունեցած եւ թէ այդ առթիւ իր թափած ջանքերուն պատուղները արդէն կը տեսնուին, կ'ըսէր։

«Այժմ իմ փափաքս է վերանորոգել եւ ա՛լ աւելի ընդլայնել այն նոր կազմակերպութիւնները որոնք հաստատուած են իմ կայսրութեանս արժանապատուութեան եւ քաղաքակիրթ ազգերու մէջ անոր բռնած դիրքին համապատասխանող իրերու վիճակ մը ստեղծելու համար։ Իմ կայսրութեանս իրաւունքները, իմ բոլոր հպատակներուս գովելի ջանքերուն եւ հաւատարմութեանը չնորհիւ, ինչպէս նաեւ մեծ պետութեանց՝ իմ այնու դաշնակիցներուս՝ մատուցած բարեկամական աջակցութեամբը, օսար երկիրներու մէջ ճանչցուած ըլլալով, ինչ որ պիտի բռնայ նոր դարագլուխ մը, իմ բաղձանքս է անոր բարեյաջողութիւնը եւ յաջողութիւնը կրկնապատկել, երջանկութիւնը աւելցնել իմ բոլոր հպատակներուս՝ որոնք իմ աչքիս աւելի հաւասար են եւ հաւասարապէս սիրելի եւ որոնք իրարու հետ կապուած են հայրենասիրական անկեղծ կապերով, եւ նաեւ երաշխաւորել իմ կայսրութեանս բարգաւաճումը օրէ օր աւելցնելու միջոցները։

Իր յաջորդ կարգ մը յօդուածներով Սուլթան Մեճիտ ֆէրմանը կ'անդրադառնայ երկրին պաշտպան տարրերուն կրօնական առանձնաշնորհումներուն եւ արտօնութեանց։

«Բ.— Վաւերացնել պիտի համարութին եւ պիտի պահպանուին այն բոլոր առանձնաշնորհումները եւ կրօնական արտօնութիւնները որոնք մեր նախնիքներուն կողմէ հնուց ի վեր շնորհուած են կայսրութեան մէջ պանուող եւ իմ ալ պաշտպանութիւնս վայելող բոլոր քրիստոնեայ կամ այլ ոչ–մահմետական հասարակութեանց։ Իւրաքանչիւր քրիստոնեայ կամ ոչ–մահմետական համայնք պարտաւոր պիտի ըլլայ որոշեալ ժամանակի մը մէջ, իր մէջէն ընտրուած յանձնաժողովի մը աջակցութեամբ, առանձնաշնորհումներու եւ արտօնութիւններու իրական հանդամանքին մասին քննութիւններ կատարել Բ. Դրան հսկողութեան տակ եւ իմ բարձր հաճութեամբս, եւ ժամանակին ու քաղաքակրթութեան պահանջին համաձայն անհրաժեշտ եղող բարեկարգումները քննել եւ Բ. Դրանս հաղորդել։ Քրիստոնեայ պատրիարքներու եւ եպիսկոպոսներու Սուլթան Մէհմէտ Բ.ի, ինչպէս նաեւ իր յաջորդներուն կողմէ շնորհուած արտօնութիւնները պիտի համաձայնեցուին արդի վիճակին հետ, որոնք իմ առատաձեռն եւ ողորմած մտադրութիւններս կ'երաշխաւորեն այդ ժողովուրդներուն։ Ընտրութեանց մէջ տիրող այժմու օրէնքները

վերաքննելէ վերջ պատրիարքներու ցկեանս ընտրուելու սկզբունքը ճիշդ կերպով պիտի գործադրուի, համաձայն իրենց պաշտօնատուութեան հրովարտակներու օրինակին:

Գ.— Պատրիարքները, մետրապոլիտները, արքեպիսկոպոսները, եպիսկոպոսները եւ բարուններները իրենց պաշտօնի կանչուած օրը երդում պիտի ընեն համաձայն այն ձեւակերպութեանց որոնք ճշդուած պիտի ըլլան Բ. Դրան եւ զանազան կրօնական պետերու միջեւ: Եկեղեցական տուրքերը՝ ինչ ձեւ ալ ունենան անոնք՝ պիտի ջնջուին, եւ անոնց փոխարէն պիտի հաստատուին պատրիարքներու եւ ժողովրդապետներու համար որոշ տուրքեր, ինչպէս նաեւ պիտի ճշդուին եկեղեցական միւս դասերու ամսականները իրենց մեծութեան, աստիճանին եւ կարեւորութեան համեմատ:

Դ.— Զանազան քրիստոնեայ եկեղեցականներու անձնական կամ անշարժ ստացուածքները անձեռնմխելի պիտի մնան: Բայց քրիստոնեաներու եւ կամ ուրիշ ոչ-մահմետականներու առժամեայ վարչութիւնը հսկողութեանը տակ պիտի դրուի ժողովի մը որ պիտի ընտրուի յիշեալ ժողովուրդներու եկեղեցական եւ աշխարհական դասերու պատկանող անձերէ:

Կը հետեւին ուրիշ կարգ մը յօդուածներ որոնք կը խոստանան բառնալ այն սեղմումները որոնց ենթակայ էին դարերէ ի վեր երկրին զանազան տարրերը իրենց սեփական աղօթատեղիները, կրթարանները, դարմանատուները եւ գերեզմաննոցները ունենալու համար.

«Ե.— Քաղաքներու, աւաններու եւ գիւղերու մէջ, ուր ամբողջ բնակչութիւնը մեւնոյն կրօնին կը պատկանի, ոչ մէկ արգելք պիտի յարուցուի կրօնական պաշտամունքի, դպրոցներու, հիւանդանոցներու յատուկ շէնքերը եւ գերեզմաննոցները նորոգելու մասին համաձայն իրենց նախկին յատակագիծին: Երբ սոյն շէնքերը ի նորոյ կառուցանել ուզուի՝ անոնց յատակագիծը, պատրիարքին կամ ժողովրդապետին հաւանութեան արժանանալէ յետոյ, պէտք է ներկայացուի Բ. Դրանս որ իմ կայսերական հրամանովս պիտի վաւերացնէ զայն կամ իր դիտողութիւնները պիտի ներկայացնէ անոր մասին որոշեալ ժամանակի մէջ: Այն վայրերուն մէջ, ուր տարբեր յարանուանութիւններու հետեւողներ չկան, գոյութիւն ունեցող յարանուանութիւնը ամէն արգելքէ ազատ պիտի ըլլայ իր կրօնական հրապարակային պաշտամունքը կատարելու մասին:

Զ.— Քաղաքներու, աւաններու եւ գիւղերու մէջ ուր զանազան ցեղեր իրարու հետ խառնուած են, իր մասնաւոր թաղամասին մէջ բնակող մէն մի ժողովուրդ իրաւունք պիտի ունենայ, վերոյիշեալ կարգուկանոնին համաձայն, նորոգելու իր եկեղեցին, հիւանդանոցը, դպրոցը եւ գերեզմանատունը: Երբ նոր շէնքերու հարց կայ,

այդ մասին հարկ եղած հրամանը, ժողովրդապետներու եւ կամ պատրիարքներու միջնորդութեամբ պէտք է խնդրուի Բ. Դռնէն, որ արքայական վճիռը պիտի տայ համաձայն այն իշխանութեան, ի բաց առեալ այն պարագան երբ վարչական արգելք մը ըլլայ:

Ցաջորդ քանի մը յօդուածներով ֆէրմանը կը խոստանայ ազատութիւն ապահովել բոլորին եւ արգիլել բռնի կրօնափոխութիւնները.

Է.— Այս տեսակ բնոյթ ունեցող խնդիրներու մասին վարչական իշխանութեան կողմէ եղած միջամտութիւնները բոլորովին ձրի պիտի ըլլան: Բ. Դուռս ազդու միջոցներ ձեռք պիտի առնէ, որպէսզի իւրաքանչիւր ազանդին, որքան ալ սակաւաթիւ ըլլան անոր հետեւողները, կատարեալ ազատութիւնը ապահովէ ի մասին անոր կիրարկութեան: Իմ կայսրութեանս հպատակներէն որեւէ մէկը իր կրօնքին, լեզուին եւ ցեղին պատճառով միւսէն ստորին նկատելու որեւէ միտում՝ յատկապէս պիտի ջնջուի վարչական արձանագրութենէն: Ազդու օրէնքներ պիտի դրուին թէ կառավարական մարզոց եւ թէ մասնաւոր անհատներու կողմէ գործածուած որեւէ վնասակար կամ անպատուիչ բառերու կիրարկութեան դէմ: Քանի որ իմ կայսրութեանս մէջ ամէն տեսակ կրօնքներ ազատ կերպով պիտի պաշտուին, իմ կայսրութեանս ոչ մէկ հպատակը պիտի արգիլուի իր դաւանած կրօնքը ազատութեամբ կիրարկելէ, ոչ ալ այս պատճառով իրեն որեւէ նեղութիւն պիտի տրուի: Ոչ ոք պիտի բռնադատուի կրօնափոխ ըլլալու:

Ուրիշ խել մը յօդուածներով (Ը.— ԻԳ.) Սուլթան Մեճիտ կը նախատեսէ բոլոր իսլամ եւ ոչ–իսլամ տարրերու հաւասարութիւնը օրէնքի առջեւ: Բայց կը հռչակէ հանրային բոլոր պաշտօնները բոլոր տարրերու առջեւ անխտիր, ինչպէս եւ պետական բոլոր դպրոցները ամէնազգի տղոց համար: Կը ջնջէ սեղմումները որոնց ենթակայ էին ոչ–իսլամները դատական գործերու մէջ: Տուրքերու եւ զինուորական ծառայութեան հաւասարապէս կ'ենթարկէ իսլամներն ու ոչ–իսլամները: Ոչ–իսլամները իրաւասու կ'ընէ մասնակցելու նահանգային եւ գիւղական ժողովներու ընտրութեան, եւ աթոռ ունենալ անոնց մէջ: Օտար հպատակները եւս կ'արտօնէ անշարժ կալուած դնելու, վաճառելու կամ փոխանցելու:

Սուլթան Մեճիտ ի վերջոյ կը խոստանայ կարգ մը բարեւարումներ ներմուծել կայսրութեան գործերուն մէջ,— առաջքն առնել տուրքերու եւ մանաւանդ տասանորդներու դանձման առթիւ գործուող զեղծումներուն, պետութեան ծախքերը ընել ամէն տարի պատրաստուող պիւտճէներու հիման վրայ, դրամատուներ հիմնել եւ դրամագլուխներ հաստատել զանազան հանրօգուտ ձեռնարկներու համար, ճամբաներ եւ ջրանցքներ շինել ու հաղորդակցութեան մի–

ջոցներ ստեղծել երկրին մէջ, վաճառականութեան եւ երկրագործութեան բարգաւաճումն արգիլող խոչընդոտները բառնալ, միջոցներ փնտռել Եւրոպայի դրամագլուխէն, արուեստէն ու գիտութենէն օգտուելու համար։

Սուլթան Մեճիտի սոյն Խաթթը Հիւմայունը եւս տեսակ մը նոր թմրեցուցիչ էր որով Թուրքիան կը փորձէր իր ցաւերը ամոքել, եւ միւս կողմէ, ինչպէս ըսինք, նոր փորձ մը օրօրելու Եւրոպան, մէկը այն հերթական փորձերէն զորս ըրած էր եւ պիտի շարունակէր ընել Թուրքը ամէն արտաքին վտանգի առջեւ։

Այնպէս որ Սուլթան Մեճիտի սոյն Խաթթը Հիւմայունը իրենց գրպանն ունէին Թուրք պատուիրակները երբոր Փարիզ կը մեկնէին ներկայ ըլլալու համար Ղրիմի հաշուեյարդարին, խաբելու համար անգամ մը եւս Եւրոպան թէ վճռած են բարեկարգել իրենց երկիրը։

6.

ՓԱՐԻԶԻ ԴԱՇՆԱԳԻՐԸ

Խորհրդաժողովը՝ զոր շահագրգռուող պետութիւնները պիտի գումարէին Փարիզի մէջ՝ կոչուած էր առաջին հերթին Ղրիմի պատերազմին ստեղծած հարցերը լուծել, եւ անոնք այնքան ալ դիւրաւ լուծուելիք հարցերէն չէին։

Փարիզի խորհրդաժողովը 1856 Փետր. 21ին սկսած Անգլիոյ, Ֆրանսայի, Աւստրիոյ, Սարտինիոյ, Ռուսիոյ, Թուրքիոյ եւ Բրուսիոյ մասնակցութեամբ, տեւեց մինչեւ Մարտ 30։ Թուրքիա հոն կը ներկայանար իբրեւ յաղթական, եւ առաջին անգամ էր որ կը բազմէր եւրոպական պետութեանց կարգին՝ միջազգային խորհրդաժողովի մը մէջ։

Դաշնագիրը որ պիտի ստորագրուէր 1856 Մարտ 30ին Փարիզի մէջ՝ Ղրիմի պատերազմին ստեղծած հարցերը չէր միայն որ պիտի լուծէր։ Ան լուծեց առկախ ուրիշ հարցեր ալ, որոնցմէ ամէնէն գլխաւորն էր ինքնօրէնութիւնը Մոլտովայի եւ Վալաքիոյ զոյգ իշխանապետութեանց։

«Ի մի բան, կ՚ըսէ Ֆրանսացի պատմիչը, Օսմանեան կայսրութեան ամբողջութիւն, Դանուբեան իշխանապետութեանց ինքնօրինութիւն, Սեւ Ծովու չէզոքութիւն, այս բոլորը մեծ պետութեանց հաւաքական երաշխաւորութեանը տակ, ահաւասիկ գլխաւոր տրամադրութիւնները Փարիզի դաշնագրին՝ ի մասին Արեւելեան խնդրոյն։ Ասիկա հանդիսաւոր կազմութիւնն էր այն «եւրոպական համանուագ»ին որուն պատմութիւնը այնքան կնճռոտ ու չահեկան եղաւ այն օրէն ի վեր։

«Ռուսիա նոր հարուած մը կը կրէր անով։ ... Սեւ Ծովու այդ չէզոքութիւնները որով կ'ուզէին չախչախել իր փառասիրութիւնը, կրնար վերջնական չըլլալ։ Ռուսիոյ պէս մեծ պետութիւն մը կրնա՞ր երկար ատեն հաւանիլ չէզոքութեան մը նման անոր որով կը պաշտպանուի փոքր պետութեանց, Պելճիքայի կամ Զուիցերիոյ տկարութիւնը։ Անկարելի էր արդիլել զայն որ ըլլալ Օսմ. կայսրութեան դրացի, որ չունենար հոն միլիոնաւոր արեւնակից եւ կրօնակից եղբայրները, որ նոյնիսկ հեռուէն հոն չդործէր կրօնական եւ քաղաքական ահագին աղդեցութիւն։

Գալով հանդիսաւոր խոստումին զոր սուլթանը կ'ընէր Փարիզի դաշնագրով, «առաջին անդամը չէր որ սուլթանը կը խոստանար, առանց խոստումը կատարելու անիկա նիւթ պիտի հայթայթէր եւրոպական ուրիշ միջամտութիւններու։ Վասնզի Աբեւելեան խնդրին այս եղերական պատմութիւնը, իր արարուածներուն կրկնութեամբը, թուրք դիւանագէտներուն կամաւոր դանդաղութիւններովը, անոր անդիտակից եւ բնածին անուղղամտութեամբը, այնպէս մըն է որ կը յորնեցնէ պատմագիրներուն, ինչպէս դիւանագէտներուն համբերութիւնը» (1)։

Փարիզի դաշնագիրը ուղղակի կերպով չէր չահագրդռեր հայերը։ Անոր տրամադրութիւնները հեռու էին անմիջական կերպով անդրադառնալէ Թուրքիոյ հայութեան, թէեւ նոյն այդ դաշնագրի հիման վրայ էր որ ռումէն իշխանապետութեանց հայերը պիտի տէր դառնային իրենց քաղաքական եւ քաղաքային իրաւունքներուն, զորս կորսնցուցած էին մէկ ու կէս դարէ ի վեր՝ յոյն ծագումով ռումէն իշխաններու տիրապետութեան ընթացքին եւ զորս խորհրդաժողովին մօտ հետապնդելու համար Փարիզ պատուիրակ էին ղրկած անոնք։

Հայկական հարցը դեռ չէր հասունցած միջազգային սեղան բերուելու համար. եւ սակայն, Ղրիմի պատերազմի օրերուն, Հայաստանի խնդիրը արծարծելու համար առաջին ձեռնարկները եղեր էին, թէեւ մանրամասնութիւններ չունինք այն յիշատակագրին մասին զոր Ղրիմի պատերազմի միջոցին Ստեփան Ոսկան ներկայացուց Ֆրանսական կառավարութեան՝ ցոյց տալու նպատակով թէ ինչ պէտք է ընէ եւրոպական դիւանագիտութիւնը Հայաստանի համար(2)։

Այնուամենայնիւ Փարիզի դաշնագիրը կ'արձանագրէր իր 9րդ յօդուածին մէջ բարենորոգութեանց այն ֆէրմանը զոր Սուլթան,

(1) Տռիօ, էջ 287։

(2) «Արեւմուտք», Փարիզ, 1859, թիւ 17։

Մեծիտ հրատարակած էր 1856 Փետրուար 28ին, այս կերպով տեսակ մը նուիրագործում տալով անոր: Եւրոպան կը կարծէր որ առով կը ստիպէ Թուրքիան իրականացնելու դանոնք, մինչդեռ Թուրքերը Փարիզէն կը դառնային եւ նոյն այդ Եւրոպան անգամ մը եւս խաթած ըլլալու զոհունակութեամբ:

Փարիզի դաշնագրին մէջ հետեւեալ հատուածը կ'երեւար.

«Ն. կ. Վեհափառութիւն Սուլթանը իր հպատակներուն բարեկեցութեանը համար ունեցած իր մնայուն հոգածութեան ըերմամբ հրատարակած ըլլալով ֆէրման մը, որով առանց կրօնի եւ ազգի խորութեան անոնց վիճակը բարւոքելով հանդերձ՝ կ'արձանագրէ իր ունեցած բարի դիտաւորութիւնները իր կայսրութեան քրիստոնեայ բնակչութեան նկատմամբ, եւ փափաքելով տալ այդ մասին իր ղազացմաներուն մէկ ուրիշ ապացոյցը, որոշած է իր վեհապետական կամքէն ինքնաբերաբար բխած այդ ֆէրմանը հաղորդել ատորագրող պետութեանց՝ որոնք կը ճանչնան անոր բարձր արժէքը: Որոշ կերպով հասկնալի է որ ասիկա որեւէ պարագայի տակ իրաւունք չի կրնար տալ վերոյիշեալ պետութեանց միջամտելու, միհամուռ թէ առանձինն, Նորին Վեհափառութեան Սուլթանին եւ իր հպատակներուն յարաբերութեանց, ոչ ալ իր կայսրութեան ներքին վարչութեան մէջ»:

Միւս կողմէ սակայն Փարիզի դաշնագիրը կերպով մը կ'անիրաւէր հայերը: Զրկելով Ռուսիան Թուրքիոյ քրիստոնեաներուն վրայ իր յաւակնած պաշտպանութենէն՝ անուղղակի պաշտպանէ մը կը ղրկէր նաեւ հայերը: Կաթոլիկներն ու բողոքականները իրենց բնական պաշտպաններն ունէին յանձին Ֆրանսայի եւ Անգլիոյ. մինչ հայերը պաշտպաններ երբեք ունեցած չէին օտար պետութիւններէն: Ճիշդ է որ Ռուսիոյ պահանջած իրաւունքը դաւանակից տարբի մը՝ այն է յունական եկեղեցիին համար էր, եւ որ որոշ չի գիտցուիր թէ ռուսերը հայերու վրայ ալ պիտի տարածէ՞ն յոյներու համար իրենց պահանջած պաշտպանութեան իրաւունքը եթէ զայն ձեռք ձգէին: Բայց նշանակալից է որ պաշտօնական գրութեանց մէջ հոն ուր Ռուսիա յոյն եկեղեցին կը յիշէ, եւրոպական տէրութիւնները «Թուրքիոյ հպատակ քրիստոնեաներ» ատութիւնը կը գործածեն իբր համանիշ: Այնուամենայնիւ տարակոյս չկայ որ ռուսերը պիտի չդեղեւէին Թուրքիոյ քրիստոնեաներուն պաշտպանի դերը ստանձնել ամէն անգամ որ առիթը ներկայանար:

«Պետութիւնք քրիստոնէից պաշտպանութեան իրաւունքը Ռուսիոյ զլանալով,— կը գրէ փրօֆ. կ. Թումանեան,— այդ պատասխանատուութիւնը իրենց վրայ ծանրացուցին, եւ պաշտօնապէս ալ ստանձնեցին զայն Փարիզու դաշինքին մէջ, երբ Սուլթանը ստիպեցին Հաթթը Հիւմայունը հրատարակել (իբր թէ կամովին) եւ զայդ

յայտարարեցին 9րդ յօդուածին մէջ։ Ճայտնի իրողութիւն մ'է որ մինչեւ իսկ այդ Հաթթը Հիւմայունի խմբագրութեան մէջ Անգլիոյ, Գաղղիոյ եւ Աւստրիոյ դեսպանք մեծ դեր կատարած են» (1)։

Փարիզի դաշնագիրը հայ ժողովուրդի տրամադրութիւններուն կ'անդրադառնար սակայն այլապէս։ Ան թուրքերուն կը վերադարձընէր կարսը զոր ռուս բանակը գրաւած էր 1855 Նոյեմբեր 16/28ին։ Ցնծութիւնը, որ պահ մը փոթորկեր էր հայ հոգիները, դառնութեան կը փոխուէր մէկէն։

Ինչպէս ըսինք՝ եթէ Փարիզի դաշնագիրը որեւէ ուղղակի չահագրգռութիւն չէր ներկայացներ Թուրքիոյ հայերուն համար, անկէ պիտի նպաստաւորուէին սակայն Ռումանիոյ հայերը։ Ան վերջ պիտի տար զրկանքներուն զորս կրեր էին հայերը ռումէն զոյգ իշխանապետութեանց մէջ Ֆէնէրցի յոյն իշխաններու օրով մէկ ու կէս դարու ընթացքին։

Փարիզի դաշնագիրը կնքելով Եւրոպան պահ մը կարծեց թէ նոր դարաշրջան բացաւ։ Ֆրանսան որեւէ մէկէն աւելի կը հրճուէր սակայն. ան իր ազդեցութիւնը կ'աւելցնէր Մերձաւոր Արեւելքի մէջ։

«Ժ. դարուն, կը գրէ Ֆրանսացի պատմիչը, եթէ կայ շրջան մը ուր Ֆրանսական ազդեցութիւնը մասնաւորապէս մեծ պիտի ըլլար Պոլսոյ մէջ՝ Փարիզի դաշնագրին յաջորդող շրջանն է։ ... Ֆրանսական կառավարութիւնը ուզեց հաւատարիմ մնալ Բ. Դրան հետ իր դարաւոր դաշնակցութեանը, որ հզօրապէս նպաստած էր Ֆրանսայի թագաւորներուն դիւանագիտական էն գեղեցիկ յաղթութիւններուն եւ որ իրեն համար թանկագին երաշխիք մըն էր եւրոպական հաւասարակշռութեան։ Ուզեց հաւատարիմ մնալ Արեւելքի քրիստոնէից նկատմամբ իր աւելի՛ հին համակրութեանցը, որ կը զարգանային ազատական դաղափարներու զարգացման, ամէն տեսակ բռնութեան դէմ առելութեան եւ ազգայնութեանց վերածնութեան չնորհիւ։ Ահա թէ ինչո՛ւ Փարիզի դաշնագիրը երկու հանգամանք կը ներկայացնէ. մէկ կողմէ՝ Օսմանեան կայսրութեան ամբողջութիւն. միւս կողմէ՝ այդ կայսրութեան քրիստոնեաներուն՝ անհրաժեշտ ազատութիւնները ապահովելու պէտքը։ Դժուար է հաստատել թէ Ֆրանսական քաղաքականութիւնը յաջողած ըլլայ հաշտեցնել այս երկու ծայրերը, որոնք դուցէ անհաշտելի էին, եւ հակառակ [Թուրքիոյ] ամբողջականութեան սկզբունքին, Ֆրանսա քանի քանի անգամներ ստիպուեցաւ նպաստաւորել սուլթանին

(1) Փրօֆ. Կ. Թումանեան, «Պատմութիւն Արեւելեան խնդրոյ եւ առաջնորդ Հայկական հարցի», Լոնտոն, 1905, էջ 498։

կայսրութեան այլ եւ այլ ազգութիւններուն ինքնօրինութիւնը»(1)։

Թէ Փարիզի դաշնագիրը մէկ կողմէ խոստանալով պահպանել Թուրքիոյ ամբողջականութիւնը եւ միւս կողմէ ազատագրուելու յոյսեր ներշնչելով Թուրք լուծին տակ ապրող ժողովուրդներուն՝ հակասութիւն մըն էր որ կը ստեղծէր, ճի՛շդ է։ Ճի՛շդ է նաեւ որ այդ հակասութիւնը շահագործեցին նոյն իսկ իրենք, եւրոպական պետութիւնները իրենց իսկ շահերուն համար։ Թուրքիոյ ամբողջականութեան պահպանումը ծառայեցուցին ամէն մէկը իր շահուն, իսկ ճնշուած ժողովուրդներու ազատագրութիւնը պարզապէս օգտագործեցին իբրեւ պատրուակ։

Իրենց խանդավառութեանը մէջ Հայերը չէին տեսներ թէ ծանուցուած բոլոր այս բարենորոգումները կոչուած էին մեծ մասամբ թուղթի վրայ մնալու ինչպէս եղեր էին անոնք զորս միեւնոյն Սուլթան Մեճիտը հռչակեր էր 17 տարի առաջ, այն է 1839ին, Կիւլհանէի մէջ։

Թուրքիա, ինքը, Փարիզէն կը դառնար յաղթական։ Զիջումները զորս կ՚ընէր եւրոպական ցամաքամասի վրայ՝ ինչպէս Սերպիոյ եւ Մոլտովայի եւ Վալաքիոյ պարագային որոնց ազատութեան կը համակերպէր, ձեւական զիջումներ էին միայն իրականին մէջ։ Փոխարէն՝ ետ կը ստանար Կարսը ռուսերէն, Նեղուցներու վրայ իր հեղինակութիւնը կը պահէր, եւ Սեւ Ծովու մէջ իր իրաւունքները, եւ ասկէ զատ Փարիզի դաշնագիրը ստորագրող պետութիւնները կը խոստանային իւրաքանչիւրը իր կողմէ յարգել Օսմանեան պետութեան անկախութիւնը եւ հողային ամբողջութիւնը եւ միաբան կ՚երաշխաւորէին այդ խոստումին ճշդիւ պահպանումը, անոր բռնաբարման համար որեւէ ձեռնարկ բռնաբարում նկատելով հասարակաց շահերու։

Վերջապէս Փարիզի ժողովին իր մասնակցութեամբ, Թուրքիա իր տեղը կ՚ապահովէր Եւրոպայի հաւասարակշռութեան մէջ։ Առաջին անգամ էր որ ան մաս կ՚առնէր միջազգային ժողովի մը, եւ ատով՝ կը մտնէր քաղաքակիրթ ազգերուն շարքը։

7.

ԱԶՔԵՐԸ ՀԻՒՍԻՍ ՅԱՌԱԾ

Եւ սակայն Հայ ժողովուրդի ներսը բան մը կը փոխուէր։ Որքան ալ Փարիզի դաշնագիրը կաշկանդած ըլլար Ռուսիան եւ զայն

(1) Տոիօ, անդ, էջ 289։

մասամբ զրկած Թուքիոյ քրիստոնեաներուն պաշտպան ներկայանալու իր յաւակնութիւններէն, այնուամնայնիւ Թուրքը ստիպուած էր անկէ միշտ ակնածիլ, եւ իր լուծին տակ ապրող քրիստոնեաները անոր վրայ կը չարունակէին նայիլ իբրեւ հեռաւոր պաշտպանի մը։

Պատուիրակութիւնը որ Պոլիս եկաւ նորընտիր Մատթէոս Կաթողիկոսը իր աթոռը առաջնորդելու համար, զերազանց առիթ մը եղաւ Պոլսոյ հայութեան ակնարկը անգամ մը եւս հիւսիս ուղղելու։ Հիմա խօսքը տանք ժամանակակից պատմիչին, որ ոչ միայն իբրեւ ղեկ էր դէպքերուն, այլ ինքն ալ մինչեւ էջմիածին ընկերացած էր Կաթողիկոսին.

«Եւ ի քսաներորդ աւուր Ապրիլի [1858] Լօրիս Մելիքով հայազգի ժէնէրալն եկն ի Կոստանդնուպոլիս ուղեկցութեամբ իւր բանակի օգնական հայազգի Միքայէլ Միխանսարով հարիւրապետին տանել զսրբազան Կաթողիկոսն յէջմիածին. եւ իջեալ յապարանս դեսպանին ռուսաց յերկուշաբթի աւուր, ծանոյց ի պատրիարքարանն, եւ ի յաջորդ աւուրն գնացեալ ընդ Տատեան Պօղոս պէյին ի պատրիարքարանն, տեսաւորեցան ընդ Գէորգայ պատրիարքին, եւ որոշեցին ի Հինգշաբթի աւուր գնալ առ սրբազան կաթողիկոսն յՕրթագիւղ, եւ զորոշումնս այս ծանուցին սրբազան կաթողիկոսին» (1)։

Նկարագրելով զօրավար Լօրիս Մելիքովի այցը նորընտիր կաթողիկոսին՝ ի ներկայութեան Գէորգ պատրիարքի եւ Պոլսոյ հայ երեւելիներուն, եւ յիշատակելով հայազգի զօրավարին եւ կաթողիկոսին միջեւ փոխանակուած ճառերը, ժամանակակից պատմիչը կը գրէ.

«Ցայնժամ Եուսուֆեանց Տիգրան ազա երիտասարդ աղնուականն ի զիմաց ազգային երեսփոխանաց եւ ամիրայից արար համառօտ ատենաբանութիւն առ Վեհափայլ կաթողիկոսն եւ ասէ. «Վեհափառ հայրապետ, անտեղեակ լինելով թէ հայրախնամ սիրտ ձերդ վեհափայլութեան անպատում բերկրութեամբ լցեալ է այսօր, տեսանելով առաջի վեհափառութեան ձեր զյարգելի պատգամաւորս երեւելի իշխանաւորաց ազգիս եւ բոլոր հասարակութեան՝ որք գտանին մայրաքաղաքիս, խնդրեմք հրամայ ի Սրբազնութեան ձերմէ յայտնել վսեմափայլ զօրապետիս զհաւատարիմ անպատում բերկրութեանց, զոր զգամք եւ վայելեմք չնորհիւ գալստեան նորին։

«Եւ դարձուցեալ զերեսս իւր առ զօրապետն, ասէ. «Էք՛ր զօրապետ, այո՛ ներկայութիւն ձեր զկրկնակի ուրախութեանց զառիթս մատակարարէ մեզ, տեսանելով նախ զձերդ մեծանձնութիւն արժանաւորապէս վարձատրեալ յօգոստափառ ինքնակալէն ամենայն

(1) Պէրպէրեան, աւդ, էջ 375–376։

ռուսաց, եւ նոյնպիսի մեծարանօք պատուեալ յօգոստափառ սուլթանէ մերմէ, որ ամենամեծ պատիւ եւ պարծանք է ազգի մերում, որով կարիմք պարծիլ այսօր եւ մեծարիլ յօտար ազգաց: Եւ երկրորդ՝ մեծ է ուրախութիւն մեր տեսանելով զհաւատոխս բերկրութեանց ռուսիաբնակ մերազնեայց, զոր զգան յանձինս՝ տեսանելով զընտրութիւն Նորին Վեհափառութեան Մատթէոսի Սրբազան Կաթողիկոսիս, բարձրացեալ ի գահ հայրապետութեան Հայաստանեայց եկեղեցւոյ յառաքելական աթոռ սրբոյ հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչի, եւ համաձայնութիւն նոցին յայս աստուածապարգեւ չընորհ՝ հաւաստիք իմն են ազգի համաչխարհական քաղաքակրթութեան սիրարօրբոք միաբանութեան, որ անհրաժեշտ կերպիւ կարեւոր է ո՛եւիցէ ընկերութեան, որ ցանկայ մտանել ընդ լուսաւոր նորին պողոտայ:

«Ուրեմն իրաւունս ունիմք յուսալ մխիթարութիւն եւ զգալ ուրախութիւն տէ՛ր զօրապետ, տեսանելով զօգոստափառ ինքնակալացն ռուսաց եւ Տաճկաստանի զչնաչխարհիկ համարումն, զոր ունին առ ազգ մեր, եւ զոր յայսմ առթի փառաւորադոյն կերպիւ յայտնեցին մեզ, որոց եւ բարեկամական յարաբերութիւնքն միջոց իմն են յառաջդիմութեան ազգի մերում:

«Ազգ մեր ի վաղուց ժամանակաց հետէ առատապէս վայելեալ է զհայրապետով խնամս օգոստափառ ինքնակալացս այսոցիկ փոխարէն իւրոց հաւատարիմ ծառայութեանցն, եւ որովհետեւ վեհափառութիւնք նոցին պատուիրեն մեզ մտանել ի չաւիղ լուսաւորութեան այժմեան դարուս, յոր գառաջին կարեւոր քայլափոխն արարեալ է ազգ մեր, եւ խոստանայ կատարել զքաղցր պարտաւորութիւնսն զայնոսիկ, խնդրեմք ի ձէնջ, տէ՛ր զօրապետ, դի լինիջիք թարգման զգացմանցս այսոցիկ առ օգոստափառ ինքնակալսն, որոց կայսերական անդին կենաց եւ յարատեւ բարեկամութեանն համ ցանկացողք եւ աղօթարարք»:

«Պատասխանի ետ Մելիքով զօրապետն եւ ասէ. «Ամիրա՛յք, յորմէ հետէ ազգս Հայոց վայելէ զպաշտպանութիւն Օսմանեան եւ Ռուսիոյ մեծազօր տէրութեանց, զովելի հաւատարմութեամբ իւրով արժանի եղեալ է վստահութեան եւ համակրութեան նոցա. ջանացուք ուրեմն պահել միշտ եւ առաւելուլ զայս պարծանք ազգիս, հաւատարիմ կալով խոպառ՝ դուք ձերում թաղաւորի եւ մեք մերումն. եւ այսպէս կատարելով զպարտաւորութիւն մեր՝ յառաջդիմեսցուք ընդ չաւիղ քաղաքակրթութեան դարուս» (1):

Ժամանակակից պատմիչը նկարագրելով այցելութիւնները զոր

(1) Աւետիս Պէրպէրեան, «Պատմութիւն Հայոց», էջ 376–378:

կատարեց հայազգի զօրավարը եւ ընդունելութիւնները որոնք տեղի ունեցան ի պատիւ անոր, կը գրէ.

«Բազմապատիկ եղեն կոչունք եւ խնջոյք եւ հրաւէրք վսեմափայլ զօրապետին ի Բերա, յՕրթապիւղ, եւ իպէչիքթաչ, բայց դեռ բազանցեաց քան զամենեսին հրաւէրն ի Բերա յօթեւանին՝ որ կոչէր Օթէլ տը Պիլանս, զոր արարին ուսումնականք ազգիս ի պատիւ Նորին Վսեմութեանն, ուր բազում ճառք խօսեցան համառօտ ձեւովք, եւ եղեն փոխադարձ բարեմաղթութիւնք» (1):

Այս հանդիպումները խթան մը եղան որպէսզի հայ ժողովուրդը իր աչքերը դարձեալ հիւսիս յառէ, Բեռլին: Ու երբ քանի տարի յետոյ հայ ժողովուրդը ստիպուած կ'ըլլար օտարին պաշտպանութեանը ապաւինելու, իր մտածումը առաջին հերթին Բեռլին կ'երթար...

8.

ՄԵՃԻՏԻ ՎԵՐՋԻՆ ՕՐԵՐՈՒՆ

Երբ մարդ կը բաղդատէ Մեճիտի շրջանը այն օրերուն հետ զորս հայերը պիտի ստիպուէին ապրիլ աւելի յետոյ, չի կրնար անչուշտ բախտաւոր չսեպել այդ օրերու հայերը, որոնք ոչ միայն ուղղակի ջարդ չտեսան, այլ համեմատական խաղաղութեան շրջան մը բոլորեցին՝ հնարաւորութիւն ունենալով իրենց հոգեկան վերելքին հետամուտ ըլլալ, զարկ տալ իրենց արհեստներուն եւ առեւտուրին, քայլ մը եւս առաջ անցնիլ իրենց շրջապատէն: Աւելին. դէպքեր եղան որ բացառիկ արտօնութիւններ այս շրջանին ալ վայելեցին որոշ հայեր՝ որոնք յաջողեր էին իրենց կապերը մինչեւ Պալատ հաստցընել:

Առանձնաշնորհութեանց ֆէրմաններ հայեր եւս ստացած էին նախորդ սուլթաններէն: Նախընթաց մեր գլուխներուն մէջ հանդիպեցանք Հայերու որոնք նման ֆէրմաններ ստացած էին Սելիմ Գ., Մուսթաֆա Դ. եւ Մահմուտ Բ. սուլթաններէն: Մեճիտ եւս նման արտօնութիւններէ չէ զրկած այս կամ այն հայը:

Հաղուագիւտ վաւերաթուղթերէն մէկը որ մեզ հասած է հայ առեւտրականներու վայելած իրաւասութեանց մասին անցեալ դարու կէսերուն, այն պէրաթն է զոր Սուլթան Մեճիտ տուած է 1276 ձէ-

(1) Պէրպէրեան, աւդ, էջ 378:

մազիւլէվվէլ ամսուան մէջ (1859 Նոյեմբեր–Դեկտեմբեր) Մարտիրոս Մարգարեան անուն հայ վաճառականի մը(1)։

Ֆէրմանը նախ կ՚ակնարկէ այն ընդհանուր կանոններուն որոնք նախատեսուած են օտար երկիրներու հետ առեւտուրը կարգաւորելու համար․

«Շնորհիւ Բարձրելոյն, երկրին շինութեան եւ առեւտուրին ընդարձակումը, նաեւ առեւտրականներու կարգ ու սարքին եւ վարկին ընդլայնումը կապուած են կարգ մը միջոցներու ձեռք առնուելուն եւ պատշաճեցուելուն։ Այդ պատճառով պետութեան այն քրիստոնեայ հպատակները որոնք ցամաքային կամ ծովային ճանապարհով Եւրոպայի, Պարսկաստանի, Հնդկաստանի հետ առեւտուրով կը զբաղին, առեւտրական ասպարէզին փարած են փափաքով։ Անոնց առեւտուրը կարգ ու կանոնի տակ առնելը բազմաթիւ օգուտներ ունի, ինչպէս նախապէս կայսերական խորհրդածութեան առարկայ դարձուցած ենք, որուն իբրեւ արդիւնք կայսերական հրամանով անոնց մասին կանոնադրութիւն մը հրատարակած ենք, որուն համաձայն անոնց կողմէ ամէն տարի երկու ներկայացուցիչ կ՚ընտրուի եւ կայսերական վաւերացման կ՚արժանանայ։ Ասոնք տարուէ տարի կը փոխուին։ Այդ ներկայացուցիչները իրենց պարտականութեան բերումով եւ նկատի ունենալով իրենց առեւտրական կապերը Եւրոպայի եւ օտար երկիրներու հետ, թէ իրենք եւ թէ իրենց թարգմանները եւ իրենց ծառաները կ՚ունենան մասնաւոր արտօնութիւններ եւ առանձնաշնորհումներ։ Ցիշեալները եւ իրենց երկուքական ծառաները առանձին առանձին իրենց անուններով արտօնագիրներ կը ստանան»։

Ֆէրմանը կը յիշէ յետոյ թէ «հիմնուելով այս գրութեան վրայ Բարձրագոյն Պետութեան հպատակներէն Եւրոպայի հետ առեւտրական գործ ունեցող եւ մայրաքաղաքիս Վալիտէ Խան կոչուած տեղը բնակող Մարգարի որդի Մարտիրոս անուն ծանօթ եւ յարգուած առեւտրականը, իր փոխանորդներուն կողմէ կնքուած խնդրագրով մը դիմում ըրած է պէրաթ ստանալու համար, ինչ որ Առեւտրական Նախարարութեան կողմէ թաքրիրով մը հաղորդուած է»։

Պէրաթը կը թուէ յետոյ ընդհանուր առանձնաշնորհումները զորս պիտի ունենան յիշեալ Մարտիրոսն ու իր մարդիկը․

«Ցիշեալ առեւտրականը անձնական գանձուն յատուկ պետական տուրքը ամբողջութեամբ վճարած ըլլալով, ներկայ կայսերական պէրաթը տուի եւ հրամայեցի որ յիշեալը այսուհետեւ արձանագրը-

(1) Վ․ Գ․ Զարդարեան, «Ցիշատակարան», Բ․ հատոր, Գահիրէ, 1933, էջ 83–85։

ուած առեւտրականներէն (տէֆթէրլի թիւճար) նկատուի եւ ըստ կանոնագրի եթէ յիշեալն Եւրոպայի առեւտրականներուն հետ առեւտուր ընելու համար ուղէ անձամբ ճամբորդելու եւ կամ իր ծառաները եւ ներկայացուցիչները ղրկելու համար խնդրագիր տալ իր փոխանորդներուն կնիքովը, հարկ եղած արտօնութիւնը տրուի առեւտրական նպատակը եւ պայմանները յիշատակելով, եւ թէ իրենց, թէ՛ թարգմաններուն եւ թէ՛ իրենց ընտանեկան անդամներուն ուսեստեղէնը, խմելիքը եւ հագուստները որեւէ բռնագրաւումի չենթարկուի»։

Պէրաթը կը նախատեսէ յետոյ տրամադրութիւնները որոնք պիտի կիրարկուին յիշեալ Մարտիրոսի եւ իր մարդոց ունեցած դատական վէճերուն առթիւ ուրիշ առեւտրականներու հետ։ Այսպէս՝ իրենց ստորագրած մուրհակները եւ նաեւ իրենց պահանջներուն մասին վկաներու վկայութիւնը ընդունելի պիտի ըլլան դատարանի առջեւ. եթէ պէտք ըլլայ որ անոնք դատարան կանչուին խալամի մը կամ քրիստոնեայի մը պահանջով՝ զանոնք կանչող պաշտօնեային կողմէ անարգական եւ վարկաբեկիչ վերաբերմունքի ու բառերու առարկայ չըլլան. առեւտրական նախարարութեան կողմէ ղրկուած բարապաններու միջոցով միայն հրաւիրուին, եւ իրենց բանտարկութիւնը եւս նոյն նախարարութեան կողմէ տեղի ունենայ. Շէրիի օրէնքին հետ կապուած վէճերու առթիւ դատը ուրիշ տեղ չղրկուի, այլ տեսնուի Շէյխիւլիսլամի ներկայութեամբ. եթէ դատը 4000 աքչէէն աւելի դումարի մը չուրջը կը դառնայ՝ դատը տեսնուի կայսերական Բարձրագոյն Ատեանի առջեւ. բոլոր դատերը տեսնուին մայրաքաղաքին մէջ. այն պարագային որ դատը օտար հպատակի մը հետ է՝ տեսնուի համապատասխան պետութեան եւ Թուրքիոյ միջեւ դոյութիւն ունեցող դաշնագրին համաձայն։

Գալով մաքսի եւ տուրքի հետ կապուած ձեւակերպութեանց՝ պէրաթը կը նախատեսէ որ եթէ Մարտիրոս եւ իր մարդիկը օտար երկիրներէն Թուրքիա ապրանք եւ առարկաներ բերեն, ինչպէս նախատեսուած է Անգլիոյ, Ֆրանսայի եւ ուրիշ բարեկամ պետութեանց հետ կնքուած մաքսային սակացոյցերուն մէջ ալ, վճարեն հարիւրին 3, եւ բացի դրոշմաթուղթէն՝ բէֆթէյէ եւ ուրիշ կարգի տուրքեր առնուելու տեղ հարիւրին 2 մաքսատուրք դանձուի. Թուրքիայէն արտածուած ապրանքներու, առարկաներու եւ արմտիքի պարագային եւս, բացի գնման վայրին մէջ դանձուած տասանորդի դրոշմաթուղթէն, նաւահանգիստներու մէջ յիշեալ սակացոյցերուն նախատեսած հարիւրին 3 բէֆթէյէն միայն պահանջուի. այնպէս որ սոյն տուրքերը վճարուելէ յետոյ՝ պաշտաճ թէզքէրէն յանձնուի իրենց, եւ այլեւս որեւէ անուան տակ որեւէ դումար չպահանջուի իրենցմէ։

Պէրաթը կը խօսի յետոյ գօճապաշիութեանց իրաւունքներուն մասին՝ արգիլելով որեւէ ձեռնմխութիւն անոնց մէջ: «Միայն թէ, կ'ըսէ, կարգ մը երկիրներու հետ բացի պէրաթ ունեցողներէն եթէ գօճապաշիութեան յարմար մէկը չգտնուի, եւ եթէ հարկ ըլլայ քրիստոնեայ հպատակներէն գործերը վարելու համար պէրաթ ունեցող վաճառական մը գօճապաշի կարգել այդ երկրի քրիստոնեաներուն խնդրանքին վրայ, այնպիսիները գօճապաշի կրնան ըլլալ, սակայն ան որ գօճապաշի պիտի ըլլայ ըստ ներկայ պէրաթին ուրիշ պարտականութիւններէ զերծ ըլլալուն՝ քրիստոնեաներու յատուկ թանզիմաթի հակառակ որեւէ տուրք եւ անհաճոյ վարմունք չպիտի ունենայ, հակառակ պարագային ըստ օրինի պատժուի, եւայլն»:

Պէրաթը կը նախատեսէ ի վերջոյ որ «այս առանձնաշնորհումները կը վերաբերին միայն յիշեալ վաճառականներուն եւ երկու ծառաներուն. անոնց մնացեալ ծառաներուն եւ ազգականներուն մասին ընդհանուր քրիստոնեաներուն յատուկ օրէնքները պիտի գործադրուին. ուստի այն վաճառականները որոնք ունին այս պէրաթը եւ հրամանագիրը, պէտք է յարգը գիտնան իմ հպատակութեանս. ապրին իրենց պատուովը եւ սովորութիւններովը եւ հպատակութեան օրէնքներու հակառակ ոչ մէկ արարքի մէջ գտնուին»:

Աւելցնենք որ Սուլթան Մեճիտի օրով է որ վերանորոգուած է համբաւաւոր այն ֆէրմանը զոր Ալի, Արաբներու չորրորդ խալիֆան, տուած էր Ակճիմադի հայերուն, վարձատրելու համար նոյն գիւղէն հայ վիրաբոյժ մը որ բժշկած էր զինք՝ նոյն գիւղը ազատ զերծ կացուցանելով ամէն տեսակ հարկերէ: Դարերու ընթացքին՝ Թուրք սուլթաններու օրով՝ մոռացութեան տրուած ըլլալով այդ առանձնաշնորհումը, Ակճիմադի հայերը ներկայացած էին Սուլթան Մուրատ Դ.ի որ Պաղտատ կը գտնուէր պարսկական իր արշաւանքին առթիւ եւ որ նորոգած էր իր փառապանծ նախորդին մեծ հրամանը շուրջ տասը դար յետոյ, իր կողմէ տրուած նոր ֆէրմանով մը: Անցեր էին եւս երկու դար, որպէսզի տեղական իշխանութիւնները դժկամակին ճանչնալ Ակճիմադի դարաւոր իրաւունքները եւ այնտեղէն նոր պատուիրակութիւն մը ելլէ մինչեւ Պոլիս գայ՝ նոր ֆէրման մը խնդրելու Սուլթան Մեճիտէն, 1840ին: Մեճիտ կը շնորհէ արդարեւ խնդրուած այդ ֆէրմանը՝ ներկայացուած վաւերաթուղթերէն համոզուած ըլլալով հին արտօնութեանց վաւերականութեանը(1):

(1) Տեսնել մեր Un chirurg armean în sec. VII-Lea, Bucaresti, 1941

* * *

Թրքական Իսլահաթը այս էր ահա։ Նիզամը Ճէտիտէն եւ Թանզիմաթէն յետոյ՝ երրորդ փորձն էր աւիչ ներարկելու համար հիւանդ մարդուն, եւ միեւնոյն ատեն խաբելու համար Եւրոպան։ Առաջին զոյգ փորձերուն պէս՝ դուրսէն ճնշումի մը կամ արտաքին սպառնալիքի մը հետեւանքն էր ան, եւ պիտի չքանար երթար անոնց պէս՝ անմիջապէս որ վտանգը անհետացած նկատէին Թուրքերը։

Պէտք է սակայն անցնէր 20 տարի եւս՝ որպէսզի նոր երկիւղի մը յաճախանքին տակ, չորրորդ մը ընէին Թուրքերը։ Այդ Մէշրութիէթն էր զոր 1876ին պիտի հռչակէր Սուլթան Համիտ։

ՎԵՐՋ Բ. ՀԱՏՈՐԻ

ՀՀ Ազգային գրադարան
NL0264553

Տպարան ՄԵՍՐՈՊ — ՊԷՅՐՈՒԹ